

ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკა

①

გიორგი ახვლედიანი

ზოგადი ფონეტიკის
საფუძვლები

თბილისი

1999

სარედაქციო საბჭო: თ. გამყრელიძე (მთავარი რედაქტორი),
რ. მეტრეველი, ვ. სართანია, ალ. ონიანი, გ. კარტოზია,
ზ. სარჯველაძე (მთავარი რედაქტორის მოადგილე),
კ. ჰ. შმიდტი, ჰ. ფენრიხი, ვ. ბოედერი, ი. გიპერტი,
ც. ბარბაქაძე (პასუხისმგებელი მდივანი)

ტომის რედაქტორი – თ. გამყრელიძე

გიორგი ახვლედიანის წინამდებარე წიგნი თანამედროვე
ლინგვისტიკის უძირითადეს პრობლემებს ეძღვნება.

წიგნი განკუთვნილია ქართველური და ზოგადი ენათმეცნი-
ერების სპეციალისტთათვის, სტუდენტებისათვის.

აიწყო სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტის კომპიუტერულ
ცენტრში

დაიბეჭდა თბილისის პედაგოგიური უნივერსიტეტის ოფსეტურ
საამქროში.

© სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
პედაგოგიური უნივერსიტეტის გამომცემლობა

81.2 Γρ
809. 463.1 (075)
ა 988

რედაქტორის წინასიტყვაობა

„ქართველოლოგიური ბიბლიოთეკის“ სერიაში გამოსაცემ ნაშრომთა პირველ წიგნად ვაქვეყნებთ გიორგი ახელედიანის „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებს“ - ქართული და ზოგადი ფონეტიკის ამ კლასიკურ ნაშრომს, რომელიც პირველად 1949 წელს გამოიცა თბილისის უნივერსიტეტის მიერ.

ამ წიგნს, რომელიც თავის დროზე სამაგიდო წიგნად იქცა ზოგადი და ქართული ფონეტიკისა და ფონოლოგიის საკითხებით დაინტერესებულთათვის, დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა და შესანიშნავი სახელმძღვანელო იქნება სათანადო პროფილის სტუდენტთა, მასწავლებელთა და მეკლევართათვის.

გიორგი ახელედიანის ამ ნაშრომში შეჯამებულია მთელი მისი ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ნააზრევები, დაწყებული „ენათმეცნიერების შესავლით“ (1918-1919 წწ.) და უფრო გვიან გამოსული მისი გამოკვლევებით „მკვეთრი ხშულნი ქართულში“ (1922 წ.), „ქართულ თანხმოვანთა განდასება“ (1926 წ.), „ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები“ (1938 წ.), „ბგერათმონაცვლეობის ზოგიერთი საკითხი ქართულში“ (1948 წ.).

ამ გამოკვლევას სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული ენათმეცნიერებისათვის, ქართული ენის ბგერითი შედგენილობის შესწავლის თვალსაზრისით, არამედ ზოგადენათმეცნიერული თვალსაზრისითაც, რამდენადაც აქ გიორგი ახელედიანი ენის ბგერითი სისტემის შესწავლის ახალ პრინციპებს აყალიბებს და ფონოლოგიის - ანუ ფუნქციონალური ფონეტიკის ერთ-ერთ პიონერად გვევლინება.

ფონოლოგიამ - ფუნქციონალურმა თვალსაზრისმა ენის ბგერითი შედგენილობის შესწავლაში, - რაც დასრულებული სახით ჩამოყალიბებულ იქნა პრადასა და შემდგომ ვენაში დიდი რუსი ენათმეცნიერის ნიკოლოზ გრუბეცკოის მიერ ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში, სრულიად ახალი პერსპექტივები გადაშალა ენათმეცნიერების წინაშე.

გიორგი ახვლედიანის დასახელებულ ნაშრომებში ამკარად ვლინდება ფუნქციონალური თვალსაზრისი ენის ბგერითი შედგენილობის ანალიზში, და თუმცა აქ ჯერ არ გვაქვს „დიფერენციალური ნიშნის“ ცნება, შემოგანილი მეცნიერებაში უფრო გვიან რომან იაკობსონისა და ნიკოლოზ ტროპეცკოს მიერ, მაგრამ უკვე ამკარად იჩენს თავს დაპირისპირება კონკრეტულ ბგერასა და ფონემას როგორც ენის ფუნქციონალურ ერთეულს შორის.

ეს იყო იმ დროისათვის უდიდესი მიღწევა, ერთ-ერთი ყველაზე აღრინდელი ნიმუში ენათმეცნიერების ისტორიაში ენის ბგერითი ერთეულების განხილვისა ფუნქციონალური თვალსაზრისით. გიორგი ახვლედიანი დასახელებულ ნაშრომებში იკვლევს ქართულ ფონემათა მიმართებებს სისტემასა და გექსტში, ადგენს ქართული ენის პარადიგმატულ და სინტაგმატურ ფონემურ სტრუქტურებს. ამით გიორგი ახვლედიანის ღვაწლი და ნააზრევი სცილდება საკუთრივ ქართული ენათმეცნიერების ფარგლებს და თვალსაჩინო ადგილს იმკვიდრებს მსოფლიო ენათმეცნიერების ისტორიაში. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ახვლედიანი, სხვა გამოჩენილ ენათმეცნიერებთან ერთად, ფონოლოგიური თეორიის ერთ-ერთი ყველაზე აღრინდელი წარმომადგენელია, და მის მიერ თანამედროვე ფონოლოგიის ჩამოყალიბებაში შეგანილი ეს მნიშვნელოვანი წვლილი სათანადოდ უნდა შეფასდეს ენათმეცნიერების ისტორიაში.

ქართული ენის ბგერითი შედგენილობის ანალიზმა ფუნქციონალური თვალსაზრისით საშუალება მისცა გიორგი ახვლედიანს დაედგინა მთელი რიგი ენობრივი კანონზომიერებანი, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა აქვთ ქართველური ენების შესასწავლად სინქრონიულ თუ დიაქრონიულ ასპექტში.

მთელ რიგ ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ხასიათის შრომებში, რომლებიც ქართული ენის ბგერითი შედგენილობის აღწერას მიემდგნა, გიორგი ახვლედიანმა გამოიკვლია თანხმოვანთმეერთების წესები, რის საფუძველზედაც მან შემდგომ ჩამოაყალიბა „აქცესიურ-დეცესიურობის“ თეორია, დაადგინა ქართული „აბრუპტივებისა“ და „მქლერი ხშულების“ ფონეტიკურ-ფონოლოგიური ბუნება, გაარკვია კომბინატორული ხასიათის ბგერათცვალებადობის მექანიზმი ქართულში და მრავალი სხვა; ამ გამოკვლევებს არსებითი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული ენის აღწერისა და შესწავლის თვალსაზრისით, არამედ ბოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისითაც როგორც ენობრივი სისტემის ფონეტიკურ-ფონოლოგიური კვლევის ბრწყინვალე ნიმუშებს. აქვე ჩამოყ-

ალიბებულია ფუნქციონალური ხმოვანთმონაცვლეობის ანუ “აბლაუგის” (“აპოფონიის”) ძირითადი სახეები და განსაზღვრულია მისი როლი ქართულ ენობრივ სისტემაში.

გიორგი ახვლედიანის თეორია “აქცესიური” და “დეცესიური” კომპლექსების შესახებ, რომელიც მან ქართულ-ქართველური ენების მონაცემების საფუძველზე შეიმუშავა, ზოგადლინგვისტური ღირებულებისა აღმოჩნდა, რამდენადაც აქ დადგენილი კანონზომიერებანი თანხმოდანთა შეერთებისა დამახასიათებელია არა მხოლოდ ქართველური ენებისათვის, არამედ განსხვავებული სტრუქტურის ენათა დიდი უმრავლესობისათვის. როგორც ბოლო ხანებში გაირკვა, “აქცესიურ-დეცესიურობის” თეორია ეფექტური საშუალებაა აგრეთვე ინდოევროპულ ენათა მთელი რიგი ისტორიული კანონზომიერებების გამოსაველენად და ასახსნელად, რაც ამ თეორიას ინდოევროპული ენების შედარებით-ისტორიული შესწავლის სამსახურში აყენებს და გიორგი ახვლედიანის სახელს ინდოევროპული ენათმეცნიერების ისტორიაშიც თვალსაჩინო ადგილს უმკვიდრებს.

გიორგი ახვლედიანის ეს დიდი ღვაწლი თეორიული ენათმეცნიერების წინაშე, სამწუხაროდ, ნაკლებადაა ცნობილი საერთაშორისო სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

ჩვენი მოვალეობაა, ფართოდ გავაცნოთ გიორგი ახვლედიანის ეს ნააზრევი და მას სათანადო, მის მიერ დამსახურებული ადგილი მიუჩინოთ მსოფლიო ენათმეცნიერების ისტორიაში. ეს ადგილი ვახლავთ ისეთი ენათმეცნიერული მიმდინარეობის ერთ-ერთი პიონერისა, როგორიცაა ენის ფუნქციონალური ანალიზი, რამაც შესაძლებელი გახადა საზოგადოდ ენის როგორც საკომუნიკაციო სისტემის აღქევატური აღწერა და შესწავლა.

დღეს ენის ბგერითი შედგენილობის ფუნქციონალური ანალიზი უკვე საყოველთაოდ აღიარებული და გავრცელებული მეთოდია ენათმეცნიერების სხვადასხვა მიმდინარეობაში, და მსოფლიო სამეცნიერო საზოგადოებამ უნდა გაიგოს, რომ ამ მეთოდის სათავეში ქართველი ენათმეცნიერიც დგას; წინამდებარე პუბლიკაცია შესაძლებელია ამ მიზანსაც მოემსახუროს.

თამაზ გამყრელიძე

თბილისი, 26 მაისი, 1999 წ.

შესავალი

ფონეტიკის საბანი და მეთოდები

ფონეტიკა ენათმეცნიერების ერთი დარგია და სწავლობს ადამიანის სამეტყველო ბგერებს, ე. ი. ისეთ ბგერებს, რომლებიც ადამიანს გამოყენებული აქვს თავის მეტყველებაში.

უსასრულოდ მრავალგვარი ბგერის აღქმა შეუძლია ადამიანს. მათგან ზოგს გამოსცემს ხოლმე არაცოცხალი საგანი (შრიალი, ჭრიალი, ჩუხჩუხი, წკარუნი; რახუნი და მრავალი სხვა), ზოგს — ცოცხალი არსება (კივილი, წივილი, ყვირილი, წრიპინი, ყეფა, ზმუილი, ჭიხვინი და მრავალი სხვა). პირველი რიგის ბგერებს შეგვიძლია ვუწოდოთ საკუთრივ ფ ი ზ ი კ უ რ ი ბ გ ე რ ე ბ ი, ხოლო მეორე რიგისას — ბ ი ო ლ ო გ ი უ რ ი ბ გ ე რ ე ბ ი. ადამიანის პირიდან გამოსული ყოველგვარი ბგერაც (ყვირილი, კივილი, სტვენა, ხველა, კენესა, წრუპუნი და მრ. სხვა), რასაკვირველია, ბიოლოგიური ბგერებია, როგორც ყოველი ცხოველური ბგერა.

იმ უამრავ ბიოლოგიურ ბგერათაგან, რომელთა წარმოთქმა ადამიანებს შეუძლიათ, თითოეულ ენაში მათ მიერ გამოყენებულ იქნა მხოლოდ რამდენიმე ბგერა ერთმანეთთან სიტყვიერი ურთიერთობისათვის: ადამიანის საზოგადოებრივი და გონებრივი განვითარების პროცესში, მრავალი ათეული ათასი წლის განმავლობაში, ამ ბგერებს თანდათან მიეცა გარკვეული დანიშნულება და, ამგვარად, ადამიანს გამოუმუშავდა ს ა მ ე ტ ყ ვ ე ლ ო ა ნ უ ს ო ც ი ა ლ უ რ ა დ ღ ი რ ე ბ უ ლ ი ბ გ ე რ ე ბ ი.

მამასადამე, სამეტყველო ბგერა თავისი გენეზისით ბიოლოგიურია.

ამის მიუხედავად, დღეს იშვიათია ენაში ისეთი სამეტყველო ბგერა, რომელიც ადამიანის ბიოლოგიურ ბგერას (კენესას, ხველას, წრუპუნს და მისთანებს) უდრიდეს. ეს იმიტომ, რომ მეტყველებაში გამოყენების გამო ისინი გადაამუშავდნენ და დაკარგეს მსგავსება და კავშირი ბიოლოგიურ ბგერებთან.

სამეტყველო ბგერათა რიცხვი ყოველ ენაში განსაზღვრულია ამ ენის ისტორიის ყოველ საფეხურზე. მაგალითად, დღევანდელ სალიტერატურო ქართულს 33 ბგერა აქვს — არც მეტი და არც ნაკლები; მაგრამ ძველ ქართულს მეტი ჰქონდა. სალიტერატურო რუსულ ენას დღეს 39 ბგერა აქვს, ხოლო ძველ რუსულში გაცილებით ნაკლები იყო და ასე შემდეგ.

სამეტყველო ბგერების საშუალებით ურთიერთობას ეწოდება სიტყვიერი ურთიერთობა ანუ, მოკლედ, ბ გ ე რ ი თ ი მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა .

ბგერითი მეტყველება მდგომარეობს არა მხოლოდ წარმოთქმაში, არამედ აგრეთვე გაგონება-გაგებაშიც. ბგერითს მეტყველებას იმიტომ აქვს სოციალური ფუნქცია, რომ მას — წარმოთქმულს — გაიგონებენ და გაიგებენ. მართო გაგონება რომ ვერ მიანიჭებს მას სოციალურ ფუნქციას, ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ ვერ უცნობი (უცხოური) ენა მოკლებულია ჩვენთვის ასეთ ფუნქციას იმის გამო, რომ მას კი გავიგონებთ, მაგრამ გაგონებულს ვერ გაიგებთ.

ფონეტიკას, როგორც საენათმეცნიერო დისციპლინას, ეკისრება სამეტყველო ბგერების შესწავლა მათი წარმოთქმა-გაგონებისა და, მამასადამე, მათი სოციალური დანიშნულების თვალსაზრისით.

სამეტყველო ბგერის მეორე სახელწოდებაა *ფონემა*. გარდა იმისა, რომ ეს მეორე ტერმინი უფრო მოხერხებულია პირველზე თავისი სიმოკლითა და მოქნილობით (დაკავშირებულია ჩვენი მეცნიერების სახელწოდებასთან და მისაგან ადვილად იწარმოება სხვა ტერმინები: ფონემაური ანუ ფონემატური, ფონემაურობა და სხვა), ჩვენს მეცნიერებაში მის შემოტანას აძლევენ პრინციპულ მნიშვნელობას, სახელდობრ:

სამეტყველო ბგერას აქვს ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური თვისებები და, როგორც ითქვა, სოციალური მხარე; თუ სამეტყველო ბგერის განხილვისას მხედველობაში აქვთ უმთავრესად ბგერის ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური თვისებები, მაშინ ხმარობენ პირველ ტერმინს; მაგრამ თუ განიხილება უმთავრესად სამეტყველო ბგერის სოციალური მხარე, მაშინ ხმარობენ მეორე ტერმინს — ფონემას.

მარტივად ასე შეიძლება წარმოდგენილ იქნეს ფონემა, როგორც სამეტყველო ბგერის, სოციალური დანიშნულების გამხაზველი ტერმინის შინაარსი:

ქართული ენის რომელიმე ბგერის, მაგ. ბ-ს, ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურად შესწავლის შედეგად ჩვენ ვახასიათებთ მას, როგორც წყვილბაგისმიერ ხშულსა და მჟღერ თანხმოვანს, ე. ი. იმის მიხედვით, თუ როგორ იწარმოება ბ ჩვენი საწარმოთქმო ორგანოებით და როგორ აღვიქვათ მას ჩვენი სასმენი ორგანოთი. სოციალურად ბ-ს შესწავლისას კი ჩვენ ვგულისხმობთ ცნობილად მის ფიზიკურ თვისებებს (წყვილბაგისმიერობას, ხშულობას, მჟღერობას) და ვიკვლევთ მას, როგორც სიტყვისთვის მნიშვნელობის მიმცემს და სიტყვის მნიშვნელობის მტველეს. მაგ., ქართულში სიტყვა *ოლი* არაფერს არ ნიშნავს, მაგრამ საკმარისია მას მიუმატოთ თავში ბ, რომ მან გარკვეული მნიშვნელობა შეიძინოს: ბ ო ლ ი . (ასევე შეუძლია ზ ო გ ი ე რ თ სხვა ბგერასაც მიანიჭოს ო ლ ი -ს გარკვეული მნიშვნელობა. ზოგიერთს და არა ყველას, მაგ.: დ ო ლ ი , ზ ო ლ ი , ი ო ლ ი , მ ო ლ ი , ტ ო ლ ი ; მაგრამ თ ო ლ ი , კ ო ლ ი , უ ო ლ ი , ყ ო ლ ი , წ ო ლ ი და ა. შ.: დ-ზ-ი-მ-ტ გამოდგა ო ლ ი ს თ ვ ი ს მნიშვნელობის მისანიჭებლად, ხოლო თ - კ - უ - ყ - წ არ გამოდგა

ამისათვის ამ შემთხვევაში; სხვაგან, პირიქით, შესაძლოა ესენი გამოდგნენ, ხოლო პირველები არა და ა. შ.).

კიდევ უკეთ ჩანს ფონემა ბ-ს (ისე როგორც ყველა სხვა ფონემის) სოციალური მხარე, როცა იგი გარკვეული მნიშვნელობის მქონე სიტყვას შეუცვლის მის მნიშვნელობას იმით, რომ შეენაცვლება მის ერთ-ერთ ბგერას; მაგ., ქ ა ლ ი - ბ ა ლ ი (ქს შეენაცვლა ბ, რის გამოც იცვალა პირველი სიტყვის მნიშვნელობა). ბ დაუპირისპირდა ამ შემთხვევაში ქს და ამით მიიღო მან ს ი ტ ყ ვ ა თ გ ა ნ - მ ა ს ს ვ ა ვ ე ბ ლ ო ბ ი თ ი ანუ მნიშვნელობის სადიფერენციაციო ფუნქცია.

ბ-ს (ისე როგორც ყველა სხვა ფონემას) შეუძლია დაუპირისპირდეს იმავე ქს (ისევე, როგორც ყველა სხვა ფონემას) იმავე სადიფერენციაციო ფუნქციით ყოველ სხვა სიტყვაში; მაგ.: ქ ა რ ი - ბ ა რ ი , ქ ე რ ი - ბ ე რ ი , ქ ა ნ ი - ბ ა ნ ი და სხვა.

მართალია, შენაცვლებისას შესაძლებელია მნიშვნელობა კი არ ეცვალოს სიტყვას, არამედ მივიღოთ უაზრო ბგერათკომპლექსი (მაგ.: ქ შ ა რ ი - ბ შ ა რ ი , ქ უ დ ი - ბ უ დ ი , ქ ს ო ვ ა - ბ ს ო ვ ა და მრავალი სხვა; მეორე რიგის სიტყვები ქართულში უაზროა). მაგრამ ეს არ არღვევს დებულებას, რომ ფონემა არის სიტყვათგანმასხვაებლობითი ფუნქციის მქონე ბგერა.

ესაა ძირითადად ფონემის სოციალური დანიშნულება (იხ. კიდევ ქვემოთ გვ. 6).

როცა ამბობენ, დღევანდელ სალიტერატურო ქართულს 33 ფონემა აქვსო, ეს იმას ნიშნავს, რომ თითოეულ მათგანს შეუძლია იყოს დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში სიტყვათგანმასხვაებელი ანუ, უცხოურად, დ ი ს ტ ი ნ ქ ტ უ რ ი ფ უ ნ ქ ც ი ი ს მქონე; რომელიმე მათგანმა რომ დაკარგოს ეს ფუნქცია, ის გადაშენდება ქართული ენიდან.

ანალოგიურად შეგვიძლია ვიმსჯელოთ რუსულში დღეს არსებული 39 ფონემის შესახებაც.

ჩვენი მეცნიერების სახელწოდება - ფონეტიკა - წარმომდგარია ბერძნული სიტყვისაგან ფონე 'ხმა', საიდანაც, თავის მხრივ, უწარმოებიათ ზედსართავი ფ ო ნ ე ტ ი კ ო ს 'სახმო, ხმის შესახები რამ'. იმავე ფონე-დანაა ნაწარმოები ფონემა, რაც ძველ ბერძნულში ნიშნავდა 'ხმა, ბგერა'.

ფონეტიკას ჩვენ შეგვიძლია დავუსახოთ შესწავლის საგნად ერთი რომელიმე ენის, მაგალითად, ქართული ენის, ბგერები და ბგერათშეხამება, მახვილი და ინტონაცია. ესაა კ ე რ ძ ო ფ ო ნ - ე ტ ი კ ი ს საქმე, რადგანაც შეისწავლება ცალკეული ენის, ამ შემთხვევაში ქართულის, ბგერითი ფორმა: შეისწავლება, თუ რამდენი ბგერაა დღეს მოქმედ ქართულში და როგორ წარმოითქმის თითოეული მათგანი; როგორ ერთდებიან ბგერები ერთმანეთთან სიტყვაში და

როგორი ბგერათშეერთება ახასიათებს დღევანდელ ქართულს; როგორია დღეს ქართულის ბგერათსისტემა; როგორ ენაცვლებიან ერთმანეთს ბგერები ქართულ ცოცხალ მეტყველებაში (მაგ., შენაცვლება ს-ს: ვამბობთ შ ჳ ა მ ს , შ ჯ უ ლ ი , დ ა შ ჩ ე მ დ ა) და ემორჩილება თუ არა ასეთი ბგერათშენაცვლება რაიმე კანონზომიერებას; იცვალა თუ არა ქართული ბგერათსისტემა ძველი ქართულიდან მოყოლებული დღემდე და, თუ იცვალა, როგორ: რომელი ბგერა დაკარგა მან, ან რომელი შეიძინა; იგივე კანონზომიერება მოქმედებდა ძველ ქართულში, რაც დღევანდელშია, თუ არა; როგორი ბუნებისაა მახვილი დღევანდელ ქართულში და როგორი იყო ძველში და ა. შ.

მაშასადამე, კერძო ფონეტიკის საგანი ყოფილა კონკრეტული ენის ბგერითი ფორმის შესწავლა.

კერძო ფონეტიკის ნიმუშად ჩაითვლება, მაგალითად, ამა თუ იმ ენის გ რ ა მ ა ტ ი კ ა შ ი მოცემული მეტ-ნაკლებად ვრცელი ცნობები ამ ენის ბგერათშედგენილობისა, ბგერათა დახასიათებისა და კლასიფიკაციისა და ბგერათცვლილებათა შესახებ. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ფონეტიკა გრამატიკის ნაწილია: ფონეტიკა ენათმეცნიერების ისეთივე დამოუკიდებელი დარგია, როგორც გრამატიკა.

ისეთი ფონეტიკური საკითხების შესწავლა, რომლებიც სცილდება კონკრეტულად მოცემული ენის ბგერითი ფორმის ფარგლებს, შეადგენს ზოგადი ფონეტიკის საგანს.

კერძო ფონეტიკას ეკისრება აგრეთვე ცალკეულ ენაში მოქმედი წარმოთქმის ელემენტების (ბგერების, მახვილ-ინტონაციისა და ბგერათ-რაოდნობის) შესწავლა მათი დისტინქტური ფუნქციის თვალსაზრისით.

ავიღოთ, მაგალითად, ქართული გ. წმინდა ფონეტიკურად (წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით) მას აქვს სამი დადებითი თვისება: უკანაენისმიერობა, მჟღერობა და ხშულობა; თითოეული ამ სამ თვისებათაგანით გ შესაძლებელია დაუპირისპირდეს სხვა ბგერებს, რომელთაც ცალ-ცალკე აღებული ეს თვისება არ გააჩნიათ, და ამგვარად შეასრულოს სიტყვათგანმასხვაველების ფუნქცია: უ გ ი ა - უ ძ ი ა განსხვავებულია ერთმანეთისაგან გ-სა და ძ-ს დაპირისპირებით, მაგრამ გ განსხვავდება ძ-საგან მხოლოდ წარმოების ადგილით (გ უკანაენისმიერია); დანარჩენი ორი თვისებით (მჟღერობით და ხშულობით) ისინი ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან. მაშასადამე, გ უპირისპირდება ძ-ს მხოლოდ უკანაენისმიერობით. ასევე უპირისპირდება გ დ-ს (გ ო რ ა - დ ო რ ა). ამ დაპირისპირებით მყარდება განსხვავება ამ სიტყვებს შორის. გ ე რ ი - ქ ე რ ი განსხვავებულია ერთმანეთისაგან გ-სა და ქ-ს დაპირისპირებით, მაგრამ გ განსხვავდება ქ-საგან მხოლოდ მჟღერობით (ქ-ს ფშვინვიერობას აქ არ ვითვალისწინებ); დანარჩენი ორი თვისებით ისინი ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან (ორივე უკანაენისმიერია და ხშული)

ა გ ე ბ ა — ა ლ ე ბ ა განსხვავებულია ერთმანეთისაგან გ-სა და ლ-ს დაპირისპირებით: აქ გ უპირისპირდება ლ-ს ხშულობით; დანარჩენი ორი თვისებით ისინი ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან (ორივე უკანაენისმიერია და მჟღერი).

როგორც ვხედავთ, ქართული გ-ს სამივე დასახელებული თვისება რეალიზებულია სიტყვათგანსხვავების შესაქმნელად ზოგ ენაში ეს ასე არ ხდება.

მაგალითად, რუსულ რ-ს იგივე სამი დადებითი ფონეტიკური თვისება (უკანაენისმიერობა, მჟღერობა და ხშულობა) აქვს, მაგრამ მათგან სიტყვათგანსხვავებისათვის შესაძლებელია გამოყენებული იყოს მხოლოდ პირველი ორი. და ეს ხდება იმიტომ, რომ რუსულს არა აქვს ლ:

гор—лор: რ უპირისპირდება თავისი უკანაენისმიერობით ნ-ს და ამით იგი განასხვავებს პირველ სიტყვას მეორისაგან; гоп—коп: რ უპირისპირდება კ-ს მ ჟ ლ ე რ ო ბ ი თ და ამით იქმნება განსხვავება სიტყვათა შორის; მესამე რამ, რომელიც უკანაენისმიერიც იყოს და მჟღერიც, მაგრამ არ იყოს ხშული, რუსულს არ გააჩნია. იმიტომ რ-ს ხშულობა გამოუყენებელი რჩება: იმიტომაა, რომ სულერთია, როგორ იტყვი: гучь თუ гучь (г=ლ) — მნიშვნელობა ერთი აქვთ ('ბატი'). ქართულში კი როდია სულერთი, იტყვი: გ ე რ ი თ უ ლ ე რ ი .

სამეტყველო ბგერათა წარმოქმნა და აღქმა სხვაა, ხოლო მათი სიტყვათგანმასხვავებლობითი (დისტინქტური) გამოყენება — სხვა.

სამეტყველო ბგერათა ასეთ განხილვას ეწოდება მათი ფ ო ნ ე მ უ რ თ ვ ი ს ე ბ ა თ ა შესწავლა ანუ ფ ო ნ ო - ლ ო გ ი ა .

კერძო ფონეტიკის საგანია, როგორც ითქვა, ცალკეული ენის წარმოთქმის ელემენტების შესწავლა. მაგრამ ადამიანის საწარმოთქმო მოქმედების მრავალფეროვნება არ შეიძლება ვლინდებოდეს რომელიმე ცალკეულ ენაში, რადგანაც ადამიანის წარმოთქმითი შესაძლებლობა უსასრულოდ მრავალია: ზოგი რომელ ენაშია გამოყენებული და ზოგი რომელში; ზოგიც შესაძლებელია არსად არ იყოს გამოყენებული. ცალკეულ ენაში კი საწარმოთქმო მოქმედება მკაცრად შეზღუდულია: მას — თავისი განვითარების გარკვეულ პერიოდში — შეიძლება ჰქონდეს ბგერათა განსაზღვრული რაოდენობა, ჩვეულებრივ არა უმეტეს ოთხი-ხუთი ათეულისა, განსაზღვრული ტიპის მახვილი და ინტონაციები, და მასში შეიძლება მოქმედებდეს ბგერათშენაცვლების განსაზღვრული კანონზომიერება.

ყოველგვარი წარმოთქმითი შესაძლებლობის გათვალისწინება და შესწავლა არც შესაძლებელია და არც საჭირო; მაგრამ მათი ტიპობრივი შესწავლა საჭიროცაა და შესაძლებელიც. სინამდვილეში ისინი შეისწავლება კონკრეტულ ენათა კერძო ფონეტიკების შესწავლის

საფუძველზე — განზოგადების გზით, რასაც აწარმოებს ზოგადი ფონეტიკა.

რაც უფრო მეტი საწარმოთქმო მოქმედება და წარმოთქმის ელემენტებია გათვალისწინებული ზოგად ფონეტიკაში, მით უფრო მდიდარია მისი შინაარსი.

ზოგადი ფონეტიკა სწავლობს საწარმოთქმო ორგანოების ანატომია-ფიზიოლოგიას, წარმოთქმის ელემენტების აკუსტიკურ თვისებებსა და ამ ელემენტების ტიპობრივ ცვალებადობას დროთა განმავლობაში.

ზოგადი ფონეტიკა განსხვავებულია კერძოსაგან როგორც თემატიკურად, ისე საკითხთა განხილვის მოცულობით. მაგ., ყელსშუღლი თანხმოვნების ანუ აბრუპტივების თემა არ შეუვა რომელიმე გერმანიკული (მაგ. ინგლისური) ენის კერძო ფონეტიკაში, მაგრამ ზოგად ფონეტიკაში კი განიხილება, როგორც ტიპობრივი მოვლენა მრავალი ენისათვის, კერძოდ კავკასიურთათვის; მაგ., მახვილის საკითხი განიხილება როგორც კერძო, ისე ზოგად ფონეტიკაში, მაგრამ ზოგად ფონეტიკაში განიხილება მახვილის რაობა საერთოდ, მისი სხვადასხვა შესაძლებელი სახეობანი, მისი საწარმოთქმო და დისტინქტური როლი მეტყველებაში; კერძო ფონეტიკაში კი განიხილება კონკრეტული ენის მახვილის სახეობა, მისი დანიშნულება ამ ენაში, მისი მოქმედება ამ ენის გარკვეულ პერიოდში, მისი მოქმედების გავლენა ენის ისტორიულ განვითარებაზე და ასე შემდეგ.

კონკრეტული ენის წარმოთქმის ელემენტები (სამეტყველო ბგერები, მათი შეერთებანი, მახვილი და ინტონაცია) შესაძლებელია შესწავლილ იქნეს ორი სხვადასხვა თვალსაზრისით: ალფერილობით ანუ სტატიკურად და ისტორიულად ანუ დინამიკურად. პირველ შემთხვევაში გვექნება ალფერილობითი ფონეტიკა, მეორეში — ისტორიული ფონეტიკა.

პირველი შეისწავლის წარმოთქმის ელემენტებს დროის გარკვეულ მონაკვეთზე (მაგ., დღევანდელი ქართულის ან ძველი ქართულის რომელიმე პერიოდში), რომელზეც წარმოთქმის ელემენტები მეტნაკლებად თითქოს უცვლელი ჩანან: როგორია ამ ენის ბგერითი შედგენილობა და როგორ წარმოითქმის თითოეული ბგერა, როგორია ბგერათსისტემა და როგორი დისტინქტური შინაარსი აქვს თითოეულ მათგანს, როგორია მასში მოქმედი ბგერათშენაცვლება, როგორი მახვილი აქვს მას და ა.შ.

ისტორიული ფონეტიკა კი შეისწავლის იმავე ფაქტებს განვითარებაში, წინა საფეხურების გათვალისწინებით და მათთან დაკავშირებით. მაგ., დღეს მოქმედ ქართულში გვაქვს ბგერა-ფონემა ც სიტყვაში ცა. ეს ც არაფრით არ განსხვავდება იმ ც-საგან, რომელიც გვესმის სიტყვაში ცამეტი; ამიტომ აღწერილობითი ფონეტიკა ერთნაირად განსაზღვრავს (ასწერს) ორივეს (“წინაენისმიერი სისინა ყრუ აფრი-

კატი"). ისტორიული ფონეტიკა კი გვეტყვის, რომ ცამეტ-ში ც მიღებულია თ+ს-საგან (ათ+სამ+მეტი). მეორე ნიშუმი: დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში გვაქვს ზ, აღწერილობითად: „უკანაენისმიერი ყრუ სპირანტი (ნაპრალოვანი)“; ისტორიულად კი მასში ერთმანეთს დამთხვევიან ძველი ქართულის ზ და ჟ. ეს მეორე შეცვალა პირველმა სალიტერატურო ქართულში; ამგვარად ზ-მ თავისი ადგილიც შეინარჩუნა და ჟ-ს ადგილიც დაიკავა (მაგ., ძვ. ქართულში ქ ე ლ ი ნიშნავდა ადამიანის ზედა კიდურს (рука), ხოლო ხ ე ლ ი – გიჟს; დღეს ხ ე ლ ი ნიშნავს ერთსაც და მეორესაც; შეად. გ ა ხ ე - ლ ე ბ უ ლ ი). ისტორიული ფონეტიკის მთავარი მეთოდია შ ე დ ა რ ე ბ ი თ ი მეთოდი.

კონკრეტული ცოცხალი ენის შესწავლის საქმეში უმთავრესია ცალკეულ ბგერათა სწორად აღწერა და ამ ენის ბგერითი შედგენილობის სწორად დადგენა. ამისათვის ფონეტიკას სხვადასხვა მეთოდი აქვს.

ყველაზე ძველი და დღემდე ფართოდ გამოყენებული მეთოდია უშუალო დაკვირვება – სმენით, მხედველობითა და კუნთებრივი შეგრძნებით.

მართალია, უკვე ნახევარ საუკუნეზე მეტია, რაც ფონეტიკურ კვლევაში შემოვიდა იარაღობრივი დაკვირვება – ე.წ. ე ქ ს ჰ ე რ ი - მ ე ნ ტ უ ლ ი ფ ო ნ ე ტ ი კ ი ს სახელით, მაგრამ ფონეტიკა, როგორც მეცნიერება, შეიქმნა უმთავრესად უშუალო დაკვირვების გზით. გარკვეული სათანადო წვრთნის შემდეგ ჩვენ საკმაო სიზუსტით აღვიქვამთ სმენით ამა თუ იმ ბგერას, წარმოთქმულს სხვის ან ჩვენ მიერ. აგრეთვე საკმაო სიზუსტით შეგვიძლია ავწეროთ სამეტყველო ორგანოთა ხილული მოქმედება, ე. ი. ის საწარმოთქმო მოძრაობანი, რაც ჩანს თვალით სხვისი ან საკუთარი წარმოთქმის დროს (სარკეში); ასეთია ტუჩების მრავალგვარი მოძრაობა ზოგიერთ ბგერათა წარმოთქმისას, ტუჩების კუთხეების დავიწროება-გაფართოება, მათი წინ გამოწევა და უკან დახევა; ენის წინა ნაწილის მოქმედება კბილების ან მაგარი სასის მიმართ და ა. შ.

მაგრამ ბევრი საწარმოთქმო მოძრაობა არა ჩანს უშუალოდ; ასეთია, მაგ., ენის უკანა ნაწილის მოქმედება რბილი სასის მიმართ, სახმო სიმების მოძრაობა და ბევრი სხვა. ასეთ შემთხვევაში მიემართავთ კუნთებრივ შეგრძნებას, რომლის საშუალებითაც დაკვირვება აგრეთვე მნიშვნელოვან შედეგს იძლევა.

გასული საუკუნის 70-იანი და მეტადრე 90-იანი წლებიდან ფონეტიკაში შემოდის ფიზიკასა და ფიზიოლოგიაში ნაცადი გრაფიკული მეთოდი, რომლის საშუალებითაც რეგისტრირდება მრუდთა სახით საწარმოთქმო ორგანოებისა და ჰაერის ტალღის მოძრაობათა უმცირესი ელემენტებიც კი; ამ გზით შესაძლებელი შეიქნა ბგერათწარმოთქმის (უკეთ: საწარმოთქმო მოძრაობათა) გაზომვა და გამოანგარიშება.

ამგვარად საფუძველი ჩაეყარა ე ქ ს პ ე რ ი მ ე ნ ტ უ ლ ფ ო -
ნ ე ტ ი კ ა ს , რომლის განვითარებამ მიმდინარე საუკუნის დამდეგი-
დან მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ფონეტიკური მეცნიერება.

დასახელებული მეთოდებით შესაძლებელია ვიკვლიოთ, უმთავრე-
სად, ცოცხალი კონკრეტული ენის ბგერითი ფორმა. სხვა მეთოდებით
ვსარგებლობთ, როცა ვიკვლევთ ხმარებიდან გამოსული ენის (მაგ., ძვე-
ლი ქართულის, ძველი რუსულის, ძველი ბერძნულისა და სხვ.) ბგე-
რითს ფორმას.

იქ მკვლევარი მეტადაა, რა თქმა უნდა, შეზღუდული, რადგანაც
იგი იძულებულია დაეყრდნოს, უმეტეს შემთხვევაში, არაპირდაპირ საშ-
უალებებს, როგორიცაა, მაგ., დამწერლობის სხვადასხვანაირობა ძველ
წერილობითს ძეგლებში; გადამწერთა შეცდომები, ნასესხებობანი სხვა
ენიდან და ლექსთა წყობის ჩვენებანი; ამ მასალებში მუდგანდება
(უმეტესად დამწერის უნებლიეთ და, მაშასადამე, არაპირდაპირ)
იმდროინდელი ბგერათწარმოთქმა.

არის ზოგი ძველი ენის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც; მაგა-
ლითად, ძველ ინდოელ გრამატიკოსთა მიერ მოცემულია ძველი ინდური
ენის ბგერათა ზუსტი აღწერილობა; ნაკლები სიზუსტითაა აღწერილი
ძველი ბერძნულის ბგერები იმდროინდელ გრამატიკოსთა მიერ და ასე
შემდეგ, მრავალი ძველი ენის შესახებ ასეთი ცნობები სრულიად არ
მოგვეპოვება. რასაკვირველია, ძველ გრამატიკოსთა ცნობები დიდი
ღირებულებისაა, მაგრამ მათი გამოყენება შესაძლებელია მხოლოდ
კრიტიკულად, — ისეთი გასაოცარი სიზუსტით აღწერილობისა ცი, რო-
გორიცაა ძველი ინდოელი გრამატიკოსების მიერ მოცემული აღწერი-
ლობა ძველი ინდური ენის ბგერითი შედგენილობისა.

წარმოთქმა-გაგონება ადამიანის მეტყველების არსებითი მხარეა,
რადგანაც უმისოდ მეტყველება ვერ იქნებოდა ურთიერთ-გაგებინების
საშუალება ადამიანთა შორის. თვით წერა, ე. ი. წერითი მეტყველება,
რომელსაც საუკუნეთა განმავლობაში დაეკისრა კომუნიკაციის ფუნქცია
შორეულ მანძილზე და რომელმაც ამით შესცვალა ზეპირი მეტყველება
ამ მხრივ, არ შეიძლებოდა განვითარებულიყო ბგერითი ზეპირი მეტყვე-
ლების გარეშე.

ამიტომ ფონეტიკა ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი დარგია.

აღსანიშნავია, სხვათა შორის, რომ რადიოგადაცემის ფართო
გავრცელების გამო ზეპირი მეტყველება სერიოზულ მეტოქეობას უწევს
წერითს შორეულ მანძილზე ადამიანთა კომუნიკაციის საქმეში. ეს
შეეხება სივრცეს; დროის მანძილზე კი მხოლოდ წერითს მეტყველებას
აქვს ძალა.

გრამატიკის მრავალი საკითხი შეიძლება გაგებულ იქნეს მხო-
ლოდ ფონეტიკის დახმარებით. ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი ენათმეცნი-
ერებისა, როგორიცაა ეტიმოლოგია, დადგა მეცნიერულ ნიადაგზე მხო-
ლოდ იმის შემდეგ, რაც იგი ფონეტიკას დაეყრდნო, იმ დროიდან, როცა
მან გამოიყენა ფონეტიკაში დადგენილი კანონზომიერებანი. „...ეტიმო-

ლოგიურმა ძიებამ მხოლოდ ფონეტიკის შემწეობით მოიპოვა ობიექტური ხასიათი და გონებაზავილობის სავარჯიშო ასპარეზიდან მეცნიერულ დისციპლინად იქცა”¹

კონკრეტული ენის ისტორიულად შესწავლა მისი ისტორიული ფონეტიკის გაუთვალისწინებლად შეუძლებელია.

ფონეტიკის თეორიული მნიშვნელობა მეტადრე გაიზარდა ამ უკანასკნელი ორი-სამი ათეული წლის განმავლობაში, როცა თანდათან ჩამოყალიბდა ფონეტიკის ისეთი მნიშვნელოვანი დარგი, როგორცაა ფონოლოგია (იხ. ზემოთ).

დიდია აგრეთვე ფონეტიკის მნიშვნელობა. მაგ., უცხოური ენის პრაქტიკულად წარმატებით შესწავლის საქმეში დიდ როლს ასრულებს ამ ენის შესაფერი სწორი წარმოთქმა; ეს კი მით უფრო ადვილი შესათვისებელია, რაც უკეთაა გაწვრთნილი ფონეტიკაში უცხოური ენის შემსწავლელი. ფონეტიკის ცოდნა აადვილებს ორთოგრაფიის წესების როგორც დადგენას, ისე მათ შესწავლას — მეტადრე ისეთი რთული ორთოგრაფიის მქონე ენებში, როგორიცაა, მაგ., ინგლისური, ფრანგული, რუსული და სხვები. დიდი როლი შეასრულა ფონეტიკამ უანბანო ენათა ანბანის შედგენის საქმეში: მხოლოდ ფონეტიკოსს შეეძლო მათთვის ადეკვატური ანბანის შექმნა; ასეთსავე როლს ასრულებს ფონეტიკა ძველ ანბანთა ან ძველი ორთოგრაფიის რეფორმის საქმეში.

სრულიად განსაკუთრებულია ფონეტიკის მნიშვნელობა ლოგოპედიისა და სურდოპედაგოგიკისათვის: პირველი ასწორებს ენამოშლილობის სხვადასხვა ფორმებს (ენაჩლუნგობას, ენაბლუბობას..), მეორე — ყრუ-მუნჯებს უეითარებს ნორმალურ ბგერით მეტყველებას; ერთიცა და მეორეც, მეტწილად, წარმოადგენს ფონეტიკის პრაქტიკულ გამოყენებას დაავადების შესაფერისად.

---

¹ ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ზოგადი ენათმეცნიერება, I, 1946 წ., გვ. 72.

ზოგადი ფონეტიკის საბუნებისმეტყველო

საფუძვლები

ადამიანის წარმოქმნის ძირითადი ელემენტებია ცალკეული ბგერები, მათი შეერთებანი და მახვილი. მათ წარმოსათქმელად საჭიროა სხეულის იმ ორგანოების სათანადო ამოქმედება ან მხოლოდ მონაწილეობა, რომლებიც ადამიანს გამოყენებული აქვს თავის მეტყველებაში წარმოქმნის ელემენტების საწარმოებლად; ესენია: ფილტვები და დიაფრაგმა (და მათთან დაკავშირებული კუნთები), ხორხი, სახმო სიმები, ციცხვისებრი ხრტილები, სასა, ნაქი, კვიდაყბა, ენა, კბილები და ტუჩები. ამ ორგანოების პირვანდელი დანიშნულება ბიოლოგიური იყო — ისინი ადამიანის სასიცოცხლო ფუნქციას ასრულებდნენ (სუნთქვა, ყნოსვა, ღეჭვა, ყლაპვა და ა. შ.). მათს ამ დანიშნულებას დაემატა სამეტყველო ფუნქციებიც. ამაზე აქვს ნათქვამი ფ. ენგელსს: "...პირის ორგანოებმა თანდათან ისწავლეს დანაწევრებული ბგერების ზედიზედ წარმოქმნა".

ამ ორგანოების შემწეობით იწარმოება წარმოქმნის ყველა ელემენტი, — თითოეული მათგანი ამ ორგანოთა თავისებური მონაწილეობით.

წარმოქმნის ელემენტებს ჩვენ აღვიქვამთ სმენით — იმ ფიზიკური თვისებების მიხედვით, რომლებიც აქვთ მათ, როგორც ბგერას საერთოდ, და რომლებითაც ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან. ეს თვისებებია სიმაღლე, სიძლიერე, ტემბრი და ხანგრძლიობა. ამიტომ წარმოქმნის ელემენტების შესასწავლად — როგორც მათი წარმოების, ისე აღქმის თვალსაზრისით — საჭიროა გაეცნოთ, ერთი მხრით, ამ საწარმოთქმო ორგანოების აგებულებასა და მათს ბგერათსაწარმოო მოქმედებას, ხოლო მეორე მხრით, წარმოქმნის ელემენტების ფიზიკურ თვისებებს.

საწარმოთქმო ორგანოების აგებულებასა და მათს ბგერათსაწარმოო მოქმედებას შეისწავლის ფონეტიკური ანატომომია — ფიზიოლოგია, ხოლო წარმოქმნის ელემენტების ფიზიკურ თვისებებს — ფონეტიკური აკუსტიკა: ესენია ზოგადი ფონეტიკის საბუნებისმეტყველო საფუძვლები.

I. ფონეტიკური ანატომია-ფიზიოლოგია

A. საწარმოთქმო ორგანოების აღწერილობა

საკოველდლეო ცხოვრებაში რომ 'ხმის ამოღებას' ვეძახით, ესაა, ჩვეულებრივ, ბგერის გამოღება სამეტყველოდ ან სასიმღეროდ. როგორც ერთისათვის, ისე მეორისათვის აუცილებლად საჭიროა ჰაერნაკადი.

სასიმღერო ჰაერნაკადი ამომდინარეობს ფილტვებიდან ამოსუნთქვის სახით — სასუნთქი მილისა, ზორხისა და პირის გზით. სამეტყველო ჰაერნაკადიც ჩვეულებრივ ფილტვებიდან ამოდის იმავე გზით; მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ზოგიერთ ენას (მაგ., ქართულს) აქვს რამდენიმე ისეთი ბგერაც, რომელთა წარმოთქმისათვის არაა საჭირო ჰაერნაკადის ფილტვებიდან ამომდინარეობა.

ამოსუნთქული ჰაერნაკადი — სამეტყველო იქნება იგი თუ სასიმღერო — განიცდის გარკვეულ ცვლილებებს ზორხში და ხახა-ცხვირ-პირის ღრუებში.

ავსწეროთ ცალ-ცალკე ს ა ს უ ნ თ ქ ა პ ა რ ა ტ ს ,
ხ ო რ ხ ს ა და ხახა-ცხვირ-პირის ღრუებს.

ა. სასუნთქი აპარატის ნაწილები

ს ა ს უ ნ თ ქ ი ა პ ა რ ა ტ ი ს ნ ა წ ი ლ ე ბ ი ა : სასუნთქი მილი ანუ სასულე, ფილტვები და შუასაძგიდე ანუ დიაფრაგმა.

სასუნთქი მილი (იხ. სურ. 2) შედგენილია ბრტყილოვანი რგოლებისაგან და დაფარულია შიგნიდან ლორწოვანი გარსით; რგოლების უკანა მესამედი აპკოვანია და წარმოადგენს კედელს, რომლითაც სასუნთქი მილი მიდებულობს საყლაპავ მილზე; ამიტომ, რომ სასუნთქი მილი არ აბრკოლებს საყლაპავი მილის გაფართოებას ყლაპვის დროს. სასუნთქი მილი იწყება ზორხის ქვეშ (შეიძლება თითოთ მოსინჯვა), გაივლის გულმკერდის ღრუში და განშტოვდება ორ მთავარ ბრონქად (იხ. სურ. 1, 2 და 3). ბრონქები თავის მხრივ განშტოვდებიან ფილტვებში უამრავი ბრონქოლებისა და ბუშტულების სახით. სასუნთქი მილი წარმოადგენს ჰაერნაკადის სამოძრაო გზას ფილტვებიდან გარეთ (ამოსუნთქვა) და გარედან ფილტვებისაკენ (შესუნთქვა).

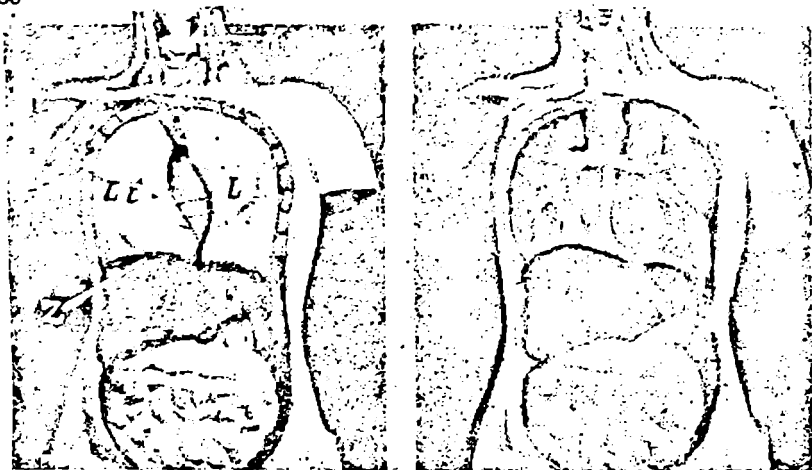
ფილტვები — მარჯვენა და მარცხენა — მოთავსებულია გულმკერდის ღრუში. ფილტვები რბილი და ელასტიკური სხეულია, წყალზე მსუბუქი — მათში ჰაერის მულამ ყოფნის გამო. ფილტვებს შუა (მარცხნისაკენ) ძეგს გული (იხ. სურ. 1.).

დიაფრაგმა (შუასაძგიდე) წარმოადგენს ფართო კუნთს, რომელიც ჰყოფს ერთმანეთისაგან გულმკერდისა და მუცლის ღრუებს; დიაფრაგმა შეზნეტილია ქვემოდან (მუცლის ღრუს მხრიდან) და გუმბათისებრ ამოზნეტილია გულმკერდისაკენ. დიაფრაგმას აძევს ფილტვები, ხოლო მის ქვეშაა მუცლის ორგანოები. დიაფრაგმის შეკუმშვა-მოშვება იწყებს შესუნთქვა-ამოსუნთქვას: როცა შეიკუმშება, იგი ბრტყელდება და ქვემოთ დაიწევა და ამით გამოიწვევს გულმკერდის ღრუს მოცულობის გადიდებას (ესაა შესუნთქვის მომენტი); როცა დიაფრაგმა მოეშვება, იგი ამოიწევა ზემოთკენ და ამით დააეწირობს გულმკერდის ღრუს მოცულობას (ესაა ამოსუნთქვის მომენტი).

შესუნთქვა და ამოსუნთქვა იმიტომ დაკავშირებული ფილტვებთან, რომ 1) სუნთქვისას გულმკერდის ღრუს გადიდებასთან ერთად ფართოვდება ფილტვებიც — იმ ჰაერის წნევის გამო, რომელიც

მუდამა ხოლმე ფილტვებში; 2) ამოსუნთქვისას გულმკერდის ღრუს დავიწროებასთან ერთად იკუმშება ფილტვებიც. პირველ შემთხვევაში (შესუნთქვისას) ატმოსფერული ჰაერის წნევა უფრო ძლიერია ფილტვების შიდაწნევაზე, ხოლო მეორეში (ამოსუნთქვისას), პირიქით, შიდაწნევა უფრო ძლიერია ატმოსფერულზე.

აღსანიშნავია აქვე, რომ გულმკერდის ღრუს გადიდება-დავიწროება (და, მაშასადამე, შესუნთქვა-ამოსუნთქვა) შესაძლებელია არა მხოლოდ დიაფრაგმის შეკუმშვა-მოშვების გზით, არამედ ნეკნებშუა კუნთების შეკუმშვა-მოშვების გზითაც. ასეთი (ნეკნური) სუნთქვის შესახებ იხ. ქვემოთ.

სურ. 1.

გულმკერდისა და მუცლის ღრუები:

მარცხნივ: K-ხორხი; L-მარჯვენა ფილტვი; LI-მარცხენა ფილტვი; Z-დიაფრაგმა; L-ღვიძლი. მარჯვნივ: Lu-სასუნთქი მილი, რომელიც ჩანს ორივე ფილტვისა და გულის ართმევის გამო.

ბ. ხორხი

სასუნთქი მილის ზედა გაფართოებულ ნაწილს ეწოდება ხორხი (ლარინგსი, ლათ. larynx). ხორხი შედგენილია შემდეგი ხრტილოვანი ნაწილებისაგან: ბეჭდისებრი ხრტილი, ფარისებრი ხრტილი, ციცხვისებრი ხრტილები და ხორხსარქველი. ხორხი გაერთიანებულია ერთ მთლიან ორგანოდ: იგი მთლიანად ძვეს ლორწოვანი გარსით დაფარულ აკკში. ხორხის შიგნით იმყოფება მბგერი ორგანი ანუ სახმო სიმები (იხ. სურ. 3 და 4).

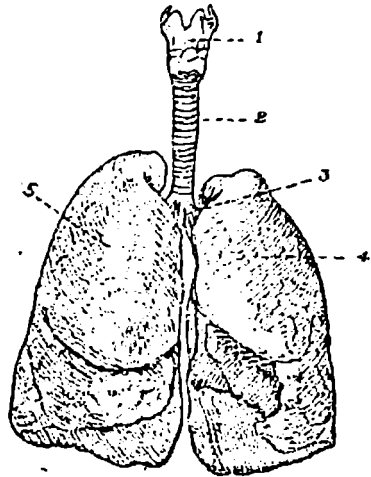
განვიხილავთ ხორხის ნაწილებს ცალ-ცალკე.

ბეჭდისებრი ხრტილი უძრავადაა მიმაგრებული სასუნთქი მილის პირველ რგოლზე და წარმოადგენს ხორხის ფუძეს (იხ. სურ. 3, 4 და 5). ბეჭდისებრი ხრტილი წინ ვიწროა, უკან ფართოა, რითაც მართლაც ჰგავს თითის თვლიან ბეჭედს (სურ. 4-ზე ჩანს მისი ფართო და ვიწრო მხარეები, ხოლო 5-ზე ჩანს მთლიანად ორ სხვადასხვა მდგომარეობაში).

ფარისებრი ხრტილი წარმოადგენს ორ ოთხკუთხ საკმაოდ ფართო ფირფიტას, ერთმანეთთან შეერთებულს წინა კიდეებით; მათი შეერთების კუთხე დაახლოებით 90° -ია (მამაკაცისა) ან 120° (დედაკაცისა) (იხ. სურ. 5, სადაც ჩანს ფარისებრი ხრტილი). ფირფიტების შეერთების კუთხე წაშვერილია წინისკენ, — მეტადრე მამაკაცისა; მას ემახიან ხორხის თავი: შეიძლება მისი მოსინჯვა თითით. მოსინჯვა თითითვე შუაზე ზემოდან ამონაჭდები. ფარისებრი ხრტილის უკანა ღია არეში მოქცეულია ბეჭდისებრი ხრტილის ფართო მხარე (იხ. სურ. 4).

ფარისებრი ხრტილს უკან აქვს ოთხი მორჩი (ორ-ორი თითოეულ ფირფიტას) — ორი ზედამორჩი და ორიც ქვედამორჩი; ოთხივეს ეწოდება რქები. ზედა რქები უფრო გრძელია; მათი საშუალებით ფარისებრი ხრტილი შეერთებულია ენის ქვემა ძვლის კიდეებთან (იხ. სურ. 3), ხოლო ქვედა, უფრო მოკლე, რქებით ფარისებრი ხრტილი დაყრდნობილია ბეჭდისებრი ხრტილზე.

ციცხვისებრი ანუ პირამიდისებრი ხრტილები (სურ.5.) წარმოადგენს ორ პატარა სამწახნაგიან პირამიდისებრი ხრტილს, მოთავსებულს ბეჭდისებრი ხრტილის ფართო ნაწილის თავზე; ისინი თავისუფლად არიან შენაწევრებული მასთან და ამიტომ მათ შეუძლიათ მრავალგვარი მოძრაობა შეასრულონ თავიანთი ღერძის გარშემო: უახლოვებიან და შორდებიან ერთმანეთს, მიბრუნდებიან შიგნითკენ და გარეთ. მათს ასეთი მოძრაობის უნარს იმიტომ აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ მათს წინა მორჩებზე, რომლებსაც “სახმო ანუ

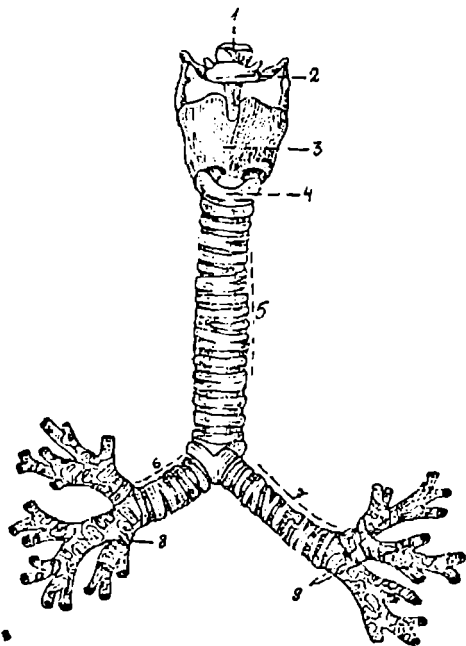
სურ. 2.

ფილტვები სასუნთქი მილითა და ხორხითურთ, როგორც დაინახება ისინი წინიდან.

- 1-ხორხი; 2-სასუნთქი მილი;
- 3-ბრონქები; 4-მარჯვენა ფილტვი;
- 5-მარჯვენა ფილტვი.

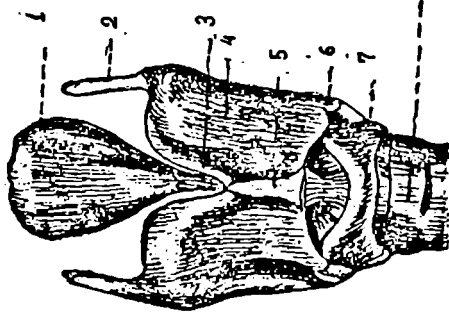
მბგერი მორჩები” ეწოდება, მიმაგრებულია მბგერი იოგები ანუ სახმო სიმები.

ზორხსარქველი წარმოადგენს მსხლისებრ ბრტყელ ზრტილს, რომელიც ვიწრო ბოლოთი მიმაგრებულია ფარისებრი ზრტილის კუთხეში ამონაჭდვის ცოტა ქვემოთ (იხ. სურ. 3 და 4, რომელზეც ზორხსარქველი განცალკევებულად ჩანს). ჩვეულებრივ (არა ყლაპვის დროს) ზორხსარქველი აშეერილია წინისაკენ თითქმის ვერტიკალურად, ხოლო ყლაპვის დროს იგი გადაიწევა უკან და გადაეხურება ზორხის პირს (აქედანაა სახელწოდება “ზორხსარქველი”). გადაყლაპული საჭმელი გადასრიალდება ზორხსარქველის ზედაპირზე და ჩადის საყლაპავ მილში, რომელიც მოთავსებულია სასუნთქი მილის უკან (იხ. ზემოთ სასუნთქი მილი).

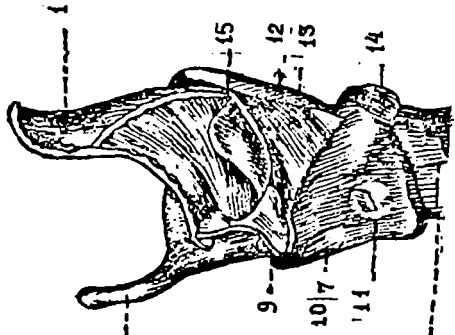

სურ. 3.

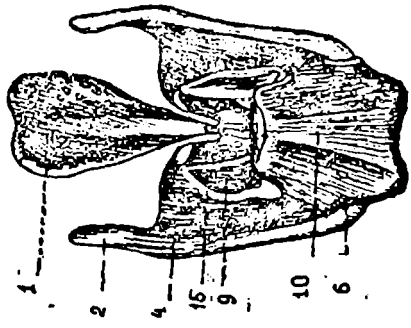
ზორხი, სასუნთქი მილი და ბრონქები თავისი განშტოებებითურთ: 1—ზორხსარქველი; 2—ენისქვეშა ძვალი; 3—ფარისებრი ზრტილი; 4—ბეჭდისებრი ზრტილი; 5—სასუნთქი მილი; 6—მარცხენა ბრონქი; 7—მარჯვენა ბრონქი; 8, 9—ბრონქების განშტოება.

ნიანიდან

პარეპინიდან

უკანადას

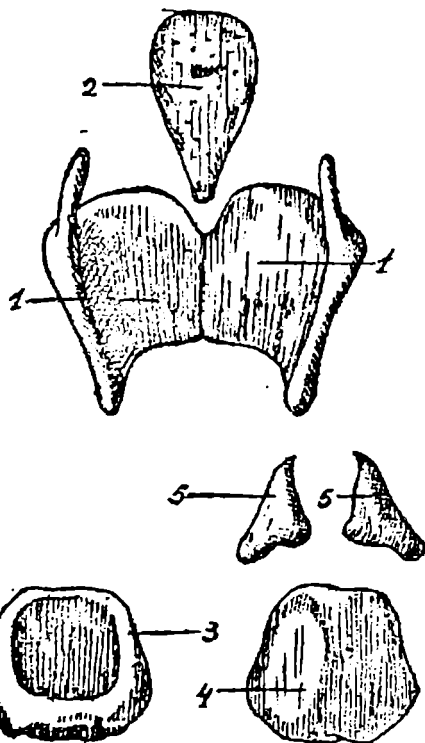
სურ. 4.
ბორბის ჩონჩხი:

A-წინიდან; B-პარეპინიდან (მობსნილია ფარისებრი ბრტილის მარჯვენა ფარფიტა); C- უკანიდან.
1-ბორბსარქველი; 2- ზედა რქა; 3-ბორბსარქველის ყუნწი; 4, 5 -ფარისებრი ბრტილის მარცხენა ფარფიტა; 6-ქვედა რქა; 7 -ბეჭდისებრი ბრტილის ფარფი მხარე; 8-სასუნთქი მილი; 9-ციცხვისებრი ბრტილი; 10-ბეჭდისებრი ბრტილის ფართო მხარე; 11-ფარისებრი ბრტილის სასხსრე ზედაპირი; 12-ციცხვისებრი ბრტილის მორჩი; 13-ფარისებრი ბრტილის კუთხის შეკული ცრილი; 14-ბეჭდისებრი ბრტილი; 15-ბორბსარქველის ყუნწი;

ამგვარად, ხორხი წარმოადგენს ხორხსარქველისა, ბეჭდისებრი, ფარისებრი და ციცხვისებრი ხრტილებისაგან შედგენილ მილისებრ ორგანოს.

ხორხის შიგნით იმყოფება წარმოთქმისა და სიმღერისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი ნაწილი ხორხისა — მბგერი ორგები ანუ სახმო სიმები.

სახმო სიმების სახელწოდებით ცნობილია ერთი წყვილი გამობურცული ნაოჭი ფარისებრი ხრტილის კედლების გასწვრივ შიგნიდან;

სურ. 5.

ხორხის შემადგენელი ხრტილები:

- 1-ფარისებრი ხრტილი;
- 2-ხორხსარქველი; 3-ბეჭდისებრი ხრტილი (წინიდან); 4-ბეჭდისებრი ხრტილი (უკანიდან); 5-ციცხვისებრი ხრტილები.

თითოეულ ნაოჭში არის კუნთი, სახმო

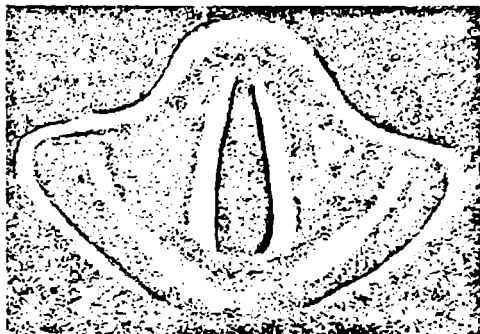
კუნთად წოდებული. დაწყებული ფარისებრი ხრტილის წინა შიდაკუთხიდან, სადაც ისინი მიმაგრებულია ერთად, სახმო სიმები განცალკევებულად მიემართებიან უკნისაკენ და მიმაგრებული არიან ციცხვისებრი ხრტილების მბგერ მორჩებზე. სახმო სიმების თავზე მოთავსებულია აგრეთვე წყვილი ნაოჭი, რომლებსაც ცრუ სახმო სიმებს ეძახიან, რადგანაც მათ, ნამდვილი სახმო სიმებისაგან განსხვავებით, არ შეუძლიათ ბგერის წარმოქმნა. ამ ორ წყვილ სიმს შუა მოთავსებულია ორი პარკი, მორგანის პარაკუტებად წოდებული.

ზემოხსენებულ სახმო კუნთში მოთავსებულია უამრავი კუნთისებრი ბოჭკოები სხვადასხვა მიმართულებისა, რომელთაც შეუძლიათ ჰქონდეთ ნაწილობრივი დამოუკიდებელი შეკუმშვები; ამიტომაც, რომ სახმო სიმებს მოძრაობის აურაცხელი

შესაძლებლობა აქვს: მოძრაობენ მათი ცალკეული ნაწილებიც.

სახმო სიმებს შუა გასწვრივ ნაპრალს ეძახიან ყ ი ა ს ; ყიის გაგრძელებას წარმოადგენს სამკუთხი ნაპრალი ციციხვისებრ ხრტილებს შუა: ამას ეძახიან ხ რ ტ ი ლ ე ბ შ უ ა ნ ა პ რ ა ლ ს . ყიას შეუძლია მიიღოს მრავალგვარი ფორმა — იმის მიხედვით, მიახლოებულია ერთმანეთს თუ დაშორებული ერთმანეთისაგან სახმო სიმები და — რამდენად. შეიძლება ყია სრულიად დაიკეტოს, ხოლო ხრტილებშუა ნაპრალი ღია დარჩეს.

გასათვალისწინებელია ყიისა და ხრტილებშუა ნაპრალის ხუთი მთავარი მდგომარეობა: 1) ყია წარმოადგენს ფართო წაგრძელებულ სამკუთხედს (იხ. სურ. 6 და 9 A), — ესაა ჩვეულებრივი სუნთქვისას (მიაქციეთ ყურადღება, რომ ყია და ხრტილებშუა ნაპრალი გაერთიანებულია ერთ მთლიან ნაპრალად); 2) იგივე მდგომარეობა ყიისა და ხრტილებშუა ნაპრალისა,

სურ. 6.
სახმო სიმები სქემატურად ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვის დროს.

მაგრამ მთლიანი ნაპრალი უფრო ფართოა (იხ. სურ. 7 და 9 B), — ესაა ღრმა სუნთქვისას; 3) ყია და ხრტილებშუა ნაპრალი დაკეტილია, ე.ი.

სურ. 7.
სახმო სიმები სქემატურად ღრმა სუნთქვის დროს.

სახმო სიმებიც და ხრტილებიც ერთმანეთზეა მიღებული (იხ. სურ. 8 და 9 D); ამომდინარე ჰაერნაკადი ზედიზედ ჯახებით ათრთოლებს სახმო სიმებს (იხ. სურ. 10), — ესაა სახმო მდგომარეობა; 4) დაკეტილია ყია, მაგრამ ღიაა ხრტილებშუა ნაპრალი (იხ. სურ. 9 C), — ესაა ჩურჩულის მდგომარეობა (ჩურჩული შესაძლებელია აგრეთვე ყიაში, თუ ყია ვიწროდა და სიმები მოღუნებული); 5) ყია და ხრტი-

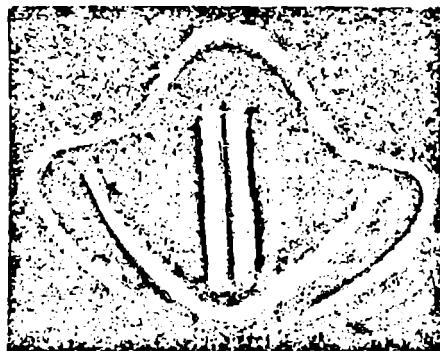
ლებშუა არე დაკეტილია (როგორც მესამე მდგომარეობაში) და ჰაერნაკადის ამომდინარეობა სრულებით შეწყვეტილია (იხ. სურ. 8 და 9D), —ესა მდგომარეობა ყელხშულ თანხმოვანთათვის.

ბ. ხახა-ცხვირ-პირის ღრუები

იმ ღრუებს შორის, რომლებიც მდებარეობენ ზორხის ზემოთ, ყველაზე რთულია და სამეტყველო წარმოთქმისათვის მნიშვნელოვანი პირის ღრუ (იხ. სურ. 11²⁵ და 12¹); ის მდებარეობს ზედა და ქვედა ყბებს შუა და მოსაზღვრულია წინიდან ტუჩ-კბილებით (სურ. 11¹⁰), ზემოდან — სასით (11^{5,6}), ქვემოდან — ენით (11¹³), გვერდებიდან — ლოყებითა და კბილებით, ზოლო უკანიდან — რბილი სასით (11^{6,7}).

დასახელებული მოსაზღვრე ნაწილების შესახებ საჭიროა ვიცოდეთ შემდეგი: ქვედა ყბა (სურ. 11¹²) მოძრავია და თავისი აწვე-დაწვეით ავიწროებს ან აფართოებს პირის ღრუს; კბილების ორი რიგი — ზედა (სურ. 11³ და სურ. 13) და ქვედა (სურ. 11¹¹ და სურ. 14) წარმოადგენს პირის ღრუს უძრავ საზღვარს.

თითოეულ რიგშია: 4 საჭრელი, 2 საკბეჩი, 4 მცირე ძირითადი და 6 ძირითადი. წარმოთქმაში მეტი მნიშვნელობა აქვს ზედა რიგის კბილებს.

სურ. 8.

სახმო სიმები სქემატურად ფონაციის დროს.

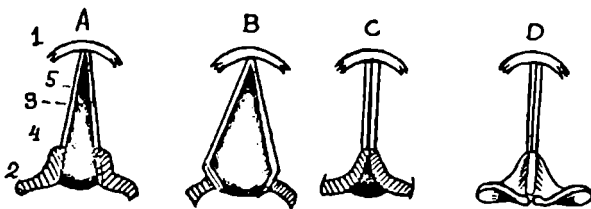
კბილები ჩამჯდარია ბუდეებში, რომლებსაც ექიმები ნუნებს ანუ ალვეოლებს ეძახიან (ფონეტიკაში ნუნებს ანუ ალვეოლებს ვეძახით ზედა კბილების ზემოთ გამო-ბურცულ ადგილებს, იხ. სურ. 11⁴); ტუჩები ანუ ბაგეები (ზედა — 11¹, ქვედა — 11¹⁰) წარმოადგენენ პირის ღრუს წინა მოძრავ საზღვარს; ისინი მოქმედებენ ერთმანეთისა და კბილების მიმართ, მეტადრე ქვედა ტუჩი ზედა კბილების მიმართ; სასა გამყოფელია პირის ღრუსი ცხვირის ღრუსაგან. ვასხვავებთ წინა

სასას უკანა სასისაგან: წინა სასა, რომელიც იწყება ნუნებიდან, მაგარია (იხ. სურ. 11⁵); უკანა სასა, რომელიც იწყება მაგარი სასის ვასაყარზე — ბოლო კბილების ხაზზე — და თავდება ნაქით (სურ. 11⁷ და 13⁶), რბილია (11⁶); რბილ სასას ჰქვია აგრეთვე სასის ფარდა; რბილი სასა მოძრავია, ზოლო მაგარი სასა — უძრავი. რბილი სასა აწესრიგებს ჰაერნაკადის

მიმართულებას. მას შეუძლია აიწიოს და მიეხვიოს ხახის კედელს: ამით იგი გზას უკრავს ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუსაკენ; მას შეუძლია მოღუნებულად დაეშვას: ამით იგი გზას აძლევს ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუში გასასვლელად.

პირის ღრუში ყველაზე მოძრავი ორგანოა ენა (სურ.11¹³). ამიტომ სამეტყველო წარმოთქმაში მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება: იგი მონაწილეობას იღებს თითქმის ყველა სამეტყველო ბგერის წარმოებაში. ენა წარმოადგენს მძლავრ მოძრავილი განიერ კუნთოვან ორგანოს, რომელიც მოკუმულ პირში თითქმის მთლიანად ავსებს პირის ღრუს. ენის წინა ნაწილი უფრო მოძრავია, ვიდრე ენის უკანა ნაწილი, რომელიც მიმაგრებულია ქვედა ყბისა და ენისქვეშა (11¹⁴) ძვლებზე. ამგვარად, ენის მეტად მოძრავი ნაწილი (წინაენა) ძვეს მაგარი (უძრავი) სასის პირდაპირ, ხოლო ენის ნაკლებ მოძრავი ნაწილი (უკანაენა) ძვეს რბილი (მოძრავი) სასის პირდაპირ.

ფონეტიკაში ენა გაყოფილია შემდეგ ნაწილებად: 1) ენის წვეტი (წინაენის წინაკიდე) — იმის მიუხედავად, წაწვეტილია ის თუ არა საწარმოთქმო მოძრაობის დროს.

სურ. 9.

სახმო სიმების უმთავრესი მდგომარეობანი სქემატურად:

A — ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვისას.

B — ღრმა სუნთქვისას.

C — ჩურჩულისას.

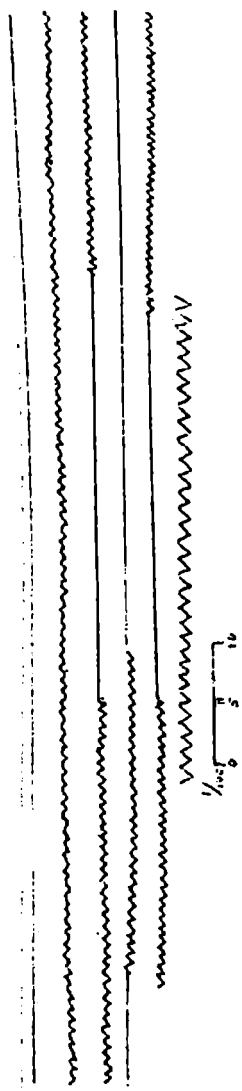
D — სახმო მდგომარეობა ან სიმების დაკეტილობა.

1 — ფარისებრი ხრტილი; 2 — მარცხენა ბეჭდისებრი ხრტილი; 3 — მარცხენა სახმო სიმი; 4 — მთლიანი სახმო ნაპარალი; 5 — ყია; 6 — ხრტილებშუა ნაპარალი.

როდესაც ენის წვეტი აწეულია კბილების, ნუნების ან სასისაკენ, მაშინ დაინახება ენის ქვედა ზედაპირი; 2) ენის ტანის, რომლის ზედა ზედაპირს ედახიან ენის ზურგს; ენის ზურგზე აღინიშნება: წინა, შუა და უკანა ნაწილები ენის ზურგისა, ანუ წინაენა, შუაენა და უკანაენა; 3) ენის ძირი, რომელიც მოქმედებს უმთავრესად ხახის კედლის მიმართ; 4) ენის გვერდითი კიდეები, რომლებიც მოქმედებენ კბილების რიგების მიმართ — ეხებიან, უახლოვდებიან ან შორდებიან მათ.

პირის ღრუს იმიტომ აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ბგერათწარმოთქმაში, რომ 1) მასში მდებარეობს ძლიერ მოძრავი ორგანოები და 2) თვითონ პირის ღრუს შეუძლია მრავალგვარად იცვალოს თავისი მოყვანილობა. პირველის გამო მასში მრავალგვარი ფორმის

ჩქამი შეიძლება წარმოიქმნეს მრავალ თანხმოვანთა საწარმოებლად, ხოლო მეორის გამო პირის ღრუ წარმოადგენს მრავალი ტემბრის წარმომქმნელ წყაროს, რაზედაც ეყარება ხმოვანთა ურთიერთგანსხვავება.

სურ. 10. კიბოვარზე ჩანაწერი მრუდები, რომლებიც წარმოადგენენ სახმო სიბების თითოეულს (ვიბრაციას) სხვადასხვა სიმაღლის ბერის წარმოთქმისას. ზემოდან მეორე და ქვემოდან პირველი პირიზინტალურად მოცემული ვიბრაციები წარმოადგენენ მასშტაბს, - თითოეული კბილაკი უდრის 1/100 წმს.

მეორე ღრუ, რომელსაც აქვს ერთგვარი მნიშვნელობა ბგერათწარმოთქმისათვის, არის ბაბა ანუ ბაბის ღრუ (იხ. სურ. 12¹¹). ის იწყება უკანიდან ხორხის ღრუს (11²²) ზემოთ და გაერთიანებულია ზემოთ პირის ღრუსთან ხახისპირით (11²³), ხოლო ცხვირის ღრუსთან (სურ. 11²⁴) ცხვირ-ხახით. ხახა წარმოადგენს ღრუს, სადაც ერთმანეთს ხედებიან სუნთქვისა და საჭმლის ყლაპვის გზები. მაშასადამე, იგი ერთი მხრით წარმოადგენს საყლაპავი მილის (11²⁰) ნაწილს, ხოლო მეორე მხრით გადადის პირისა და ცხვირის ღრუებში. ხახის შუა ნაწილი მოსაზღვრულია წინიდან ენისძირის ზედაპირით, ხოლო უკანიდან - ხახის კედლით. აღსანიშნავია ორი რკალი, რომლებიც კარგად ჩანს სარკეში: წინაა ს ა ს ა - ე ნ ი ს რ კ ა ლ ი (11⁸), ხოლო უკანა - ს ა ს ა - ხ ა ხ ი ს რ კ ა ლ ი (11⁹). ხახის ღრუს ზედა ნაწილია ც ხ ვ ი რ - ხ ა ხ ი ს ც რ უ (სურ. 11²⁴). ცხვირ-ხახის ღრუ უერთდება ცხვირის ღრუს ორი ხერელით, რომლებსაც ქო-ანები ეწოდება (შეად. სურ. 30 და 31).

მესამე მეტად მნიშვნელოვანი ღრუა ცხვირის ღრუ. იგი ძვეს პირის ღრუს თავზე (12³) და გაყოფილია მისაგან მაგარი სასის ძლით; უერთდება ხახის ღრუს, როგორც ითქვა, ცხვირ-ხახით. ცხვირის ღრუ გაყოფილია შუაზე ცხვირის ძვიდით. ცხვირის ხერელებს ეძახიან ნესტოებს (წინიდან) და ქოანებს (უკან).

ხორხის ზემოთ მდებარე აქ აღწერილი ღრუები ცნობილია საერთო სახელწოდებით — "ზესადგამი მილი" (სურ. 12-ზე მოცემულია ზესადგამი მილის შეეული ჭრილის მოდეელი).

საწარმოთქმო ორგანოების აღწერილობის შემდეგ საჭიროა ვიცოდეთ, თუ რომელია მათ შორის აქტიური ორგანო და რომელი — პასიური.

აქტიურია ის საწარმოთქმო ორგანოები, რომლებიც ასრულებენ ბგერათწარმოთქმაში მთავარ როლს: ისინი მოძრავნი არიან და მოქმედებენ სხვა ორგანოების მიმართ, რომელნიც, თავის მხრივ, ასრულებენ მხოლოდ დამხმარე როლს; ეს უკანასკნელებია პასიური საწარმოთქმო ორგანოები.

აქტიური ორგანოები ა: სახმო სიმები, ქვედა-ყბა, ენა (ყველა თავისი ნაწილით: ენის წვეტი, წინა, შუა და უკანაენა, ენისძირი), რბილი სასა ნაქითურთ, ხახის კედელი და ტუჩები. პასიური ორგანოები ა: კბილები, ნუნები და მაგარი სასა. ზოგჯერ აქტიური ორგანო ასრულებს პასიურის როლს: ასეთია, მაგალითად, რბილი სასა გ-ქ-ს წარმოთქმისას. ზოგჯერ რომელიმე ბგერის წარმოებაში მონაწილეობს ორი აქტიური ორგანო: ასეთია, მაგალითად, ზედა და ქვედა ტუჩების მოქმედება მ-ფ-ჰს წარმოებაში.

ბ. საწარმოთქმო ორგანოების მოქმედება

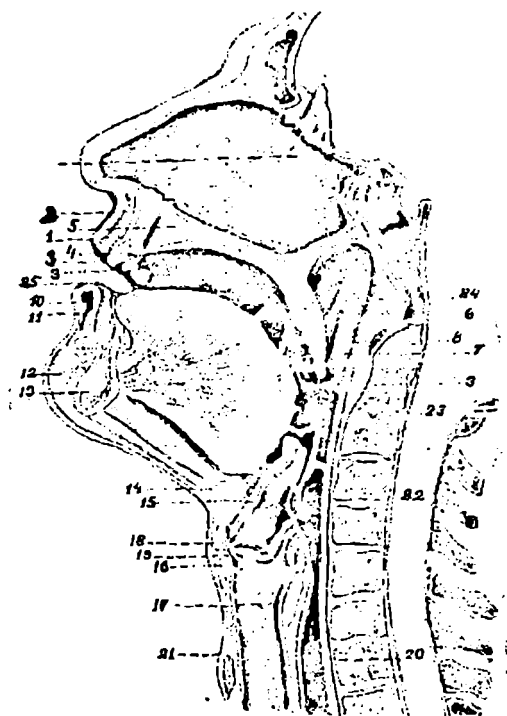
ზემოაღწერილი საწარმოთქმო ორგანოების სათანადო მოქმედების შედეგია წარმოთქმის ელემენტების (ე. ი. სამეტყველო ბგერების, მათ შერთებათა, მახვილისა და ინტონაციის) წარმოქმნა. იმის გასათვალისწინებლად, თუ მოქმედების რა და რა შესაძლებლობები აქვს თითოეულ აღწერილ ორგანოს, საჭიროა გავეცნოთ

- ა) არტიკულაციასა და ორგანოთა ინდიფერენტულ მდგომარეობას,
- ბ) რესპირაციასა და ფონაციას, გ) ბგერათწარმოების სამ მომენტს,
- დ) საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილსა და რაგვარობას და
- ე) საარტიკულაციო ბაზისს.

ა. არტიკულაცია და ინდიფერენტული მდგომარეობა

ბგერათწარმოთქმის დროს საწარმოთქმო ორგანოს თითოეული მოძრაობა ან მდგომარეობა არის არტიკული ა. თითოეულ სამეტყველო ბგერას და მის ყოველგვარ სახესხვაობას აქვს თავისი

საკუთარი არტიკულაცია, ე. ი. თავისი საკუთარი მოძრაობა ან მდგომარეობა. ამა თუ იმ ბგერას აღვიქვამთ მხოლოდ მაშინ, როცა მის

სურ. 11. ზესაღვამი მილის შეუღლი ჭრილი:

1. ზელა ტუჩი. 2. ზელა ყბა. 3. ზელა კბილები. 4. ზელა კბილების ნუნები.
5. მაგარი სასა. 6. რბილი სასა. 7. ნაქი. 8. სასის წინა (ანუ სასა-ენის რკალი). 9. სასის უკანა (ანუ სასა-ხახის) რკალი. 10. ქვედა ტუჩი. 11. ქვედა კბილები. 12. ქვედა ყბა. 13. ენა. 14. ენისქვეშა ძვალი. 15. ზორხსარქველი. 16. ფარისებრი ზრტილი. 17. ბეჭდისებრი ზრტილი. 18. ცრუ სიმები. 19. სახმო სიმები. 20. საყლაპავი მილი. 21. სასუნთქი მილი. 22. ზორხის ღრუ. 23. ხახისპირი. 24. ცხვირ-ხახის ღრუ. 25. პირის ღრუ.

არტიკულაციას ერთვის ჰაერნაკადის სათანადო მოძრაობა.

არტიკულაციის ამოსავლად ითვლება სამეტყველო ორგანოების ინდიფერენტული მდგომარეობა, ეს ის მდგომარეობაა, რომელშიც ორგანოები იმყოფება საწარმოთქმოდ ამოქმედებამდე. ამ მდგომარეობის დამახასიათებელია წყნარი სუნთქვა: შევისუნთქავთ და ამოვისუნთქავთ ცხვირით — პირმოკუმული (ზოგს ჩვეულება აქვს პირი ღია ჰქონდეს წყნარი სუნთქვის დროსაც და, მამასადაამე, სუნთქავეც ცხვირითაც და

პირითაც ერთჯამიერად). ცალკეული ორგანოები ინდიფერენტულ მდგომარეობაში შემდეგნაირად არიან მოწყობილი: 1) ხორხი თავახდილია, ე. ი. ხორხსარქველი ვერტიკალურადაა; 2) ყია ღიაა, ე. ი. სახმო სიმები დაშორებულია ერთმანეთს, როგორც ნაჩვენებია სურ. 9A-ზე, და ჰაერი უჩქამოდ ამომდინარეობს სასუნთქიდან; 3) რბილი სასა ჩამოშვებულია, და, მაშასადამე, ჰაერი შეისუნთქება და ამოისუნთქება ცხვირის გზით, თუ პირი მოკუმულია; 4) ენა ძვეს უძრავად ქვედა კბილებთან და ეხება ზედა კბილების რიგსაც, თუ პირი მოკუმულია; 5) ტუჩები დახურულია.

საჭიროა ვიცოდეთ, რომ რომელიმე ორი ენა (მაგ., ქართული და რუსული) ან ორი დიალექტი (მაგ., ხევსურული და გურული) განსხვავებულია მეტ-ნაკლებად ერთმანეთისაგან სამეტყველო ორგანოების ინდიფერენტული მდგომარეობით, რამდენადაც ეს მდგომარეობა აქტივიზირდება, ე. ი. უშუალოდ წინ უძღვის წარმოთქმას (იხ. ქვემოთ ს ა ა რ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ო ბ ა ზ ი ს ი , გვ. 38 და შემდ.).

ბ. რესპირაცია და ფონაცია

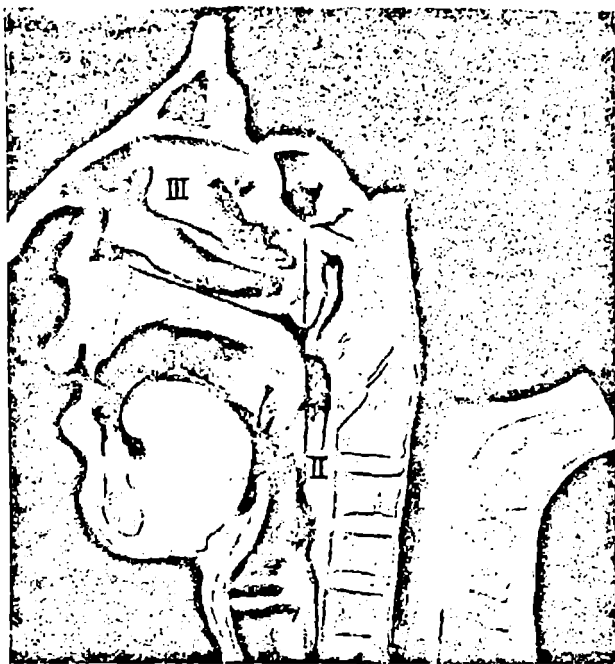
ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვა, ანუ რ ე ს პ ი რ ა ც ი ა , შეიცავს ორ თითქმის თანასწორი ხანგრძლიობის მოძრაობას — შესუნთქვას (ინსპირაციას) და ამოსუნთქვას (ექსპირაციას): ამოსუნთქვა ოდნავ უფრო ხანგრძლივია შესუნთქვაზე.

რესპირაციისაგან განსხვავებულია სამეტყველო სუნთქვა ანუ ფ ო ნ ა ც ი ა .

სპეციალურ ფონეტიკურ ლიტერატურაში ტერმინი "ფონაცია" იხმარება წ ა რ მ ო თ ქ მ ი ს მნიშვნელობით. ამ მნიშვნელობით ჩვენ მას არ ვხმარობთ. ფონაციას, როგორც სუნთქვას, აქვს იგივე ორი მომენტი — ინსპირაცია და ექსპირაცია. მაგრამ ფონაცია, როგორც სამეტყველო სუნთქვა, განსხვავდება რესპირაციისაგან, როგორც ჩვეულებრივი წყნარი სუნთქვისაგან, შემდეგით: 1) რესპირაცია ავტომატურია (უნებური), ფონაცია — ნებისმიერი, 2) რესპირაციაში შესუნთქვის ხანგრძლიობა თითქმის უდრის ამოსუნთქვისას (იხ. ზემოთ), ხოლო ფონაციაში შესუნთქვა გაცილებით ნაკლებ ხანგრძლივია ამოსუნთქვაზე; ფონაციაში შესუნთქვა ხდება სწრაფად, ერთბაშად, ხოლო ამოსუნთქვა — დაყოვნებით, თანდათანობით; ეს იმიტომ, რომ ფილტვებში შესუნთქული ჰაერის მარაგი იხარჯება წარმოთქმის დროს თანდათანობით, მოზოგვით; 3) რესპირაცია ხდება უმეტესად ცხვირით, ხოლო ფონაცია — უმეტესად პირით (იხ. ზემოთ).

სუნთქვის (როგორც რესპირაციის, ისე ფონაციის) პროცესი მდგომარეობს, როგორც ზემოთ ითქვა, შემდეგში: შუასაძგიდის შეკუმშვა და მისი ამის გამო ძირს დაწვეა იწვევს გულმკერდის ღრუს გადიდებას; ამის შედეგია ფილტვების გაფართოებაც და ამის გამო გარედან (ატმოსფერული) ჰაერის შესუნთქვა (ინსპირაცია). იმავე შუასაძგიდის მოშვება და ამის გამო გუშმათისებრ მისი ზევით ამოწვეა

აპატარავებს გულმკერდის ღრუს; ამიტომ მასში მდებარე ფილტვები იკუმშება და გამოდევნის ჰაერს გარეთ: ესაა ამოსუნთქვა (ექსპირაცია). სუნთქვის ასეთი პროცესი გულისხმობს გულმკერდის გადიდება-დაპატარავებას ვ ე რ ტ ი კ ა ლ უ რ ა დ . სუნთქვის ასეთ ტიპს ეძახიან ა ბ დ ო მ ი ნ ა ლ უ რ (მუცლით) სუნთქვას. გარედან ჩანს (და შეიგრძნობა მუცელზე ხელის დადებით) მუცლის გამოწევა (შესუნთქვისას) და შეწევა (ამოსუნთქვისას).

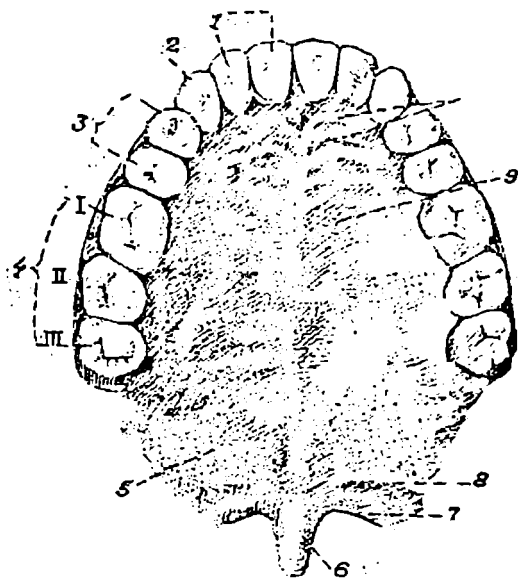
სურ. 12. ზესადგამი მილის შვეული ჰრილის მოდელი
I - პირის ღრუ; II - ხახის ღრუ; III - ცხვირის ღრუ.

გულმკერდის ღრუს გადიდება-დაპატარაება შეიძლება ხდებოდეს აგრეთვე კ ო რ ი ზ ო ნ ტ ა ლ უ რ ა დ ა ც - ნეკნების აწევ-დაწევის გზით, ნეკნთაშუა კუნთების შეკუმშვა-მოშვებასთან დაკავშირებით. სუნთქვის ამ მეორე ტიპს ჰქვია კ ო ს ტ ა ლ უ რ ი (ნეკნებით) სუნთქვა.

უკვე ზემოთაც იყო ნათქვამი, რომ ბგერათწარმოთქმა მეტწილად გულისხმობს ფილტვებიდან ამოსუნთქულ ჰაერნაკადს. მამასადამე, ბგერათწარმოთქმა ჩვეულებრივ ექსპირაციულია.

საერთოდ, ბგერა შეიძლება წარმოიქმნეს შესუნთქვითაც – ინსპირაციულად. ამის ნიმუშად გამოდგება, მაგ., ცხენის ხვიზვინი, ადამიანის ხვრინვა, შესუნთქული სტვენა, გაოცების ან შეშინების ბგერა ("ჟ"), მწვავე ტკივილის ან შეციების ბგერა ("სსს...") და ზოგიც სხვა; მაგრამ არც ერთი მათგანი ჩვეულებრივ არაა სოციალურად ღირებული სამეტყველო ბგერა, ფონემა. შეგვიძლია ჩვეულებრივი სამეტყველო ბგერებიც კი ვთქვათ ინსპირაციულად, მაგრამ არც ესენი ჩაითვლება ნორმალური მეტყველების ბგერებად.

მეორე მხრით, შესაძლებელია ბგერათწარმოთქმა ურესპირაციოდაც, ექსპირაცია-ინსპირაციის გარეშეც; მაშასადამე, ისე, რომ

სურ. 13.

ს ა ს ა ზ ე დ ა კ ბ ი ლ ე ბ ი ს რ ი გ ი თ: 1 – საჭრელები (შუა და გვერდით); 2 – საკბეჩი (ანუ ეშვი); 3 – მცირე ძირითადები; 4 – ძირითადები; 5 – რბილი სასა; 6 – ნაქი; 7 – სასა-ხახის რკალი; 8 – სასა-ენის რკალი; 9 – მაგარი სასა.

ფილტვებიდან ხორხის გზით ჰაერნაკალი არ ამომდინარეობდეს; ბგერა შეიძლება წარმოითქვას ჰაერის იმ მარაგით, რომელიც ზესადგომ მიღწია. ასეთია, მაგ., ეგრეთ წოდებული წ ლ ა პ უ ნ ა ბგერები: კოცნა, წრუპუნი, "ნწ" (ხალხური ქართული უარყოფის ნაწილაკი, რომელსაც ამ სახით სწერენ ხოლმე) და ზოგიც სხვა. მათი წარმოთქმისას ყია და

ხრტილებშუა ნაპრალი დაკეტილია, რის გამოც შეწყვეტილია ჰაერნაკადის ამომდინარეობა; შესაძლოა ყია და ხრტილებშუა ნაპრალი ღიაც იყოს, მაგრამ ჰაერის მოძრაობა ხორხიდან არ ხდებოდეს. ეს თანხმობის მსგავსი წლაპუნა ბგერები, რომელთაგან ზოგიერთი გამოყენებულია მეტყველებაში (მაგ., ზოგ სამხრეთ აფრიკის ენაში), აკუსტიკურად მოგვაგონებს ინსპირაციულ ბგერებს, რადგანაც ჰაერი შეიწოვება გარედან. მათ შ ე წ ო ვ ნ ი ლ ბგერებს უწოდებენ.

ურესპირაციო (უსუნთქველი) ბგერათწარმოთქმა შეიძლება არსებობდეს შეწოვნილ ბგერათა გარეშეც. ასეთია, მაგ., კავკასიური ენების (კერძოდ — ქართულის) ე. წ. ყელხშული თანხმოვნები, რომლებიც აგრეთვე ურესპირაციოდ იწარმოებიან, მაგრამ განსხვავებიან წლაპუნებისა და შეწოვნილებისაგან იმით, რომ მათი წარმოებისას ჰაერი გამოიდევენება პირის ღრუდან გარეთ და არა პირიქით, როგორც ეს ხდება წლაპუნათა და შეწოვნილთათვის.

მაგ., ქართულ ენას აქვს ექვსი უსუნთქველი თანხმოვანი (ა-ბ-წ-ჭ-ყ-ფ), რომელთაც აკუსტიკური თვალსაზრისით დაერქვა ბ კ ვ ე თ რ ი თანხმოვნები. მათვე და ანალოგიურ თანხმოვნებს ეძახიან ყელხშულებს ან "ხორხზედა ექსპირაციულ" თანხმოვნებს (ნ. იაკოვლევი). რადგანაც ისინი, ისე როგორც წლაპუნა და შეწოვნილი ბგერები, სტოვებენ ე რ თ ბ ა შ ი წ ყ ვ ე ტ ი ს შთაბეჭდილებას, ამიტომ მათ ვუწოდეთ ა ბ რ უ პ ტ ი უ ლ ი თ ა ნ - ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი ანუ, მოკლედ, ა ბ რ უ პ ტ ი ვ ე ბ ი (ლათ. abruptio "მოგლეჯა, მოწყვეტა"). ამგვარად, ბგერათა უმრავლესობა საერთოდ ენებში რესპირაციულია ანუ სუნთქვიერი, მაგრამ ზოგ ენას აქვს უსუნთქველი ბგერებიც (იხ. ქვემოთ, გვ. 81).

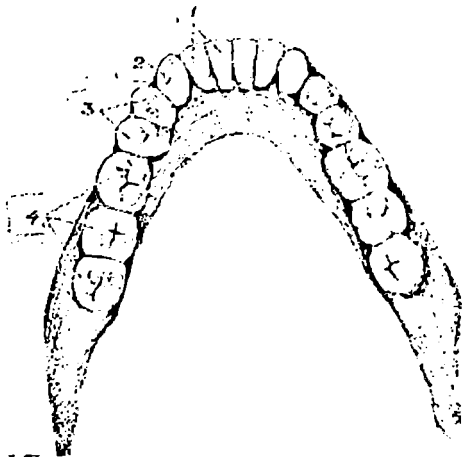
ბ. ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, წარმოთქმულ სიტყვაში ცალკეული ბგერის ხანგრძლიობა არ აღემატება წამის (სეკუნდის) რამდენიმე მეასედ ნაწილს, მაგრამ ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს დავადასტუროთ, რომ ცალკეული ბგერა ამ მცირე მანძილზეც შეიძლება არ იყოს ერთნაირი: თავში შეიძლება სხვაგვარი იყოს, შუაში — სხვა და ბოლოში კიდევ სხვა. ამიტომ ფონეტიკაში მიღებულია ცალკეული ბ გ ე რ ი ს ს ა მ მ ო მ ე ნ ტ ა დ წარმოდგენა: პირველ მომენტს ჰქვია ე ქ ს კ უ რ ს ი ა ანუ შ ე მ ა რ თ ვ ა , მეორეს — მწვერვალი ანუ დ ა ყ ო ვ ნ ე ბ ა , მესამეს — რ ე კ უ რ ს ი ა ანუ დ ა მ ა რ თ ვ ა . ბგერის ასე დანაწილებულად წარმოდგენას ის აზრი აქვს, რომ, გარდა ზემოხსენებულისა (ბგერის ნაწილების ერთმანეთისაგან განსხვავებულობა), ერთ რომელიმე ენას შეიძლება სხვა ჩვეულება ჰქონდეს ბგერის დაწყება-გათავებისა (შემართვა-

დამართვისა), ვიდრე რომელიმე სხვა ენას (იხ. ქვემოთ, გვ. 107 და შემდ.).

განყენებულად თუ წარმოვიდგენთ ცალკეული ბგერის არტიკულაციის ანუ წარმოთქმის პროცესს, ეს სამი მომენტი წარმოიდგინება შემდეგნაირად: სამეტყველო ორგანოები გამოდიან ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, რომელიც, როგორც ითქვა, უშუალოდ წინ უძღვის არტიკულაციას; მოეწყობიან წარმოსათქმელი ბგერის საწარმოებლად და შეუდგებიან მისთვის მოქმედებას ჰაერნაკადის სათანადო მოძრაობის დართვით. ყველაფერი ეს ხდება ერთბაშად, წამის მეასედი ნაწილების განმავლობაში: ესაა სამეტყველო ბგერის წარმოთქმის პირველი მომენტი — ე ქ ს კ უ რ ს ი ა ანუ შემართვა ბგერისა.

მეორე მომენტში, რომელსაც ბგერის მ წ ვ ე რ ვ ა ლ ს ანუ დ ა ყ ო ვ ნ ე ბ ა ს ვეძახით, ორგანოები შეასრულებენ წარმოსათქმელი ბგერისათვის საჭირო მოძრაობას; მეორე მომენტი უფრო ხანგრძლივია პირველზე და მესამე მომენტში ორგანოები

სურ. 14.

ქ ვ ე დ ა კ ბ ი ლ ე ბ ი ს რ ი გ ი: 1 — საჭრელები; 2 — საკბენი (ანუ ეშვი); 3. — მცირე ძირითადები; 4 — ძირითადები.

უბრუნდებიან ინდიფერენტულ მდგომარეობას: ესაა რ ე კ უ რ ს ი ა ანუ დ ა მ ა რ თ ვ ა ბგერისა.

სინამდვილეში ეს სამივე მომენტი სრულად შეიძლება ჩანდეს მხოლოდ განცალკევებულად წარმოთქმულ ბგერაში, რაც იშვიათი მოვლენაა; ე. ი. ნორმალურ მეტყველებაში ბგერა წარმოთქმის სიტყვაში და არა განცალკევებულად. ამიტომ პირველ მომენტს ვამჩნევთ

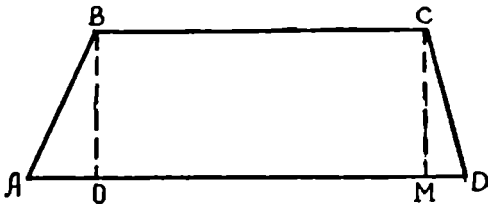
იმ ბგერაში, რომლითაც იწყება ლაპარაკი ან ცალკე თქმული სიტყვა; აგრეთვე შესაძებ მომენტს ვამჩნევთ იმ ბგერაში, რომლითაც ვათავებთ ლაპარაკს ან ცალკე თქმულ სიტყვას. ბგერის მეორე მომენტი კი ჩანს ყოველთვის, რადგანაც ისაა მისი სხვა ბგერისაგან განმასხვავებელი ნაწილი.

ამ სამ მომენტში ყველაზე ხანგრძლივია მეორე მომენტი. მისი შედარებითი ხანგრძლიობა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ შემდეგნაირად: თუ დავუშვებთ, რომ ერთი ბგერის წარმოსათქმელად საჭიროა წამის $\frac{2}{60}$, მაშინ შემართვის ხანგრძლიობა იქნება $\frac{1}{60}$ წამი, დაყოვნებისა $\frac{3}{60}$ წამი და დამართვისა $\frac{1}{60}$ წამი.

ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი ერთნაირად შეეხება როგორც თანხმოვანს, ისე ხმოვანს. განსხვავებულია ამისგან ცნება სამი ფაზის ("იმპლოზია - ოკლუზია - ექსპლოზიის") შესახებ: აქაც სამი მომენტი, მაგრამ 1) ეს შეეხება მხოლოდ ხშულ თანხმოვნებს და 2) ი მ პ ლ ო ზ ი ა ხშულისა შეიცავს ორგანოთა საწარმოთქმო დახშვის მომენტს, ე ქ ს პ ლ ო ზ ი ა - განხშვის მომენტს, ხოლო იმპლოზიისა და ექსპლოზიის შუაში არის ოკლუზიური (ე. ი. ხშვითი) დაყოვნება (ფრანგ. implosion 'ჩაგუბება', occlusion 'დაკეტვა', explosion 'სკდომა').

თვალსაჩინოებისათვის ბგერის წარმოთქმის სამი მომენტი შეგვიძლია სქემატურად ასე წარმოვიდგინოთ (იხ. სურ. 15):

მაგრამ ეს სქემაც არ იძლევა სრულ წარმოდგენას ბგერის სამი მომენტის შესახებ, რადგანაც ამ სქემით იგულისხმება ცალკე წარმოთქმული ბგერა. სინამდვილეში უფრო ჩვეულებრივია ბგერა კომპლექსში, ე. ი. როცა ბგერას წინაც უძღვის და შემდეგაც მისდევს რომელიმე სხვა ბგერა. ასეთ შემთხვევაში არ გვაქვს სქემისებური არც შემართვა და არც დამართვა.

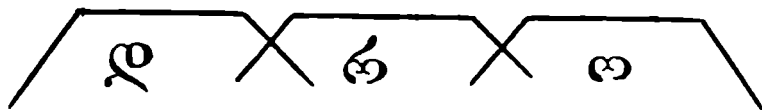
სურ. 15.

AB არის შემართვა, BC - დაყოვნება, CD - დამართვა. მათი შეფარდებითი ხანგრძლიობა ჩანს AD ხაზზე: AO არის შემართვის ხანგრძლიობა ($\frac{1}{60}$ წ.), OM - დაყოვნებისა ($\frac{3}{60}$ წ.) და MD - დამართვისა ($\frac{1}{60}$ წ.).

მაგ., სიტყვაში დრო ღ ბგერის შემართვა იწყება ინდიფერენტული მდგომარეობიდან და ამიტომ ეს შემართვა ნორმალურია; მაგრამ რ

ბგერის შემართვა იწყება არა ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, არამედ დ ბგერის ჯერ დაუმთავრებელი დამართვიდან: მომღვენო რ-ს შემართვამ არ დააცადა რ-ს დამართვა დაესრულებინა; თავის მხრივ არც რ-ს შემართვაა სრული; არაა სრული არც დამართვა რ-სი, რადგანაც მომღვენო რ-ს შემართვამ არ დააცადა რ-ს დამართვა დაესრულებინა. არც რ-ს აქვს სრული შემართვა, რადგანაც იგი არ იწყება ინდიფერენტული მდგომარეობიდან; მას აქვს სრული მხოლოდ დამართვა. სიტყვა დრო-ს წარმოთქმაში მომენტების თანამიმდევრობა ჩანს შემდეგი სქემიდან (სურ. 16).

სურ. 16.

ამ სქემიდან ჩანს შემართვა-დამართვის ურთიერთობა უშუალო მეზობლობაში მყოფ ბგერათა: მომღვენო ბგერის შემართვა ეჯახება და ერთვის წინა ბგერის დამართვას; აქედან გამომდინარეობს ერთი ბგერის გავლენა მეორეზე, მეზობელ ბგერათა ურთიერთ გავლენა: მომღვენოსი წინაზე და წინასი მომღვენოზე. თუ გავითვალისწინებთ, რომ მეტყველების პროცესში ყოველი ბგერა რომელიმე სხვა ბგერის მეზობლობაშია (უმეტესად ორმაგ მეზობლობაში—წინასთან და მომღვენოსთან, ხოლო ცალმაგ მეზობლობაში მუდამ—ან მომღვენოსთან და ან წინასთან), ადვილად წარმოვიდგენთ, რომ ყოველი ბგერა მეზობელი ბგერის გავლენის სფეროშია: თვითონაც განიცდის გავლენას და გავლენას ახდენს სხვაზეც. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ბგერათცვლილების მნიშვნელოვანი ნაწილი ამ ნიადაგზე აიხსნება.

დ. საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილი და რაბპარობა

სამეტყველო ბგერის წარმოებაში დიდ როლს ასრულებს დ ა ბ რ კ ო ლ ე ბ ა, რომელსაც უქმნიან საწარმოთქმო ორგანოები ჰაერნაკადს ზესადგამ მილში.

ჰაერნაკადის დაბრკოლება ხდება ზესადგამი მილის სხვადასხვა ა დ გ ი ლ ა ს და ს ხ ვ ა და ს ხ ვ ა გ ვ ა რ ა დ .

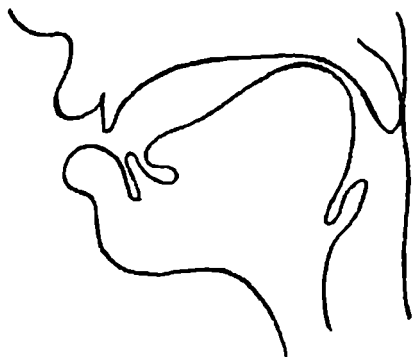
ამიტომ განასხვავებენ სამეტყველო ბგერების წარმოების ა დ გ ი ლ ს ა და წარმოების რ ა გ ვ ა რ ო ბ ა ს .

ბგერის წარმოების ა დ გ ი ლ ს ეწოდება სახელი იმ ორგანოსი ან ორგანოს იმ ნაწილისა, რომელიც მონაწილეობს ამ ბგერის საწარმოთქმო დაბრკოლების შექმნაში (მაგ., ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ი ა ბგერა, როცა მონაწილეობენ ტუჩები; წ ი ნ ა ე ნ ი ს მ ი ე რ ი ა ,

როცა მონაწილეობს ენის წინა ნაწილი); ხოლო ბგერის წარმოების რ ა გ ვ ა რ ო ბ ა ს აღნიშნავენ იმის მიხედვით, თუ რა სახის დაბრკოლებას ქქმნის ორგანო ან მისი ნაწილი სხვა ორგანოს დახმარებით (მაგ., ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ ი ა ბგერა, როცა ორგანოები ქქმნიან ნაპრალს; ხ შ უ ლ ი ა , როცა ორგანოები კეტავენ ჰაერნაკადის გამოსავალ გზას).

1. დაბრკოლება ადგილები

თუ ჰაერნაკადს დაბრკოლებას შეეუქმნით, მაგ., იმ ადგილას, სადაც უკანაენა ებჯინება რბილ სასას (იხ. სურ. 17), და თუ ეს დაბრკოლება იქნება დაკეტილობის ანუ დახშულობის სახისა, როგორც სურათზეა ნაჩვენები, მაშინ წარმოიქმნება ერთ-ერთი ამათვანი: გ-ქკ, ე. ი. უკანაენისმიერი; თუ იმავე ადგილას დაბრკოლებას მივსცემთ არა დაკეტილობის (დახშულობის) სახეს, არამედ ნაპრალისას (იხ. სურ. 18), მაშინ წარმოიქმნება განსხვავებული ბგერა, სახელდობრ, იმავე ადგილას ერთ-ერთი ამ ნაპრალოვანთავანი: ლ - ზ.

სურ. 17.: -გ-ქკ.

თუ ჰაერნაკადს დაბრკოლება დახვდება სხვა ადგილას, მაგ., იქ, სადაც წინაენა ებჯინება ზედა კბილებს (იხ. სურ. 19), და თუ ეს დაბრკოლება იქნება დაკეტილობის (დახშულობის) სახისა, როგორც სურათზეა ნაჩვენები, მაშინ წარმოიქმნება სრულიად სხვა ბგერა, ვიდრე წინა შემთხვევებში; სახელდობრ, ერთ-ერთი ენაკბილისმიერი ხშული: ღ-თ-ტ; ხოლო ამავე ადგილას ნაპრალის შემთხვევაში (იხ. სურ. 20) წარმოიქმნება სხვა ბგერა, სახელდობრ, ერთ-ერთი ენაკბილისმიერი ნაპრალოვანი: ზ-ს.

მაშასადამე, ბგერები (აქ თანხმოვნები) განსხვავდებიან ერთმანე-

სურ. 18. ღ - ხ.

აღვილით, ისე რაგვარობით და ა. შ.

თისაგან ჯგუფ-ჯგუფად
 - დაბრკოლების ადვი-
 ლითა და რაგვარობით.
 მაგ., ჯგუფი ბ - ფ - ქ
 (იხ. სურ. 21) განს-
 ხვადება ღ - თ - ტ
 ჯგუფისაგან (იხ. სურ.
 19) დაბრკოლების ადვი-
 ლით, ხოლო ჯგუფი გ -
 ქ - ჯ (სურ. 17)
 განსხვადება ლ - ზ
 საგან (იხ. სურ. 18)
 დაბრკოლების რაგვარო-
 ბით; ჯგუფი ვ - ჟ - ჯ
 განსხვადება ზ - ს
 ჯგუფისაგან როგორც

სურ. 19. ღ - თ - ტ.

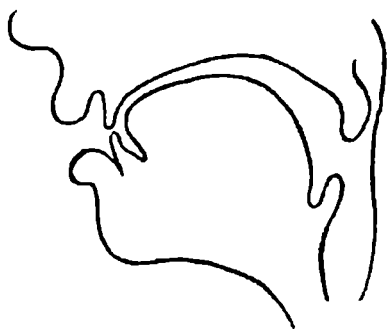
რა განსხვადებაა თითოეულ ჯგუფში შემავალ თანხმოვანთა შორის?

როცა ჯგუფი წყვილიანია (მაგ., ქართ. ზ - ს, სურ. 20), პირველი მჟღერი, მეორე ყრუ, ე. ი. პირველისათვის სახმო სიმები პერიოდულად ჟღერს ჰაერნაკადის ქვემოდან ჯახებით (იხ. ზემოთ გვ. 15 და სურ. 10), მეორისათვის - არა.

ასეთივეა წყვილები ფ-შ (მჟღერი - ყრუ), ლ-ზ (მჟღერი - ყრუ).

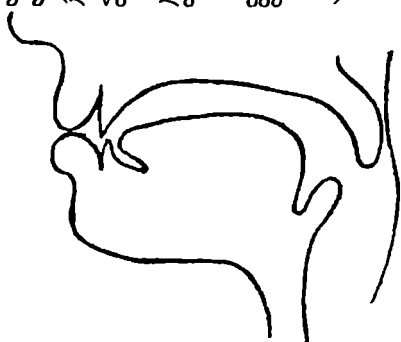
ხოლო როცა ჯგუფში სამი თანხმოვანია (მაგ., ქართ. ბ-ფ-ქ, სურ. 21), პირველია მჟღერი (ბ), მეორე და მესამე (ფ - ქ) ყრუ (ე. ი. სახმო სიმები არ ჟღერს): პირველი მათგანი (ფ) ფშეინვიერია (ე. ი. სახმო სიმები ღიაა ცოტა ხანს ტუჩების გაპობის შემდგომ და იქიდან

ამოდის ფშინვისებრი ჩქამი), მეორე (ა) – ყელხშული ანუ აბრუპტივი (იხ. ზემოთ გვ. 22).

სურ. 20: ზ - ს.

ანალოგიურია ჯგუფები დ - თ: ტ (მჟღერი - ყრუები: ფშინვიერი - აბრუპტივი), ძ-ც: წ, ჯ-ჩ: ჭ და გ-ქ: კ. (დაწერილებით ქვემოთ).

სურ. 21: ბ - ფ - ა.

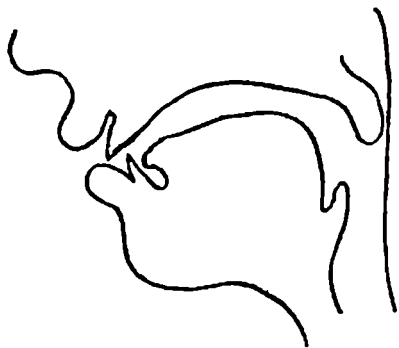
ბგერათსაწარმოებელი ა დ გ ი ლ ი ზესადგამ მილში ბგერია, მაგრამ არც ერთ ცალკეულ ენაში არაა გამოყენებული ყველა: თითოეული ენა იყენებს მხოლოდ რამდენიმე განსაზღვრულ ა დ - გ ი ლ ს .

დავასახელებთ მათგან უმთავრესებს. გამოსავალია, რასაკვირველია, ქართულ ბგერათა წარმოების ადგილები.

ნიმუშები მოყვანილია უმთავრესად თანხმონებზე. ორგანოებში პირველად დასახელებულია აქტიური ორგანო.

1) ტ უ წ ე ბ ი - ერთმანეთის მიმართ (იხ. სურ. 21); წარმოითქმება ამგვარად წყვილბაგისმიერი ანუ ბ ი ლ ა ბ ი ა

ლ უ რ ი თანხმონენები: ბ-ფ-კ (ლათ. labium 'ტუჩი', labialis 'ტუჩებისმიერი, ანუ უკეთ 'ბაგისმიერი').

სურ. 22: ვ - ფ.

მიერი').

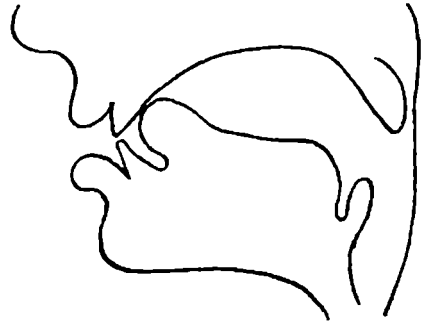
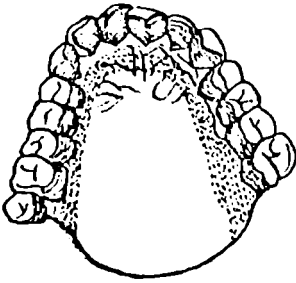
ტუჩების წვევილად აქტიურ მონაწილეობას ხმოვანთა წარმოთქმაში ვედახით ლ ა ბ ი ა ლ ი - ზ ა ც ი ა ს : ტუჩები წინ წამოიშვირებიან მეტნაკლებად ვიწროდ მომრგვალებული.

ქვედა ტუჩი - ზედა კბილების მიმართ (სურ. 22): წარმოითქმება ბ ა - გ ე - კ ბ ი ლ ი ს მ ი - ე რ ი ანუ ლ ა ბ ი ო - დ ე ნ ტ ა ლ უ რ ი , მაგ. ვ - ფ (ლათ. dens 'კბილი', dentalis 'კბილის-

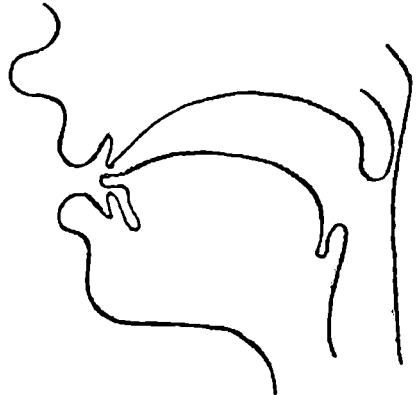
სურ. 23: ე - შ.

2) წინაენა (ანუ ენის ზურგის წინა ნაწილი) - კ ბ ი ლ ე ბ ი ს მიმართ (იხ. სურ. 19): წარმოითქმება წ ი - ნ ა ე ნ ი ს მ ი ე რ ი (ანუ ღორსაღური - ლათ. dorsum 'ზურგი', dorsalis 'ზურგისა') დ-თ-ტ, რომელთაც ედახიან აგრეთვე კ ბ ი ლ ი ს მ ი ე რ ს ანუ დ ე ნ ტ ა ლ უ რ ს ; ამავე ადგილას იწარმოება აგრეთვე ზ - ს (იხ. სურ. 20), თუ ნაპრაღია (და არა ხშვა, როგორც დ - თ - ტ-სთვის).

სურ. 24: ინგლ. d - t.

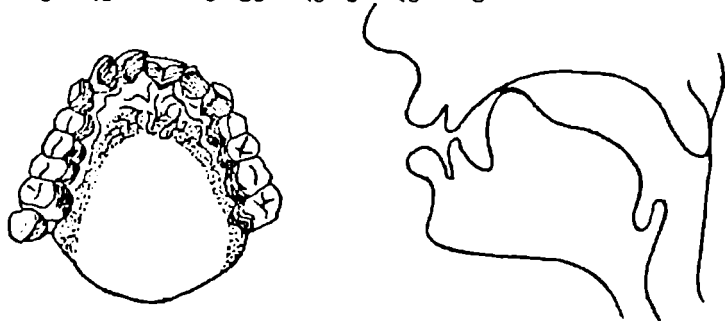
ენისწვერი - ნუნების მიმართ (იხ. სურ. 25): წარმოითქმება *ჟ - შ*, თუ ნაპრაღია, როგორც ჩანს სურ. 23-ზე; ან წარმოითქმება ინგლ. d - t, თუ ხშვაა, როგორც ჩანს სურ. 24-ზე; ამათ (ენისწვერისმიერებს) ეძახიან აპიკალურ (ლათ. apex 'წვეტი', apicalis 'წვეტისებრი') თანხმონებს - ენის ფორმის მიხედვით, ხოლო ნუნისმიერს ანუ ალვეოლარულს (ლათ. alveoli 'ალვეოლები', alveolaris 'ალვეოლარული') - პასიური ორგანოს მიხედვით.

სურ. 25: შ-ჩ

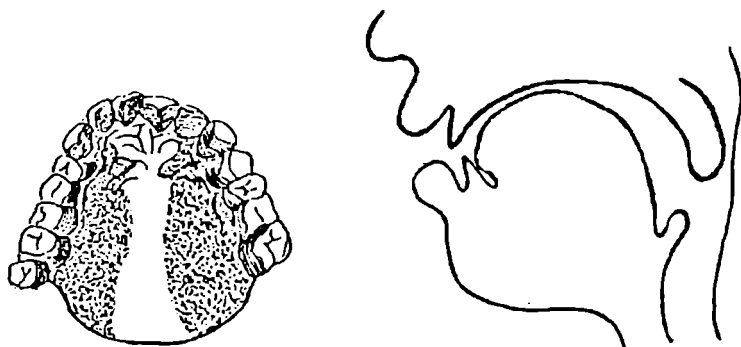
ენისწვერი ზედა კბილების მიმართ აწარმოებს გასწვრივ ნაპრაღს, ან ენის წვერი გამოშვერილია კბილებს შუა (იხ. სურ. 25); ორივე შემთხვევაში წარმოითქმის ინგლისური ე. წ. ინ -

ტ ე რ დ ე ნ ტ ა ლ უ რ ი ა ნ უ კ ბ ი ლ თ ა შ უ ა თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ ი
 th; მეღერი: to breathe – წარმოითქმის tɛbrið 'სუნთქვა' (ზმნა); ყრუ:
 breath – წარმოითქმის breθ 'სუნთქვა' (სახელი). მაშასადამე, ენის-
 წვერი შეიძლება არ იმყოფებოდეს კბილებს შუა.

სურ.26: d - t.

ენისწვერი გადაღუნულია ზემოთკენ და მისი ქვედა მხარე ებჯინება მაგარ სასას (იხ. სურ. 26): წარმოითქმება ე. წ. ც ე რ ე - ბ რ ა ლ უ რ ი (ლათ. cerebralis 'ტეინისა') ანუ კაკუმინალური (ლათ. cacuminalis 'მწვერვალისა') ძ-ქ თანხმოვნები (ეს ბგერები იყო ძველ ინდურში, დღეს აქვს ბენგალურს).

სურ. 27: j - x.

შ უ ა ე ნ ა (ენის ზურგის შუა ნაწილი) აწარმოებს ნაპრალს მაგარი სასის მიმართ (იხ. სურ. 27): წარმოითქმება შ უ ა - ე ნ ი ს მ ი ე რ ი ანუ პ ა ლ ა ტ ა ლ უ რ ი თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ ი (მასვე

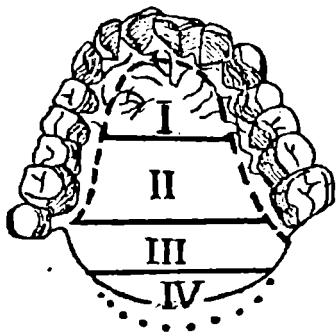
ეძახიან რ ბ ი ლ ს ანუ მაგარისასისმიერს); მაგ., გერმანული ყრუ ch (ფონეტიკურად x) სიტყვაში ich და რუსულში მყლერი j, მაგ., პირველი ბგერა სიტყვაში яма (jama), და ქართ. ა (იხ. პალატალიზაცია, გვ. 114 და შემდ.).

3) უ კ ა ნ ა ე ნ ა - რბილი სასის მიმართ (სურ. 17): წარმოითქმება უ კ ა ნ ა ე ნ ი ს მ ი ე რ ი ანუ რბილისასისმიერი ხშულები ვ-ქ, რომელთაც ეძახიან აგრეთვე ვ ე ლ ა რ უ ლ ს (ლათ. velum 'ფარდა სასისა'); აქვე წარმოითქმება ღ-ზ (სურ. 18).

4) რ ბ ი ლ ი ს ა ს ა ნ ა ქ ი თ უ რ თ - უკანანის (ენის ზურგის უკანა ნაწილის) მიმართ: წარმოითქმება ე. წ. უ ვ უ ლ ა რ უ ლ ი (ლათ. uvula 'ნაქი') r (იხმარება, მაგ., ფრანგულში), რომელიც ცნობილია "მოქცეული" რს სახელწოდებით (r grasseyé) (იხ. ქვემოთ გვ. 33 და შემდ.).

5) ე ნ ი ს ძ ი რ ი - ხახის კედლის მიმართ: წარმოითქმის, მაგ., ქართ. ფ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ი ჟ - ყ (იხ. ქვემოთ გვ. 89).

6) ს ა ხ მ ო ს ი მ ე ბ ი - ერთმანეთის მიმართ ხშვა-სკლომით: წარმოითქმის "ყ ე ლ ი ს მ ი ე რ ი" ანუ ლ ა რ ი ნ გ ა - ლ უ რ ი ხშული, მაგ., მეგრ. ც ა ნ 'ნიშნით ცნობილი მაგარი შემართვა ხმოვნისა გერმანულში.

სურ 28.

ს ა ს ი ს ღ ა ყ ო ფ ა :

I - მაგარი სასის წინა ნაწილი; II - შუა სასა; III - რბილი სასის წინა ნაწილი; IV - რბილი სასის უკანა ნაწილი. კბილების გასწვრივ პუნქტირი წარმოადგენს ალვეოლებს ანუ ნუნებს. ქვედა პუნქტირით შემოფარგლულია რბილი სასის ის ნაწილი, რომელსაც ვერ სწვდება ხელოვნური სასა.

სურ 29.

ხ ე ლ ო ვ ე ნ უ რ ი ს ა ს ა

სახმო სიმები ერთმანეთის მიმართ ნაპრალობით: წარმოითქმის კ ტიპის ნაპრალობანი ლ ა რ ი ნ გ ა ლ ე ბ ი. (ხმოვანთა წარმოებაში აქ ჩამოთვლილ ორგანოთა მონაწილეობის შესახებ იხ. თავი მეორე, II).

დაბრკოლების ადგილის საკვლევად, ე. ი. იმის ზუსტად დასადგენად, თუ პირის დრუს ზედა კვლის (კბილების, ნუნების და სისის) რომელ ადგილას ხდება დაბრკოლება ენის ზედაპირის მასთან შეხებით, ჩვენ ვიყენებთ ე. წ. ხ ე ლ ო ვ ე ნ უ რ ს ა ს ა ს . ესა თხელი (3 მმ.) და მსუბუქი ლითონისაგან დამზადებული საკვლევი იარაღი, რომელიც წარმოადგენს პირის ზედა კედელზე მისადგმელ მოდელს გარკვეული პიროვნების სასისას. სასურველია, მოდელი იყოს შავი ფერისა, რადგანაც პირში შეტანის წინ იგი ოდნავ დაიფარება ხოლმე თეთრი ფხვნილით (ტალკით). წარმოთქმის დროს ენის ესა თუ ის ნაწილი (წარმოსათქმელი ბგერის შესაფერისად) შეეხება ხელოვნური სასის შესაფერ ადგილს და დაასველებს მას.

წარმოთქმის შემდეგ ხელოვნური სასა გამოიღება პირიდან ფრთხილად და წინასწარ მომზადებულ შაბლონზე გადაიტანება ის ადგილები, სადაც შეეხო ენა. საორიენტაციოდ ხელოვნურ სასაზე (და შაბლონზე) აკეთებენ ნახვრეტებს. (იხ. სურ. 28, 29).

ამგვარად მიიღება პ ა ლ ა ტ ო გ რ ა მ ა, რომელიც თან ახლავს თითქმის ყველა სქემას მარცხნივ (იხ. სურ. 17, 19, 21, 23-27).

2. დაბრკოლებათა რაგვარობანი

დაბრკოლებათა სახეების ანუ დაბრკოლებათა რაგვარობის რიცხვი უფრო ცოტაა. მაგ., ქართულში ჩვენ ვარჩევთ დაბრკოლებათა ოთხ რაგვარობას: 1) ხშულობას, 2) ნაპრალოვნობას, 3) შერეულ რაგვარობას ანუ ხშულობა-ნაპრალოვნობას და 4) ღიაობას.

1) ხშულობა

საწარმოთქმო დაბრკოლების ერთი რაგვარობაა ხ შ უ - ლ ო ბ ა . იგი წარმოადგენს ჰაერნაკადის ჩაკეტვას საარტიკულაციო (საწარმოთქმო) ორგანოებით. დამკეტ ორგანოთაგან ერთია, ჩვეულებრივ, ა ქ ტ ი უ რ ი , მეორე — პ ა ს ი უ რ ი . მაგ., წინაენა ებჯინება კბილებს ღ-სათვის: პირველია აქტიური ორგანო, მეორე — პასიური. ან, მაგ., ტუჩები ეკვრიან ერთმანეთს ბ-სათვის: ორივე ტუჩი აქტიურია, მაგრამ ქვედა ტუჩის აქტიურობა მეტია.

ყოველ დახშვას, ჩვეულებრივ, მოსდევს მისი განხშვა, გაღება ანუ "სკლომა". ხშვის შესაფერია სკლომაც: რაც უფრო მეტია ხშვა, მით უფრო სწრაფი და ენერგიულია სკლომაც და პირიქით, თუ ხშვა სუსტია და მოდუნებული, სკლომაც სუსტი იქნება: ზოგ ენაში ხშულები განსხვავებულია ერთმანეთისაგან ხშვა-სკლომის ენერგიულობით.

ხშვა-სკლომის შედეგად გვაქვს ხშულ-მსკლომი თანხმოვნები. ასეთია, მაგ., ქართულის ხუთი სრული ჯგუფი (1. ბ-ფ-ჰ, 2. დ-თ-ტ, 3. ძ-ც-წ, 4. ჯ-ჩ-ჭ და 5. გ-ქ-კ) და შეექვსე ლეფექტიანი ჯგუფი (ქ-ყ).

მეგრულში გვაქვს სახმო სიმების ხშულ-მსკლომი თანხმოვანი (ყ). რუსულში არის მხოლოდ ხშულ-მსკლომთა შემდეგი ჯგუფები: 1. ნ - ი,

2. **д - т**, 3. **и**, 4. **ч**, 5. **г - к** (მესამესა და მეოთხეს არა აქვს შესაფერი მტლერები, ხოლო აბრუპტივები — არც ერთ ჯგუფთაგანს).

"ხშულ-მსკლომის" ნაცვლად ამბობენ მოკლედ "ხშულები" ან "მსკლომები".

დასახსომებელია, რომ 1) ყველა ჩამოთვლილი ხშულ-მსკლომის წარმოთქმისას რბილი სასა აწეულია ზემოთ, რის გამოც ჰაერნაკადისათვის გზა ცხვირის ღრუსაკენ დაკეტილია, და 2) ყველა ჩამოთვლილ ხშულ-მსკლომს ეძახიან **მ ე ყ ს ე უ ლ თ ა ნ - ხ მ ო ვ ნ ე ბ ს**, რადგანაც მათი წარმოთქმა ხდება **ე რ თ - ბ ა შ ა ღ** (მყის) და არა დაყოვნებით.

ჩამოთვლილი რაგვარობის ჯგუფებიდან გამოჰყოფენ ხოლმე მესამეს (**ტ-ც-წ**) და მეოთხეს (**ჯ-ჩ-ჭ**), როგორც არასუფთა ხშულებს. მათ ეძახიან რთულ ხშულებს ანუ **ა ფ რ ი კ ა ტ ე ბ ს** (მათ შესახებ იხ. აქვე ქვემოთ).

2) ნაპრალოვნობა

საწარმოთქმო დაბრკოლების მეორე რაგვარობაა *ნაპრალოვნობა*. იგი წარმოადგენს *საარტიკულაციო ორგანოების ერთმანეთთან ძლიერ მიახლოებას* (მხოლოდ არა მჭიდროდ ერთმანეთთან მიტანას): ორგანოებს შუა რჩება სხვადასხვა ფორმის ჭუჭყრუტანა ანუ ნაპრალი, რომელი გზითაც გამომდინარეობს ამგვარად დაბრკოლებული ჰაერნაკადი.

ნაპრალი შეიძლება იყოს შედარებით ვიწრო ან ფართო, ღარისებრ მომრგვალებული ან გასწვრივი. ამ რაგვარობით ნაწარმოებ თანხმონებს ვეძახით *სპირანტებს*, *ფრიკატივებს* ანუ ქართულად *ნაპრალოვნებს* [დასახსომებელია, რომ აკად. ნ. მარი *სპირანტს* ეძახდა ლარინგალურ ხშულსა (ყ), ნაპრალოვან ჰ- (y) და შუაენისმიერ დ-ს].

ნაპრალოვნები შეკვიდილია წარმოთქმით როგორც ერთბაშად, მეყსეულად, ისე დაყოვნებით, გაგრძელებით, რითაც ისინი არსებითად განსხვავდებიან ხშულთაგან: *ხშულები შესაძლებელია წარმოითქვან მხოლოდ ერთბაშად*, მეყსეულად (იხ. ზემოთ გვ. 29). ნაპრალოვნებს ეძახიან *მყოვარ* თანხმონებს. ქართულში გვაქვს შემდეგი ნაპრალოვანი ჯგუფები: 1. **კ**, 2. **ზ-ს**, 3. **ყ-შ**, 4. **ღ-ზ** და 5. **ჰ** (პირველ წყვილს აკლია ყრუ მეტოლე, მეხუთეს — მჟღერი). რუსულს აქვს მხოლოდ ოთხი ჯგუფი: 1. **в - ф**, 2. **з - с**, 3. **ж - ш**, 4. **х** (მეოთხეს აკლია მჟღერი მეტოლე).

ყველა ამ ნაპრალოვნის წარმოთქმისას 1. რბილი სასა ისევეა აწეული, როგორც ზემოაღწერილი ხშულებისათვის, ე. ი. ცხვირის ღრუსაკენ გასავალი გზა გადაკეტილია. 2. მათ ეძახიან *მყოვარ* თანხმონებს.

3) შერეული რაბკარობა ანუ ხშულობა- ნაპრალოვნობა

შერეულ რაგვარობას (ანუ ხშულობა-ნაპრალოვნობას) ჩვენ ვეძახით ისეთს, რომელიც შეიცავს ორ სხვადასხვა რაგვარობას (ხშვასა და ნაპრალოვნობას) ერთი სამეტყველო ბგერის ფარგლებში. ასეთებია: ა) ა ფ რ ი კ ა ტ ე ბ ი (მაგ., ქართ. *ა-ც-წ, გ-ჩ-ჭ*), ბ) ვიბრანტები ანუ მთრთოლნი (მაგ., რ), გ) ლატერალები ანუ გკერდითნი (მაგ., ლ) და ნ ა ზ ა ლ ე ბ ი ანუ ცხვირის ეული თანხმოვნები (მ-ნ).

ა. აფრიკატები

აფრიკატები (*ა-ც-წ, გ-ჩ-ჭ*) იმიტომ შეგვიძლია ჩავთვალოთ შერეულებად ანუ ხშულ-ნაპრალოვნებად, რომ ისინი, საერთოდ მიღებული აზრით, შედგენილია თითოეული ორი სხვადასხვა რაგვარობის თანხმოვნისაგან: ხშული + ნაპრალოვანი, მაგ., *ძ ღ ღ + ზ, გ ღ ღ + ჟ, ც ღ ღ + ს* და ა.შ.

მიუხედავად იმისა, რომ აფრიკატის მეორე ნაწილი ნაპრალოვანია და, მამასადაძე, მყოვარი, იგი წარმოითქმის მეყსეულად, ისე როგორც მარტივი ხშული.

აფრიკატს ეძახიან რთულ თანხმოვანს.

ბ. ვიბრანტები

ვიბრანტს ანუ მთრთოლს ვეძახით ჩვეულებრივ ისეთ თანხმოვანს (მაგ., ქართული რ), რომლის წარმოებისას ხდება დაჭიმული ენისწვერის ზედიზედ სწრაფი ხშვები (თრთოლა, ვიბრაცია) ნუნების მიმართ. საბოლოო ანგარიშში მივიღებთ შერეული რაგვარობის მყოვარ თანხმოვანს, რომლის გაგრძელება შეიძლება ისევე, როგორც ყოველი ნაპრალოვნისა. ამით ვიბრანტი უახლოვდება ნაპრალოვანს.

ენის წვერის სათრთოლო გაქანებათა (ე. ი. ვიბრაციათა) რიცხვი სხვადასხვაა იმის მიხედვით, თუ როგორი სიმტკიცის რ არის ამა თუ იმ ენაში და როგორ ბგერითს გარემოცვაშია იგი.

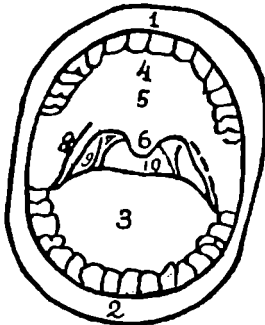
საერთოდ, ვიბრაციათა რიცხვი აღწევს წამში 20-35-მდე, მაგრამ რადგანაც ერთი წამის ხანგრძლიობა არ ესაჭიროება რ-ს სიტყვაში, ამიტომ რ-ს მოუწევს 1 - 5-მდე, - იმის მიხედვით, თუ სიტყვის თავშია იგი, ბოლოში, ხმოვნის წინ თუ შემდეგ და ა. შ.

რ მჟღერია, მაგრამ იგი შეიძლება დაყრუვდეს გარკვეულ პირობებში, მაგ., სიტყვაში *თეთრს* (ორ ყრუს შუა) რ ყრუვდება.

ქართული რ ნ უ ნ ი ს მ ი ე რ ი ა ანუ ა ლ ვ ე ო ლ ა - რ უ ლ ი ; მისი ვიბრაციათა რიცხვია არა უმეტეს 2-3-ისა. ამიტომ იგი საშუალო სიმტკიცისაა. ამაზე გაცილებით სუსტია (როგორც ჩანს, ვიბრაციათა რიცხვის სიმცირის გამო) ჭანური ენის რ: იგი ხშირად

იკარგვის (მაგ., ოხორი > ოხოი 'სახლი', ბერე > ბეე 'ბავშვი') ან იცვლება ძ-ღ (მაგ., მურე > მუ მე 'რა არის' (ა. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, § 7, 9). რუსული **р** მტკიცეა ქართულისაზეც.

არის ისეთი რ-ც, რომლისთვისაც ენისწვერი არ თრთის ნუნების მიმართ. ასეთია, მაგ., ე. წ. ფრანგული 'მოქცეული' (картавыи, ფრანგ. grasseyé) რ, რომელსაც ვეძახით უეულარულ (ნაქისმიერ) რ-ს (იხ. გვ. 28).

სურ 30.

გაღებული პირის დრუ
სქემატურად:

- 1—ზედა ტუჩი; 2—ქვედა ტუჩი; 3—ენა;
- 4—მაგარი სასა; 5—რბილი სასა; 6—ნაქი;
- 7—უკანა (სასა-ხახის) რკალი; 8—წინა (სასა-ენის) რკალი; 9—სასის ნუშისებრი ჯირკვალი; 10—ხახის კედელი.

როგორც წინა შემთხვევაში; ნაქი არაა გადახრილი წინისაკენ, დაბჯენილია სასისაკენ ძალზე აწეულ ენის ზურგზე და არ ვიბრირებს; ჰერნაკადი გამოძინარეობს დაბჯენილი სასის ორივე გვერდით.

აქ ჩამოთვლილი რ-ები სონორული თანხმოვნებია.

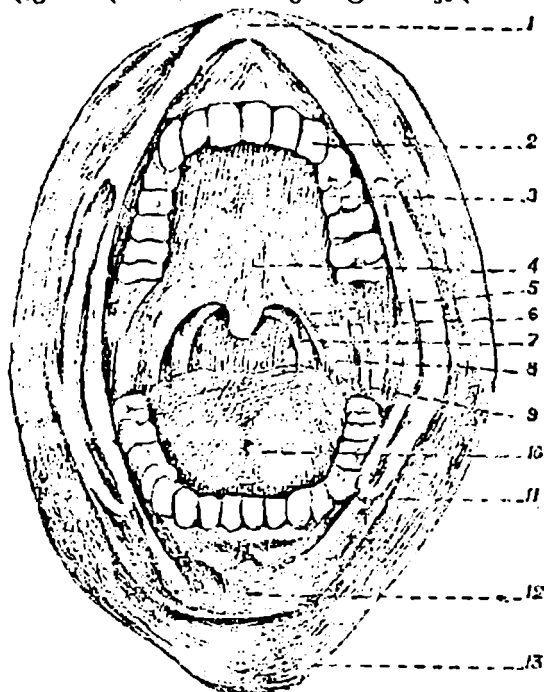
ზოგიერთ ენაში არის ჩქამიერი (ანუ უკეთ ჩქამჭარბი) რ, ასეთია, მაგ., ჩეხურის **ř**, რომელიც წარმოადგენს სხვა ღირებულებების თანხმონს, ვიდრე იმავე ენის სონორული რ. მამსადაძმე, ჩეხურს აქვს ორი "რ".

საგანგებოდაა აღსანიშნავი ვიბრანტთა (მთრთოლთა) რიგში ე. წ. ბილაბიალური, ე. ი. წყვილბაგისმიერი ვიბრანტი, რომელიც აქვს, მაგ.,

ასეთი რ-ს საწარმოებლად ენის წვერი დაშვებულია ქვედა კბილებთან და მსუბუქად ებჯინება მათ შიგნიდან; უკანა ენა (ენის ზურგის უკანა ნაწილი) აწეულია ოდნავ; ნაქი გადახრილია წინისაკენ, დაბჯენილია ენის ზურგის აწეულ ნაწილზე და ვიბრირებს. ცხვირის გზა დაკეტილია. ფრანგულს აქვს ისეთი რ-ც, რომლისთვისაც არ ვიბრირებს არც ენის წვერი და არც ნაქი: ესაა უვიბრაციო **ღორსა-ლური რ**. მას ეძახიან პ არიზული რ-ს.

მის საწარმოებლად ენის წვერი ისეა,

აფხაზურ ენას¹. სახელდობრ, ასეთია ღო-თო-ტო თანხმოვნები, მაგ., სიტყვებში: ადგ 'მინდორი', ათა 'თივა', ატა 'ჯდომა'.

სურ 30a.

ფ ა რ თ ო ლ გ ა ლ ე ბ უ ლ ი პ ი რ ი ს ღ რ უ
(პირის კუთხეები შეჭრილია):

1-ზედა ტუჩი; 2-ზედა კბილები; 3-მაგარი სასა; 4-რბილი სასა; 5-ნაჭი; 6-სასა-
ენის რკალი; 7-სასა-ხახის რკალი; 8-სასის ნუშისებრი ფირკვალი; 9-ხახის ღრუ;
10-ენა; 11-ქვედა კბილები; 12-ქვედა ტუჩი; 13-ნიკაპი.

ღო-თო-ტო წარმოადგენს აფხაზურ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემის ერთ-ერთ (მეოთხე) სამეულს; ესაა აფხაზურის იგივე ღო-თ-ტ (ე. ი. აფხაზური სისტემის მესამე სამეული), გართულებული ბაგეთა

¹ ბილაბიალურ ვიბრანტს მოგვაგონებს ბგერა, რომელიც საყოველღეო ცხოვრებაში იხმარება სხვადასხვა შემთხვევაში; მაგ., რუსულში (და ქართულშიც) ამ ბგერის შემახილით გააჩერებენ ხოლმე შებმულ ცხენებს (შეიძლება დაიწეროს თფრრრ).

ვიბრაციით, რაც გამოხატულია დამატებითი (o) ნიშნაკით. მაშასადამე, ღო-თო-ტო-ს შეგვიძლია ვუწოდოთ წინაენისმიერთა ლ ა ბ ი ო - ვ ი ბ რ ა ნ ტ ი ზ ე ბ უ ლ ი ს ა მ ე უ ლ ი .

ბ. ლატერალები

ლ ა ტ ე რ ა ლ ი (ლატერალური) ანუ გ ვ ე რ დ ი თ ი თანხმოვანია, მაგ., ქართულის ლ, რომლის წარმოთქმისას წინაენა ებჯინება ზედაკბილებს, ეხება რა თავისი ქვედა კბილით ქვედა კბილებსაც; ხოლო ჰაერნაკადი გამომდინარეობს ენის გვერდებსა და ლოყების კედლებს შუა (ლათ. *latus* 'გვერდი', *lateralis* 'გვერდითი'). მაშასადამე, ლ-ს წარმოებაში ხდება ხშვაც (წინაენისა ზედაკბილებთან) და ადგილი აქვს ნაპრალსაც (ენის გვერდებსა და ლოყებს შუა). ამიტომ ვეძახით ლ-ს შერეული რაგვარობის თანხმოვანს.

შესაძლებელია ჰაერნაკადი გამომდინარეობდეს მხოლოდ ცალი გვერდის გზით: ასე წარმოთქმულ ლ-ს ვეძახით უ ნ ი ლ ა - ტ ე რ ა ლ უ რ ს ანუ ც ა ლ გ ვ ე რ დ ი თ ს . ჩვეულებრივი ლ ბ ი ლ ა ტ ე რ ა ლ უ რ ი ა ანუ ო რ გ ვ ე რ დ ი თ ი .

"გვერდითობა" (ე. ი. ჰაერნაკადის გვერდიდან გამომდინარეობა) აუცილებელი ნიშნულობაა ყოველგვარი სახის 'ლ'-სათვის.

ლ ჩვეულებრივ მჟღერია, მაგრამ ყრუვდება გარკვეულ პირობებში (მაგ., ქართულში ყრუ თანხმოვანთა შუა ლ ყრუვდება: *სახლს, ნისლში, ბოთლში* - ლ ყრუა).

ზოგიერთ ენაში ყრუ ლ წარმოადგენს ფონემას. ასეთია, მაგ., ვ ა ლ ი უ რ ი ენა (კელტური ენაა უელსში) და, ალბათ, ხუნძური ენის ერთ-ერთი "ლატერალთავანი", მაგ., სიტყვაში ლ ა ბ გ ო "სამი".

ქართული ლ ე ნ ა კ ბ ი ლ ი ს მ ი ე რ ი ა; უცხოურად მას დენტალურს ეძახიან. ენის ზურგი მისი წარმოებისას ბრტყლადაა.

ლატერალურ თანხმოვანს აქვს რამდენიმე სხვა სახეობაც.

თუ ოდნავ ზემოთკენ გადაღუნული ენისწვერი ებჯინება ნუნებს და ენის ზურგი ჩაღრმავებულია, წარმოითქმის ნ უ ნ ი ს მ ი ე რ ი ანუ ალვეოლარული l; ესაა გერმანულის l და აგრეთვე ინგლისურის მაგარი l, მაგ., ინგლ. სიტყვაში *all* 'ყველა'.

რუსულს აქვს ორი სხვადასხვა ლ: "მაგარი" л და "რბილი" л' (-სილბოს ნიშანია). პირველს ეძახიან ვ ე ლ ა რ ი ზ ე ბ უ ლ ს ანუ გაუკანაენისმიერებულს, ხოლო მეორეს - დარბილებულს ანუ ჰ ა ლ ა ტ ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ს .

რუსული მაგარი л-ს წარმოთქმისას წინაენა ებჯინება ზედა კბილებს (როგორც ქართული ლ-სათვის), ენის ზურგი ჩაზნექილია, ხოლო უკანაენა ამოზნექილია რბილი სასისაკენ (ასეთი л არის, მაგ., სიტყვებში: *лук, мол, дая*).

რუსული რბილი *л'*-სათვის წინაენა ისევ ზედა კბილებთანაა (როგორც *л*-სათვის), მაგრამ ენის ზურგი აწეულია მაგარი სასისაკენ და ფართოდ ეხება მას (ასეთი *л'* არის, მაგ., სიტყვებში *люк, моль, даль*).

ვიბრანტ *р*-ს და ლატერალურ *л*-ს შერჩათ ძველი სახელწოდება "ლიკიდები" ანუ "მდინარი" (ლათ. *liquidus* 'მდინარი'). ეძახიან მათ აგრეთვე "ნარნარა" თანხმოვნებს, რომელთა რიცხვში ხშირად გულისხმობენ ნაზალურ ანუ ცხვირისეულ თანხმოვნებსაც (*მ-ნ*).

ლ-რ-მ-ნ-ს ეძახიან სონორულ თანხმოვანთა ჯგუფს (იხ. ბგერათა სონორობა).

ზოგიერთ კავკასიურ ენაში წარმოდგენილია თავისებური რთული თანხმოვნები, რომელთა შედგენილობაშიც კარგად შეიმჩნევა ლატერალური თანხმოვნის (*ლ*-ს) ელფერი; ე. ი. მსმენელი შეიგრძნობს დამატებითს ბგერას, წარმოქმნილს ჰაერნაკადის მომდინარეობით ენის გვერდსა (ან გვერდებსა) და ლოყას შუა.

ასეთ თანხმოვნებს დაერქვა "კავკასიური ლატერალური თანხმოვნები"; ისინი გვხვდებიან, სახელდობრ, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ჯგუფის ენებში, არჭულ ენაში, ადიღურსა და უბიხურ ენებში და ბაცბურ ენაში.

მაგ., ხუნძურში აღნიშნულია ოთხი შემდეგი "ლატერალური" თანხმოვანი: 1. *ლ'* — მარტივი ლატერალური სპირანტი, მაგ., სიტყვაში *ლ'აბგო* 'სამი'; 2. *ლ'ა* — პირველის მაგარი ვარიანტი, მაგ., *ლ'აინ* 'წყალი'; 3. *ლ'* — ფშვინვიერი ლატერალური აფრიკატი, მაგ., *ლ'არ* 'რქა' და 4. *ლ'ე* — მკვეთრი ლატერალური აფრიკატი, მაგ. *ლ'ეინ* 'ზამთარი'.

ი. ცერცვაძეს, ამათ გარდა, შეუნიშნავს დღემდე უცნობი ლატერალური თანხმოვანი ანდიურ ენებში; ესაა *ლ'*-ს მკვეთრი სახეობა, მაგ., სიტყვაში *ლ'*ონ 'სახურავი' (აქამდე ფიქრობდნენ, რომ ხუნძურში ყველაზე სრულადაა წარმოდგენილი "ლატერალური თანხმოვნები" — ზემოთ დასახელებულების სახით).

მართებული იქნება, თუ მათ (*ლ'* — *ლ'* — *ლ'* — *ლ'ე*) ეწოდება *ლ ა ტ ე რ ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ი* თანხმოვნები — იმის ანალოგიურად, როგორც აფხაზურის დი — თი — ტი-ს ვეძახით *ლ ა ბ ი ო - ვ ი ბ რ ა ნ ტ ი - ზ ე ბ უ ლ* თანხმოვნებს.

¹ ეს ცნობები: ამ ბგერათა კვლითიკაცია, მათი ტრანსკრიფცია და ნიმუშები მოჰყავს დოქ. ი. ცერცვაძის ძროზიან "ლატერალურ თანხმოვანთა რეფლექსები ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში". 1948 (ხელნაწერი).

დ. ნაზალები

შერეული რაგვარობის თანხმოვნებია აგრეთვე ნ ა ზ ა ლ ე ბ ი ანუ ც ხ ვ ი რ ი ს ე უ ლ ი შ-ნ: ისინი, ერთი მხრით, ხშულებია; მ-სათვის ისეთივე ხშვა ხდება, როგორც მ-სათვის, ხოლო ნ-სათვის ისეთივე, როგორც ღ-სათვის. მაგრამ ამავე დროს შ-ნ-ს წარმოთქმისას რბილი სასა დაშვებულია, და, მაშასადამე, ჰაერნაკადს ცხვირის ღრუსაკენ გზა ღია აქვს. ამიტომ ჰაერნაკადის ნაწილი გადის ცხვირშიც და პირშიც (მხოლოდ ცხვირში, თუ პირის გზა დაკეტილია ტუჩებით ან ენით).

შ-ნ მეტად უახლოვდებიან ნაპრალოვნებს, რამდენადაც შესაძლებელია მათი გაგრძელება ცხვირის გზით.

შ-ნ, როგორც ცხვირისეული თანხმოვნები, უპირისპირდებიან ყველა სხვა არაცხვირისეულ ანუ "სუფთა" ბგერას. შ-ნ მუდერი თანხმოვნებია, მაგრამ ყრუვებიან გარკვეულ პირობებში, მაგ., სიტყვაში იქმს (ყრუ თანხმოვანთა შუა).

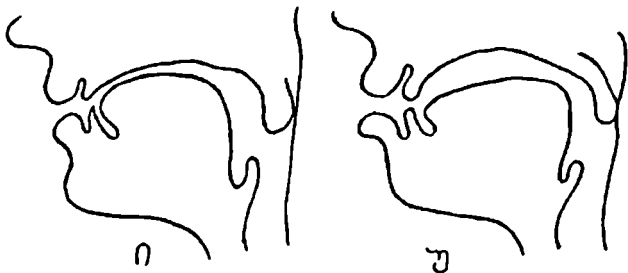
ამთ გარდა აღსანიშნავია შუაენისმიერი ნ და უკანაენისმიერი ნ: პირველი განსხვავდება წინაენისმიერი (მაგ., ქართ.) ნ-საგან მით, რომ ენის ზურგის შუა ნაწილი აიწვევა და ებჯინება მაგარ სასას (ეს ნ გვხვდება, მაგ., ფრანგულში და იწერება gn ნიშნებით, მაგ., სიტყვაში signe 'ნიშანი'); ხოლო მეორე (უკანაენისმიერი) განსხვავდება წინაენისმიერი (მაგ., ქართ.) ნ-საგან მით, რომ ენის ზურგის უკანა ნაწილი ებჯინება რბილ სასას, რომელიც ამავე დროს ჩამოშვებულია ჰაერნაკადის ცხვირში გასაშვებად.

ეს მეორე გვხვდება, მაგ., გერმანულსა და ინგლისურში და იწერება აგრეთვე ორი ნიშნით ng; მაგ.: გერმ. Zunge 'ენა', ინგლ. ping-pong (თამაშია ერთგვარი).

4) ღიაობა

საწარმოთქმო დაბრკოლების მესამე რაგვარობაა ღიაობა. ის წარმოადგენს საარტიკულაციო ორგანოებს შორის მეტ-ნაკლები მანძილის არსებობას — იმის გამო, რომ ისინი შესაძლებელია ერთმანეთს შორდებოდნენ მეტ-ნაკლებად. ღია ბგერებად ითვლება ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი ; "ნახევარხმოვნები" — მცირე ღიაობის მქონედ. ქართულში ხუთი ხმოვანია: ა ე ი ო უ; რუსულში — ექვსი ძირითადი: а э и о у ъ. "ნახევარხმოვნებია" ქართულში: ძ ყ, რუსულში წ.

სურ. 31. ხუთი ხმოვანი: ბ გ დ ე ვ.

ხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან არა მხოლოდ ლიაობის მოცულობით, სიდიდით, არამედ აგრეთვე კონფიგურაციით, მოყვანილობით. ე. წ. ნახევარხმოვნებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან და ხმოვანთაგან აგრეთვე ლიაობის ფორმითა და სიდიდით. თუ რა განსხვავებაა ქართულ ხმოვანთა შორის – როგორც ლიაობის სიდიდით, ისე მოყვანილობით, კარგად ჩანს სურათ 31-ზე. ანალოგიური განსხვავებაა რუსულ ხმოვანთა შორის.

რაც შეეხება ა და ყ "ნახევარხმოვნებს", ისინი წარმოადგენენ შესაფერი ხმოვნების დავიწროების შედეგს: ა არის ო-ს დავიწროების შედეგი, ხოლო ყ უ-სი (ასევე რუს. й არის ი-ს დავიწროების შედეგი). ძლიერი დავიწროების გამო ისინი იქცევიან ნაპარალოვან თანხმოვნებად: ამდენად, ქართ ა და ყ (მაგ., სიტყვებში: დიალექტური მამაა, ყარი) და რუს. й (Мой) დგანან ხმოვანთა და თანხმოვანთა მიჯნაზე.

დაწერილებით საკითხები ხმოვანთა და "ნახევარხმოვანთა" შესახებ განხილული იქნება ქვემოთ. აქ კი საჭიროა აღინიშნოს, რომ როგორც ხმოვნებს ლიაობა სხვადასხვა სიდიდისა და მოყვანილობისა აქვთ, ისე თავისი განსხვავებული სიდიდისა და მოყვანილობის ლიაობა აქვთ ნაპარალოვან თანხმოვნებს (კ, ზ-ს, ყ-შ, ღ-ხ და ქ) და ხშულ-ნაპარალოვნებს: ვიბრანტ რ-ს, ლატერალურ ლ-ს და ნახალურ მ-ნ-ს.

დაბრკოლებათა აღგილისა და რაგვარობის აღმნიშვნელი ტმრმინები

საწარმოთქმო დაბრკოლებათა აღგილისა და რაგვარობის განხილვის დასასრულს საჭიროა განემარტოთ შემდეგი ტერმინები:

1. ჰო მო რ გ ა ნ უ ლ ო ბ ა და ჰ ე ტ ე რ ო რ გ ა ნ უ ლ ო ბ ა ,
2. ჰ ო მ ო გ ე ნ უ რ ო ბ ა და ჰ ე ტ ე რ ო გ ე ნ უ რ ო ბ ა

(ბერძნული ჰომოს ნიშნავს 'მსგავსი', ჰეტეროს – 'განსხვავებული, სხვადასხვა', გენოს – 'წარმოქმნა, წარმოშობა').

1) ჰ ო მ ო რ გ ა ნ უ ლ ი ა ერთმანეთის მიმართ ის ბგერები, რომლებიც ბრკოლდებიან ერთსა და იმავე საარტიკულაციო ადგილას ანუ იწარმოებიან ერთი და იმავე ორგანოს მონაწილეობით; მაგ., ერთმანეთის ჰომორგანულია, ე. ი. ერთსა და იმავე ადგილას იწარმოებიან: ძ და ფწ, ძ და ქ, ფ და მ; ღ და ზ, გ და ღ და ა. შ.

ჰ ე ტ ე რ ო რ გ ა ნ უ ლ ი ა ერთმანეთის მიმართ ის ბგერები, რომლებიც იწარმოებიან სხვადასხვა ადგილას, სხვადასხვა ორგანოებით; მაგ., ერთმანეთის ჰეტერორგანულია: ძ და დ; გ და ყ და ა. შ.

2) ჰ ო მ ო გ ე ნ უ რ ი ა ერთმანეთისა ის ბგერები, რომლებიც იწარმოებიან ერთი და იმავე რაგვარობით; მაგ., ძ და ფ; ძ და გ; ზ და დ.

ჰ ე ტ ე რ ო გ ე ნ უ რ ი ა ის ბგერები, რომლებიც იწარმოებიან სხვადასხვა რაგვარობით; მაგ., ძ და ქ; ძ და ზ; გ და დ; ყ და რ და ა. შ.

3. საარტიკულაციო ბაზისი

ყოველ ცალკეულ ენას ახასიათებს მასში ხმარებულ ბგერათა თავისებური წარმოთქმა, რომლითაც ეს ენა განსხვავდება სხვა ენისაგან. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, რუსული ენის, მაგ., **Т** განსხვავებულია ფიზიოლოგიურად და აკუსტიკურად როგორც ქართული **ტ**-ს, ისე ქართული **თ**-საგანაც; რუსულის **ნ**, **д**, **г** განსხვავებულია ქართულის შესატყვის ბგერათაგან (**ბ**, **ღ**, **გ**) და ა. შ.

ზოგიერთ ენას ახასიათებს იმ სამეტყველო ორგანოთა საწარმოთქმო მოქმედება, რომელნიც მეორე ენაში შეიძლება არ იყვნენ გამოყენებული საწარმოთქმოდ. მაგ., ქართულში არაა გამოყენებული ნორმალური მეტყველებისას ნაქი თავისებური რ-ს წარმოსათქმელად, ზოგიერთ სხვა ენაში კი (მაგ., ფრანგულში, გერმანულში) ნაქი გამოყენებულია ამ ფუნქციით. ქართულში ენის ძირი გამოყენებულია სასის კედლის მიმართ სამოქმედოდ (მაგ., **კ** და **ყ**-ს) საწარმოებლად; მრავალ სხვა ენაში — არა; ამის გამო ერთ ენას აქვს ისეთი ბგერები, რომლებიც სხვა ენას შეიძლება არ გააჩნდეს. ზოგ ენაში რომელიმე ორგანო არ აწარმოებს იმ ბგერას, რომელსაც იგი აწარმოებს სხვა ენაში; მაგ., ფრანგულში წინაენა არ აწარმოებს არც ერთ აფრიკატს კბილების ან ნუნების მიმართ, ხოლო რუსულსა და ქართულში — აწარმოებს და ა. შ.

ენათა ამ ფონეტიკურ თავისებურებას, სახელდობრ: კონკრეტული ენის საწარმოთქმო ჩვევებს, შემუშავებულს ამ ენის განვითარების მანძილზე და მასში ტრადიციით დამკვიდრებულს, ეწოდება ამ ენის **ს ა ა რ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ო ბ ა ზ ი ს ი** ანუ აქტიური ბაზისი ინდიფერენტული მდგომარეობა. *მაშასადამე, საარტიკულაციო ბაზისი სოციალური მოვლენა და არა ფიზიოლოგიური.* როგორც ფიზიოლოგიური მოვლენა, იგი დაკავშირებულია სამეტყველო ორგანოთა აბსოლუტურ ინდიფერენტულ მდგომარეობასთან (იხ. ზემოთ, გვ. 19).

საარტიკულაციო ბაზისად ვერ ჩავთვლით, ამიტომ, იმ ინდივიდუალურ განსხვავებას წარმოთქმაში, რომელიც ახასიათებს ერთი ენის ან ერთი დიალექტის მხოლოდ ცალკეულ წარმომადგენელს.

საარტიკულაციო ბაზისით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ენები და, ჩვეულებრივ, ერთი ენის დიალექტები ერთმანეთისაგან.

საარტიკულაციო ბაზისი რომ სოციალური, კულტურულ-ისტორიული მოვლენაა, იქედანაც ჩანს, რომ ორი სხვადასხვა ენის წარმომადგენლებს შესაძლოა ერთნაირი ფორმის საწარმოთქმო ორგანოები ჰქონდეთ, მაგრამ სამეტყველო ბგერათა წარმოთქმა უეჭველად სხვადასხვა აქვთ; ე. ი. მათი საარტიკულაციო ბაზისი ერთმანეთისაგან განსხვავებულია.

განსხვავებულია, მაგ., ქართულისა და რუსულის საარტიკულაციო ბაზისები, ფრანგულისა და ინგლისურის, ხევსურული დიალექტისა და სალიტერატურო ქართულის და ასე შემდეგ.

საარტიკულაციო ბაზისის დახასიათება შეიძლება საწარმოთქმო ჩვევების მიხედვით; მაგ.: ინგლისურად სწორად წარმომთქმელს "ქვედა ყბა ოდნავ წინისაკენ აქვს წამოწეული, ენა უკანისკენ და მოდუნებული; ფრანგულად წარმომთქმელს კი — პირიქით: ქვედა ყბა — უკანისაკენ, ხოლო ენა — წინისაკენ და დაჭიმული" და სხვა.

ცნობილია უცხოურ ენაზე მოლაპარაკის "აქცენტი", როცა ამ ენის სწორ წარმოთქმას იგი დაუფლებული არ არის: უცხოური ენის ბგერათა წარმოთქმისას ის იყენებს თავისი მშობლიური ენის საარტიკულაციო ბაზისს.

უცხოური ენის სწორი წარმოთქმის დაუფლება მდგომარეობს ამ ენის საარტიკულაციო ბაზისის შეთვისებაში. ამიტომ მის შესწავლას დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობა ენიჭება.

არანაკლები თეორიული მნიშვნელობა აქვს ამა თუ იმ ენის საარტიკულაციო ბაზისის გათვალისწინებას, რადგანაც მრავალი ფონეტიკური ცვლილების ახსნა ამ ენაში შესაძლებელია მხოლოდ მის საფუძველზე (იხ. თავი მეათე, 4).

II. ფონეტიკური აკუსტიკა

ფონეტიკურ აკუსტიკაში განიხილება სამეტყველო ბგერათა ის ფიზიკური თვისებები, რომლითაც სამეტყველო ბგერებს ვასხვავებთ ერთმანეთისაგან. ამისათვის საჭიროა გვეჩვენოს ქვემოთყვანილი ცნობები საერთოდ ბგერის, როგორც ფიზიკური მოვლენის, შესახებ; აგრეთვე ჩვენი სასმენელი ორგანოს საშუალებით მისი აღქმის შესახებ.

ბგერა არის ჰაერის ნაწილაკთა განსაზღვრული რხევითი მოძრაობა, რაც შეიგრძნობა სმენით. ჩვენ მიერ ბგერითი შეგრძნებები განსხვავებულია იმის მიხედვით, თუ როგორია საბგერო ტალღები. მაგ., ჩვენი ყური სრულებით ვერ შეიგრძნობს იმ რხევითს მოძრაობას, რომლის რიცხვი დაახლოებით 16-ზე ნაკლებია წამში ან თუ 20 000-ზე მეტია წამში: მხოლოდ ამ რიცხვების ფარგლებში შეუძლია ადამიანს აღიქვას ბგერის სახით ჰაერის ნაწილაკთა რხევითი მოძრაობა. ამ ფარგლებში რაც უფრო ხშირია რხევა, მით უფრო მაღლად აღვიქვამთ ბგერას და, პირიქით, რაც ნაკლებ ხშირია, მით უფრო დაბლად აღვიქვამთ მას.

ბგერას აღვიქვამთ *ტონის* ან *ჩქამის* სახით. ყოველ ბგერას — ტონსაც და ჩქამსაც — ახასიათებს ოთხი თვისება: ს ი ძ ლ ე , ს ი ძ ლ ი ე რ ე , ხ ა ნ გ რ ძ ლ ი ო ბ ა და ტ ე მ ბ რ ი .

განვიხილავთ ჯერ ტ ო ნ ს ა და ჩ ქ ა მ ს , შემდეგ — ბგერის ამ ოთხ თვისებას.

ა. ტონი და ჩქამი

ტონი და ჩქამი განსხვავებულია ერთმანეთისაგან მით, რომ ტონს შევიგრძნობთ მაშინ, თუ მბგერი სხეული ირხევა პერიოდულად და სათანადო სიჩქარით (16 – 20 000 რხევის ფარგლებში წამში). ტონის სახით შევიგრძნობთ, მაგ., კამერტონის, ენიანი თუ სიმიანი საკრავის, ადამიანის სახმო სიმების და მისთანათა ხმას; ჩქამის სახით კი შევიგრძნობთ ბგერას, როცა სხეული ირხევა არაპერიოდულად ან არასათანადო სიჩქარით; ჩქამია, მაგ., გრგვინვა, ჭრიალი, შრიალი, ჩუხჩუხი და მრავალი მისთანა. მაშასადამე, ბგერა შეიძლება იყოს ტონიერი, ე. ი. მხოლოდ ტონისაგან შედგენილი, და ჩქამიერი, ე. ი. მხოლოდ ჩქამისაგან შედგენილი; შეიძლება აგრეთვე შერეული ბგერა, რომელშიც ზოგჯერ სჭარბობს ტონი, ზოგჯერ – ჩქამი. მაგ., მუსიკაში გამოყენებულია მხოლოდ ჩქამშეურეველი ტონი; აგრეთვე ადამიანის ხმა, რომელიც შედეგია სახმო სიმების პერიოდული რხევისა, წარმოადგენს მხოლოდ ტონს. ჩქამშეურეველ (უჩქამო) ტონს ეძახიან მუსიკალურ ტონს.

სამეტყველო ბგერათა უმეტესი ნაწილი ჩქამიერია (ე. ი. შედგენილია მხოლოდ ან უმთავრესად ჩქამისაგან); ასეთია პირველ რიგში ჩურჩულით წარმოთქმული ყველა ბგერა და ყველა ყრუ თანხმოვანი, თუნდაც ნორმალურად წარმოთქმული.

ბ. ბზმრის სიმაღლე

როგორც ითქვა, ბგერის *სიმაღლე* განისაზღვრება რხევათა სიხშირით. აქ განვიხილავთ მხოლოდ ტონის სიმაღლეს, რადგანაც ჩქამის აბსოლუტური სიმაღლის განსაზღვრა შეუძლებელია.

მაგ., რაიმე მუსიკალური საკრავის სიმი, რომელსაც ერთ წამში შეუძლია ჰქონდეს 128 ორმაგი რხევა (v. d. = vibration double), გამოსცემს do^2 , ე. ი. მცირე ოქტავის do -ს სიმაღლის ტონს; მაგრამ, თუ ავაუღერებთ ამავე სიმის ნახევარს, იგი გამოსცემს ორჯერ მაღალს (d^3), რადგანაც რხევათა რიცხვი იქნება 256, ე. ი. გაიზრდება ორჯერ. თუ ავაუღერებთ მესამედს, მივიღებთ სამჯერ მაღალ ტონს და ა. შ.

მაშასადამე, რაც უფრო მოკლეა სხეული, მით უფრო მაღალია მის მიერ გამოცემული ტონი.

ტონის სიმაღლეზე გავლენა აქვს აგრეთვე სხეულის სიმსხოს, სიკვრივეს და დაჭიმულობას. მაგ., მოზრდილი ადამიანის ხმა საერთოდ უფრო დაბალია ბავშვისაზე, რადგანაც მოზრდილის სახმო სიმები უფრო გრძელია, მსხვილია და მკერივი, ვიდრე ბავშვისა. ქალის სახმო სიმები მოკლეა მამაკაცისაზე, – ამიტომ ქალის ხმა შედარებით მაღალია. დაჭიმული სახმო სიმები, ისე როგორც რომელიმე საკრავის დაჭიმული სიმი, გამოსცემს უფრო მაღალ ტონს და ა. შ.

რამდენადაც ხმის ტონის სიმაღლე გამოყენებულია როგორც სასიმღეროდ, ისე სამეტყველოდ, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ სიმღერაში რხევათა სიხშირე აღწევს 1000-მდე რხევას წამში (მეორე ოქტავის si), ხოლო მეტყველებაში – მხოლოდ 320-ს (პირველი ოქტავის mi).

ორ უკიდურეს წერტილს შუა პერტალის გაქანებას ეძახიან ცალ რხევას (V. S. = ფრ. vibration simple – მარტივი რხევა). ხოლო იქითაქეთ – ორმაგ რხევას (V. D. = ფრ. vibration double). უძრავი მდგომარეობიდან გაქანების სიდიდეს ვეძახით ამპლიტუდას, ხოლო ორმაგი რხევის ხანგრძლიობას – რხევის პერიოდს.

სხეულის სიგრძე და ტონის სიმაღლე – სხეულის სხვადასხვად ერთნაირობისა – უკუპროპორციულია.

საშუალოდ ბუშვის სახმო სიმების სიგრძე უდრის 7 მილიმეტრს, ქალის – 1,3 სანტიმეტრს, მამაკაცისა – 1,8 სანტ.

საერთოდ ადამიანის უდაბლესი (სასიმღერო) ხმა არის E ანუ დიდი ოქტავის mi (=80 ვიბრაციას), ხოლო უმაღლესი – h² ანუ მეორე ოქტავის si (= 1000-მდე ვიბრაციას); მეტყველებაში გამოყენებული სიმაღლე კიდევ უფრო ვიწრო ფარგლებშია; სახელდობრ: მამაკაცის A – e (106–160), ე. ი. დიდი ოქტავის La–სა და მცირე ოქტავის rE–ს შუა; ქალისა და ბუშვისა a – e¹ (213 – 320), ე. ი. მცირე ოქტავის La–სა და პირველი ოქტ. mi–ს შუა. სხვადასხვა საკრავის მუსიკალური ტონი იმყოფება 27 – 4 700-ის ფარგლებში.

აგრეთვე უნდა გვახსოვდეს, რომ სასიმღერო და სამეტყველო სიმაღლისაგან განსხვავებულია რეზონატორული ანუ სატემბრო სიმაღლე: სამეტყველო სიმაღლე გამოყენებულია მუსიკალური მახვილის მქონე ენებში; აგრეთვე მეტყველებაში ფრაზის სხვადასხვა ინტონაციისა და ემოციურობის გამოსახატავად ყოველ ენაში; რეზონატორული სიმაღლე კი ეხება ცალკეულ ფონემას, როგორც სამეტყველო ბგერას, რომლის სიმაღლე უცვლელი სიდიდეა; მაგ., რომელიმე ქართ. ე შეგვიძლია ვიმღეროთ სხვადასხვა სიმაღლეზე, მაგრამ მისი საწარმოთქმო რეზონატორული სიმაღლე უცვლელია, სანამ ის რჩება ე – დ. ეს იმიტომ, რომ გარკვეული სახის ე–ს საწარმოთქმო რეზონატორი უცვლელია.

3. ბგერის სიძლიერე

ბგერის სიძლიერე ანუ ინტენსიობა დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორი ენერგიით ირხევა მბგერი სხეული. ბგერა მით უფრო ძლიერია, რაც უფრო დიდია მერხვე ნაწილაკთა გაქანება (ამპლიტუდა). თუ აუაჟღერებთ, მაგ., იმავე საკრავის სიმს, დასაწყისში უფრო ძლიერ ბგერას გავიგონებთ, ვიდრე შემდგომ მომენტებში – ამპლიტუდის შემცირების კვალობაზე. ბგერის სიძლიერე დამოკიდებულია აგრეთვე ბგერის სიმაღლეზე და სხეულის სიდიდეზე.

სამეტყველო ბგერათა სიძლიერე დამოკიდებულია სახმო სიმების ამპლიტუდაზე.

სიძლიერე პირდაპირ პროპორციულია ამპლიტუდის კვადრატისა. (მაგ., თუ ამპლიტუდა გადიდა ორჯერ, სიძლიერე მოიმატებს ოთხჯერ; თუ გადიდა სამჯერ, სიძლიერე მოიმატებს ცხრაჯერ და ა. შ.). ეს შეფარდება არ ირღვევა, სანამ ტონის სიმაღლე არ შეცვლილა; მაგრამ, თუ შეცვლით ტონის სიმაღლეს (მაგ., თუ დავჭიმავთ სიმს), იცვლება მისი სიძლიერეც (სიძლიერე პროპორციულია ტონის სიმაღლის კვადრატისა).

ზმის სამეტყველო სიძლიერე გამოყენებულია დინამიკური მახვილის მქონე ენებში: ჩვეულებრივ მეტი სიძლიერით წარმოითქმის ხოლმე მახვილიანი ხმოვანი.

დ. ბგერის ხანგრძლივობა

ბგერის ხ ა ნ გ რ ძ ლ ი ო ბ ა არის ბგერის ის თვისება, რომელიც გამოიხატება ზოგის წყვეტილად შეგრძნობაში, ხოლო ზოგისა — გრძლივად შეგრძნობაში.

როცა მბგერ სხეულს შევარხვეთ ერთბაშად სწრაფი დარტყმით (ჯახებით, ბიძგით), რხევა თანდათან კი არ სუსტდება, არამედ წყდება ერთბაშად. ასეთია, მაგ., დაფი, დაირა, მიწაზე დაეარდნილი სხეული და მისთანანი. ასეთია აგრეთვე, მაგ., ქართული ენის სამეტყველო ბგერათა შორის ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები, რომელთაც ვეძახით მ ე ყ ს ე უ ლ თანხმოვნებს (ბ - ფ - ჯ, დ - თ - ტ, ძ - ც - წ, ჯ - ჩ - ჭ; გ - ქ - ჯ, ჟ - ყ). ხანგრძლიობით განსხვავება ამათ შორისაც არის (მაგ., დ-ს ხანგრძლიობა უდრის წამის 0,18; ტ-სი - წამის 0,16; ჯ-სი - წამის 0,3; ჩ-სი 0,17 და ა.შ.), მაგრამ ეს მცირე განსხვავება ვერ არღვევს მათ მეყსეულობას: მათი წარმოთქმა გაგრძელებით არ შეიძლება.

როცა შევარხვეთ სხეულს იმგვარად, რომ რხევა გრძელდებოდეს უწყვეტივ (თანდათან დასუსტებით) გარკვეულ ხანს (მაგ., ხეხით, ჭიძვით...), ჩვენ შევიგრძნობთ გრძლივ, მ ე ყ ო ვ ა რ ბგერას. ასეთია, მაგ., ვიოლინო, სასულე საკრავი და, მაგ., ქართული ბგერებიდან ხმოვნები (ა - ე - ი - ო - უ), ნაპრალოვნები (ე, ზ-ს, უ-შ, ღ-ზ, ჟ) და შერეულთაგან ვიბრანტი (რ), ლატერალი (ლ) და ნაზალები (მ-ნ). ესენიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ხანგრძლიობით, მაგრამ ყველა მათთვის საერთოა ის თვისება, რომ თითოეული მათგანის გაგრძელება შესაძლებელია ბუნებრივადაც (მაგ., სიტყვებში *თასს, შიშში, დეზზე...*) და ხელოვნურადაც (სსსს..., შშშ...), და მათი გამოცნობა შეუვიძლია წარმოთქმის ყველა მომენტში.

მყოფრებიც ამათ არსებითად განსხვავდებიან მეყსეულთაგან: მეყსეულებიც შეიძლება დავაყოვნოთ (მაგ., *გადიდა, მათთან...*), მაგრამ მათ გავიგონებთ და ვიცნობთ მხოლოდ გათავებისას, ექსპლოზიაში.

ბგერათა ხანგრძლიობა — როგორც მყოფართა, ისე მეყსეულ თანხმოვანთა, მეტადრე კი ხმოვანი ბგერებისა — დამახასიათებელია ზოგიერთი ენისათვის. ქართველურ ენათგან სვანურში, მაგ., ერთი და იგივე ხმოვანი ზოგ შემთხვევაში გ რ ძ ე ლ ი ა , ზოგში მ ო კ ლ ე , ე . ი . მეტ-ნაკლებ ხანს დაყოვნებული; ასევეა, მაგ.,

ფრანგულშიც, გერმანულშიც; იყო ძველ ბერძნულში, ლათინურში და სხვაგან. ზოგ ენაში ბგერის ს ი გ რ ძ ე - ს ი მ ო კ ლ ე - მეტადრე კი ხმოვნისა - გამოყენებულია სიტყვათმნიშვნელობის განმასხვავებლად. ასე, მაგ., გერმანული სიტყვა ლამ ნიშნავს 'კრავი', ლამ 'კოჭლი'. ზოგიერთი ენისათვის ამ დამახასიათებელ თვისებას ჰქვია სიგრძე-სიმოკლე ანუ რ ა ო დ ე ნ ო ბ ა , უცხოურად - კ ვ ა ნ ტ ი ტ ე ტ ი .

ბ. ბგერის ტემბრი

ბგერის მეოთხე თვისებაა ტემბრი ანუ ბგერის ელფერი. ტემბრი არის ბგერის ის თვისება, რომლითაც, მაგ., განსხვავდება ერთმანეთისაგან სხვადასხვა მუსიკალური საკრავის ხმა: გიტარისა ვიოლინოს ხმისაგან, ორივესი ფორტეპიანოსაგან და ა. შ.; ერთი ადამიანის ხმა განსხვავდება მეორე ადამიანის ხმისაგან ტემბრით-ხმის ყველა სხვა თვისების (სიმაღლისა, სიძლიერისა და ხანგრძლიობის ერთნაირობის) დაცვით.

სამეტყველო ბგერების ერთმანეთისაგან აკუსტიკური განსხვავება, საბოლოო ჯამში, მდგომარეობს მათი ტემბრის განსხვავებაში. მეტადრე ეს თვალსაჩინოა ხმოვანთა ურთიერთშორის განსხვავებაში; როგორც თავისი ხმის საკუთარი ტემბრი აქვს თითოეულ საკრავს, თითოეულ ადამიანს, განსხვავებული სხვა საკრავისა და სხვა ადამიანის ხმის ტემბრისაგან, ისე თითოეულ ბგერას, და კერძოდ ხმოვანს, აქვს თავისი ტემბრი, განსხვავებული სხვა ბგერის ტემბრისაგან.

აქ აღნუსხული განსხვავებანი გამომდინარეობენ იმ განსხვავებათაგან, რაც არსებობს ბგერის გამომცემ საგანთა (აქ საკრავების, ადამიანის საწარმოთქმო აპარატის, თითოეული ბგერის) რეზონატორებში, ე. ი. იმ სივრცეში, სადაც აღგილი აქვს თანარხევასა და თანაბგერობას. საკრავის რეზონატორია მთელი მისი ტანის მოცულობა, ადამიანის საწარმოთქმო აპარატისა—უმთავრესად ზესადგამი მილი, თითოეული ბგერისა (ხმოვნისა) —ზესადგამი მილის რომელიმე ღრუს ან ღრუს ნაწილის ისეთი კონფიგურაცია, რომელიც საჭიროა მხოლოდ ამ ბგერისათვის (იხ. სურათები 17-27, 31, 31b, 32 და შეადარე ერთმანეთს სხვადასხვა ბგერის ღრუების მოყვანილობა).

იმის გასაგებად, თუ როგორ წარმოიქმნება ბგერის ტემბრი, საჭიროა ვიქონიოთ წარმოდგენა რეზონატორისა და რეზონანსის შესახებ.

ყოველ მბგერ სხეულს აქვს თავისებური ტონი, "საკუთარი ტონი", რომელიც წარმოადგენს მარტივი ტონებისაგან შედგენილ რთულ ტონს. შეგვიძლია გამოვაცემინოთ ამ სხეულს თავისი საკუთარი ტონი ისე, რომ თვით იგი კი არ მოვიყვანოთ საბგერო რხევაში, არამედ რომელიმე სხვა მბგერი სხეული, რომელიც ეხება მას ან იმყოფება მასთან განსაზღვრულ მანძილზე; ეს ხდება მაშინ, თუ ამ ორ სხეულს

აღმოაჩნდა საერთო ერთი ან რამდენიმე შემადგენელი (პარციალური) ტონი. ამ მოვლენას — თანარხევას და თანაბგერობას — ეწოდება რ ე ზ ო - ნ ა ნ ს ი, ხოლო თანამრხვე და თანაბმბგერ სხეულს — რ ე ზ ო ნ ა - ტ ო რ ი. კერძოდ, რეზონატორს წარმოადგენს ის სივრცე (მაგ., ჭურჭელი), რომელშიც ხდება ჰაერის ასეთი თანარხვეა და თანაბგერობა ანუ რეზონანსი. რეზონატორს წარმოადგენს შესადაგი მილი (ხახა-სხვირ-პირის ღრუები) ყველა იმ საბგერო რხევისათვის, რომელიც კი შესაძლებელია წარმოიშვას ჩვენს სამეტყველო ორგანოებში. რეზონატორის (აქ ღრუების) მოცულობა და ფორმა განსაზღვრავს ბგერის ტემბრს.

ტემბრითაა განსხვავებული ერთმანეთისაგან როგორც ხმოვნები, ისე თანხმოვნები.

ტონი შეიძლება იყოს მარტივი და რთული. მარტივი ტონი იშვიათი მოვლენაა: ის წარმოადგენს სხეულის ქანქარისებრი მარტივი რხევის შედეგს, რის გამოც მას არა აქვს ტემბრი. მარტივ ტონს გამოსცემს, მაგ., კამერტონი, აგრეთვე მიახლოებით ფლეიტა და ადამიანის სტენა: მათთვის დამახასიათებელია "შწივანობა", "სიწვრილე". "უსრულობა". რთული ტონი გვაქვს მუსიკალურ საკრავებში, ადამიანის სასიმღერო ხმაში და სამეტყველო ბგერებში, მატადრე — ხმოვნებში; მათი რთული ტონი შედგება არა ქანქარისებრი მარტივისა, არამედ რთული რხევისა: როცა ირხვეა მბგერი სხეული (მაგ., იგივე სიმი), ის ირხვეა არა მხოლოდ მთლიანად, არამედ თავისი ნაწილებითაც (ნახევრით, შესაძელით და ა. შ.); როგორც მთლიანი, ის გამოსცემს ძ ი რ ი თ ა დ ტ ო ნ ს. ხოლო მისი ნაწილები — მასზე უფრო მაღალ ტონებს, რომლებსაც ეძახიხით თ ა ნ ა ტ ო ნ ე ბ ს (ო ბ ე რ ტ ო ნ ე ბ ს); ამათ შერთვა ძირითად ტონთან გვაძლევს რთულ ტონს, რომელიც, მართალია, ჩვეულებრივ გვესმის ერთ მთლიან ტონად, მაგრამ ადვილად შევადგებთ სათანადო ანალიზით და მახვილი სმენითაც კი. ამ რთული ტონის შექმნაში მონაწილე ყველა ტონს (ძირითადს და თანატონებს) ეძახიან პ ა რ ც ი ა ლ უ რ (ანუ ნაწილობრივ) ტ ო ნ ე ბ ს. რადგანაც ამ პარციალური ტონების შეფარდებითი რიცხვი, სიძლიერე და სიმაღლე სხვადასხვა საკრავს (და საერთოდ სხვადასხვა მბგერ სხეულს) განსხვავებული აქვს, ამიტომ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მათი (რთული) ტონები — მაშინაც კი, როცა ძირითადი ტონის სიმაღლე და სიძლიერე მათ ერთნაირი შეიძლება ჰქონდეთ. ეს განსხვავებაა ტემბრი. თანატონები შესაძლებელია პ ა რ მ ო ნ ი უ ლ ი და დ ი ს პ ა რ მ ო ნ ი უ ლ ი. პარმონიულია თანატონები იმ შემთხვევაში, თუ პარციალური ტონების ვიბრაციათა რიცხვები ისე შეეფარდებიან ერთმანეთს, როგორც 1 შეეფარდება მთელ რიცხვებს (1 : 2 : 3 : 4 ან 1 : 3 : 5 ...); მაგ., თუ ძირითად პარციალურ ტონს აქვს 64 რხევა (v.d.), მეორე პარციალურ ტონს 128 (=64X2), მესამეს 192(=64X3) და ა. შ., მივიღებთ პარმონიულ თანატონებს (do¹-do²-sol¹). თუ არა გვაქვს ასეთი შეფარდება, როგორც ერთისა მთელ რიცხვებთან, მაშინ გვექნება დისპარმონიული ტონები (მაგ., ზარის რეკვა, ტაშტის უღრანი და მისთ.). სხვადასხვა მბგერ სხეულს (მაგ., საკრავს) პარციალური ტონების რიცხვი სხვადასხვა აქვთ; მაგ., ვიოლინოს მეტი (16), ვიღრე ფორტეპიანოს (6); ზოგში ჭარბობს დაბალი თანატონები (მაგ., ფორტეპიანოში), ზოგში — მაღალი (მაგ., ვიოლინოში, ზოგიერთ სასულე საკრავში); ამიტომ ფორტეპიანოს ხმა "რბილი" ბგერის შთაბეჭდილებას სტოვებს, ვიოლინოსი — "შწივან" ბგერისას.

რაც ითქვა ტონის, როგორც ჰაერის ნაწილაკთა პერიოდული (რიტმული) რხევის შესახებ, იგივე ითქმის ჩქამის შესახებაც — მიუხედავად იმისა, რომ ჩქამი არაპერიოდული რხევის შედეგია, და ამიტომ მისი პარციალურ "ტონებად" დაშლა არ შეუძლია.

ჩქამს აქვს მეტ-ნაკლები სიძლიერეც (მაგ., შეადარე ვრგვინვა შრიას, ჩუხჩუხი ფაჩუნს და სხვა), მეტ-ნაკლები სიმაღლეც (შეად., მაგ., ჭრიალი ჩხარუნს) და ტ ე მ ბ რ ი ც (შეად., მაგ., გამხმარი ფოთლის შრიალი სხვადასხვა რეზონატორში: პატარა ოთახში და გაშლილ მინდორში).

ყოველ ტონს საერთოდ თან ახლავს მეტ-ნაკლები ჩქამი; აგრეთვე ჩქამშიც ზოგჯერ გვესმის ტონიც. მაგრამ ამა თუ იმ ბგერას ვეძახით ტონიერს ან ჩქამიერს — იმის მიხედვით, თუ რომელი ჭარბობს მასში: ტონი თუ ჩქამი. მაგ., სასიმღერო ხმაში და სამეტყველო ბგერათა შორის ხმოვნებში ჭარბობს ტონი: ამიტომ მათ ვეძახით ტონიერს, მუსიკალურ ტონს ან მოკლედ ტონს. თანხმოვნებში ჭარბობს ჩქამი: ამიტომ მათ ვეძახით ჩქამიერებს.

III. აუხილაველი აკუსტიკური პაუზა ბგერათნარმოთქმაში

ნორმალურად წარმოთქმული სიტყვა გვევლინება, როგორც უწყვეტილი ბგერათმენაერთი; ასევე შესაძლებელია მოგვევლინოს ნორმალურად წარმოთქმული მთელი ფრაზაც. მართლაც, ფიზიოლოგიურად სიტყვისა და ფრაზის წარმოთქმის მთელ მანძილზე არტიკულაცია, ე. ი. ორგანოთა საწარმოთქმო მოქმედება, შეიძლება არ წყდება; მაგრამ სიტყვაში ზოგიერთი ბგერის დაყოვნების მომენტი არ იძლევა ბგერითს ეფექტს და ამდენად წარმოადგენს უ ბ გ ე - რ ო ბ ა ს ა ნ უ ა კ უ ს ტ ი კ უ რ პ ა უ ზ ა ს , მიუხედავად სათანადო ორგანოთა მოქმედების უწყვეტლობისა.

სალიტერატურო ქართულში ასეთი ბგერებია ყველა ხშული თანხმოვანი (ფ-ჰ, თ-ტ, ც-წ, ჩ-ჭ, ჟ-ჯ, ყ). მათი ხშვის (დაყოვნების) მომენტში საწარმოთქმო ორგანოები მოქმედებენ: პაერნაკადს (ხორხისეულს თუ მხოლოდ პირისეულს) ერთხანს გზას უკეტავენ; მაშასადამე, არტიკულაციას ადგილი აქვს, მაგრამ ბგერა არ აღიქმება.

ეს უბგერობა — აუცილებელი პაუზა — წარმოადგენს სამეტყველო ბგერის აღქმის აუცილებელ ნაწილს. ამიტომ ეს უბგერო მომენტი ჩვენი ცნობიერების ვარკვეული ფაქტია: აღიქმება აკუსტიკური პაუზა, როგორც ხსენებულ ბგერათა განუყრელი ნაწილი.

არახშულებს ასეთი პაუზა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ჰქონდეს. რაც შეეხება ხშულ მჟღერ თანხმოვნებს, მათი წარმოთქმის პროცესში "უბგერობას" ადგილი არა აქვს, როცა მჟღერი ხშული სრული მჟღერობისაა (იხ. გვ. 61 და შემდ.); ეს იმიტომ, რომ მათი ხშვის დროს სახმო სიმების ვიბრაციული მოქმედება (ჟღერა) არ წყდება, და გვესმის გაუფორმებელი ხმა, "ღაღანი", რომელსაც გერმანულად Blählaut ეწოდება.

თავი მეორე გვერათა კლასიფიკაცია

1. გვერათა კლასიფიკაციის საკითხები

ადამიანის ბგერით მეთყველებაში მოცემულ ბგერათა რაოდენობა პირველი შეხედვით უთვალავია. წინიერმა იცის თავისი მეთყველების ბგერათა რიცხვი მხოლოდ მის ენაში ხმარებული ასოების რიცხვის მიხედვით, რაც, როგორც დაინახათ, ყოველთვის სწორი არ არის. უწიგნურს კი წარმოდგენაც არ შეუძლია ჰქონდეს იმის შესახებ, რომ სულ 3 – 4 ათეულ ბგერათა კომბინაციებით შეიძლება წარმოითქვას მის განკარგულებაში მყოფი უამრავი სიტყვები და ამდენივე ნიშნით დაიწეროს ყველაფერი.

მრავალი საუკუნის განმავლობაში, დამწერლობის შექმნისა და განვითარების კვალობაზე, შესაძლებელი შეიქნა არა მხოლოდ დადგენა სამეტყველო ბგერათა რიცხვისა, არამედ მათი კლასიფიკაციაც ამა თუ იმ პრინციპის მიხედვით.

როგორც ჩანს, სამეტყველო ბგერათა ყველაზე ძველი კლასიფიკაციაა მათი დაყოფა ორ ჯგუფად: თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ა დ და ხ მ ო ვ ნ ე ბ ა დ . ამას ამტკიცებს დამწერლობის განვითარების ერთი უძველესი საფეხურთაგანი – მარცვლოვანი დამწერლობა, სადაც საგანგებო ასოები შეუქმნიათ მხოლოდ თანხმოვანთათვის, ხოლო ხმოვანთათვის – არა (ასეთია, არსებითად, მაგ., არაბული დამწერლობა დღესაც): ეს მოწმობს თანხმოვანთა და ხმოვანთა შორის განსხვავების შემჩნევას და დამწერლობაში ამ განსხვავების გამოხატვას.

ამაზე უკეთ ჩანს ბგერათა კლასიფიკაციის ეს სახე ძველი ინდიური დამწერლობიდან (დევანაგარი), რომელიც წარმოადგენს მარცვლოვანი დამწერლობიდან ასოებრივზე გარდამავალ საფეხურს: აქ ანბანის პრაქტიკულ დალაგებაში პირველ რიგში მოთავსებულია ხმოვნები (მარტივი და რთული), შემდეგ – თანხმოვნები.

კლასიფიკაციის სხვა სახეებიც იყო მიღებული ძველად (ძველ საბერძნეთში და მეტადრე ძველ ინდოეთში), სახელდობრ, ბგერათა წარმოების ადგილი და რაგვარობა საერთოდ, სონორულ თანხმოვანთა თავისებურება, ნაპრალოვან და ხშულ თანხმოვანთა განსხვავება, მჟღერობა-სიყრუე და ზოგი სხვაც. მაგრამ საკლასიფიკაციო პრინციპების მეცნიერულად ზუსტი დამუშავება მოგვცა 19-20 საუკუნეების ფონეტიკამ.

განვიხილავთ ამ საკლასიფიკაციო პრინციპებს ცალ-ცალკე და ბოლოს მოვიყვანთ 1) ხმოვანთა და 2) თანხმოვანთა კლასიფიკაციას.

1. სამეტყველო ბგერათა მჟღერობა-სიყრუე

სამეტყველო ბგერათა შორის ჩვენ ვარჩევთ მ ჟ ღ ე რ ბგერებს ყ რ უ ბგერებისაგან.

ბგერათა შორის ასეთი განსხვავება იქმნება ხორხში: ზოგიერთი ბგერის წარმოთქმისას ადგილი აქვს სახმო სიმების პ ე რ ი - ო ლ უ ლ რ ხ ე ვ ა ს , რასაც ალვიქვამთ ხოლმე როგორც მუსიკალურ ტონს; სახმო სიმების ამ პერიოდულ რხევას ფონეტიკაში ვეძახით ჟღერას.

ამიტომ ჟღერის მქონე სამეტყველო ბგერებს ვეძახით მ ჟ ღ ე რ ბ გ ე რ ე ბ ს .

დანარჩენი სამეტყველო ბგერების წარმოქმნისას სახმო სიმები არ ირხვეიან პერიოდულად და, მაშასადამე, ისინი არ ჟღერენ: მათ ჩვენ ალვიქვამთ არა როგორც ტონს, არამედ როგორც მხოლოდ ჩქამს; ჟღერის არმქონე ბგერებს ვეძახით ა რ ა მ ჟ ღ ე რ ს ანუ ყ რ უ ბგერებს (ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ ჩქამნარევია მეტ-ნაკლებად მჟღერი ბგერებიც).

სამეტყველო ბგერის ჟღერით თუ ყრუდ წარმოთქმის თვისებას ეწოდება მჟღერობა-სიყრუე.

ამ თვისების მიხედვით სამეტყველო ბგერები იყოფა ორ ჯგუფად: მ ჟ ღ ე რ ე ბ ა დ და არამჟღერებად ანუ ყ რ უ ე ბ ა დ :

მაგ., დღევანდელი სალიტერატურო ქართულის 33 ბგერიდან 18 მჟღერია და 15 ყრუ; მჟღერებში 5 ხმოვანია: ა - ე - ი - ო - უ; ხოლო 13 თანხმოვანი: ბ - გ - დ - ვ - ზ - ლ - მ - ნ - ყ - რ - ღ - ძ - ჯ; ყრუებია შემდეგი თანხმოვნები: თ - კ - ქ - ს - ტ - ფ - ქ - ყ - შ - ჩ - ც - წ - ჭ - ხ - ჰ .

შეინიშნავთ აქვე, რომ: 1) ხმოვნები მჟღერია ნორმალურ ხმაძლიერ წარმოთქმაში, ხოლო ჩურჩულით წარმოთქმული ხმოვნები ყრუა, ისე როგორც ყრუა ჩურჩულით წარმოთქმული ყველა სხვა ბგერა; 2) ბგერის "ხმამალა" წარმოთქმა არაა ფონეტიკური ტერმინი, თუ გვინდა ამით გამოვხატოთ რუსული *громко*, ინგლისური *loudly*, გერმანული *laut*, რადგანაც სიტყვის პირველ ნაწილში ("ხმა-") იგულისხმება სახმო სიმების ჟღერა, რაც ძლიერად (*громко*) წარმოთქმისათვის აუცილებელი არაა, ხოლო მეორე ნაწილში ("მალა-") იგულისხმება ბგერის სიძალდე, რაც აგრეთვე არაა აუცილებელი ძლიერად წარმოთქმისათვის. ამიტომ რუსულის შესატყვისად ფონეტიკაში უმჯობესია ვინხმართ ძ ლ ი ე რ ი (*громкий*), ძ ლ ი ე რ , ძ ლ ი ე რ ა დ (*громко*); 3) მჟღერობის შემქმნელი ვიბრაციები სახმო სიმებისა კარგად ჩანს სურ. 10-ზე.

მჟღერია თუ არა რომელიმე ბგერა, ე. ი. ჟღერს თუ არა სიმები რომელიმე ბგერის წარმოთქმისას, ადვილად გამოიცნობა უშუალო დაკვირვებითაც თავის ან სხვის წარმოთქმაზე: სახმო სიმების პერიოდული ვიბრაცია საგრძნობია ხორხის თაეზე თითის მიდებით: სახმო სიმების რხევა გადაეცემა ხორხის ზრტილოვან ნაწილს, რასაც დამკვირვებელი ადვილად შეიგრძნობს თითით. რიგიანად შეიგრძნობა

იგივე ვიბრაციული რხევა თავზე ან გულმკერდზე ხელის დადებით, რადგანაც იგი გადაეცემა თავისა და გულმკერდის ძელოვან ნაწილებსაც.

სმენის საშუალებითაც შეიგრძნობა სახმო სიმების ასეთი ფლერა: საჭიროა გამოსაცნობი ბგერის წარმოთქმისას ყურების დაცობა თითებით; თუ გავიგონეთ ერთგვარი ზუზუნი, მაშასადამე, სახმო სიმები ფლერს, და ბგერა მჟღერი ყოფილა, ხოლო თუ ზუზუნი არ გვესმის, ბგერა ყრუ ყოფილა.

ამგვარად შეიძლება თითოეული ბგერის მჟღერობა-სიყრუის შეუცლომლად დადგენა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ვიცით გამოსაცნობი ბგერის სწორი წარმოთქმა.

დამკვირვებელმა უნდა იცოდეს, რომ უფრო ძნელია განცალკევებით ყრუს წარმოთქმა, ვიდრე მჟღერისა. როდესაც ჩვენ წარმოვთქვამთ რომელიმე მჟღერ ბგერას (მაგ., ა-ს არა ჩურჩულით), ჩვენ გვესმის ყელის "ლაღანი". შეადარეთ ამას ჩურჩულით წარმოთქმული, ე. ი. ყრუ ა: აქ უკვე ლაღანი აღარ გვესმის. არც ერთ ყრუ ბგერაში ეს თავისებური ბგერა, რომელსაც ჩვენ "ლაღანი" ვუწოდეთ, არ გვესმის, მაგრამ გვესმის ყველა მჟღერში. ამიტომ, თუ გვინდა წარმოვთქვათ ნამდვილი ყრუ ბგერა (თ, კ, ქ, ზ, ს...), ეს "ლაღანი" მათ არ უნდა ახლდეს. ძალიან ხმაძლიერადაც ("ხმაძლიერადაც") რომ წარმოვთქვათ ყრუ ბგერის შემცველი სიტყვა, არც ერთ ყრუ ბგერას არ ექნება ეს "ლაღანი" (წარმოთქვით: ქმინეა, თქმა, ზარისხს, ათს — არცერთ ყრუს არ ახლავს "ლაღანი"; სამაგიეროდ ყველა მჟღერს ახლავს იგი). თუ ჩვენ ყრუ ბგერას ვამბობთ ლაღანით, ეს მხოლოდ განცალკევებულად და, მაშასადამე, ხელოვნურად თქმულში; და ამას ჩავდივართ მხოლოდ იმისათვის, რომ მსმენელს გავავიწყოთ იგი გარკვევით (ამას სჩადის, მაგ., მასწავლებელი კლასში — შორს მსხდომი მოწაფეების გასაგონად).

ბგერათა მჟღერობა-სიყრუის დასადგენად ექსპერიმენტული ფონეტიკა სარგებლობს კ ი მ ო გ რ ა ფ ი თ. ესაა სამეტყველო ბგერათა გრაფიკულად დაფიქსირებისათვის გამოყენებული იარაღი, რომლის საშუალებითაც იკვლევენ ბგერის სხვადასხვა თვისებას: სიმძლიერეს, ხანგრძლიობას, სატემბრო სიმაღლეს, აგრეთვე ბგერის დასაწყისსა და გათავებას სიტყვაში და სხვას; კერძოდ, ზუსტად ირკვევა ამა თუ იმ ბგერის მჟღერობა და სიყრუე და მჟღერობის სხვადასხვა ხარისხი (იხ. ქვემოთ, გვ. 53)

კომოგრაფი (იხ. სურ. 31a) წარმოადგენს ლითონის ცილინდრს, რომელსაც შემოახვევენ ხოლმე გამურულ ქაღალდს და თანაზომიერი ტრიალის მოძრაობაში მოჰყავთ საათის მექანიზმით (ან ელექტრომოტორით). მასზე — ტრიალის დროს — საგანგებო მოწყობილობით რეგისტრირდება (იწერება) პირიდან ამოღენილი ჰერნაკაის წნევის სხვადასხვა ცელილება. დამკვირვებელს თავის პირთან მიტანილი აქვს ერთგვარი ძაბრი (ამბუსური), შეერთებული რეზინის ძილით პაწაწა რეზინის დაფთან, რომელზეც მიმაგრებულია წვეტიანი ჩაშწერი ("კალამი"). ჰერნაკაის სხვადასხვა ფორმა რეგისტრირდება ცილინდრის ქაღალდზე დამახასიათებელი მრუდების ანუ კ ი მ ო გ რ ა მ ი ს სახით; მისი ამოზიფრვის და გამოანგარიშების გზით ვარკვევთ ბგერის ფიზიკურ თვისებებს.

იმ 18 მჟღერი თანხმონიდან, რომლებიც ქართულს აქვს, ზ ო გ ი ე რ თ ს ქართულში მოეპოვება შესატყვისი ჰომორგანული

ყრუ (აქ ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, რომ თერამეტივე ყრუედება ჩურჩულთ წარმოთქმისას); სახელდობრ, ყრუ მოეპოვება ცხრას: ბ - გ - დ - ვ - ზ - ჟ - ყ - ღ - ძ - ჯ - ს, ხოლო არ მოეპოვება შესატყვისი ყრუები ხუთს: ე - ლ - მ - ნ - რ - ს.

იმათგან, რომელთაც მოეპოვება ყრუ, ხუთს (ბ - გ - დ - ძ - ჯ) შესატყვისება ორ-ორი ჰომორგანული ყრუ (ბ-ს - ფ და კ, გ-ს - ქ და კ, დ-ს - თ და ტ, ძ-ს - ც და წ, ჯ-ს - ჩ და ჭ), ხოლო სამს (ზ - ჟ - ღ) თითო ჰომორგანული ყრუ (ზ-ს - ს, ჟ-ს - შ, ღ-ს - ხ). ქართულს აქვს ისეთი ორი ყრუ თანხმოვანი, რომლებსაც არა აქვთ შესატყვისი ჰომორგანული მჟღერი: ესენია ყ და ჰ.

ამგვარად, მჟღერობა-სიყრუის თვალსაზრისით ქართული ბგერები ასე შეიძლება დავალაგოთ:

მჟღერები	—	ყრუები	მჟღერები	—	ყრუები
ბ	—	ფ - ჰ	ვ	—	—
ღ	—	თ - ტ	ზ	—	ს
ძ	—	ც - წ	ჟ	—	შ
ჯ	—	ჩ - ჭ	რ	—	ხ
გ	—	ქ - კ	—	—	კ
—	—	ყ	ლ - მ - ნ - რ	—	—

2. მჟღერობის ხარისხი

ექსპერიმენტულმა ფონეტიკამ კიმოგრაფის მრუდების ანალიზის გზით გამოარკვია, რომ ყველა მჟღერ ბგერას როდი აქვს მჟღერობის ერთი და იგივე ხ ა რ ი ს ხ ი.

გამოირკვა, რომ მჟღერსა და ყრუ ბგერას შუა არის რამდენიმე საფეხური, რომელთაგან ზოგნი უფრო ახლო არიან მჟღერთან, ზოგნი - ყრუსთან. მაშასადამე, შესაძლოა არსებობდეს ნახევრად მჟღერი ან ნახევრად ყრუ, ან ერთი მესამედით მჟღერი და ა. შ.

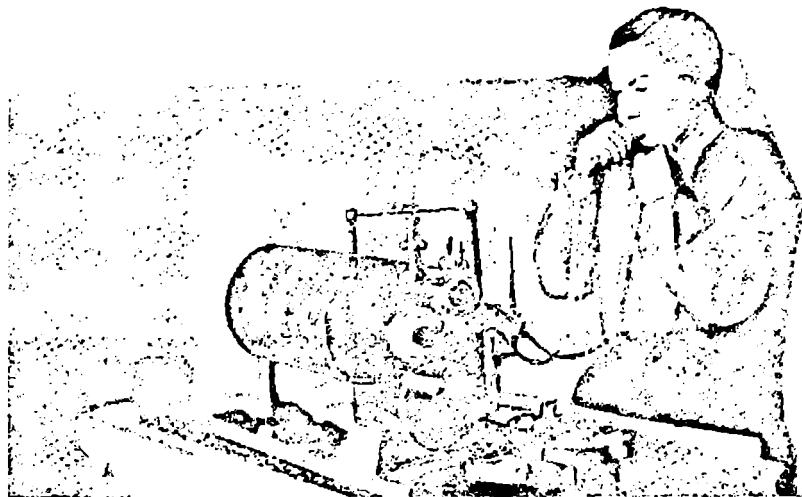
მართლაც, ჩვენი საყოველღეო დაკვირვებიდანაც შეგვიძლია ზოგიერთი (რა თქმა უნდა, არაზუსტი) დასკვნის გამოტანა: მაგ., რუსულის მცოდნე ყოველ ქართველს, რომლისთვისაც ქართულია მშობლიური, შეუძლია იცოდეს, რომ მის მიერ წარმოთქმული ბ - გ - დ ვერ აღწევს მჟღერობის იმ ხარისხს, რომ, მაგ., რუსმა, რომლისთვისაც რუსულია მშობლიური, აღიქვას ეს მჟღერი თანხმოვნები (ბ - გ - დ) რუსული ნ - გ - დ -ს სახით.

მაგ., გაბმულ ლაპარაკში თუ თქვენ (ქართველი) იტყვიან რუსის გასაგონად მისთვის გაუგებარ სიტყვას (მაგ., რაიმე საკუთარ სახელს, რომელშიც არის ბ - გ - დ ან რომელიმე ამათგანი), რუსი აღიქვამს მათ (მას) თავისი ი - კ - ტ - ს სახით.

("ქართველი" და "რუსი" მიუთითებს არა ეროვნებაზე, არამედ ენობრივად ქართველი და ენობრივად რუსი). თუ რუსს პირველად ესმის, მაგ., გვარი გ ო გ ი ა ვ ა, შესაძლოა მან გაიგონოს (და, თუ დასაწერად

ეუბნებით, დაწეროს კიდეც) Кокиава; ბოლოკია -ს კი გაიგონებს, როგორც ПОТОКИა და სხვა.

ეს ფაქტი ადასტურებს ქართული მეღვინეობის ხელოვნების ნაკლებ მყდრობას: ქართულ ხელოვნება მეღვინეობა არაა საკმარისი რუსის სმენისათვის, რომ მან მეღვინეად აღიქვას ისინი. გამოდის, თითქოს ქართული ბ - გ - დ უფრო ახლო იდგეს რუსულ ყრუებთან, ვიდრე მეღვინეებთან.

სურ. 31ა

კომპოგრაფი (თბილისის ექსპერიმენტული ფონეტიკის კაბინეტში)

ამგვარი განსხვავება აღმოჩნდა გერმანულ ენებსა, ერთი მხრით, და რომანულ და სლავურ ენებს შორის, მეორე მხრით (გერმანულ ენებში ნაკლები ხარისხის მეღვინეობა აღმოაჩნდა მეღვინე ხელოვნებს, ხოლო რომანულსა და სლავურ ენებში მეტი).

დადასტურდა აგრეთვე (და ეს არანაკლებ მნიშვნელოვანია), რომ ერთი და იგივე მეღვინე თანხმობანი მეტ-ნაკლები მეღვინეობისაა ერთსა და იმავე ენაში - იმის მიხედვით, თუ როგორს უშუალო ბგერითს მეზობლობაშია იგი.

ამ ფაქტების შემჩნევამ, რაც მოხდა მიმდინარე საუკუნის 10-20-იან წლებში, ძლიერი იარაღი მისცა ხელში ენათმეცნიერებს ზოგიერთი მანამდე აუხსნელი ბგერათცვლილების ახსნისათვის; მეტადრე სანდო შეიქნა ეს მეთოდი იმის შემდეგ, როცა დადგენილ იქნა მეღვინეობის ხარისხის გამოანგარიშების ზუსტი ხერხი.

როგორც გამოირკვა, სახმო სიმები ულერენ სხვადასხვაგვარი შეფარდებით მჟღერი თანხმოვნის წარმოთქმის მთელ მანძილზე; თანხმოვანი აღწევს სრულ მჟღერობას, თუ სახმო სიმები მთელ მანძილზე ულერენ; ნახევრად მჟღერია თანხმოვანი, თუ მხოლოდ ნახევარზე ულერენ და ა. შ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ აკად. ნ. მარი ფ-თ-ქ-რ თანხმოვნებს თვლიდა საშუალო მჟღერობისად ("средней звонкости").

იმის შემდეგ, რაც ითქვა ზემოთ მჟღერობის ხარისხის შესახებ, აღარ შეიძლება ვილაპარაკოთ ამ თანხმოვანთა საშუალო მჟღერობაზე — არც არსებითად, რადგანაც მათ მჟღერობის ჩანასახიც (სახმო სიმების ვიბრაციების სახით) არა აქვს, და არც ტერმინოლოგიურად, რადგანაც "საშუალო მჟღერობა" სხვა რამეს აღნიშნავს.

3. სამეტყველო ბგერათა სონორობა

სამეტყველო ბგერები აკუსტიკური თვალსაზრისით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან აგრეთვე მეტ-ნაკლები ბ გ ე რ ო ვ - ნ ო ბ ი თ , მეტ-ნაკლები ბ გ ე რ ა ს ა ვ ს ე ო ბ ი თ ანუ, უცხოურად, მეტ-ნაკლები ს ო ნ ო რ ო ბ ი თ . კერძოდ, ბგერის მეტ-ნაკლები სონორობა განიზომება მეტ-ნაკლებ მანძილზე მისი გასაკონრობით. მაგ., ა მეტად სონორია ანუ მეტად ბგეროვანია ზ-ზე — ა უფრო შორს ისმის ერთნაირი პირობების დაცვით (წარმოთქმის სიძლიერე, ამინდი, ბგერითი გარემოცვა...), ვიდრე ზ, რ მეტად სონორია რ-ზე და ა. შ.

უეჭველია, რომ ბგერის სონორობას ანუ ბგეროვნობას კქმნის ხმის მონაწილეობა ბგერაში: რაც უფრო მეტად მონაწილეობს ბგერაში ხმა, მით მეტია ბგერის სონორობა. მაგრამ ეს არაა ბგერის სონორობის შექმნის ერთადერთი ფაქტორი, რამდენადაც ერთნაირი ზომით ხმიანი ბგერები განსხვავებული შეიძლება იყვნენ ერთმანეთისაგან სონორობით (მაგ., რომელიმე დ და ზ ან გ და ყ) და განსხვავებულია ერთმანეთისაგან სონორობით სრულიად უხმო, ე. ი. ყრუ ბგერები (მაგ., კ და ჩ, ფ და შ) და ა. შ.

ბგერათა ერთმანეთისაგან სონორობით განსხვავებას საფუძვლად უძევს, ხმის მონაწილეობის თუ არმონაწილეობის გარდა, რამდენიმე სხვა ფაქტორი.

მჟღერ ბგერებში სონორობით გამორჩეულია ხმოვნები (მაგ., ქართულის ხუთი ხმოვანი: ა — ე — ი — ო — უ); სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, რაც უფრო ღიაა ბგერა, ე. ი. რაც უფრო დაწეულია ძირს ქვედა ყბა და ენა დაშორებულია სასას, ხმოვნის წარმოთქმისას, მით უფრო სონორად აღვიქვამთ მას. ამიტომაც ხმოვნები საერთოდ მეტად სონორია თანხმოვნებზე, როგორც უფრო ღია ბგერები.

ამ მხრივ განსხვავებაა ხმოვნებს შორისაც. ხმოვნებში (და, მაშასადამე, ყველა ბგერაში) ყველაზე სონორია ა, როგორც ყველაზე

ღია ხმოვანი. მასზე ნაკლებ სონორია ე, რადგანაც უფრო ვიწროა, ვიდრე ა და ა. შ.

ღიაობის გარდა მნიშვნელობა აქვს იმას, ლაბიალიზებულია (ტუჩებმომრგვალებულია) ხმოვანი თუ არა: *ლაბიალიზებული ხმოვანი* (მაგ., ქართულის *ო, უ*) *ნაკლებ სონორია არალაბიალებზე* (მაგ., ქართულის *ე-სა და ი-ზე*).

მაშასადამე, სონორობის თანდათან ზრდადობის კვალობაზე ქართულის ხმოვნები დალაგდება შემდეგი თანმიყოლებით: უ - ი - ო - ე - ა.

ღიაობას თანხმოვანთა სონორობისთვისაც აქვს მნიშვნელობა: *სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, ნაპრალოვანი თანხმოვანი უფრო სონორია, ვიდრე ხშული* (ს მეტად სონორია *თ-ზე, ზ - ღ-ზე, ღ - გ-ზე* და ა. შ.).

ამ მხრივ მჟღერ თანხმოვნებში გამორჩეულია ხშულ-ნაპრალოვანი მჟღერი თანხმოვნები (*ლ - მ - ნ - რ*), რომელნიც თავისი ღიაობით აღემატებიან ყველა თანხმოვანს და უახლოვდებიან ხმოვნებს: ამდენადვე ისინი სონორობითაც აღემატებიან ყველა თანხმოვანს და უახლოვდებიან ხმოვნებს.

როგორც ვიცით, ისინი ხშიერობითაც მეტნი არიან ყველა თანხმოვანზე და ამითაც ახლო დგანან ხმოვნებთან.

განსხვავებით ყველა სხვა თანხმოვნისაგან მათ უწოდებენ ს ო - ნ ო რ უ ლ თ ა ნ ს მ ო ვ ე ნ ბ ს .

სონორულ თანხმოვანთა რიგს ეკუთვნიან აგრეთვე ე. წ. ნახევარხმოვნები, მაგ., ქართ. *ა* და *ყ* (დიალექტ. *დედაა, მაკობ, ყარი, ყარესი*), რუს. *я* (=j+a)-ში პირველი ბგერა, ფრანგ. *w* სიტყვაში *il doit* (*il dwa*). ყველა ესენი, ე. ი. *მ - ნ - ლ - რ - ა - ყ*, იწოდებიან აგრეთვე ს ო ნ ა ნ ტ ე ბ ა დ .

რაც შეეხება ხშულ თანხმოვნებს, ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, იმით, პირის ღრუს უკანა არეშია ნაწარმოები თანხმოვანი (მაგ., ქართ. *გ - ქ - კ*) თუ წინა არეში (მაგ., ქართ. *ბ - ფ - პ, დ - თ - ტ*): უკანა არეში წარმოებულნი უფრო სონორნი არიან წინ წარმოებულებზე შესაბამისად (ე. ი. *გ - ბ-სა და ღ-ზე, ქ - ფ-სა და თ-ზე, კ - პ-სა და ტ-ზე*).

საყურადღებოა, რომ ამ მხრივ შუაენისმიერებსა (მაგ., *ა, იხ. ქვემოთ*) და ნუნისმიერებს (მაგ., ქართ. *შ, ჟ*) უკანა თანხმოვნების რიგებში აქვთ ადგილი, ე. ი. ისინი მეტად სონორები არიან, ვიდრე ბაგისმიერები და კბილისმიერები.

ყრუ თანხმოვნების ერთმანეთისაგან სონორობით განსხვავებულობისათვის, სხვა პირობათა ერთნაირობის დაცვით, მნიშვნელობა აქვს დამახასიათებელი ჩქამის სიძლიერეს: *რაც უფრო ძლიერია ყრუ თანხმოვნისათვის დამახასიათებელი ჩქამი, მით უფრო სონორია იგი*; მაგ., *ც* სონორია *წ-ზე, ჩ - ჭ-ზე, თ - ტ-ზე* და ა. შ.).

საერთოდ აღსანიშნავია, რომ სონორობით "ყრუ ბგერათა ერთმანეთისაგან განსხვავება ნაკლებია, ვიდრე მჟღერთა ერთმანეთისაგან განსხვავება".

მაშასადამე, სონორობის თანდათან ზრდადობის კვალობაზე ქართული თანხმოვნები დალაგდება შემდეგი თანმიყოლებით.

1. კ - ტ - წ, 2. (ჟ), 3. ფ - თ - ც, 4. კ - ქ - ყ (ქ), 5. ს, 6. ჭ - ჩ, 7. ხ - შ, 8. ბ - დ - ძ, 9. ვ, 10. გ, 11. ზ, 12. ჯ, 13. ღ - უ, 14. მ - ნ - ლ - რ.

ფრჩხილებში ჩასმულია თანხმოვნები, რომლებიც სალიტერატურო ქართულში არ იხმარება.

[შესამოწმებელია ზუსტი მეთოდებით სონორობის ზრდადობის ასეთი თანამიმდევრობა: შესაძლოა, საჭირო იქნეს ზოგიერთი ცვლილების შეტანა. კერძოდ, როგორც ჩანს, ქართ. *ვ* ზოგიერთ შემთხვევაში, ე. ი. ზოგიერთ კომპლექსში, უფრო სონორია, ვიდრე თვით სონორული თანხმოვნები, იხ. გვ. 208 მეტათეზისის შესახებ].

4. ხმოვანი, თანხმოვანი და "ნახევარხმოვანი"

როგორც ზემოთ (გვ. 49) ითქვა, ხ მ ო ვ ა ნ ი, როგორც თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ი ს ა გ ა ნ განსხვავებული სამეტყველო ბგერა, შემჩნეულ იქნა მეცნიერული ფონეტიკის შექმნაზე გაცილებით ადრე: ჯერ კიდევ ძველი ბერძენისა და მეტადრე ძველი ინდოელების მიერ.

ძველი საბერძნეთიდან მომდინარე ტრადიციული სასკოლო გრამატიკების გავლენით ამ ცნებების (ხ მ ო ვ ა ნ ი, თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ ი - ლათინურად *vocalis, consonans*) გვერდით დამკვიდრდა ენათმეცნიერებაშიც ცნება ნ ა ხ ე ვ ა რ ხ მ ო ვ ა ნ ი (ლათინურად *semi-vocalis*: იგულისხმებოდა ბგერა, რომელიც არ ეკუთვნის არც ხმოვანს და არც თანხმოვანს). მაგრამ საყურადღებოა, რომ ძველი ბერძენი გრამატიკოსები თვლიდნენ ნახევარხმოვნებად ლ - მ - ნ - რ - ს (და აგრეთვე ს - ძ - ქს - ფს-ს; ამ ორ უკანასკნელს თითოეული ასო ჰქონდა - ჯ, ჟ) და მიათვლიდნენ თანხმოვნებს, ხოლო ძველი ინდოელი გრამატიკოსები ასხვავებდნენ თანხმოვნურ *r - l*-ს ხმოვნური *r - l*-საგან.

ტერმინი ხ მ ო ვ ა ნ ი თავისთავად მართებულია მხოლოდ იმდენად, რამდენადც მიუთითებს ხმის უპირატესობას ნორმალურ ხმოვანთა წარმოთქმაში; მაგრამ საკლასიფიკაციო საფუძვლად იგი ვერ გამოდგება, თუ არ პირობითად, რადგანაც: 1) ხმოვანი შესაძლებელია წარმოითქვას ჩურჩულითაც, ე. ი. უხმოდ, მაგრამ იგი ამის გამო სხვა ბგერად არ შეიცვლება, მაშინ როცა უხმოდ (ე. ი. ყრუდ, უღერის უმისოდ) წარმოთქმული რომელიმე მჟღერი თანხმოვანი, მაგ., ღ იქცევა ყრუ ფშვინვიერად (თ) ან ყრუ აბრუპტივად (ტ); 2) ხმის უპირატესობა

გვაქვს აგრეთვე სონორულ თანხმოვნებში (რ — ლ — ძ — ნ), მაგრამ ესენი თანხმოვნებად ითვლება.

მიუხედავად იმისა, რომ ტერმინი "ხმოვანი" — ისე როგორც ტერმინი "თანხმოვანი" — არაა ზუსტი, ისინი მაინც დატოვებულია მეცნიერულ ფონეტიკაში; მაგრამ უნდა გვახსოვდეს ამ ტერმინების პირობითობა: მათ ვხმარობთ სხვა უფრო ზუსტი ტერმინების უქონლობის გამო.

რაც შეეხება ტერმინს "ნახევარხმოვანი", ამით აღინიშნება ის ბგერები, რომლებიც ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზეა.

როგორც აკუსტიკური (ხმიანობა-უხმოობის) თვალსაზრისითაა ძნელი ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის მტკიცე საზღვრის გაკლება, ისე ფიზიოლოგიური თვალსაზრისითაც: შეგვეძლო გვეთქვა, რომ ხმოვნები ღიაა, თანხმოვნები — არა; მაგრამ თანხმოვნებშიც გვაქვს მეტ-ნაკლები ღიაობა: ნაპრალოვნები და მეტადრე სონორული თანხმოვნები არანაკლებ ღიაა, ვიდრე ვიწრო ი ან ვიწრო უ. ამდენად ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის პრინციპული განსხვავება მხოლოდ მაშინაა, როცა თანხმოვანი ხშულია.

აღნიშნავენ ჰაერნაკადის სიძლიერით განსხვავებას ხმოვნებსა და თანხმოვნებს შორის: ძლიერი ექსპირაცია ახასიათებს თანხმოვნებს, სუსტი — ხმოვნებსო. ეს მართალია, მაგრამ აქაც არაა მათ შორის მყარი განსხვავება, რამდენადაც ჰაერნაკადის ყველაზე ენერგიული ამომდინარეობა ახასიათებს ყრუ თანხმოვნებს (აქედან მათი სახელწოდება "ძლიერი" — fortes), მათზე სუსტი — მელერ თანხმოვნებს ("სუსტნი" — lenes), მათზე უფრო სუსტი — სონორულ თანხმოვნებს და ყველაზე სუსტი — ხმოვნებს.

აქ ისეთი კრიტერიუმიც აღარ გვაქვს, როგორიც ღიაობის მიხედვით გვექონდა: იქ ის მაინც ვიცოდით, რომ ხშულ თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის გარდაუვალი საზღვარი გვექონდა, აქ კი არავის შეუძლია თქვას, ჰაერნაკადის რა ზომის სიძლიერეა საჭირო იმისათვის, რომ გვექნეს ბგერათა ესა თუ ის კლასი; საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ყელხშულ თანხმოვნებს ანუ აბრუპტივებს ვიწრო ხმოვნებზე უფრო სუსტი ჰაერნაკადის ამოწოლა აქვთ, რაც ადვილად შემოწმდება ხელის ზურგის პირთან მიტანით წარმოთქმის მომენტში.

ყველაზე მნიშვნელოვანია ის განსხვავება ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, რომელსაც პოულობენ ორგანოთა და აჭ ი მ უ - ლ ო ბ ი ს მიხედვით: ხმოვანთა წარმოთქმისას დაჭიმულია ყველა ორგანოები, რეზონატორთა კედლების ჩათვლით, და ამიტომ ხმოვანთა არტიკულაცია არაა ლოკალიზებული ერთ განსაზღვრულ ადგილასო; თანხმოვანთა წარმოთქმისას, პირიქით, დაჭიმულია მხოლოდ მათი წარმოების ადგილი და ამიტომ ყოველი თანხმოვანი ლოკალიზებულია ერთ რომელიმე ადგილასო.

საკმარისია შევადაროთ ვიწრო "ი"-ს და "ს"-ს პალატოგრამები ერთმანეთს, რათა დაერწმუნდეთ იმაში, რომ "ი" არანაკლებ ლოკალიზებულია "ს"-ზე. ლოკალიზებულია ყველა ხმოვანი; ვიწრო ხმოვანი მეტად, ვიდრე ფართო (ანუ ღია). თვით ისეთი ფართო ხმოვანიც კი, როგორიცაა, მაგ. ო, ლოკალიზებულია ორმაგად: უკანანის რბილი სასის მიმართ აწევით და ტუჩების მომრგვალებით: სრულიად ბუნებრივია, რომ უკანანაც და ტუჩებიც მეტადაა დაჭიმული, ვიდრე ამ წარმოებაში არამონაწილე ორგანოები. კიდევ მეტიც: საკმარისია ერთ-ერთი მათგანის მოცემული მოძრაობა მოვშალოთ (ენის უკანა ნაწილი არ ავწიოთ, ან ტუჩები არ მოვამრგვალოთ, რომ წარმოითქვას არა ო, არამედ სხვა რაიმე ბგერა).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის ის განსხვავებაა ჩვეულებრივს ხმამაღალ (ხმაძლიერ) მეტყველებაში, რომ ხმოვანი იწარმოება უმთავრესად ხმის გამოლებით შესაფერი საწარმოთქმო ორგანოების გარკვეულ მდგომარეობაში შ ე ჩ ე რ ე ბ ი ს ა ს , ხოლო თანხმოვანი ჩქამნარევი ხმის (სონორულ თანხმოვნებში) ან ხმანარევი ჩქამის (მჟღერ თანხმოვნებში) და ან მხოლოდ ჩქამის გამოლებით შესაფერი საწარმოთქმო ორგანოების მ ო ძ რ ა ო ბ ი ს ა ს : თანხმოვნები ღინამიკური წარმოების ბგერებია, ხმოვნები – სტატიკურისა.

ნ ა ხ ე ე ა რ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ა დ ითვლება, მაგ., ის ქართული ბგერები, რომელთაც წინათ ძ-სა და ჭ-ს (ან ზოგჯერ ყ-ს) სახით გამოხატავდნენ სიტყვებში: მამამ, ჩუენ; ან რუსული ჩ სიტყვებში: мой, делай; ფრანგული ბგერა, რომელიც პირობით (ე. ი. არა ტრადიციულ ფრანგულ წერაში) გამოიხატება j ასოთი, მაგ., travail – იწერება travail – მუშაობა, და ბგერა, რომელიც აგრეთვე პირობითად გამოიხატება w ასოთი, მაგ., mwa – იწერება moi – "მე".

ფრანგული j-ს მსგავსი "ნახევარხმოვანი" აქვს რუსულსაც, მაგ., სიტყვებში я=ja, юг=juk, даю=дайჯ და სხვა.

ჩვენ რომ შევადაროთ რუსული ჩ-სა და j-ს წარმოთქმა, დავინახავთ, რომ ჩ უფრო ახლო დგას რუს. ჩ-სთან: ორივესათვის (ჩ, ჩ) ენის შუანაწილია აწეული მაგარი სასის მიმართ, მაგრამ ჩ-სათვის ნაპრალი უფრო ფართოა, ჩ-სათვის – უფრო ვიწრო; კიდევ უფრო ვიწროა j-სათვის, რის გამოც ჰაერნაკადის ხეხვა ვიწრო ნაპრალში მეტია j-სათვის, ვიდრე ჩ-სათვის. ამიტომ j ჩქამიერი მჟღერი ნაპრალოვანი თანხმოვანია; ხოლო ჩ სუსტი ხმოვანია, რომელიც მარცვალს ვერ ჰქმნის.

ამ ნიმუშზე კარგად ჩანს ე.წ. "ნახევარხმოვანთა" ბუნება; მას, როგორც წესი, ორი ფორმა აქვს: ჩქამიერი (მჟღერი ან ყრუ)

თანხმოვნისა (მაგ., რუს. ж) და სუსტი (უმარცვლო) ხმოვნისა (მაგ., რუს. и და, ალბათ, ქართული ე). ამის ანალოგიურია ნახევარხმოვანი უ ან ყ, ფრანგ. w: როგორც ჩანს, ქართული ყ არის (უმარცვლო) სუსტი უ, ხოლო ფრანგ. w – ჩქამიერი მჟღერი თანხმოვანი.

ამგვარადვე ინგლისური j (მაგ., სიტყვებში: humour – წარმოითქმის hju:mə ‘ჰიუმორი’, your – jə: ‘თქვენი’, you – ju: ‘თქვენ’) და ინგლ. w (სიტყვებში: winter – wintə ‘ზამთარი’, "we - wi ‘ჩვენ’, railway - reilwei ‘რკინიგზა’) ისეთივე ჩქამიერი მჟღერი თანხმოვნებია, დაახლოებით, როგორც ფრანგული j და w.

II. ხმოვანთა კლასიფიკაციის საფუძვლები

სამეტყველო ბერათა ფიზიოლოგიური და აკუსტიკური თვალსაზრისით შესწავლის შედეგად მიღებულია მათი კლასიფიკაცია. ამ თავში ვიძლევი თანხმოვანთა კლასიფიკაციას.

ქვემოთ მოცემულია უმთავრესად ქ ა რ თ უ ლ ხმოვანთა კლასიფიკაცია – ძირითადად ფიზიოლოგიური – სამკუთხედის სახით; მოკლედ განხილულია აგრეთვე ხმოვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია.

იმ ცნობებს გარდა, რაც მოცემულია ზემოთ ხმოვანთა შესახებ, საჭიროა გათვალისწინებულ იქნეს კიდევ მათი კლასიფიკაციის შემდეგი საფუძვლები: 1. ხმოვანთა სამი რიგი – წინა, შუა და უკანა; 2. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური – მაღალი, საშუალო და დაბალი; 3. ხმოვანთა დაჭიმულობა; 4. ხმოვანთა ნაზალიზაცია და 5. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია.

1. ხმოვანთა სამი რიგი: წინა, შუა და უკანა

იმის მიხედვით, თუ ენის ზურგის რომელი ნაწილი აიწევა სასის მიმართულებით ხმოვანთა წარმოთქმისას, ჩვენ ვასხვავებთ სამი რიგის ხმოვანს: ა) წინა, ბ) შუა და გ) უკანა რიგისას.

ა. წინა რიგის ხმოვნებია, მაგ., ქართულში ე და ი

მათი წარმოთქმისას ენის წვერი დაშვებულია და ძვეს ქვედა კბილებთან, ხოლო ენის ზურგის წინა ნაწილი აიწევა მაგარი სასის მიმართულებით: ე-სათვის – ნაკლებ, ი-სათვის – მეტად. რუსულში წინა რიგის ხმოვნებია и და э. მათვე ეწოდება კ ა ლ ა ტ ა ლ უ რ ი ანუ მაგარი სასისმიერი ხმოვნები, რადგანაც ენის ზურგის წინა ნაწილი უახლოვდება მაგარ სასას (ლათ. palatum ‘სასა’). (იხ. სურ. 31).

ამავე რიგს ეკუთვნის ქართ. *ა*, რომელიც ძველ ქართულში, როგორც ჩანს, ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზე იყო (იხ. ზემოთ).

სხვადასხვა ენაში შესაძლებელია წინა რიგის ხმოვანთა სხვა სახეებიც (მაგ., ფრანგულში არის ორი სახის *ე*, რომელთაგან ერთი უფრო ვიწროა ჩვენს *ე*-ზე); მაგრამ წინა რიგის ყველა ხმოვნისათვის საერთოა ენის ზურგის წინა ნაწილის მიმართულება მაგარი სასისაკენ – წინ და ზევით: გამოსავალ მდგომარეობად იგულისხმება ქართული *ა*-ს მდგომარეობა.

ბ. შუა რიგის ხმოვანია, მაგ., ქართულში ა

შუა რიგის ხმოვნის წარმოთქმისას ენის ზურგი ოდნავ აიწევა სასისაკენ და დაიხვეს უკან, ან სრულიად ნეიტრალურ მდგომარეობაში – უკან არ გაიწევა: ამ მეორე სახისაა ქართული *ა*.

შუა რიგის ხმოვანია რუსული *а* (სიტყვებში *да, рад*), რომელიც, მაშასადამე, იმავე რიგისაა, რომლისავე ქართული *ა*, მაგრამ ერთმანეთისაგან ძლიერ განსხვავდებიან: ქართული *ა* იმდენად უფრო წინაა რუსულის ამ *а*-ზე, რომ ძლიერ უახლოვდება წინა რიგის *ე*-ს; ხოლო რუსული *а* იმდენად უფრო უკანაა, რომ ენის მდგომარეობით უახლოვდება უკანა რიგის *ო*-ს.

რუსული *а*-ს წარმოებისას ქვედა ყბა ძლიერ ეშვება ძირს, ენა მიიწევს უკან და ენის ზურგის უკანა ნაწილი ოდნავ აიწევა რბილი სასისაკენ; ენის წვერი გამორდება ქვედა კბილებს თითქმის ისე, როგორც *ო*-სათვის.

ქართული *ა*-სათვის კი, როგორც ითქვა, ენა თითქმის უძრავია – სასისაკენ აიწევა და არც უკან გაიწევა.

შუა რიგის ხმოვანია აგრეთვე ის ბგერა, რომელიც საერთაშორისო ანბანში გამოიხატება *ə* ნიშნით, ინგლისურ სიტყვაში *april* – ფონეტიკურად *eiprəl*, და არის მუდამ უმახვილო მდგომარეობაში.

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში ასეთი ხმოვანი არა ჩანს. სვანურსა და მეგრულში (ზუგდ.-სამურზ.) არის ეს შუა რიგის ხმოვანი, რომელსაც გამოვხატავთ *ჲ* ნიშნით: სვანური მჲთირ 'სველი', გგობ 'ფიჭვი', ოტგხ 'დავაბრუნე'; მეგრული ქჲრი 'ქორი', ცჲრა 'ქალიშვილი', ფთასგქ 'ეთესავ' და სხვა.

შუა რიგის ხმოვანია რუსული *ы* (მაგ., სიტყვაში *ныш*).

შუა რიგის ყველა ხმოვნისათვის – ასეთი ხმოვნები კი ბევრია სხვადასხვა ენაში – ს ა ე რ თ ო ა ე ნ ი ს ზ უ რ გ ი ს მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ა ს ა ს ი ს ა კ ე ნ ვ ე რ ტ ი კ ა -

ლ უ რ ა დ ა ნ ე ნ ი ს ზ უ რ გ ი ს ნ ე ი ტ რ ა ლ უ -
რ ი მ დ გ ო მ ა რ ო ბ ა .

გ. უკანა რიგის ხმოვნები, მაგ., ქართულში ო და უ

უკანა რიგის ხმოვანთა წარმოთქმისას ენის ზურგის უკანა ნაწილი აიწვევა რბილი სასის მიმართ — უ-სათვის მეტად, ო-სათვის — ნაკლებ; ენის წვერი დაშვებულია და დაშორებულია ქვედა კბილებს: უ-სათვის — მეტად, ო-სათვის — ნაკლებ; უკანაენის (ანუ ენის ზურგის უკანა ნაწილის) მიახლოებით რბილ სასასთან უ და ო ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ვიდრე ე და ი მაგარ სასასთან მიახლოებით (შეად. ისინი ერთმანეთს სურათ 31-ზე). ამ რიგს ეკუთვნის აგრეთვე ქართული ყ, რომელიც წარმოადგენს სუსტ უ-ს.

ასეთივეა რუსული о და у ; ე. ი. ქართ. ო და უ ენის არტიკულაციის მხრივ არ განსხვავდებიან რუსული о და у-საგან.

უკანა რიგის ხმოვანთა წარმოთქმაში ტუჩების მონაწილეობის შესახებ იხ. ქვემოთ.

უკანა რიგის ხმოვნები შეიძლება სხვაც იყოს, რადგანაც — რიგის ფარგლებში — ენის უკანა ნაწილის მეტ-ნაკლები უკანდახვევა და სასისაკენ აწვევა ბევრნაირი შეიძლება. მაგრამ უკანა რიგის ყველა ხმოვნისათვის საერთოა უკანაენის მიმართულება რბილი სასისაკენ — უკან და ზევით.

თუ წინა რიგის ხმოვნებს ეძახიან კ ა ლ ა ტ ა ლ უ რ ს (რბილს) ანუ მაგარი სასისმიერ ხმოვნებს (იხ. ზემოთ), უკანა რიგის ხმოვნებს ეძახიან ვ ე ლ ა რ უ ლ ს (მაგარს) ანუ რ ბ ი ლ ი ს ა ს ი ს მ ი ე რ ზ მ ო ვ ნ ე ბ ს .

შენიშვნა ა ხმოვნის რიგის შესახებ

ქართულში ა შუა რიგის ხმოვნად მივიჩნით (გვ. 60). მაგრამ ა, როგორც ხმოვნის ტიპი, შესაძლებელია იყოს აგრეთვე წინა რიგისაც და უკანა რიგისაც. მაგ., წინა რიგისა გვაქვს რუსულში პალატალიზებული თანხმოვნის წინ: *даль, пать* (ა წინა რიგისაა, რადგანაც ენის ზურგის წინა ნაწილია, ოდნავ რომ აიწვევა); ასეთივეა ფრანგული *а* მაგ., სიტყვებში *patte* — ფონეტ. *pat 'თითი'*, *camarade* — ფონეტ. *camarad 'მხანაგი'* (შუა რიგის რუს. *а*-ს შესახებ იხ. გვ. 58).

უკანა რიგისაა რუსული *а*, მაგ., სიტყვებში *даль, наль* და აგრეთვე ფრანგული *а* ისეთ სიტყვებში, როგორცაა მაგ., *mois* — ფონეტ. *mwa 'თვე'* (შეად. *moi* — ფონეტ. *mwa 'მე'*, სადაც *а* წინა რიგისაა), *mâle* — ფონეტ. *ma:l 'მამალი'* (შეად. *mal* ბოროტება') და *а*. შ.

ამგვარად, ქართულში ა შუა რიგის ხმოვანია; ფრანგულში გვაქვს წინა და უკანა რიგის *а*, ხოლო რუსულში — სამივე რიგისა.

2. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური: მაღალი, საშუალო და დაბალი

წინა თავში ჩვენ ვამახვილებდით ყურადღებას უმთავრესად იმაზე, თუ ენის რომელი ნაწილი მოქმედებდა სასის მიმართ – წინ და ზევით, უკან და ზევით. აქ საჭიროა დაეაზუსტოთ, თუ რამდენად აიწევა ენის ეს თუ ის ნაწილი სასისაკენ.

ამ მხრივ ვასხვავებთ აწეულობის სამ საფეხურს ა) მ ა - ღ ა ლ ს , ბ) ს ა შ უ ა ლ ო ს და გ) დ ა ბ ა ლ საფეხურებს.

ა. მაღალი აწეულობის ხმოვნებია, მაგ., ქართულში ი-ე, უ-ყ

ეს ის ხმოვნებია, რომელთა წარმოთქმისას ენა აწეულ მდგომარეობაშია: ი-ე-სათვის თავისი ზურგის წინა ნაწილით, ხოლო უ-ყ-სათვის – უკანა ნაწილით.

ამ ხმოვნებს ეძახიან აგრეთვე ვ ი წ რ ო ან უ ღ ა ხ უ რ უ ლ ხმოვნებს. ასეთივეა რუსულის и - й და у.

ბ. საშუალო აწეულობის ხმოვნებია, მაგ., ქართულში ე - ო

ამ ხმოვნებისათვის ენას (ე-სთვის ზურგის წინა ნაწილით, ო-სათვის უკანათი) საშუალო ადგილი უკავია შედარებით მაღალი აწეულობის ხმოვნებთან (ი-ე, უ-ყ) და დაბალი აწეულობის ხმოვნებთან (ქართ. ა, რუს ა).

გ. დაბალი აწეულობის ხმოვნანია, მაგ., ქართულში ა

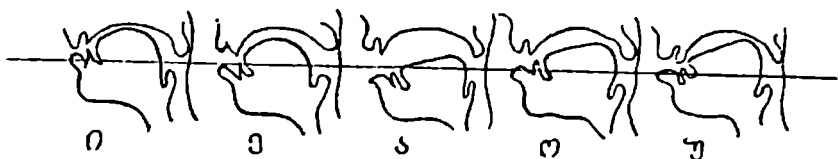
ქართული ა-სათვის ენა ძვეს ყველა ხმოვნისაზე დაბლა, ხოლო რუსულისათვის ოდნავ აწეულია, მაგრამ ვერ აღწევს საშუალო (ო-ს) აწეულობას. მაშასადამე, ქართულ ა-სა და რუსულ ა-ს შორის განსხვავება არის ენის აწეულობის მხრივ, მაგრამ ორივეს აწეულობის საფეხური დაბალია. დაბალი აწეულობის ხმოვნებს ეძახიან აგრეთვე ფ ა რ თ ო ან უ ღ ი ა ხ მ ო ვ ნ ე ბ ს .

აწეულობის საფეხურები ბევრია სხვადასხვა ენაში. აქ მოყვანილია მხოლოდ ქართულისა და რუსულის ნიმუშები. ერთი და იგივე ხმოვანი შეიძლება იყოს ორი სახისა: ფართოსი და ვიწროსი, ე. ი. ერთისა და იმავე აწეულობის საფეხურის ხმოვანს შესაძლებელია ჰქონდეს სხვადასხვა სახე – აგრეთვე აწეულობის აღწერილი საფეხურების მიგნით დასაფეხურების მიხედვით. მაგ., ფრანგულშია საშუალო საფეხურის (ე-ს და ო-ს) ორი სახეობა: უფრო ფართო და

¹ ა და უ აქ განიხილება როგორც ხმოვნები.

უფრო ვიწრო; მაგ., ფრანგული fait – ფონეტიკურად fɛ (ფართო ე-თი) 'გაკეთებული', მაგრამ: fée – ფონეტ. fe (ვიწრო ე-თი) 'ფეია'; ფრანგ. pomme – ფონეტ. pɑm 'ვაშლი' (ფართო ო-თი), ფრანგ. mot – ფონეტ. mo (ვიწრო ო-თი) 'სიტყვა'.

სურ. 31b
ენის აწეულობის შედარებითი სქემა

სურათ 31b-ზე წარმოდგენილია ენისა და ტუჩების მდგომარეობის შედარებითი სქემა ქართულის ხუთი ხმოვნისათვის. ცხრილის შესწავლისას გამოსავალ წერტილად უნდა იქნეს მიღებული ა-ს სქემა: აიღეთ მიმართულება ა - ე - ი, შემდეგ ა - ო - უ და დაუკვირდით, თუ როგორ მდგომარეობას მიიღებს ენა თითოეული მიმართულებით; აგრეთვე ტუჩების: ა - ე - ო-ს დროს ენა მიდის წინ და ზევით, ა - ო - უ-ს უკან და ზევით.

3. ხმოვანთა დაჭიმულობა

ხმოვნებს ახასიათებს აგრეთვე მეტ-ნაკლები და აჭიმული - ლობა, მაგრამ ეს თვისება არ ასხვავებს ერთმანეთისაგან ერთი და იმავე ენის ხმოვნებს, ე. ი. არ შეიძლება ერთსა და იმავე ენაში ერთი რომელიმე ხმოვანი ხასიათდებოდეს დაჭიმული წარმოთქმით, მეორე - არა (სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით).

ხმოვანთა დაჭიმულობა ასხვავებს ერთ ენას მეორისაგან. მაგ., ცნობილია, რომ ფრანგულ ენას ახასიათებს ხმოვანთა დაჭიმული წარმოთქმა, რუსულს - მოდუნებული.

ერთი ენის ფარგლებში შეიძლება განსხვავდებოდნენ ხმოვნები დაჭიმულობით განსხვავებულ პირობებში; მაგ., რუსულში მახვილიანი ხმოვნები უფრო დაჭიმულია, ვიდრე უმახვილო; გერმანულში დაჭიმულია გრძელი ხმოვნები.

დაჭიმული წარმოთქმის საფუძველია სამეტყველო ორგანოთა მტკიცე დაჭიმული მდგომარეობა-მოქმედება. "რამდენადაც უფრო დაჭიმულია მუსკულატურა ტუჩებისა, ენისა და ლოყებისა, რბილი სასისა, ფარინგის კედლებისა და ა. შ., მით უფრო მკაფიოა, გარკვეულია ეს ელფერი (იგულისხმება დაჭიმულობა), და ხმოვანს მთლიანად ეძლევა

ლითონისებრი ელფერი; რაც უფრო რბილია კედლები, ე. ი. რაც უფრო ნაკლებაა დაჭიმული მუსკულატურა, მით ნაკლებია ეს ელფერი მკაფიო და გარკვეული, და ხმოვანი მთლიანად ბერს რაღაც ყრულ. (Л. В. Щерба, Фонетика франц. яз², 25).

ქართულს (და, როგორც ჩანს, ზანურს) ახასიათებს ხმოვანთა დაჭიმული წარმოთქმა, ქართული ვოკალიზმის ისტორიული დაურღვევლობა ამის მაჩვენებელია.

4. ხმოვანთა ნაზალიზაცია

ზოგიერთ ენაში ხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან იმის მიხედვითაც, მხოლოდ პირის ღრუს გზით გამოდის ჰაერნაკადი ხმოვნის წარმოებისას, თუ ორივე გზით — პირითაც და ცხვირითაც. იმ ხმოვნებს, რომელთა წარმოთქმისას ჰაერნაკადი გამოდის მხოლოდ პირით, ეძახიან პ ი რ ი ს ე უ ლ ს ანუ ო რ ა ლ უ რ ხ მ ო - ვ ნ ე ბ ს ; ხოლო იმ ხმოვნებს, რომელთა წარმოთქმისას ჰაერნაკადი გამოდის პირითაც და ცხვირითაც, ეძახიან ც ხ ვ ი რ ი ს - მ ი ე რ ს ანუ ნ ა ზ ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ს .

ნაზალიზებულ ხმოვანთა წარმოთქმისას რბილი სასა ნაქითურთ დაშვებულია ძირს (იხ. სურ. 32) და ცხვირის ღრუში შესავალი ღიაა; ღიაა, რა თქმა უნდა, აგრეთვე პირის ღრუც — წარმოსათქმელი ხმოვნის შესაფერად (მაგ., ა-სათვის, თუ იწარმოება ნაზალიზებული ა; ო-სათვის, თუ წარმოსათქმელია ნაზალიზებული ო და ა. შ.). ჰაერნაკადის ნაწილი გაივლის ცხვირის ღრუში და იწვევს თავისებურ ტემბრს, რომელსაც ნ ა ზ ა ლ უ რ ს ანუ ც ხ ვ ი რ ი ს ე უ ლ ტემბრს ვეძახით.

სურ. 32. ცხვირისეული ანუ ნაზალიზებული ა

სასის ფარდის ანუ რბილი სასის დაშვება და აწვევა კარგად ჩანს სარკეში, თუ პირს ძლიერ ფართოდ გააღებთ და სასაზე სინათლის შუქს მიუშვებთ: როცა წარმოვთქვამთ სუფთა (ორალურ) ა-ს (უმჯობესია იმაზე ვარჯიში, რადგანაც სხვა ხმოვნისათვის პირის ღრუ ასე ფართოდ არ გაიღება), ფარდა აიწვევა და მიეკვრება კედელს (მამასადამე, გზა ცხვირისაკენ დაიკეტება); როცა იტყვიტ $\tilde{a}$ (ნაზალიზებული ა), ფარდა ძირს დაეშვება — გზა ცხვირისაკენ ღიაა.

რომელიმე ხმოვნისათვის ნაზალური ტემბრის მინიჭებას ეწოდება ამ ხმოვნის ნ ა ზ ა ლ ი ზ ა ც ი ა .

ქართულს არა აქვს სოციალურად ღირებულ ხმოვანთა ნაზალიზაცია. ფიზიოლოგიურად კი, ცოცხალი მეტყველების პროცესში, ქართულსაც მოეპოვება ნაზალიზებული ხმოვნები; მაგალითად, სიტყვებში: *სამი, კანი* ა ოდნავ ნაზალიზებულია; უფრო მეტადაა ნაზალიზებული იგივე ა სიტყვებში: *სამს, კანს*; კიდევ უფრო მეტად სიტყვებში: *სანდრო, სანთელი*. ევროპულ ენათა შორის ნაზალიზაცია გავრცელებულია, მაგ., ფრანგულში, მასზე ნაკლებია პოლონურში. ნიმუშები ფრანგულიდან: enfant – ფონეტიკურად $\text{ã:f} \text{ã}$ (ორივე ა ნაზალიზებულია, პირველი გრძელია) 'ბავშვი', cinq – ფონეტ. sẽ (ნაზალიზებული ფართო ე) 'ხუთი' და ა. შ. (შეად. სურ. 31 a და 32 სასის ფარდის მხრივ).

5. ხმოვანთა ლაბიალიზაცია

ტუჩების¹ აქტიური მონაწილეობა ხმოვანთა წარმოებაში გამოიხატება მათს მეტ-ნაკლებად წინ წამოწევისა და მომრგვალებაში; ა-სა და წინა რიგის ხმოვნებისათვის (ე, ი) ჩვეულებრივ ტუჩები თითქმის პასიურნი არიან: ისინი ოდნავ გაიწევიან გასწვრივ.

ამიტომ ხსენებული ფორმით ტუჩების აქტიური მონაწილეობა შეეხება უპირველესად ო-სა და უ-ს: პირველის წარმოთქმისას ტუჩები წამოიწევიან წინ და მომრგვალებიან მხოლოდ იმდენად, რომ ქვედა კბილები შეიძლება ჩანდეს; ხოლო უ-სათვის ტუჩები უფრო მეტად წამოიწევიან და მეტადვე მომრგვალებიან – კბილები არ შეიძლება ჩანდეს. ამ ხმოვნებს ეძახიან ტუჩებმომრგვალებულს ანუ **ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ს**. [რომ საყველთაოდ მიღებული არ იყოს ეს უცხოური ტერმინი, უმჯობესი იქნებოდა მის ნაცვლად გვეხმარა ო-სა და უ-სათვის **ლ ა ბ ი ა ლ უ რ ი**, რადგანაც ამ ხმოვნების წარმოქმნაში უმთავრეს როლს სწორედ ტუჩები ასრულებენ; ნამდვილად ლაბიალიზებულია ხმოვნები, რომლებზეც ახლა გვექნება საუბარი და რომელთა წარმოებაში ტუჩების როლი მთავარი არ არის].

ლაბიალიზებულს ეძახიან აგრეთვე ისეთ ხმოვნებს, როგორცაა, მაგ., გერმ. ö და ü (ფონეტ. y) სიტყვებში Töchter 'ქალიშვილები' და Brüder 'ძმები' ან ფრანგული u და eu (ფონეტიკ. იგივე ö და ü), მაგ., სიტყვებში: deux – ფონეტ. dœ 'ორი', rue – ფონეტ. ry 'ქუჩა'. მაშასადამე, ესენია ლაბიალიზებული წინა რიგის ხმოვნები. ფონეტიკურად პირველი (ö) წარმოადგენს ლაბიალიზებულ ე-ს, ხოლო

¹ Labium ტუჩი, labia – ტუჩები, labialis – ტუჩისეული; აქედან ლაბიალიზაცია – "გატუჩისეულება".

მეორე (y) — ლაბიალიზებულ ო-ს: საკმარისია წარმოთქვით ხმა-
შეუწყვეტლივ ე და ტუჩები თანდათან მოამრგვალოთ ო-სათვის, რომ
მიიღოთ ო; ხოლო ო-ს ხმა შეუწყვეტლივ გაგრძელებით და ტუჩების უ-
სათვის მომრგვალებით მიიღებთ y-ს.

6. ქართული ენის ხმოვანთა სამკუთხედი

რაც ითქვა აქამდე ხმოვანთა შესახებ (მეტადრე გვ. 59—63), იმის
დასკვნას წარმოადგენს ქართულ ხმოვანთა კლასიფიკაცია, რომელიც
აქვეა მოცემული ქართულ ხმოვანთა "სამკუთხედის" სახით (იხ. სურ.
33)

სამკუთხედის მწვერვალზე მოთავსებულია ა — შუა რიგის ხმო-
ვანი; მის მარცხენა და მარჯვენა გვერდებზე წარმოდგენილია წინა
რიგისა (მარცხენაზე) და უკანა რიგის (მარჯვენაზე) ხმოვნები. ა
წარმოადგენს გამოსავალ წერტილს ენის აწევის ორი მიმართუ-
ლებისათვის: წ ი ნ და ზ ე ე ვ ი თ ; უ კ ა ნ და ზ ე ე ვ ი თ (იხ. გვ.
63), ე. ი. ა — ე — ი, ა — ო — უ.

მარცხენა გვერდის ხმოვნების (ა-ს ჩათვლით) წარმოთქმის დროს,
წინაენის წ ი ნ და ზ ე ე ვ ი თ მოძრაობისას, ტუჩები თითქმის
პასიურად არიან: მხოლოდ ოდნავ თანდათან უახლოვდებიან ერთმანეთს
ვერტიკალურად და გაიწევიან გასწვრივ — დაწყებული ა-დან — ე-სთვის
ნაკლებად, ო-სათვის მეტად.

რაც შეეხება მარჯვენა გვერდის (ა-ს ჩათვლელად) ხმოვანთა
წარმოთქმას, აქ, უკანა ენის უ კ ა ნ და ზ ე ე ვ ი თ მოძრაობისას,
ტუჩები აქტიურ მონაწილეობას იღებენ: უახლოვდებიან რა ერთმანეთს
აგრეთვე ვერტიკალურად და კუთხებიდან ცენტრისაკენ, წამოიშვირე-
ბიან წინ და მომრგვალებიან: ო-სათვის ნაკლებ, უ-სათვის მეტად. ეს
შეეხება ხმოვანთა სამ რიგს.

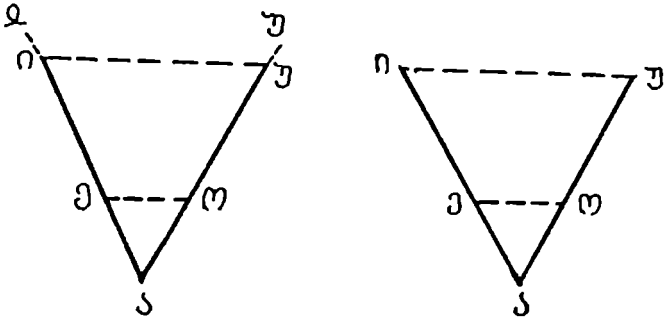
ხმოვანთა აწეულობის საფეხურებიც თვალსაჩინოდაა წარმოდ-
გენილი ამავე სამკუთხედზე: აწეულობის ყველაზე მაღალი საფეხურია ი
— უ (არალაბიალიზებული-ლაბიალიზებული: პირველია მაღალი წინ,
მეორე — მაღალი უკან); სამშუალო საფეხურია ე — ო (არალა-
ბიალიზებული-ლაბიალიზებული: პირველია სამშუალო წინ, მეორე —
მაღალი უკან); ყველაზე დაბალი აწეულობის საფეხურზეა ა (იხ. სურ.
31 b).

მაშასადამე, ვიწროვდება არე წინაენასა და მაგარ სასას შუა
თანდათანობით — დაწყებული ა-დან ზევით, წინ და უკან (ე — ო), უფრო
ზევით, წინ და უკან (ი — უ).

თუ კიდევ უფრო ზევით აიწევა წინა ენა ე — ო-ს, ხოლო უკანაენა
ო — უ-ს ხაზით, მივიღებთ სუსტ ხმოვანს წინ (ე), სუსტ ხმოვანს უკან
(უ); ამ მეორესათვის ტუჩები კიდევ უფრო წამოიშვირებიან წინ და
მრგვლად დაეწიროვდებიან.

ამგვარად, ქართული ენის ხუთ (ან შვიდ) ხმოვანში ყველაზე წინა რიგისაა ი (ან ა), ყველაზე უკანაა უ (ან ყ). ყველაზე ვიწროებია ი - უ (ან ა - ყ), ყველაზე ფართოა ა.

სამკუთხედის სახით წარმოდგენილი ქართულ ხმოვანთა კლასიფიკაცია ფიზიოლოგიურ საფუძველზეა დამყარებული. საყურადღებოა, რომ ეს კლასიფიკაცია ემთხვევა აკუსტიკურსაც. მართალია, სამკუთხედი მოცემულია ქართულ ხმოვანთა, ხოლო ხმოვანთა რეზონატორული (სატემბრო) ტონის სიმაღლე გამოანგარიშებულია ფრანგულისა და რუსულის, მაგრამ ეს ხელს არ გვიშლის ზოგადი დასკვნების გამოტანაში: ხმოვანთა რეზონატორული ტონის სიმაღლე კლებულობს დაწყებული ი-დან უ - ა - ო-ს გავლით და უ-ით გათავებული (ი-3648, უ-1824, ა-912, ო-456, უ-228).

სურ. 33 ხმოვანთა სამკუთხედი

7. ხმოვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია¹

ხმოვანთა საკლასიფიკაციო სქემა მოცემულია ქართულ ხმოვანთა სამკუთხედის სახით.

თითოეული ენის ვოკალიზმი (ხმოვანთა სისტემა) მეტ-ნაკლებად უეჭველად განსხვავებულია სხვა ენის ვოკალიზმისაგან.

ქართულის ისეთ ახლო მონათესავე ენებსაც კი, როგორცაა მეგრული და სვანური, ქართულისაგან განსხვავებული ვოკალიზმი აქვთ: მეგრულს ნაკლებ, სვანურს მეტად. მეგრული ვოკალიზმის შედგენილობა უკვე იმით განსხვავდება ქართულისაგან, რომ მეგრულს

¹ ამ თავში ვისარგებლე მ. ი. მატუსევიჩის შვენიერი წიგნის Введение в общую фонологию, 1941, თავით "Основные типы гласных", გვ. 63-68: გადმოვიღე მთლიანად ხმოვანთა სამკუთხოვანი ცხრილი (შედგენილი შერბას მიხედვით) და ზოგიერთი ახსნაც - სათანადო ცვლილებებით. ნიმუშებიც უმათავრესად მოღებულია იქიდან.

მოეპოვება 2, რაც ქართულში არა გვაქვს. გაცილებით მეტი განსხვავებაა ქართულსა და სევანურ ვოკალიზმს შორის.

კიდევ უფრო მეტად განსხვავდება ქართულისაგან შორეული მონათესავე ენებისა, მაგ., რომელიმე კავკასიური ენისა, და მეტადრე უნათესაო ენათა ვოკალიზმი.

ამის მიუხედავად, დაახლოებით ამავე სქემით შეგვიძლია დავალაგოთ სხვა ენათა ხმოვნებიც.

რომელიმე სხვა ენას შესაძლოა ჰქონდეს ქართულზე უფრო მარტივი ან უფრო რთული ვოკალიზმი. მაგალითად, აფხაზურში სამხმოვნიანი ვოკალიზმია (ა - ი - უ): ასეთ შემთხვევაში სამკუთხედის სამი წერტილი იქნება დაკავებული, მაგრამ, თუ ავიღებთ, მაგ., ფრანგული ენის ვოკალიზმს, ვნახავთ, რომ მასში ორი ე და ორი ო არის. მაშასადამე, ფრანგულ ხმოვანთა სამკუთხედის მარცხენა და მარჯვენა გვერდებზე გვექნება დაკავებული მეტი რიცხვი წერტილებისა, ვიდრე ქართულ ხმოვანთა სამკუთხედზე: ორი ე (პირველი - უფრო ფართო - ახლო იქნება ა-სთან, მეორე - უფრო ვიწრო - ახლო იქნება ო-სთან); ორი ო (პირველი - უფრო ფართო - ახლო იქნება ა-სთან, მეორე - უსთან) და ა. შ.

სამკუთხედის გვერდებზე გარკვეული წერტილის დაკავება მოასწავებს ამა თუ იმ ხმოვნის საწარმოთქმო ადგილისა (წინ, შუაში თუ უკან) და აწეულობის (მაღალი, საშუალო, დაბალი) ჩვენებას.

რას ნიშნავს თქმა: ქართულს ერთი ე (ან ერთი ო) აქვს, ფრანგულს - ორიო? ეს ნიშნავს შემდეგს: თუ ჩვენ აღან გადავალთ ხმაშეუწყვეტილი თანდათანობით ო-ზე, შუა მომენტში ჩვენ ვიცნობთ (გაეიგონებთ) მხოლოდ ერთ ე-ს ხოლო თუ ფრანგი შეასრულებს იმასვე, იგი იმავე ხაზზე გაიგონებს (იცნობს) თავის ორ ე-ს. ამგვარადვე ჩვენ გაეიგონებთ ერთ ო-ს, ფრანგი - ორს.

ეს ნიშნავს იმას, რომ სოციალურად ღირებული ე და ო (ანუ ფონემა ე და ო) ქართულში თითოა, ფრანგულში - ორ-ორი.

აქ წარმოდგენილ ცხრილში (იხ. სურ. 34) მოცემულია ხმოვანთა ძირითადი ტიპები - უმთავრესად იმ ხმოვანთა, რომელნიც ევროპულ ენებში გვხვდებიან.

ხმოვნები დალაგებულია სამკუთხედის სქემით და თითოეული ხმოვანი გამოხატულია ს ა ე რ თ ა შ ო რ ი ს ო ფ ო ნ ე - ტ ი კ უ რ ი ა ს ო ც ი ა ც ი ი ს ნიშნებით.

ცხრილში დაკავებულია მრავალი წერტილი როგორც მარცხენა გვერდზე (მიმართულება ენისა წ ი ნ და ზ ე ვ ი თ), ისე მარჯვენაზე (უ კ ა ნ და ზ ე ვ ი თ); უფრო მეტია დაკავებული წერტილები მარცხენაზე, რადგანაც მეორე (გარეთა) რიგში მოცემულია ოთხი ლაბიალიზებული ხმოვანი; ლაბიალიზებულია ორი წინა რიგისა (i - e) და ორიც შუა რიგის (e - ε) ხმოვანი. საერთოდ, მარცხენა გვერდზე (წინა და შუა რიგისა, მაღალი და საშუალო აწეულობის) ხმოვნები უფრო

ხშირადაა ლაბიალიზებული, ვიდრე მარჯვენა გვერდზეა ხმოვნები არალაბიალიზებული, ე. ი. მარცხენა გვერდზე ლაბიალიზებულია ოთხი, მარჯვენაზე არალაბიალიზებულია ორი (უკანა რიგის ყველაზე მაღალი აწეულობისა და შუა რიგის საშუალო აწეულობისა).

დაკავებულია სამი წერტილი დაბალი აწეულობის ხაზზე: მარცხნიდან პირველი ა ყველაზე დაბალი აწეულობის წინა რიგის ა არის, მეორე ა – იმავე დაბალი აწეულობის ძლიერ უკანა რიგის ა, ხოლო მესამე (შებრუნებული ა ნიშნით) – იმავე აწეულობის და იმავე რიგის ლაბიალიზებული ა.

შუაზე დაკავებულია სამი წერტილი; ესენია ე. წ. შუა რიგის ხმოვნები: ზემოდან პირველი – მაღალი აწეულობის, მეორე – საშუალო და მესამე – დაბალი აწეულობისა.

მსოფლიოს არც ერთ ენაში არ არსებობს ყველა ეს 21 ხმოვანი; სხვადასხვა ენაში კი გვხვდება ყველა მათგანი.

აღვწერთ თითოეულ მათგანს მოკლედ და მოვიყვანთ სათანადო ნიმუშებს იმ ენებიდან, სადაც ეს ხმოვნები გვხვდება.

სასტამბო ნიშნების უქონლობის გამო მივუთითებთ ნომრებზე, რომლებითაც აღნიშნულია ხმოვნები.

თუ განსახილველი ხმოვანი გვხვდება ქართულსა ან რუსულში, ამას ყოველთვის აღვნიშნავთ.

წინა	საშუალო	უკანა
1 y i	მ ₁₁	შ ო ₁₀ მ:
← 2 Y i I		ს 9 → ყ
შედ 3 ø e	ჟ ₁₂	ო ₈
გ 4 œ ε	ჰ ₁₃ ლ ჯ	7 → ი
5 æ		
	6 ა ო ო	
	კ	

სურ. 34. ხმოვანთა ძირითადი ტიპები და მათი ნიშნები

№ 1. ორი ხმოვნიდან მეორეა არალაბიალიზებული წინა რიგის ყველაზე მაღალი აწეულობის ა; გვხვდება, მაგ., ფრანგულსა და

გერმანულში: ფრანგ. *cire* 'ცვილი', გერმ. *vier* 'ოთხი' *ie* (გამოხატავს გრძელ დაჭიმულ *o*-ს).

პირველი იგივეა, მხოლოდ ძლიერ ლაბიალიზებული (ე. ი. ტუჩები ძლიერ წამოშვებული და ვიწროდ მომრგვალებული); გვხვდება, მაგ., იმავე ენებში: ფრან. *tu* 'შენ', გერმ. *über*.

№ 2. მეორეა არალაბიალიზებული წინა რიგის მაღალი (მაგრამ № 1-ზე ოდნავ დაბალი) აწეულობის *o*; მაშასადამე, უფრო ფართოა № 1-ზე; გვხვდება, მაგ., გერმ. და ინგლისურში: გერმ. *dick* 'სქელი, მსხვილი'; ინგლ. *sit* 'ჯდომა'. ასეთივეა რუსული და ქართული *o*: *пил* 'სვამდა', ქართ. *შინ*.

პირველი იგივეა, მხოლოდ ლაბიალიზებული (ტუჩები ნაკლებად წამოშვებული და უფრო ფართოდ მომრგვალებული, ვიდრე № 1-ში); გვხვდება, მაგ., გერმანულში: *fünf* 'ხუთი'.

№ 3. მეორეა არალაბიალიზებული წინა რიგის საშუალო აწეულობის *e*; ესაა ვიწრო *e*, რომელიც არის ფრანგულში, ინგლისურში, გერმანულში და რუსულში, მაგრამ ოდნავ ერთმანეთისაგან განსხვავებული: ფრანგ. *été* 'ზაფხული' (ორივე *e* ამ სიტყვაში ერთნაირია), გერმ. *Meer* 'ზღვა' (წარმოითქმის როგორც ერთი გრძელი ვიწრო *e*), ინგლ. *red* 'წითელი', რუს. *дети*.

პირველი იგივეა, მხოლოდ ლაბიალიზებული (ტუჩები კიდევ უფრო ნაკლებად წამოშვებული და უფრო ფართოდ მომრგვალებული, ვიდრე № 2-ში); გვხვდება, მაგ., ფრანგ. და გერმანულში: ფრანგ. *bleu* 'ლურჯი', გერმ. *Söhne* 'ვაჟები' (ზმოვანი *S*-სა და *h*-ს შუა).

№ 4. მეორეა არალაბიალიზებული წინა რიგის საშუალო აწეულობის (მაგრამ ნაკლები აწეულობისა, ვიდრე № 3) *e*; მაშასადამე, ესაა ფართო *e*, რომელიც არის ფრანგულში, ინგლისურში, რუსულში, გერმანულში და ქართულში, მაგრამ ერთმანეთისაგან ოდნავ განსხვავებული: ფრანგ. *mère* 'დედა' (*m*-სა და *r*-ს შუა), რუს. *дед*, გერმ. *denn* 'რადგან' ქართ. *ერთი, მე*.

პირველი იგივეა, მხოლოდ ლაბიალიზებული (ტუჩები კიდევ უფრო ნაკლებად წამოშვებული და უფრო ფართოდ მომრგვალებული, ვიდრე № 3-ში); გვხვდება ფრანგულში და გერმანულში: ფრანგ. *neuf* 'ახალი', გერმ. *können* 'შემლება'.

№ 5. ესაა წინა რიგის ყველაზე (წინა *a*-ს გარდა) დაბალი აწეულობის (ე. ი. ძლიერ ფართო) და ძლიერ უახლოვდება სიფართოვით წინა *a*-ს; გვხვდება, მაგ., ინგლისურში: *cat* 'კატა'.

მისი ლაბიალიზებული სახეობა იშვიათია.

№ 6. პირველია წინა რიგის ყველაზე დაბალი აწეულობის (ე. ი. ყველა წინა რიგისაზე ფართო) ზმოვანი *a*; გვხვდება, მაგ., რუსულში:

ძალს, ქართულში (უფრო მეტად შუა რიგისაკენ გაჯახრილი): დალი; ფრანგულში: patte 'თათი'.

მეორეა უკანა რიგის ყველაზე დაბალი აწეულობის (ე. ი. ყველაზე ფართო) ა, რომელიც გვხვდება, მაგ., ფრანგულში (base 'ფუძე'), ინგლ. (part 'ნაწილი') და რუსულში (ძალ).

მესამეა ღრმად უკანა რიგის ლაბიალიზებულთა შორის ყველაზე დაბალი აწეულობის ა; მისი ლაბიალიზაცია სუსტია (ე. ი. ტუჩები არაა ძლიერ წამოშვერილი და ვიწროდ მომრგვალებული); გვხვდება, მაგ., ინგლისურში: dog 'ძაღვი'.

№ 10. მარჯვნიდან პირველი წარმოადგენს უკანა რიგის ყველაზე მაღალი აწეულობის ძლიერ ლაბიალიზებულ (ძლიერ წამოშვერილსა და ვიწროდ მომრგვალებულ) უ-ს. გვხვდება, მაგ., ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულსა და რუსულ ენებში – ოდნავ ერთმანეთისაგან განსხვავებული სახეობებით: ინგლ. food 'საჭმელი', ფრანგ. soupe 'სუფი', გერმ. Grund 'ნიადაგი', რუს. лук.

მეორე – იშვიათი ხმოვანია. ესაა არალაბიალიზებული უ, რაც წააგავს უკან გადაწეულ რუსულ ხ-ს.

№ 9. უკანა რიგის მაღალი (მაგრამ № 10-ზე ცოტა დაბალი) აწეულობის ოდნავ № 10-ზე ნაკლებ ლაბიალიზებული უ; გვხვდება, მაგ., ინგლ. და გერმ., აგრეთვე ქართულში: ინგლ. good 'კარგი', გერმ. und 'და' (კავშირი), ქართ. გული.

№ 8. უკანა რიგის საშუალო აწეულობის, № 10-ზე კიდევ ნაკლებ ლაბიალიზებული ო; იგია ვიწრო ო; გვხვდება, მაგ., ფრანგ. და გერმანულში: ფრანგ. rose 'ვარდი', გერმ. Sohn 'ვაჟი'.

№ 7. მარჯვნიდან პირველი წარმოადგენს უკანა რიგის საშუალო (მაგრამ უფრო დაბალი, ვიდრე № 8) აწეულობისა და № 8-ზე ნაკლებად ლაბიალიზებულ ო-ს; მამასადამე, ესაა ფართო ო, რომელიც გვხვდება გერმ., ფრანგ., რუსულსა და ქართულში – საკმარისად ერთმანეთისაგან განსხვავებული სახეობები. გერმ., Stock 'ჯოხი', ფრანგ. note 'ნოტი'. რუს. стол, ქართ. ბოლი.

მეორეა იგივე, მხოლოდ არალაბიალიზებული; გვხვდება, მაგ., ინგლისურში: cut 'ჭრა'.

№ 11. ესაა შუა რიგის მაღალი აწეულობის არალაბიალიზებული ხმოვნების წარმომადგენელი. ამ რიგისა და აწეულობისაა, მაგ., რუსული ხ.

№ 12. ამის შესახებ იხ. გვ. 60: იგივეა, რაც 6.

№ 13. ესაა შუა რიგის დაბალი აწეულობის არალაბიალიზებული გრძელი ხმოვანი, მაგ., ინგლისურში turn (წარმოითქმის [a:ɪn 'ტრიალი', bird (bɜ:d) 'ფრინველი'.

III. თანხმოვანთა კლასიფიკაციის საფუძვლები

თანხმოვანთა კლასიფიკაციის ნიმუშად აქ განხილული გვაქვს უმთავრესად ქართულ თანხმოვანთა ფიზიოლოგიური კლასიფიკაცია; მაგრამ მოკლედ წარმოდგენილია აგრეთვე თანხმოვანთა ზოგადი ფიზიოლოგიური კლასიფიკაციაც.

იმის გარდა, რაც მოცემულია ზემოთ თანხმოვანთა შესახებ, საჭიროა გათვალისწინება მათი კლასიფიკაციისათვის კიდევ ზოგიერთი სხვა საფუძვლებისა, სახელდობრ:

1. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება;
2. ასპირაცია (ანუ ფშვინვა) და ასპირატები (ფშვინვიერები);
3. ხშულ თანხმოვანთა წყვილულებრივი, სამეულულებრივი და ოთხეულულებრივი სისტემები;
4. თანხმოვანთა ნაპრალოვნობა (ანუ სპირანტულობა);
5. რთული თანხმოვნები (ანუ აფრიკატები);
6. თანხმოვანთა ფარინგალურობა.

1. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება

როგორც წესი, ყოველი სამეტყველო ბგერა იწარმოება ჰაერნაკადით — ამოსუნთქვის გზით. ამას ვეძახით სუნთქვიერ ბგერათ-წარმოებას. მაგრამ არის ზოგიერთ ენაში ისეთი თანხმოვნები, რომლებიც იწარმოება "ყელხშვით", ე. ი. სახმო სიმების დაკეტილობისას. მაშასადამე, ამოსუნთქული ჰაერის უმისოდ იმ ჰაერის მარაგით, რომელიც იმყოფება ზესაღვამ მილში. ესაა უსუნთქველი ბგერათწარმოება.

ქართულში, მაგ., უსუნთქველია შემდეგი ხშული თანხმოვნები: პ — ტ — წ — ჳ — კ — ყ (იხ. გვ. 26, 27 და 39); ასეთი ხშული თანხმოვნები აქვს, მაგ., სომხურს და კავკასიურ ენებს (აქედანაა მათი სახელწოდება "კავკასიური ხშულები").

უსუნთქველ თანხმოვნებს ეძახიან ყელხშულ (смычные-гортанные) თანხმოვნებს. ეს ტერმინი იხმარებოდა ქართულ ფონეტიკურ ლიტერატურაშიც (ტერმინი "მკვეთრების" გვერდით). უკვე კარგა ხანია მათ ვეძახით აბრუპტივიზმს. განვიხილოთ ამ ტერმინებით გამოხატული ცნებები.

"ყელხშული" არ შეეფერება სინამდვილეს, რადგანაც ყელდაუხშველადაც შესაძლებელია უსუნთქველ თანხმოვანთა წარ-

მოთქმა. მართალია, როგორც წესი, უსუნთქველ თანხმობანთა წარმოთქმისას სახმო სიმები დახურულია და ამის გამო ჰაერნაკადი არ ამომდინარეობს სასუნთქიდან, მაგრამ ჰაერნაკადის ამომდინარეობის შეწყვეტა — რაც მთავარია უსუნთქველ თანხმობანთათვის — შესაძლებელია სახმო სიმების დაუკეტავადაც:

თუ ამოვცლით ფილტვებიდან ჰაერს ერთბაში ძლიერი ამოსუნთქვით ან თანდათანობით (მაგ., რომელიმე სუნთქვიერი ბგერის ზედიზედ ხანგრძლივი განმეორებით) ისე, რომ შესუნთქვა არ ხდებოდეს, ჩვენ შევძლებთ წარმოვთქვათ მხოლოდ უსუნთქველი თანხმობენები.

რადგანაც ჰაერნაკადის მოწოდება ხორხის გზით შეწყვეტილია, ამიტომ საწარმოთქმოდ გამოიყენება ღია ზესადგამ მილში (კერძოდ — პირის ღრუში) მყოფი ჰაერი, რომელიც, თვისი სიმციროისა და სასუნთქიდან ამოწოდებული ჰაერნაკადის წყაროსთან კავშირის შეწყვეტის გამო, საკმარისი არაა ჩვეულებრივი ხანგრძლიობის ხშულის წარმოსათქმელად: აუცილებელია მისი მეტი სისწრაფით წარმოთქმა. მართლაც, ეს ასე ხდება: მაგ., ჩვენი გამოანგარიშებით, თუ *თ*-ს ესაჭიროება წამის 22 მეასედი, *ტ*-სათვის საკმარისია წამის 16 მეასედი; *ც*-ს — 25, *წ*-ს — 14 და ა. შ.

წინათ ამ თანხმობენს ვეძახდით, აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით, მკვეთრებს, რაც იმიტომ კი არაა დასაწუნი, რომ ვერ გამოხატავს სათანადო მოვლენას (პირობითად ყოველი ტერმინი შეიძლება გამოდგეს), არამედ იმიტომ, რომ გაჭირდა მიზან სხვა ტერმინების წარმოება და მისი უცხოურ ენებზე თარგმნა.

პროფ. ნ. იაკოვლევის მიერ შემოღებული "ხორხზედა ექსპირაცია" (надгортанная экспирация) მოვლენას გამოხატავს მხოლოდ გადატანითი მნიშვნელობით (ექსპირაცია შეიძლება მხოლოდ ფილტვებიდან); მთავარი ნაკლი ისაა, რომ მისგან ძნელია სხვა მისგან ნაწარმოებ ტერმინთა შედგენა.

ამიტომ ათ წელზე მეტია, რაც ვხმარობთ ტერმინ აბრუპტივს (ლათ. abruptio "მოწყვეტა, მოგლეჯა"). მართლაც, საარტიკულაციო ორგანოები სწრაფად მოსწყდებიან ერთმანეთს. აკუსტიკურადაც მოწყვეტის შთაბეჭდილება გვაქვს. მისგან სხვა ტერმინების შედგენაც არაა ძნელი (აბრუპტიული, აბრუპტივიზაცია, დეზაბრუპტივიზაცია და სხვა), სხვა ენებზე მისი თარგმნის საჭიროებაც არაა.

აბრუპტივია აგრეთვე ის ბგერა, რომლის წარმოთქმა ხდება სახმო სიმების ხშვა-სკდომით. ესაა, მაგ., მეგრულის *ყ* თანხმობანი (მაგ., ყუდე), ან ჩრდილო-გერმანულის ასეთივე ყელხშული, რომელიც თან უძღვის ხმობნით დაწყებულ ყოველ სიტყვას ('aber, 'unter და სხვა). პირველ შემთხვევაში (მეგრულში) ის წარმოადგენს დამოუკიდებელ ფონემას, მეორეში (გერმ.) ის ხმობნის ელემენტია და ეძახიან მას ხმობნის მაგარ შემართვას (იხ. ქვემოთ).

ეს ბგერა მართლაც ყელხშულია, რადგანაც სახმო სიმები გამოიყენებულია აქ საარტიკულაციო ორგანოს ფუნქციით.

2. ასპირაცია (ანუ ფშვინვა) და ასპირატები (ანუ ფშვინვიერები)

ზოგჯერ სახმო სიმები იმდენად უახლოვდებიან ერთმანეთს, რომ ამომდინარე ჰაერნაკადი წარმოქმნის თავისებურ ჩქამს სახმო სიმების კიდეებზე ზეზვით: ამ ჩქამს ეძახიან **ასპირაცია** (ქართ. ფშვინვა, ლათ. aspiratio 'ქროლა, ნიაყი'); ასეთია მაგ., ქართული ჰ.

ზოგ ენაში ეს ასპირაცია წარმოადგენს დამოუკიდებელ სამეტყველო ბგერას, ფონემას, ისეთი თვისებისას, როგორიცაა, მაგ., *ს, შ, ხ*; ამიტომ **ჰ-ც** ისევეა სპირანტი ანუ ნაპარალოვანი, როგორც, მაგ., *ს, შ, ხ*.

ქართულ თანხმოვანთა სისტემაში **ჰ** წარმოადგენს მეხუთე დე-ფექტურ წყვილედულს (იხ. გვ. 86).

ასპირაცია, ჩვეულებრივ, ყრუა; მაგრამ ზოგიერთ ენაში არის მჟღერი ასპირაციაც. მაგ., ასეთია უკრაინული **ჩ** სიტყვაში *чорна*: "მჟღერი **ჩ**-ს წარმოქმნისას სახმო სიმების უკანა ნაწილი ღიაა, ხოლო მათი წინა ნაწილი ჟღერს.

აკად. შჩერბას აზრით, ამგვარი სპირანტები (მაგ., ქართული **ჰ**, გერმანული და ინგლისური **ჩ** და **სხვა**) იწარმოება ფარინგსში, ე. ი. ენის ძირისა და ფარინგსის კედელს შუა შექმნილი გასწვრივი ნაპარალით.

ქართული **ჰ** გუაკეს, მაგ., სიტყვაში ჰაერი; გერმანული — სიტყვაში *Haus*, ინგლისური — სიტყვაში *house*. ამ სამში ყველაზე სუსტია ქართული, ხოლო ყველაზე ძლიერი — ინგლისური **ჩ**.

არის მისი სხვა სახეებიც.

როდესაც ეს ასპირაცია ანუ ფშვინვა უშუალოდ თან მისდევს თანხმოვანს და განუყოფლადა მასთან მერწყმული, ასეთი ასპირაციის მქონე თანხმოვანს, ეძახიან **ასპირირებულ** ანუ **ფშვი-ნევიერ** თანხმოვანს, მოკლედ **ასპირატს**.

არსებითად ასპირატია (ანუ ფშვინვიერი) ყრუ სპირანტებიც (**ფ-ს-შ-ხ**), რადგანაც ფშვინვის ჩქამი თან ახლავს მათ; მაგრამ ასპირატთა ანუ ფშვინვიერთა სახელწოდებით ცნობილია მხოლოდ ხშული თანხმოვნები. *ხშული თანხმოვნის ასპირაცია მდგომარეობს იმაში, რომ სახმო სიმები მცირეოდენ ხანს იმავე ღია მდგომარეობაში რჩება, როგორშიც იყო სახმო სიმები, როცა ამ ხშულისათვის შესაღამ მიღში ხშვა მოხდა.* ამიტომ შეიმჩნევა ასპირაცია ხშულში მეტად, ვიდრე ნაპარალოვანში. სხვადასხვა ენის ასპირატების მეტ-ნაკლები ფშვინვიერობა აიხსნება სახმო სიმების ღია მდგომარეობაში მეტ-ნაკლებ ხანს ზერეებით შესაღამ მიღში ხშვის მოშლის შემდეგ.

მაგ., ქართულის **ფ - თ - ც - ჩ - ქ - ჯ** (ჯ სალიტერატურო ქართულში არაა) ტიპიური ასპირატებია; ტურების არტიკულაციას (**ფ** სათვის), წინაენისას (**თ - ც - ჩ** სათვის), უკანაენისას (**ქ** სათვის) და

ენის ძირისას (კ-სათვის) თან ახლავს ყელისმიერი (ე. ი. სახმო სიმების მიერი) ჩქამი ფშინვის სახით; ამათზე ოდნავ ნაკლებად ასპირირებული ინგლისური ან გერმანული ყრუ ხშულები და კიდევ უფრო ნაკლებ რუსული **п - т - л - ч - к**, ე. ი. მათში ასპირაცია ანუ ფშინვა სუსტად ჩანს.

ფშინვიერობის მეტ-ნაკლებობას ადვილად იგრძნობს დამკვირვებელი, თუ ხელის ზურგს მიიტანს პირთან ახლო შესამოწმებელი ბგერის წარმოთქმისას. კარგი შესამოწმებელი საშუალებაა აგრეთვე სანთლის (ან ასანთის) ალი, რომელიც მეტად გადაიხრება ქართული, მაგ., თ-სათვის, ოდნავ უფრო სუსტად გადაიხრება ინგლისურის ან გერმანულის **t**-სათვის და ძლიერ სუსტად რუსულის **т**-სათვის. ასეთია ამ ენათა ყველა დანარჩენი ყრუ ხშულების ურთიერთშეთარდება.

მოყვანილ ნიმუშებში ასპირირებულა მხოლოდ ყრუ ხშული თანხმოვნები. მაგრამ შესაძლებელია მჟღერიც იყოს ასპირირებული. მაგ., ძველ ინდურში იყო არა მხოლოდ ყრუ ასპირირებული ხშულები, არამედ მჟღერიც (ლათინური ანბანით ფონეტიკურად ყრუ ასპირატებს სწერენ ასე **ph, th, kh** და ა. შ., ხოლო მჟღერებს ასე: **bh, dh, gh** და ა. შ., ზოგიერთ ახალ ინდურ ენაშიცაა დღეს მჟღერი ასპირატები.

3. ხშულ თანხმოვანთა ფყვილულბრივი, სამეშულბრივი და ოთხეშულბრივი სისტემები

აბრუპტივების არსებობა ქართულსა და ქართველურ-კავკასიურ ენებში ჰქმნის მათი ხშული თანხმოვნების სამეშულბრივს სისტემას.

ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ენებში ჰომორგანული ხშულები სამ-სამია: მჟღერი, ყრუფშინვიერი და ყრუ აბრუპტივი (**ბ - ფ - პ, დ - თ - ტ** და სხვა).

იმ ენებში, სადაც აბრუპტივები არაა, ხშულ თანხმოვანთა სისტემა, ჩვეულებრივ, წყვილულბრივია, ე. ი. მათი ჰომორგანული ხშულები ორ-ორია. ასეთია მაგ., რუსული, ინგლისური და გერმანული, რომელთაც აბრუპტივები არა აქვთ; ამის გამო მათ აქვთ ხშულთა მხოლოდ წყვილულბრივი სისტემა. სახელდობრ, ქართული **ბ - ფ - პ**-ს შესატყვისად რუსულს აქვს მხოლოდ **б - п**; **დ - თ - ტ**-ს შესატყვისად **- д - т** და ა. შ.

ქართულ-ქართველურის მსგავსად კავკასიურ ენებსაც აქვთ ასეთი სისტემა; იგივეა სომხურში და ოსურში.

ქართულს აქვს ხშულ თანხმოვანთა სუთი სრული სამეული:

1. **ბ - ფ - პ**, 2. **დ - თ - ტ**, 3. **ძ - ც - წ**, 4. **ჯ - ჩ - ჭ**, 5. **გ - ქ - კ** (დალაგებულია თანმიყოლებით წინიდან უკან მიმართულებით).

ხშულთა მეექვსე სამეულიდან სალიტერატურო ქართულს (და ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობას) მერჩენია მხოლოდ **ყ** (ე. ი. მესამე წვერი, აბრუპტივი), დაუკარგავს პირველი (მჟღერი) და მეორე

(ყრუ ფშვინვიერი) წვერი, რომ ეს ასეა, ჩანს იქიდან, რომ ხშულთა სამეულის მეორე (ფშვინვიერი) წვერი (ქ) შენახულია ქართულის ზოგიერთ დიალექტში (მაგ., ხევსურულში: *კელი, ქალი*) და ჰქონდა ძველ ქართულს (მაგ., იმავე სიტყვებში).

მამასადამე, მეექვსე სამეული, რომელსაც ამის გამო დეფექტიანუ ნაკლოვან სამეულს ვეძახით, დადასტურებულია სალიტერატურო ქართულ ენაში მხოლოდ მესამე წვერით (ყ). ასევეა ზანურშიც.

რაც შეეხება სვანურს, აღმოჩნდა ამ უკანასკნელ დროს, რომ ხშულთა მეექვსე სამეული აქ სრულია: ხშულთა მეექვსე სამეულს სვანურში აქვს — ისე როგორც ქართულში — მეორე და მესამე წვერი, მაგრამ, ამათ გარდა, აქვს აგრეთვე პირველიც (ე. ი. მჟღერი). მამასადამე, სვანურში, სხვა ქართველურ ენათაგან განსხვავებით, მეექვსე სამეულიც სრულია და არა დეფექტური.

ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა, როგორც ჩანს, დამახასიათებელია კავკასიურ ენათა ბგერითი აგებულებისათვის, ისეთ შორის — ქართულ-ქართველურებისათვის.

ზოგიერთი კავკასიური (მეტადრე დასავლური კავკასიური) ენისათვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ხშულ თანხმოვანთა ოთხეულებრივი სისტემაც კი, ე. ი. თითოეული სამეულის ნაცვლად — ოთხეული: ერთი მჟღერი ხშული (როგორც სამეულებში) და სამი ყრუ, რომელთაგან პირველი იქნებოდა სრულფშვინვიერი ყრუ ხშული (როგორც სამეულებში), მეორე — ოდნავფშვინვიერი ყრუ ხშული (რომელიც არაა სამეულში) და აბრუპტივი (როგორც სამეულში).

მამასადამე, ხშულთა ჩვეულებრივი სამეულისაგან იგი განსხვავებული უნდა ყოფილიყო მესამე ყრუ წვერით, რომელსაც ეწოდა პ რ ე რ უ პ ტ ი ვ ი.

პრერუპტივის არსებობა ქმნის ხშულთა ოთხეულებრივ სისტემას.

პრერუპტივები ხშულთა ოთხეულებრივ სისტემაში მიიღებენ ასეთ სახეს: *ძ - ფ - ზ - ჰ, დ - თ - ღ - ტ, ძ - ც - ტ - წ* და ა. შ. (პრერუპტივები აღნიშნულია აბრუპტივის გადაბრუნებული ასოთი).

ხშულ თანხმოვანთა ოთხეულებრივი სისტემა შენახულია დღემდე ქვემო-ადიღური ენის ბჟედულურსა და შაფსულურ დიალექტებში (გ. როგავა).

ეს სისტემა უნდა ჰქონოდა უძველეს დროს ყველა კავკასიურ ენებს, კერძოდ ქართულსაც.

ფიზიოლოგიურად პრერუპტივი წარმოადგენს, როგორც ზემოთაა ნათქვამი, ასპირირებულ ხშულს: იგი ძლიერ უახლოვდება ამ მხრივ (თუ საკლებით იგივე არაა) რუსულ ყრუ ხშულებს, რომლებიც ოდნავ ფშვინვიერია და საკმარისად განსხვავებულია ასპირაციის ოდენობით ქართულის ფშვინვიერთაგან (იხ. ზემოთ გვ. 75).

მიუხედავად იმისა, რომ ფიზიოლოგიურად და აკუსტიკურად ადიღური ენის პრერუპტივი და რუსულის ყრუ ხშული (თითქმის) ერთი და იგივეა, ჩვენ რუსულში არ აღვნიშნავთ მის პრერუპტივულ

ხასიათს, რადგანაც რუსულში ყრუ ხშულის ამ თვისებას არავითარი სოციალური (ფონოლოგიური) ღირებულება არა აქვს: რუსული ყრუ ხშულისებურმა თანხმოვანმა, როგორცაა ადილეურისა, მოიპოვა სოციალური ღირებულება მხოლოდ ოთხეულებრივ სისტემაში.

4. თანხმოვანთა ნაპრალოვნობა ანუ სპირანტულობა

ზემოთ განვიხილეთ ნაპრალოვნობა, როგორც ბგერათწარმოთქმის რაგვარობა (იხ. გვ. 40). იქვეა მოყვანილი ქართულისა და რუსულის სპირანტები ანუ ნაპრალოვნები

ქართულის 5 წყვილეული

რუსულის 4 წყვილეული

1. ვ — —
2. ზ — ს
3. ჟ — შ
4. ღ — ხ
5. — — ჰ

1. в — ф
2. з — с
3. ж — ш
4. — — х

ქართულის ნაპრალოვანთა პირველი და მეხუთე წყვილეული დეფექტიანია ანუ ნაკლოვანი: პირველს აკლია მჟღერი *ვ*-ს ყრუ მეტოლე *ფ*, ხოლო მეხუთეს — ყრუ *ჰ*-ს მჟღერი მეტოლე. რუსულის ნაპრალოვნებში მხოლოდ მეოთხე წყვილია ნაკლოვანი: ყრუ *х*-ს აკლია მჟღერი მეტოლე. დანარჩენი სრული წყვილეულებია ქართულშიც და რუსულშიც, ე. ი. თითოეულ წყვილში პირველი ნაპრალოვანი მჟღერია, მეორე — ყრუ.

ფიზიოლოგიურ-ფონეტიკურად ქართულში ძლიერ ხშირად წარმოეთქვამთ *ფ*-ს (ე. ი. იმას, რაც პირველ წყვილს აკლია ქართულში), და საკმაოდ ხშირად წარმოითქმება სალიტერატურო რუსულში *ღ* (ე. ი. ის, რაც მეოთხე წყვილეულს აკლია რუსულში), მაგრამ არც *ფ* არის ფონემა ქართულში და არც *ღ* არის ფონემა რუსულში. მაგ., სიტყვებში *ესინჯავ*, *კარავში*, *ვტებ*, *ვჩივი* გარკვევით გვესმის *ფ*: *ფსინჯავ*, *კარაფში*, *ფტებ*, *ფჩივი*; რუსულ სიტყვებში: *благ*, *богатый* *г* ასო წარმოითქმის როგორც *ღ*.

სპირანტები ანუ ნაპრალოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან არა მხოლოდ წარმოების ადგილისა და მჟღერობა-სიყრუის მხრივ, არამედ იმ ნაპრალის ფორმის სხვადასხვაობითაც, რომელშიც გამოდის ხოლმე ჰაერნაკადი სპირანტის წარმოთქმისას.

ნაპრალი შესაძლებელია იყოს, როგორც ზემოთ ითქვა (გვ. 40),
ა რ ი ს ე ბ რ მ ო მ რ გ ვ ა ლ ე ბ უ ლ ი ა ნ გ ა ს -
ვ რ ი ვ ი .

ა. ლ ა რ ი ს ე ბ რ მ ო მ რ გ ვ ა ლ ე ბ უ ლ ი ნ ა -
კ რ ა ლ ი იწარმოება, ჩვეულებრივ, ზედა და ქვედა ტუჩებით
ერთმანეთის მიმართ და წინაენით ზედა კბილებთან.

ლარისებრ ტუჩებმომრგვალებული ნაპრალით ნაწარმოები სპირან-
ტია, მაგ., ინგლისური w სიტყვებში: water (wa:tə) 'წყალი', where
(weə) 'სად'. ასეთივეა ფრანგული წყვილბაგის სპირანტი, მაგ.,
სიტყვებში: moi 'მე' (ითქმის mwa), louer 'ქება' (ითქმის lwe). ამასვე
უახლოვდება ტუჩების მოქმედების მხრივ ფრანგული თანხმოვანი u,
მაგ., სიტყვებში: lui 'იგი', 'მას', muet 'მუნჯი'.

განსხვავება მათ შორის მაინც მნიშვნელოვანია ენის მოქმედების
მხრივ: w-სათვის (ინგლისურშიც და ფრანგულშიც) ენის უკანა ნაწილი
აიწვევა რბილი სასისაქენ, ხოლო ფრანგული თანხმოვანი u-სათვის ენის
ზურგის წინა ნაწილი აიწვევა მაგარი სასისაქენ ისე, როგორც ქართული
u-სათვის (იხ. სონორები, გვ. 53 და შემდ.).

ქართულში ასეთი ფონემა დღეს არ არსებობს, მაგრამ w-ს
უახლოვდებოდა, ალბათ, თანხმონური ფუნქციისა როცა იყო ხოლმე,
ის ბგერა, რომელიც გამოხატულია ჭ ან ყ ნიშნით ძველ ქართულში
(შეად. იქვე).

ლარისებრ მომრგვალებული ნაპრალით იწარმოება სპირანტთა
მეორე წყვილული ს - ზ, ე. წ. სისინა სპირანტები: მათი წარმოთქმისას
წინაენა აიწვევა კბილების მიმართ და მიუახლოვდება მათ, ხოლო ენის
კიდები მიეხრება ორივე გვერდის კბილებს; ენის შუაზე სივრცე
კეთდება ვიწრო მრგვალი ლარისებრი ნაპრალი, რომელშიც
გამომდინარეობს ჰაერნაკადი. ამასთანავე აუცილებელია, რომ ენის
წვერი, რომელიც დაშვებული უნდა იყოს ძირს, თავისი წინა კილით
ეხებოდეს ქვედა კბილებს შიგნიდან¹.

ლარისებრ მომრგვალებული ნაპრალითვე იწარმოება სპირანტთა
მესამე წყვილული ყ - შ, ე. წ. შიშინა სპირანტები. ენის წვერი
აწეულია ზევით და ჰქმნის მომრგვალებულ ნაპრალს ნუნებთან (ანუ
ალვეოლებთან). მათ ემახიან ნუნებისმიერს ანუ ალვეოლარულ ნაპრა-
ლოვნებს.

განსხვავებულია მაგარი ყ - შ (მაგ., რუსულის ж-ш) რბი-
ლისაგან (მაგ., ქართულის ყ-შ).

¹ სამწუხაროდ, ამას არ ექცევა სათანადო ყურადღება: ეს იმდენად მნიშვნელოვანია,
რომ, თუ ენის წვერი არაა საკმარისად დაშვებული ძირს და არ შეეხება ქვედა
კბილებს, წარმოითქმება ენაჩლუნვისებრი ე. წ. "სიფსიფა" ზ - ს.

მაგრისათვის შუა ენა ჩაიზნიქება, ხოლო რბილისათვის – არა.

ბ. გ ა ს წ ვ რ ი ვ ი ნ ა პ რ ა ლ ი კეთდება უფრო მეტად გილბეში, ვიდრე ღარისებრი; სახელდობრ: ტ უ ჩ ე ბ შ უ ა , ქ ვ ე ლ ა ტ უ ჩ ს ა და ზ ე ლ ა კ ბ ი ლ ე ბ ს შ უ ა , ე ნ ი ს წ ვ ე რ ს ა და კ ბ ი ლ ე ბ ს შ უ ა , ე ნ ი ს ზ უ რ გ ს ა და მ ა გ ა რ ს ა ს ა ს შ უ ა , უ კ ა ნ ა ე ნ ა ს ა და რ ბ ი ლ ს ა ს ა ს შ უ ა , ე ნ ი ს ძ ი რ ს ა და ფ ა რ ი ნ გ ს ი ს კ ე ლ ე ლ ს შ უ ა .

ტურქებშუა გასწვრივი ნაპრალი კეთდება ზედა და ქვედა ტურჩის ერთმანეთთან მიხლოებით. ამ ნაპრალით ნაწარმოები სპირანტი იშვიათია; გვხვდება იგი მჟღერი სახით, მაგ., ესპანურში სიტყვაში caballo 'ცხენი'. მათ შეიძლება ეწოდოს ბილაბიალური ანუ წყვილბაგისმიერი 'კ-ფ'.

ქვედა ტურჩსა და ზედა კბილებს შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება ჩვეულებრივი ვ ლ ა ფ – ქართულისა და რუსულის სპირანტთა პირველი წყვილეული.

ენის წვერსა და ზედა კბილებს შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება, მაგ., ინგლისური ენის სპირანტები th (ყრუ, მაგ., სიტყვაში thorn 'ეკალი', და მჟღერი, მაგ., სიტყვაში there 'იქ'). ეს წყვილი ნაპრალოვანი ძლიერ წააგავს (როგორც არტიკულაციურად, ისე აკუსტიკურად) "სიფსიფა" ს – ზ-ს (იხ. აქვე ზემოთ). მათ ეძახიან კბილთაშუას ანუ ინტერდენტალურ (იგულისხმება ზედა და ქვედა კბილებს შუა) ნაპრალოვანს, რადგანაც ენის წვერის ქვედა კიდე, მართლაც, ჩანს ზედა და ქვედა კბილებს შუა.

ენის ზურგსა და მაგარ სასას შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება ის შუაენისმიერი სპირანტები – მჟღერი და ყრუ, რომლებიც აქვს, მაგ., გერმანულს სიტყვებში: sich, sprechen, durch (ყრუ გამოიხატება ch ნიშნებით) და ja, jeder (მჟღერი გამოიხატება ხშირად j ნიშნით)¹. პირველს ეძახიან ich-Laut-ს, რადგანაც იგი გვხვდება მეტწილად წინა რიგის ხმოვნების (და თანხმოვანთა) შემდეგ.

უკანაენასა და რბილ სასას შუა გასწვრივი ნაპრალით წარმოითქმის, მაგ., ქართულის სპირანტთა მეოთხე წყვილი ღ – ზ; ესაა უკანაენისმიერი ნაპრალოვნები.

ენის ძირსა და ფარინგსის უკანა კედელს შუა გასწვრივი ნაპრალით იწარმოება, მაგ., აფხაზურის ლაბიალიზებული ფარინგალური სპირანტები – ყრუ და მჟღერი: პი-პი, მაგ., სიტყვებში აპია 'ხმალი', აფპი 'ჩალა' – 'ამია' 'მშრალი', მიბა 'ორი'.

¹ ქართული ძ, როგორც თანხმოვანი, უდრის გერმ. j-ს (მაგ., jeder-ში) და რუს. j-ს (მაგ., я სიტყვის პირველ ბგერას). იხ. გვ. 53 და შემდ.

5. აზრიკატები ანუ რთული თანხმოვნები

ხშილი თანხმოვნის ერთ სახეობას წარმოადგენს ა ფ რ ი -
კ ა ტ ი (ლათ. affricare "ხეხვა") ანუ "ნახეერადხშილი", როგორც
მას ეძახის ზოგიერთი (უმეტესად ფრანგი) ფონეტიკოსი. ქართულის
აფრიკატებია: ძ - ც - წ, ჯ - ჩ - ჭ.

ა ფ რ ი კ ა ტ ი რთული ხშილი თანხმოვანია და, საერთოდ
მიღებული აზრით, შედგენილია მარტივი ხშილისა და მისი
ჰომორგანული ნაპრალოვნისაგან (ანუ სპირანტისაგან); მაგ., აფრიკატი
ძ იგულისხმება შედგენილად დ + ზ - საგან, ც - თ + ს - საგან, წ - ტ + ს -
საგან; ჯ - დ + ჯ - საგან, ჩ - თ + შ - საგან და ჭ - ტ + შ - საგან.

თითოეული აფრიკატის შედგენილობაში, როგორც აქედან ჩანს,
პირველია ხშილი, ხოლო მეორე — ნაპრალოვანი; მათი შერწყმულობა
ჰქმნის ერთ მთლიან განუყოფელ თანხმოვანს; მათი განუყოფელი
შერწყმულობა კი შესაძლებელია იმიტომ, რომ ხშილი და მასთან
შერწყმული ნაპრალოვანი (ანუ სპირანტი) უეჭველად ჰომორგანული
(ერთსა და იმავე ადგილის ნაწარმოები) თანხმოვნებია; მაგ., დ წ ი ნ ა ე -
ნ ი ს ხშილია, ხოლო ზ - წ ი ნ ა ე ნ ი ს ვ ე ნაპრალოვანი
(შერწყმულად ჰქმნიან ძ-ს); თ - წ ინანის ხშილია, ხოლო ს -
წ ინანისვე ნაპრალოვანი (შერწყმულად ჰქმნიან ც-ს) და ა. შ.

აფრიკატის შემადგენელი თანხმოვნები განსხვავდებიან
ერთმანეთისაგან, მაშასადამე, არა წარმოების ადგილით, არამედ
რაგვარობით: პირველია ხშილი, მეორე — ნაპრალოვანი (ანუ
სპირანტი); ე. ი. ისინი (მაგ., დ და ზ ძ-ში) არიან ჰომორგანულნი, მაგრამ
ჰეტეროგენურნი (იხ. გვ. 48—49).

გარდა ამისა, აფრიკატის შემადგენელი თანხმოვნები მჟღერობა-
სიყრუით ერთნაირნი უნდა იყვნენ: ან ორივე მჟღერი (დ + ზ = ძ), ან
ორივე ყრუ (თ + ს = ც), და თანამიმდევრობა მხოლოდ ერთი,
სახელდობრ: ხშილს უნდა მოსდევდეს ნაპრალოვანი.

ამიტომ, რომ აფრიკატის პირველი ნაწილი (იმპლოზია, იხ. გვ.
29) ხშილია, ხოლო მეორე ნაწილი (ექსპლოზია) — ნაპრალოვანი
(იქვე). ამიტომვე ჩავთვალეთ ჩვენ იგი შერეული ანუ ხშილ-
ნაპრალოვნის რაგვარობის თანხმოვნად (იხ. გვ. 40).

ამგვარად, ქართული აფრიკატების წარმოებაში მონაწილეობს
ხშილთა მეორე სამეული (დ - თ - ტ) და ნაპრალოვანთა მეორე (ზ - ს)
და მესამე (წ - შ) წყვილი; მჟღერები (ზ - ყ) ერთიან მხოლოდ დ-ს,
ხოლო ყრუები (ს - შ) — თ-სა და ტ-ს.

აფრიკატები აქვს აგრეთვე რუსულს, გერმანულს, ინგლისურსა
და ზოგიერთ სხვას; ფრანგულს აფრიკატები არ გააჩნია.

რუსულში ორი ყრუ აფრიკატია (И - У) სოციალურად ღირე-
ბული, ხოლო მათი შესატყვისი მჟღერები (ძ - ჯ: ძჰ-ძჟ) არსებობს
რუსულში მხოლოდ ფიზიოლოგიურად, ე. ი. ისინი (რუს. ძ - ჯ)
ფონემებს არ წარმოადგენენ.

აგრეთვე გერმანულშიც სამი ყრუ აფრიკატია: ც (იწერება z) და ჩ
(იწერება tsch), მაგ.: Zeit და Deutsch, და pf, მაგ., სიტყვაში Apfel
'ვაშლი'.

ეს უკანასკნელი (ე. ი. pf) შედგენილია, როგორც ყველა სხვა
აფრიკატი, ხშულისა (p) და ნაპრალოვნისაგან (f), რომელნიც ჰომორგა-
ნულნი (ორივე ლაბიალურია), მაგრამ ჰეტეროგენურნი არიან.

ინგლისურს აქვს ორი აფრიკატი: მჟღერი ჯ (მაგ., სიტყვაში gib -
წარმოითქმის ჯიბ 'სოლი', job - წარმოითქმის ჯობ 'შრომა' და მისი
შესატყვისი ყრუ ჩ (child - წარმოითქმის ჩაილდ 'ბავშვი').

ქართულის ხშულ თანხმოვანთა სისტემაში აფრიკატები ჰქმნიან
ხშულთა მესამესა და მეოთხე სამეულებს: წინაენისმიერ ძ-ც - წ-სა და
ნ უ ნ ი ს მ ი ე რ ა ნ უ ა ლ ვ ე ო ლ ა რ უ ლ ჯ -ჩ -ჭ-ს.

6. ფარინგალური თანხმოვნები

იმ თანხმოვნებს, რომლებიც იწარმოებიან ენისძირის მიბჯენით ან
მიახლოებით ხახის (ფარინგისის) უკანა კედელთან, ვეძახით ფ ა -
რ ი ნ გ ა ლ უ რ თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ს (იხ. გვ. 38). მიბჯენის
შემთხვევაში იწარმოება ხშული ფარინგალური, ხოლო მიახლოების
შემთხვევაში - ნაპრალოვანი ფარინგალური. ხშული ფარინგალურია,
მაგ., ქართულის ყ, ხოლო ნაპრალოვანი (ანუ სპირანტები)
ფარინგალურია, მაგ., აფხაზურის ჭ-ჭი.

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსა და მის ყველა
დიალექტს აქვს ყ. ესაა ფარინგალური აბრუპტივი; მაშასადამე, მეექვსე
ე. წ. დეფექტიანი სამეულის მესამე წევრი. ამავე სამეულის მეორე -
ფშვინვიერი - წევრი (ყ) ჰქონდა ძველ ქართულს და აქვს დღეს
ზოგიერთ მის დიალექტს, მაგრამ სალიტერატურო ქართულს იგი არ
შერჩენია.

რაც შეეხება ამავე სამეულის მესამე - მჟღერ - წევრს, იგი უნდა
ჰქონოდა უძველეს (ლიტერატურამდელ) ქართულს: ეს დებულება
საკმაოდ დამარწმუნებლადაა დამტკიცებული ამ უკანასკნელ ხანებში.

მაშასადამე, ქართულ ენას უძველეს პერიოდში მეექვსე სამეული
ჰქონდა სრული (და არა დეფექტიანი).

მეექვსე სამეული უძველესი ქართულისათვის მიიღებს ასეთ
სახეს: ღ - ყ - ყ (გადაბრუნებული გ წარმოადგენს ფარინგალურ მჟღერ
ხშულ თანხმოვანს).

გ. როგავას აზრით, ქართულში უნდა არსებულებოდა ხშულთან-
ხმოვანთა ოთხეულებრივი სისტემა (იხ. გვ. 77 და შემდ.); ამიტომ,
მისივე აზრით, ჩვენი მეექვსე სამეული $\text{ქ} - \text{ქ} - \text{ყ}$ მიიღებს ოთხეულის
ასეთ სახეს: $\text{ქ} - \text{ქ} - \text{ჩ} - \text{ჭ}$, სადაც გადაბრუნებული ყ წარმოადგენს
ფარინგალურ პრერუპტივს.

რაც შეეხება ფარინგალების ფიზიოლოგიურ რაგვარობას, დღეს
უკვე დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს ექსპერიმენტის გზით, რომ
სპირანტიდულია როგორც ყ (ა. ჩარგეიშვილი), ისე ქ (ს. ჟღენტი).

ფარინგალურ ხშულთა ამ თვისების მიგნებას დიდი მნიშვნელობა
ეძლევა მათი ისტორიული ბედის გარკვევაში.

ფარინგალური სპირანტის ანუ ნაპრალოვნის ნიმუშად შეიძლება
მოვიყვანოთ აფხაზურის ზემოდასახელებული (იხ. გვ. 77) $\text{ჰ}-\text{ჰ}$,
მხოლოდ საჭიროა განმარტებისათვის აღვნიშნოთ შემდეგი:

ჰ წარმოადგენს ფარინგალურ $\text{ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ყ რ უ}$
სპირანტს, ხოლო ჰ - მჟღერს: ორივესათვის ტუჩები მომრგვალებუ-
ლია დაახლოებით ისე, როგორც ფართო $\text{ო}-$ სათვის. მჟღერობა-სიყრუის
გარდა, მათ შორის განსხვავება თითქმის არაა (ნიმუშები გვ. 80).

7. ქართული ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაცია

წარმოდგენილ ცხრილში (იხ. სურ. 35) მოცემულია ქართული
ენის თანხმოვანთა, უმთავრესად, ფიზიოლოგიური კლასიფიკაცია -
მათი წარმოების ადგილისა და რაგვარობის მიხედვით. გარდა იმისა, რაც
იყო თქმული ქართულის თანხმოვანთა შესახებ ზემოთ (იხ. გვ. 32-47)
და თანხმოვანთა საკლასიფიკაციო საფუძვლების შესახებ (იხ. გვ. 72-
74), გასათვალისწინებელია კიდევ შემდეგი:

1. ცხრილში შეტანილია ფრჩხილებში მოთავსებული ექვსი ასო
($\text{გ}, \text{ღ}-\text{ქ}, \text{ძ}, \text{წ}, \text{ყ}$), რომლებიც არ გამოხატავენ დღევანდელ
სალიტერატურო ქართულში არსებულ არც ერთ ბგერას.

პირველი მათგანი (გ) ხორხში წარმოებული მკვეთრია - სახმო
სიმების ხშვა-სკლომით - და ახასიათებს მეგრულს (მაგ., სიტყვაში
 გუჯღ , იხ. გვ. 38); ქართულ მეტყველებაში გვხვდება, როგორც კენესის
ან ჭინთვის ბგერა, აგრეთვე აკრძალვის შორისდებულში: გაჰ . მეგრულში
იგი ფონემაა, ქართულში - არა.

მეორე მათგანი (ღ) სრულიად არ გვხვდება ნორმალურ ქართულ
მეტყველებაში; ესაა მჟღერი ფარინგალური ხშული, რომელიც უნდა
ჰქონოდა უძველეს ქართულს და გადაანაშთის სახით შენახული აქვს
დღევანდლამდე დიალექტობრივ სვანურს, მაგ., ბალსზემოურ სიტყვაში
 ბაღ "ბელელი" (ს. ჟღენტი).

პ ი რ შ ი				სხვა	შ			
არასშულნი			ხშულნი					
პირთილი	მართ	ნართ	რთულნი	მარტონი				
(ა)	ა	ბ	გ	დ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
ბ	ბ	გ	დ	ე	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
გ	გ	დ	ე	ვ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
დ	დ	ე	ვ	ზ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
ე	ე	ვ	ზ	თ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
ვ	ვ	ზ	თ	ი	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
ზ	ზ	თ	ი	კ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
თ	თ	ი	კ	ლ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
ი	ი	კ	ლ	მ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			
კ	კ	ლ	მ	ნ	მუღერი	შეიღბის	მეღბის	
					ფშინეიერი			ყრუ
					შეეეერი			

სურ. 35. ქართულ თანხმოვანთა ცხრილი

მესამე — ამავე სამეულის ფშინეიერი წეერი — გეზღება ქართულში მხოლოდ დიალექტობრივ (მაგ., ფშურში, ხეესურულში,

მოხეურში და ზოგ სხვა კილოში), მაგ.: *ქელი* (დღეს: ხელი), *კენაკი* (დღეს: *კენახი*) და სხვა.

ამგვარად, ფარინგალურ ხშულთა სამეულიდან სალიტერატურო ქართულში (და მის დიალექტთა უმრავლესობაში) შენახულია მხოლოდ ერთი ხშული (*ყ*).

მეოთხე (*ა*) და მეექვსე (*ყ*) თანხმოვნები, "ნახევარხმოვნებად" წოდებულნი, აგრეთვე არ იხმარებიან ქართულ სალიტერატურო მეტყველებაში, მეტადრე, თუ სიტყვას მკაფიოდ წარმოთქვამთ; მაგრამ დიალექტებში და დაუდევრად (არამკაფიოდ) წარმოთქმულ სიტყვაში ისინი გვესმის, როგორც თანხმოვნები, *ა*-სა და *ყ*-ს (ან *ე*-ს) ადგილას გარკვეულ შემთხვევებში, მაგალითად: *ა*-ს ნაცვლად გვესმის თანხმოვანი *ა* ხმოვნის წინ (*ააკობ*, *აორამ*) ან ხმოვნის შემდეგ (*ამამა*, *ბბოა*); *ყ*-ს ნაცვლად გვესმის ზოგჯერ თანხმოვანი *ყ* ჩქამიერი თანხმოვნის შემდეგ ხმოვნის წინ (*საშყალო*); *ყ*-ს ნაცვლად ასეთსავე პირობებში (*სიტყყა*) (იხ. გვ. 59).

რაც შეეხება მეხუთე (*ფ*) თანხმოვანს, მას წარმოთქვამთ ხოლმე — როგორც დიალექტებში, ისე სალიტერატურო ქართულში — ყველა დაყრუებული *ყ*-ს ნაცვლად — სიტყვის ბოლოს ან ყრუ თანხმოვანთა მეზობლობაში; მაგ.: *ეხედაე* — *ფხედა* *ფ*.

2. ცხრილის ვერტიკალურ სვეტებში მოცემულია საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ცალკეული ადგილები, ე. ი. დასახელებულია აქტიური ორგანოები: ტუჩები ანუ ბაგეები ("ბაგისმიერნი"), წინაენა ("წინაენისმიერნი"), შუაენა ("შუაენისმიერნი"), ენისძირი ("ენისძირისმიერნი") და ხორხი (იგულისხმება სახმო სიმები — პირობითად "ხორხისმიერნი"); პირველი ორის მოქმედება დიფერენცირებულია: პირველი — წყვილბაგე ("წყვილბაგისმიერი") და კბილბაგე ("კბილბაგისმიერი"), მეორე — ენაკბილი ("ენაკბილისმიერი") და ენანუნა ("ენანუნისმიერი").

პორიზონტალურად ნაჩვენებია ორი ადგილი ზოგადად: "პ ი რ - შ ი" და "ც ხ ვ ი რ შ ი" — იგულისხმება პ ი რ ი ს ღ რ უ და ც ხ ვ ი რ ი ს ღ რ უ. პირველ ღრუში იწარმოება ქართულის ყველა თანხმოვანი, მაგრამ *შ* - *ღ*-ს წარმოებაში მონაწილეობს აგრეთვე ცხვირის ღრუც; ამიტომაც ნაჩვენები "ცხვირში".

საგანგებოდაა აღსანიშნავი, რომ ორი უკანასკნელი ვერტიკალური სვეტი ("ენისძირისმიერნი" და "ხორხისმიერნი") მხოლოდ პირობითადაა პირის ღრუსთან გაერთიანებულად წარმოდგენილი: სინამდვილეში პირის ღრუ (ცხრილში "პირში") გრძელდება წინიდან მხოლოდ რბილი სასის თაღებამდე, ხოლო იმის შემდეგ არის ფარინგსი (ხახის ღრუ) და იმის ქვემოთ ხორხი (იხ. სურ. 12 II); ასე რომ პირის ღრუს გარეთ იწარმოებიან *ღ-ჭ-ყ* (ფარინგსში) და *ჰ-ყ* (ხორხში).

თუ უცხოურ ტერმინებს ვიხმართ, საკუთრივ პირის ღრუში წარმოებულ ბგერებს ეწოდება ო რ ა ლ უ რ ი (ლათ. *os, oris* "პირი", *oralis* "პირისეული"), ხოლო ფარინგსის ღრუში წარმოებულთ — ფ ა -

რინგალური და ხორხის ღრუში — ლარინგალური (იხ. ზემოთ).

საყურადღებოა, რომ თანხმოვანთა უმრავლესობა ქართულს — ისე როგორც ბევრ სხვა ენას — მოუღის წინაენისმიერებზე, ხოლო ენისძირისმიერები ისტორიულად მცირდებიან; სახელდობრ, ჯ დაკარგულია სალიტერატურო ქართულში ისტორიულ ხანაში, ხოლო ღ — უძველეს დროს.

3. ჰორიზონტალურ ორ რიგში მოცემულია საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ორი მთავარი რაგეარობა — "ხშულობა" ("ხშულნი") და არახშულობა ("არახშულნი"); თანხმოვანთა უმრავლესობა ეკუთვნის ხშულთა რიგს. ხშულები დიფერენცირებულია: მარტივნი, სადაც შედის მ — ნ, ოთხი სამეული და გ; რთულნი, რომელთაც შეადგენს აფრიკატთა ორი სამეული.

არახშულთა რიგიც დიფერენცირებულია: ნაპრალოვნები (ყ — ძ, ოთხი წყვილეული და ჭ), გვერდითი (ლ) და მთრთოლი (რ).

ქართული არახშული ყველა თანხმოვანი მარტივ თანხმოვნებად ითვლება.

საერთოდ ბგერათა სირთულე-სიმარტივის შესახებ უნდა ითქვას შემდეგი:

აბსოლუტურად მარტივი არც ერთი სამეტყველო ბგერა არ შეიძლება იყოს, რამდენადაც თითოეული მათგანის წარმოთქმაში მონაწილეობას იღებს — აქტიურად ან პასიურად — რამდენიმე საწარმოთქმო ორგანო. მაგრამ თუ ჩვენ საგანგებოდ გავხაზავთ ზოგიერთი მათგანის (აქ, აფრიკატები) სირთულეს, ეს იმიტომ, რომ მხედველობაში გვაქვს მათი ორმაგი შედგენილობა, შემადგენელთა გარკვეული თანამიმდევრობით (იხ. ზემოთ, გვ. 80, 81).

ავილოთ თუნდაც მარტივ თანხმოვნებად ცნობილი რიგი ჩვენს ცხრილში ("მარტივნი"): ისინი დახასიათებულია აკუსტიკურად ვერტიკალურ სექტებში, როგორც მ ჟ ლ ე რ ი და ყ რ უ; თავის მხრივ ყ რ უ შეიძლება იყოს ფშვინვიერი და მკვეთრი.

რომელიმე მს წარმოებაში მონაწილეობს პირის ღრუც (რადგანაც ჰაერნაკადის ნაწილი პირის გზითაც გამოდის), ცხვირის ღრუც (რადგანაც ჰაერნაკადის ნაწილი გამოდის ცხვირის გზითაც, რის გამოც იგი იძენს თავისებურ — ნაზალურ — ელფერს), ორივე ტუჩი (საკმაო ენერგიულად დაიხშვებიან და გაიპობიან), ენა (პასიურად), სახმო სიმები (ჟღერენ). ასეთივე "რთულია" ბ-ც (ცხვირის ღრუს მონაწილეობის გამოკლებით). ასეთივეა ფ-ც (ცხვირის ღრუსა და სახმო სიმების ჟღერითი მონაწილეობის გამოკლებით, მაგრამ, იმავე სახმო სიმების კიდებზე ჰაერნაკადის ხაზუნის გამო, ფშვინვის დართვით). "რთულია" აგრეთვე ჰ-ც, რომლის წარმოებისას ტუჩების ხშვა-სკლომას უშუალოდ თან მიჰყვება სახმო სიმების გააობაც, რასაც ალვიკამთ ტკაცანის სახით.

ასეთივე ანალიზი, შესაფერი ცვლილებებით, შეიძლება გავუკეთოთ ნ-ს და ყველა დანარჩენ მარტივ სამეულს.

4. ზ - ს წყვილედსა და ძ - ც - წ სამეულს ეძახიან ს ი ს ი ნ ა თანხმოვნებს, ხოლო ჟ - შ წყვილედსა და ჯ - ჩ - ჭ სამეულს - შ ი შ ი ნ ა თანხმოვნებს.

8. თანხმომვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია

თანხმომვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია წარმოდგენილი გვაქვს ცხრილის სახით (იხ. სურ. 36). ნიშნები გამომუშავებულია საერთაშორისო ფონეტიკური ასოციაციის მიერ ჯერ კიდევ წარსული საუკუნის 80-იან წლებში, მაგრამ შემდეგ შესწორებული და შევსებულია რამდენჯერმე; უკანასკნელად შემოწმდა 1947 წელს და მიღებულ იქნა აქ წარმოდგენილი სახით.

ამ ასოციაციის მიერ შედგენილი ასოები მონოტიპურად ა და ა გამოყვანილი და არა დიაკრიტული ნიშნების (წერტილების, ხაზების, წრეებისა და სხვ.) დახმარებით. მონოტიპური (ბერძ. monos "ერთი", typos "ნაბეჭდი") ასოების უპირატესობა იმაშია, რომ იგი ხელაულებლივ იწერება. ჩვენს მეცნიერებაში გამოყენებულია თითქმის მხოლოდ დიაკრიტიკულ ნიშნებიანი ასოები. მაგ., მონოტიპურად ყ = დიაკრიტულად Z (ქართ. ე), მონოტიპ. λ = დიაკრიტი. ἰ (რბილი ლ); დიაკრიტულად ჩ და ჯ გამოიხატება ასე: Ḷ და Ḷ (მონოტიპურად მეშვიდე სვეტის პირველ უჯრედში). ცხრილში ერთადერთი შემთხვევაა მონოტიპურობის დაუცველობისა: ესაა j (ქართ. ე).

ცხრილში გათვალისწინებულია უმთავრესად ევროპულ ენათა თანხმოვნები. მასში არ არის მოცემული არც აბრუპტივები, არც ფარინგალური ხშულები და არც ლატერალიზებული თანხმოვნები. ბევრი რამ სხვაც აკლია ცხრილს, მაგრამ ჩვენ მიზანშეწონილად დავინახეთ მაინც წარმოგვედგინა იგი ამ სახით: ახალ ევროპულ ენათა შემსწავლელს ეს ცხრილი მნიშვნელოვან დახმარებას გაუწევს. [ჩვენ აქ არ მოგვყავს ის დამატებითი ნიშნები, რომლებიც ცხრილში არაა შეტანილი, მაგრამ ცხრილისათვის დაურთავს ასოციაციას (იხ. გვ. 179)].

ცხრილის შესასწავლად საჭიროდ მიგვაჩნია შემდეგი განმარტებანი:

1. როცა თითოეულ უჯრედში მოცემულია ასოები წყვილ-წყვილად, იგულისხმება, რომ პირველია მჟღერი, მეორე - ყრუ (მაგ.: p b, t d), ხოლო როცა უჯრედში ცალ-ცალი ასოა, იგულისხმება ყოველთვის მჟღერი (გამონაკლისს წარმოადგენს ლარინგალური ცალეული, რომელიც, როგორც ლარინგალური ანუ სახმო სიმების ხშული, არ შეიძლება იყოს მჟღერი; ეს ბგერა უდრის მეგრულ ც-ს);

რომ **t d** ნიშნებით გამოიხატება, მაგ., ფრანგულში კბილისმიერები, ხოლო, მაგ., ინგლისურში ნუნისმიერები. ამავე სვეტში მოცემულ **ჟ ბ**-ს არაერთარი კავშირი არა აქვს ნუნებთან: ესაა ინგლისურის **th** (ყრუ და მჟღერი), რომელიც ჩვეულებრივ კბილებშუა (ინტერდენტალურად) იწარმოება.

3. მეხუთე და მეექვსე ვერტიკალური სვეტების თანხმონები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მით, რომ პირველი (**პ ა ლ ა ტ ო - ა ლ ვ ე ო ლ ა რ უ ლ ი**) – უფრო მეტად პალატალურია, ხოლო მეორე (ალვეოლო-პალატალური) – უფრო მეტად ალვეოლარული, ე. ი. პირველი წარმოადგენს უფრო რბილ **შ-ჟ**-ს, ხოლო მეორე – მაგარ **შ-ჟ**-ს;

4. ლაბიო-დენტალური (მეორე ვერტიკ.) ნახალური წარმოთქმის მოემზადეთ **ჟ**-სათვის (მიაბჯინეთ სუსტად ქვედა ტუჩი ზედა კბილებს) და წარმოთქვიეთ **"შ"** (პაერი გაივლის ცხვირშიც);

5. ფრიკატივი ლატერალური თითქმის იგივეა, რაც ხუნძურის **ლ'** (იხ. გვ. 44 და შემდ.) – ყრუ და მჟღერი;

6. რეტროფლექსური (მეოთხე ვერტიკალური სვეტი) იგივეა, რაც ცერებრალური: მათი წარმოთქმისას ენისწვერი შებრუნებულია და ებჯინება (ხშულისათვის) ან უახლოვდება (ფრიკატივისათვის) მაგარი სასის წინა კიდეს;

7. მესამე ვერტიკალურ სვეტში მოცემული სუსტი ვიბრანტი და ფრიკატივი **რ** (გადაბრუნებული ლათ. **r**-ს სახით) წარმოადგენენ სუსტი **რ-ს** (ე. ი. ვიბრაციათა მცირე რიცხვის მქონე) სახეობებს;

8. მეშვიდე ვერტიკალური სვეტის პირველი წვეილი წარმოაგენს პალატალურ ხშულებს, რაც უდრის რბილ **ჩ**-ს და **ჯ**-ს; ამავე სვეტის ბოლოდან მეორე უჯრედში მოცემულია გერმანულის **ich** - ბგერა (იხ. ზემოთ 80) და ქართულის **ა**. ამავე სვეტის მეორე უჯრედში (ზემოდან) მოცემულია რბილი **ნ** (მაგ., ფრანგ. **ligne** "ზაზი"), ხოლო მეოთხე უჯრედში რბილი **ლ** (მაგ., რუს. **сон** "მარილი");

9. მერვე ვერტიკალური სვეტის ზემოდან მეორე უჯრედში მოცემულია უკანანისმიერი **ნ** (მაგ., გერმ. სიტყვაში **Zunge** "ენა"), ხოლო ბოლოდან მეორე უჯრედში – **ზ** და **ღ**;

10. რაც შეეხება უვულარულთა (მეცხრე) სვეტს, აქ იგულისხმება ნაქის მიერ უკანანის მიმართ წარმოებული თანხმონები. შესაძლებელია, მართლაც, ამგვარად იწარმოებოდეს **რ-ს** რამდენიმე სახე (მესამე ვერტიკალური სვეტის **რ**-ების უკანა შესატყვისები), მაგრამ ამ მეცხრე სვეტის პირველ უჯრედში მოთავსებული **q G** შესაძლოა გამოხატავდეს ჩვენს ფარინგალურ **ყ**-ს და მის შესატყვის მჟღერ **ღ**-ს; ეს იმიტომაა საფიქრებელი, რომ ამ ცხრილის ავტორებისათვის არ იყო

ცნობილი ამ თანხმობების წარმოების ადგილი: მათ ისინი "ღრმად უკანაენისმიერებს" ეძახდნენ წინათ (იხ. ზემოთ გვ. 82);

11. მეათე ვერტიკალურ სვეტში მოცემული ფარინგალები წარმოადგენენ, ალბათ, აფხაზური ჰი – მი-ის მაგვარ სპირანტებს – იმ ლაბიალური ელფერის გამოკლებით, რომელიც ახლავს აფხაზურის ფარინგალებს (იხ. ზემოთ გვ. 82);

12. უკანასკნელ ვერტიკალურ სვეტში ცალეულია, როგორც ვთქვით (განმარტება 1), მეგრულის ე, ხოლო წყვილეულში კ და მისი შესატყვისი მუღერი, რომელიც გვაქვს, მაგ., უკრაინულში;

13. ბოლო ჰორიზონტალურ რიგში მოცემულია დაუნაწევრებლად ბგერები, რომლებიც ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზეა და რომელთაც, ამიტომ, შეუძლიათ შეასრულონ როგორც ხმოვნის, ასე თანხმოვნის როლი.

ტერმინი "უფრიქციო" ნიშნავს "ფრიქციის (ხახუნის) არმქონე", ე. ი. ეს ბგერები წარმოითქმიან საკმაოდ ფართო ნაპრალში.

ბგერათშერთუბანი

1. ბგერათშერთუბა საერთოდ. კოარტიკულაციი

ცოცხალი წარმოთქმის ერთეულია სიტყვა, როგორც გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელი, და არა განცალკევებული ბგერა. ჩვეულებრივს მტყვევლებში ცალკეული ბგერა წარმოითქმება, რამდენადაც იგი არაა რაიმე მნიშვნელობის მატარებელი.

თუ ზოგჯერ ჩვენ განზრახ წარმოეთქვამთ განცალკევებულ ბგერას, მაგ., ა-ს, ის უთუოდ განსხვავებული იქნება მეტ-ნაკლებად იმ ა-ებისაგან, რომლებიც გვაქვს, მაგ., სიტყვებში: აქ, რა, მანი, ქალი და ა.შ. მაშასადამე, ჩვეულებრივად (სიტყვაში) ყველა სამეტყველო ბგერა მოცემულია სიტყვის სხვა ბგერებთან შერთებაში.

უშუალო მეზობლობაში მყოფ ბგერათა ერთმანეთზე მეტ-ნაკლები აუცილებელი გავლენის არტიკულაციური საფუძველია ბგერათა შემართვა-დამართვის ურთიერთობა, სახელდობრ: წინა ბგერის დამართვისა და მომდევნოს შემართვის შეხვედრა და ამის გამო მათი შერევა (იხ. გვ. 28 და შემდ.); იხ. აგრეთვე კოარტიკულაციის შესახებ (გვ. 100 და შემდ.).

იშვიათია ყოველ ენაში ისეთი სიტყვა, რომელიც განცალკევებული ბგერისაგან შედგებოდეს; მაგ., ქართულში ასეთი სიტყვა სრულიად არაა; რუსულში არის კაჟირი и და თანდებულები у და о, ფრანგულში est "არის" (წარმოითქმის ε), et "და" (წარმოითქმის e), à, au (წარმ. o) და ზოგი სხვაც; სვანურში ი "და". მაგრამ ასეთი ერთბგერიანი სიტყვები წარმოთქმაში, ჩვეულებრივ, მიეკედლებიან ხოლმე წინა ან მომდევნო სიტყვის ბოლო (ან თავიოდურ) ბგერას.

ფონეტიკაში — ისე როგორც სხვა მეცნიერებაში — ჩვენ გვიხდება მთლიანის (აქ სიტყვის) ხელოვნურად დანაწილება (ცალკეულ ბგერებად) — წარმოთქმულის შესწავლის გასაადვილებლად.

ასევეა დაწერილობაშიც, რომელიც აგრეთვე წარმოვიდგენს სიტყვას მხოლოდ ხელოვნურად და პირობითად: დაწერილს არ შეუძლია გამოისახოს წარმოთქმული სიტყვის შედგენილობა მთლიანად, რადგანაც წერაში არ გამოისახება ბგერათა ერთმანეთთან შეერთების სხვადასხვა სახეობა და შეერთებულ ბგერათა შუა წარმოქმნილი ე. წ. გარდამავალი ბგერა (იხ. გვ. 100).

ამის მიხედვად, ჩვენ მაინც გვიხდება ლაპარაკი ცალკეულ ბგერაზე, რადგანაც უამისოდ ჩვენ ვერ შევძლებდით მთლიანის საფუძვლიანად შესწავლას. ეს უნდა გვახსოვდეს მუდამ (იხ. ზემოთ გვ. 28 და შემდ.).

ცოცხალ წარმოთქმაში სამეტყველო ბგერა უეჭველად შეერთებულია ან წინა ბგერასთან, ან მომდევნოსთან და ან ორივესთან: წინასთანაც და მომდევნოსთანაც. ასეთი შეერთება მეტ-ნაკლებად სცვლის

ბგერის ელფერს. მეზობელი ბგერები ეგუებიან ერთმანეთს. მაგ., ხმოვანი ა არაა სავსებით ერთნაირი შემდეგ სიტყვებში: *აბი, ბანი, განი, ნლობა, სამი*. პირველსა და მეოთხე შემთხვევაში ა მხოლოდ ცალი მხრით უერთდება მეზობელ ბგერას: პირველში (*აბი*) მომდევნო ბ-ს, მეოთხეში (*ნლობა*) წინა ბ-ს; ორივე შემთხვევაში ა უერთდება ბ-ს, მაგრამ მაინც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, რადგანაც პირველ შემთხვევაში (*აბი*) ა იწყება "თავისუფლად", ხოლო თავდება მომდევნო ბ-ს გავლენით — მასთან შეერთების გამო; *ნლობა*-ში კი ა იწყება ბ-ს გავლენით და თავდება "თავისუფლად".

სიტყვაში *ბანი* ა შეერთებულია ანუ შეგუებული როგორც წინა ბ-სთან, ისე მომდევნო ნ-სთან; ამის გამო იგი (ა) განსხვავებულია როგორც იმ ა-საგან, რომლითაც იწყება სიტყვა *აბი*, ისე იმ ა-საგან, რომლითაც თავდება სიტყვა *ნლობა* მეორე მხრივ, ყველა ეს ა განსხვავებულია იმ ა-საგან, რომელიც გვაქვს სიტყვაში *განი*.

სამი-ში გვაქვს ყველა დანარჩენი ოთხი ა-საგან განსხვავებული ა. ამგვარად, მოცემულ ხუთ სიტყვაში (*აბი, ბანი, განი, სამი, ნლობა*) გვაქვს ხუთი ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ა.

რაც ითქვა ა-ს შესახებ, იგივე შეიძლება ითქვას ყოველი სხვა სამეტყველო ბგერის შესახებაც, ე. ი.: თითოეული სამეტყველო ბგერა სიტყვაში უერთდება მეზობელ ბგერას ან ცალმხრივ (როცა იგი იწყებს ან ათავებს სიტყვას), ან ორმხრივ (როცა იგი მოხვდება ორ სხვა ბგერას შუა). მაგ., ამავე ხუთი სიტყვიდან სამში გვაქვს ბ, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ უდრის მეორე ბ-ს: პირველი არის ა-სა და ი-ს შუა (*აბი*), მეორე იწყებს სიტყვას და ო-ს წინაა (*ბანი*), მესამე არის ო-სა და ა-ს შუა (*ნლობა*).

აქ მართებულია დაისვას საკითხი: შეიძლება თუ არა შემართვა-დამართვაზე მითითებით დაეკმაყოფილდეთ და უშუალო მეზობლობაში მყოფ ბგერათა ურთიერთგავლენის მიზეზი მიგნებულად ჩავთვალოთ?

რომ ეს საკმარისი არ არის, ამას მოწმობს შემდეგი გარემოება:

ბგერები ერთმანეთზე გავლენას ახდენენ არა მხოლოდ მაშინ, როცა ისინი უშუალოდ ემეზობლებიან ერთმანეთს (კონტაქტური გავლენა), ე. ი. არა მხოლოდ მაშინ, როცა დამართვა-შემართვა უერთდება ერთმანეთს, — არამედ მაშინაც, როცა სიტყვაში ბგერები დაშორებულია ერთმანეთს სხვა ბგერით. ამ შემთხვევაში ამბობენ: ბგერა გავლენას ახდენს ბგერაზე მანძილზე (დისტანციური გავლენა). მაგ., გვაქვს სიტყვა *ჭიშკარი* — ძველია (*ბ*)*ჭიშკარი*: შიშინა ჭმ იმოქმედა სისინა ს-ზე და აქცია იგი შიშინა შ-დ; ჭ-ს გავლენას ს-ზე ხელი ვერ შეუშალა მათ შუა მყოფმა ო-მ. მასასადამე, გავლენაა გარკვეულ მანძილზე. აქ ჭ-ს დამართვის შეერთებაზე ს-ს შემართვასთან ლაპარაკი არ შეიძლება.

მანძილზე გავლენას ადგილი აქვს აგრეთვე იმერულად თქმულ *მოეიტანე*-ში: მომდევნო ო-მ გავლენა მოახდინა წინა ო-ზე ("*მოეიტანე*") მით, რომ დააკარგვინა მას ლაბიალიზაცია და აქცია იგი ე-დ, მიუხედავად იმისა, რომ ო-სა და ო-ს შუა არის ვ, რაც გამორიცხავს ო-ს

დამართვისა და ო-ს შემართვის შეერთებას. მაშასადამე, მანძილზე ბგერათა ურთიერთგაელენას ვერ ახსნის დამართვა-შემართვის ურთიერთობა.

ამიტომ, როგორც ჩანს, ორივე სახის გაელენის — უშუალო მეზობლობაშიც და მანძილზეც — მიზეზი ერთია, ხოლო თითოეული მათგანი წარმოადგენს ამ საერთო მიზეზის კერძოულ გამოვლენას.

უნდა ვიფიქროთ, გარკვეული მეხედულების თანახმად, რომ სიტყვის წარმოსათქმელად ხდება საწარმოთქმო მოძრაობის ინერვაცია არა ცალ-ცალკე ბგერებისა, არამედ მთელი სიტყვისა; მაშასადამე, ადგილი აქვს წარმოთქმის პროცესში არა განცალკევებულ არტიკულაციებს, არამედ მთლიანი სიტყვის არტიკულაციას, კ ო ა რ ტ ი - კ უ ლ ა ც ი ა ს (ლათ. co-articulatio "თანაარტიკულაცია"), რომელშიც ხორციელდება, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, საწარმოთქმო ინერვაცია. საწარმოთქმო ინერვაციის სრულიად ზუსტ რეალიზაციას ხელს უშლის სიტყვის შემადგენელ ბგერათა კონტაქტური თუ დისტანციური მეზობლობა.

მაშასადამე, კოარტიკულაციის საფუძველზეა შესაძლებელი ბგერათა როგორც კონტაქტური (უშუალო მეზობლობითი), ისე დისტანციური (არაუშუალო მეზობლობითი) ურთიერთ გაელენა.

2. ბარდამავალი ბგერა ბგერათშეერთების

პროცესში და დამდგარი ბგერა

ზემოთ ნაჩვენები იყო, თუ როგორ ეგუებიან ერთმანეთს მეზობელი ბგერები და რა გაელენას განიცდიან ისინი საწარმოთქმო ბგერათშეერთების პროცესში.

აქ განვიხილავთ მეზობელ ბგერათა შორის გარდამავლობას იმავე ბგერათშეერთების პროცესში.

ყოველ ორ შეერთებულ ბგერას შუა არის მეტ-ნაკლები ხანგრძლიობის გარდამავლობა იმ შემთხვევაში, თუ მათ აღვიქვამთ როგორც ორს ცალკეულ ბგერას. მაშასადამე, გარდამავლობა არ ექნება ისეთ ბგერათშეერთებას, როგორიცაა, მაგ. აჰაჰ, ლჰლჰ, თჰტჰ.

სიტყვა და-ს წარმოთქმის პროცესში და-ს იმიტომ ვცნობილობთ, როგორც ცალკე ბგერას, რომ მასა და ა-ს შუა ოდნავ შესამჩნევ საზღვარსა ვგრძნობთ; ვცნობილობთ აგრეთვე ა-ს: ეს საზღვარია მათ შორის გარდამავლობა. და-ს არტიკულაცია თანმიყოლებით იცვლება და თანდათანობით გადადის ა-სათვის საჭირო არტიკულაციაში: და-ს ხშვის გაპობის შემდგომ ხდება ენის ძირს დაშვება, რისთვისაც საჭიროა დრო (მართალია, ძლიერ მცირე). ამასობაში ბ გ ე რ ო ბ ა (აქ ხმა) არ შეწყვეტილა; ე. ი. არტიკულაცია არ შეწყვეტილა, ბგერითი ეფექტი არის, მაგრამ უკვე აღარ არის და ჯერ არ არის ბ. ამ გარდამავლობის მომენტში წარმოებულ ბგერას ეძახიან გ ა რ და მ ა ვ ა ლ ბ გ ე რ ა ს .

გარდამავლობის ხანგრძლიობა, როგორც ითქვა, შესაძლებელია მეტ-ნაკლები იყოს სხვადასხვა ბგერათშეერთებისას და სხვადასხვა თანამიმდევრობისას; მაგ., გდ კომპლექსში (გ-ს და ღ-ს შუა) მეტია, ვიდრე ღგ-ში; აი კომპლექსში მეტია, ვიდრე აუ-ში და ა. შ.

მეტყველებაში გარდამავალი ბგერა ყურადღებას არ იქცევს, რადგანაც მ ო ც ე მ უ ლ ე ნ ა შ ი მ ა ს ა რ ა ა ქ ე ს ს ო ც ი ა ლ უ რ ი ღ ი რ ე ბ უ ლ ე ბ ა, იგი არ წარმოადგენს ფონემას; ამიტომაც, რომ მწერლობიან ენებში მას გრაფიკული ნიშანი (ასო) არ მოეპოვება.

იმ ბგერას, რომელიც მოცემულ ენაში მკაფიოდ გამოირჩევა ამ ენის სხვა ბგერათაგან და ამიტომ წარმოადგენს ფონემას (სიტყვათაგან-მასხვავებელ ბგერას), ეწოდება დ ა მ დ გ ა რ ი ბ გ ე რ ა .

იმის დასამტკიცებლად, რომ გარდამავალი ბგერა არ წარმოადგენს ფონემას მხოლოდ მოცემულ ენაში, ხოლო რომელიმე სხვა ენაში იგი შესაძლებელია ფონემად გვევლინებოდეს, გამოდგება შემდეგი ფაქტი: მაგ., აი სიტყვის წარმოთქმისას ენამ უნდა გაიაროს სხვადასხვა მდგომარეობა—დაწყებული ენის დაბალი აწეულობიდან და გათავებული ენის მაღალი აწეულობით (იხ. გვ. 70 და შემდ.); ენის ამ მდგომარეობათაგან ერთია ის საშუალო აწეულობა, რომელიც საჭიროა ქართული ე-სათვის. თუ ქართულად მეტყველი წარმოთქვამს ა-ს ნელა და ხმაშეუწყვეტლივ ა-დან ო-ზე თანდათანობით გადასვლით (ა—ო), მისი ყური შეამჩნევს მათ შუა გარკვევით მხოლოდ ე-ს; ფრანგულად მეტყველი კი მათ შუა გარკვევით შეამჩნევს ორ ე-ს. ეს იმიტომ, რომ ფრანგულ ენაში არსებობს ორი ფონემური ე, ფრანგულად მეტყველის ყურისათვის მკაფიოდ ერთმანეთისაგან განსხვავებული; ხოლო ქართულს აქვს მხოლოდ ერთი ე (ფრანგულის ერთი ე ვიწროა ქართულის ე-ზე, მაგ., სიტყვაში mérite — წარმოთქმაში merit "დამსახურება", მეორე ე ფართოა ქართულის ე-ზე, მაგ., სიტყვაში méré — წარმოთქმაში "mer" "ღელა". ქართულის ე-ს არც ერთი არ უდრის საესეებით).

მამასადამე, ის ბგერა, რომელიც ქართული მეტყველებისათვის გარდამავალია და ამიტომ ფონემას არ წარმოადგენს, ფრანგულში დამდგარი ბგერაა და ფონემად ევლინება ფრანგულად მეტყველს (იხ. აგრეთვე გვ. 78).

3. ბგერათშეერთვა და ბგერათშეერთება

განვიხილოთ კონტაქტური (უშუალო მეზობლობითი) ბგერათშეერთება.

ბგერათშეერთების მრავალნაირობა შეგვიძლია დავაჯგუფოთ ამა თუ იმ ნიშნულობის თვალსაზრისით. მაგალითად, შეერთება ხმოვნისა ხმოვანთან, თანხმოვნისა თანხმოვანთან, ხმოვნისა თანხმოვანთან, თანხმოვნისა ხმოვანთან; შეერთება ერთნაირი ან განსხვავებული ხმოვნებისა, ერთნაირი ან განსხვავებული თანხმოვნებისა; შეერთება ფართო ხმოვ-

ნისა ვიწროსთან ან პირიქით, ხშული თანხმოვნისა ნაპრალოვანთან ან პირიქით და ა. შ.

თითოეული ასეთი დაჯგუფების განხილვა მოგვცემს თავისებურ შედეგს. მაგ., ორი ერთნაირი ხმოვნის შეერთებას (ა+ა, ო+ო...) შეუძლია მოგვცეს გრძელი ხმოვანი (ა, ო), თუ ამ ენას აქვს საერთოდ გრძელი ხმოვნები; ორი სხვადასხვა ხმოვნის შეერთებას (მაგ., ა+ი, ო+უ...) შეუძლია მოგვცეს დიფთონგი (აი, ოუ...), თუ ამ ენას აქვს საერთოდ დიფთონგები; ან შეუძლია მოგვცეს პირველი ხმოვნის ცვლილება, მაგ., ა+ი>ეი; აილო>ეილო (იმერულში).

ორი ერთნაირი თანხმოვნის შეერთებას (მაგ., გ+გ, თ+თ, ზ+ზ, ხ+ხ...) შეუძლია მოგვცეს თავისებური გრძელი თანხმოვანი (გაგს=გგაგს, ერთან=ერთთან, ვაზე=ვაზზე, სწუნარ=სწუხხარ); ორი სხვადასხვა თანხმოვნის შეერთებას შეუძლია მოგვცეს პირველის ცვლილება (მაგ., ერთგულთ>ერდგული, მისდევს>მიზდევს); ხშულისა და ნაპრალოვანი თანხმოვნის შეერთებას შეუძლია მოგვცეს აფრიკატი (ათსამშეტლ>ცამშეტი, ათშვილშეტლ>ჩვილშეტი) და ა. შ.

როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, ყოველგვარი ბგერათშეერთება იწვევს მეტ-ნაკლებ ცვლილებას ორივე შეერთებული ბგერისას, ერთი მათგანისას კი — უფრო მეტად.

შედეგის მიხედვით ბგერათშეერთება შეიძლება იყოს ორგვარი ტიპისა: ბ გ ე რ ა თ შ ე რ ა თ ვ ა ა ნ ბ გ ე რ ა თ შ ე რ წ ყ მ ა .

ბგერათშერთვა არის ისეთი ბგერათშეერთება, რომელიც არ სცვლის შეერთებულ ბგერათა ძირითად ხასიათს. მაგ., სიტყვაში დო დ წარმოითქმის ტურების წამოშვერა-მომრგვალებით (მომდებნო ო-ს გაე-ლენით), მაგრამ მას ადვილად ვცნობილობთ როგორც დ-ს (მაგალითად, იმ დ-ს, რომელიცაა, ვთქვით, სიტყვაში და), რადგანაც ო-ს ვერ შეუცვ-ლია დ-ს ძირითადი ხასიათი. სიტყვაში ან ა-ს ოდნავი ნაზალობა (ცხვირისეულობა) აქვს, მაგრამ მასში ადვილადვე ვცნობილობთ ჩვეულებრივს ა-ს (მაგ., როგორიცაა სიტყვაში აქ და სხვა). ორივე შემთხვევაში გვაქვს ბგერათშერთვა.

ბგერათშერთწყმა არის ისეთი ბგერათშეერთება, რომელიც სცვლის შეერთებულ ბგერათა ძირითად ხასიათს. მაგ., იმერულად წარმოითქმულ ეილო სიტყვის ე-ში ვეღარ ვცნობილობთ ა-ს, რადგანაც შეცვლილია მისი ძირითადი ხასიათი; აგრეთვე მიზდევს სიტყვის ზ-ში ვერ ვცნობი-ლობთ ს-ს; თა ს-ც შეერთებაში (მაგ., ცამშეტი) სრულიად აღარ ჩანს აღარც თ და აღარც ს და ა. შ. სამივე შემთხვევაში გვაქვს ბგერათშერ-წყმა.

საყურადღებოა, რომ სხვადასხვა ენაში ერთგვაროვანი ბგერათ-შეერთება შესაძლოა გვაძლევდეს სხვადასხვაგვარ შედეგს: ერთ ენაში რომ ბგერათშერთვაა, მეორე ენაში იგივე ბგერათშეერთება შეიძლება მოგვევლინოს ბგერათშერთწყმის სახით. მაგ., ქართულში ბგერათშეერ-თება ნგ (მაგ., სიტყვაში დინგი) წარმოადგენს ბგერათშერთვას, რადგა-ნაც თითოეული მათგანი ადვილად იცნობა; მაგრამ ng გერმანულში (მაგ.,

სიტყვაში **Zunge**) არ იცნობა არც ნამდვილი (წინაენისმიერი) **n** და არც ნამდვილი (არაცხვირისეული) **g**: გვაქვს უკანაენისმიერი ცხვირისეული; მაშასადამე, გერმანულში **ng** წარმოადგენს ბგერათშერწყმას.

მეორე ნიმუში: ყოველი თანხმოვანი "რბილდება" (პალატალიზდება, იხ. ქვემოთ) მომდევნო **r**-სა ან **g**-ს წინ. ამ მოვლენას მეტნაკლებად ადგილი აქვს ყოველ ენაში, კერძოდ — ქართულშიც და რუსულშიც; მაგ., ქართულში ბგერათშეერთებაში **ღე** (სიტყვაში **ღელა**) **ღ** ოდნავ დარბილებულია; რუსულ **де**-ში (**дѣла**) აგრეთვე დარბილებულია (მართალია, მეტად, მაგრამ მთავარია არა ეს), მაგრამ განსხვავება დიდია ქართულ **ღ'**-სა და რუსულ **д'**-ს შორის (**д'** სილბოს ნიშანია): ქართულში ბგერათშეერთების შედეგად მივიღეთ იგივე ერთადერთი **ღ**, რომელიც აქვს ქართულს, ხოლო რუსულში მივიღეთ რუსულის მეორე (რბილი) **д'**, რომელიც წარმოადგენს ცალკე ფონემას. მაშასადამე, ქართულში **ღე** ბგერათშერთვაა, ხოლო რუსულში **де** — ბგერათშერწყმა.

4. ბგერათშერთების წესები

როგორც ვნახეთ, ბგერათშეერთების მრავალნაირობა შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, შედეგის თვალსაზრისით, ორი მთავარი ტიპის სახით: ბგერათშეერთების ერთი ტიპია **ბ გ ე რ ა თ შ ე რ თ ვ ა**, მეორე — **ბ გ ე რ ა თ შ ე რ წ ყ მ ა**.

მეორე მხრივ, ბგერათშეერთება, როგორც პროცესი, მიმდინარეობს გარკვეული წესების თანახმად. განვიხილოთ ეს წესები ბგერათშეერთების პროცესის თვალსაზრისით, სახელდობრ: რა წესებს ემორჩილება ბგერის ბგერასთან შეერთება?

ა. ბგერათშერთების პირველი წესი

უშუალო მეზობლობაში მყოფი ორი ბგერის წარმოთქმისას მათი საზიარო არტიკულაცია წარმოებს მხოლოდ ერთხელ (და არა ცალცალკე თითოეულისათვის). ამ წესს ვეძახით **ს ა ზ ი ა რ ო ა რ - ტ ი კ უ ლ ა ც ი ი ს წ ე ს ს**.

ამ წესის თანახმად, მაგ., ორი უშუალოდ მეზობელი მჟღერი ბგერისათვის სახმო სიმები უწყვეტლივ ჟღერს ორივე ბგერის წარმოთქმის განმავლობაში. ქართულში მუდამ ასეა ნორმალურად (არა ჩურჩულით) წარმოთქმულ ხმოვანთა შეერთებისას: **აბგო**, **აშგო**, **გპიგო**, და ა.შ.

მაგრამ მჟღერ თანხმოვანთა შეერთებისას მჟღერობა არ შეიძლება უწყვეტელი იყოს, თუ შეერთებულთაგან ერთ-ერთი **ხ შ უ ლ ი** თანხმოვანია: როგორც ვიცით, ყოველ ხშულს — და მათ შორის მჟღერსაც — აქვს აუცილებელი პაუზა ("უბგერობა") (იხ. გვ. 56). მაშასადამე, მჟღერობა უწყვეტელია უშუალოდ მეზობელ მხოლოდ **ა რ ა ხ შ უ ლ**

ბგერათა წარმოთქმისას; ხმოვნებს გარდა ასეთია ნაპრალოვანი და სონორული თანხმოვნები. მჟღერობა არ წყდება, მაგ., შემდეგ შეერთებებში **ზზ (ვაზზე), ზღ ან ღზ (უზღო, თაღზე), ძრ (ძრაყალი), რნ, (მარნის), ლნ (ბელნის)** და ა. შ.

მაგრამ მჟღერობა შეწყდება შემდეგებში: **აღი, აღვა, აგო, უბღა** და მისთანებში.

ამავე წესის თანახმად ორი კომორგანული ბგერის შეერთებისას სათანადო ორგანოების საზიარო არტიკულაცია ხდება ერთჯერ; მაგ., **ღთ-სათვის წინაენის ხშვა-სკდომა კბილებთან (მაგ., ბელთან), მბ-სათვის ტუჩების ხშვა-სკდომა (ამბავი).**

ბრძელი ხმოვანი და ბრძელი თანხმოვანი

ორი საესებით მსგავსი ბგერის შეერთებისას მათი საზიარო არტიკულაცია გრძელდება უწყვეტლივ: **ღაბგო, შმმხო, ომმა, ვაზზე, მათთან, ცხაღღება, ბმონია.** ამ გზით, ჩვეულებრივ, წარმოიქმნება ხოლმე **გრძელი ხმოვანი** (მაგ., ააჰა, ეეჰე) და გრძელი ან გაორმაგებული თანხმოვანი, რომელსაც, ჩვეულებრივ, ეძახიან **გემინატი** ანუ **გემინირებულ თანხმოვანს** (ლათ. geminare "შეუღლება, გაორკეცება"); აქედან მსგავს თანხმოვანთა შეერთებას ვეძახით **გემინაცია**. გემინირებულია, მაგ., **თმათთან-ში, მლომმა-ში, ზხაზზე-ში** და ა. შ.

მსგავს ხშულთა შეერთებისას გრძელდება, რა თქმა უნდა, მხოლოდ შუა მომენტი.

ორი მსგავსი ხშულის შეერთებისას განასხვავებენ **გრძელ ხშულს** **გემინირებულისაგან**: თუ მსგავს ხშულთა შეერთება ჰქმნის საესებით ერთიან ხშულს, განსხვავებულს თითოეული შემადგენლისაგან მხოლოდ დახანებით, მაშინ გვაქვს გრძელი ხშული; ხოლო, როცა შენაერთში მაინც იგრძნობა ორმაგობა, მაშინ გვაქვს გემინატი ანუ გაორმაგებული ხშული. ზოგ ენას მეტად ახასიათებს გრძელი ხშულები, ზოგს — გემინატები.

ა ფ რ ი კ ა ტ ი

საზიარო არტიკულაციის წესის თანახმად აქამდე აღწერილი ბგერათშეერთების ყველა სახეობა წარმოადგენს ბგერათშერთვის ნიმუშებს (იხ. ზემოთ გვ. 101 ბგერათშერთვის შესახებ). მაგრამ ამ წესით შესაძლებელია ბგერათშერთვის ისეთი პროცესიც, რომლის შედეგად გვაქვს ბგერათშერწყმა. ამგვარი ბგერათშერთვის ნიმუშს წარმოადგენს **აფრიკატი**, რომლებიც, საყოველთაოდ მიღებული აზრით (იხ. გვ. 88 და შემდ.), წარმოადგენენ ხშული თანხმოვნების შერწყმას მომდევნო კომორგანულ სპირანტებთან; მაგ., ქართულის ექვსი აფრიკატი (**ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ**) მიღებულად ითვლება მეორე საშუა-

ლის (დ - თ - ტ) შერწყმისაგან მომდევნო მეორე (ზ - ს) და მესამე (ყ - შ) წყვილგულთან:

ქართულ აფრიკატთა პირველ ჯგუფში (ძ - ც - წ) შემავალ ხშულებს (დ - თ - ტ) საზიარო არტიკულაცია აქვთ მომდევნო მეორე (სისინა) წყვილგულთან (ზ - ს); ესაა მათი წ ი ნ ა ე ნ ი ს - მ ი ე რ ო ბ ა (რაგვარობით კი ისინი განსხვავებულნი არიან); აგრეთვე მეორე ჯგუფშიაც (ჯ - ჩ - ჭ): იმავე წინაენისმიერ დ - თ - ტ - ს უერთდება მომდევნო წყვილგული ყ - შ, აქაც საზიაროა წინაენის-მიერობა. განსხვავება იმაშია მხოლოდ, რომ პირველ შემთხვევაში (ძ - ც - წ) წინაენა ზედა კბილებთანაა და ეხება ქვედასაც (ისე როგორც ზ - ს-სათვის), ხოლო მეორე შემთხვევაში (ჯ - ჩ - ჭ) წინაენა ნუნებთანაა და ქვედაკბილებს არ ეხება (ისე როგორც ყ - შ-სათვის). აქედან ჩანს, რომ აფრიკატების ორ ჯგუფს შორის განსხვავება დამოკიდებულია მათში შემავალი სპირანტების განსხვავებაზე.

ბ. ბგერათშეერთების მეორე წყვილი

უშუალო მეზობლობაში მყოფი ორი პეტეორგანული ბგერის წარმოთქმისას ორგანოები იცვლიან მდგომარეობას უმოკლესი გზით. ამ წესს ვეძახით არტიკულაციის უმოკლესი გზის წესს.

ამ წესის თანახმად საწარმოთქმო ორგანოები, წინმდგომი ბგერის გათავების შემდეგ, კი არ უბრუნდებიან ინდიფერენტულ მდგომარეობას (იხ. გვ. 24), არამედ გადადიან მომდევნო ბგერის წარმოებაზე პირდაპირ, რამდენადაც ეს შესაძლებელია. ამიტომ სუსტდება წინმდგომი ბგერის დამართვა და მომდევნო ბგერის შემართვა: წინმდგომის დამართვა არ დასრულდება, ხოლო მომდევნო შემართვა იწყება არა ინდიფერენტული მდგომარეობიდან, არამედ წინმდგომი ბგერის დაუმთავრებელი დამართვიდან.

წარმოთქვით განსხვავებულ ხმოვანთა შეერთება ეი (შმიტანა) აუჩქარებელი და დაუუკვირდეთ, თუ როგორ გადადის ენა ე-ს მდგომარეობიდან ო-საზე. შეადარეთ ცალკე წარმოთქმული ე: როცა დავასრულებთ განმარტოებულ ე-ს, ენა უბრუნდება იმ მდგომარეობას, რომლიდანაც გამოვიდა ე-ს დაწყებისას; ხოლო ე-ს წარმოთქმისას ეს აღარ ხდება: ენა ე-დან პირდაპირ გადადის ო-ს მდგომარეობაში, ე. ი. მიდის წინ და ზევით (იხ. სურ. 31). განსხვავებულ ხმოვანთა ყოველგვარ შეერთებაში (მაგ.: აი, ია, იე, ოი, ოო, უი, უო...) შეეკიდლია დაეინახოთ ანალოგიური პროცესი.

ასეთივეა თანხმოვნისა და ხმოვნის შეერთების (მაგ., დე-ს წარმოთქმის) პროცესი: დ-ს არტიკულაციის გათავების შემდეგ ენა კი არ უბრუნდება ინდიფერენტულ მდგომარეობას, არამედ პირდაპირ გადადის ე-ს მდგომარეობაში. ანალოგიურადვე ერთდება "ხმოვანი+თანხმ.", მაგ., კლ.

ამავე პროცესს აქვს ადგილი თანხმონის შეერთებისას თანხმოვანთან, როგორცაა, მაგ.: *თრ ან რთ, რგ ან გრ, ღვ ან გღ, თქ ან ქთ* და მრავალი სხვა. თითოეული ამ შეერთებათაგანის განხილვა დაგვარწმუნებს არტიკულაციის უმოკლესი გზის წესის მართებულობაში.

დ ი ფ თ ო ნ გ ი

ზმოვანთა ამ წესით შეერთებაში საგანგებოდაა აღსანიშნავი დ ი ფ თ ო ნ გ თ ა წარმოქმნა.

საქმე ისაა, რომ განსხვავებულ სრულ ზმოვანთა ერთმანეთთან ისეთი შეერთება, როგორცაა, მაგ., *აი, აე ან ოი, ოუ* და სხვა, არ იწვევს შენიშვნებს, გარდა იმისა, რომ მათ შუა (მაგ., *ა-სა* და *ო-ს შუა აო-ში, ან ო-სა* და *ო-ს შუა ოო-ში*) გარდამავლობა (ან უკეთ: გარდამავლობის ხანგრძლიობა) მეტ-ნაკლებია; აო-ში მეტია, ვიდრე აე-ში, ოო-ში მეტია, ვიდრე უო-ში: აო-ში აღან ომდე მეტი გზა აქვს გასავლელი ენას, ვიდრე აე-ში აღან ემდე; ოო-დან ომდე მეტი გზაა ენისათვის, ვიდრე ოო-დან უმდე.

რაც შეეხება არასრული ზმოვნის ("ნახევარზმოვნის") შეერთებას მეორე ზმოვანთან, ამაზე საჭიროა მეტად შევაჩეროთ ყურადღება.

ორი ზედიზედ მოსული სრული ზმოვნის შეერთება, ჩვეულებრივ, კქმნის ორ მარცვალს. მაგრამ ზოგ ენაში (ან ერთი ენის სხვადასხვა პერიოდში) ზოგიერთ სრულ ზმოვანთა შეერთება კქმნის ერთ მარცვალს — ერთ-ერთი ზმოვნის დასუსტების გზით. ასეთ ენებში (ან ენის გარკვეულ პერიოდში) სუსტდება, ჩვეულებრივ, ვიწრო ზმოვნები, სახელდობრ, ი და უ, რომლებიც იქცევიან *ე* და *უ* ("ნახევარზმოვნებად").

ორი განსხვავებული ზმოვნის ისეთ შეერთებას, რომელიც გვაძლევს ერთ მარცვალს ერთ-ერთი ზმოვნის დასუსტების გზით, ეწოდება დ ი ფ თ ო ნ გ ი ანუ ო რ ხ მ ო ვ ა ნ ა (ბერძნ. di(s) 'ორმაგი', phtongos 'ბგერა').

ამგვარად, დიფთონგის წარმოქმნის პროცესი წარმოადგენს არტიკულაციის უმოკლესი გზის წესის რეალიზაციას: ორი სრული ზმოვანი თავსდება ერთ მარცვალში, რადგანაც ისინი უერთდებიან ერთმანეთს უმოკლესი გზით, რაც, თავის მხრივ, განსაზღვრავს მათს ერთმანეთთან მეტ სიმჭიდროვეს, ვიდრე ორი სრული ზმოვნის შეერთებისას.

დიფთონგის წარმოქმნის პროცესი, ბგერათშეერთების თვალსაზრისით, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ შემდეგნაირად: ფართო ზმოვნის (მაგ., *ა-ს*) შეერთებისას ვიწრო ზმოვანთან (მაგ., *ო-სთან*) პირველის დამართვა ოდნავ ხანგრძლივდება მომდევნო ზმოვნის შემართვის ხარჯზე; ამის გამო ეს ვიწრო ზმოვანი მოკლდება და სუსტდება; ამ გზით მიღებული მოკლე და სუსტი ი გამოიხატება ქართულში *ე-ს* სახით (ეს ასო ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა ძველ ქართულში). *ე-ს* ეძახიან ი ო ტ ს. საყურადღებოა, რომ ვიწრო ზმოვანი (აქ *ი*) სუსტდება იმ

შემთხვევაშიც, როცა იგი წინ უძღვის ფართოს (აქ ა-ს), ე. ი. ა შეერთებაშიც; მაშასადამე, ა-ში ო-ს დამართვის დასუსტების ხარჯზე ძლიერდება მომდევნო ა-ს შემართვა.

ამგვარად, აი გვევლინება ად დიფთონგის სახით, ხოლო ია – ად დიფთონგის სახით. პირველი (აჲ) ცნობილია დ ა მ ა ვ ა ლ ი დ ი ფ თ ო ნ გ ი ს სახელით, რადგანაც შეერთება იწყება სრული ხმოვნით და თავდება მოკლე სუსტით; ხოლო მეორე (აჲ) – ა ღ მ ა ვ ა ლ ი დ ი ფ თ ო ნ გ ი ს სახელით, რადგანაც შეერთება იწყება სუსტი ხმოვნით და თავდება სრულით: პირველი (აჲ) კლებადია, მეორე (აჲ) ზრდადი.

რამდენადაც დ ი ფ თ ო ნ გ ი წარმოადგენს მხოლოდ ე რ თ მარცვალს, ამდენად მარცვლის მატარებელია (ანუ მარცვლოვანი) მასში მხოლოდ სრული ხმოვანი, ხოლო დასუსტებული ხმოვანი (აქ ა) – მარცვლოვნობას მოკლებული (ანუ უმარცვლო).

ასეთივე შედეგი შეიძლება მოგვეცეს ფართო ხმოვნის (მაგ., იმავე ა-ს) შეერთებამ მომდევნო ან წინმდგომ უ-სთან: როგორც ვიცით, უ აგრეთვე ვიწრო ხმოვანია (იხ. ზემოთ). აქაც შესაძლებელია მივიღოთ დიფთონგი აუ (აუ-საგან) და უა (უა-საგან).

[ასო უ-ს აქ ვხმარობთ დასუსტებული ანუ უმარცვლო უ-ს აღსანიშნავად; ძველად ამ მნიშვნელობით უფრო ხშირად იხმარებოდა ასო უ, მაგრამ ზოგჯერ ხმარობდნენ უ-საც].

მაშასადამე, აუ წარმოადგენს აჲ-ს ანალოგიურ დამავალ დიფთონგს, უა – აღმავალს (აჲ-ს ანალოგიურად).

აღწერილი დიფთონგების ნიმუშები გვაქვს ქართულში, მაგ., შემდეგ სიტყვებში (ძველი დამწერლობით): დედაჲ (– აი-საგან), აჲკობ (აი-საგან); თუალი (ძველად იწერებოდა თუალი და შემდეგ თუალი), საშუალი (ვერთ დღეს საშუალი, როგორც ძველად) და სხვა.

დიფთონგის მარცვლოვან ნაწილად გვევლინება არ მხოლოდ ა, როგორც აქ წარმოადგენილ ნიმუშებშია, არამედ ყოველი ხმოვანი; სახელდობრ: ეჲ (ეი-საგან, მაგ., დღეჲ), ოჲ (ოი-საგან, მაგ., უფროჲსი) – დამავალი დიფთონგები; ეჲ (იე-საგან), ოჲ (იო-საგან), ეჲ (იუ-საგან, მაგ., ეჲდა) – აღმავალი დიფთონგები.

ყველა ამ შემთხვევაში ხმოვანთშეერთების პროცესი ისეთივეა, როგორც ზემოაღწერილი, სახელდობრ: ორ შეერთებულ ხმოვანთაგან ერთ-ერთი სუსტდება მეორის სასარგებლოდ და ვლებულობთ, ბგერათშეერთების II წესის თანახმად, სრული ხმოვნის შეერთებას სუსტ ხმოვანთან ერთი მარცვლის ფარგლებში: ერთია მარცვლოვანი, მეორე – უმარცვლო ხმოვანი.

როგორც ჩანს, ქართულში ისტორიულად ჭარბობს დამავალი დიფთონგები, რომლებშიც დიფთონგის უმარცვლო ნაწილად გამოყენებულია უმრავლეს შემთხვევაში ა.

დამავალ დიფთონგს ეძახიან ნ ა მ დ კ ი ლ დ ი ფ -
თ ო ნ გ ს .

დღევანდელ სალიტერატურო ქართულში დიფთონგები ნაკლებად შეიმჩნევა.

უფრო გავრცელებულია დიფთონგები რუსულ ენაში, სადაც აგრეთვე ჭარბობს დამავალი ანუ ნამდვილი დიფთონგები; დიფთონგის უმარცვლო ნაწილად აგრეთვე გვევლინება *и* (=ა). რუსულში დიფთონგებია: *ай* (აი -საგან, მაგ., дай), *эй* (იწერება *ей* , მაგ., скорей), *ой* (ოი-საგან, მაგ., другой), *уй* (უი-საგან, მაგ., пробуй).

არანამდვილი დიფთონგებია რუსულში: *ja* (იწერება я), *jə* (იწერება е, მაგ., ел 'ჭამდა'), *jo* (იწერება ё, მაგ., ёлка), *ju* (იწერება ю, მაგ., юг 'სამხრეთი'), რომლებშიც *j* წარმოადგენს არა სუსტ ხმოვანს, არამედ შუაენისმიერ თანხმოვანს (იხ. ზემოთ გვ. 66).

არანამდვილი დიფთონგი გავრცელებულია ჭანურში, მაგ., ლოაა 'ლოყა', ძენ 'არის' ოააზუ 'გათლა'.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ ერთ მარცვალში თავსდება სამი ხმოვანი; ასეთ შეერთებას ეწოდება ტ რ ი ფ თ ო ნ გ ი (სამხმოვანა). სალიტერატურო ქართულში ტრიფთონგები არა გვაქვს. ტრიფთონგად შეიძლება ჩაითვალოს, მაგ., იმერ. კილოს რააა? დეააა. ინგლისურში ასეთად ითვლება, მაგ., *aiə* (სიტყვაში diary 'დღიური' – წარმოითქმის *daɪəry*, *eiə* (სიტყვაში player – წარმოითქმის *pleɪə* 'მოთამაშე') და სხვა.

შემართვა-დამართვის სახეები

ბგერათშეერთების მეორე – უმოკლესი გზის – წესის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოქმედებას წარმოადგენს სახმო სიმების არტიკულაციის შეერთება ამა თუ იმ ბგერის შემართვასა ან დამართვასთან. იმის მიხედვით, თუ როგორი საწარმოთქმო მოძრაობა აქვთ ს ა ხ მ ო ს ი მ ე ბ ს ამა თუ იმ ბგერის შემართვისას (დასაწყისში) ან დამართვისას (ბოლოში). ვასხვაკვებთ შემართვისა და დამართვის რამდენიმე სახეს, სახელდობრ: 1) ფ შ ვ ი ნ ვ ი ე რ ს , 2) ძ ლ ი ე რ ს ა და 3) რ ბ ი ლ ს შემართვა-დამართვას.

1) ფშვინვიერია ბგერის შემართვა-დამართვა, თუ ამ ბგერის შემართვა-დამართვისას სახმო სიმები საფშვინვო მდგომარეობაშია (იხ. გვ. 82) და ჰაერნაკადის მეტ-ნაკლები რაოდენობა გაივლის სიმებში გასაგონრად. ფშვინვიერ-შემართვიანია, მაგ., ქართული ა სიტყვაში ჰაერი. ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები ახასიათებს ზოგიერთ ენას; ასეთია, მაგ., გერმანული ენა (მაგ., სიტყვებში haben, Himmel, Herbst ფშვინვიერშემართვიანია a, i და e); ზოგიერთ ენაში კი არ არის ასეთი ხმოვ-

ნები; მაგ., რუსულსა და სხვა სლავურ ენებს, აგრეთვე ფრანგულს, იტალიურსა და სხვა რომანულ ენებს, არა აქვთ ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები (ამიტომაა, რომ რუსს ან ფრანგს უჭირთ, საგანგებო ვარჯიშის უმისოდ, მაგ., haben-ის წარმოთქმა: ფრანგი ამბობს აბნ, რუსი ხაბნ). დღევანდელ სალიტერატურო ქართულსაც ნაკლებ ახასიათებს ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები (არის მხოლოდ შორისდებულებში, მაგ., ჰა, აჰა, და უცხოურ სიტყვებში, მაგ., ჰბერი, ჰბნვი, ჰმბნი, ჰმბეროხი და სხვა). როგორც ჩანს, ძველ ქართულს იგი მეტად ახასიათებდა, მეტადრე ე. წ. ჰაემეტობის პერიოდში.

დამახასიათებელია ფშვინვიერშემართვიანი ხმოვნები ქართულისა, ჭანურისა და სვანურისა ზოგიერთი კილოებისათვის (ს. ჟღენტი).

რაც შეეხება ფშვინვიერშემართვიან თანხმოვანს, ეს ძლიერ იშვიათი მოვლენაა საერთოდ: არც ერთ დასახელებულ ენას, გარდა ქართულისა, იგი არ გააჩნია; თვით ქართულს, რომელსაც ისტორიულად უეჭველად ჰქონდა ფშვინვიერშემართვიანი თანხმოვნებიც, დღეს თითქმის გაქრობამდე დასუსტებია ისინი. ესაა ფშვინვიერშემართვიანი ყველა თანხმოვანი (გარდა მორე და მესამე სამეულისა), რომლებითაც იწყება ზმნები ობიექტურ მესამე და სუბიექტურ მორე პირში: *ჰშარავს, ჰშარავ, ჰპითხავს, ჰპითხავ, ჰქარავს, ჰკავს* და მისთანანი (მაშასადამე, ფშვინვიერშემართვიანი თანხმოვნები იწერება *ჰფ, ჰკ, ჰქ, ჰგ*). დღეს ქართულში ასეთი თანხმოვნები ამ მნიშვნელობით იხმარება ზოგ დიალექტში, ხოლო სალიტერატურო ქართულში ისინი იხმარება იშვიათად და, თუ იხმარება, არა მორფოლოგიურის, არამედ ემოციური დანიშნულებით (მაგ., *ჰპრის, მოჰქლა, ჰშეაის* და მისთ.).

ყველა დასახელებულ შემთხვევაში სახმო სიმებში წარმოებული ფშვინვა მჭიდროდ (უმოკლესი გზით) ერთვის მომდევნო თანხმოვნის შემართვას.

ფშვინვიერდამართვიანი ხმოვანი აგრეთვე იშვიათი მოვლენაა; ქართულში ამის ნიმუშად გამოდგება შორისდებულები, მაგ., *ეაჰ, უჰ*, სადაც ა და უ ფშვინვიერდამართვიანი ხმოვნებია.

რაც შეეხება ფშვინვიერდამართვიან თანხმოვანს, ასეთია ყველა ასპირატი ანუ ფშვინვიერი ხშული თანხმოვანი და, ჩვეულებრივ, ყრუ სპირანტები (იხ. გვ. 85), რომელთაც ზესადგამ მიღში ხშვის ან ნაპრალის მოშლის შემდეგ, თან მისდევს (უმოკლესი გზით) დამართვისას სახმო სიმებში წარმოქმნილი ჩქამი (ფშვინვა, ანუ ასპირაცია).

დამართვის მეტ-ნაკლები ფშვინვიერობით განსხვავდება ერთმანეთისაგან ქართულისა, გერმანულ-ინგლისურისა და რუსულის ხშული თანხმოვნები: ქართულის ხშულები მეტად ფშვინვიერდამართვიანია, ვიდრე გერმანულ-ინგლისურისა, ხოლო რუსულის — მათზე ნაკლები.

2) ძლიერია ანუ მაგარი ბგერის (უმეტესად ხმოვნის) შემართვა, თუ ამ ბგერის შემართვისას სახმო სიმების მჭიდროდ დახშული მღვომარეობა სწრაფად იცელება მათი გაქობით, რის შედეგადაც გვესმის

ერთგვარი ძლიერი კენესისებრი ჩქამი; ძლიერია ანუ მაგარი ხმოვნის დამართვა, თუ ბგერის დამართვისას სახმო სიმები სწრაფი წყვეტილი დაიხშება, რის შემდეგაც გვესმის კენესისძიერი ჩქამი.

ძლიერშემართვიანი ხმოვნები ქართულ სალიტერატურო მეტყველებაში არ იხმარება; ზოგჯერ წარმოითქმება ზოლმე ძლიერშემართვიანი ხმოვანი დაეინებულად თქმულ არა-ში: 'არა' ('ნიშანი წარმოადგენს ბგერის ძლიერ შემართვას). ეს ის ბგერაა, რომელიც ცნობილია არაბულში ح ا ت - ის სახელწოდებით (ნიშანია ح).

ქართველურ ენებში მაგარშემართვიანი ხმოვნები აქვს ზანურს (მეგრულსა და ჭანურს); მაგ., მეგრ. და ჭანური (ვიწურ-არქაბული, ათინური) ყ შჯი 'ყური', ყ ონა 'ყანა' (ყ გამოხატავს უ-ს და ო-ს ძლიერ შემართვას). ევროპულ ენებში მაგარშემართვიანი ხმოვნები ყველაზე მეტად ახასიათებს სალიტერატურო გერმანულს; მაგ., სიტყვებში 'aber, immer, ober: სიტყვის დამწყები ყოველი ხმოვანი ძლიერშემართვიანია (ან ფშვინვიერშემართვიანი, იხ. გვ. 108).

არც ძლიერდამართვიანი ხმოვანი აქვს ქართულს; მხოლოდ ცალკეული ხმოვნით გათავებული ნაწილაკი შეიძლება წარმოითქვას ძლიერი დამართვით ქართულში, მაგ., ა (სამწუხარო გაკვირვების გამოხატვა), არა (აკრძალვის გამოხატვა).

ძლიერშემართვიანი თანხმოვანი იშვიათია, კერძოდ არა აქვს იგი ქართულსაც; ხოლო ძლიერდამართვიანი თანხმოვნებია ქართულში აბრუპტივები ხმოვნის წინ (მაგ., ტარი, პირი, კარი): დამართვისას გვესმის მანამდე დახშული სახმო სიმების გაპობის ტკაცანისებრი ჩქამი. ძლიერდამართვიანია აგრეთვე ფრანგულის მჟღერი და ყრუხშულები.

3) *ნელია ანუ რბილი ბგერის შემართვა-დამართვა, თუ ამ ბგერის შემართვა-დამართვისას სახმო სიმები ჩქამის წარმოუქმნელად შეუდგებიან (შემართვა) ბგერის წარმოებას და უჩქამოდვე ერთმანეთს დასცილდებიან (დამართვა) ბგერის დასრულებისას. მაშასადამე, ნელი ანუ რბილი შემართვა-დამართვა გვაქვს მაშინ, თუ არაა არც ფშვინვიერი და არც ძლიერი შემართვა-დამართვა.*

ქართული ხმოვნებისათვის ნორმალურ მეტყველებაში დამახასიათებელია მხოლოდ ნელი შემართვა-დამართვა, ე. ი. ქართული ხმოვანი იწყება ნელი შემართვით და თავდება ნელივე დამართვით. ასეთივე ყველა მჟღერი და სონორული თანხმოვნები.

ნელშემართვიანია ყველა ხმოვანი სლაკური ენებისა, კერძოდ რუსულისა, და რომანული ენების. რაც შეეხება სლაკურ და რომანულ ენათა თანხმოვნების შემართვას, ისიც ჩვეულებრივ ნელია, ხოლო დამართვა სლაკური ენებისა ფშვინვიერია, რომანულისა, კერძოდ ფრანგულის — ძლიერი.

შვენიშნავთ აქვე, რომ ბგერათშეერთების არტიკულაციის უმოკლესი გზის წესის მოქმედებას ვხედავთ მხოლოდ ფშვინვიერ შემართვა-

დამართვიან და ძლიერ შემართვა-დამართვიან ბგერებში; რა შეეხება ნელშემართვა-დამართვიან ბგერებს, აქ შეერთებას ადგილი არა აქვს, რადგან ნელი შემართვა-დამართვა არ ჰქმნის აკუსტიკურად გასაგონარ ელემენტს.

[აქ, ბგერათშეერთებაში, ნელშემართვიან ბგერებზე მოგვიხდა საუბარი შემართვა-დამართვის სახეებთან დაკავშირებით].

ბ. ბგერათშეერთების მისამე ვსი

უშუალო მეზობლობაში მყოფი ჰეტერორგანული თანხმოვნების წარმოთქმისას ზოგჯერ მათი არტიკულაცია მიისწრაფვის ერთჟამიერობისაკენ. ესაა ა რ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ი ს ე რ თ ჟ ა მ - ი ე რ ო ბ ი ს წ ე ს ი .

თანხმოვანთა დაცვისური და აქცვისური

კომპლემსები

თანხმოვანთა არტიკულაციის ერთჟამიერობისადმი მისწრაფებას მაშინ აქვს ადგილი, როცა შესაერთებელი ორი თანხმოვანიდან წინმდგომი იწარმოება ზესადგამი მილის უფრო წინა არეში, ვიდრე მომდევნო თანხმოვანი. ასეთია, მაგ., შემდეგი შეერთებანი: *ბღ, ფზ, ტკ, სქ* და მისთანები (და არა შებრუნებული თანმიმდევრობით: *დბ, ხფ, კტ, ქს...*). შეიძლება ითქვას, რომ *ბღ-ჯგუფში ბ-სა და დ-ს ხშვა ხდება* (ან შეიძლება ხდებოდეს) თითქმის ერთჟამიერად; თითქმის ერთჟამიერია აგრეთვე *ტკ-ში ხშვა წინაენისა ტ-სათვის და უკანაენისა კ-სათვის; ტუჩების დახშვა ფზ-ში ფ-სათვის და ნაპრალის შესაქმნელი მოძრაობა ზ-სათვის ხდება აგრეთვე თითქმის ერთჟამიერად; ამგვარადვე ს-სთვის საჭირო ნაპრალი და მომდევნო ქს ხშვა სქ-ში თითქმის ერთჟამიერია. ერთჟამიერობისადმი მიდრეკილება, ყოველ შემთხვევაში, ყველაშია; და არის იმიტომ, რომ ყველა განხილულ ჯგუფში წინმდგომი თანხმოვანი (*ბ-, ფ-, ტ-, ს-*) იწარმოება უფრო წინა არეში, ვიდრე მომდევნო (*-ღ, -ზ, -კ, -ქ*). ამიტომაცაა, რომ წინმდგომი თანხმოვანი ადრე უნდა წარმოითქვას (ე. ი. ადრე უნდა განიხშოს, თუ თანხმოვანი ხშულია, ან ჰაერნაკადი ადრე უნდა გამოედინოს, თუ თანხმოვანი ნაპრალოვანია), ვიდრე მომდევნო: ერთჟამიერი წარმოთქმა მათ ერთ თანხმოვანად აქცევადა, ხოლო მომდევნო თანხმოვნის ადრე განხშვა (ან მისთვის ჰაერნაკადის გამომდინარეობა) ფიზიოლოგიურად შეუძლებელია. მამსადაამე, თანხმოვანთა ასეთი თანამიმდევრობისას გვაქვს მათი არტიკულაციის პირველ ნაწილში (ე. ი. ხშვისა და ნაპრალის წარმოების დროს) ერთჟამიერობა, ხოლო მეორე ნაწილში (განხშვისა და ჰაერნაკადის დენის დროს) — წინმდგომის ადრე წარმოთქმა.*

თანხმოვანთა ასეთი თანამიმდევრობის კომპლექსს ვეძახით *დ ე ც ე ს ი უ რ ა ნ უ ი ქ ი თ უ რ კ ო მ პ ლ ე ქ ს ს* (ლათ.

decessio 'იქით წასვლა, დაშორება'). დეცესიურია, მაგ., ბღ, ღგ, ზგ და მისთანები; შებრუნებული თანამიმდევრობის კომპლექსს ვეძახით აქცესიურ ანუ აქეთურ კომპლექსს; აქცესიურია, მაგ., ღღ, გღ, ვზ და მისთ. (ლათ. accessio 'აქეთ მოსვლა').

არაერთარ ერთჟამიერობაზე არ შეიძლება ლაპარაკი აქცესიურ კომპლექსში (მაგ., გღ-ში), რადგანაც წინმდგომი თანხმოვანი (აქ გ), გაუჩინარდება, თუ მას არ ექნება ცალკე ხშვა. საკმარისია სცადოთ ერთჟამიერი ხშვა გღ-კომპლექსის წარმოსათქმელად, რომ მასში გ გაუჩინარდეს; დეცესიურ კომპლექსში კი (მაგ., ღგ) ერთჟამიერი ხშვა ჩვეულებრივია.

ეს მსჯელობა რომ გადავიტანოთ ბგერათა შემართვა-დამართვის ურთიერთობის ცნებებზე, ვნახავთ, რომ დეცესიურ კომპლექსში შემაკვალ თანხმოვნებს (მაგ., ბღ, ღგ, თქ, ზგ-ს) შემართვის მომენტი ერთჟამიერი აქეთ, ხოლო დაყოვნებისა და დამართვის მომენტები თითოეულს თავ-თავისი; აქცესიურ კომპლექსში შემაკვალ თანხმოვნებს თავ-თავისი აქეთ სამივე მომენტი.

მამასადამე, დეცესიურ-აქცესიურ კომპლექსთა ერთმანეთისაგან განსხვავება ემყარება ბგერათშეერთების მესამე წესს, რომლის თანახმად დეცესიურ კომპლექსში შემაკვალ თანხმოვნებს ერთჟამიერი შემართვა აქეთ.

თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები ქართულში

თანხმოვანთა ისეთ კომპლექსებს, როგორცაა, მაგ., ბღ, თზ, ქჭ, ეძახიან ქართული ენის სპეციფიკურ კომპლექსებს. სპეციფიკურია ეს კომპლექსები ქართულისათვის, რადგანაც ასეთი რამ, სისტემის სახით, სხვა კავკასიურ ენაში არ გვხვდება; ქართულში კი ისინი სისტემას წარმოადგენენ. ეძახიან მათ აგრეთვე ჰარმონიულ ჯგუფებს, რადგანაც კომპლექსში შემაკვალი თანხმოვნები (მაგ., ბღ და ღ, თღა ბ, ჯღა ყ) შეგუებულია ერთმანეთთან არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურად (იხ. ქვემოთ), არამედ აკუსტიკურადაც: კომპლექსის შემადგენელი ორივე თანხმოვანი ერთნაირი მჟღერობა-სიყრუისაა: ან ორივე მჟღერი, ან ორივე ყრუ ფშვინიერი, ან ყრუ მკვეთრი.

მათი ერთმანეთთან ფიზიოლოგიური შეგუებულობა იმაში გამოიხატება, რომ ყველა ჰარმონიული კომპლექსი დეცესიურია, ე. ი. მათი შემადგენელი თანხმოვნები ერთჟამიერშემართვიანია: ყოველ ჰარმონიულ კომპლექსს ერთი შემართვა აქვს და არა ორი, ე. ი. არა ცალ-ცალკე თითოეული შემადგენლისათვის.

მამასადამე, ქართულის თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსები, როგორც დეცესიური ბგერათშეერთებანი, შედგება ბგერათშეერთების III წესის მოქმედებისა: მათში შეერთებულია პეტერორგანული თანხმოვნები არტიკულაციის (აქ შემართვის) ერთჟამიერობის საფუძველზე.

ქართულში ჩვენ ვასხვავებთ თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსების ორ სისტემას: A-სისტემა და B-სისტემა.

საერთოა ორივე სისტემისათვის კომპლექსთა პირველი კომპონენტები, სახელდობრ: ხშულთა პირველი ოთხი სამეული: ბ - ფ - პ, დ - თ - ტ, ძ - ც - წ, ჯ - ჩ - ჭ.

განსხვავებულია ერთმანეთისაგან A და B -სისტემები კომპლექსთა მეორე კომპონენტებით, სახელდობრ: A-სისტემაში მონაწილეობს ხშულთა მეხუთე სამეული (გ - ქ - კ), ხოლო B-ში მეოთხე წყვილული (ღ - ხ) და მეექვსე სამეულის ყ.

A = სისტემა

1. ბგ - ფქ - პკ: აბგა - ფქვა - აპკი
2. დღ - თქ - ტკ: ადგა - თქვა - ტკივილი
3. ძგ - ცქ - წკ: ძგერა - ცქერა - წკირი
4. ჯგ - ჩქ - ჭკ: ჯგლეთა - ჩქარი - ჭკნობა

B = სისტემა

1. ბღ - ფხ - პყ: ბღავის - ფხა - ეპყრობა
  2. დღ - თხ - ტყ: დღე - თხა - ტყე
  3. ძღ - ცხ - წყ: ძღოლა - ცხელი - წყალი
  4. ჯღ - ჩხ - ჭყ: ჯღაბნა - ჩხირი - ჭყვიის
- [საგანგებო ჭკლევის საგანია ამ სისტემების შედგენილობის ანალიზი და მათი წარმოქმნის საკითხი].

4. კოართიკულაციის ზოგიერთი სახე

ბგერათშეერთების მრავალფეროვნებას ვერ ამოსწურავს ზემო-განხილული სამი წესი; ამიტომ ბგერათშეერთების ზოგიერთ დანარჩენ სახეებს ვაერთიანებთ კოართიკულაციის ცნებაში.

როგორც ვიცით, თითოეული ბგერის წარმოთქმა შედგება რამდენიმე საწარმოთქმო ორგანოს აქტიური ან პასიური მოქმედებამდგომარეობისა.

მაგ., ა-სთვის: 1) ტურები გაღებულია ფართოდ, 2) ქვედა ყბა დაწეულია ძირს, 3) ენა ძვეს თითქმის ნეიტრალურად, 4) ენის წვერი ძვეს ქვედა კბილების რიგთან, 5) რბილი სასა აწეულია და კეტავს გზას ცხვირისკენ, 6) სახმო სიმები უღერს. ამ ექვსი მოძრაობა მდგომარეობიდან ა-სთვის არსებითია მხოლოდ ენის მდებარეობა, დანარჩენი მომენტები არაარსებითია ა-სთვის.

თუ შევადარებთ ამას ო-ს წარმოთქმას, დაინახავთ, რომ ო-სთვის არსებითია, ენის მდებარეობასთან ერთად (ენა გაწეულია უკნისკენ და აწეულია ზევით), ტურების მოძრავლება და მათი წინ წამოშვება; დანარჩენი მომენტები არაარსებითია. გ-ს წარმოთქმისათვის არსებითია მხოლოდ სახმო სიმების უღერა და უკანაენის მიბჯენა რბილ სასაზე; კ-

სათვის არსებითია სახმო სიმების დაკეტილობა და უკანანის გ-ს მსგავსი მდებარეობა და ა. შ.

მოცემულ ბგერათა ჩამოთვლილი საწარმოთქმო მომენტები — არსებითიც და არაარსებითიც — წარმოადგენს მის პ ი რ ე ე ლ ა დ ს საწარმოთქმო მოძრაობა-მდგომარეობას, რამდენადაც მხედველობაში მიღებულია ცალკე წარმოთქმული ბგერა (აქ: ა, ო, გ, კ).

მაგრამ ბგერითს გარემოცვაში, ე. ი. ბგერათშეერთებისას სიტყვაში, თითოეული ბგერა იძენს ზოლმე დამატებითს, ანუ მ ე ო რ ე უ ლ საწარმოთქმო მოძრაობა-მდგომარეობას. ასეთია, მაგ., ტუჩების მომრგვალება თანხმოვნისათვის მომდევნო ო-სა ან უ-ს წინ; მაგ., მარცვალ გ-ში გ წარმოთქმის მომრგვალებული ტუჩებით, რაც საჭიროა მხოლოდ მომდევნო უ-სათვის. მაშასადამე, გ-მ შეიძინა ლაბიალობა, რაც არ შედის მის პირველადს არტიკულაციაში; ამგვარად გ-ს ლაბიალიზაცია, შეძენილი მის მიერ გარკვეულ გარემოცვაში (აქ უ-სთან მეზობლობაში), წარმოადგენს მის მ ე ო რ ე უ ლ არტიკულაციას.

ჩვეულებრივ, ცოცხალი წარმოთქმის პროცესში, ეს მეორეული არტიკულაცია არაარსებითია მოცემული ბგერისათვის (აქ გ-სათვის); მაგრამ ისტორიულად ზოგიერთ მეორეულ არტიკულაციას შეუძლია მოიპოვოს მოცემული ბგერისათვის არსებითი ხასიათი. ასეთია, მაგ., პალატალიზაცია რუსულში, ნაზალიზაცია ფრანგულში და სხვა მისთანები (იხ. ქვემოთ).

ამა თუ იმ ბგერის მიერ მეორეული არტიკულაციის შეძენა ხდება კ ო ა რ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ი ს საფუძველზე ბგერათშეერთებაში — სხვა ბგერებთან როგორც უშუალო, ისე არაუშუალო მეზობლობაში (იხ. ზემოთ გვ. 99).

განვიხილავთ სანიშნოდ კოარტიკულაციის ორ სახეს — პ ა ლ ა ტ ა ლ ი ზ ა ც ი ა ს და ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა ს .

პალატალიზაცია

როგორც ვიცით, შუაენის (ე. ი. ენის ზურგის შუა ნაწილის) მაგარი სასის მიმართ არტიკულირების შედეგად მიღებულ ბგერას ეძახიან პ ა ლ ა ტ ა ლ უ რ ს (ლათ. palatum 'სასა', ფრანგ. palatal 'სასისა'); ხმოვნათგან პალატალურია, მაგ., ე და ი, ზოლო თანხმოვნათგან, ფრანგ. უ-ს, რომელიც ტრადიციული ფრანგული ანბანით იწერება gn, ვთქვით სიტყვაში ligner 'ხაზვა' (ზმნა), ან რუსულის j, მაგ., სიტყვაში я (=j+a).

მართლაც, ყველა ამ ბგერების წარმოებაში მოქმედებს შუაენა მაგარი სასის მიმართ: ე და ი ხმოვნებისათვის შუაენა მეტ-ნაკლებად უახლოვდება მაგარ სასას, j-სათვის — უფრო მეტად, ზოლო p-სათვის საესებით მიეხველება მას. აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით მათ ე-

ახიან რ ბ ი ლ ბეგრებს. მაშასადამე, ე და ი ხმოვნები, ჯ და უ-ს თანხმოვნები პ ა ლ ა ტ ა ლ უ რ ა დ ნაწარმოები რ ბ ი ლ ი ბეგრებია.

ქართულში პალატალური (ფიზიოლოგიურად) ანუ რბილი (აკუსტიკურად) თანხმოვანი არა გვაქვს, თუ არ ჩავთვლით მ-ბეგრას, რომელიც, როგორც "ნახევარხმოვანი" ხმოვნისა და თანხმოვნის მიჯნაზეა (იხ. გვ. 66 და შემდ.).

მაგრამ ამ პალატალური რბილი ბეგრების გვერდით შეიძლება ამა თუ იმ ენას ჰქონდეს გაპალატალურებული (ანუ პალატილიზებული) გარბილებული ბეგრები. ასეთებია თანხმოვანთაგან, მაგ., რუსულის შ' და Т' სიტყვაში дѢти; ხოლო ხმოვანთაგან, მაგ., გერმ. ü სიტყვაში, მაგ., über. ჩვეულებრივ, როგორც პალატალურს, ისე პალატალიზებულ ბეგრებს ემახიან მოკლედ რბილს. ყოველ ბეგრას შეუძლია გაპალატალიზდეს მეტ-ნაკლებად.

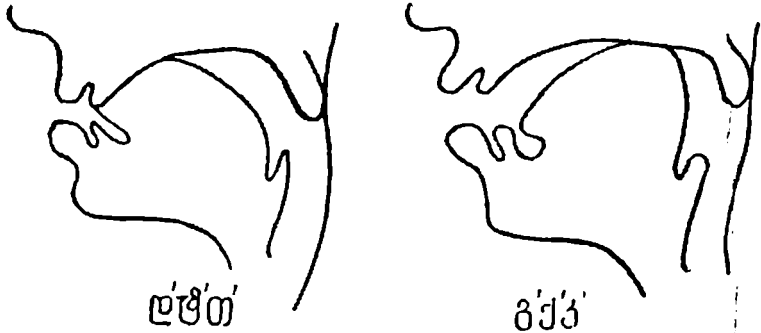
პალატალურს ანუ რბილს და პალატალიზებულს ანუ გარბილებულ ბეგრებს უპირისპირდება ამ თვისებების არმქონე ბეგრები, რომელთაც ემახიან მაგარ ბეგრებს. მაგ., ფრანგ. პალატალურ უ-ს (ligner-ში) უპირისპირდება n, მაგ., note-ში, როგორც რბილს მაგარი. ასევე შ'-ს (дело-ში) უპირისპირდება შ' (дом-ში), როგორც რბილს მაგარი; რუს. и რბილია, ხ - მაგარი და ა. შ.

რაში მდგომარეობს გაპალატალურება-გარბილება?

პალატალურდება (ანუ პალატალიზდება, რბილდება) სამეტყველო ბეგრა, როცა მის პ ი რ ვ ე ლ ა დ ს დამახასიათებელ არტიკულაციას (იხ. ზემოთ გვ. 112) ემატება მ ე ო რ ე უ ლ ი არტიკულაცია, რომელიც ამ შემთხვევაში მდგომარეობს შუაენის არტიკულირებაში მაგარი სასის მიმართ. მაგ., რუს შ'-სა ან Т-სათვის პირველადი არტიკულაციაა წინაენის კბილებზე მიბჯენა; მაგრამ როცა მოხვდებიან მომდევნო ვ-სთან (რუს. ვ უდრის ქართ. ე-ს, ხოლო რუს. მახვილიანი е სიტყვის თავში უდრის ქართ. ე-ს) მეზობლობაში (вздѣ спите), ისინი შეიძენენ იმ მეორეულ არტიკულაციას, რომელიც პირველადია ვ -სათვის, სახელდობრ: შუაენის არტიკულირებას მაგარი სასის მიმართ; ე. ი. კოარტიკულაციის საფუძველზე ვ-ს შუაენისმიერობა ხორციელდება დროზე ადრე, უკვე დ-ს ან Т-ს წარმოებისას. მაშასადამე, აქ გვაქვს ერთგვარი ანტიციპაცია, წასწრებულობა. ამგვარად, ვ-ს პალატალურობა-სიღბო გადაედო დ-Т-ს, რაც გამოიხატა იმაში, რომ წინაენის მიბჯენის არეს შ'-Т-სათვის მიემატა შუაენის მობჯენა მაგარ სასაზე (იხ. სურ. 37), სადაც წარმოდგენილია პალატალიზებული დ - თ - ტ (დ' - თ' - ტ').

პალატალიზება შესაძლებელია მეტ-ნაკლებად ყველა თანხმოვნისა, გარდა იმ თანხმოვნებისა, რომელნიც თავისთავად პალატალურნი არიან (მაგ., ფრანგ. უ-სა და რუს. ჯ).

პალატალიზაციის შემთხვევაში თანხმოვანს ემატება შუაენის მოქმედება, როგორც მეორეული არტიკულაცია.

სურ. 37

შუაენის ასეთ მოქმედებას ეწოდება იოტი ს ე ბ რ ი ან ობერნი არტიკულაცია, რადგანაც სწორედ იოტს და ოს აქვს ანალოგიური არტიკულაცია (იოტია, მაგ., რუს. ჯ — პირველი ბგერა სიტყვაში 1, ან ქართ. ა).

ეს იოტისებრი არტიკულაცია შეიძლება მიემატოს როგორც წინაენისმიერს, ისე ბაგისმიერსა და უკანაენისმიერ თანხმოვნებს; ე. ი. ყველა მათგანს შეუძლია გარბილდეს მეტ-ნაკლებად. მაგრამ პალატალიზდებიან ანუ რბილდებიან ისინი ერთმანეთისაგან ჯგუფობრივ განსხვავებულად; სახელდობრ: წინაენისმიერების (ენაკბილისა და ენაუნის) ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის მაგარ სასასთან შეხებით; ფართობის გადიდებით (იხ. სურ. 37 და შეად. სურ. 19, გვ. 33), ბაგისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის რბილი სასისაკენ მხოლოდ აწვეით, ხოლო უკანაენისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის უკანა ნაწილის ფართოდ შეხებით მაგარი სასის უკანა ნაწილთან (იხ. სურ. 37, სადაც მოცემულია პალატალიზებული გ' - ქ' - კ' და შეად. სურ. 17, გვ. 32).

პალატალიზდება აგრეთვე ხმოვნებიც. ამის ნიმუშია, მაგ., გერმანულში ე. წ. უმლაუტი; მაგ., უს უმლაუტი წარმოადგენს უს პალატალიზებას, რაც ნიშნავს იმას, რომ უს ორი პირველადი არტიკულაციიდან (უკანაენის აწვეა რბილი სასის მიმართ და ტუჩების მომრგვალება) პირველს შეენაცვლა ოსებრი არტიკულაცია, როგორც მისთვის მეორეული. ამგვარივე პალატალიზაცია გვაქვს იმავე გერმანულში, მაგ., სიტყვაში Hand - Hände, რომელშიც a უმლაუტირებულია ä-ს სახით.

აქაც გერმ. *a*-ს პირველადი ორი არტიკულაციიდან (ენა ოდნავ უკან გაწეული და ტუჩები ფართოდ გასწვრივ ღია) პირველს შეენაცვლა ო-სებრი არტიკულაცია (და ოდნავ დავიწროვდა ტუჩების გასწვრივი ღიაობა).

ამ ნიმუშებში ადარა ჩანს ნათლად, თუ როგორ განხორციელდა მათთან კოარტიკულაცია: ენის ისტორიამ დააბნელა ოდესღაც ცოცხალი პროცესი. უფრო გამჭვირვალეა კოარტიკულაციის პროცესი ქართული ენის იმერული კილოს ანალოგიურ მოვლენაში; მაგ., *დოიწყო* (ნაცვლად *დოიწყო-სი*), სადაც *a*-ს პირველადი ორი არტიკულაციიდან ერთს (სახელდობრ, ენის ქვედა აწეულობას) შეენაცვლა ო-სებრი არტიკულაცია იმის გამო, რომ *a*-ს მომდევნო არის სწორედ *o*; მაშასადამე, აქაც ისეთივე ანტიციპაცია, წასწრებულობა გვაქვს, როგორც ზემოთ მხ-ში: ო-ს პალატალურობა გადაედო *a*-ს, რის შედეგადაც მივიღეთ *o*; *a*-ს კოარტიკულაციის საფუძველზე მივიღეთ *o*. ანალოგიურადვეა მიღებული *დოიწყო და შწყო*-საგან, სადაც *a*-ს კოარტიკულაციის ძალით მივიღეთ *o*: ის მეორეული არტიკულაცია, რომელიც შეითვისა *a*-მ მომდევნო *u*-ს გაელენით, არის ტუჩების დროზე ადრე მომრგვალება უკვე *a*-ს წარმოთქმისას. აქაც ანტიციპაციასთან გვაქვს საქმე.

პალატალიზაციას, როგორც კოარტიკულაციის ერთ-ერთ გამოვლინებას, ადგილი აქვს მეტ-ნაკლებად ყოველ ენაში, კერძოდ — ქართულშიც. უბრალო დაკვირვებიდანაც ჩანს, რომ სიტყვაში *დგდა* ორი სხვადასხვა *d* გვაქვს, მართალია, ნაკლებ ერთმანეთისაგან განსხვავებული, ვიდრე რუსულ *дѣда*-შია ერთმანეთისაგან განსხვავებული ორი *d*. ქართულშიც და რუსულშიც კოარტიკულაციას აქვს ადგილი, მაგრამ ქართულში იგი სუსტია, რუსულში — ძლიერი: პირველში იგი წარმოადგენს ბგერათშერთვას, ხოლო მეორეში — ბგერათშერწყმას (იხ. ზემოთ გვ. 101); ქართულში ოდნავ იცვალა (დარბილდა) პირველი *d* (*დგდა*-ში) და ახალი ფონემა არ წარმოქმნილა, რუსულში კი სიტყვაში *дѣда* პირველი *d* წარმოადგენს სხვა ფონემას მეორე *d*-სთან შედარებით.

რუსულ ენას, ქართულისაგან განსხვავებულად, აქვს პალატალიზებულ თანხმოვანთა სისტემა; ამიტომ კოარტიკულაციური პალატალიზაცია უკეთაა გამოხატული რუსულში, ვიდრე ქართულში.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ პალატალიზაცია უფრო შესამჩნევადაა გამოხატული წინა რიგის თანხმოვნებში (მაგ., *ბ — ფ, დ — თ, ზ — ლ...*), ვიდრე უკანა რიგისაში (მაგ., *გ — ქ...*). ეს, ალბათ, აიხსნება ფიზიოლოგიურად: წინა ორგანოები (ტუჩები და წინაენა) უფრო მოქნილია, ვიდრე უკანა (ენის უკანა ნაწილი); ამიტომ კოარტიკულაციური წასწრებულობა (ანტიციპაცია) უფრო ადვილად ხორციელდება წინა რიგის ორგანოებში.

მართლაც, რუსულ მეტყველებაში ერთმანეთს უპირისპირდებიან, როგორც სხვადასხვა ფონემები, მაგარი და რბილი თანხმოვნები

მხოლოდ წინა რიგისაში: ნ – ნ', პ – პ', დ – დ', ტ – ტ', ჰ – ჰ', ც – ც', ნ – ნ', ლ – ლ', რ – რ'; უკანა რიგის თანხმოვნებში (გ, კ, ხ) ასეთ ფონემატურ დაპირისპირებას ადგილი არა აქვს, ე. ი. რუსულში არაა გ', კ', ხ' ფონემები, იმის მიუხედავად, რომ პალატალიზაცია ამათიცი ხდება (მაგ., гиря-ში, кисть-ში და хилыи-ში პალატალიზებულია გ, კ და ხ).

რომ შევედაროთ გ' – კ' – ხ' -ს პალატალიზაცია, მაგ., დ' – ტ' -ს ან ჰ' – ც' -სას, დავინახავთ, რომ ეს უკანასკნელები განსხვავდებიან დ – ტ-სა და ჰ – ც-საგან მეტად, ვიდრე გ' – კ' – ხ' განსხვავდებიან გ – კ – ხ-საგან.

თუ რამდენად ძლიერია რუსულში კოარტიკულაციური პალატალიზაცია, ჩანს იქიდანაც, რომ მას ადგილი აქვს ბგერათა უშუალო მეზობლობის ფარგლებს გარეთაც, მანძილზეც. მაგ., სიტყვები: две, спина, зонттик, წარმოითქმის დ' ბ' ჰ, ც' პ' იна, зон' ტ' ик, ე. ი. მომდევნო პალატალური ხმოვნების წინ პალატალიზებულია არა მხოლოდ პირველი თანხმოვანი (ბ', პ', ტ'), არამედ მეორეც (დ', ც', ი').

მაშასადამე, კოარტიკულაციური პალატალიზაცია განხორციელდა მანძილზეც.

დასასრულ, აღვნიშნავ, რომ პალატალურ და პალატალიზებულ ბგერებს უფრო მაღალი სატემბრო სიმაღლე აქვთ, ვიდრე მაგრებს, რადგანაც ამა თუ იმ ბგერის პალატალიზებისას მისი რეზონატორი (პირის ღრუში) მოკლდება; მოკლე რეზონატორში კი, როგორც ვიცით, სხვა პირობების ერთნაირობის დაცვით, მაღალი ტონები წარმოიქმნება.

ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა

პალატალიზაციას უპირისპირდება ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა. ისე როგორც არსებობს პალატალური – რბილი ბგერები (იხ. ზემოთ), არსებობს აგრეთვე ვ ე ლ ა რ უ ლ ი – მ ა გ ა რ ი ბგერები, მაგ., ხმოვნებში ველარულია ქართ. ო და უ, თანხმოვნებში გ – ქ – კ, ლ – ხ ("ველარული" ნიშნავს "რბილსასისმიერს": ლათ. velum palati "ფარდასასისა"; აქედან ფრანგ. vélairე, გერმ. velar). ვ ე ლ ა რ უ ლ ო ბ ა ფიზიოლოგიური ტერმინია და ნიშნავს ენის ზურგის უკანა ნაწილის არტიკულირებას რბილი სასის ფარდის (velum 'ფარდა') მიმართ. ტერმინი მ ა გ ა რ ი – აკუსტიკური შთაბეჭდილების გამომხატველია რ ბ ი ლ თ ა ნ დაპირისპირებით.

მაგრამ ამ ველარული ბგერების გვერდით არსებობს ენაში ვ ე ლ ა რ ი ზ ე ბ უ ლ ი ბგერები, ისე როგორც პალატალური ბგერების გვერდით არსებობს პალატალიზებული ბგერები (იხ. ზემოთ).

რომელიმე ბგერის, გარდა თვით ველარული ბგერებისა, წარმოთქმის დროს უკანაენის მიახლოებას რბილ სასასთან ეწოდება

მოცემული ბგერის ვ ე ლ ა რ ი ზ ა ც ი ა . მაშასადამე, ველარიზება შესაძლებელია ყველა ბგერისა, გარდა თვით ველარული ბგერებისა.

ველარიზება ხდება — ისე როგორც პალატალიზება — კოარტიკულაციის საფუძველზე. მაგ., სიტყვებში *ბუ, დო, ზურგი, სოლი* წარმოთქმისა თანხმოვნები *ბ, დ, ზ, ს* ველარიზებულია იმის გამო, რომ თითოეულსა მათგანმა შეიძინა მომდევნო ხმოვნების ველარულობა (უკანაენის აწვევა რბილი სასისაყენ), როგორც მეორეული არტიკულაცია; ამ პოზიციაში *ბ, დ, ზ, ს* წარმოითქმის უკანაენის აწვეულობის პირობებში; მაშასადამე, აქაც ისეთსავე ანტიციპაციას აქვს ადგილი, როგორსაც პალატალიზაციის დროს: ანტიციპირებულია ველარულობა.

ხმოვნის ველარიზაციის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., ინგლ. all — წარმოითქმის ა: 'მთლად ყველა'. pawn — წარმოითქ. pə:n 'პაიკი', სადაც მომდევნო ველარულ (მაგარ) l-სა და ველარულ w-სთან კოარტიკულაციის გამო გვაქვს, ნეიტრალური a-ს ნაცვლად, ველარული ა: (გრძელი ფართო ო).

საკმაოდ ველარიზებულია აგრეთვე რუსული a, მაგ., სიტყვაში ნაи — მომდევნო ველარულ (მაგარ) л-სთან კოარტიკულაციის გამო.

ველარიზაციაც — ისე როგორც პალატალიზაცია — შესაძლებელია იყოს მეტ-ნაკლები სიძლიერისა.

აღსანიშნავია, რომ ველარიზაცია ნაკლებ გავრცელებული მოვლენაა, ვიდრე პალატალიზაცია.

რაც შეეხება სატემბრო სიმაღლეს, იგი უფრო დაბალი აქვს ველარულ და ველარიზებულ ბგერებს, ვიდრე პალატალურსა და პალატალიზებულს — იმის გამო, რომ უკანაენის მაგარი სასის მიმართ არტიკულირებისას უფრო გრძელი რეზონატორი გვაქვს პირის ღრუსი, ვიდრე პალატალიზებისას. მაშასადამე, პალატალიზაცია უპირის-პირდება ველარიზაციას არა მხოლოდ ფიზიოლოგიურად (წარმოების ადგილის) მიხედვით, არამედ აკუსტიკურადაც, სახელდობრ: პალატალიზებული ბგერები მაღალი სატემბრო ტონისანი არიან, ველარიზებული კი — დაბალი სატემბრო ტონისანი.

ფრიად საყურადღებოა, რომ, ალბათ, ასეთი აკუსტიკური დაპირისპირების შედეგია ველარიზაციის დაკავშირება ლაბიალიზაციასთან (ე. ი. ტუნების წაშვერა-მომგრევალებასთან).

საქმე ისაა, რომ სატემბრო ტონი მით უფრო დაბლდება, რაც უფრო მეტადაა დაგრძელებული რეზონატორი; ხოლო რეზონატორის (პირის ღრუს) დაგრძელებას შევლის ტუნების წაშვერა-მომგრევალება. დაპირისპირება მოითხოვს დაპირისპირებულ მოვლენათა მაქსიმალურ განსხვავებულობას. ამიტომ ბუნებრივია ტენდენცია სატემბრო ტონის ან ამაღლებისა პალატალიზებულ ბგერებში, ან დადაბლებისა ველარიზებულ ბგერებში: პირველი შეუძლებელია, რადგან რეზონატორის

დამოკლება მაქსიმალურია პალატალიზებისას; დარჩა მეორე, რომელიც შესაძლებელია, რადგან რეზონატორის დაგრძელების საშუალება არსებობს ტუჩების დახმარებით.

მაშასადამე, ველარიზებულ ბგერათა მიდრეკილება ლაბიალიზაციისადმი, რომელსაც ლაბიოველარიზაციას უწოდებენ, აიხსნება აკუსტიკურად.

ამგვარად, ჩვენ განვიხილეთ კოარტიკულაციის ორი სახე — პალატალიზაცია და ველარიზაცია.

ამის ანალოგიურად შეგვიძლია ვიმსჯელოთ კოარტიკულაციის სხვა სახეებზეც. მაგ.: ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ა ც ი ა ზ ე , ნ ა ზ ა - ლ ი ზ ა ც ი ა ზ ე და სხვებზე, სადაც კი რომელიმე ბგერა იძენს მეორეულ არტიკულაციას სხვა მეზობელი ბგერისაგან კოარტიკულაციის ძალით. მაშასადამე, არსებობს კოარტიკულაციური ლაბიალიზაცია და ასეთივე ნაზალიზაცია, ისე როგორც არსებობს კოარტიკულაციური პალატალიზაცია და ასეთივე ველარიზაცია.

6. ბგერათასიმილაცია

ბგერათა შეერთების ცოცხალ პროცესში, წარმოთქმაში, ბგერათა ერთმანეთზე მეტ-ნაკლები გავლენის გამო, ძლიერ ხშირია მეზობელ ბ გ ე რ ა თ ა უ რ თ ი ე რ თ მ ი მ ს გ ა ვ ს ე ბ ა , ანუ უცხოურად ბ გ ე რ ა თ ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ა , მოკლედ — ა ს ი - მ ი ლ ა ც ი ა .

ასიმილაციის ნიმუშია, მაგ., ზნაცვლად ს-სა სიტყვაში *მზგაესი* ან დნაცვლად თ-სა სიტყვაში *ერლგული* (სალიტერატურო ქართულში ორთოგრაფიულად იწერება: *მსგაესი, ერთგული*).

ასიმილაციის ეს სახე ძლიერ ჰგავს ზემოთ განხილული კოარტიკულაციის ზოგიერთ სახეს: იქაც და აქაც გვაქვს დროზე ადრე არტიკულირების (აქ სახმო სიმების მოქმედების) შედეგი: ყრუ ს-ს (*მსგაეს-ში*) და ყრუ თ-ს (*ერთ-ში*) არტიკულაციის დროს დაიწყეს ჟღერა სახმო სიმებმა, მაშინ როცა მათ ჟღერა უნდა დაეწყოთ ცოტა გვიან მომდევნო გ-სათვის; ე. ი. აქაც ადგილი ჰქონდა სახმო სიმების ვიბრაციის ანტიციპაციას.

მაგრამ განსხვავება მაინც არის ასიმილაციასა და კოარტიკულაციას შორის: კოარტიკულაციის შემთხვევებში მოცემული ბგერა იძენს მ ე ო რ ე უ ლ არტიკულაციას ბგერითს გარემოცვაში და ამასთანავე ინარჩუნებს ყველა თავის პირველადს არტიკულაციას; ხოლო ასიმილაციის შემთხვევებში ბგერა არ იძენს მეორეულ არტიკულაციას და იცვლება სხვა — ამ ენაში არსებულ — ბგერად. პირველის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., ზემოთ განხილული პალატალიზაცია (მაგ., დ-სი), ხოლო მეორის ნიმუშებია აქვე მოყვანილი ს ზ , თ დ.

როგორც შემდეგ დავინახავთ, ასიმილაცია ყველაზე გავრცელებული ბგერათცვლილებაა ყოველ ენაში.

აქ განხილული იქნება მხოლოდ დღეს ცოცხალ წარმოთქმაში მოქმედი ასიმილაციის შემთხვევები, ე. ი. ისეთები, რომლებშიც პირველი შეხედვითვე ჩანს ასიმილაციის პროცესი. რაც შეეხება ისტორიული ასიმილაციის შემთხვევებს, სადაც პროცესი აღარაა ისე გამჭვირვალე, ისინი განხილული იქნება ისტორიულ ბგერათცვალებადობაში (იხ. თავი მეცხრე).

განასხვავებენ ასიმილაციის სხვადასხვა სახეს: მ ა ნ ძ ი - ლ ი ს მიხედვით არსებობს კ ო ნ ტ ა ქ ტ უ რ ი (უშუალო მეზობლობაში) და დისტანციური (დაშორებული მანძილით) ბგერათასიმილაცია. კონტაქტურის ნიმუშია: მ ზ ა ე ს ი, მი ზ დ ე ვ ს, ერ დ გ უ ლ ი, შ ჯ ა მ ს, ქ ქ ო ნ დ ა (სალიტერ. ნორმებით იწერება: მ ზ ა ე ს ი, მი ზ დ ე ვ ს, ერ თ უ ლ ი, ს ჯ ა მ ს, გ ქ ო ნ დ ა). დისტანციურის ნიმუშია: შ ი მ შ ი ლ ი (უნდა ყოფილიყო ს ი მ შ ი ლ ი).

მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ი ს მიხედვით არსებობს რ გ გ რ ე ს უ ლ ი და პ რ ო გ რ ე ს უ ლ ი ბგერათასიმილაცია. როდესაც ასიმილაციური (მიმსგავსებითი) მოქმედება მიმართულია უ კ ა ნ, სიტყვის თავისაკენ, ამბობენ — ასიმილაცია რ ე გ რ ე ს უ ლ ი ა ო ; ამის ნიმუშებად გამოდგება ყველა ზემოთ მოყვანილი ექვსი შემთხვევა (მზგავსი, მიზდევს, ერდგული, შჯამს, ქქონდა, შიმშილი), სადაც ს და თ გამჟღერებულია მომდევნო მჟღერის (გ, დ, ვ) გავლენით, ს ქვეულია შ-დ მომდევნო ჭ-ს გავლენით, გ გაყრუებულია მომდევნო ჭ-ს გავლენით და ს ქვეულია შ-დ მომდევნო შ-ს გავლენით. ეს ნიშნავს, რომ ასიმილაციური (გავლენის მომხდენი) ბგერები (გ, დ, ვ, ჭ, ქ, შ) მოქმედებენ მარჯვნიდან მარცხნივ, სიტყვის თავისაკენ.

როდესაც ასიმილაციური მოქმედება მიმართულია წ ი ნ , სიტყვის ბოლოსაკენ, მარცხნიდან მარჯვნივისაკენ, ამბობენ — ასიმილაცია პ რ ო გ რ ე ს უ ლ ი ა ო ; პროგრესული ასიმილაციის ნიმუშებია, მაგ.: ტ ა ბ, კ ა ლ ი, გა ბ რ ი ყ ვ ტ ა, შე წ უ ხ თ ა (ნიმუშები მოყვანილია უმთავრესად დასავლური კილოების ცოცხალი წარმოთქმიდან); Ванька — წარმოითქმის რუსულ დიალექტებში ваи'к'а (ე. ი. კ დარბილებულია წინმდგომი რბილი и'-ს გავლენით); ინგლ. pigs (წარმოითქ. ფიგ ზ) 'ღორები' (წინმდგომი მჟღერი ფ-ს გავლენით მჟღერდება მომდევნო ს). მოყვანილ ქართულ ნიმუშებში პირველ სამ შემთხვევაში გვაქვს წინმდგომი მკვეთრის ტ, ყ, ვ) გავლენა მომდევნო მჟღერზე (ბ, დ). მეოთხედში წინმდგომი ყრუს გავლენა მომდევნო მჟღერზე (დ) ყველა მოცემულ ნიმუშებში ასიმილაციური (ასიმილაციური გავლენის მომხდენი) მოქმედებს წ ი ნ, სიტყვის ბოლოსაკენ.

¹ ტერმინები რეგრესული და პროგრესული პირობითია; მათს აქ მოცემულ მნიშვნელობას არავითარი კავშირი არა აქვს რ ე გ რ ე ს ი ს ა და პ რ ო გ რ ე ს ი ს ჩვეულებრივს გაგებასთან.

შ ე დ ე გ ი ს მიხედვით ასიმილაცია შეიძლება იყოს ს რ უ ლ ი ა ნ ნ ა წ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი . სრულია ასიმილაცია, როცა მოცემული ბგერა სავსებით მიემსგავსება ასიმილატორს; მაგ., ქონდა-ში მჟღერი გ სავსებით დაემსგავსა ასიმილატორს (მომღერნო ქ ს); ნაწილობრივია ასიმილაცია, როცა მოცემული ბგერა მთლიანად კი არ მიემსგავსება ასიმილატორს, არამედ მხოლოდ რაიმე მხრივ; მაგ., ერღვულ-ში თ მიემსგავსა მჟღერ გ-ს მხოლოდ მჟღერობით, ე. ი. ყრუ თ იქცა მჟღერად, მაგრამ გ-დ არ ქცეულა: აგრეთვე ტკბილი-ში მჟღერი ბ იქცა წინმდგომი ასიმილატორის კ-ს გავლენით მხოლოდ მკვეთრ ჯ-დ, მაგრამ ამით ის არ იქცა კ-დ.

სრული ასიმილაციის ნიმუშებია კიდევ, მაგ.: წულო (გურული კილოდან) – მიღებულია წაულო-საგან (იმერული ნაწილობრივი ასიმილაციის წაულო-ს საფეხურის გავლით): წაულო > წოულო > წუულო; შიმშილი < სიმშილი; რუს. *отдых* 'მოსვენება' – წარმოითქმის *оддых*; *сжал* 'მოწურა' – ითქმის *жжал* (=жал); გერმ. *einmal* – წარმოითქმის "aimma:l 'ერთხელ'.

ნაწილობრივი ასიმილაციის ნიმუშები: ქართულისა იხ. ზემოთ (მზგავსი და სხვ.); რუს *сделал* 'გააკეთა' – ითქმის მხოლოდ *зд'элэл*, *подка - лотка* 'ნავი'; *ложка - лошка*; ფრანგ. *observer* 'თვალყურის დევნება, შემჩნევა' – წარმოითქმის *əpserve*; ინგლ. *husband* 'ქმარი' – *hɪzbənd*; გერმ. *Handkorb* 'კალათა', – *hɔkɔrɔp* (უ წარმოადგენს ველარულ ნ-ს).

ზმის მონაწილეობა - არ მონაწილეობის მიხედვით განასხვავებენ ასიმილაციურ გამჟღერებას და ასიმილაციურ გამყრუებას. ზემომოყვანილი ნიმუშებიდან ასიმილაციის ამ სახის წარმოსადგენად გამოდგება თითქმის ყველა (გარდა ზუთი შემთხვევისა: არ გამოდგება, მაგ., *შჭამს*, სადაც ასიმილაცია ხდება ადგილის მიხედვით; არ გამოდგება არც წაულო ან წუულო, სადაც გვაქვს აგრეთვე ასიმილაცია ადგილის მიხედვით; არც *Ванька*, სადაც გვარობის მიხედვითაა და ა. შ.). მაგ., *მზგავსი*-ში ს იცვალა ზ-დ მომღერნო მჟღერ გ-სთან მიმსგავსების გამო; მაშასადამე, ზ გვაქვს იმიტომ, რომ უკვე ზ-ს წარმოითქმის დროს დაიწყო ზმის მონაწილეობა; პირიქით, *ложка*-ში ჯ იცვალა შ-დ მომღერნო ყრუ კ-ს გავლენით; მაშასადამე, ზმამ შეწყვიტა თავისი მონაწილეობა უკვე ჯ-ს წარმოითქმის დროს, ე. ი. დროზე ადრე, და იმიტომ ჯ-ს ნაცვლად მოგვეკვლინა შ. იგივე ითქმის, სათანადო ცვლილებებით, ყველა სხვა მოყვანილი ნიმუშის შესახებ.

ბ გ ე რ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ი ს ა დ გ ი ლ ი ს მ ი - ხ ე დ ვ ი თ ასიმილაცია შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს

რომელიმე ორგანოსთან—ტურქებთან, ენის რომელიმე ნაწილთან, ცხვირის ღრუსთან; მაგ., ზემომოყვანილ ნიმუშში წაუღო > წუღო ა-ს ასიმილაციური ცვლილება უდ დაკავშირებულია როგორც ენის მდგომარეობასთან (ენის ნეიტრალური მდგომარეობა ა-სათვის იცვლება უკანაენის აწეულობით რბილი სასისაკენ), ისე ტურქების მოყვანილობასთან (ტურქების ღია გასწვრივი მოყვანილობა ა-სათვის იცვლება მათი ვიწრო მომრგვალებულობით). ს-ს ცვლა შ-დ შქამს-ში (ან ც-ს ცვლა ჯ-დ ჯჰჟალ-ში) აგრეთვე წარმოადგენს წარმოების ადგილის მიხედვით ასიმილაციას: წინაენის მდგომარეობა ს-სათვის (ენისწვერის ქვედა კიდე ეხება ქვედა კბილების რიგს, ხოლო ზედა კიდე ჰქმნის ნაპრალს ზედა კბილებთან) იცვლება ჯ-ს გავლენით შ-ს მდგომარეობით (ენის წვერის ქვედა კიდე აღარ ეხება ქვედა კბილებს და ენის წვერი ჰქმნის ნაპრალს ნუნებთან). სწორედ ასეთივე ცვლილება ხდება ც-სი ძჰჟალ-ში, მაგრამ აქ ისიც ემატება, რომ შ მჟღერდება ჯ-დ.

რუსული დიალექტალური მ'ЭННЬИ წარმოადგენს ორთოგრაფიულად დაწერილ МЕДНЫЙ-ს 'სპილენძისა': აქა გვაქვს ნაზალური (ცხვირისეული) ასიმილაცია, რადგანაც არაცხვირისეული Д-ს წარმოთქმისას დროზე ადრე ჩამოემვა ნაქი ძირს და ჰაერნაკადი ცხვირის გზით გაედინა; ამის გამო Д იქცა И-დ.

ტურქებთანაა დაკავშირებული ი-ს ცვლა მ-დ გერმ. 'aimma:'-ში (იხ. ზემოთ): უკვე ი-ს წარმოთქმის დროს შეიცვალა — მომდევნო ბაგისმიერ მ-სთან მიმსგავსების გამო — ენის მდგომარეობა ი-სათვის (ენისწვერის მიბჯენა ზედა კბილებზე) ტურქების სშვით ერთმანეთის მიმართ, რის შედეგადაც მივიღეთ მ ი-ს ნაცვლად. ასიმილაციის ამ სახეს შეიძლება ეწოდოს ლაბიალური ასიმილაცია.

ბ გ ე რ ა თ წ ა რ მ ო ე ბ ი ს რ ა გ ვ ა რ ო ბ ი ს მიხედვით ასიმილაციას ვეძახით ასიმილაციური ცვლილების ისეთ სახეს, როცა მოცემული ბგერა იცვლის რაგვარობას; მაგ., როცა ასიმილაციის ძალით ხშული იცვლება ნაპრალონად, ან პირუქმო; როცა პირისეული (ორალური) იცვლება ცხვირისეულად (ნაზალურად), ან პირუქმო; როცა აბრუპტივი, როგორც უსუნთქველი თანხმოვანი, იცვლება სუნთქვიერად, ან პირუქმო:

მაგ., რუს. ხალხური ЧИЧАС მიღებულია СЕИЧАС-ისაგან, რომლის პირველი ნაპრალოვანი С შეცვლილია ხშული Ч-თი (წარმოების ადგილის ცვლასთან ერთად).

ზემომოყვანილი ნაზალური ასიმილაციის ნიმუში М'ЭННЬИ გამოდგება აგრეთვე რაგვარობის ასიმილაციის ნიმუშად, რამდენადაც Д და Н ერთმანეთისაგან განსხვავებული თანხმოვნებია.

ტკბილი-ს ნაცვლად ტკბილი (დასავლურ კილოებში, ისე როგორც ტბა-ს ნაცვლად ტა და სხვ.) წარმოადგენს ა ბ რ უ კ - ტ ი ვ უ ლ ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ა ს . ასეთივე ასიმილაცია გვაქვს სიტყვაში აქეტკენ ნაცვლად აქეთკენ-ისა, ჭეიტკირი ნაცვლად ჭეითკირი-სა და მისთანები; განსხვავება მათ შორის ისაა, რომ ტკბილ-ში ასიმილაცია პროგრესულია, ხოლო ჭეიტკირ-ში რეგრესული: ასიმილატორი ორივე შემთხვევაში აბრუპტივია.

[რთული და საურთიერთო ასიმილაციები განხილული იქნება ისტორიულ ბგერათცვლილებასთან; იხ. თავი მეცხრე].

ბგერათრაოდნობა ანუ ბგერათა სიგრძე-სიმოკლე

1. აბსოლუტური და რელატიური

ბგერათრაოდნობა

თითოეული სამეტყველო ბგერის წარმოთქმისათვის საჭიროა გარკვეული ნაწილი დროისა, ე. ი. თითოეულ სამეტყველო ბგერას აქვს გარკვეული ხანგრძლიობა. მაგ., ქართული ა-ს ხანგრძლიობა საშუალოდ უდრის წამის $\frac{17}{100}$ -ს, გ-სი წამის $\frac{10}{100}$ -ს, ჟ-სი $\frac{17}{100}$ -ს და ა. შ.

ბგერათა ხანგრძლიობას განსაზღვრავს შემდეგი ფაქტორები: 1. წარმოთქმის ტემპი, რომელიც დაკავშირებულია მეტყველის ტემპერა-მენტთან, ასაკთან, მის მეტ-ნაკლებ ემოციურობასთან, გარემოსთან და სხვ., 2. ფონეტიკური პირობები, მაგ., მახვილიანი ხმოვანი უფრო ხანგრძლივია, ჩვეულებრივ, ვიდრე უმახვილო; ზოგ ენაში ხმოვანი მეტად ხანგრძლივია მჟღერი თანხმოვნის წინ, ვიდრე ყრუს წინ და ა. შ.; 3. ენის ისტორია, ე. ი. ენაში დამკვიდრებული ტრადიცია; მაგ., გერმანულ ენაში ისტორიულად დამკვიდრებულია ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლით განსხვავებულობა: მას აქვს ორი ი-გრძელი (Ī) და მოკლე (ī), გრძელი ე (ē) და მოკლე ე (ĕ) და ა. შ.; ქართულს კი ასეთი რამ არა აქვს.

ბგერის ის ხანგრძლიობა, რომელიც დამოკიდებულია წარმოთქმის ტემპზე, წარმოადგენს ბგერის აბსოლუტურ ხანგრძლიობას; მას არა აქვს თვალსაჩინო საენათმეცნიერო მნიშვნელობა, ამიტომ მას არა აქვს რაიმე საგანგებო სახელწოდება.

პირიქით, დიდი საენათმეცნიერო მნიშვნელობა აქვს ბგერის იმ ხანგრძლიობას, რომელიც წარმოიქმნება ფონეტიკურ პირობებში, და აგრეთვე იმ ხანგრძლიობას, რომელიც ისტორიულად მოსდევს ამა თუ იმ ენას. ბგერათა ამ უკანასკნელი ორი სახის ხანგრძლიობას ჰქვია ბგერათრაოდნობა (ლათ. quantitas, ფრანგ. quantité კვანტიტეტი) ანუ ბგერათა სიგრძე-სიმოკლე.

ბგერათრაოდნობა რელატიური (შეფარდებითი) ბგერათხანგრძლიობაა: მოცემულ სიტყვაში იგი უცვლელია; თუ, მაგ., ინგლ. სიტყვას forward 'წინ, წინა' (წარმოითქმის 'fɔ:wəd), რომელშიც გვაქვს გრძელი ო, ვიტყვიტ სწრაფი ტემპით, შემცირდება ო-ს ხანგრძლიობა, მაგრამ მისი შეფარდება ამ სიტყვის სხვა ბგერებთან უცვლელი დარჩება, რადგან სწრაფად თქმულ 'fɔ:wəd-ში შესატყვისად შემცირდება ყველა სხვა ბგერის ხანგრძლიობა.

წინათ უფრო მეტ ყურადღებას აქცევდნენ ხმოვანთა ხანგრძლიობასა და რაოდენობას. როდესაც ბგერათრაოდნობაზე იყო ლაპარაკი, იგულისხმებოდა მხოლოდ ხმოვნების სიგრძე-სიმოკლე. ეს უთუოდ იმიტომ, რომ, მართლაც, ზოგიერთ შემთხვევაში, მაგ., ლექსთწყობაში ხმოვანი და ხმოვნის რაოდენობა თავისთავად ასრულებს მნიშვნელოვან როლს, ხოლო თანხმოვანთა რაოდენობა თავისთავად არავითარს.

არსებობს სხვადასხვა ენაში (მაგ., ქართველურ ენათაგან სვანურში) გრძელი და მოკლე ხმოვანი, არსებობს აგრეთვე გრძელი და მოკლე თანხმოვანი (მაგ., ქართულში). შეიძლება თუ არა დავადგინოთ, თუ რამდენით უფრო გრძელია ანუ რამდენით ხანგრძლივია გრძელი მოკლეზე? ამის გამოკვლევა არაა ძნელი რომელიმე ენის ცალკეული შემთხვევისათვის, ე. ი. შეიძლება დადგენა, რომ, მაგ., საშუალო ნორმალური ტემპით ნათქვამ სიტყვაში იყიდდა, სადაც ითქმის მხოლოდ ერთი დახანებული დ (დ), ეს დ ამდენით და ამდენით უფრო გრძელია ისეთივე ტემპით ნათქვამი სიტყვის იყიდა-ს დ-ზე; ან ერთნაირ პირობებში მრე-ს ა ამდენით და ამდენით უფრო გრძელია იმავე სვანურის მრე-ს ა-ზე და ა. შ. მაგრამ ამას იმდენი მნიშვნელობა არა აქვს ენათმეცნიერებისათვის, რამდენიც იმის დადგენას, რომ ამა თუ იმ ენაში არსებობს ბგერათა რაოდენობით განსხვავება. საერთოდ კი შეგვიძლია მივიღოთ, როგორც ამოსავალი წერტილი, რომ ე. წ. გრძელი ბგერა ჩვეულებრივ უგრძესია მოკლეზე 2-3-ჯერ.

აბსოლუტურ ხანგრძლიობას რომ არა აქვს მნიშვნელობა, იქიდანაც კარგად ჩანს, რომ ერთი და იგივე ბგერა ერთმარცვლიან სიტყვაში უფრო გრძელია, ვიდრე ორ და მეტმარცვლიანში: რაც უფრო მეტმარცვლიანია სიტყვა, მით მოკლეა მასში ესა თუ ის ბგერა, მაგ., გამოანგარიშებულია წამის მესაღებში pâ-ს ხანგრძლიობა შემდეგ ფრანგულ სიტყვებში pânc ცომი'-27, pânc 'ნამცხვარი'-20, pâtisserie 'ნამცხვარი'-14 და pâtisserie Saint Germain-12. გერმანული ä ერთმარცვლიან სიტყვაში საშუალოდ -13.2, ორმარცვლიანში -10.8, ä შესაბამისად -26.6 და 22.0".

2. ბგერათა სხვადასხვა ხანგრძლიობა

ნაპრალოვნები (ანუ სპირანტები), ლიკვიდები (რ, ლ), ნაზალები (მ, ნ) და ხმოვნები ნაკლებად არიან შეზღუდული ხანგრძლიობის მრავალფეროვნებაში, ვიდრე ხშული თანხმოვნები, ე. ი. პირველებს (ნაპრალოვნებს, ლიკვიდა - ნაზალებს და ხმოვნებს) მეტად შეუძლიათ ჰქონდეთ სხვადასხვანაირი ხანგრძლიობა, მეტადრე კი ხმოვნებს. მაგ., ხმოვანი შეიძლება იყოს მოკლეზე მოკლე; თუ მოკლე ხმოვნის ხანგრძლიობა რომელიმე ენაში საშუალოდ უდრის წამის $\frac{1}{100}$, მოკლეზე მოკლესი შეიძლება უდრიდეს $\frac{1}{100}$. (ასეთ ხმოვანს ეძახიან ირრაციონალურ ხმოვანს); თუ ამავე ენაში ხმოვნის ხანგრძლიობა არის საშუალოდ $\frac{12}{100}$ წამისა, მას შეიძლება ვუწოდოთ ნახევრად გრძელი, თუ საშუალოდ $\frac{29}{100}$ წამისა, -გრძელი, თუ ამაზე მეტია, -ზგრძელი. აქ მოყვანილ რიცხვებს არა აქვთ გადამწყვეტი მნიშვნელობა სიგრძე-სიმოკლის დადგენისათვის. მთავარია ის, რომ, მაგ., ხმოვნებისათვის დადგენილია

ჩვენს მეცნიერებაში ხუთი სხვადასხვა ხანგრძლიობის ხმოვანი: ირრაციონალური, მოკლე, ნახევრადგრძელი, გრძელი და ზეგრძელი.

ლიკვიდა-ნაზალესა და საკუთრივ ნაპრალოვნებსაც აქვთ შესაძლებლობა მრავალსახეობისა, მაგრამ ფონეტიკაში მიღებულია მათი მხოლოდ ორ-ორი სახე: მოკლე (საშუალოდ $^{6-10}/_{100}$) და გრძელი ($^{12}/_{100}$ და მეტი).

უნდა აღინიშნოს, რომ არსებითი განსხვავებაა ხშულის გახანგრძლივებასა, ერთი მხრით, და დანარჩენ ბგერათა გახანგრძლივებას შორის, მეორე მხრით: რისი გახანგრძლივებაცაა შესაძლებელი ხშულში, სწორედ ის არ გვესმის, მეტადრე ყრუ ხშულში (იხ. გვ. 56). ესაა დაყოვნების მომენტი (ანუ უცხოურად ოკლუზია), რომელიც უბგერო მომენტია ყრუ ხშულში (ქართულში მეღერ ხშულშიც). რომელიმე სიტყვაში *მათთან* ან *მზონია* გვაქვს გრძელი თ (თ) და გრძელი გ (გ), რომელთა შემართვა (იმპლოზია) უდრის წამის $^{1}/_{100}$ და დამართვაც (ექსკლუზია) აგრეთვე ამდენს, მაგრამ ოკლუზია (დაყოვნება) შესაძლებელია გავაგრძელოთ, რამდენითაც გვინდა; ჩვენ კი მას ვერ გავიგონებთ: აქ უბგერო მდგომარეობაა ექსკლუზიამდე. ჩვეულებრივი მოკლე ხშულის ხანგრძლიობა უდრის საშუალოდ წამის $^{10-15}/_{100}$, ხოლო გრძელისა—ორჯერ მეტს.

3. ბმპრატიხანბრძლიობის ფონეტიკური ფაქტორები

როგორც ზემოთ ითქვა, ხმოვნებში უფრო თვალსაჩინოა ხანგრძლიობრივი განსხვავება. ზემოთვე იყო აღნიშნული, რომ ბგერათხანგრძლიობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელთაგანია ფონეტიკური პირობები. როგორია ეს პირობები, ე. ი. რა ახდენს გავლენას ხმოვანთა ხანგრძლიობაზე?

მაგ., ინგლისურში ვიწრო ხმოვნები უფრო გრძელია, ვიდრე ფართო ხმოვნები: feet 'ფეხები' და fit 'შესაფერი, ვარგისი' (პირველ სიტყვაში ვიწრო *i* არის და წარმოითქმის გრძლად, მეორეში ფართო *i* არის და წარმოითქმის მოკლედ).

ასეთივე შეფარდებაა boat-სა 'ნავი' და pot-ს 'ქოთანის' შორის: პირველში ვიწრო *o* არის და წარმოითქმის გრძლად, pot-ში ფართო *o* არის და წარმოითქმის მოკლედ.

ამგვარადვე გერმანულში ხმოვნის სივიწროვესთან დაკავშირებულია სიგრძე, ხოლო სიფართოვესთან—სიმოკლე: biete—bitte—პირველში ვიწრო *i* არის და გრძელია, მეორეში—ფართო *i* და მოკლეა; ასევე Sohne—sonne-ში: პირველი *o* ვიწროა და გრძელი, მეორისა—ფართო და მოკლე.

როგორიბას (კვალიტეტს) რომ გავლენა აქვს ბგერათხანგრძლიობაზე, ამ ნიმუშებს გარდა, მრავალი სხვაც შეიძლება მოვიყვანოთ; მაგ., ფრანგული ენის ორი *a*-დან ერთია ველარული (უკანა წარმოებისა, მაგ., pâte-ში 'ცომი'—ითქმის ა), მეორე პალატალური (წინა, მაგ. patte-ში 'თათი'—ითქმის ა): ეს ორი *a* განსხვავებულია აგრეთვე სიტყვებში mâle 'მამრი'—ა, mal 'ბოროტება'— ა და მრავალ სხვაში. საყურადღებოა, რომ,

როგორც ირკვევა, "ძველი ბერძნული η და ω განსხვავებიან ϵ და o -საგან არა მხოლოდ რაოდენობით, არამედ როგორობითაც: η და ω იყო გრძელი და უფრო ფართო ხმოვნები, ვიდრე ϵ და o . აქედან, მაშასადამე, იმის დასკვნაც შეიძლება, რომ ხმოვნის სიგრძე შეიძლება იყოს დაკავშირებული მის სიფართოვესთანაც. ამის საბუთად შეიძლება გამოდგეს თუნდაც იმავე ფრანგული ვოკალიზმის თავისებურება, რომ "სიფართოვეც (სივიწროვესთან ერთად) შეიძლება უკავშირდებოდეს სიგრძეს (შუათანა სიფართოვის ხმოვანი კი ჩვეულებრივ მოკლეა)". ზოგჯერ სიფართოვესთანაა დაკავშირებული, როგორც ს. ჟლენტმა ექსპერიმენტით გამოარკვია, ხმოვანთა სიგრძე სვანურში (იხ. "სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები", გვ. 11–21).

ბგერათა ხანგრძლიობაზე გავლენა აქვს სიძლიერის მახვილს. მაგ., რუსულში მახვილიანი ხმოვანი გრძელია უმახვილოზე; ასევეა ფრანგულშიც, სადაც მახვილიანი ხმოვანი ერთნახევარჯერ გრძელია უმახვილოზე; ს. ჟლენტის მიხედვით (იხ. იგივე შრომა, გვ. 147 შემდ.), სვანურშიც ასეთივე სურათი გვაქვს: აქ გრძელი ხმოვანი თითქმის ორჯერ ხანგრძლივია მოკლეზე (შედარებულია ზად და ხად).

ხმოვანთა ხანგრძლიობაზე მნიშვნელოვანი გავლენა აქვს მომდევნო თანხმოვნის მეზობლობას. მაგ., გერმანულში მომდევნო თანხმოვანთა ჯგუფის წინ ხმოვანი ჩვეულებრივ მოკლეა: *Macht*, kurz (ჭ, მ). თუმცა ამ კანონს მრავალი გამონაკლისი აქვს.

ფრანგულში ყოველი ხმოვანი, როგორც წარმოშობისაც უნდა იყოს იგი (გრძელისა თუ მოკლესი), გრძელია ბოლოკიდური *r*, *v*, *z*, *j*-ს წინ: *père* 'მამა', *rêve* 'ძილი, სიზმარი', *lèse* 'შურაცხყოფა', *collège* 'კოლეგია'—ყველაში ე გრძელია. სხვა თანხმოვანთა და თანხმოვანთა ჯგუფის წინ ხმოვანი მოკლეა.

ს. ჟლენტმა (იხ. დასახელებული შრომა, გვ. 112 და შემდ.) გვიჩვენა, რომ სვანურში ხმოვანი გრძელდება *r*, *n*, *m*, *a*, *z*, *ʃ*, *ʒ* და ψ -ს წინ—მეტადრე, თუ ხმოვანი მახვილიანია (სხვათა შორის, ფრანგულშიც მახვილიანობა ხელს უწყობს ხმოვანთა დაგრძელებას ხსენებულ თანხმოვანთა წინ):

ნიმუშები სვანურიდან: *მარე*, *ვრე* 'წვერი', *გორკამ* და *მრ*. სხვა (*ა*, *ჟ*, *ო* არიან *r*-ს წინ). *ზურად* 'ქალი', *დღულ* 'სითხის დენის ხმაური', *ლიშურაქლ* და *მრ*. სხვა (*ა*, *ჟ*, *ჟ* არიან *ლ*-ს წინ). *გგნეშ* 'მან', *ხოშან* 'უფროსმა' და სხვ. (*ჟ*, *ა* არიან *m*-ს წინ) და ასე შემდეგ.

აღსანიშნავია, რომ ხმოვნის ხანგრძლიობა დამოკიდებულია აგრეთვე იმაზე, ღია მარცვალშია იგი თუ დახურულში. მაგ., ძირის მოკლე ხმოვანი გრძელდება, როგორც წესი, ღია მარცვალში ახალ გერმანულში: მაგ., *სამ*. ზემო-გერმ. *haben* > ახ. ზემო-გერმ. *hāben*, *სამ*. ზ. გერმ. *l ē sen*, > ახ. ზ. გერმ. *l ēsen*, *vōgel* > *vāgel*, *gebliben* > *gēblieben* და *მრ*. სხვ.

ასეთივე წესი მოქმედებს ფრანგულშიც: დახურული მარცვლის ხმოვანი მოკლეა ღია მარცვლისაზე.

4. ისტორიული ბგერათრაოდნობა

აქამდე საუბარი იყო ფონეტიკური პირობებით შექმნილ ხანგრძლიობა-რაოდნობაზე. დაგვრჩა კიდევ განსახილველი *ბგერათა ისტორიული რაოდნობა*.

არის ენები, რომელთაც ბგერათრაოდნობა გამოყენებული აქვთ სიტყვათა სემანტიკური დიფერენციაციისათვის. ასეთი იყო, მაგ., ლათინური ენა, რომელშიც სიტყვა *v ē n i t* ნიშნავს 'მიდის' (*ē*), მაგრამ *v ē n i t* 'მივიდა' (*ē*); ლათინ. *manūs* 'ხელი' (*ū*), მაგრამ *manūs* 'ხელისა'. ასევეა გამოყენებული მნიშვნელობის დიფერენციაციისათვის ბგერათრაოდნობა მრავალ სხვა ენაშიც (მაგ., ძვ. ბერძნ., ძველ ინდურში) და ბევრ ახალშიც (მაგ., გერმანულში, ინგლისურში). ზოგ ენაში ეს მხოლოდ ნაწილობრივია გამოყენებული; მაგ., ფრანგულში მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს სიტყვათა განსხვავებისა ხმოვანთრაოდნობის საფუძველზე. ასეთია მაგ., *maître* (გრძელი ღია *ე*-თი) 'ბატონი'—*mettre* და *mètre* (ორივე სიტყვაში მოკლე ღია *ე*) 'დადება, დადგმა' და 'მეტრი'; დანარჩენში ეს სამი სიტყვა ერთნაირად წარმოითქმის (საერთაშ. ანბანით *mē'trə*—*metrə*). ასეთივეა დაპირისპირებანი: *tête* [tɛ't] 'თავი'—*tette* [tɛt] 'ძუძუ ცხოველისა', *bête* [bɛ't] 'მხეცი'—*bette* [bɛt] 'თეთრი ჭარხალი' და რამდენიმე სხვა (იხ. ზემოთაც). ფრანგული იმიტომაცა აქ საყურადღებო, რომ მას, ლათინური ენის ჩამომავალს, არ შერჩენია ეს თვისება (რაოდნობის სადიფერენციაციოდ გამოყენება), როგორც სისტემა. *ბგერათრაოდნობის ამ სადიფერენციაციო დანიშნულებას ჰქვია ფონოლოგიური ბგერათრაოდნობა*.

ფონოლოგიურია ხმოვანთრაოდნობა აგრეთვე გერმანულში და ინგლისურშიც (ინგლისურში ნაკლები მოცულობით, ვიდრე გერმანულში). *გერმანულში*: *Saat* [za:t] 'თესლი'—*saat* [zat] 'მაძლარი', *Miete* [mi:tə] 'დაქირაება'—*Mitte* [mitə] 'შუა', *ihn* [i:n]—*in* [in] და მრ. სხვა.

ინგლისურში *seat* [si:t] 'სკამი'—*sit* [sit] 'ჯდომა', *neat* [ni:t] 'ხარი'—*knit* [nit], 'ქსოვა, შეკვრა', *gaud* [gə:d] 'სამკაული'—*god* [gɒd] 'ღმერთი' და სხვა.

როგორც ჩანს, ქართველურ ენებში ფონოლოგიური ხმოვანთრაოდნობა არა გვაქვს და, ალბათ, არც ძველად ყოფილა იგი მათში. რაც ზემოთაა მოყვანილი სვანურის შესახებ, ეს მხოლოდ ფონეტიკური ბგერათრაოდნობაა.

ს. ფლენტი ხსენებულ შრომაში ამბობს: "სვანურში ხმოვანთა სიგრძე-სიმოკლე ასეთ (იგულისხმე: ფონოლოგიურ) ფუნქციას მოკლებულია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთადერთ სიტყვას: მარე 'კაცი'—მარე 'მაგრამ' (გვ. 116).

შესაძლებელია სხვა სიტყვებიც მოინახოს სევანურში, რომლებშიც გრძელი ხმოვნები იქნება ფონოლოგიური ხასიათისა, მაგრამ, ამით არ დაირღვევა ის დებულება, რომ სევანურს არა აქვს ფონოლოგიური რაოდენობა (ს. ჟღენტვი).

დამარწმუნებლადაა, ვფიქრობ, დამტკიცებული არნოლდ (ბენედიქტე) ჩიქობავას შრომაში "გრძელი ხმოვნები მთიულურში"¹, რომ, რაც წინათ შეკლევრებს სიგრძედ მიაჩნდათ მთიულურში, ის "წარმოადგენს ტონის მოდულაციაზე დამყარებულ ტონურ მახვილს" (გვ. 339).

თანხმოვანთა ფონოლოგიური რაოდენობა საერთოდ უფრო ნაკლებაა გავრცელებული, ვიდრე ხმოვანთა, მაგრამ მაინცაა იგი ბევრგან დადასტურებული. მაგ., არც ქართულსა და არც რუსულ ძირეულ სიტყვებში არ გვხვდება თანხმოვანთა ფონოლოგიური სიგრძე, ე. ი. ისეთი შემთხვევები, როცა ორი სიტყვა განსხვავდებოდეს ერთმანეთისაგან გრძელი ("გაორკეცებული") თანხმოვნით; მაგ., ისე, როგორც ფინურ-სუომშია: kato 'დანაკარგი' – katto 'სახურავი', palo 'ხანძარი' – pallo 'ბირთვი, ბურთი' (M. И. Матусевич, გვ. 70). ზემოთხსენილი ნიმუშები ქართულიდან (ლომმა–ლომა, იუ–იღლა–იყვლა) და რუსულიდან (подделка_поделка, отдарить_одарить), მართალია, თანხმოვანთა რაოდენობითი დაპირისპირებაა, მაგრამ მხოლოდ შემთხვევითი, რამდენადაც მულავენდება სიგრძე მორფოლოგიური ელემენტების (ფორმანტების) შესაყარზე.

¹ თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IV, გვ. 333 და შემდ.

მასვილი

1. დინამიკური მასვილი და მუსიკალური მასვილი

მეტყველების პროცესში ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს გამოვყოთ, მეტად გამოჩინების მიზნით, რომელიმე ელემენტი: ბგერა, მარცვალი, სიტყვა და შესიტყვება—საჭიროების მიხედვით. ეს შესაძლებლობა გამოიხატება ამ ელემენტების გაძლიერებულ ან ხმაამაღლებულ წარმოქმანში.

თუ საჭიროა, რაიმე გარემოების გამო, გავუხაზოთ მოსაუბრეს, რომ *ჰქონია მას*, და არა ვინმე სხვას, გავაძლიერებთ *გ*-ს სიტყვაში *გქონია*. ამგვარადვე შეგვიძლია გავამახვილოთ მსმენელის ყურადღება მარცვალ *მო-ზე*. *მო*-სგან განსხვავებით (მაგ., ვიტყვი: 'მწიგანა და არა მწიგანა'), ან მთელ სიტყვაზე (მაგ., 'აკაკი და არა ილია') და ა. შ.

მეტყველების ამ ელემენტთა გამოყოფა-გამოსაჩინებლად ან ერთმანეთთან დასაპირისპირებლად ჩვენ შეგვიძლია წარმოვთქვათ ისინი ძლიერად (როგორც მოცემულ შემთხვევაში) ან მალლად: მაგ., *მო* შეიძლება წარმოითქვას ორივე გვარად; *გ* შეიძლება წარმოითქვას ძლიერად, აგრეთვე სიტყვებიც (*აკაკი, ილია*);

მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინებას ან მათს ერთმანეთთან დაპირისპირებას სიძლიერე-სიმაღლით და ამათი მოდულაციით ეწოდება მახვილი.

სიძლიერით გამოყოფა-გამოჩინებას ან მის მოდულაციას ეძახიან *სიძლიერის* ანუ *დინამიკურ მახვილს*, ხოლო სიმაღლით გამოყოფა-გამოჩინებას ან მის მოდულაციას—*მუსიკალურ ან ტონურ მახვილს*.

დინამიკური მახვილის მეორე სახელწოდებაა *ექსპირატორული* (ან ექსპირაციული) *მახვილი*. ამ ტერმინს ხმარობენ იმ თეორიის მომხრენი, რომლის თანახმად სიძლიერის მახვილის წარმოქმნის ფაქტორია ძლიერი ამოსუნთქვა (ექსპირაცია); ხოლო ტერმინს *დინამიკური მახვილი* ხმარობენ ამის საწინააღმდეგო თეორიის მომხრენი, რომელთა აზრით ასეთი მახვილის წარმომქმნელია საწარმოთქმო ორგანოთა არტიკულაციური დაძაბულობა.

ორივე სახის—როგორც მუსიკალური, ისე დინამიკური—მახვილის სახეცვლილებას საერთოდ, ხოლო კერძოდ და განსაკუთრებით მუსიკალური ანუ ტონური მახვილის სახეცვალებას მარცვლის, სიტყვისა თუ შესიტყვების ფარგლებში ეწოდება *ინტონაცია*.

ზოგიერთი ფონეტიკოსის აზრით, მახვილად უნდა ჩაითვალოს მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინება აგრეთვე მეტ-ნაკლები დახანებით ანუ სიგრძე-სიმოკლით, რომელსაც ზემოთ ბგერათარაღნობა ეწოდეთ (იხ. გვ. 125 და შემდ.).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბგერათარაღნობით (უცხოურად კვანტიტეტი) მეტყველების ელემენტთა გამოყოფა-გამოჩინება ან მისი (ბგერათარაღნობის) საშუალებით მათი (მეტყველების ელემენტთა) ერთ-

მანეთთან დაპირისპირება არაა შესატანი მახვილის ცნებაში; ერთიც (გამოყოფა-გამოჩინება) და მეორეც (დაპირისპირება) შესაძლებელია ბევრის სხვა თვისებებითაც (მაგ., მულერობა-სიყრუე, ხშულობა-ნაპარლოვნობა და სხვა), მაგრამ ამის გამო ისინი არ შეგვაქვს მახვილის ცნებაში.

2. ლოგიკურ-ემოციური მახვილი და ლინგვისტური მახვილი

მახვილის—როგორც დინამიკურისა, ისე მეტადრე მუსიკალურის—სახეცვალება უსასრულოდ მრავალფეროვანია მარცვალში, სიტყვაში და მეტადრე შესიტყვებაში; იგი სხვადასხვა სახეს იღებს იმის მიხედვით, თუ რას გამოხატავს მთქმელი: თხრობას, კითხვას, ძახილს, გაკვირვებას, აღტაცებას, სასოწარკვეთილებას, გაჯავრებას, ალერსს და ა. შ.

კიდევ მეტიც: თითოეული ამთვანის გამოხატვა შესაძლოა მრავალგვარი იყოს; სხვადასხვა ინტონაციით შეიძლება წარმოითქვას თხრობა—იმის მიხედვით, თუ ვის მოუუთხრობთ (დიდს თუ პატარას, უფროსს თუ უმცროსს, შინაურულად თუ ოფიციალურად...), დამარწმუნებლობის რა ძალა გვინდა მივსცეთ ჩვენს თხრობას, ზღაპარს მოუუთხრობთ თუ ნამდვილს, დადებითი მსჯელობაა თუ კრიტიკულ-უარყოფითი და ა. შ. უსასრულოდ.

თითოეული მათვანის წარმოთქმისათვის დამახასიათებელია თავისებური მახვილი მისი თავისებური მოდულაციით.

ამგვარ მახვილთა ერთობლიობას უწოდებენ ლოგიკურს ანუ ინტელექტუალურ მახვილს, რამდენადაც მას შეუძლია გამოხატოს აზრის ნაირფეროვნება, და ემოციურს, რამდენადაც მას შეუძლია გამოხატოს გრძნობათა ნაირფეროვნება. ჩვენ ვუწოდებთ მას საერთოდ ლოგიკურ-ემოციურს ანუ მოკლედ — ლოგიკურ მახვილს: ძნელია (და არცაა საჭირო) დადგენილ იქნას ყოველ კერძო შემთხვევაში, თუ როდისაა იგი წმინდა ლოგიკური და როდის წმინდა ემოციური.

საკუთრივ ლოგიკურ მახვილს ეძახიან შესიტყვებაში რაიმე მხრივ მეტად მნიშვნელოვანი სიტყვის გამოყოფა-გამოჩინებას. მაგ., წინადადებაში 'ხალხის წინ დადგა მდროშე დიდი' (რევაზ მარგინი) ჩვენ შეგვიძლია გამოვყოთ გაძლიერება-ამაღლებით თითოეული სიტყვა, რომელსაც საჭიროდ ვცნობთ მივანიჭოთ დანარჩენ სიტყვებზე მეტი მნიშვნელობა: ხალხის (და არა ვინმე სხვის), წინ (და არა უკან), დადგა (და არა შედგა), მდროშე (და არა მეთაური) და ა. შ.

თითოეულ გამოყოფილ სიტყვას შეუძლია ჰქონდეს ლოგიკური მახვილი.

ლოგიკურ-ემოციური და საკუთრივ ლოგიკური მახვილი, რომელიც გამოინახტება მეტყველების ელემენტთა გაძლიერებაში (ე. ი.

დინამიკურად) ან სიმალეში (ე. ი. მუსიკალურად), აქვს მეტ-ნაკლებად ყოველ ენას.

მაგრამ ამასთანავე ყოველ ენას აქვს ტრადიციულად მასში დამკვიდრებული ტიპი მახვილისა, რომელიც დამახასიათებელია მოცემული ენისათვის და ამიტომ ასხვავებს ამ ენას ზოგიერთი სხვა ენისაგან. ასეთ მახვილს ვუწოდებთ *ლინგვისტურ მახვილს*.

მაშასადამე, ისეთ მახვილს, რომელიც ტრადიციულია მოცემული ენისათვის, ეწოდება ლინგვისტური მახვილი.

ლოგიკურ-ემოციურისაგან ლინგვისტური მახვილი იმით განსხვავდება, რომ პირველი მოქმედებს მხოლოდ მოცემულ შემთხვევაში და დამოკიდებულია იმაზე, თუ აზრის ან გრძნობის რა ელფერია გამოსახატავი; ხოლო მეორე (ლინგვისტური) მოქმედებს ყოველ შემთხვევაში და დამოუკიდებლად იმისაგან, თუ რა არის გამოსახატავი. მაგ., რუსულ სიტყვაში *рыка* ლინგვისტური მახვილი გამოიხატება იმაში, რომ მახვილი ამ სიტყვაში ბოლოზეა და იგი დინამიკურია: როდესაც ან როგორც არ უნდა წარმოვთქვათ ეს სიტყვა (თხრობით, კითხვით, გაკვირვებით...), მახვილი ბოლოზეა და იგი დინამიკურია.

ლინგვისტური მახვილი ზოგიერთ ენაში გამოყენებულია ფონოლოგიურად, ე. ი. სიტყვათა ან სიტყვის ფორმათა განსახვავებლად.

3. მარცვალთმაცხილი, სიტყვათმაცხილი და შმსიტყვების მაცხილი

ყოველ ენას აქვს ამა თუ იმ ხასიათის მახვილი მარცვლის, სიტყვისა და შესიტყვების.

მიუხედავად იმისა, რომ ცოცხალ წარმოთქმაში ჩვენ შეგვიძლია—საჭიროების მიხედვით—მახვილი მივანიჭოთ ცალკეულ ბგერასაც (ე. ი. გამოყოფილ-გამოჩინებულად ვთქვათ იგი: თუ თანხმოვანია, გავაძლიეროთ; თუ ხმოვანია, გავაძლიეროთ და ავამაღლოთ კიდეცა),—ცალკეული ბგერის მახვილზე მაინც არ ვლაპარაკობთ ჩვენს შეცნიერებაში; ამიტომაცაა, რომ არ არსებობს ამისთვის თვით ტერმინიც "ბგერათმაცხილი".

საქმე ისაა, რომ ლინგვისტური მახვილი, რომელიც, როგორც ითქვა, ტრადიციითაა დამკვიდრებული ამა თუ იმ ენაში, უკავშირდება ცალკეულ ბგერას მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ეს ბგერა შეადგენს მარცვალს; თუ კი იგი შეადგენს მარცვალს (ასეთი პირველ რიგში ხმოვანი ბგერაა), მაშინ გვექნება მარცვალთმაცხილი და არა "ბგერათმაცხილი".

მართალია, არსებობს ბგერათრაოდნობა (ე. ი. ბგერათა სიგრძე-სიმოკლე როგორც ხმოვნებისა, ისე თანხმოვნების), რის საფუძველზეც აგრეთვე შესაძლებელია ბგერათა გამოყოფა-გამოჩინება სხვა ბგერათაგან და მათი დაპირისპირება; ეს კი აგრეთვე ტრადიციულად შეიძლება იყოს ამა თუ იმ ენის კუთვნილება,—მაგრამ ბგერათრაოდნობა, როგორც ითქვა, ჩვენ არ შეგვაქვს მახვილის ცნებაში.

როდესაც ლაპარაკია მახვილზე, ჩვეულებრივ, გულისხმობენ ხოლმე ს ი ტ ყ ვ ა თ მ ა ხ ვ ი ლ ს (და არა მარცვალთმაცხილს ან

შესიტყვების მახვილს) და მხედველობაში აქვთ ორ-ან მეტმარცვლიანი სიტყვა. სინამდვილეში კი თავისებური მახვილი აქვს ერთმარცვლიან სიტყვას და, მაშასადამე, ცალკეულ მარცვალსაც.

მარცვალთმახვილი არსებითად განსხვავდება სიტყვათმახვილი-საგან.

ა. მარცვალთმახვილი

მარცვალთმახვილი ეწოდება იმ ბგერათსიძლიერეს (ლინამიკურის შემთხვევაში) ან ბგერათსიმალეს (მუსიკალურის შემთხვევაში) და მათ მოდულაციას ერთი მარცვლის ფარგლებში, რითაც ერთი მარცვალი განსხვავდება სხვა მარცვლისაგან ან უპირისპირდება მას.

ლინამიკური მარცვალთმახვილის სახეებია, მაგ.: თანდათან გაძლიერებული (აღმავალი), თანდათან დასუსტებული (დამავალი) და გაძლიერებულ-დასუსტებული (აღმავალ-დამავალი) და ბევრი სხვაც.

მუსიკალური მახვილის სახეებია, მაგ.: თანდათან ამაღლებული (აღმავალი), თანდათან დადაბლებული (დამავალი) და ამაღლებულ-დადაბლებული (აღმავალ-დამავალი) და ბევრი სხვაც.

ყოველ ენას აქვს გამოყენებული მეტ-ნაკლებად მარცვალთმახვილის ესა თუ ის სახე საჭირო შემთხვევაში. მაგ., ქართულ ერთმარცვლიან სიტყვაში *ხვალ* გვექნება მარცვლის სხვადასხვა სიძლიერე-სიმალღე-იმის მიხედვით, თუ რა გვინდა გამოვხატოთ: ბ რ ძ ა ნ ე ბ ა (*ხვალ*-მარცვალი ძლიერდება ბოლოსაკენ), უ კ მ ა ყ ო ფ ი ლ ე ბ ა (*ხვალ*-სუსტდება ბოლოსაკენ), დაჟინება (*ხვალ*-ძლიერდება და შემდეგ სუსტდება) და ა. შ.

იგივე სიტყვა *ხვალ* შეიძლება წარმოითქვას სხვადასხვა მუსიკალური მახვილით-იმის მიხედვით, თუ რა გვინდა გამოვხატოთ: გ ა - ნ მ ე ო რ ე ბ უ ლ ი შ ე კ ი თ ხ ვ ა (*ხვალ*?-აღმავალი მახვილით), გ ა კ ვ ი რ ვ ე ბ ა (*ხვალ*!-დამავალი მახვილით), მ ო უ - ლ ო დ ნ ე ლ ი გ რ ძ ნ ო ბ ა (*ხვალ*...-აღმავალ-დამავალი მახვილი) და ა. შ.

მაგრამ ზოგ ენას მარცვალთმახვილის სხვადასხვა სახე გამოყენებული აქვს ლინგვისტურად, ე. ი. იგი დამკვიდრებულია მათში ტრადიციულად და ზოგ მათგანში გამოყენებულია ფონოლოგიურად, ე. ი. სიტყვათა ან სიტყვის ფორმათა სადიფერენციაციოდ. ასეთია, მაგალითად, ჩინური ენის მუსიკალური მარცვალთმახვილი: *მა* ნიშნავს 'დედა, დედაბერი', როცა იგი ატარებს თანაბრად ამაღლებულ მახვილს; *მა* აგრეთვე ნიშნავს 'ცხენი', თუ აღმავალი მახვილი აქვს; იგივე *მა* ნიშნავს 'გინება', როცა დამავალია მახვილი, და 'კანაფი', თუ მახვილი თანაბრად დაბალია.

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ თითოეულ ენაში მარცვალთმახვილის ლინგვისტურ-ფონოლოგიურად გამოყენება შეზღუდულია: იშვიათია ენა, რომელსაც მარცვალთმახვილის 4-5

ტიპზე მეტი ჰქონდეს გამოყენებული ლინგვისტურ-ფონოლოგიურად, — მიუხედავად იმისა, რომ რეალურად, ცოცხალ მეტყველებაში, მისი სხვადასხვაობა შეუზღუდველია (შეად., მაგალითად, ზემოთ მოყვანილი ქართულის ნიმუში: *ხვალ* შესაძლებელია წარმოითქვას — ისე როგორც ყოველი სხვა მარცვალი — მარცვალთმასხვილის უამრავი სახეობების გამოყენებით; ლინგვისტურ-ფონოლოგიურად კი მარცვალთმასხვილის არც ერთი ტიპი არაა გამოყენებული ქართულში).

აქ განხილულია ერთმარცვლიანი სიტყვა, ე. ი. არა უაზრო ცალკეული მარცვალი, როგორცაა, ვთქვათ, *რეე*, *-უ*, *-ლი*, არამედ აზრის მატარებელი მარცვალი; ეს იმ მიზნით, რომ მეტი სისრულით გამოგვემჟღავნებინა მარცვლის სამახვილო შესაძლებლობანი. ანალოგიურად გაანალიზდება მარცვალი ერთზე მეტ მარცვლიან სიტყვაში.

ბ. სიტყვათმასხვილი

ერთზე მეტ მარცვლიან სიტყვაში ერთ-ერთი მარცვლის დანარჩენ მარცვალთაგან სიძლიერით ან სიმძლირით გამოყოფა-გამოჩინებას ეწოდება სიტყვათმასხვილი, ხოლო ამგვარად გამოყოფილ-გამოჩინებულ მარცვალს — მახვილიანი მარცვალი.

სიტყვათმასხვილი განსხვავდება მარცვალთმასხვილისაგან იმით, რომ სიტყვათმასხვილისათვის მთავარია მახვილიანი მარცვლის გამოყოფა-გამოჩინება ამავე სიტყვის დანარჩენ მარცვალთაგან, ხოლო მარცვალთმასხვილისათვის მთავარია სიძლიერე-სიმძლირის მოდულაცია ერთი მარცვლის ფარგლებში. სიტყვათმასხვილი წარმოადგენს სიტყვის ფონეტიკური მთლიანობის ფაქტორს: მას ექვემდებარება სიტყვის დანარჩენი მარცვლები; მარცვალთმასხვილს ასეთი დანიშნულება არა აქვს: იგი მხოლოდ უპირისპირდება თავისი სიძლიერე-სიმძლირითა და მოდულაციით სხვა მარცვლებს.

ერთზე მეტ მარცვლიან სიტყვაში სიძლიერე-სიმძლირით გამოყოფილ-გამოჩინებული მარცვლის მახვილს ვეძახით სიტყვის მთავარი მახვილი.

მთავარმახვილიანი მარცვალი უპირისპირდება სიტყვაში დანარჩენ მარცვლებს, რომელნიც თავის მხრივ, როდი არიან ერთმანეთის თანაბარნი სიძლიერე-სიმძლირით ან ამათი მოდულაციით. მაგ., რუს. სიტყვაში *красотѣ* — წარმოითქმის დაახლოებით *крьсатѣ* — მთავარ - (დინამიკურ) - მახვილიანი მარცვალია *тѣ*, ხოლო მეორეხარისხოვანი მახვილები აქვს ორ დანარჩენ მარცვალსაც: *кря*-სა და *са*-ს. ეს რომ ასეა, ჩანს იქიდან, რომ *кря* და *са* ერთმანეთისაგანაც განსხვავდებიან სიძლიერით: *кря* უფრო სუსტად წარმოითქმის, ვიდრე *са*.

სიტყვის მეორეხარისხოვან მახვილებს ვეძახით თანამახვილებს.

იმ სამი მარცვლიდან, რომლებიც შეადგენენ სიტყვის კრატონ, მარცვალთმაცხილი ყველაზე სრულად რეალიზებულია მთავარმაცხილიან მარცვალში, ყველაზე ნაკლებ-პირველ თანამაცხილიან მარცვალში (კრ-ში).

ლინგვისტური სიტყვათმაცხილი ზოგ ენას დინამიკური აქვს, ზოგს—მუსიკალური ანუ ტონური. მაგ., რუსულ ენაში სიტყვათმაცხილი დინამიკურია, ე. ი. მაცხილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიტყვაში სიძლიერით; ასეთივეა სიტყვათმაცხილი ფრანგულში, გერმანულში და ბევრ სხვა ენაში. მაგრამ სიტყვათმაცხილი ტონური აქვს, მაგ., ჩინურს, ნორვეგიულს, ლიტაურს, სერბულს და ბევრ სხვას, ე. ი. ამ ენების სიტყვაში მაცხილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიმაღლით. კერძოდ, ტონური სიტყვათმაცხილი იყო ძველ ბერძნულსა და ძველ ინდურში.

არც ერთ ამ დასახელებულ ენათაგანს არა აქვს მხოლოდ ერთი ტიპის მაცხილი: მხოლოდ დინამიკური ან მხოლოდ ტონური; თითოეულ მათგანს აქვს უპირატესად ერთი (მაგ., დინამიკური) მეორის (მაგ., მუსიკალურის) ელემენტებით.

აქედან, რა თქმა უნდა, არ გამომდინარეობს, რომ დინამიკური ლინგვისტური სიტყვათმაცხილი დასახელებული პირველი წყების ენებში ერთნაირია ან რომ ტონური ლინგვისტური მაცხილი მეორე წყების ენებში ერთნაირია. ფრანგულში, მაგ., დინამიკური სიტყვათმაცხილი უფრო სუსტია, ვიდრე რუსულში ან გერმანულში; განსხვავებაა აგრეთვე რუსულისა და გერმანულის დინამიკურ სიტყვათმაცხილთა შორის.

ქართულში, როგორც ჩანს, სიტყვათმაცხილი აგრეთვე დინამიკურია, მაგრამ ძლიერ სუსტი, უფრო სუსტი, ვიდრე ფრანგულში, ე. ი. ქართულ მეტყველებაში სიტყვათმაცხილი არ გამოიყოფა ისეთი სიძლიერით, როგორც ფრანგულში და, მით უმეტეს, როგორითაც რუსულში.

ასეთივე თავისებური აქვთ ტონური სიტყვათმაცხილი მეორე წყების ტონურმაცხილიან ენებსაც.

ამგვარად, ლინგვისტური სიტყვათმაცხილი შესაძლებელია თავისებური ჰქონდეს თითოეულ ენას (და კილოსაც კი).

ლინგვისტური სიტყვათმაცხილი ზოგ ენაში უძრავია, ფიქსირებულია, ხოლო ზოგში—ძრავია, თავისუფალი, არაფიქსირებული. უძრავმაცხილიან ენებში სიტყვის მთავარი მაცხილი მუდამ *მერამდენებე* (პირველზე, მეორეზე, მესამეზე...) მარცვალზეა ცალკეულ სიტყვაში; მაგ., ფრანგულ ენაში სიტყვათმაცხილი თითქმის მუდამ პირველ მარცვალზეა ბოლოდან (ე. ი. მაცხილი ბოლო მარცვალზეა); ასევეა სომხურში, თურქულში და ბევრ სხვა ენაში; პოლონურ ენაში მთავარი მაცხილი სიტყვისა ბოლოდან მეორე მარცვალზეა (ე. ი. წინაბოლო მარცვალზე); დღევანდელ ქართულში სიტყვის მესამე მარცვალზეა ბოლოდან სამ- და მეტ მარცვლიან სიტყვებში (ორ მარცვლიანში მეორეზე ბოლოდან) და ა. შ.

ზოგ ენაში მთავარი სიტყვათმაცხილი სიტყვის თავშია (ე. ი. ბოლოდან უკანასკნელ მარცვალზე); ასეთია მაგ., ჩეხური ენა, ფინური

ენა; გერმანულში მახვილი სიტყვის თავშია ან სიტყვის ძირეულ მარცვალზე.

ყველა ჩამოთვლილ ენაში სიტყვათმახვილის ადგილი შეზღუდულია ერთი რომელიმე (მერამდენემე) მარცვლით; მაგრამ არის ენები, რომლებშიც სიტყვათმახვილის ადგილი, მართალია, შეზღუდულია, მაგრამ არა მხოლოდ ერთი მარცვლით, არამედ ორით (მაგ., ლათინურში სიტყვათმახვილი მეორეზეა ბოლოდან ან მესამეზე) ან სამით (მაგ., ძველ ბერძნულში სიტყვათმახვილი შეიძლება ოდა ჰქონოდა სიტყვის ერთ-ერთ სამ მარცვალთაგანს ბოლოდან).

მოდრავი ანუ თავისუფალი სიტყვათმახვილის მქონე ენის ნიმუშად შეგვიძლია განვიხილოთ რუსული ენა.

რუსულში მთავარი ლინგვისტური სიტყვათმახვილი—რაგვარობით ღინამიკური—არაა შეზღუდული სამახვილო მარცვლის მერამდენეობით სიტყვაში: მთავარი მახვილი შესაძლებელია იყოს ბოლოდან პირველ მარცვალზე (глазá 'თავი, მეთაური'), მეორეზეც (рабóта 'სამუშაო, მუშაობა'), მესამეზეც (врémени 'დროისა'), მეოთხეზეც (выпáротка 'გამომუშავება'), მეხუთეზეც (зáгородного 'ქალაქგარეთისა') და შესაძლოა უფრო შორსაც ბოლოდან.

მოდრავი სიტყვათმახვილისათვის დამახასიათებელია, რომ მას ეკისრება ენაში (აქ რუსულში) გრამატიკული და სემასიოლოგიური ფუნქცია, ე. ი. მას აქვს ფონოლოგიური დანიშნულება. მაგ., რუსული гла́за (მხოლ. რიცხვ. ნათეს. ბრ.) 'თვალისა', მაგრამ гла́за (მრავლ. რიცხვ. სახელ.-ბრალდ. ბრ.) 'თვალები'; му́ка 'ტანჯვა'— му́ка 'ფქვილი' და მრავალი სხვა.

ზოგიერთ მოძრავმახვილიან ენას აქვს მრავალი სიტყვა, რომლებშიც მახვილის ადგილი უცვლელია ფორმათა წარმოებაში; ასეთ მახვილს ეძახიან მუდმივ მახვილს. მუდმივი სიტყვათმახვილი აქვს, მაგ., რუსულში მრავალ სიტყვას: а́рмия, во́йна, мечтá, птíца, дýмать, рэ́зать, рáнить და მრავალი სხვა, რომლებშიც მახვილი ადგილს არ იცვლის სხვადასხვა ფორმებში შეადარე ამათ, მაგ., голо́ва (მაგრამ гóлову), горá (მაგრამ гóры), стóл (მაგრამ сто́л); пишý (მაგრამ пишешь), был (მაგრამ бы́л) და სხვა.

უძრავმახვილიანი ენის ნიმუშად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ფრანგული ენა, რომელშიც, საერთოდ მიღებული აზრის თანახმად, სიტყვათმახვილი სიტყვის ბოლო მარცვალზეა თითქმის ყოველთვის (არაა ბოლო მარცვალზე მხოლოდ მაშინ, თუ ამ მარცვლის სამახვილო ბოლო ხმოვანია ა-ხმოვანი—e-მუნჯის ერთი სახეობა; მაგრამ ა-საც შეიძლება მახვილი მოხვდეს, თუკი იგი წარმოდგენილია le-ნაცვალსახელით, მაგ., donne-le 'მიეც იგი' წარმოთქმის don'á). მაგ., chanter

'მღერა'—წარმოითქმის sã:tǫ; ouvrier 'მუშა'—uvrié (მახვილი ბოლო მარცვალზე); მაგრამ: quatre 'ოთხი'—kátřa, défendre 'დაცვა'—defã:drã (მახვილი არაა ბოლო მარცვალზე, რადგან სამახვილო მარცვლის ხმოვანია ბოლოში ა).

აკად. ლ. შჩერბას აზრი, რომ "არავითარ შემთხვევაში არ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ სიტყვათმახვილის არსებობის შესახებ ფრანგულ ენაში, არამედ უნდა ვილაპარაკოთ მხოლოდ "საფრაზო მახვილის შესახებ...", მოითხოვს საგანგებო განხილვას.

აქ კი შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ არ შეიძლება არსებობდეს უსიტყვათმახვილო ენა, რამდენადაც ყოველ ენაში არსებობს სიტყვა, როგორც აზრობრივი თუ ფონეტიკური ოდენობა. ადამიანთა ურთიერთობაში არსებობს მრავალი ისეთი სიტუაცია, როცა მოქმედი იძულებულია ილაპარაკოს (მაგ., უპასუხოს, უბრძანოს, გაუწყვრეს, გაიკვიროს...) ცალკეული სიტყვებით და, მაშასადამე, იხმაროს სიტყვათმახვილი: სიტყვა კი, მეტადრე დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მატარებელი, ყოველ ენაში ჩვეულებრივ მახვილიანია.

ფრანგულში, როგორც ტიპურად უძრავმახვილიან ენაში, მახვილს არა აქვს ფონოლოგიური დანიშნულება, ე. ი. მახვილი არაა გამოყენებული სიტყვათა გრამატიკულ-სემასიოლოგიური დიფერენცირებისათვის.

მოდრავ და უძრავმახვილიან ენათა შორის საშუალო ადგილი უკავია, მაგ., გერმანულ სალიტერატურო ენას. უძველეს ხანაში გერმანული, როგორც ყველა ძველი ინდოევროპული ენები, მოძრავმახვილიანი იყო, დღეს კი იგი ძირითადად უძრავმახვილიანია: მახვილს ტენდენცია აქვს დაიკაოს სიტყვის საწყისი ან სიტყვის ძირისეული მარცვალი (იხ. ზემოთ).

დღევანდელი სალიტერატურო გერმანული რომ არაა ტიპურად უძრავმახვილიანი ენა, ჩანს იქიდანაც, რომ მასში სიტყვათმახვილს ზოგჯერ ეკისრება ფონოლოგიური ფუნქცია; მაგ., übersetzen 'გადატანა, გადაყვანა'—übersétzen 'გადათარგმნა'; umgehen 'ურთიერთობის ქონა'...—umgēhen 'შემოვლა'; damit 'ამით'...—damit 'რათა'; modern 'ლბობა, ხრწნა'—modérn 'მოდისა, თანამედროვე' და სხვა.

ამასვე მოწმობს ის გარემოება, რომ უცხოური ენებიდან ნასესხები სიტყვები გერმანულში ხშირად ინარჩუნებენ თავიანთი სიტყვათმახვილის ადგილს; მაგ., Major 'მაიორი', Prisión 'სატუსალო', Matelot (წარმოითქმის Matlón) 'მატროსი' და სხვა მრავალი (ე. ი. მახვილის ადგილი ფრანგულისებურია, რადგანაც ისინი ფრანგულიდანაა ნასესხები).

ტიპურად უძრავმახვილიანი ენები კი ყოველ უცხოურ სიტყვას უცვლიან ზოლმე მახვილის ადგილს თავისი სამახვილო ნორმების შესაბამისად. ასეთია, მაგ., ფრანგული, რომელშიც ყოველ უცხოურ სიტყვას ბოლოში აქვს მახვილი; ასეთივეა ქართულიც: ყველა უცხოურ

სიტყვას—ზოგადს თუ საკუთარ სახელს—აძლევს მახვილს იმ ადგილას, სადაც სწვევია თვითონ ქართულს, მაგ., ვოდვეილი, ინსტიტუტი, კრნ-გრესი, ნაროდნიკები, ტურგენეცს, ტრლსტოი, ოფიცერი და მრ. სხვა.

სიტყვათმაცხილი ქართულში

ზემოთ აღნიშნული გვაქვს, რომ ქართული სიტყვათმაცხილი რომელითაა ძირითადად დინამიკურია, ხოლო ადგილის მიხედვით იგი მეორე მარცვალზეა (ორმარცვლიანში) ან შესამეზე (სამ- და მეტმარცვლიან სიტყვაში ბოლოდან).

საჭიროა უფრო დაწვრილებით განვიხილოთ ქართულის სიტყვათმაცხილის საკითხი.

ნ. მარის აზრით,¹ ქართულ სიტყვაში მახვილიანი მარცვლებია ბოლოდან მეორე და შესამე; მრავალმარცვლიან (ე. ი. ორზე მეტ მარცვლიან) სიტყვაში მახვილი შეიძლება იყოს ბოლოდან მეორეზე ან შესამეზე: *ქართველი—ქართველი, მარგალიტი—მარგალიტი* და სხვა. ოთხ- და ხუთმარცვლიან სიტყვებში ორი მახვილი შეიძლება იყოს (*მარგალიტი, მამუნებელი*), ხოლო ამათზე მეტ მარცვლიანებში მეორე მახვილი სავალდებულოა (*ამამუნებელი*).

აქ არ ჩანს, თუ რომელ მახვილად თვლის ნ. მარი ქართულ მახვილს—დინამიკურად თუ მუსიკალურად. მაგრამ ამის შემდეგ გამოსულ შრომაში² ქართული მახვილი კვალიფიცირებულია როგორც მუსიკალური (ტონური), “რომელიც მდგომარეობს მახვილიან მარცვალზე ხმის აწევაში”... მახვილის ადგილის შესახებ განმეორებულია ზემომოყვანილი აზრი.

მახვილის ადგილი სიტყვაში ნ. მარს საერთოდ სწორად აქვს დადგენილი (იმის გამოკლებით, რომ სამმარცვლიანში, თითქოს, მახვილი მეორე მარცვალზე შეიძლებოდა); სავსებით გასაზიარებელია აგრეთვე მეორე მახვილის (ე. ი. თანამახვილის) არსებობა ოთხსა და მეტ მარცვლიან სიტყვაში.

მაგრამ, რაც შეეხება დებულებას, რომ მრავალმარცვლიან სიტყვაში (მაგ., *ქართველი, მარგალიტი*) მახვილი შესაძლებელია მეორე მარცვალზე ბოლოდან (*ქართველი, მარგალიტი*). ამას არ ადასტურებს ჩვენი დაკვირება: მთავარი სიტყვათმაცხილი ქართულ მრავალმარცვლიან სიტყვაში შესაძლებელია მხოლოდ შესამე მარცვალზე ბოლოდან.

ქართული სიტყვათმაცხილის დღემდე შენახული გარკვეული ადგილი (მეორე ან შესამე მარცვალი) რომ ძველი (არა უძველესი!) მოვლენაა. ამას ადასტურებს ზანურის ორივე დიალექტი—მეგრული და ჭანური, რომლებშიც აგრეთვე დაცულია სიტყვათ-

¹ Н. М а р р , Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1925, გვ. 13 და შემდ.

² N. M a r r , et M. B r i è r e, La langue Géorgienne, 1931, გვ. 14 და შემდ.

მახვილის ეს ადგილი. "ორმარცვლიან სიტყვებში მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზეა, სამ- და მეტ მარცვლიანებში—ბოლოდან მესამე მარცვალზე" (არ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, 1936, გვ.41). საყურადღებოა, რომ ჭანურში, ისე როგორც ქართულის მთიულურსა და ზემორაჭულში, გვხვდება ტონური მახვილი ბოლოდან მეორე მარცვალზე, რომლის ხმოვანი გაგრძელებულად წარმოითქმის (იხ. იქვე, გვ. 42; აგრეთვე ზემოთ, გვ. 124).

ქართული მახვილის ექსპერიმენტული კვლევა აწარმოა ე. ვ. ზელმერმა პ. ფოგტის ინიციატივით (ეს უკანასკნელი ქართულის კარგი მცოდნეა).

პ. ფოგტის მოსაზრება, რომ "ქართულს არა აქვს მკაფიოდ გამოხატული არც დინამიკური და არცა მუსიკალური (ტონური) მახვილი", დაუდასტურებია ზელმერის ექსპერიმენტულ კვლევას. მაგრამ საერთოდ ორივენი იმ აზრისკენ იხრებიან, რომ ქართულს მეტწილად უნდა ჰქონდეს ტონური სიტყვათმახვილი, ხოლო მასთანვე — დინამიკურიც.

ეს აზრი უახლოვდება ნ. მარის მიერ 1931 წ. გამოთქმულს.

სამწუხაროდ, ზელმერის დასკვნები დამყარებულია ძლიერ ცოტა მასალის კვლევაზე (მაგ., ოთხმარცვლიანი სიტყვა მხოლოდ ერთი ჰქონია). თუ ამას დაუმატებთ, რომ, დინამიკური მახვილის კვლევის მეთოდური სიძნელის გამო, მას დინამიკური მახვილის შესახებ დასკვნა მიუღია არაპირდაპირი დაკვირვებით, ზელმერისა და ფოგტის დასკვნები უეჭვოდ მისაღები ვერ იქნება.

ჩვენი დაკვირვებით, სალიტერატურო ქართულში დღეს სუსტი (გვ. 136) დინამიკური სიტყვათმახვილია დომინანტი, მაგრამ მასში ჩანს აგრეთვე ტონურობის ელემენტიც.

ქართული მახვილის საკითხი ფართოდ (არა მხოლოდ მახვილის ადგილის თვალსაზრისით) და შედარებით-ისტორიულად განიხილა არნ. ჩიქობავამ¹. იგი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ახალი ქართულისა და ძველი ქართულის მახვილი ერთმანეთისაგან ძლიერ განსხვავებულია: ახალ ქართულში მახვილი სუსტ-დინამიკურია თავისი რომელობით და სიტყვაში ფიქსირებულია თავისი ადგილის მიხედვით; ძველ ქართულში კი მახვილი ძლიერ-დინამიკურია და არაფიქსირებული, თავისუფალი: იგი შეიძლება მოხვედროდა სიტყვის უკანასკნელ მარცვალს და იწვევდა მის წინ მდგომი მარცვლის ხმოვნის ამოვარდნას (მაგ., *ძამ-ა > ძმა; შეად. ჭან. ჯუმა, მეგრ. ჯიმა); შეიძლება მოხვედროდა სიტყვის პირველ მარცვალს და იწვევდა მომდევნო მარცვლის ხმოვნის ამოვარდნას (მაგ., *თაჟ-ალ > თაჟ-ლი; შეად. მეგრ.-ჭან. თოფ-ური). თუ რა სიძლიერისა უნდა ყოფილიყო მახვილი ძველ ქართულში, ჩანს ისეთი

¹ იხ. მისი "მახვილის საკითხისათვის ქართულში"—საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. III, №2,3, 1942, გვ. 191-198 და 298-303.

შემთხვევებიდან, როგორცაა, მაგ., იფქლი < *რ-ფექ-ალ, სადაც პირველი მარცვლის მახვილმა გამოიწვია ხმოვნების დაკარგვა ორ მომდევნო მარცვალში.

ზანურში (ჭანურსა და მეგრულში) ბატონობდა ალბათ მუსიკალური მახვილიო, ამბობს არნ. ჩიქობავა: ჭანურისა და მეგრულის სრულხმოვნობა (*ძღ-ლი* || ზან. *ჯოლორი, მატლი* || ზან. *მუნტური* და სხვა) შეუძლებელი იქნებოდა ძველი ქართულისებრი მახვილის მოქმედებისასო.

თუ დღესაც გვაქვს სალიტერატურო ქართულში ხმოვანთა ამოვარდნა (მაგ., *მეგობარი* – *მეგობრის, მასწავლებელი* – *მასწავლებლის*), ეს უფრო ტრადიციული ნორმის შედეგია, ვიდრე მახვილის გავლენისა (იქვე).

ძველი (და უძველესი) ქართული მახვილის აღდგენის მეთოდი უჭველად სწორადაა მიკვლეული; ამდენად არნ. ჩიქობავას ეს გამოკვლევა წარმოადგენს ქართული მახვილისა და ისტორიული ვოკალიზმის კვლევის ახალ ეტაპს. დასკვნებიც უჭვემიუტანელი ჩანს.

ფეიქრობ მხოლოდ, რომ ძლიერი დინამიკური მახვილის ასეთი მოქმედება უნდა ივარაუდებოდეს უძველეს (მწერლობამდელ) ქართულში—დაპირისპირებით ზანურთან, რომელსაც იმთავითვე მუსიკალური მახვილი უნდა ჰქონოდა. ძ ვ ე ლ ი (მწერლობით დადასტურებული) ქართულის ისეთი მერყეობა, როგორცაა *სადიდებლად—სადიდებლად* (რაც დღემდეა დამახასიათებელი ქართულისათვის) მოწმობს იმას, რომ უკვე ძ ვ ე ლ ი ქართულზე ითქმის ის, რასაც ავტორი ახალ ქართულზე ამბობს (“უფრო ტრადიციული ნორმის შედეგია, ვიდრე მახვილის გავლენისა”).

ხმოვანთდაკარგვითი რედუქცია ქართულში (იხ. ქვემოთ გვ. 217) მოწმობს ძლიერ-დინამიკური მახვილის არსებობას უძველეს ქართულში. ამასვე უჭერს მხარს მოძრავი მახვილი და ძლიერ-დინამიკური (მარედუცირებული) მახვილის გადმონაშთები, რაც შემონახული აქვს ქართველურ ენათა შორის ყველაზე არქაულ ენას—სვანურს (დიალექტებში).

სვანურში შეიმჩნევა ტენდენცია სიტყვაში მახვილის ადგილის ფიქსირებისა—სახელდობრ, ბოლოდან მეორე მარცვალზე (ს. ულენტი, სვან. ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, ხელნაწ., 1946, გვ. 146 და შემდ.).

ქართულისა და ზანურის ფიქსირებული მახვილი მეორეული მოვლენა უნდა იყოს (იხ. აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 214 და შემდ.).

ბ. შენიტიყვების მახვილი

შენიტიყვების, როგორც სიტყვათა ორგანიზებული შეერთების, მახვილი განსხვავებულია მარცვალთ და სიტყვათმახვილისაგან. შენიტიყვება წარმოადგენს ფონეტიკურ მთლიანობას მაშინაც, როცა ის

გამოხატავს დამთავრებულ აზრს (ე. ი. როცა იგი წინადადებაა, მაგ., “უფრო დიდი მომავლის დღე ჩანს”) და მაშინაც, როცა იგი გამოხატავს აზრის მხოლოდ ნაწილს (მაგ., “მომავლის დღე”).

შესიტყვების ფონეტიკური მთლიანობის ფაქტორია მახვილი, ისე როგორც მარცვლისა და სიტყვის. განსხვავება იმაშია, რომ შესიტყვებას აბთლიანებს მეტწილად მუსიკალური ანუ ტონური მახვილი, ინტონაცია, მაშინ როდესაც მარცვალთა და სიტყვათმახვილი ზოგჯერ დინამიკურია და ზოგჯერ ტონური. ამიტომ შესიტყვების მახვილს ხშირად უწოდებენ შესიტყვების ინტონაციას.

შესიტყვებაში ზოგჯერ მოკლე (ჩვეულებრივ ერთმარცვლიანი) სიტყვები უმახვილოა, რის გამოც ისინი ეკედლებიან მომდევნოს ან წინმდგომ მახვილიან სიტყვას. მაგ., ასეთი კავშირები, ნაწილაკები, თანდებულები, ზოგიერთი ნაცვალსახელი და სხვა. როცა ისინი ეკედლებიან მომდევნო სიტყვას, მათ ეძახიან პ რ ო კ ლ ი ტ ი კ ე ბ ს , ზოლო როცა ეკედლებიან წინმდგომს, ეძახიან ენკლიტიკებს. ‘თან მოჰყვებოდა დედას’ (თან პროკლიტიკა); “მას კი სხვა სურდა” (კი ენკლიტიკა).

ზემოთ აღნიშნული იყო ლოგიკურ-ემოციური მახვილის მრავალფეროვნება მარცვალში, სიტყვაში და, მეტადრე, შესიტყვებაში.

ამოუწყველია შესიტყვების ლოგიკურ-ემოციური მახვილის მრავალსახეობა თითოეულ ენაში.

მაგრამ თითოეულ ენას აქვს რამდენიმე ტრადიციულად დამკვიდრებული ტიპი შესიტყვების მახვილისა. ესაა ლინგვისტური მახვილი შესიტყვებისა.

ზოგიერთი მათგანი გამოხატულია წერაში სასვენი ნიშნებით. ასეთია, სახელდობრ, შესიტყვების მახვილი თ ხ რ ო ბ ი თ ს ა , კ ი თ ხ ვ ი ს ა და ძ ა ხ ი ლ ი ს შ ე ს ი ტ ყ ვ ე ბ ე ბ შ ი .

სასვენი ნიშნები ერთნაირია მრავალ ენაში: თხრობითი შესიტყვების ბოლოს იწერება წერტილი, კითხვითის ბოლოს—კითხვის ნიშანი, ზოლო ძახილის ბოლოს—გაკვირვების ნიშანი; მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ თითოეული მათგანის შესიტყვების მახვილი ანუ ინტონაცია ერთნაირი იყოს. პირიქით, იშვიათია ორი სხვადასხვა ენა, რომელთაც შესიტყვების ინტონაცია ერთნაირი ჰქონდეს ერთი და იმავე ტიპის (მაგ., თხრობითის) შესიტყვებაში. მაგ., დიდი განსხვავებაა ქართულის თხრობითისა და რუსულის თხრობითი შესიტყვების ინტონაციას შორის, ქართულის კითხვითსა და რუსულის კითხვითს შორის და ა. შ.

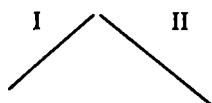
თხრობითი შესიტყვების მახვილი ქართულში

ყოველი თხრობითი შესიტყვება თავდება დაბალი ტონით, რაც წერაში აღინიშნება წერტილით. მაგ., *ოთარანთ ქვრივი. გავიდა ოთხი წელიწადი. გაზაფხულის პირი იყო. პეტრეს ქალაქში ერთი ორიოდ დღე მოუგვიანდა.*

შესიტყვებათა პირველ სიტყვებზე ტონი თანდათან მალღდება, ხოლო ბოლოსკენ დაბლდება. ტონის მოძრაობის საერთო სურათი ასეთია: რაც უფრო ვრცელა შესიტყვება, მით რთულია ტონის მოღულაცია თითოეული ნახევრის შიგნით. ამ ოთხში ყველაზე მარტივია ინტონაცია პირველ შესიტყვებაში, ყველაზე რთული—მეოთხეში.

კიდევ უფრო მეტადაა რთული ინტონაცია რთულ წინადადებებში:

დღეს საღამოზე, მზე რომ გადაიხრება, უნდა ქარავანი დაიძრასო. მთავარისა და დამოკიდებული წინადადებების მიჯნაზე (აქ ორჯერ: საღამოზე-ს ბოლოს და გადაიხრება-ს ბოლოს) იწერება მ ძ ი მ ე , რაც იმას გამოხატავს, რომ ამ ადგილას

ტონი მალღდება.

საყურადღებოა, რომ რთულ წინადადებაში ტონი მალღდება პირველი წინადადების ბოლოს—სულ ერთია, მთავარია იგი, თუ დამოკიდებული (შეად., მაგ.: *ქარგი იქნება, თუ მოხვალ და თუ მოხვალ, ქარგი იქნება*); ორივე შემთხვევაში ინტონაციის სქემა ასეთია:

რთული წინადადების შიგნით ტონის ამაღლებასთან (და, მაშასადამე, მძიმის ხმარებასთან) დაკავშირებით აღენიშნავეთ კიდევ შემდეგს:

მიღებულია მძიმის დასმა *რომ*-ით დაწყებულ დამოკიდებულ წინადადებაში მხოლოდ *რომ*-ის წინ; ნამდვილად კი ტონის ამაღლება ხდება *რომ*-ის შემდეგ; მაგ., *“კვირა არ გაეიდოდა, რომ ოთარაანთ ქერის არ ჩამოეღო ეს იარაღი”* (ინტონაცია იცვლება *რომ*-ის მიმყოლ: ტონი მალღდება აქ).

საყურადღებოა აგრეთვე ტონის ამაღლება წინადადების შიგნით თანაგვაროვან წევრთა განმეორებისას; მაგ.: *“...ნახვლით ბუღით ჩამოკიდებულს... თოფს, ხმაღს..., ხანჯალს, დაბზახს, სასწრაფოს და საპირწამლეს”*; თითოეული თანაგვაროვანი წევრი, უკანასკნელის გარდა, წარმოითქმება ამაღლებული ტონით წყვეტილად (ე. ი. ხმა შეწყდება მომდევნო სიტყვის დაბლად დაწყებამდე). ტონის ასეთ ამაღლებას ვეძახით *მო ლ ო დ ი ნ ი ს ი ნ ტ ო ნ ა ც ი ა ს*.

კერძოდ, ასეთი ინტონაცია გვაქვს თვლაში, სადაც თითოეული ამაღლებული ტონი გვიჩვენებს თვლის გაგრძელებას, ხოლო დადაბლებული—თვლის გათავებას: ერთი, ორი, სამი, ოთხი.

ამგვარად, თხრობითი ტიპის ყველა შესიტყვებისათვის საერთოა დამავალი ინტონაცია.

კითხვითი შესიტყვების მახვილი ქართულში

ყოველი კითხვითი შესიტყვების ბოლოს იწერება კითხვის ნიშანი, მაგრამ კითხვითი ინტონაცია არაა ყოველთვის ერთნაირი.

¹ სქემას არა აქვს სიზუსტის პრეტენზია. ტონის მოღულაცია I-ისა და II ნაკვეთის შიგნით სქემაზე არ აღვნიშნავს.

— რა ამბავია? — რაღაც ჩხუბი მოსვლიათ.—ვისა და ვის? — გორგისა და მეჯინიბეს. — რაზედ? — სწორედ არც მე ვიცი... — ჩხუბი მოვივიდა?

კითხვითი ინტონაცია ბევრნაირია, მაგრამ მათი უმრავლესობა ჯგუფდება ორი მთავარი ტიპის გარშემო: ერთია ის ტიპი, რომელშიც ინტონაცია აღმავალია (ბოლო სიტყვის ტონი მაღლდება: *ჩხუბი მოვივიდა?*)

მეორეა ის, რომელშიც ინტონაცია დამავალია შესიტყვების ბოლოს, მაგრამ ტონი ძლიერდება და ოდნავ მაღლდება შესიტყვების შიგნით, სახელდობრ, კითხვითს სიტყვაზე: *რა' ამბავია?*

პირველი ტიპის ინტონაცია გვაქვს მაშინ, როცა შესიტყვებაში არაა კითხვითი სიტყვა; ხოლო მეორე ტიპისა, — როცა შესიტყვებაში კითხვითი სიტყვა არის.

საყურადღებოა, რომ მეორე ტიპის კითხვითი შესიტყვების შიგნით (*რა ამბავია?*) სიძლიერე სჭარბობს სიმაღლეს. ამავე ტიპის შესიტყვებაში ინტონაცია, როგორც ითქვა, დამავალია, მაგრამ არა იმ სიღაბღემდე, როგორც თხრობითში, ე. ი. კითხვითი შესიტყვების მეორე ტიპის ინტონაცია უფრო მაღალია, ვიდრე თხრობითისა.

აღვნიშნავთ აგრეთვე შემთხვევას, როცა კითხვითს შესიტყვებაში კითხვითი სიტყვა არის, მაგრამ ინტონაცია აღმავალია. ასეთია ე. წ. განმეორებული შეკითხვის ინტონაცია: *როდის მოდიხარ?* (ჩვეულებრივი მეორე ტიპის ინტონაცია). მაგრამ როცა ამ შეკითხვის მთქმელმა პასუხი (*ზეალ, ზევ...*) ვერ გაიგონა, ან გაიგონა, მაგრამ დააეიწყდა, — ხელმეორედ ჰკითხა: *როდის მიდიხარ?* — აქ გვაქვს ისეთივე აღმავალი ინტონაცია, როგორიც პირველ ტიპში — მიუხედავად იმისა, რომ შესიტყვება მეორე ტიპისაა.

ძახილის შესიტყვების მახვილი ძართულში

ძახილის შესიტყვება მრავალი რისამე გამომხატველი შეიძლება იყოს. მასში შეიძლება გამოიხატებოდეს ბრძანება, ნატვრა, თხოვნა, წაქეზება, გაკვირვება, აღტაცება, მწუხარება და მრავალი მისთანა. ამის კვალობაზე მრავალფეროვანია ძახილის შესიტყვების ინტონაციაც. მაგრამ წერაში ძახილის შესიტყვების ნიშანი ერთია — გაკვირვების ნიშანი.

ჰაი, ჰაი, რომ ცოდაა!.. შენი მტერიმც ნუ ყოფილა ასე!.. შეილო გორგი! აბა ერთი მომხდე შენს ღედას!.. რა დაგემართა!.. სახე კი... არ უტარიდა, არა!

ძახილის შესიტყვებაში მახვილი ჩანს მეტწილად შესიტყვების შიგნით და არა მის ბოლოს; და ეს მახვილი უფრო ხშირად დინამიკურია და არა ტონური. მეტადრე გაძლიერებულია ბრძანებისა, წაქეზებისა და მისთანათა გამომხატველი სიტყვები.

მარცვალ

ზოგადი ფონეტიკის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხთაგანს წარმოადგენს საკითხი მარცვლის შესახებ, სახელდობრ: გასარკვევია, თუ რა ფონეტიკური ფაქტორი ჰქმნის მარცვალს, როგორია მარცვლის ფონეტიკური შედგენილობა და საწარმოთქმო მოქმედების რომელ მომენტშია მარცვლის ფონეტიკური საზღვარი ანუ მარცვალთგასაყარი.

პრაქტიკულ წერასა ან ბეჭდვაში და წერა-კითხვის სწავლებაში ხშირად გვჭირდება სიტყვის, როგორც მნიშვნელობიანი სამეტყველო ერთეულის, ნაწილებად (მარცვლებად) დაშლა, რასაც დამარცვლას ვეძახით. გასარკვევია აგრეთვე, მამსადაამე, თუ რა ურთიერთობაა პრაქტიკულ დამარცვლასა და ფონეტიკურ მარცვალთგასაყარს შორის.

1. პრაქტიკული დამარცვლა და ფონეტიკური მარცვალ

სასკოლო გრამატიკაში მარცვალს, ჩვეულებრივ, ასე ახასიათებენ: “მარცვალი არის ერთი ხმოვანი ან ჯგუფი ხმოვნისა და თანხმოვნისა (ან: ხმოვნისა და თანხმოვნებისა), რომლებიც ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით წარმოითქმის”¹.

თითქმის ასევეა განსაზღვრული მარცვალი ა. ი. ზემსკისა და სხვათა რუსული ენის გრამატიკაში: “მარცვალია ბგერა ან რამდენიმე ბგერა, რომლებიც წარმოითქმის ამოსუნთქული ჰაერის ერთი ჯახებით”².

იმის გამოსაცნობად, თუ რამდენი მარცვალია, კერძოდ ქართულ სიტყვაში, ა. შანიძე ამბობს: “...რამდენი ხმოვანიც იწერება სიტყვაში, მარცვალიც იმდენივეა შიგ” (იქვე).

ხსენებულ რუსულ გრამატიკაშიც დაახლოებით ასეა, სახელდობრ: “...მარცვალთა რიცხვი სიტყვაში უდრის ხმოვან ბგერათა რიცხვს” (იქვე).

აკად. ლ. შჩერბას რედაქციით გამოსულ რუსული ენის გრამატიკაში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ როგორ წარმოიქმნება მარცვალი: ჰაერის ერთი ჯახებით (ანუ ჰაერის ერთი ტალღის ამოღებით) თუ სხვაგვარად; ნათქვამია მხოლოდ, რომ “სიტყვა წარმოითქმისა

¹ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა. ფონეტიკა. მორფოლოგია, სინტაქსი. სახელმძღვანელო V-VII კლასებისათვის, თბ., 1946, გვ. 19.

² А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Грамматика русского языка, Ч. I. Учебник для педагогических училищ. М., 1948, стр. 8.

ადვილად იშლება ნაწილებად, რომლებსაც მარცვლები ჰქვია¹. რაც შეეხება მარცვალთა რიცხვს, იგივეა განმეორებული, მხოლოდ დართული აქვს სიტყვა “ჩვეულებრივ”: “სიტყვაში ჩვეულებრივ იმდენია მარცვალი, რამდენიც ხმოვანი ბგერებია მასში” (იქვე).

“როცა ვლაპარაკობთ, ჩვენ ამოვისუნთქავთ ზოლმე ჰაერს არა ერთბაშად, არამედ პატარ-პატარა ჯახებით. რამდენ ასეთ ჯახებას მოვახდენთ ერთი სიტყვის წარმოთქმისას, იმდენ ნაწილად ანუ იმდენ მარცვლად დაიშლება იგი; მაგ., სიტყვაში И-ДУТ ორი მარცვალია, სიტყვაში МА-ШИ-НЫ—სამი, სიტყვაში СТОЛ—ერთი”².

აღნიშნავთ, უკანასკნელ, თუ როგორ განემარტავთ ჩვენ მარცვალს სასკოლო გრამატიკაშივე:

“სიტყვა შეიძლება გაიყოს იმდენ ნაწილად, რამდენიც ხმოვანია მასში: ს ი ტ ყ ვ ი ს ნ ა წ ი ლ ს , რ ო მ ე ლ ი ც შ ე ი ც ა ვ ს ე რ თ ხ მ ო ვ ა ნ ს , ე წ ო დ ე ბ ა მ ა რ ც ვ ა ლ ი”³.

საყურადღებოა, რომ სასკოლო გრამატიკებში და ზოგჯერ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ სიტყვა ადვილად იშლება მარცვლებად.

მარცვლის რაობის შესახებ ასეთი ზოგადი და მასთანვე სადავო დებულებებით (იხ. ქვემოთ) დაკმაყოფილება იმიტომაა შესაძლებელი სასკოლო გრამატიკებში, რომ სიტყვის პრაქტიკული დამარცვლის წესები, მაგ., სტრიქონიდან სტრიქონში გადატანის მიზნით, არც ერთი სალიტერატურო ენისათვის არაა დადგენილი მეცნიერულ-ფონეტიკური კვლევის შედეგად: ეს პრაქტიკული წესები, მაგ., რუსულში, ქართულში და ევროპულ ენებში, საერთოდ მომდინარეობენ ძველი საბერძნეთის გრამატიკოსებიდან.

პრაქტიკულ დამარცვლაში არც შეიძლება დაცულ იქნეს მეცნიერულ-ფონეტიკური მოთხოვნილება, რადგანაც მასში (პრაქტიკული დამარცვლის წესებში) ითვალისწინებენ აგრეთვე სიტყვის მორფოლოგიურ შედგენილობას; ამასთანავე მეცნიერულ-ფონეტიკური მოთხოვნილების დაცვა გაართულებდა ორთოგრაფიას, რაც სასურველი არ არის.

¹ Грамматика рус. языка. Ч. I. Фонетика и Морфология. Учебник для 5 и 6 классов—под редакцией акад. Л. В. Щербы, 1945, стр. 21.

² А. М. Земский და სხვანი, იქვე.

³ Г. С. Ахвледиანი, Учебник грамматики русского языка для груз. школ, 1948.

2. მარცვალი, როგორც წარმოთქმის უმცირესი

ბუნებრივი ელემენტი

მეტყველების ნაკადი შედგება, რა თქმა უნდა, ბგერებისაგან, მაგრამ მისი დაშლა შემადგენელ ბგერებად მხოლოდ ფონეტიკური ანალიზის შედეგია; ე. ი. ვინც არაა დახელოვნებული წარმოთქმული ნაკადის—ცალკეული სიტყვის თუ შესიტყვების—ბგერებად დაშლაში, მას უფრო ეძნელება ეს, ვიდრე მისი დაშლა მარცვლებად.

მაგ., უწიგნური ადვილად დაშლის სიტყვას ფოთოლი მარცვლებად (*ფო-თო-ლი*), მაგრამ ვერ დაშლის მას ბგერებად (*ფ-ო-თ-ო-ლ-ი*). კიდევ მეტიც: რამდენადაც შესიტყვება შეიძლება წარმოადგენდეს წარმოთქმის ერთ მთლიან ნაკადს, უწიგნური მას დაშლის მარცვლებად სიტყვის საზღვრის დარღვევით. მაგ., *ტყეს ასხია* ფონეტიკურად იშლება: *ტყე-სა-სხი-ა, მის ადვილას: მი-სა-დგი-ლას* (ისე როგორც *მი-სა-დგო-მი*), *ვინც აქ არის: ვინ-ცა-ქ-არის* და ა. შ.

ეს იმას მოწმობს, რომ ჩვენი რწყმული მეტყველება (ანუ მეტყველების, წარმოთქმის ნაკადი) შეიძლება დაიშალოს ორგვარად: სიტყვებად (*ტყეს ასხია, მის ადვილას, ვინც აქ არის*) და მარცვლებად (*ტყე-სა-სხი-ა*). პირველია მორფოლოგიური (-სე მ ა ნ ტ ი -კური (ე. ი. ფორმისა და მნიშვნელობის მიხედვით), ხოლო მეორე—ფონეტიკური დაშლა.

ჩვენ ვერ გამოვიცნობთ, თუ რამდენი სიტყვაა უცნობ ენაზე რწყმულად წარმოთქმულ შესიტყვებაში, მაგრამ მარცვალთა რიცხვის გამოცნობა მასში არ არის ძნელი.

აქედან ჩანს, რომ მარცვალი უფრო ბუნებრივი შემადგენელი ელემენტია მეტყველების ნაკადისა, ვიდრე სიტყვა (მხედველობაში გვაქვს წარმოთქმა-გაგონების თვალსაზრისი და არა ფორმისა და მნიშვნელობის).

მარცვალი უფრო ბუნებრივი ელემენტია წარმოთქმის ნაკადისა არა მხოლოდ სიტყვასთან შედარებით, არამედ ცალკეულ ბგერასთან შედარებითაც, როგორც ზემოთაა ნაჩვენები უწიგნურის ნიმუშზე: ცალკეულ ბგერებად დაშლა სიტყვისა ან შესიტყვებისა უფრო ძნელია, ვიდრე მარცვლებად.

ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, რომ წარმოთქმა-გაგონების თვალსაზრისით, მარცვალი არის წარმოთქმის უმცირესი ბუნებრივი ელემენტი.

მარცვლის პრობლემა შეიცავს, როგორც ითქვა, შემდეგ საკითხებს: 1) რა ფონეტიკური ფაქტორი ჰქმნის მარცვალს, 2) როგორია მარცვლის შედგენილობა და 3) სადაა მარცვალთვასაყარი საწარმოთქმო ნაკადში.

პირველი საკითხი, როგორც ჩანს, ზოგადფონეტიკურია, ე. ი. მარცვლის შემქმნელი ფაქტორი ერთია ყოველ ენაში. რაც შეეხება მარცვლის შედგენილობასა და მარცვალთვასაყარს, ესენი განსხვავე-

ბული შეიძლება ჰქონდეს თითოეულ ენას; ამიტომ მარცვლის შედგენილობა და მარცვალთგასაყარი განსხვავებულია ენების მიხედვით.

3. მარცვლის წარმოქმნელი ფონეტიკური ფაქტორი

არსებობს რამდენიმე თეორია იმის შესახებ, თუ რა ჰქმნის მარცვალს: ამოსუნთქული ჰაერნაკადის ძალა, ბგერათა სონორობა, თუ რაიმე სხვა ფაქტორი. განვიხილავ მათგან სამს.

იმ თეორიას, რომლის მიხედვითაც მარცვალს ჰქმნის ჰაერნაკადის ჯახება, ვეძახით "ჯახების თეორიას". ამ თეორიას მისდევს ზოგი ზემოდასახელებული სასკოლო გრამატიკა¹. რადგანაც ჰაერნაკადი ამომდინარეობს არა უწყვეტლევ, არამედ ზედიზედ ჯახებათა რიგით, ამიტომ თითოეული ჯახება ჰქმნის მარცვალს; ამგვარად, ამ თეორიის თანახმად, მარცვალს არის ბგერა ან ბგერათა ჯგუფი, რომელიც წარმოიქმნის ჰაერნაკადის ერთი მოლიანი ჯახებით.

ამ თეორიას მხარს ვერ დაუჭერთ: მართალია, რომ ჰაერნაკადი ამომდინარეობს ნაწყვეტ-ნაწყვეტად, მაგრამ თითოეული "ჯახება" შეესატყვისება არა მარცვალს, არამედ, უმთავრესად, ცალკეულ ბგერას; მაგ., სიტყვაში *სკამს*, რომელიც ერთ მარცვალს წარმოადგენს, გვაქვს არანაკლებ სამი "ჯახებისა".

მეორე თეორიაა "სონორობის თეორია" რომელიც უკანასკნელ ხანამდე გავრცელებული იყო თითქმის ისე, როგორც პირველი. ამ თეორიის თანახმად, სიტყვაში ან შესიტყვებაში იმდენია მარცვალი, რამდენიც სონორობის მწვერვალია მასში. ეს იმას ნიშნავს, რომ მარცვალსა ჰქმნის მოცემული ბგერათა ჯგუფის ყველაზე სონორული ბგერა, რომლის, როგორც ცენტრის ანუ მწვერვალის, გარშემო ჯგუფდება ბგერათა ამ ჯგუფის დანარჩენი ყველა ბგერა. ამ თეორიით, მაგ., სიტყვაში *სკამს* ერთი მარცვალია იმიტომ, რომ ა, როგორც ყველაზე სონორი ბგერა ამ ჯგუფში (სონორობის მიხედვით ბგერათა დახარისხების შესახებ იხ. თავი მეორე, გვ. 64), წარმოადგენს ამ ჯგუფის ცენტრს ანუ მარცვლის მწვერვალს. ასეთ შემთხვევაში მარცვლის მწვერვალს (აქ ა-ს) ეძახიან მარცვლის მატარებელს ანუ მარცვლოვანს, ხოლო ჯგუფის დანარჩენ ბგერებს უმარცვლოვანს. მოცემულ სიტყვაში (*სკამს*) მ-ც საკმაოდ სონორია, მაგრამ, მას აქ არ შეუძლია იყოს მარცვლის მწვერვალი ანუ მარცვლოვანი; იგი უმარცვლოა, რადგანაც მის გვერდით მასზე მეტად სონორია ა. ბგერათა სხვა გარემოცვაში, მაგ., სიტყვაში *ნაღმს*, მ ჰქმნის მეორე მარცვალს *ღმს*, სადაც იგი (მ) მეტად სონორია როგორც მის წინ მდგომ ღ-ზე, ისე

¹ არა ჩანს, თუ რომელ თეორიას მისდევს შერბასეული და ახვლედიანის გრამატიკები.

მომდევნო ს-ზეც. ასეთსავე სონორულ მარცვალსა ჰქმნის, ამ თეორიით, ლ სიტყვაში *საზღს* (*სა-ზღს*, მაგრამ *სა-ზღი*, რომელშიც მარცვლოვანია არა *ლ*, არამედ *ი*), *რ* სიტყვაში *თე-ორს* (მაგრამ *თე-ორი*), *ნ* სიტყვაში *ი-ფნს* (მაგრამ *იფნი*).

აქედან ჩანს, რომ მარცვლის წარმოქმნაში, ამ თეორიით, მნიშვნელობა აქვს არა სონორობას თავისთავად, არამედ შეფარდებით სონორობას; ამიტომ ყოველი ბგერა შეიძლება იყოს მარცვლოვანი მასზე ნაკლებ სონორთა გარემოცვაში, მაგ., *ზ* *რ*-სა და *ს*-ს შუა (*თე-რზს*), *ს* *ქ*-სა და *თ*-ს შუა (*ქსთ*), *ვ* *ქ*-სა და *ს*-ს შუა (*ა-ქვს*), *გ* *ძ*-სა და *ს*-ს შუა (*ძი-ძვს*) და ა. შ.

მარცვლოვანია უპირველესად ხმოვნები, რადგანაც სონორობით ისინი აღემატებიან დანარჩენ ბგერებს, რომლებიც მეტწილად უმარცვლოები; მეორე რიგში მარცვლოვანია სონორული თანხმოვნები ანუ სონანტები (*რ-ლ-მ-ნ*); შემდეგ რიგებში მარცვლოვანია ყველა თანხმოვანი კლებადი სონორობის კვალობაზე.

ამგვარად/სონორობის თეორიის თანახმად, *მარცვლი არის წარმოქმნის მონაკვეთი, რომლის ცენტრს წარმოადგენს ნაკლებ სონორთა შუა მოქცეული მათზე მეტი სონორობის მქონე ბგერა.* /

| სონორობის თეორია უფროა მისაღები, ვიდრე ჯახეებისა/მეტადრე მარცვლის შედგენილობის საკითხისათვის: ამ თეორიის საფუძველზე ხდება გასაგები, თუ რატომაა, რომ ორი ხმოვანი ზოგ ენაში ჰქმნის მხოლოდ ერთ მარცვალს; მაგ., რუს. МАЙ-ში ხმოვანი ორია, მაგრამ მარცვალი ერთი; ან თუ რატომაა, რომ ზოგ ენაში მარცვალს შეადგენს მხოლოდ თანხმოვანთაგან შედგენილი ბგერათჯგუფი; მაგ., სერბ. прст 'თითი', срх 'მუხა', ჩეხ. vlak 'მგელი' წარმოადგენენ უხმოვნო მარცვლებს (იხ. შემდეგ გვერდზე "მარცვლის შედგენილობის საკითხი").

/ მესამე თეორია წარმოადგენს ამ ორი-ჯახებისა და სონორობის-თეორიის ერთგვარ შერეებას: ზოგ მარცვალს ჰქმნის ბგერის გაძლიერება, ზოგს-ბგერის სონორობა. ამ თეორიას შეიძლება ეწოდოს შემარიგებლობითი. /

მაგ., ორი სხვადასხვა სიფართოვის ხმოვნის შეერთებას (*აი*, *აუ*, *აე*, *აუ*), სონორობის თეორიის თანახმად, გვაქვს თითო მარცვალი, რადგანაც მეტად სონორი (*აქ* ა და *ო*) წარმოადგენს მარცვლის ცენტრს; მასასაღამე, მივიღებთ დიფთონგს; მაგრამ განზრახ თუ გავაძლიერებთ ნაკლებ სონორს (*აქ* *ი*, *უ* და *რ*-ს), მივიღებთ ორ-ორ მარცვალს. რომ ეს მართლაც, შესაძლებელია, ჩანს იქიდან, რომ ზოგ ენაში (მაგ., ქართულში, ფრანგულში), რომელთაც არა აქვთ დიფთონგისადმი მიღრეკილება, ორ-ორი მარცვალია მოცემულ შემთხვევებში და არა თითო; ეს იმიტომ, რომ ორივე ხმოვანი თანაბრადაა გაძლიერებული.

ყოველ შემთხვევაში, ამ შემარბეებლობითი თეორიითაც მარცვლის წარმომქმნელ ფონეტიკურ ფაქტორთან უპირატესობა ენიჭება სონორობის ფაქტორს.

სანამ შეუდგებოდეთ მარცვლის შედგენილობის საკითხის განხილვას, საჭიროა ვიცოდეთ, რომ განსასხვავებელია ღ ი ა მ ა რ ც ვ ა - ლ ი და ხ რ უ ლ ი მ ა რ ც ვ ლ ი ს ა გ ა ნ . ღია მარცვალი ეწოდება ისეთ მარცვალს, რომელიც თავდება მარცვლოვანი ბგერით, ხოლო დახურული მარცვალი—ისეთს, რომელიც თავდება უმარცვლო ბგერით.

ღია მარცვლებია, მაგ.: ჭა, რუ, სა—დი—ლი, ი—ყო, სა—და—ური და ა. შ.

დახურული მარცვლებია, მაგ.: სად, ტყეს, მარ—ცვლის, სკამ—თან და ა. შ. |

წესში განზრახ ვამბობთ “მარცვლოვანი” (და არა “ხმოვანი”), რადგანაც, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, ზოგიერთ ენაში შეუპირობებელი (ფონოლოგიური) მარცვლოვნობა შეიძლება ჰქონდეს სონორთანხმოვნებსაც; მაგ., სერბ. ცр—აე ‘გული’, რр—ო—აე ‘პატარა ყელი’ (ცр— და რр— ღია მარცვლებია).

4. მარცვლის შედგენილობის საკითხი

როგორც ზემოთ ითქვა, ხმოვან ბგერას ყოველ შემთხვევაში უპირატესობა აქვს მარცვლის შედგენაში: მაშინაც, როცა იგი მარტო ჰქმნის მარცვალს (ი—ყო, ა—რის, ყ—ცხი,) და მაშინაც, როცა იგი სხვა ბგერათა ჯგუფშია მოქცეული (სა—ხლი, წელს, ფარს, ცთი). ყველა ამ შემთხვევაში ხმოვანი მარცვლოვანია (ანუ მარცვლის მატარებელი).

ყოველთვის მარცვლოვანია თუ არა ხმოვანი?

ხმოვანთაგან ა, მართლაც, ყოველთვის და ყოველ ენაში მარცვლოვანია, რამდენადაც ის ყველა სხვა ბგერას აღემატება სონორობით; დანარჩენი ხმოვნები—მეტადრე ი და უ—შეიძლება არ იყვნენ მარცვლოვნები, რაც დამოკიდებულია მათ მეზობლობაზე: თუ რომელიმე ხმოვანი მოხვდა ისეთ ბგერათჯგუფში, სადაც არის მასზე მეტი სონორობის ხმოვანი, მას მიდრეკილება აქვს იქცეს უმარცვლო ხმოვნად. ისეთ ენებში, რომლებსაც აქვთ დიფთონგები (მაგ., ინგლ., გერმ. და, ნაწილობრივ, რუსულში), ეს მიდრეკილება რეალიზდება და ვიწრო ხმოვნები იქცევიან უმარცვლოებად. ასე, მაგ., გერ. 'árbait—ში (იწერება Arbeit ‘სამუშაო’) გაერთიანებულია ერთ მარცვალში a და i, რომელთაგან i უმარცვლოა, ხოლო a მარცვლოვანი¹; დიფთონგია აგრეთვე, მაგ., auge—ში (იწერება Auge ‘თვალი’), სადაც u უმარცვლოა.

¹ ნახვეარწრე ასოს ქვეშ (მაგ., i) აღნიშნავს ამ ბგერის უმარცვლობას, ხოლო წრე (მაგ., j)—მის მარცვლოვნობას.

რუსულში ჩვეულებრივია მხოლოდ *и*-ს უმარცვლობა, მაგ., სიტყვაში дай, пей, пойте, რომლებშიც *й* წარმოადგენს უმარცვლო *и* ხმოვანს.

ქართულსა და ფრანგულში ამას, ჩვეულებრივ ადგილი არა აქვს და ორი სხვადასხვა ხმოვნის შეერთება გვაძლევს ორ მარცვალს; მაგ., წაილო, წაელო, წაულო; მოიტანა, მოეტანა, მოუტანა—ყველა შემთხვევაში ხმოვანთა შეერთება კქმნის ორ-ორ მარცვალს; აგრეთვე ფრანგულ, მაგ., peizā-ში (იწერება paysan 'გლეხი') *ei* ორი მარცვალა: pei-ში (იწერება pays 'მხარე') აგრეთვე¹.

მაშასადამე, ზოგიერთ ენაში ხმოვანი შეიძლება არ იყოს მარცვლოვანი, ზოგში იგი მუდამ მარცვლოვანია.

მარცვლის შედგენილობისათვის სხვადასხვა ენაში მნიშვნელოვანია აგრეთვე საკითხი იმის შესახებ, შეუძლია თუ არა თანხმოვანს შეასრულოს მარცვლოვნობის ფუნქცია.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული (იხ. გვ. 149), მაგ., სერბულში ან ჩეხურში მარცვლოვნობის ფუნქციას ასრულებს თანხმოვნები *r* და *l*. ეს სონორები ამავე ფუნქციით არსებობდნენ გარკვეულ პირობებში ძველ ინდურ ენაშიც.

ცოცხალი ენებიდან სონორი თანხმოვნების (*r-l-m-n*) მარცვლოვნობა აღინიშნება, მაგ., რუსულში, ინგლისურში და გერმანულში.

რწყმულ სწრაფ წარმოთქმაში, მაგ., რუსულად ლაპარაკისას, სიტყვას *сделали* 'გააკეთეს' სამ მარცვლად კი წარმოთქვამთ, მაგრამ *ла* წარმოითქმის, როგორც მარცვლოვანი ჟ: зд'а-л-ли; торговать 'ვაჭრობა' წარმოითქმის тр'о-г-а-в'аг'; Ивановна 'ივანეს ასული' —и-ва-н'о-н'ъ; в самом деле 'ნამდვილ'—фса-т'о-д'э-ли და მრ. სხვა.

ინგლისურში, მაგ., table 'მაგიდა'—წარმოითქმის tei-ბი; bacon 'შაშხი'—bei-კი; rhythm—რი-ბმ და ა. შ.

გერმანულში, მაგ., Vater 'მამა'—fa:tr; Himmel 'ცა'—hi-m'l; heissen 'დაძახება'—hai-sn, leben 'სიცოცხლე'—le-bm.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ გერმანულში, ინგლისურისაგან განსხვავებით, მაგრამ რუსულის მსგავსად, სონორი თანხმოვნები გვევლინებიან მარცვლოვნობის ფუნქციით მხოლოდ რწყმულ სასაუბრო წარმოთქმაში და, უმთავრესად, ღიალექტებში.

ფრანგულში სონორი თანხმოვნები ამ ფუნქციით არ არსებობენ.

¹ ამისაგან განსხვავებულად წარმოითქმის pej (იწერება paye 'ხელფასი'), სადაც *j* თანხმოვანია და არა ხმოვანი

რაც შეეხება ქართულს, საჭიროა ითქვას შემდეგი: იმ ცოცხალ ენათაგან, რომელთა ნიმუშებიც მოყვანილია ზემოთ, სონორთა მარცვლოვნობა ფონოლოგიურია მხოლოდ სერბულში: ამათგან მხოლოდ სერბულშია შესაძლებელი არსებობდეს პოზიციურად შეუპირობებელი მარცვლოვანი სონორი; მაგ., რე გვხვდება სერბულში ხმოვნის წინაც; *гроце* 'პატარა ყელი' სამმარცვლოვანია (*гp-o-ue*): შეად. *гpнza* 'ძრწოლა', რომელიც ორმარცვლოვანია (*гp-o-za*).

ქართულში—ისე როგორც რუსულში, გერმანულში და ინგლისურში—სონორთა მარცვლოვნობას ფონოლოგიური მნიშვნელობა არა აქვს, რადგანაც ქართულში—ისე როგორც ყველა ამ ენაში—მარცვლოვანი სონორი შეპირობებულია პოზიციურად, სახელდობრ: ისინი გვევლინება მხოლოდ მათზე ნაკლები სონორობის მქონე ბგერათა კომპლექსში: *ნა-ღმს, ი-ფნს, სა-ხლს, თე-თრს* (იხ. ზემოთ).

ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, რომ არც ერთ სხვა ჩქაძიერ თანხმოვანს, რომელსაც შეუძლია იყოს მარცვლოვანი ნაკლებ სონორთა კომპლექსში, არა აქვს ფონოლოგიური დანიშნულება; ასეა ქართულში და ყველა სხვა ენაში.

მაგრამ ქართულს მაინც თავისებური ადგილი უჭირავს მათ შორის:

ზემოთ აღენიშნეთ, რომ სონორი თანხმოვნები იძენენ მარცვლოვნობას, მაგ., რუსულში ან გერმანულში რწყძულ სასაუბრო წარმოთქმაში და უმთავრესად, დიალექტებში; სალიტერატურო წარმოთქმაში ეს ძლიერ იმეიათია ამ ენებში. ქართულში კი პირიქით: მხოლოდ დინჯ სალიტერატურო წარმოთქმაში თუ შეიძლება სრულიად (და, მამასადაძე, მარცვლოვნად) იქნეს წარმოთქმული სონორი თანხმოვნები შემდეგ სიტყვებში: *სახლს, ნაკლს ბოთლს; თეთრს, თეატრს; იფნს, დავითნს* და მისთანებში, —თორემ სასაუბრო სწრაფს წარმოთქმაში ისინი (სონორი თანხმოვნები) სრულიად იკარგვიან (ვაძობთ: *სახს, ნაკს, ბოთს, თეთს* და ა. შ.), ან, ყოველ შემთხვევაში, ყრუვდებიან, მაგ., *ნა-ღმს* (მწარმოთქმის, მაგრამ ყრუა), *ი-ფნს* და სხვა.

ქართულის ეს თავისებურება წააგავს რუსულისას ზოგიერთ შემთხვევაში, მაგ., სიტყვის ბოლოს: *рунлх* 'მანეთი' წარმოითქმის სწრაფ მეტყველებაში *рун'*, მაგრამ დინჯ სალიტერატუროში *ру-нл'*—ორ მარცვლად, სადაც *л* მარცვლოვანია; *жнзнь* 'სიცოცხლე'—სასაუბრო *жнц'*, სალიტერატურო წარმოთქმაში *жн-з'н'* და ა. შ.

5. მარცვალთგასაყარი

ვერც ერთი ზემოგანხილული თეორია ვერ იძლევა საკმარის პასუხს იმაზე, თუ წარმოთქმის რომელი მომენტია მარცვლის საზღვარი ანუ მარცვალთგასაყარი. სონორობის თეორია არც თვლის საჭიროდ მარცვალთგასაყარის ადგილის ზუსტად ჩვენებას; საერთოდ კი, ამ თეორიით, მარცვლის ბოლო იმყოფება მინიმალურად სონორ ბგერაში, რომელიც შეიძლება მიეკედლოს როგორც წინმდგომს, ისე მომდევნო

მარცვალს. მაგ., სიტყვაში *ზაფხული*. ამ თეორიით, ჩვენ არ ვიცით, თუ სადაა მარცვალთვასაყარი: *ზა-ფხუ-ლი* თუ *ზაფ-ხუ-ლი*.

ძლიერ საყურადღებოა აკად. შჩერბას მარცვალთვასაყრის თეორია, რომელიც მდგომარეობს შემდეგში: '...თითოეულ თანხმოვანს შეიძლება ჰქონდეს სამი ფორმა: ა) ძ ღ ი ე რ ღ ა მ ა რ თ ვ ი ა ნ ი, როცა თანხმოვნის ბოლო (დამართვა) უფრო ძლიერია დასაწყისზე (შემართვაზე); შეად. პირველი თანხმოვნები სიტყვებში: *сон* 'ძილი, სიზმარი', *ссора* 'ჩხუბი', *к кому* 'ვის, ვისკენ' (თუ არ წარმოითქმის *к кому*), *раззадорить* 'შეგულიანება', *разсорить* 'წაჩხუბება' და ა. შ.; ძლიერდამართვიანი თანხმოვნები ჰქმნიან მარცვლის დასაწყისს; ბ) ძ ღ ი ე რ შ ე მ ა რ თ ვ ი ა ნ ი, როცა თანხმოვნის ბოლო სუსტია მის დასაწყისზე; შეად. ბოლო თანხმოვნები სიტყვებში *уч* 'უღვაში', *ум* 'ჭკვა', *кит* 'ვეშაბი' (რუსულშიც და ფრანგულშიაც ამასთანავე ოდნავ მცირდება წინმდგომი ხმოვნის ხანგრძლიობა); ძლიერშემართვიანები ჰქმნიან მარცვლის ბოლოს; გ) ო რ მ წ ვ ე რ ვ ა ღ ი ა ნ ი ანუ გ ა ო რ - მ ა გ ე ბ უ ღ ი, როცა თანხმოვნის დასაწყისიც და ბოლოც ერთნაირად ძლიერია, მისი შუანაწილი კი დასუსტებულია; ორმწვერვალიანები შეიძლება იმყოფებოდნენ მხოლოდ მარცვალთვასაყარზე¹.

როგორც ვიცით, ენები განსხვავებული შეიძლება იყვნენ ერთმანეთისაგან თანხმოვანთა ძლიერ- თუ სუსტშემართვიანი და ძლიერ- თუ სუსტდამართვიანი ფორმებით; ე. ი. ზოგ ენაში ძლიერშემართვიანი თანხმოვნებია ჩვეულებრივი, ზოგში სუსტშემართვიანი და ა. შ.

რამდენადაც, ლ. შჩერბას თეორიით, მარცვალთვასაყარი ამაზეა დამოკიდებული, ამდენად ენებიც შესაძლებელია განსხვავებული იყვნენ ერთმანეთისაგან მარცვალთვასაყარით.

მაგ., რუს. სიტყვაში *ста-кан* 'ჭიქა' *к*-ს ნელი შემართვა აქვს, მაგრამ ძლიერი დამართვა; ამიტომაც, რომ *к* იწყებს მომდევნო მარცვალს და არ მიეკუთვნება წინმდგომს; ე. ი. *к*-ს ნელი შემართვა ჰქმნის წინმდგომი მარცვლის ღიაობას; ასეთივეა, მაგ., *о-кра-ситъ* 'შეღებვა' და სხვ.

ქართულში, როგორც ვიცით (იხ. გვ. 107 და შემდ.), თანხმოვნებს სხვაგვარი შემართვა-დამართვა აქვთ; თუ თანხმოვანთა ფშვინვიერ შემართვა-დამართვას ამ შემთხვევისათვის (ე. ი. მარცვალთვასაყარის საკითხში) გავუთანასწორებთ ნელ შემართვა-დამართვას, ასეთ სურათს მივიღებთ: ქართულში ყველა თანხმოვანს აქვს, როგორც წესი, ნელი შემართვა-დამართვა, გარდა აბრუპტივებისა, რომელთაც ნელ შემართვასთან აქვთ ძლიერი დამართვა.

მასასადამე, ქართულში მხოლოდ აბრუპტივი მიისწრაფვის მიეკედლოს მომდევნო მარცვალს; დანარჩენი თანხმოვნები ნეიტრალუ-

¹ Л. В. Щерб а, Фонетика французского языка, 1948, стр. 78.

რია მიკედლების მხრივ: შეუძლიათ მიეკედლონ როგორც წინმდგომს, ისე მომდევნო მარცვალს.

ყოველ შემთხვევაში, ქართულ მარცვალს, ჩვენი აზრით, მიდრეკილება აქვს ღიაობისადმი, თუ სხვა რამ ფაქტორი (მაგ., სიტყვის მორფოლოგიური შედგენილობა) ხელს არ უშლის; ქართულ მარცვალს ადვილად შეუძლია გაათავდეს არა მხოლოდ ხმოვნით (ე. ი. იყოს ღია), არამედ სონორული თანხმოვნებითაც, მაგ., *კარ-ღო-ე-რღი* (არც ერთი არ არღვევს ქართული მარცვლის ბუნებას); *მარ-ცვა-ლი-მარც-ვა-ლი* და ა. შ.

ლ. შერბას თეორია კარგად უდგება გარკვეული თანხმოვნის დაშლას; მაგ., *ღიდ-ღება, ოზ-მა*. დანარჩენ შემთხვევებში იგი უფრო გამოსადეგია მარცვალთვასაყრის დასადგენად რუსულში, ფრანგულში და ისეთ სხვა ენებში, სადაც არის ამ ენებისებური შეძარტვა-დამართვა.

ქართულში ფონეტიკური მარცვალთვასაყრის მონახვას მნიშვნელოვნად ხელს უწყობს აქცესიურ-დეცესიური კომპლექსების გათვალისწინება (იხ. ზემოთ თავი მესამე, ბგერათშეერთების მესამე წესი).

როგორც ცნობილია, სიძნელეს წარმოადგენს სიტყვის შიგნით თანხმოვანსა და თანხმოვანს შუა მარცვალთვასაყრის დადგენა; მაგ., *ა-ღვა* თუ *აღ-ვა*, *ღო-ქთან* თუ *ღოქ-თან*, *ზა-ფხული* თუ *ზაფ-ხული*.

პრაქტიკული თვალსაზრისით, მეტადრე სტრიქონიდან სტრიქონზე გადატანის საჭიროებისათვის, სულ ერთია, როგორ დაემარცვლათ სიტყვას; ოღონდ დამარცვლის წესი უნდა იყოს ადვილი და უნდა გახდეს საკლდელო ყველასათვის, როგორც ყოველი ორთოგრაფიული წესი. პრაქტიკული დამარცვლის წესებში ჩვეულებრივ ითვალისწინებენ ხოლმე სიტყვის მორფოლოგიურ შედგენილობასაც—წესის ადვილად შესწავლის მიზნით, რაც, რა თქმა უნდა, მართებულია.

ამიტომ, რომ ფონეტიკური დამარცვლა შეიძლება არ ემთხვეოდეს პრაქტიკულს. მაგ., სიტყვა *კაცმა* მორფოლოგიური შედგენილობით უნდა დაემარცვლოს *კაც-მა*, მაგრამ ფონეტიკურად (მარცვლის ღიაობისადმი მიდრეკილების გამო, იხ. ზემოთ) შესაძლებელია *კა-ცმა*.

აქცესიურ-დეცესიურ კომპლექსთა განსხვავებულობა, რომელიც წმინდა ფონეტიკურია, შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს აგრეთვე პრაქტიკულ დამარცვლაშიც:

როდესაც სიტყვის შიგნით გვაქვს აქცესიური კომპლექსი ორი თანხმოვნისა, პირველი მათგანი მიეკედლება წინმდგომ მარცვალს, ხოლო მეორე—მომდევნო მარცვალს; მაგ., *ღოქ-თან* (ემთხვევა მორფოლოგიურ დამარცვლას), *შა-ტყე-ბი, იღ-მა-ლი* და ა. შ.

ხოლო როდესაც სიტყვის შიგნით გვაქვს ორი თანხმოვნის დეცესიური კომპლექსი, თანხმოვნები დაუშლელად მიეკედლება მომდევნო მარცვალს; მაგ., *ფა-ცხა; სი-ტყვა* (ემთხვევა მორფოლოგიურ დამარცვლას); *ა-ღვა* (ემთხვევა მორფოლოგიურს, მაგრამ პრაქტიკულად მიუღებელია სტრიქონიდან სტრიქონზე გადატანის თვალსაზრისით); *ე-ჭყრ-მა* (აგრეთვე), *უ-თხრა* (აგრეთვე) და ა. შ.

რუსული ენის გვირგვინი შედგენილობა ქართულისასთან შედარებით

სანამ შევადარებდეთ ერთმანეთს რუსულისა და ქართულის ბგერითს შედგენილობას, განვიხილოთ, თუ რა ურთიერთობაა რუსული ენის სამეტყველო ბგერათა და მათ გამომხატველ ანბანს შორის, ე.ი. როგორია რუსული წერისა და რუსული ენის ბგერათა ურთიერთშეფარდება.

1. რუსული გვირგვინი და რუსული ასოები

სალიტერატურო რუსულ ენაში დღეს იხმარება 33 ასო: а б в г д е ё ж з и й кл м н о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь э ю я .

ამათგან ექვსი ასო (а, э, и, о, у, ы), ჩვეულებრივ, გამოხატავენ რუსულის ექვს ხმოვან ბგერას—მეტადრე, როცა ეს ხმოვნები წარმოითქმიან მახვილით (უმახვილობა ცვლის, უმთავრესად, о-ს და а-ს): მაგ.: игрá 'თამაში, თამაშობა', и́гръ 'თამაშობანი', игрѣ 'თამაშისა'; э́ти 'ესენი'; гѣры 'მთები'; ша́р 'ბირთვი'; стул 'სკამი', усы 'ულვაშები', урѡк 'გაკვეთილი'; ды́м 'კვამლი', бы́къ 'ზარები'.

е, ё, я, ю-ს ზოგიერთი ბგერითი მნიშვნელობა

ოთხი ასოდან— е, ё, я, ю— თითოეულს შეუძლია გამოხატოს, სულ ცოტა, ორი სხვადასხვა ბგერა გარკვეულ პირობებში. მაგ., მ ა ხ ვ ი ლ ი ა ნ ო ბ ი ს ა ს (ე.ი. როცა მათ, ამ ასოებით გამოხატულ ბგერებს, მახვილი აქვთ) თითოეულ მათგანს შეუძლია ჰქონდეს ორი სხვადასხვა ბგერითი მნიშვნელობა:

1. თითოეულ მათგანს შეუძლია გამოხატოს, მეტადრე სიტყვის თავში, ხმოვანი, რომელსაც წინ უძღვის უშუალოდ შუაენისმიერი თანხმოვანი j; ე.ი. é=je, ё=jo, я=ja- და ю=ju; მაგ., ем 'ეჭამ' — წარმოითქმის jэм; éду 'მივდივარ ზეითად' — jэду; ёж 'ზღარბი'— წარმოითქმის jош; ёлки 'ნაძვის ხეები' — jёлки; я 'მე' — წარმოითქმის ja; ясли 'ბაგა' — jасл'и; юг 'სამხრეთი'—წარმოითქმის jук ; югу 'სამხრეთის'—jугу.

2. თითოეული მათგანი გამოხატავენ იმავე ხმოვნებს (э, о, а, у) და ამასთანავე გვიჩვენებს მის წინ მდგომი თანხმოვნის სილობს; მაგ.: снег 'თოვლი'— сн'эк; снегу 'თოვლს'— сн'эгу; тѣти 'მამიდები, დედები'—წარმოითქმის т'от'и; дяди 'ბიძები' — д'ад'и; люди 'კაცები, ხალხი' — л'уд'и.

აღსანიშნავია, რომ ასო *И-ც* მეტწილად გამოხატავს მის წინ მდგომი თანხმოვნის სილბოზს (იხ. ზემომოყვანილი *ЯСЛИ, ТѢТИ, ДЯДИ*).

[აქ არა გვაქვს, რა თქმა უნდა, აღნიშნული მრავალი მნიშვნელოვანი მოვლენა რუსული წერისა და წარმოთქმის ურთიერთობიდან].

И ასოს ბგერითი მნიშვნელობა

И ასო გამოხატავს ე.წ. ნახევარხმოვანს და ლიფთონგის უმარცვლო შემადგენელ ნაწილს: *май* 'მაისი', *мой* 'ჩემი', *пробуй* 'გასინჯე' – ქართულში მას უდრის *ი*, რომელიც ღღეს უკვე აღარ იხმარება ასოდ.

რუსულ თანხმოვანთა წყვილეულები და ცალეულები

ცხრაშეტი ასოდან (*б-п, в-ф, д-т, з-с, ж-ш, г-к; х, ц, ч; л, р, м, н*) თითოეული გამოხატავს თითო თანხმოვანს.

წყვილ-წყვილად ჩამოთვლილიდან პირველი გამოხატავს მეფერ თანხმოვანს, მეორე-ყრუს; მომდევნო სამი ასო (*х, ц, ч*) გამოხატავს ყრუ ჩქამიერ ცალეულ თანხმოვნებს, ხოლო უკანასკნელი ოთხი-სონორულ ცალეულ თანხმოვნებს.

Ш ასო რუსულში

Ш ასო გამოხატავს ორი თანხმოვანი ბგერის შეერთებას: *ш+ч* ან *ш+ш*.

Ъ და Ъ ნიშნები რუსულ წერაში

Ъ და Ъ არ გამოხატავს არც ერთ ბგერას: რუსულ ორთოგრაფიაში ისინი წარმოადგენენ არა ასოებს (ე.ი. ბგერის გამომხატველ ნიშნებს), არამედ სხვა დანიშნულების პირობითს ნიშნებს.

Ъ-Ъ-ს დაკისრებული აქვს ბგერითი მნიშვნელობა მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში (იხ. ქვემოთ გვ. 159 და შემდ.).

II. რუსულია და ქართული ენის ბგერათა ურთიერთ შეპირისპირება

ქართულ სალიტერატურო-სამწერლობო ენაშიც 33 ასო იხმარება, მაგრამ ქართულში წერისა და წარმოთქმის ურთიერთშეფარდება გაცილებით უფრო მარტივია, ვიდრე რუსულში:

1. რუსულში ერთი ასო ზოგჯერ გამოხატავს

რამდენიმე ბგერას

ქართულში თითოეულ ფონემას აქვს თავისი გამოხატველი ასო. რუსულში კი ფონემათა რიცხვი ბევრად მეტია ასოთა რიცხვზე; ამიტომ რუსულში ასოთა უმრავლესობას უხდება გამოხატოს თითოეულმა ორი (და ზოგჯერ მეტი) ერთმანეთისაგან განსხვავებული ფონემა: მაგ.: ასეთია ასო л, რომელსაც დაკისრებული აქვს გამოხატოს როგორც მაგარი л (ვთქვათ, სიტყვაში сталь 'დაიწყო, დადგა'), ისე რბილი л' (მაგ., სიტყვაში стальხ 'ფოლადი'—ითქმის сталь', ე.ი. რბილი л-თი); ასეთია, მაგ., აგრეთვე ასო т, რომელიც გამოხატავს როგორც მაგარ т-ს (მაგ., სიტყვაში брат 'ძმა'), ისე რბილ т'-ს (მაგ., სიტყვაში братх—ითქმის брат') და სხვა.

o ასოთი რუსულში შეიძლება გამოიხატებოდეს სამი სხვადასხვა ბგერა: მახვილიანი о (მაგ., воды 'წყლები', горы 'მთები'), а (მაგ., вода, гора, водах 'წყლისა', горы 'მთისა'—წარმოითქმის вода, гора, водах, горах) და ის რედუცირებული (დასუსტებული) ხმოვანი, რომელიც ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში გამოიხატება ъ ნიშნით (მაგ., город—წარმოითქმის гóрът 'ქალაქი', городá 'ქალაქები'—гърадá); აგრეთვე г ასოთი შეიძლება გამოიხატებოდეს რუსულის ოთხი სხვადასხვა ბგერა, სახელდობრ: г (гóры, снéга 'თოვლისა'. снéгъ), к (снéг—снéк 'თოვლი', лягте 'დაწეით'—ითქმის лáкть, —ъ-სა და ъ-ს შესახებ ტრანსკრიფციაში იხ. ქვემოთ), ქართული ღ-ს მსგავსი თანხმოვანი, რომელიც ფონეტიკურად გამოიხატება γ ნიშნით (მაგ., когда 'როდის'—кагда) და х (მაგ., всех блага 'ნახვამდის'—ითქმის ф ъ з γ блах; л' актх-ს ამბობენ აგრეთვე л'ахтх).

2. მაგარი და რბილი თანხმოვნები რუსულში

რუსულში ურთიერთდაპირისპირებულია მაგარი და რბილი თანხმოვნები, რომელთა შორის მეტწილად ფონოლოგიური განსხვავებაა; მაგ., ორი სხვადასხვა ფონემაა მაგარი л და რბილი л', მაგარი д და რბილი д', მაგრამ არაა სხვადასხვა ფონემა მაგარი г და რბილი г', მაგარი х და რბილი х' და ზოგი სხვა.

ყოველ შემთხვევაში, რუსულში ყველაზე ხშირია შემდეგი წყვილები სილბო-სიმაგრის მიხედვით: б-ბ', п-პ', в-ვ', ф-ფ', д-დ', т-ტ', რუს. з-з', с-ს', г-გ', к-კ', х-х', м-მ', н-ნ', л-ლ', р-რ'.

ამათგან ფონოლოგიური (სიტყვათგანმასხვევებელი) ღირებულება აქვს ყველა წყვილს, გარდა Г-Г'-სა, К-К'-სა, და Х-Х'-სი.

რბილ თანხმოვანთა ფონოლოგიური ღირებულებაა, რომ ასე ამრავლებს რუსულ ბგერათა რიცხვს, რომლითაც რუსული აღემატება ქართულს,—მიუხედავად იმისა, რომ ქართულს აქვს, რუსულისაგან განსხვავებით, აბრუპტივები (პ, ტ, წ, ჭ, კ, ყ).

აღსანიშნავია, რომ უკუქცევითი ნაწილაკის -ся და -сь-ს რბილი ც ზმნის დაბოლოებაში ყოველთვის წარმოითქმება მაგრად: учысь 'ესწავლობ' წარმოითქმება учыс (და არა учу́с), учился — ითქმის учылса (და არა училс'а), учились — училис და ა.შ.

3. რუსულში რამდენიმე ასო ზოგჯერ გამოსატავს ერთსა და იმავე ბგერას

რუსულ წერაში გვაქვს მრავალი ისეთი შემთხვევაც, როცა ერთი და იგივე ბგერა გამოიხატება სხვადასხვა ნიშნით; მაგ.: а ხმოვანი გამოიხატება ასო а-თიც (брат), ასო о-თიც (вода—ითქმის вода) და ასო я-თიც (ряд—წარმოითქმის р'ат, ясли— ითქმის ясли).

შეიძლება п თანხმოვანი გამოიხატებოდეს б-თიც (пора—пара, მაგრამ поп—იწერება лон 'შუბლი'; скопки 'ფრჩხილები'—იწერება скопки); ц შეიძლება გამოიხატოს აგრეთვე тс-თი (курицы 'ქათმები', მაგრამ сница цэму 'ესიზმრება მას'—იწერება сниться ему́) და тьс-თი (братца 'დაკისრება, ხელის მოკიდება'—იწერება браться) და სხვა მრავალი.

მართალია, ქართულში გვაქვს მსგავსი შემთხვევები, ე.ი. როცა ერთი და იმავე ასოთი იწერება სხვადასხვა ბგერა (იხ. 1) და როცა ერთი და იგივე ბგერა გამოიხატება წერაში სხვადასხვა ასოთი (იხ. 3), მაგრამ გაცილებით უფრო იშვიათად, ვიდრე რუსულში.

პირველის ნიმუშად გამოდგება ქართულში, მაგ., ასო დ, რომელსაც შეუძლია გამოხატოს აგრეთვე თ-ც: დიდი, მაგრამ კარგად წარმოითქმის კარგათ.

მეორის ნიმუშად გამოდგება, მაგ., შემდეგი: ბგერა ზ შეიძლება გამოიხატოს ს-თიც: ზარი, მაგრამ მსგავსი (წარმოითქმის მზგავსი).

4. ზ და ხ ნიშნები რუსულ ორთოგრაფიაში

ზ და ხ ნიშნები, როგორც ითქვა, არ გამოხატავენ არც ერთ ბგერას.

1917 წლამდე რუსულ ორთოგრაფიაში ზ-ს დაკისრებული ჰქონდა აღნიშნა ორი რამ:

1) რომ მის წინ მდგომი თანხმობიანი მაგრად წარმოითქმის; მაგ.: ნыл 'იყო', მაგრამ ნыль 'ნამდვილი ამბავი', нылт 'ყოფა-ცხოვრება', მაგრამ ныть 'ყოფნა' და

2) რომ მაგარი თანხმობით დაბოლოებული თავსართები (მაგ., он-, от-, под- და სხვები), რიცხვითი სახელები двух, трёх, четырёх, უცხოური წინსართები кон-, сун- და სხვა უერთდებიან е ё я ю-თი დაწყებულ მომდევნო სიტყვებს, მაგ.: обьявление, съезд, онъём, двухъярусный, субъект და სხვ.

დღევანდელ ორთოგრაფიაში ზ-ს შერჩენილი აქვს ეს მეორე ფუნქცია: მაშასადამე, ზ არის გამყოფი ნიშანი.

გამყოფი ნიშანია აგრეთვე ხ-ც (მხოლოდ არა თავსართებისა და двух-, трёх-, четырёх--ის შემდეგ) е ё я ю-ს წინ (семья, 'ოჯახი', платье 'ტანსაცმელი, კაბა', лён 'ასხამს', костью 'ძვლით'...); უმთავრესად მას დაკისრებული ჰქონდა გამოეხატა მის წინ მდგომი თანხმობის სილბო: сталь—стал ныть—ныт და სხვ.; გარდა ამისა, ხ წარმოადგენდა გრამატიკულ ნიშანს, სახელდობრ: მდედრ. სქესის დაბოლოებას ч-ш-სა და ж-ш-ს მიმყოლ: ночь, вещь, рожь, мышь), აწმყო (და მყობადი) დროის მხ. რიცხ. მეორე პირის დაბოლოების ელემენტს: говоришь, пишешь, моешься 'იბან' და სხვა.

ყველა ეს ფუნქცია ხ-ს შენარჩუნებული აქვს დღევანდელ ორთოგრაფიაშიც.

თქმულიდან ჩანს, რომ სილბოს ნიშანს ხ წარმოადგენს მხოლოდ ზოგჯერ; ამიტომ უმართებულა, როცა მას 'мягкий знак'—'სილბოს ნიშანს' ეძახიან.

რუს. ж — ш-ს ბგერითი მნიშვნელობა

ж — ш რუსულში მაგრად წარმოითქმის მაშინაც, როცა მათ მიმყოლ იწერება ხ: дрожь—ითქმის дрош 'ჟრუანტელი', дрожью—ითქმის дрожю 'ჟრუანტელით'; мышь 'თაგვი' — ითქმის мыш, мышью — мышю. ж—ш თანხმობები რბილდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ისინი წარმოითქმიან დაყოვნებით, ე.ი. როცა გვაქვს გრძელი ж და ш— წერაში жж (ან ზოგჯერ жд) და шш: вижжать 'წკმუტუნი'—выжжат; дождь 'წვიმა', дождя 'წვიმისა'— წარმოითქმის дошш (ж სიტყვის ბოლოს ყრუვდება, როგორც ყოველი მჟღერი ჩქამიერი

თანხმოვანი), დაჯ'ა плащ, плащ'а—ითქმის плащ', плащ'а, (შეიძლება აგრეთვე წარმოითქვას плащч', плащч'а).

ზ და ხ ნიშნები ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში

რადგანაც დღევანდელ რუსულ ორთოგრაფიაში ზ-ხ-ს, როგორც ითქვა, არა აქვთ არაერთარი ბგერითი მნიშვნელობა, ამიტომ ისინი გამოყენებულია მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში: ზ წარმოადგენს რედუცირებულ (დასუსტებულ) ა-ს ან ი-ს მაგარი თანხმოვნების შემდეგ (მაგ., гóда 'წლისა' — წარმოითქმის годь, кни́га — кни́гь; гóрод — წარმოითქმის гóрът, гóрода -горьдь), ხოლო ხ — რედუცირებულ ა, ი, ე-ს რბილ თანხმოვანთა შემდეგ; მაგ., часовóй 'საათისა'— ч'ьсавóй, он н'ьс, (ე. ი. н'ос) 'მიჰქონდა', მაგრამ в'ьнес 'გამოიტანა'—წარმოითქმის в'ьн'ьс, сн'ег (ე.ი. сн'э́к) 'თოვლი', მაგრამ сн'ьговóй—ითქმის сн'ьгавóй 'თოვლიანი' და ა.შ.

აქ აღწერილის მსგავსი შეფარდება წერასა და წარმოთქმას შორის ქართულში არა გვაქვს.

5. რუსულისა და ქართული ენების ბგერები,

რომლებსაც ანბანში არა აქვთ ასოები

რუსულ მეტყველებაში—ისე როგორც ბევრ სხვა ენაში—წარმოითქმება გარკვეულ პირობებში (ანუ კომბინაციურად) ან გარკვეულ სიტყვებში ისეთი ბგერებიც, რომლებსათვის სათანადო ნიშანი ანბანში არ მოიპოვება.

ასეთია, მაგ., ის ხმოვნები, რომელთა გამოსახატავად მეცნიერულ-ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში გამოყენებულია ზ-ხ (იხ. აქვე ზემოთ).

თანხმოვანთაგან ასეთია, მაგ., ღ, ძ და ჯ. სალიტერატურო რუსულში ღ ორთოგრაფიულად გამოიხატება იმავე ნიშნით, რომლითაც Г, ხოლო ფონეტიკური ტრანსკრიფციით ბერძნული γ ასოთი. როგორც დამოუკიდებელი ბგერა, ის გვხვდება ორ-სამ რელიგიურ სიტყვაში (ბ'н'га, б'н'гу, 'ღმერთის, ღმერთს' და სხვა ბრუნვებში ხმოვნის წინ; гóсподи, 'უფალო', б'наго́д'ать 'მაღლი') და სიტყვებში тогд'а 'მაშინ', когд'а 'როდის' (ფონეტიკურად: б'н'гу, б'н'гу, гóспьди, б'н'ьгад'ат, тауд'а, кауд'а).

აფრიკატები ძ და ჯ გვევლინება რუსულში მხოლოდ გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში, სახელდობრ: ასიმილაციით გამჟღერბული ძ-სა და ჯ-ს ადგილას: ат'э'дз б'н'л<отец б'н'л (ძ გამჟღერებულია მომდევნო

ნ-ს გავლენით); врач был <врач был (აგრეთვე ყ გამჟღერებულია მომდევნო ნ-ს გავლენით).

ამგვარი კომბინაციურად გამჟღერების შემთხვევები ბევრი გვაქვს ქართულშიც; მაგ.: *ოცდაერთი-წარმოითქმის ოცდაერთი, გაურჩლა-ითქმის გაურჩლა*, მაგრამ ამ მხრივ განსხვავება ქართულსა და რუსულს შორის ისაა, რომ ქართულს აქვს როგორც *ც* და *ჩ* ფონემები, ისე მათი მჟღერი სახეობა და წერილობითი ნიშნებიც ანუ ასოები მათთვის, ხოლო რუსულში არის მხოლოდ *ц* და *ч*, მათი მჟღერი სახეობა კი — არა, და ამიტომ არც სათანადო ასოები.

ქართულშიც გვაქვს ისეთი ბგერები, რომლებისთვისაც ანბანში ასოები არ მოგვეპოვება. ასეთია, მაგ., *ძ*, რომელიც წარმოადგენს დაყრუებულ *ჯ*-ს: ქართულში *ძ* ხშირად წარმოითქმის, მაგ., სიტყვებში *ქსინჯავ*, *კარაქში* — *ქსინჯაძ*, *კარაქში*, მაგრამ მისთვის საგანგებო ნიშანი დღეს არ იხმარება (იხ. თავი მეორე, III, 4). ასეთივეა აგრეთვე ქართულში უმარცვლო *უ*, რომელიც ძველად იწერებოდა *უ*: ცოცხალ წარმოთქმაში უმარცვლო *უ* დღესაც გვაქვს ქართულში, მაგრამ შესაფერი ასო ქართულ ანბანში აღარ იხმარება (მაგ., ითქმის *სიკვილი*—*იწერება სიკვილი*, ითქმის *კჭალი*—*იწერება კეალი* და სხვ. (იხ. თავი მეორე, I, 4).

6. მახვილის ბავლენა ხმოვნებზე რუსულში

რუსული ხმოვნები (ა, ე, ი, ო, უ, ყ) თავიანთი ძირითადი ბგერითი მნიშვნელობით წარმოითქმიან, როგორც წესი, მხოლოდ მახვილიანობის შემთხვევაში, ე.ი. როცა მათ მახვილი აქვთ: вода, это, ива, воды, рѹки, бѣли.

უმახვილო მდგომარეობაში თითოეული მათგანი თითქმის ყოველთვის განიცდის მეტ-ნაკლებ ცვლილებას: მეტწილად უმახვილო ხმოვნები რუსულში რედუცირდებიან.

გარდა იმისა, რაც იყო ზემოთ ნათქვამი, მოვიყვან რამდენიმე ნიმუშს სათანადო შენიშვნებით.

Стар-стар'ик—стѣр'ик'и (ხმოვანზე პატარა ხაზი უჩვენებს მახვილს, ხოლო თანხმოვანზე-მის სილბოს): პირველ სიტყვაში *а* მახვილიანია, მეორეში *а* უმახვილოა, მაგრამ მახვილიანის პირველი წინმდგომი მარცვლის *а* არ რედუცირდება; მესამეში უმახვილო *а*, რომელიც მახვილიანის მეორე წინმდგომი მარცვლის ხმოვანია, რედუცირდება და იქცევა *ъ*-დ:¹ ასეთივეა, მაგ., *глава* — იწერება *голова*,

¹ *ъ* და *ь* აქ წარმოადგენს რედუცირებულ ხმოვანთა ფონეტიკურ ნიშნებს (იხ. ზემოთ. გვ. 159).

სტრანა—сторона, რომლებშიც მახვილიანის მეორე წინმდგომი მარცვლის ო ხმოვანი რელუცირდება ისე, როგორც ა ასეთსავე მდგომარეობაში.

იგივე ო და ა მახვილიანის მომდევნო მარცვლებში რელუცირდებიან ზ-დ: сáдъм 'ბალით'—იწერება сáдом; сказáл 'თქვა', მაგრამ выскъзъл 'გამოთქვა' — იწერება выскъказал; óкнъ 'ფანჯრები'—იწერება óкна; сýль 'ძალა'—сýла.

д'ялá 'საქმები'— იწერება делá (ზ წარმოადგენს რელუცირებულ ვ-ს მახვილიანის პირველ წინმდგომ მარცვალში); д'ялавóн 'საქმიანი'—деловóн (რელუცირებულაა ვ მახვილიანის მეორე წინმდგომ მარცვალში).

იგივე ვ მახვილიანის მომდევნო მარცვლებში რელუცირდება ხ-დ: пóл'ъ 'მინდორი'—იწერება пóле; нóл'ън 'ავადაა'—нóлен; д'яр'в'н'ъ 'სოფელს'—дерéвне; с'ад'ътъ 'დასხდებით'—сýдете და სხვ.

[აქ ჩამოთვლილი არაა ხმოვანთა ბევრი სხვა ცვლილება უმახვილო მდგომარეობაში].

ქართულში უმახვილო ხმოვნები, როგორც წესი, ცვლილებას არ განიცდიან.

7. რუსულისა და ქართულის თანხმომავანთა სისტემების ერთმანეთთან შეპირისპირება

რუსულის თანხმომავანთა სისტემის მთავარი განსხვავება ქართულისაგან მდგომარეობს შემდეგში:

ა. რუსულის ჩქამიერი თანხმოვნები წყვილეულებია მყდერობასიყრუის თვალსაზრისით (ნ—п, დ—т, ვ—с, და ა.შ.); მხოლოდ ორი ჩქამიერია ცალეული—ц და ч, მაგრამ ისიც ფონოლოგიურად, თორემ აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურად ისინიც წყვილეულია (ე.ი. რუსულშიც არის ძ და ჯ, იხ. ზემოთ); სონორული თანხმოვნები ცალეულებია, როგორც ქართულში. ნაპარალოვანი თანხმოვნები რუსულსა და ქართულში ერთნაირად წყვილეულებია (ჰ—с, ზ—ს; ჯ—ш, ყ—შ...).

არსებითი განსხვავებაა რუსულისა და ქართულის ხშულებს შორის: ქართულში ისინი სამეულებითაა წარმოდგენილი (ბ—ფ—პ, დ—თ—ტ...), რუსულში—წყვილეულებით (ნ—п, დ—т,...); ეს განსხვავება გამომდინარეობს იქიდან, რომ რუსულს არა აქვს აბრუპტივები (პ, ტ, კ, წ, ჭ, ყ).

რუსულის მჟღერი ხშულები მეტად მჟღერია, ვიდრე ქართულისა; რუსულის ყრუ ხშული თანხმოვნები უფრო ახლოს დგანან ქართულის ფშვინიერი თანხმოვნებთან, ვიდრე ქართულის აბრუპტივებთან.

ბ. ქართულთან შედარებით რუსულს მეტი აქვს რბილი თანხმოვნები (იხ. ზემოთ).

გ. როგორც რუსულ წარმოთქმაში არსებობს ძ და ჯ, მაგრამ ისინი არ არიან ფონემები, ისე ქართულ წარმოთქმაში გვაქვს ფ და უმარცვლო უ, მაგრამ ისინი ფონემებს არ წარმოადგენენ (იხ. ზემოთ).

დ. რუსულს არა აქვს ფარინგალური ხშულები ყ და კ, ქართულს აქვს (ყ სალიტერატუროში, კ ზოგიერთ დიალექტში). (ფარინგალების შესახებ იხ. თავი მეორე, III, 6).

ე. რუსულში, ისე როგორც ქართულში, ხშირია მსგავს თანხმოვნანთა შეერთება მორფოლოგიური ელემენტების შესაყარზე; მაგ.: отдѣтъ (от+дѣтъ) 'მიცემა'—წარმოითქმის аддѣтъ ან უკეთ: адѣтъ, ე.ი. დაგრძელებული დ; დაგრძელება გამოიხატება იმაში, რომ დ-ს სამი მომენტიდან (შემართვა, დაყოვნება, დამართვა) გახანგრძლივებულია დაყოვნების მომენტი; ასეთივეა шитъ— იწერება сшитъ (с+шитъ) 'შეკერვა.'

ამგვარსავე პროცესს აქვს ადგილი ქართულშიც: მათან (მათთან), სწაღა (სწაღ+და), თან (თას+ს), ღეუში (ღეუშ+ში), ომა (ომ+მა).

ორმაგი თანხმოვნები რუსულ წერაში გვხვდება მეტწილად უცხოურ სიტყვებში, ე.ი. არა მორფოლოგიური ელემენტების შესაყარზე: касса, масса, сума 'ჯამი', гамма და სხვ., მაგრამ ისინი წარმოითქმიან რუსულში არა გრძლად და არა ორმაგად, არამედ ერთ მარტივ თანხმოვნად: каса, сума.

ასეა ქართულშიც—მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ რუსულ წერაში დაცულია უცხოური დაწერილობა (მაგ., იტ. cassa, ლათ. massa, ლათ. summa, ბერძ. gamma), ხოლო ქართულ წერაში მას არ ვიცავთ.

არსებითად განსხვავებულია ქართულისაგან რუსულ შიშინათა სიგრძე:

როგორც ვიცით, რუს. ж-ш მაგარი თანხმოვნებია, როცა ისინი არ არიან დაგრძელებულნი; მაგრამ რბილებია, როცა დაგრძელებიან; მაგ.: вѣжъ и (ж გრძელია და რბილი)— იწერება вѣжжи 'სადავე'; жуѣжъ ит (პირველი ж მარტივია და მაგარი, ხოლო მეორე გრძელია და რბილი)—იწერება жуужжит; шъáчн'иь (ш წარმოადგენს გრძელსა და რბილ ш-ს)—იწერება счастье 'ბედნიერება'; шукъ—იწერება мýка 'ქარიყლაპია (თევზი)'.
ქართულში ასეთ რასმე ადგილი არა აქვს.

ვ. სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (ე.ი. პაუზის წინ) რუსულში ყრუვდება ყოველი ჩქამიერი თანხმოვანი: лоп 'შუბლი'—იწერება лон (შეად. лна), роф 'თხრილი'—ров (рва); прут 'ტბა, გუბურა'— იწერება пруд (пруда), гр'ас' 'ტალახი'— იწერება грязь, пах'ош 'ჰგავს'— пах'ож; пам'ок 'დაეხმარა'— пом'ог და ა.შ.

ასევეა ქართულშიც: ვამბოფ, ქთხოჲ, მეორეთ (იწერება ვამბოპ, გოხოვ, მეორედ), თამას (იწერება თამაჰ), ადექ—უნდა ყოფილიყო ადეგ (შეად. ადგა) და ა.შ.

ზ. ყრუ თანხმოვნის წინ ჩქამიერი თანხმოვანი შეიძლება წარმოითქვას მხოლოდ ყრუდ, მაგ.: фпуст'ил 'შემოუშვა'—იწერება впус-тил ; л'ошки 'კოვზები'—л'ожки; потп'ис'ал 'მოაწერა'— потпис'ал; гвост — 'ლურსმანი'— гвост'ь (3 გაყრუვდა გაყრუებული დ'-ს წინ; ეს კი გაყრუებულა ბოლოში ყოფნის გამო, იხ. წინა შენიშვნა).

თ. მჟღერი ჩქამიერი თანხმოვნის წინ ჩქამიერი თანხმოვანი შეიძლება წარმოითქვას მხოლოდ მჟღერად; მაგ.: з'нит' 'ჩამოგდება'— იწერება с'нить, адн'ил 'წაართვა'—отн'ил; з'д'эл'ят' 'გაკეთება' — с'де-лать; пр'о'з'нь 'თხოვნა'—пр'о'с'ьба; м'ь'лад'и'ца 'ლეწვა, კალოობა' — молот'ь'б'а; т'а'г'ж'ь 'აგრეთვე'— т'а'к'же და ა.შ.

ასევეა ქართულშიც: მადგან—მათგან, ფაზზე—ფასზე; ოქდა-ბუთი—ოცდაბუთი და ა.შ.

საყურადღებოა, რომ ეს წესი ირღვევა, როცა ჩქამიერი ყრუ თანხმოვანი მოხდება в-ს წინ, ე.ი. в-ს წინ ყრუ ჩქამიერი არ მჟღერდება (ისევე როგორც სონორული თანხმოვნების л м н р-ს წინ): свар'ить 'მოხარშვა' — წარმოითქმის свар'ит'; отвар'ить 'მოხარშვა' — წარმოითქმის атвар'ит' (შეად. слом'ать 'გატეხვა', ср'езать 'მოჭრა', отн'ять 'წართმევა', отмен'ить, 'გაუქმება', снят'ь 'მოხსნა, ჩამოღება', отв'есить 'აწონვა' და ა.შ.).

ქართულშიც ასეა: მომღვენო ვ არ ამჟღერებს წინა ყრუ თანხმოვანს, ისე როგორც სონორული თანხმოვნები: ასეა, მისვლა, ბალის ვაშლი (მაგრამ ბალი ზ ღობე), თავს ეღეფ (მაგრამ თავ ზ ღეფ); შეად. ამას, მაგ., სროლა, სლოკინი, სმა, მისნა, მისმა ძმამ (მაგრამ მი ზ ძმას), თავის ლურჯას (მაგრამ თავი ზ ღელას) და ა.შ.

8. რუსულისა და ქართულის ხმოვანთა სისტემების მართიანებითან შეპირისპირება

რუსულის ხმოვანთა სისტემის მთავარი განსხვავება ქართულისაგან მდგომარეობს შემდეგში:

ა. რუსულ სალიტერატურო ენაში ექვსი ძირითადი ხმოვანია (а э и о у ы), ქართულში—ხუთი (ა ე ი ო უ): რუსულს მეტი აქვს ხ.

თუ ხ-ს არ მივიღებთ ფონემად (და ეს ასეც არის, ე.ი. ხ არ წარმოადგენს დამოუკიდებელ ფონემას), მაშინ რუსულისა და ქართულის ხმოვან ფონემათა რიცხვი ერთნაირი იქნება.

ხ-ს შესახებ აღსანიშნავია შემდეგი: ხ-თი არ იწყება რუსულში არც ერთი სიტყვა; აქედან ჩანს, რომ იგი არაა დამოუკიდებელი ფონემა: ხ არის ი-ს სახესხვაობა გარკვეულ პირობებში. მაგ., ორი სიტყვის შესაყარზე, როცა პირველი თავდება მაგარი თანხმოვნით, ხოლო მომდევნო იწყება ი-თი, ეს უკანასკნელი მოგვევლინება ხ-ს სახით; ეს იმას ნიშნავს, რომ მაგარი თანხმოვნის შემდეგ გვაქვს არა ი, არამედ ხ: вы́звн́ 'ქოხში'—в изне; кывъ — 'ტირიფთან'—к и́ве; как ым, так ы вам 'როგორც მათ, ისე თქვენ'— იწერება как им, так и вам.

რუსულის ხმოვანთა სისტემა განსხვავდება ქართულისაგან არა ძირითადი ხუთი ხმოვნის ფარგლებში, არამედ მის გარეთ: რუსულ ხმოვნებს (მეტადრე ა—ო—ჰ-ს) აქვთ მრავალგვარი სახესხვაობა, რაც ქართულს არ გააჩნია.

რუსულში, მაგ., გვაქვს რედუცირებული ა და ო მაგარი თანხმოვნების შემდეგ (ამ რედუცირებულ ხმოვანს ფონეტიკურად გამოხატავენ ხ-თი), ხოლო რედუცირებული ა—ო—ჰ რბილი თანხმოვნის შემდეგ (გამოხატავენ ხ-თი); ამათ შესახებ იხ. ზემოთ გვ. 158.

ბ. სალიტერატურო ქართულში არა გვაქვს არც ისეთი შეერთება ბგერათა, როგორცაა ja (=e), jo (=ë), ja (=я), ju (=ю), რომელთაც შეიძლება ეწოდოს აღმავალი დიფთონგები; და არც ისეთი, როგორცაა ай, ей, ой, уй — დამავალი დიფთონგები: чай, лейка 'ძაბრი, სარწყული', домой 'შინ', праздуй 'გაბერე, გააღვივე (ცეცხლი)' და სხვ.

გ. რუსულის ა საერთოდ უფრო ფართო და უკანა ხმოვანია, ვიდრე ქართული ა; შეადარეთ, მაგ.: бал და ბალ-ი, дар და დარ-ი. რუსულის ო აგრეთვე საერთოდ უფრო ფართოა და უკანა, ვიდრე ქართული ო; შეადარეთ, მაგ., вол და ბლ-ი, Ольга და (ვ)ლლა.

რუსულის ჰ—ი—უ საერთოდ უდრიან ქართულ ე—ი—უ-ს.

სამეტყველო ბგერა და ნერა

სამეტყველო ბგერის გრაფიკულ (წერილობითს) გამოსახულებას ვეძახით *ასოს* (რუს. *буква*, ლათ. *litera*). მწერლობიან ენაში ხმარებულ ასოთა ერთობლიობას ეძახიან *ანბანს* ანუ ბერძნულად *ალფაბეტს* (რუს. *буква* ან *алфавит*).

სამივე ტერმინი წარმომდგარია ასოთა ტრადიციული რიგის პირველი ორი ასოს სახელწოდებისაგან: *ა-ბან*, *ალფა-ბეტა*, *азбуки*.

1. ასო წარმოადგენს სამეტყველო ბგერის პირობითს ნიშანს

სამეტყველო ბგერა, როგორც ვიცით, წარმოითქმება და გაიგონება; ამდენად იგი ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური მოვლენაა. სამეტყველო ბგერების ასოებრივი გამოსახულება კი დაინახება თვალით: ასო ოპტიკურად აღიქმება.

უკვე ამითაა განპირობებული სამეტყველო ბგერისა და ასოს ერთმანეთთან კავშირის პირობითობა: ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკურის ოპტიკურად გამოსახვა შესაძლებელია მხოლოდ პირობითად.

ასეთი კავშირის პირობითობა თვალსაჩინოა აგრეთვე მრავალი სხვა ფაქტიდანაც.

როგორც ვიცით, ცალკეული სამეტყველო ბგერა იშვიათი მოვლენაა: იგი, ჩვეულებრივ, არსებობს მხოლოდ სხვა ბგერასთან ერთად (იხ. თავი მესამე, 1); ასოები კი არსებობენ, როგორც წესი, მხოლოდ ცალცალკე. რწყმული მეტყველების ასოებით გამოსახვა ამდენად ხელოვნურია და, მამასადამე, პირობითი.

კიდევ უფრო ნათლად ჩანს ასოსა და სამეტყველო ბგერის კავშირის პირობითობა იმ ფაქტიდან, რომ ერთი და იგივე ასო შეიძლება გამოხატავდეს სხვადასხვა სამეტყველო ბგერას (მაგ., ჩვენ ორთოგრაფიულად ვწერთ: *წყინს*, *ძღვეს*, *ჭჭამს*, *ჯჯის*, მაგრამ *ს* პრეფიქსს წარმოეთქვამთ მხოლოდ პირველ სიტყვაში; დანარჩენებში გვაქვს სამი სხვადასხვა ბგერა: *ძღვეს*, *ჭჭამს*, *ჯჯის*; ე. ი. "*ს*" ასომ გამოხატა ოთხი სხვადასხვა ბგერა), ან ერთსა და იმავე სამეტყველო ბგერას გამოხატავდეს ორი ან მეტი ასო (მაგ., ქართული *თ* ბგერა შეიძლება გამოიხატოს "*თ*" და "*ღ*" ასოებით: *თავი* და *კარგად*—წარმოეთქვამთ *კარგათ*; რუსულში *ა* ბგერა შეიძლება გამოიხატოს "*а*" ასოთი—*да* 'დიახ', "*о*" ასოთი—*нага*, იწერება *нога*, "*я*" ასოთი—*лак* 'დაწექ', იწერება *ляг* და ა. შ.). (იხ. თავი მეშვიდე, II, 1, 3).

2. სამეტყველო ბგერები და ანბანი

ზემოაღნიშნული ურთიერთობა სამეტყველო ბგერასა და ასოს შორის სხვადასხვა სახით გვევლინება არა მხოლოდ სხვადასხვა ენაში, არამედ ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა საფეხურზე. ამდენად მათი ურთიერთობა ისტორიულად ცვალებადია.

ზოგ ენაში მეტია მის ანბანში შემავალ ასოთა რიცხვი, ზოგში — ნაკლები. მაგ., ქართულში დღეს იხმარება 33 ასო, რუსულშიც 33, გერმანულში 26 და ასე შემდეგ. ძველად ქართულში იხმარებოდა 40-მდე ასო, რუსულში 1917 წლის რეფორმამდე — 35 ასო. ეს მოწმობს იმას, რომ სამეტყველო ბგერათა რიცხვით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც ენები, ისე ერთი ენა სხვადასხვა პერიოდში. მაგ., ძველ ქართულში იყო *ქ* ფონემა და იხმარებოდა "კ" ასოც. სალიტერატურო ქართულმა დაკარგა იგი, როგორც ფონემა; ამიტომ გადაეარდა "კ"-ს ხმარებაც.

გვაქვს სხვაგვარი შემთხვევებიც. მაგ., იკარგვის ბგერები, მაგრამ ინახება მათი გამომხატველი ასოები. ასე დაემართა, მაგ., რუსულში *ѣ* და *ѥ* ასოებს და იმ ფონემებს, რომლებსაც ისინი გამოხატავდნენ: დაიკარგა ფონემები, მაგრამ მათი ასოები *ѣ* და *ѥ* შეინახა რუსულ წერაში სხვა ფუნქციით (იხ. გვ. 158 და შემდ.); მათგან *ѣ* შენახულია დღემდე თავისი მეორადი ფუნქციით, ხოლო *ѥ* ძირითადად გაუქმებულია 1917 წლიდან: შერჩა მას მხოლოდ გამყოფი ნიშნის ფუნქცია (იხ. იქვე).

ყოველ შემთხვევაში, *ѣ* და *ѥ* აღარ ჩაითვლებიან ასოებად უკვე, რადგანაც ისინი არავითარ ბგერას არ გამოხატავენ.

რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში იყო შენახული რუსულ ანბანში სრულიად ზედმეტად არა მხოლოდ *ѣ*, აგრეთვე *ѥ* (მათ) და *Ѧ* (ფიტა).

ამის საწინააღმდეგო მოვლენის (ე. ი. როცა მეტყველებაში არის ისეთი ბგერა, რომლისთვისაც ასო არ მოეპოვება ენას) ნიმუშები საკმარისად იყო მოცემული წინა თავში (იხ. 160 და შემდ.) როგორც ქართულიდან, ისე რუსულიდან.

სამეტყველო ბგერისა და ასოს ურთიერთშეუთანხმებლობიდან აღვნიშნავ კიდევ ერთს; სახელობრ, იმ შემთხვევას, როცა მარტივი სამეტყველო ბგერა გამოხატულია რამდენიმე ასოს შეერთებით, ასეთია, მაგ., გერმანულში *sch*—შ და *tsch*—ჩ: *schwarz* 'შავი', *deutsch* 'გერმანული'.

ასეთი და მრავალი სხვა შეუთანხმებლობა ბგერასა და ასოს შორის მუდამ შეიძლება იყოს ყოველი ენის ტრადიციულ წერაში: ზოგ ენაში მეტი, ზოგში ნაკლები. ისეთი იდეალური წერა, რომ "იწერებოდეს წარმოთქმისამებრ და წარმოითქმოდეს დაწერილისამებრ" მიუღწეველია (იხ. ქვემოთ).

3. წერის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ

უძველესი წერის გადმონაშთები

ასოებრივ წერას, რომელიც წარმოადგენს კაცობრიობის კულტურული განვითარების ერთ უძლიერეს ფაქტორთაგანს, წინ უძღოდა წერის სხვა ფორმები; ძველი და უძველესი წერის ზოგიერთი სახე დღესაც კი იხმარება—ზოგიერთი ენის მწერლობაში თითქმის მთლიანად (მაგ., ჩინურში იდეოგრაფიული წერა), ხოლო გადმონაშთის სახით თითქმის ყველგან (მაგ., ჩვენი ციფრები იდეოგრაფიული წერის გადმონაშთია); წერის უძველესი სახე დღესაცაა გამოყენებული სასიგნალოდ (მაგ., რაიმე ნივთების სურათი იმ მაღაზიის აბრაზე, სადაც ისინი იყიდება, წარმოადგენს უძველესი პიქტოგრაფიული წერის ნიმუშს).

წერის შექმნამ შესაძლებელი გახადა წარმოთქმის ფიქსაცია წასაკითხავად; ამგვარად წარმოიქმნა ზეპირმეტყველების გვერდით წერითი მეტყველება ანუ წერილმეტყველება, რომლის შესაძლებლობანი უფრო ფართოა, ვიდრე ზეპირმეტყველებისა—დროისა და სივრცის თვალსაზრისით; საკმარისია ვთქვათ, რომ ათასეული წლების წინათ ნათქვამ-ნააზრევიდან მხოლოდ ისაა დღეს ჩვენთვის ხელმისაწვდომი, რაც იმ დროს დაუწერიათ გამძლე მასალაზე. შორეულ მანძილზე სიტყვიერი ურთიერთობისათვის გამოყენებული იყო — ტელეფონისა და რადიოგადაცემის შემოღებამდე—და გამოყენებულია დღესაც მათ გვერდით წერილმეტყველება.

აკად. ნ. მარის აზრი წერის წარმოშობის შესახებ

არსებობს აკად. ნ. მარის აზრი წერის კავშირის შესახებ კინეტიკურ (სხეულმობრარობით) ენასთან. მარის აზრით, წერის პირველი ნიმუშები ჩანს უკვე ხაზობრივ მეტყველებაში, რომელიც, მისი აზრით, წინ უსწრებდა ბგერითს მეტყველებას: ერთ მთლიან კინეტიკურ მეტყველებაში განვითარდა დიალექტიკურად ორი—ბგერითი და წერილობითი მეტყველება, რომელთაგან გაიმარჯვა ბგერითმა, როგორც უფრო მოქნილმა, ხოლო წერილმეტყველება შეიქმნა ბგერითის გრაფიკული სიმბოლო.

"საკმარისია ვთქვათ, რომ ხაზობრიობა შეიძლება განხორციელდეს არა მხოლოდ უშუალოდ "ხელის", resp. "თითების" არამატერიალური წარმავალი დაუდევარი მოძრაობით, არამედ მატერიალურადაც მათი იარაღობრივი შენაცვლებისას—ამომჭრელით, ფუნჯით, კალმით, რომლებიც აფიქსირებენ ხაზებს საღებავებით, რაც, წერა იქნება ის თუ ფერწერა, გენეზისურადაა აგრეთვე დაკავშირებული მეტყველებასთან...

¹ Н. Я. Марр, Язык и письмо. Избр. работы, т. II, стр. 360.

რამდენადაც როგორც კინეტიკური, ისე გრაფიკული (წერილობითი) მეტყველება თვალთ ალსაქმელი მოვლენაა, ამდენად მათ შორის გენეზისური კავშირი სრულიად დამარწმუნებელი მოსაზრებაა: სამეტყველო ხელმძღვანელობის დაფიქსირება რაიმე შესაფერ მასალაზე შესაძლოა გამზდარიყო გრაფიკული გამოსახულების და, მამსადაძმე, წერის დასაბამი.

პიქტოგრაფია და იდეოგრაფია

ძველმწერლობიანი ხალხების დამწერლობათა შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ წერის განვითარების ზოგიერთი საფეხური; საყურადღებო მასალას წარმოადგენს—მეტადრე წერის წარმოშობის შესწავლისათვის—ზოგიერთი ჩვენი დროის პრიმიტიული ხალხის დამწერლობისმაგვარი ნიშნები.

იმის მიხედვით, რაც ვიცით წინარეისტორიული ადამიანის მიერ გამოსახული საგნების შესახებ (კლდეებზე, მღვიმეებში და სხვ.), და, აგრეთვე, რაც ვიცით ჩვენი დროის პრიმიტიულ ხალხთა (ესკიმოსებისა, ჩრდ.-ამერიკის ინდიელთა, პერუს ტომისა სამხრ.-ამერიკაში, ძუკაგირებისა ჩრდ.-აზიაში და სხვათა) შესახებ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ პირვანდელი "დამწერლობა" უნდა ყოფილიყო სურათისებრი ანუ ხატოვანი, რომელსაც ებახიან *პიქტოგრაფიულ წერას* (ლათ. pictus 'დახატული' და ბერძნ. γράφω 'გამოსახულება').

პიქტოგრაფიით გადმოცემულია სიტყვობრივ დაუნაწევრებელი აზრი. მას, როგორც ჩანს, კავშირი აქვს პირვანდელ მხატვრობასთან: მოცემულია "მკითხველისათვის" გადმოსაცემის სურათი; ამდენად იგი განსხვავდება ჩვეულებრივი მხატვრობისაგან მხოლოდ სიმბოლურობის ჩანასახით.

პირობითობა იმდენად სუსტია პიქტოგრაფიაში, რომ მას ერთნაირი სიადვილით "კითხულობს" ყოველი ენის წარმომადგენელი: პიქტოგრაფია ინტერნაციონალური "წერაა". პიქტოგრაფიის ნიმუშია, მაგ., სურათი, რომელზეც დახატულია ორი ადამიანი შიშველი გულებით; გულები შეერთებულია ხაზით: სურათზე გამოსახულია ორი ადამიანის მეგობრობა ან სიყვარული; ადამიანს ხელში უჭირავს მშვილდისარი, მის ახლოს რაიმე ცხოველია: ეს არის ნადირობის გამოსახულება; მზეების გამოსახულება წარმოადგენს დღეების რიცხვს, მთვარეებისა—ღამეების რიცხვს და მრავალი სხვა.

პიქტოგრაფიამ, დროთა განმავლობაში, განიცადა ცვლილებები, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ სუსტდება მსგავსება გამოსახულებასა და გამოსახატავს შორის და ძლიერდება სიმბოლურობა და პირობითობა: ამდენად პიქტოგრაფია იქცევა ი დ ე ო გ რ ა ფ ი ა დ (ბერძნ. ἰδέα 'აზრი', γράφω 'გამოსახულება').

ი დ ე ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი წ ე რ ა წარმოადგენს პიქტოგრაფიულის განვითარებას და მდგომარეობს შემდეგში: გამოსახულება გა-

მარტივებულია, ნაკლებად ჰგავს გამოსახატავს და ამდენად წარმოადგენს გამოსახატავის თითქმის მხოლოდ სიმბოლურ ნიშანს; იდეოგრაფიული წერა მოასწავებს აზრის სიტყვობრივი დანაწევრების გზაზე მედგომას: სიმბოლური ნიშნები მოეპოვება უკვე არა სათქმელს მთლიანად, როგორც ეს პიქტოგრაფიაშია, არამედ ცალკეულ სიტყვებსაც—სიტყვების ბგერებად დანაწევრების გარეშე, რა თქმა უნდა.

ამდენად იდეოგრაფიის უკვე ნაკლებად აქვს ინტერნაციონალური ხასიათი: იდეოგრაფიის გაგება ("წაკითხვა") შეუძლია თითქმის მხოლოდ იმას, ვისაც შეუსწავლია იგი: ამაში ჩანს პირობითობის გაძლიერება იდეოგრაფიაში.

უკვე პიქტოგრაფიულ დამწერლობაშია იდეოგრაფიის ჩანასახი. ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ პირობითობის ელემენტი არ შეიძლება არ იყოს მასში, რადგანაც გამოხატულება არ შეიძლება საესებით მსგავსი იყოს გამოსახატავისა. მეორე-იმიტომ, რომ განყენებული ცნებები, რომლებიც ყოველთვისაა გამოსათქმელში კონკრეტულის გვერდით, შეიძლება გამოიხატოს მხოლოდ პირობითად, სიმბოლურად, ე. ი. იდეოგრაფიულად.

თითქმის მთლიანად იდეოგრაფიულია, მაგ., დღევანდელი ჩინური წერა (უძველესი ჩინური წერა კიდევ მეტად იყო ასეთი), რომელიც შექმნილია ოთხი ათასი წლის წინათ.

იდეოგრაფიულია აგრეთვე ძველი ეგვიპტური ე. წ. ი ე რ ო გ - ლ ი ფ უ რ ი წერა (5 ათასი წლის წინათ), სუმერულ-ბაბილონური და ხეთური.

შეგნიშნავთ აქვე, რომ იდეოგრაფიულად აგებულ წერის სისტემებს შერჩათ ბერძნული სახელწოდება ი ე რ ო გ ლ ი ფ ი , რაც ნიშნავდა "საღვთო ამონაკვეთი" (ἱερός 'საღვთო', γλῶσσι 'ამონაკვეთი').

პოლიფონია და ჰომოფონია იდეოგრაფიულ წერაში

იდეოგრაფიული წერის მრავალ სიძნელეთაგან აღსანიშნავია პ ო ლ ი ფ ო ნ ი ა და ჰ ო მ ო ფ ო ნ ი ა .

პ ო ლ ი ფ ო ნ ი ა (ბერძნ. πoλὺφωνος 'მრავალხმიანი') არის ერთი და იმავე მნიშვნელობის, მაგრამ განსხვავებულად მბგერი სიტყვების (ე. ი. სინონიმების) ერთი და იმავე იდეოგრაფიით გამოსახულება. იდეოგრაფია, როგორც ითქვა, გადმოგვცემს, საუკეთესო შემთხვევაში, სიტყვის მნიშვნელობას და არა მის ბგერობას. მაშასადამე, მაგ., ორი სიტყვა 'მამაცი' და 'გულადი' (სულ ერთია, რომელ ენაზე—мужественный და храбрый, ინგლ. brave და manful) იდეოგრაფიულად გადმოიცემა ერთი და იმავე ნიშნით, რომელიც ერთნაირად შეიძლება იყოს გასაგები (ან გაუგებარი) ყოველი ენის წარმომადგენლისათვის. მაგრამ მისი ბგერითი შედგენილობა არც ერთს არ ეცოდინება, თუ რამ სხვა დამატებითი ცნობები და მითითებები არა აქვს ასეთი იდეოგრაფიის ამოკითხველს.

არანაკლებ სიძნელეს წარმოადგენს კ ო მ ო ფ ო ნ ი ა (ბერძნ. σμόρφαιος 'მსგავსზმიანი'), რომელიც წარმოადგენს სხვადასხვა მნიშვნელობის, მაგრამ ერთნაირად მბგერე სიტყვების სხვადასხვა იდეოგრამით გამოსახულებას; მაშასადამე, თუ პოლიფონიაში სინონიმები ერთი და იმავე იდეოგრამით გამოისახება, კომოფონიაში, პირიქით, ომონიმები გამოისახება სხვადასხვა იდეოგრამით; ასევე რუს. перо 'ფრთა' და перо 'კალამი', ინგლ. mine 'ჩემი' და mine 'მალარო' დაიწერებოდა სხვადასხვა იდეოგრამებით: აქაც ამოკითხველს არ ეკოდინება, რომ ეს წყვილ-წყვილი სიტყვები ერთნაირად ბგერენ.

ლურსმული წერა

იდეოგრაფიულ წერას სხვადასხვა ფორმა ჰქონდა სხვადასხვა ხალხის დამწერლობებში. მაგ., განსხვავებულია სუმერული და ჩინური იდეოგრაფია. კერძოდ, სუმერული იდეოგრაფიისაგან განვითარდა (სამი ათასი წლის წინათ ქ. წ.) ლ უ რ ს მ უ ლ ი წ ე რ ა , რომელიც წარმოადგენს უკვე ბ გ ე რ ო ბ რ ი ვ წერას—თავდაპირველად მარცვლობითს.

მ ა რ ც ვ ლ ო ბ ი თ ი ა ნ უ ს ი ლ ა ბ უ რ ი (ბერძნ. σκληρή 'მარცვლი') წერა იმაში მდგომარეობს, რომ ასო აქვს არა თითოეულ ბგერას, როგორც ანბანურში, არამედ მთელ მარცვალს: იწერება ასო მხოლოდ თანზომუნისათვის, ხოლო ხმოვანი იგულისხმენა ან გამოიხატება დამხმარე ნიშნით; ასეთია, მაგ., არაბული მარცვლობითი წერა.

სუმერული იდეოგრაფიისაგან მარცვლობითი ლურსმული წერის განვითარებას იმან შეუწყო ხელი, რომ სუმერული ენა მონოსილაბურია (ერთმარცვლოვანია), ე. ი. ყოველი სიტყვა შედგენილია თითო მარცვლისაგან.

ლურსმული მარცვლობითი წერა წარმოადგენს დამწერლობის მნიშვნელოვან პროგრესს, რადგანაც მასში მოცემულია სიტყვის ბგერობრივი ანუ ფონეტიკური ანალიზი. ბ გ ე რ ო ბ რ ი ვ ი იმდენად, რამდენადაც სიტყვა დამლილია არა მნიშვნელობიან ელემენტებად, არამედ მარცვლებად.

მაშასადამე, ლურსმული მარცვლობითი წერა წარმოადგენს მარცვლობრივ-ბგერითს დამწერლობას.

ნიშნის პირობითობა აღწევს უმაღლეს საფეხურს.

დამწერლობის შემდეგი საფეხურია ანბანური ანუ ასოებრივი წერა, ე. ი. მარცვლის ცალკეულ ბგერებად დაშლა და თითოეული ბგერისათვის ასოს მიჩენა — ასოებრივ-ბგერითი დამწერლობა.

ძველი სპარსული დაწერილია უკვე ასოებრივ-ბგერითი ლურსმულით.

ასოებრივი წერის განვითარება

ასოებრივი ანუ ასოებრივ-ბგერითი დამწერლობა, რომელიც დღეს მოქმედებს მრავალ მწერლობაში (საბჭოთა კავშირში, ევროპაში, ამერიკაში), მომდინარეობს სემიტურ ხალხთა — ფინიკელებისა და არამელების — დამწერლობიდან (არაა მეცნიერებში გადაწყვეტილი საკითხი, თუ საიდან მიიღეს იგი ამა თუ იმ სახით თვით სემიტულებმა).

რადგანაც სემიტურ ენებში თანხმოვნები წარმოადგენენ სიტყვის ნივთიერი მნიშვნელობის მატარებელს, ხოლო ხმოვნები—გრამატიკული მნიშვნელობის მატარებელ ნაწილს, ამიტომ სემიტურ მარცვლოვან წერაში ასო წარმოადგენს ბგერასაც (ჩვეულებრივ, თანხმოვანს) და მარცვალსაც. ამდენად სემიტური დამწერლობა მარცვლოვანიცაა ერთსა და იმავე დროს და ასოებრივიც. ამიტომაც, რომ სემიტურიდან გამოვიდნენ როგორც მარცვლებრივ-დამწერლობიანი (მაგ., ინდური დევანაგარი, ფალაური, არაბული და სხვ.), ისე საკუთრივ ასოებრივი ანბნები.

სემიტური დამწერლობა გავრცელდა სავაჭრო ურთიერთობის ნიადაგზე ირანის, ინდოეთის, საბერძნეთის და სხვა ქვეყნების ხალხებში.

სემიტური დამწერლობა მრავალგვარად შეიცვალა მისი სხვადასხვა ენისათვის გამოყენებისა და მასალის მიხედვით, რაზედაც იწერებოდა. კერძოდ, წერის მიმართულება შეიცვალა, მაგ., ძველ ბერძნულში: ძველი სემიტური წერის მიმართულება იყო მარჯვნიდან მარცხნივ, რაც შერჩა, მაგ., არაბულს, ხოლო ძველ ბერძნულში დამკვიდრდა მარცხნიდან მარჯვნივ.

საყურადღებოა, რომ ძველი ბერძნულის პირვანდელ დამწერლობას (ალბათ, X საუკუნიდან ქ. წ.) შემონახული აქვს ორივე მიმართულება: მარცხნიდან მარჯვნივ დაწერილ სტრიქონს მისდევს მარჯვნიდან მარცხნივ დაწერილი; წერის ამ წესს ეძახდნენ ბ უ ს ტ რ ო ფ ე - დ ო ნ -ს (ბერძნ. βίσις 'ხარი', στροφιή 'ტრიალი, მობრუნება').

ძველი ბერძნული დამწერლობა წარმოადგენს სემიტური წერისაგან ასოებრივის განვითარების ერთ-ერთ ნიმუშს.

4. დამწერლობისა და წარმოთქმის ურთიერთობა

სალიტერატურო ენაში

ასოებრივ-ბგერითს ტრადიციულ დამწერლობასა და წარმოთქმას შორის მუდამ შეუთანხმებლობას აქვს ადგილი, რადგანაც არც ერთი ენის ასოებრივ-ბგერითს დამწერლობას არ შეუძლია გამოსახოს ზუსტად ცოცხალი წარმოთქმის პროცესი.

როგორც ვიცით, ცოცხალ წარმოთქმაში ყოველი სამეტყველო ბგერა (ფონემა) უეჭველად განიცდის მეტ-ნაკლებ ცვლილებას ბგერათშეერთების წესების ძალით. მაგრამ რადგანაც თითოეულ ასოს დაკისრებული აქვს გამოსახოს სამეტყველო ბგერის ძირითადი სახე და არა მისი სახვადასხვა სახეობა სხვა ბგერებთან მეზობლობაში, ამიტომ ჩნდება

განხეთქილება წარმოთქმასა და მის გამოსახლებას შორის. მაგ., ქართულში «ლ» ასოს მოეთხოვება გამოსახოს მეღერი უკანაენისმიერი ნაპრალოვანი თანხმოვანი, ვთქვით სიტყვაში ბაღი, მაგრამ საკმარისია წარმოთქვით ბაღს, ბაღში და ან ბაღთან, რომლებშიც წარმოითქმება არა ლ, არამედ მხოლოდ ზ, რომ განხეთქილება მოხდეს წარმოთქმასა და ასოს შორის: იწერება «ლ», მაგრამ ვამბობთ ზ-ს.

ასეთი შეუთანხმებლობა მუდამაა მეტ-ნაკლები ზომით მათ შორის.

კიდევაც რომ დაეუშვათ სრული პირობითი შეთანხმებულობა წარმოთქმასა და დამწერლობას შორის მოცემული ენისათვის ანბანის შექმნის მომენტში (რაც ძლიერ საეჭვოა), განხეთქილება უნდა დაწყებულიყო იმავე მომენტიდან: დროთა განმავლობაში ენის ბგერითი (ისე როგორც ყოველი სხვა) მხარე იცვლება განუწყვეტლივ, ხოლო ბგერების გამომსახველი ასოები ან არ იცვლებიან (მაგ., ბეჭდურში) და, თუ იცვლებიან, არა ბგერითი ცვლილებების შესაბამისად:

ასოების მოყვანილობის ცვლილებას არავითარი კავშირი არა აქვს, რა თქმა უნდა, ბგერათცვლილებასთან, და პირველს არ შეუძლია გამოხატოს მეორე.

საზოგადოებრივი ცხოვრების ისეთი მასობრივი იარაღი, როგორიცაა სალიტერატურო ენა, — მით უკეთ ასრულებს თავის დანიშნულებას, რაც უფრო ზუსტადაა დადგენილი მისი მოხმარების წესები, რომლებიც სავალდებულოა ყველა მხმარებლისათვის—როგორც დამწერისა, ისე მთქმელისათვის. სალიტერატურო ენის ნორმალურიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეა წერილმეტყველებისა და ზეპირმეტყველების გარკვეული წესებით რეგულირება.

იმ წესების სისტემას, რომლებიც არეგულირებენ დამწერლობისა და წარმოთქმის ურთიერთობას, ეწოდება ორთოგრაფია ანუ მართლწერა, ხოლო იმ წესების სისტემას, რომლებიც არეგულირებენ წარმოთქმას—როგორც დამწერლობასთან ურთიერთობაში, ისე მისგან დამოუკიდებლად, ეწოდება ორთოეპია ანუ მართლმეტყველება.

ორთოგრაფია და მისი პრინციპები

ორთოგრაფია, როგორც წერილმეტყველების სავალდებულო წესების სისტემა, აქვს ყოველ სალიტერატურო ენას; მაგრამ ერთი ენის ორთოგრაფია (ბერძნ. ნიჰნჯ სწორი, მართებული და ἰσχυρὴ დამწერლობა) განსხვავებულია სხვა ენის ორთოგრაფიისაგან როგორც ამ წესების სისტემის სირთულე-სიმარტივეთ, ისე მისი აგების პრინციპებით.

მაგ., ჩვეულებრივ, ძველმწერლობიანი ენის ორთოგრაფია უფრო რთულია, ვიდრე ახალმწერლობიანისა; მაგრამ არა ყოველთვის: მაგ., ქართული ენის ორთოგრაფია გამოირჩევა თავისი სიმარტივეთ მრავალთაგან—იმის მიუხედავად, რომ ქართული ძველმწერლობიანი ენაა.

უფრო ღიღი-და, ვფიქრობთ, გადამწყვეტი — მნიშვნელობა აქვს ორთოგრაფიის სიძნელე-სიმარტივისათვის მოცემული ენის ფონეტი-

კური ცვლილების მეტნაკლებობას. ეს დებულება მართლდება სწორედ ქართული ორთოგრაფიის სიმარტივით: ღრთთა განმავლობაში ქართული ენა ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილია, ვიდრე ბევრი სხვა ენა (მაგ., რუსული, გერმანული, ფრანგული, ინგლისური და ზოგი სხვა).

განასხვავებენ ორთოგრაფიის აგების სამ მთავარ პრინციპს: ფონეტიკური, მორფოლოგიური, ისტორიული და მათგან განსხვავებული სიტყვების ანუ ტრადიციული.

არც ერთი ენის ორთოგრაფიას არ უძევს საფუძვლად მხოლოდ ერთი ამ პრინციპთაგანი, მაგრამ ერთ-ერთი მათგანი უპირატესია ამა თუ იმ ენის ორთოგრაფიაში. მაგ., ქართულში, როგორც ფონეტიკურად ნაკლებად შეცვლილ ენაში, ჭარბობს ფონეტიკური პრინციპი, ხოლო რუსულში—მორფოლოგიური, ინგლისურში—ისტორიული; თითოეულ მათგანში არის სიტყვები, რომლებიც იწერება არა იმ პრინციპით, რომელიც მასში გაბატონებულია.

ამ სამი მთავარი პრინციპის გარდა, აღსანიშნავია სიმბოლური პრინციპი.

ა. ორთოგრაფიის ფონეტიკური პრინციპი

ფონეტიკური პრინციპის თანახმად სიტყვა უნდა იწერებოდეს წარმოთქმისამებრ, ე.ი. მოცემული სიტყვის დასაწერად საჭირო თითოეულ ასოს უნდა ჰქონდეს მხოლოდ ძირითადი ბგერითი მნიშვნელობა; მაგ., სიტყვა *ამვი* დაწერილია ფონეტიკურად, მაგრამ *ამვს*—არა, რადგანაც ასო «გ» აქ გამოსახავს «ჟ» ბგერას (ს-ს წინ დაყრუებული გ იძლევა ჟს). რუს. *ХОДИТ* დაწერილია ფონეტიკურად, მაგრამ *ХОД*—არა, რადგანაც *ХОД*-ში *Д*-თი გამოსახულია *Т* (*Д*-ს დაყრუების გამო სიტყვის ბოლოს); ფონეტიკურადაა დაწერილი, მაგ., ორივე რუსული სიტყვა: *избрал* და *испил*. ფონეტიკურადაა დაწერილი, მაგ., *სტიკვა*, მაგრამ *სძინავს*—არა, რადგან წარმოითქმის *სძინაჟს* და ა.შ.

ბ. ორთოგრაფიის მორფოლოგიური პრინციპი

მორფოლოგიური პრინციპის თანახმად სიტყვა უნდა იწერებოდეს ისე, რომ მასში ჩანდეს სიტყვის შედგენილობა—ადმოუკიდებლად იმისაგან, თუ როგორ წარმოითქმება იგი. მაგ., სიტყვა *СТОЛ* დაწერილია ისე, რომ აკმაყოფილებს ფონეტიკურ პრინციპსაც და მორფოლოგიურსაც; ასევეა დაწერილი სიტყვა *НОГИ*-ც; მაგრამ *СТОЛЫ* და *НОГА* დაწერილია

¹ როგორც ჩანს, ორთოგრაფიის სიადვილე არ აზღვევს მოცემულ სალიტერატურო ენას უწიგნურად მისი ხმარებისაგან. ამის კარგი ნიმუშია, სამწუხაროდ, ქართული სალიტერატურო ენა ზოგიერთი ჩვენი მწერლისა და მეცნიერის ხელში: უგულებელყოფენ მარტივ წესებს, ალბათ, მათი სიადვილის გამო; ავიწყდებათ, რომ შესწავლა ადვილსაც სჭირდება.

მორფოლოგიური პრინციპის დაცვით (დაირღვეოდა მორფოლოგიური პრინციპი, რომ დაგვეწერა *СТАЛЫ* და *НАГИ*, ე.ი. წარმოთქმისამებრ), მაგრამ ფონეტიკური პრინციპის დარღვევით.

სიტყვა *ერთგული* ან *რიგში* დაწერილია მორფოლოგიურად, მაგრამ არა ფონეტიკურად, რადგანაც წარმოითქმის *ერდგული* და *რიქში*. ორივე პრინციპს აკმაყოფილებს, მაგ., *თავი, გული, რიგი*.

როდესაც ჩვენ ვწერთ *სჭრის, გჭონდა, რიგს, აქეთკენ, ბაღთან*, ვიცავთ მორფოლოგიურ პრინციპს, რამდენადაც კარგად ჩანს ფუძეც, პრეფიქსიც, დაბოლოებაც და თანდებულებაც, მაგრამ დარღვეულია ფონეტიკური პრინციპი, რამდენადაც წარმოითქმის *შჭირს, ქჭონდა, რიქს, აქეტკენ, ბახთან*.

როდესაც რუსულად სწერენ *НОЧЬ, МЫШЬ, РОЖЬ*, რომლებიც წარმოითქმიან *НОЧ, МЫШ, РОШ*, დაცულია მორფოლოგიური პრინციპი, რადგანაც ხ მიუთითებს ამ სიტყვების მდებარეობით სქესზე და *РОЖЬ*-ში ჯ არის ამ სიტყვის ძირითადი ფონემა; მაგრამ დარღვეულია ფონეტიკური პრინციპი, რადგანაც ხ ზედმეტია და *РОЖЬ*-ში ვწერთ ჯ-ს და წარმოეთქვამთ *შ-ს*.

ასეთივეა რუსული *САДИТЬСЯ* "დაჯდომა" და *САДИТСЯ* "ჯდება": ორივე სიტყვა წარმოითქმის ერთიმეორის მსგავსად—*САДИЦА*; მაშასადამე, ამ ორთოგრაფიულ დაწერილობაში დაცულია (ინფინიტივისა და აწმყოს III პირის განსხვავებულად დაწერის გამო) მორფოლოგიური პრინციპი და დარღვეულია ფონეტიკური.

რამდენადაც მორფოლოგიური პრინციპით წერაში შესაძლებელია დაცული იყოს სიტყვის ფონემური შედგენილობის გამოსახვა, იმდენად მას შეიძლება ეწოდოს აგრეთვე ფონოლოგიური პრინციპი. მაგ.: *სჭრის, გჭონდა; СТОЛЪ, НОГИ*—დაცულია ფონემების (ს, გ, ო) გამოსახვა—მიუხედავად იმისა, რომ ამ სიტყვებში ისინი გვევლინებიან სხვა სახესხვაობით, ე.ი. წარმოითქმიან სხვაგვარად: როგორც *შ, ქ* და *ა*.

ბ. ორთოგრაფიის ისტორიული ანუ ტრადიციული პრინციპი

ორთოგრაფიის ისტორიული პრინციპის თანახმად წერა ეწოდება სიტყვის ისეთ დაწერილობას, რომელიც დამკვიდრებელია ტრადიციის ძალით მოცემული ენის დამწერლობაში—მიუხედავად მორფოლოგიური პრინციპის დარღვევისა; მორფოლოგიური პრინციპი კი დარღვეულა წარსულში ფონეტიკური პროცესების გავლენით.

ისტორიულია ანუ ტრადიციული, ამ სიტყვების პირდაპირი მნიშვნელობით, ყველა ის დაწერილობა, რომელიც უცვლელად მომდინარეობს წინა ეპოქებიდან; მაგ.: *კაცი, სახლი, ცივი, მინდორი, სხედან* და

მრავალი სხვა. მაგრამ, როცა ამ პრინციპზეა საუბარი, მხედველობაში აქვთ მხოლოდ ისეთი შემთხვევები, როცა დამწერლობაში დარღვეულია მორფოლოგიური ან ფონეტიკური პრინციპი, დამწერლობა კი სწორად ითვლება.

ისტორიული პრინციპის თანახმად იწერება, მაგ: "თერამეტი" იმის შემდეგ, რაც დაიკარგა თავში ა და მოხდა გადასმა (ათრეა+მეტი-საგან); ვწერთ ტრადიციის ძალით «თაყვანისცემა»-ს აგრეთვე ბგერათვალსმის შედეგის ტრადიციულად ქცევის გამო (მორფოლოგიური შედეგნილობა: თაყ-ყანის-ცემა).

როგორც პირველს, ისე მეორე ნიმუშში დარღვეულია მორფოლოგიური პრინციპი, მაგრამ დაცულია ისტორიულ-ფონეტიკური.

იწერება «ბეჩავი» იმის შემდეგ, რაც ტრადიციულად იქცა დ-ს დაყრუებისა (შ-ს წინ) თ-დ და თ-ს შ-სთან შეერთების შედეგი (ჩ).

მხოლოდ ისტორიულ ფონეტიკას შეუძლია აღადგინოს ამ სიტყვების («თერამეტი, თაყვანისცემა, ბეჩავი») და მრავალ სხვათა მორფოლოგიური შედეგნილობა.

კიდევ უფრო თვალსაჩინოა ტრადიციული დამწერლობის პრინციპი რუსულში; მაგ: იწერება ЖИЛ "ცხოვრობდა" და ШИЛ "კერავდა" და არა ЖЫЛ და ШЫЛ, როგორც წარმოითქმის სინამდვილეში. იწერება კი ასე იმიტომ, რომ იწერებოდა ასე (ЖИЛ, ШИЛ) მაშინ, როცა Ж და Ш რბილი თამხმოვნები იყო; დღეს კი, გარკვეული დროიდან (სახელდობრ, XIV საუკუნიდან დაწყებული), რუს. Ж და Ш მაგრებიან; დაწერილობა კი შერჩა იმ დროინდელი, როცა მართებულად იწერებოდა ЖИ, ШИ.

ისტორიულია და ტრადიციული ქართულში ვნებითი ბრუნვის დაბოლოების დაწერილობა «დ»-ს სახით: მიხედვრად, რომელიც დიდი ხანია, რაც წარმოითქმის თ-დ.

ისტორიული პრინციპით დამწერლობას ეძახიან ე ტ ი მ ო - ლ ო გ ი უ რ დამწერლობას იმ შემთხვევაში, როცა მასში გამოისახება, თუ როგორი წარმოშობისაა სიტყვა ან ფორმა. ეტიმოლოგიური პრინციპი იქნებოდა დაცული, რომ დაგვეწერა თაყვანისცემა, თრეამეტი, ბედშავი. ეტიმოლოგიურია, მაგ: დაწერილობა ЖЕНЫ "ცოლები" (წარმოითქმის ЖОНЫ), ПЧЕЛЫ "ფუტკრები" (пчолы); двадцать "ოცი" (იგულისხმება, რომ წარმოშობილია два+десять-ისაგან e-ს დაკარგვით და სხვა ფონეტიკური ცვლილებებით: Ц-ში გვაქვს დაყრუებული Д-სა და С-ს შეერთება; Ц-ს შემდეგ შეიძლება а და არა Я; Д-ს დაწერილობა კი შენახულია მხოლოდ იმისათვის, რომ მიუთითოს Десять-ისაგან წარმომავლობა).

ამ სამ მთავარ პრინციპს გარდა შეიძლება დავასახელოდ კიდევ ე. წ. ს ი მ ბ ო ლ უ რ ი პ რ ი ნ ც ი პ ი, რომელსაც უფრო იშვიათად იყენებენ, ვიდრე ზემოვანხილულებს.

დ. ორთოგრაფიის სიმბოლური პრინციპი

ორთოგრაფიის სიმბოლური პრინციპის თანახმად წერა ეწოდება ბგერითი ომონიმების განზრახ სხვადასხვანაირად წერას, ე. ი. ერთნაირად წარმოთქმადი სიტყვების განზრახ განსხვავებულად გამოსახვას.

ასეთი იყო, მაგ: 1917 წლის ორთოგრაფიის რეფორმამდე, мир-ისა "შშვილობიანობა" და мир-ის "ქვეყანა" განზრახ განსხვავებულად დაწერის დადგენა—მათი განსხვავებული მნიშვნელობის გამოხატვის მიზნით.

ასეთია, მაგ: დღეს რუს. он поджѣг — "ცეცხლი წაუკიდა" (წარმოითქმის поджѣг) და поджог "ცეცხლის წაქილება" (აგრეთვე поджѣг).

ამავე პრინციპს ეწოდება აგრეთვე ი ე რ ო გ ლ ი ფ უ რ ი პრინციპი.

თუ უფრო ფართო მნიშვნელობით გავიგებთ ორთოგრაფიის სიმბოლურ ანუ იეროგლიფურ პრინციპს, მაშინ ამ პრინციპით დაწერილად უნდა მივიჩნიოთ ისეთი ბგერითი ომონიმების დაწერილობა, რომლებიც სხვადასხვა წარმოშობისაა და რომელთა ბგერითი დამთხვევა შემთხვევითია.

ასეთია რუსულში, მაგ: лѣсть — "პირფერობა" და лѣзть "ბერობა" (ორივე წარმოითქმის л'ѣс'т); плач "ტირილი" და плачь "იტირე" (ორივე წარმოითქმის плач'); ფრანგ. vin ღვინო და vingt "ოცი", vint "შოვიდა", vain "ფუჭი" (ოთხივე წარმოითქმის vѣ) და ა. შ.

ქართულინათვის შეიძლება დავასახელოდ ასეთი ნიმუში: ხშირად სწერენ და-კავშირ და-საგან განსხვავების მიზნით, ან სწერენ კვეთის-კვათ-საგან განსხვავების მიზნით.

5. ტრანსკრიფცია და ტრანსლიტერაცია

როგორც ზემოთ ვნახეთ, სალიტერატურო ენის დამწერლობაში სამეტყველო ბგერები არაა—და არც შეიძლება იყოს გამოსახული ზედმიწევნითი სიზუსტით; მასში დაწერილობისა და წარმოთქმის შეუთანხმებლობა მოწესრიგებულია ორთოგრაფიის წესებით — შემომოყვანილი პრინციპების საფუძველზე.

მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში საჭირო ხდება სამეტყველო ბგერათა ზუსტად გამოსახვა, მაგ., უცხოურ ენათა ლექსიკონებში; ეს საჭიროება მეტადრე საგრნობია ენათმეცნიერებაში, ხოლო კერძოდ და განსაკუთრებით—ფონეტიკაში. ამიტომ სამეტყველო ბგერათა ზუსტად გადმოცემას საგანგებო ნიშნებით ეწოდება ფონეტიკური ტრანსკრიფცია (ლათ. transcribere «გადაწერა»).

ტრანსკრიფციისაგან განასხვავებენ ტრანსლიტერაციას, რომელიც წარმოადგენს ერთი ენის ანბნით დაწერილის სხვა ენის ანბნით დაწერას (ლათ. trans «გადა(ღმა)» და litera «ასო»); მაგ.: сагани, отахни, цигни.

ტრანსკრიფცია და მისი ორი სახე

ტრანსკრიფციას მოეთხოვება, რომ 1) თითოეული ასო გამოხატავდეს მხოლოდ ერთ ბგერას და 2) თითოეულ ბგერას ჰქონდეს თავისი საკუთარი ასო.

ეს მოთხოვნილება არ შეიძლება იყოს დაცული არც ერთი ენის ტრადიციულ ანბანში. ამას მოწმობს თუნდაც ის ფაქტი, რომ ისეთი მაქსიმალურად ფონეტიკურ-დამწერლობიანი ენის წერაშიც კი, როგორცაა ქართული, არაა დაცული ეს მოთხოვნილება. მაგ.: 1) ასო «ს» ზოგჯერ გამოხატავს ზ ბგერას (შინავს—წარმოითქმის ზძინავს); მეორე მხრით, 2) ბგერა თ—ს არა აქვს თავის საკუთარი ასო, რაც ჩანს იქედან, რომ თ ბგერა შეიძლება გამოიხატოს, მაგ., "ღ" ასოთი (კარგად—ითქმის კარგათ) და "თ" ასოთი შეიძლება გამოიხატოს, მაგ., ტ ბგერა (იქითკენ—ითქმის იქიტკენ).

ამიტომ, რომ ტრანსკრიფციისათვის არ კმარა არც ერთი ენის ტრადიციული ანბანი: საჭირო ხდება ახალი ასოების შექმნა ან არსებული ასოების გამოყენება დიაკრიტული («განმასხვავებელი») ნიშნაკებით. პირველის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., საერთაშორისო ანბნის | ნიშანი, რომელიც გამოხატავს «შ»-ს (ფრანგ. ch, გერმ. sch, ინგ. sh, ლიტვურსა და ლატვიურში ჯ და ა.შ.); ხოლო მეორისას ჯ ნიშანი იმავე 'შ ბგერისათვის, ე.ი. s ნიშანი დიაკრიტული ნიშნაკით.

უფრო ხშირია ტრანსკრიფციაში ეს მეორე მეთოდი. საფუძველად ჩვეულებრივ გამოყენებულია ლათინური ანბანი, მაგრამ ხშირია აგრეთვე ტრადიციული ანბნის გამოყენებაც.

ტრანსკრიფცია შესაძლებელია იყოს წმინდა ფონეტიკური ან ფონოლოგიური. ტრანსკრიფციის ეს ორი სახე იმით განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რომ პირველი გამოსახავს ბგერას, რომელსაც შესაძლოა არ ჰქონდეს დისტინქტური მნიშვნელობა; ხოლო მეორე (ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია) გამოსახავს მხოლოდ იმ ბგერას, რომელსაც დისტინქტური მნიშვნელობა აქვს, ე.ი. გამოსახავს მხოლოდ ფონემას.

მაგ., რუს. покупать «ყიდვა» ფონეტიკური ტრანსკრიფციით დაიწერება ასე: пѣкупѣт', ხოლო ფონოლოგიურად пакупѣт'.

პირველში (пѣкупѣт') პირველი п—ს მომდევნო ბგერა არაა არც а და არც о, არამედ რედუცირებული ხმოვანი, რომელიც რუსულში არ ჰქმნის ფონემას, ე.ი. მას რუსულში არა აქვს დისტინქტური მნიშვნელობა. ამის მიუხედავად ის უნდა აღინიშნოს ფონეტიკურ ტრანსკრიფციაში, რომელსაც მოეთხოვება გამოსახოს ყოველი ბგერა. პირიქით,

ფონოლოგიურ ტრანსკრიფციაში გამოხატულია მხოლოდ ფონემა **ა**, რომელიც ენაცვლება **ო**-ს უმახვილო მდგომარეობაში (ისე როგორც ენაცვლება მას **ხ**) და რომელსაც ამასთანავე რუსულში აქვს დისტინქტური მნიშვნელობა (განსხვავებით **ა-საგან**). (**ა**-ს ფონეტიკური მნიშვნელობის შესახებ იხ. ზემოთ, გვ. 159).

აქვე დართულია დიაკრიტულ ნიშნაკთა ცხრილი, რომელიც ამოღებულია და თარგმნილი ქართულად მატუსევიჩის წიგნიდან.¹

ლაბიალიზაცია	°	ʃ̣ ʂ̣	სოჲნის სიჲნროჲა	.	ფჲ
პალატალიზაცია	ʹ	ʃ̣ʂ̣	სოჲნის სიჲაჲროჲა	,	ფჲ
ველარიზაცია	˘	ʃ̣.ʂ̣	ნინ ნაჲოჲულოჲა	˘	ო,ა˘
ფარიკალიზაცია	˘	ʃ̣ʂ̣	უჲან ნაჲულოჲა	˘	ა,ი˘
ნაზალიზაცია	˜	ã̃ ̃ʂ̣	სიზრჲა	:	ა:ი:
აქიალუარბა	˘	ʃ̣ ʂ̣	ნაჲუჲასიზრჲა	.	ა.ი.
დორსალუარობა	ᶑ	ʃ̣ᶑ ʂ̣ᶑ	სიჲოჲა	˘	ა̃ ̃ც
ჰაჲაჲინალუარობა	.	ʃ̣.ʂ̣	უჲაჲსულო სოჲანი	ᶑ	ი ᶑ
ასპირაცია	ʹ	ʃ̣ʰ ʂ̣ʰ	ნაჲჲაჲოჲანი სოჲანი	ᶑ	ი ᶑ
ყელგუჲა	ʹ	ʰapʰ	დაჲოჲულოჲა	ʹ	éí
მვლარობა და სინაგოგა	˘	ʃ̣ ʂ̣	დაჲოჲინალუარობა	˘	èì
სიყარა	ᶑ	ʃ̣ᶑ ʂ̣ᶑ	მთაჲაჲი მანჲილი	ᶑ	ʰანჲალი
ჩუარული	ᶑ	ʃ̣ᶑ ʂ̣ᶑ	მანჲაჲილი	ᶑ	ʰანჲალი

განმარტებისათვის საჭიროა მიუეთითოთ შემდეგზე: პირველ სვეტში მოცემულია ნიშნაკები ცალ-ცალკე, ხოლო მეორეში—თვით ასობებთან ერთად: ან თავზე, ან თავზე გვერდით, ან ქვეშ, ან ქვეშ გვერდზედა ან გვერდით.

სიგრძის აღსანიშნავად ძლიერ გავრცელებულია პატარა ხაზი ასოს თავზე: **ā ā ā** და **ᶑ ᶑ ᶑ**.

¹ М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику 1948, гв. 98. 12. ზოგადი ფონეტიკა

6. ანბანი სინთეტიკური და ანალიტიკური

განასხვავებენ სინთეტიკურ ანბანს ანალიტიკურისაგან. სინთეტიკური ანბანი ეწოდება ისეთს, რომელიც არ უწევს ანგარიშს, რთული შედგენილობისაა თუ მარტივისა ის ბგერა, რომელიც ასოთი უნდა გამოისახოს. მაგ., ქართული ან რუსული ანბანი საერთოდ სინთეტიკურია: მარტივი «ჩ» ასო გამოხატავს რთულ თანხმოვანს ანუ აფრიკატს, ხოლო ასეთივე მარტივი ასო, მაგ., «ღ» გამოსახავს მარტივ თანხმოვანს.

ანალიტიკური ანბანი ეწოდება ისეთს, რომელიც ითვალისწინებს ბგერის შედგენილობას და მარტივ ბგერას გამოსახავს მარტივი ასოთი, ხოლო რთულ ბგერას—რთული ასოთი. მაგ., დ ბგერა გამოისახება ლათ. d -თი, ხოლო $t-d$ -თი.

აკად. ნ.მარის ანალიტიკური ანბანი

აკად. ნ.მარის მიერ შედგენილი ანალიტიკური ანბანი გამოყენებული იყო უმთავრესად კავკასიურ ენათა ბგერების გამოსახატავად.

ნ.მარის ანალიტიკური ანბანი აგებულია რიცხვთა გამოსახატვის ციფრული სისტემის ანალოგიურად: როგორც რიცხვებია ციფრობრივ დაყოფილი ერთეულებად (ერთციფრიანი), ათეულებად (ორციფრიანი), ასეულებად (სამციფრიანი) და ა.შ., ისე ბგერებიც იყოფა მარტივებად (ერთნიშნიანი), ორშედგენილობიანებად (ორნიშნიანი) და სამშედგენილობიანებად (სამნიშნიანი).

განვიხილავთ მხოლოდ თანხმოვნებს.

ნ.მარის ანალიტიკური ანბანის თანახმად არსებობს რამდენიმე მარტივი ძლიერი თანხმოვანი (მაგ., ქართულისა და აფხაზურის $ღ-თ-ტ, გ-ქ-კ$), რომლებსაც შესაძლოა მიემატოს შესაბამისად სუსტი თანხმოვნები ($ს-ზ, შ-ჟ; ჭ-ყ, გ-დ, ყ$), რის შედეგადაც მივიღებთ რთულ (ორშედგენილობიან) თანხმოვნებს.

მაგ., დ ძლიერი მარტივი თანხმოვანია, ხოლო t -რთული (ორშედგენილობიანი: $ღ+ზ$). ამიტომ, თუ პირველისათვის გამოდგება მარტივი (d) ასო, მეორისათვის მარტივი ასო (" d' ") გამოუსადეგარია, რადგან " d " მარტივი ასოა, d ბგერა კი რთული ($ღ+ზ$ —ლათ. $d+Z$); ამიტომ t -ს ასოდ გამოყენებულია d , რომელშიც v ნიშნაკს დაკისრებული აქვს გამოსატოს z (Z)—ს შემავლობა t -ში. იმავე ნიშნაკს, დასმულს d ასოს ქვეშ გადმობრუნებულად, ეკისრება გამოსატოს z -ს შემავლობა, მაგ., z -ში: $d=z$ -ს (ე.ი. $ღ+ჟ d tj=z d$).

ციფრების ანალოგიურად რომ ვივარაუდოთ, d და d' იქნება ათეული (ორციფრიანი, ე.ი. ორშედგენილობიანი), რადგანაც ძლიერი თანხმოვნები (აქ $ღ$) წარმოადგენენ ერთეულის რიგს, ხოლო სუსტები (აქ $ზ$ და $ჟ$) წარმოადგენენ ნულის რიგს.

სამშედგენილობიანის (ციფრულად ასეულის) ნიმუშად შეიძლება განვიხილოთ აფხაზური t^0 (ქართულს არა აქვს სამშედგენილობიანი ბგერა):

t ძლიერი მარტივია (ერთეული); როცა მას დაერთვის ერთი სუსტი (ნულის რიგისა), მაგ., t , მივიღებთ $\text{t}^{\text{წ}}$ -ს (ათეულს), რომელიც ამ ანბნით გამოიხატება t -თი (თავზე დასმულ წერტილს ევალება გამოხატოს t); თუ მას მიემატება კიდევ მეორე სუსტი თანხმოვანი y (ციფრულად—მეორე ნულის რიგისა), მივიღებთ აფხაზურში არსებულ $\text{t}^{\text{წ}}$ -ს (ასეულს), რომელსაც ამ ანბნით გამოხატავენ t^0 -ის სახით (ბგერა სამშედგენილობიანია და ასოც სამნიშნიანი აქვს).

გარდა თქმულისა, ნ. მარის ანალიტიკური ანბნის შესახებ საჭიროა ვიცოდეთ კიდევ შემდეგი:

1. მარტივი თანხმოვნები სხვადასხვა (ძლიერნი: $\text{t}-\text{t}^{\text{წ}}, \text{p}, \text{q}, \text{t}$; სუსტნი: $\text{r}, \text{l}, \text{m} \parallel \text{n}$), მაგრამ ესენი არც დაირთავენ სუსტებს და არც დაერთვიან სხვა ძლიერ თანხმოვნებს.

2. იმ ცხრა სუსტი თანხმოვიდან, რომლებიც დაერთვიან ძლიერებს (იხ. ზემოთ), ოთხი ($\text{z}-\text{z}, \text{y}-\text{y}$) ერთვის წინაენისმიერებს ($\text{d}-\text{d}-\text{t}-\text{s}$), ხოლო სამი ($\text{t}-\text{t}, \text{p}, \text{q}$)— უკანაენისმიერებს შესაბამისად: მჟღერი სუსტი დაერთვის მჟღერ ძლიერს, ყრუ სუსტი—ყრუ ძლიერს: ორი დანარჩენი სუსტი (a, y) დაერთვის ძლიერებს—განურჩევლად მათი მჟღერობა-სიყრუისა.

3. ამ ანბნის ტერმინოლოგიით, ს ი ბ ი ლ ა ნ ტ ე ბ ი ეწოდება სისინა-შიშინა თანხმოვნებს ($\text{z}-\text{z}, \text{y}-\text{y}$), ს პ ი რ ა ნ - ტ ე ბ ი ეწოდება სიმების ნაპრალოვნებს ($\text{t}-\text{t}$: ეს მეორე ასო წარმოადგენს მჟღერ t -ს), სიმების ხშულს (p) და შუაენისმიერ ნაპრალოვანს (a).

4. წერტილით ასოს თავზე წარმოდგენილია t ან p თანხმოვნის შედგენილობაში:

$$\text{t}^0 = \text{t} \text{ , ე. ი. } \text{t} + \text{s} - \text{თ} + \text{s}$$

$$\text{t}^{\text{წ}} = \text{t}^{\text{წ}} \text{ ,, } \text{t} + \text{s} - \text{ტ} + \text{s}$$

$$\text{q} = \text{q} \text{ ,, } \text{q} + \text{h} - \text{ქ} + \text{p}$$

$$\text{k} = \text{k} \text{ ,, } \text{k} + \text{h} - \text{კ} + \text{p}$$

5. წერტილით ასოს ქვეშ წარმოდგენილია p ან q თანხმოვნის შედგენილობაში:

$$\text{p}^0 = \text{p} \text{ , ე. ი. } \text{p} + \text{h} - \text{თ} + \text{p}$$

$$\text{p}^{\text{წ}} = \text{p}^{\text{წ}} \text{ ,, } \text{t} + \text{h} - \text{ტ} + \text{p}$$

$$\text{q} = \text{q} \text{ ,, } \text{q} + \text{h} - \text{ქ} + \text{q}$$

6. v ნიშნაკით ასოს თავზე წარმოდგენილია ზ ან γ:

$\tilde{d}=d$, ე. ი. $d+z$ -ღ ზ

$\tilde{g}_1=g$ „ $g+y$ -გ γ

7. v ნიშნაკით ასოს ქვეშ წარმოდგენილია უ ან ა:

$\tilde{d}=g$, ე. ი. $d+j$ -ღ უ

$\tilde{g}_2=g$ „ $g+y$ -გ ა

(ღ ნიშანი წარმოადგენს ფარინგალურ მჟღერ თანხმოვანს, იხ. გვ. 86).

8. პატარა წრე ასოსთან წარმოადგენს ლაბიალიზაციას (i^0 -ტ⁰), კბილაკი-პალატალიზაციას (k -ქ).

9. სიბილანტების დართვას ძლიერებთან ეწოდება ა ს ი - ბ ი ლ ი რ ე ბ ა (მაგ., ძ-ც-წ ასიბილირებულია ზ-ს-თი ღ-თ-ტ-საგან), ხოლო სპირანტების დართვას-ა ს პ ი რ ი რ ე ბ ა (მაგ., ზ, ყ ა ს პ ი რ ი რ ე ბ უ ლ ი ა ჰ-თი ჟ-საგან).

10. ნ.მარის ანალიტიკურ ანბანს საფუძვლად უძევს ლათინური ანბანი, მაგრამ ამასთანავე მასში გამოყენებულია აგრეთვე: ა) დიაკრიტული ნიშნაკები, ბ) ბერძნული ასოები (ფ=თ, ფ=ფ, γ=მჟღერ ჰს), არაბული (ც=ღ) და რუსული (ш, ф).

აკად. ნ. მარის ანალიტიკური ანბნით ქართული სიტყვები: ბრძოლა, ცხენი, ლურჯი, ჭიჭა, ბრწყინავს დაიწერება ასე: brdola, შqeni, lurdi, tiqa, brikinavs.

7. ფონეტიკური წერის ალფაბეტური და ანალფაბეტური სისტემები

ალფაბეტური ანუ ანბანური ეწოდება ფონეტიკური წერის ისეთ სისტემას, რომელშიც გამოყენებულია ასოები და სხვა დამატებითი პირობითი ნიშნაკები. აქამდე განხილული ან მოხსენებული ფონეტიკური წერის სისტემები ალფაბეტურია.

ანალფაბეტური ანუ არაანბანური ეწოდება ფონეტიკური წერის ისეთ სისტემას, რომელშიც არაა გამოყენებული ასოები, როგორც ბგერის გამოხატველი ნიშნები.

ანალფაბეტური სისტემების ნიმუშად განვიხილავთ ორ სისტემას:

1) ს ი ნ თ ე ტ ი კ უ რ ს (გუცმანისა) და 2) ა ნ ა ლ ი - ტ ი კ უ რ ს (აესპერსენისა).

ანალფაბეტური სინთეტიკური სისტემა

ამ სისტემის ნიშნები წარმოადგენენ ზესაღვამი მილის განაკვეთის გვერდითს მოხაზულობას (იხ. სურ. 39).

პირველი რიგის პირველი ნიშანი სურათ 39-ზე წარმოადგენს ႁ-ს: ამ ნიშნით გამოსახულია პირის ღრუს მაქსიმალური ღიაობა ენასა და სასას შუა; მომდევნო ნიშანი წარმოადგენს ႁ-ს: ქვედა მხარის შეზღუქილობა გამოსახავს წინა ენის აწევას მაგარი სასისაკენ. შემდეგი ნიშნით გამოსახულია ႁ: ქვედა მხარე მეტადაა შეზღუქილი, ვიდრე ႁ-ს ნიშანში, რადგანაც ႁ-სთვის მეტადაა აწეული ენა, ვიდრე ႁ-სათვის. მომდევნო ႁ-ს გამომსახველი: აქ მხრების ბოლოების გადაღუნულობა ნიშნავს ტურების მომრგვალებულად წამოშვერას ႁ-სათვის; უკანასკნელი გამოსახავს ႁ-ს: ბოლოები მეტადაა გადაღუნული, ვიდრე ႁ-ს ნიშანში, რადგანაც ႁ-სათვის ტურების მომრგვალება და წამოშვერა მეტია, ვიდრე ႁ-სათვის.

მეორე რიგში წარმოდგენილია სამეული ႁ-ႁ-ႁ, მესამეში ႁ-ႁ-ႁ, მეოთხეში ႁ-ႁ-ႁ.

მეორე რიგის სამივე ნიშანი გამოსახავს ტურების ხშვას, ხოლო მათ თავზე ნიშნაკები-მათ შორის განსხევეებას: წერტილო-მქლერობას,

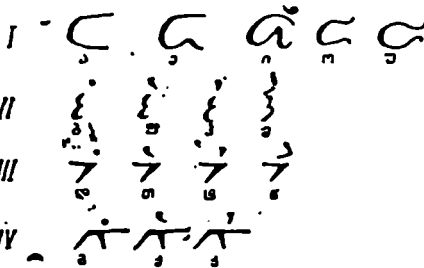
მარჯვენისკენ მობრუნებული კაუჭი-ფშვინეიერობას, მარცხნისკენ მიბრუნებული კაუჭი-ყელხშვას, ხოლო კუთხიანი კაუჭი - ნაზალობას.

ეს წერტილი და კაუჭები ამავე მნიშვნელობით გამოყენებულია მესამე და მეოთხე რიგებში; მესამე რიგში ქვედა ირიბი ხაზით გამოსახულია ენა, ხოლო ზედათი-ზედა კბილების რიგი, რომელსაც ებჯინება წინა ენა ႁ-ႁ-ႁ-სათვის.

მეოთხე რიგში ქვედა მრუდი ხაზით წარმოდგენილია ენის უკანა ნაწილი, ხოლო ზედათი-რბილი სასა, რომელსაც ებჯინება უკანა ენა ႁ-ႁ-ႁ-სათვის.

საყურადღებოა, რომ ავტორმა ნიშანთა ეს თავისი სისტემა პირველად გამოიყენა ქართულ ბგერათა გამოსახატავად (1919 წელს).

სისტემის ნაკლია, რომ მასში გამოყენებულია დიაკრიტიკული ნიშნები, ისე როგორც ანბნურ ანალიტიკურ სისტემებში (იხ. ზემოთ ნ. მარის ანალიტიკური ანბნის შესახებ): ამით დარღვეულია სინთეტიკურობის პრინციპი. ბგერათა სიზუსტით გამოსახვა მასში შეუძლებელია.

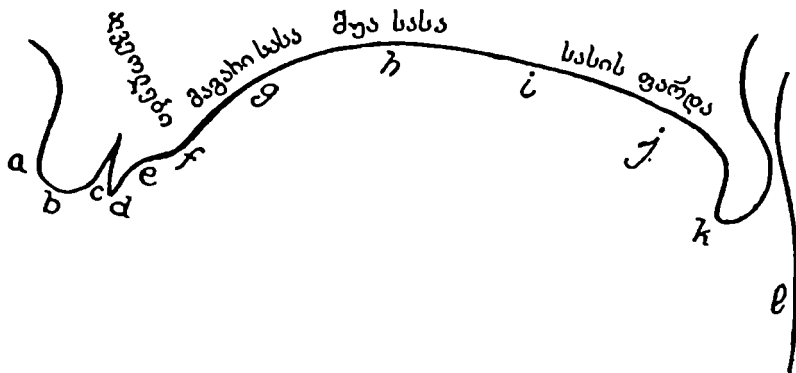
სურ. 39. ანალფაბეტური ანალიტიკური სისტემის ნიშნები

სისტემის ღირსება მის თვალსაჩინოებაშია; ამიტომ მას სერიოზული მნიშვნელობა აქვს ყრუ-მუნჯთა და ენაჩლუნგთა სამეცნიერო ბგერების დაყენება-გასწორების საქმეში. საენათმეცნიერო პრაქტიკაში მისი გამოყენება ძნელია მისი სირთულის გამო.

აღვნიშნავთ, რომ ანალოგიური სისტემები მომდინარეობენ XVII საუკუნიდან.

ანალოგიური ანალიტიკური სისტემა

სურათ 40-ზე წარმოდგენილია ზესადგამი მილის ზედა ნაწილების სქემა, სადაც ლათინური ასოებით გამოსახულია საარტიკულაციო ადგილები: **a**, **b** და **c** წარმოადგენს ზედა ტურის სამ სხვადასხვა მდგომარეობას: **a**-ისეთს, რომელიც საჭიროა, მაგ., **შ**-ს წარმოსათქმელად ორ უ-ს შუა (**უ**) **შ** (**უ**); **b**-ისეთ მდგომარეობას, რომელიც საჭიროა **შ** სათვის (**ა**) **შ** (**ა**)-ში, ხოლო **c**-ისეთს, რომელიც საჭიროა **შ** სათვის (**ი**) **შ** (**ი**)-ში.

სურ.40. ზესადგამი მილის ზედა ნაწილების სქემა

d-თი წარმოდგენილია ზედა კბილების კიდებები, რომელსაც შეეხება ხოლმე ქვედა ტური **ე** და **ფ**-სათვის და ან ენის წვერი კბილთაშუა ბგერის წარმოსათქმელად. **f** წარმოადგენს ალვეოლებს ანუ ნუნებს და ა.შ. **I**-მდე, რომელიც გამოსახავს ხახის კედელს.

ბერძნული ასოებით, რომლებიც ნახაზზე არაა წარმოდგენილი, გამოსახავენ ხოლმე აქტიურად მოქმედ ორგანოებს: **ა**-ტურებს, **ბ**-წინა ენას, **გ**-ენის ზურგს, **დ**-რბილ სასას, **ე**-სახმო სიმებს, **ვ**-სასუნთქს.

ციფრებით (0—8) ბერძნულ ასოებთან გამოისახება ღიაობის სიდიდე და ფორმა: 0 (ნული)—გამოსახავს ხშვას, 1 და 2 —ნაპრალოვნობას, 3 და 4 ვიწრო ხმოვნების ღიაობას, 5 და 6—საშუალო ხმოვნების ღიაობას, 7 და 8 —ფართო ხმოვნების ღიაობას; ამთგან კენტი ციფრი (1, 3, 5, 7) აღნიშნავს ღარისებრს ან მომრგვალებულ ნაპრაღს ან ღიაობას, ხოლო წყვილი ციფრი (2, 4, 6, 8)—გასწერივ ნაპრაღს ან ღიაობას.

R გამოსახავს თრთოღას, მაგ., რ—სათვის: βR წარმოადგენს ენისწვერის თრთოღას რ—სათვის.

არის რამდენიმე სხვა ნიშანიც: მაგ.: ამა თუ იმ საარტიკულაციო წერტიღთან მეტ-ნაკლები სიახლოვე გამოისახება ლათინური ასოს პირველ ადგიღას დასმიტ; მაგ.: ზგ აღნიშნავს, რომ არტიკულაციის წერტიღი f-სა და g-ს შუა (ე.ი. აღვეოღებსა და მაგარ სასას შუა) არის, მაგრამ უფრო ახღოა f-სთან, ვიდრე g-სთან; პირიქიტ, გწ აღნიშნავს, რომ არტიკულაციის წერტიღი უფრო ახღოა g-სთან და ა.შ.

ბრჭყაღები («) აღნიშნავს სათანადო ორგანოს უძრაობას.

ამ ნიშნების საშუაღებით შესაძღებელია გამოისახოს ყოველი ბგერის წარმოტქმაში მონაწიღე ყვეღა ორგანო და, რაც ძღიერ მნიშვნეღოვანია, ამ მონაწიღეობის ფორმა.

ამ სისტემიტ (ანალიტიკურად) დაწერიღი სიტყვა «სკამი» წარმოგვიღება შემღევნაირად:

ს=α,,	β1 ^{ef}	γ,,	δ0	ε3	ζ3
კ=α,,	β,,	γ ^{ih}	δ0	ε0	ζ0
ა=αB ^b	β7	γ8	δ0	ε1	ζ4
მ=α0 ^b	β,,	γ,,	δ2	ε1	ζ4
ი=α4 ^b	β3 ^{ef}	γ4 ^g	δ0	ε1	ζ1.

ჩვენ რომ სიტყვებით გაღმოგვეცა ყვეღაფერი ის, რაც ამ ხუტ ფორმულაშია მოცემული, ამას დასჭირღებოღა სულ ცოღა ამ წიგნის ერთი გვერდი.

მხოლოდ ზ—ს ფორმულა რომ ავეწეროტ, მივიღებოტ შემღევ ტხრობას:

ზ—ს არტიკულაციის დროს ტუჩები (α) უძრავია (,) , წინა ენა ჰქმნის ვიწრო ღარისებრ ნაპრაღს (1) ზეღა კბიღების რიგსა და ნუნებს შუა (f) უფრო ახღო კბიღებთან, ვიდრე ნუნებთან (ε-ს უკავია პირვეღი ადგიღი ფორმულაში); ენის ზურიღი უძრავია (,) , რბიღი სასა (δ) ჰკეტავს (0) ცხვირისკენ გზას; სახმო სიმები (ε) ღიაა საკმაოდ ფართოღ, ღარისებრ (3); ამოსუნტქვა საშუაღო სიძღიერისაა (3).

ამგვარადვე გაღმოიცემა თითოეული აქ წარმოღგენიღი ფორმულა.

შ-ს აღწერისას ყურადღება უნდა მიექცეს, *h*-საგან განსხვავებით, ტუჩების მდგომარეობას (α^b), რბილი სასის ნაქითურთ ჩამოშვებულობას (2), რის გამოც პაერნაკალი მიემართება ცხვირის ღრუსკენ, და სახმო სიმების (ϵ) სამჟღერო მდგომარეობას (1).

კ-ს აღწერისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს სახმო სიმების (ϵ) დახშულობას ($\epsilon 0$) და ამის გამო სუნთქვის შეწყვეტას ($\zeta 0$).

დანარჩენ ბგერათა აღწერა არ საჭიროებს განმარტებას.

ნათქვამიდან ცხადია, რომ ძესპერსენის ანალფაბეტური ანალიტიკური ანბნის ღირსება მის სიზუსტესა და ეკონომიურობაშია. ამით ის გამოირჩევა სხვა ანალოგიური სისტემებიდან.

მისი ნაკლი იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ვერ იძლევა საკმარისად წარმოდგენას ბგერის აკუსტიკური მხარისა და ბგერის სირთულესიმარტივის შესახებ.

თავი მეცხრე

ენის ფონეტიკური სვალეზადობა

1. წინასწარი შენიშვნები

ყოველი ენის ბგერითი მხარე განიცდის გარკვეულ ცვლილებებს. მაშასადამე, იცვლება ენა ფონეტიკურად, ისე როგორც იცვლება იგი ყველა სხვა მხრივაც: მორფოლოგიურად, სინტაქსურად და სემანტიკურად. უცვლელი ენა არ არსებობს: ამის უეჭველი საბუთია ყველა იმ ენის ისტორია, რომლის განვითარების სხვადასხვა საფეხურის შესწავლაც კი შეძლო ენათმეცნიერებამ.

იცვლება ენა ფონეტიკურად და ყველა სხვა მხრივ დროის განმავლობაში: განსხვავებულია წინანდელი მწერლების ენა დღევანდელთა ენისაგან და, რაც უფრო დამორბეულია დროით, მით უფრო მეტადაა განსხვავებული მისაგან; ზოგ ენაში შესამჩნევია განსხვავება მოძვენოთაობის მეტყველებისა წინა თაობის მეტყველებისაგან.

მაგ., ყაბარდოულ ენაში, რომელშიც *გ-ქ-კ-ს* აფრიკატიზაცია მიმდინარე ფონეტიკური პროცესია, უფროსი თაობა წარმოთქვამს სიტყვაში გაუაფრიკატებელ *გ-ქ-კ-ს*, ხოლო ახალგაზრდობა იმავე სიტყვაში — აფრიკატიზირებულს: *გ-ჩ-კ-ს*. ზოგი ენა იცვლება მეტი სისწრაფით, ზოგი ნაკლებით; ერთი და იგივე ენა იცვლება სხვადასხვა ტემპით პერიოდობრივ.

ერთი ენა მეტად იცვლება ფონეტიკურად, მეორე—გრამატიკულად და ა.შ.

მაშასადამე, ენის ცვალებადობა შეეხება მის ყოველ მხარეს: დროის განმავლობაში, ისტორიულად, ენას შეუძლია შეიცვალოს თავისი როგორც გრამატიკული, ისე ფონეტიკური სისტემა.

ფონეტიკური ცვალებადობა და მისი

თავისებურება

მოცემული ენის ბგერითი მხარის ისტორიულ მეტ-ნაკლებ ცვლილებათა აუცილებლობა არის ამ ენის ფონეტიკური ცვალებადობა. მაგრამ ამით არ ამოიწურება *ფონეტიკური ცვალებადობის* შინაარსი, რადგანაც ენის ბგერითი მხარე იცვლება არა მხოლოდ ისტორიულად, არამედ მეტყველება-წარმოთქმის ყოველ მომენტში, განუწყვეტლივ: ეს ის ცვალებადობაა ენაში, რომელსაც იწვევს ბგერათა ერთმანეთზე გავლენა, ბგერათა ერთმანეთთან შეგუება ბგერათმეერთების ძალით (იხ. თავი მესამე, გვ. 98 და შემდ.).

წარმოთქმის ყოველი მომენტი შეიცავს ბგერათცვლილებას; ბგერათცვლილება განუყრელია წარმოთქმისაგან; უცვლელად არ წარმოითქმის არც ერთი ფონემა ჩვეულებრივს რწყმულ ლაპარაკში. ეს იმას ნიშნავს, რომ არ არსებობს მოცემულ ენაში ორი ისეთი სხვადასხვა სიტყვა, რომლებშიც ერთი და იგივე ფონემა სრულიად ერთმანეთის

მსგავსად წარმოითქმოდეს (დაწერილებით იხ. გვ. 99 და შემდ.). მეტ-
ნაკლები განსხვავება მათ შორის ყოველთვის არის — მეზობლობისდა-
კვალად. ზოგჯერ ოდნავი განსხვავება შესამჩნევ განსხვავებად იქცევა.

თუ ჩვენ, მაგ., წარმოვთქვამთ: რიქში (ისე, როგორც დოქა), მა-
გრამ რიგი (არა ისე, როგორც დოქა), ეს იმიტომ, რომ გ დაყრუვდა შ-ს
წინ მეზობლობაში; წარმოვთქვამთ მი ზგან (მაგრამ მი ზი) — ს გამჯღერდა
გ-ს წინ მეზობლობის გამო; წარმოვთქვამთ დეეცა (მაგრამ დაეცმა) —
დავიწროვდა მომდევნო უ-ს მეზობლობაში და ა. შ.

ესაა ენის ბგერითი ცვლილების სპეციფიკურობა, რადგანაც
ანალოგიურ ცვლილებებს ადგილი არა აქვს ფონეტიკის გარეშე: ენის
არც სემანტიკა და არც გრამატიკული ფორმა არ შეიძლება იცვლებოდეს
იმ მომენტში, როცა მას ვხმარობთ ცოცხალ მეტყველებაში. ბგერათ-
შეერთების ნიადაგზე წარმოქმნილ ბგერათცვლილებებს ჰქვია კ ო მ -
ბ ი ნ ა ტ ო რ უ ლ ი ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ბ გ ე რ ა თ -
ც ვ ლ ი ლ ე ბ ე ბ ი .

კომბინატორულ ბგერათცვლილებათა აუცილებლობა წარ-
მოთქმის პროცესში არის ფონეტიკური ცვალებადობის სპეციფიკურობა.

კომბინატორული ბგერათცვლილება კარგადაა გამოხატული
კოარტიკულაციის სახეებში (პალატალიზაცია და ველარიზაცია) და
ასიმილაციაში (იხ. თავი მესამე, გვ. 114 და შემდ.).

კომბინატორული და ბანკირობებული

ბგერათცვლილება

კომბინატორული ბგერათცვლილება წარმოიქმნება, როგორც
ითქვა ზემოთ, ბგერათშეერთების ნიადაგზე; ამდენად იგი განპირობე-
ბული ბგერათცვლილებაა. ზემომოყვანილი ასიმილაციის შემთხვევები
(მაგ., *ერდგული*, *შჭამს*) წარმოადგენს კომბინატორულსა და ამასთანავე
განპირობებულ ბგერათცვლილებას: კომბინატორულს იმიტომ, რომ
ბგერათშეხამების (ლათ. *combinare* ორად შეერთება, შეხამება) შედე-
გად მიღებულია — თგ—საგან — დგ—; ხოლო განპირობებულს იმიტომ, რომ
თ-საგან დ-ს მიღება განპირობებულია გ-ს წინ მეზობლობით.

ამგვარადვე ხ-სა და ჭ-ს შეხამების გზით მიღებულია — ჭჭ-საგან
შჭ, ხოლო ხ-საგან შ-ს მიღება განპირობებულია ჭ-ს წინ მეზობლობით.

ამიტომ კომბინატორულ ბგერათცვლილებას ეწოდება განპირო-
ბებული. მაგრამ ეს სწორად ვერ ჩაითვლება, რადგანაც განპირობებული
ფონეტიკური ცვლილება შეიძლება არ იყოს კომბინატორული (მარ-
თალია, ყველა კომბინატორული ამასთანავე განპირობებულია); მაგ.,
სიტყვის ბოლოს მჟღერი ჩქამიერი ყრუვდება, როგორც ვნახავთ, ქარ-
თულში და ბევრ სხვა ენაში; მაგ., *მაგრათ—მაგრად*—ისაგან, *ვახ-
მოფ—ვახმოფ*—ისაგან: მჟღერის ცვლილება აქ განპირობებულია სიტყვის
ბოლოში მდებარეობით, მაგრამ ეს კომბინატორულად ვერ ჩაითვლება,
რადგანაც არაერთარ ბგერათშეერთებას ადგილი არა აქვს.

ამისვე ნიმუშია, მაგ., რუს ГОТ "წელი"— год-ისაგან, ЛОП "შუბლი" лоп-ისაგან და სხვა.

რუსულში უმახვილო *o* იცვლება *a*-დ მახვილიანი მარცვლის წინა მარცვალში: *СТОЛ* "მაგიდა", მაგრამ *СТОЛѧ* —წარმოთქმაში *СТАЛѧ*. *o*-ს ცვლილება *a*-დ განპირობებულია *o*-ს უმახვილობით, მაგრამ ეს კომბინატორული არაა, რადგან ბგერათშეერთებას ადვილი არა აქვს.

მამასადამე, კომბინატორული და განპირობებული არაა თანხ-ვლენილი ფონეტიკური ცნებები.

განპირობებული და განუპირობებელი

ბგერათცვლილება

განპირობებულ ბგერათცვლილებას ეძახიან აგრეთვე *დამოკიდებული*, რადგანაც ასეთ ცვლილებათა განხორციელება დამოკიდებულია გარკვეულ პირობებზე (ნიმუშები იხ. ზემოთ).

განასხვავებენ ასეთისაგან *დამოუკიდებელ* ანუ *განუპირობებელ* ბგერათცვლილებას, რომელსაც უცხოურად ეწოდება *სპონტანური ბგერათცვლილება* (ლათ. *spontaneus* "თვითნებური", "თავისთავადი", "უმიზეზო").

მართლაც, საკმაოდ ხშირია ყოველ ენაში ისეთი ბგერათცვლილებები, რომლებშიც არა ჩანს განპირობებულობა, ე.ი. არა ჩანს, თუ რაზეა დამოკიდებული მოცემული ბგერათცვლილება.

ასეთია, მაგ., ძველი ქართულის ფარინგალური ფშვინიერი ხშულის (*ჩ*-ის) შეცვლა უკანაენისმიერი ნაპრალონით (*ხ*-თი) ახალ სალიტერატურო ქართულსა და მის დიალექტთა უმრავლესობაში: *ქ* იყო ძველ ქართულში და არის დღესაც ქართულის ზოგ დიალექტში: *ქარი*, *ქბო*, *ქჯარი*, *ვენაქი*, *ქორცი*, *მუქლი* და სხვა—სალიტერატურო ქართულში: *ხარი*, *ხბო*, *მხარი*, *ვენახი*, *ხორცი*, *მუხლი*.

ასეთივეა აგრეთვე, მაგ., უძველესი რუსული ენის ნაზალური ხმოვნების (*ო*=ნაზალურ *e*-ს და *ო*=ნაზალურ *o*-ს) შეცვლა *a*-დ და *y*-დ ახალ რუსულში მთლიანად: იყო *МОСО* (*mōso*) «ხორცი»—გვაქვს *мясо* (წარმოთქმაში *m'aco*); იყო *ЗОНЫ* (*zōny*) «კბილი» — გვაქვს *зун* და სხვ.

არ ჩანს აგრეთვე, თუ რა პირობების გამო მოხდა რუსულში *ж*—*ш*-ს გამაგრება (XIV საუკუნიდან): მანამდე ისინი რბილები იყვნენ.

უმართებულოა ვეძახდეთ ასეთ ბგერათცვლილებებს სპონტანურს იმ გაგებით, თითქოს ისინი უმიზეზოდ მომხდარიყვნენ. მართალია, ჩვენ ჯერ-ჯერობით არ ვიცით, თუ რა პირობებმა გამოიწვია ისინი, მაგრამ არის შემთხვევები ჩვენს მეცნიერებაში, როცა ფონეტიკური ცვლილება სპონტანურად შეიძლებოდა ჩათვლილიყო, სანამ არ იქნა მიგნებული, თუ რა მიზეზმა გამოიწვია იგი.

პირველი შეხედვით შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ სიტყვაში *აღდექი ქ წარმოადგენს* სპონტანური ანუ განუპირობებელი ცვლილების შედეგს; მაგრამ ნამდვილად *ქ* გადმოტანილია ანალოგიის ძალით ფორმისაგან *აღდექ* ან *აღექ*, სადაც *ქ* მიღებულია გ-საგან სიტყვის ბოლოს მჟღერ ჩქაძიერთა გაყრუების გამო.

მაშასადამე, საბოლოო ჯამში აქ გვაქვს განპირობებული ბგერათცვლილება.

2. ენის ფონეზიკური სისტემა და მისი სხვადასხვაობა

ბგერათსისტემა და ფონემათა სისტემა

როგორც მეორე თავში (გვ. 49 და შემდ.) იყო აღნიშნული, ყოველ ენას განსაზღვრულ პერიოდში აქვს თავისი საკუთარი, ყოველი სხვა ენისაგან განსხვავებული, საარტიკულაციო ბაზისი. ამის შესაბამისად, ბუნებრივია, თითოეულ ენას უნდა ჰქონდეს თავისი საკუთარი, სხვა ენაში განუმეორებელი, ბგერათსისტემა: *თაეისებური აქეს* (ან *შეუძლია ჰქონდეს*) *თითოეულ ენას როგორც ცალკეული ბგერის წარმოთქმა* (რამდენადაც შესაძლებელია ცალკეული ბგერის არსებობა), ისე *ბგერათშეერთება*.

იმ უამრავ ბგერათაგან, რომელთაც წარმოთქვამს მოცემულ ენაზე მეტყველი თავის ცოცხალ მეტყველებაში, სიტყვათა ან ფორმათა მნიშვნელობის განსასხვავებლად იგი ხმარობს ბგერათა ზუსტად განსაზღვრულ რიცხვს— არა უმეტეს რამდენიმე ათეულისა. ეს სამეტყველო ბგერები ანუ ფონემები, რომელთა რიცხვით განსხვავებულია ერთი ენა მეორისაგან, ჰქმნიან მოცემულ ენაში აგრეთვე დასრულებულ სისტემას, რომელშიც ფონემები (როგორც ყოველ სისტემაში მისი ნაწილები) შეთანხმებულია ერთმანეთთან იმ საფუძველზე, რომ ურთიერთდაპირისპირებით განსხვავებენ ერთმანეთისაგან სიტყვებს ან ფორმებს.

თაეისებური აქეს თითოეულ ენას თავისი განვითარების განსაზღვრულ პერიოდში ფონემათა სისტემა: შესაძლებელია ბგერათა რიცხვი ერთნაირი ჰქონდეს ორ ენას (რაც, სხვათა შორის ძლიერ იშვიათია), შესაძლებელია აგრეთვე ორ სხვადასხვა ენაში არტიკულაციურად და აკუსტიკურად ერთნაირი ბგერა არსებობდეს, მაგრამ არ არსებობს ორი ენა, რომლებშიც ფონემათა სისტემა ერთნაირი იყოს და რომელიმე ფონემას ერთი და იგივე ფონოლოგიური დანიშნულება ჰქონდეს ორივე ენაში.

მოცემული ენის ფონეტიკურ სისტემაში ჩვენ ვვულისხმობთ როგორც საარტიკულაციო ბაზისით განპირობებულ ბგერათსისტემას, ისე სიტყვათა ან ფორმათა განსხვავების საჭიროებით განპირობებულ ფონემათა სისტემას.

ფონეტიკური სისტემის ცვალებადობა

მოცემული ენის ფონეტიკური სისტემა განიცდის მეტ-ნაკლებ ცვლილებებს: შემოდის ენაში ახალი ფონემა და ან გამოდის ხმარებიდან მასში არსებული ფონემა.

ფონეტიკური სისტემის ცვალებადობის მთავარი წყაროა ის ბგერათცვლილება, რომელიც განუყრელია ბგერათწარმოთქმასთან ბგერათშეერთების ძალით (იხ. ზემოთ). მაგრამ ეს განუწყვეტლივი ბგერათცვლილება სცელის ფონეტიკურ სისტემას მხოლოდ მაშინ, როცა მის შედეგად შემოდის ენაში ახალი ფონემა ან იკარგვის არსებული.

რაც უფრო მეტია ენაში ახლად წარმოქმნილ ან ხმარებიდან გადავარდნილ ფონემათა რიცხვი, მით უფრო ძლიერია მოცემული ენის ფონეტიკური სისტემის ცვალებადობა.

ენის ფონეტიკური სისტემა მნიშვნელოვნად იცვლება აგრეთვე ბგერათა ე.წ. სპონტანური ცვლილების შედეგად.

ახალი ფონემის შემოსვლა ენაში

ახალი ფონემის შემოსვლის ნიმუშად შეიძლება მოვიყვანოთ: Φ რუსულში, რბილი თანხმოვნები რუსულში და Ψ ქართულში.

უძველესი რუსულის ფონეტიკურ სისტემაში არ იყო Φ (როგორც არაა იგი ქართულ-ქართველურ ენებში, ჭანურის ათინური დიალექტის გამოკლებით). მის განვითარებას ხელი შეუწყო $\mathbf{B}$ -ს გაყრუებამ განსაზღვრულ პირობებში (სიტყვის ბოლოს და ყრუ თანხმოვანთა წინ) და აგრეთვე Φ -ს მქონე უცხოური ენებიდან შემოსულმა სიტყვებმა.

მაშასადამე, რუსულ ფონეტიკურ სისტემაში შემოვიდა ახალი ფონემა განუწყვეტლივი ბგერათცვლის ნიადაგზე.

Φ -ს შემოსვლაზე მეტად შეცვალა რუსულის ფონეტიკური სისტემა რბილ თანხმოვან ფონემათა შემოსვლამ მასში, რადგანაც იქ მხოლოდ ერთი ფონემა (Φ) მოემატა, აქ კი 12: $\mathbf{b}'$ - $\mathbf{p}'$, $\mathbf{m}'$, $\mathbf{b}'$ - $\mathbf{\Phi}$, $\mathbf{d}'$ - $\mathbf{T}'$, $\mathbf{z}'$ - $\mathbf{c}'$, $\mathbf{l}'$, $\mathbf{h}'$ და $\mathbf{p}'$.

სანამ რუსულ ფონეტიკურ სისტემაში ე.წ. რელუცირებული ხმოვანი $\mathbf{x}$ მოქმედებდა დამარბილებლად წინა თანხმოვნებზე, მანამდე აქ ჩამოთვლილი თანხმოვნების დარბილება წარმოადგენდა მხოლოდ განპირობებულ კომბინატორულ ბგერათცვლილებას; ხოლო როცა $\mathbf{x}$ დაიკარგა, ამ თანხმოვნებს შერჩათ სილბო, რომელიც აღარ იყო უკვე განპირობებული; განუპირობებელი ბგერა კი, როგორც ვიცით, არის ფონემა.

მაშასადამე, აქაც რუსულ ფონეტიკურ სისტემაში შემოვიდა 12 ახალი ფონემა განუწყვეტლივი ბგერათცვლილების ნიადაგზე.

რუსულში ϕ -ს შემოსვლის ანალოგიურად შემოსულა ქართულში φ , როგორც ეს დამარწმუნებლად აქვს წარმოდგენილი თინათინ გონიაშვილს¹.

როგორც ჩანს, უძველეს ქართულს არ უნდა ჰქონოდა ფონემა φ . ალბათ, φ -ს გამჟღერებამ მისცა დასაბამი φ -ს არსებობას ქართულში—ჯერ კომბინატორული ბგერათცვლილების შედეგისა, ხოლო შემდეგ ფონემის სახით (თ.გონიაშვილის შრომაში გათვალისწინებულია აგრეთვე φ -ს წარმოქმნა რ-ზ-წ-ჭ-ჯ-საგან და მონათესავე ზანური ენის მინაწილეობა φ ფონემის განმტკიცებაში).

რა ცვლილებები გამოიწვია ამ ფონემათა შესვლამ ენის ფონეტიკურ სისტემაში?

გარდა იმისა, რომ ϕ -ს შემცველი უცხოური სიტყვები რუსულში წარმოითქმიან სავსებით ადეკვატურად, გაჩნდა ენაში ახალი დაპირისპირებანი იმის გამო, რომ ϕ და რბილი თანხმოვნები ასრულებენ სიტყვათგანმასხვაებელ როლს (драфт — а-о-э «სავათი» (ფრინვ.) драфт — «შეშა»; стал — «ფოლადი»; стал — «იწყო», брат — «აღება»; брат — «ბმა», р'ат «რიგი»— рат «მოხარულია», в'ол «მიყავდა»— вол «ხარი» და მრ. სხვა. სიტყვები მომყავს წარმოთქმისამებრ).

ქართულში φ -ს შემოსვლის გამო გაჩნდა ახალი კომპლექსი ჯღ პარალელურად შხ კომპლექსისა, წარმოიქმნა ახალი დაპირისპირებანი (ჯაღო—მაღო, ჟრიაღო—შრიაღო, ჟლივილი—შხივილი; აგრეთვე სხვა მრავალი უფრო შორეული დაპირისპირებანი: ჟოლო—ბოლო, ბაჟო—ბაღო, ვაჟი—ვაზი ან ვაკი და მრავალი სხვა).

არსებულნი ფონემის დაკარგვა ენაში

ამის ნიმუშად შეგვიძლია დავასახელოთ ქართულში φ ფონემის დაკარგვა (ან უკეთ დამთხვევა χ -სთან) ახალ სალიტერატურო ქართულსა და მის დიალექტთა უმრავლესობაში და რედუცირებული ხმოვნების χ - χ -ს დაკარგვა-გადაგვარება რუსულში.

ნიმუშები ზემომოყვანილს გარდა: ვაქამში, კსნა, მქცე, კსენება, ნაქშირი (ხევსურულში) და სხვა.

ქართულიდან შეგვეძლო მოგვეყვანა ნიმუშად აგრეთვე χ ბგერა, რომელიც დაკარგვის გზაზეა დღეს ქართულში საერთოდ. განსხვავებით χ -საგან, რომლის ადგილი χ -მ დაიკავა, χ -ს ადგილს სხვა ბგერა არ იკავებს (ამბობენ, მაგ., აერი ან უფრო იშვიათად ხერი).

ძველ რუსულში XII საუკუნიდან იწყება χ - χ -ს დაკარგვა ან სრულ ხმოვნად ქცევა: ძვ. რუს. сънь—сон «ძილი, სიზმარი» (ბოლოში

¹ Тинагин Гонашвили, К истории одного звука в грузинском, Известия ИЯИМК, ტ. II., 1937 წ. გვ. 111 და ა.შ.

დაიკარგა, შიგნით იქცა სრულ ხმოვნად); ძვ. რუს. дѣнь-д'ѣн' «დღე» (ბოლოში აგრეთვე დაიკარგა, შუაში იქცა სრულ ხმოვნად: ორივე თანხმოვანი რბილია; საყურადღებოა მეტადრე н-ს სილბო, იხ. ზემოთ); лодька—лѣтка «ნავი», тѣпѣть—топот «ცხენის თქარა-თქური» და მრ. სხვა.

აღსანიშნავია, რომ კ-ს დაკარგვა ქართულში ეწ. სპონტანურ ბგერათცვლილებებს ეკუთვნის, ხოლო ზ-ხ-ს დაკარგვა ან გასრულხმოვნება—განპირობებულს, რამდენადაც მას უკავშირებენ მახვილიანობა—უმახვილობის გავლენას.

აქაც ფონემის დაკარგვამ გამოიწვია ფონეტიკური სისტემის მნიშვნელოვანი ცვლილება, მეტადრე რუსულში.

მოიშალა ისეთი დაპირისპირება, როგორიცაა, მაგ., კელი—ხელი—იმის გამო, რომ კ დაემთხვა ხ-ს. მოიშალა კომპლექსები კს—კშ—კც—კწ—კდ და გვაქვს სხ—შხ—ცხ—ჩხ—თხ კომპლექსები და ა.შ.

რაც შეეხება ზ-ხ-ს დაკარგვას რუსულში, იგი შეიქმნა წყარო მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ცვლილებისა რუსულის ფონეტიკურ სისტემაში; მაგ.: მჟღერ ჩქამიერთა გაყრუება სიტყვის ბოლოში: рап «მონა»—იწერება раб, ხოლო 1917 წლამდე იწერებოდა рабъ ძველებურად, ე.ი. იმდროინდელურად, როცა ზ წარმოადგენდა ხმოვანს და იცავდა ნ-ს გაყრუებისაგან; грудь "შეკრდი"—იწერება ღღესაც ძველებურად грудъ, ე.ი. იმდროინდელურად, როცა ზ წარმოადგენდა ხმოვანს და ამის გამო д' დაცული იყო გაყრუებისაგან.

ზ-ხ-ს დაკარგვამ გამოიწვია სიტყვის ბოლოში თანხმოვანთა მომდევნო л-ს დაკარგვა: лок "ღაწვა" — იწერება лѣг, — წარმოქმნილი *лѣгль-ისაგან (შეად. легла მღღერ. სქ.), н'ос «მკონდა»—იწერება нѣс, — *нѣслъ-იდან (несл-ი მრავლ. რიცხვი) (ვარსკვლავით აღნიშნულია მწერლობაში დაუდასტურებელი ფორმა).

იმანვე გამოიწვია რეგრესული ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით: იყო кѣде «სად»—გვაქვს гдѣ—гд'ѣ (ან γде—γ'дѣ); იყო съдорѣвъ «ჯანსაღია»— გვაქვს здоров—здарѣ; იყო нъчелá «ფუტკარი»— გვაქვს пчела-пч'ѣла; იყო лáвѣка "შერხი, ღუქანი"— გვაქვს лáфка და ბევრი სხვა.

ზ-ხ-ს დაკარგვამ გამოიწვია თანხმოვანთა დაკარგვა: იყო гѣрнь-чарь «მეჭურჭლე»—გვაქვს гончар—ганчар; იყო дѣстькан «ჭიქა»—გვაქვს стакán და სხვა.

ნაკლებ იცვლება ენის ფონეტიკური სისტემა, როდესაც ადგილი აქვს ენაში არსებულ ფონემათა ურთიერთშენაცვლებას, რაც განხილუ-

ლია შემდეგ პარაგრაფში იმ ფონეტიკურ ცვლილებებთან ერთად, რომლებიც შესაძლოა სცვლიდნენ მეტყველების საერთო ფონეტიკურ იერს, მაგრამ არ სცვლიან ენის ფონეტიკურ სისტემას.

3. ენის ფონეტიკური სისტემა, მეტყველების იერი და მათი სვლილება

ენის ფონეტიკური სისტემისაგან უნდა ვასხვავებდეთ მეტყველების საერთო ფონეტიკურ იერს.

შესაძლებელია, მაგ., ჩვენ ვმეტყველებდეთ მეტ-ნაკლებად ჩქარი ტემპით და, მაშასადამე, ვცვლიდეთ მეტყველების საერთო ფონეტიკურ იერს, მაგრამ ენის ფონეტიკური სისტემა ამით არ შეიცვლება.

მეტყველების საერთო ფონეტიკური იერი შეიძლება შეცვალოს აგრეთვე ბგერათა ურთიერთშენაცვლებამ, თუ ეს ხშირია ენაში, ან გადაადგილებამ და სხვამ, მაგრამ ფონეტიკურ სისტემას ეს ვერ შეცვლის (ნიმუშები იხ. ქვემოთ).

მეორე მხრივ, ენის ფონეტიკური სისტემის ცვლილება იწვევს, რა თქმა უნდა, მეტყველების ფონეტიკური იერის შეცვლასაც.

არის ენაში ისეთი ფონეტიკური ცვლილებები, რომლებიც არ სცვლიან არც ერთს და არც მეორეს; ასეთია, მაგ., ბგერის დაკარგვა სიტყვაში: *კარგა*-ში დაკარგულია *თ* (*ღ-საგან*), *მალლა*-სა და *დაძლა*-ში აგრეთვე. დაკარგულია *-ლს*, *წაყა*-ში *წაყალს*-ისაგან, ისე როგორც *ყოფილა*-ში დაკარგულია *რს* (იხ. ქვემოთ); *ჭიშკარ*-ში დაკარგულია *ბ* (სიტყვის თავში).

კაცმა-ში დაკარგულია *ნ*, ხოლო *დედამ*-ში — ან (*კაცმან*, *დედამან*) და მრ. სხვა.

არც ერთ ამ ცვლილებას არ დაურღვევია ქართულის ფონეტიკური სისტემა და არ გამოუცვლია ქართული მეტყველების იერი.

შესაძლოა სიტყვას ჩაერთოს რომელიმე ბგერა მოცემულ ენაში არსებულთაგან: არც ეს დაარღვევს ენის არც ფონეტიკურ სისტემას და არც მის ფონეტიკურ იერს. ასეთია, მაგ., *ჟ*-ს ჩართვა *ზევით*-ში, *აქეკეძ*-ში (აკ. შანიძე); *დაღმართი* (ჩართულია *ღ*); *გემბრიელი* (დიდლ.).

მოყვანილის მსგავსი ცვლილებანი ახასიათებენ მხოლოდ ცალკეულ სიტყვებს და არა ენას მთლიანად.

ერთი და იგივე ფონეტიკური ცვლილება შესაძლოა ერთ ენაში ასრულდეს ფონეტიკური სისტემის და, მაშასადამე, ფონეტიკური იერის მცვლელების როლსაც, ხოლო მეორე ენაში — მხოლოდ ფონეტიკური იერის მცვლელებისას. ასეთია, მაგ., უძლავუტი, რომელიც გერმანულში სცვლის როგორც სისტემას, ისე იერს, მაგრამ იმავე უძლავუტის ანალოგიური ცვლილება (იმერული კილოს ე.წ. *«ეურობა»*), მაგ., *წვეიდა*) ცვლის მხოლოდ ქართული მეტყველების ფონეტიკურ იერს, სისტემას კი — არა.

განვიხილავთ ყველაზე გავრცელებულ ბგერათცვლილებებს სიტყვაში — იმაზე მიუთითებლივ, თუ რა როლს ასრულებენ ისინი ამ მხრივ.

4. გვერათსვლილვაბათა სანახები სიზყვაში

ზოგადი შენიშვნები

ახალი სამეტყველო ბგერის შემოსვლა ენაში ან არსებულის გადავარდნა ხმარებიდან ეხება მთლიანად ენას და სცკლის-როგორც ენის ფონეტიკურ სისტემას, ისე მის ფონეტიკურ იერს. ამისაგან განსხვავებით, ყველა სხვა ფონეტიკური ცვლილება, ჩვეულებრივ, შეზღუდულია სიტყვის ფარგლებით, ე.ი. ეხება, ჩვეულებრივ, მხოლოდ ცალკეულ სიტყვას, როგორც ბგერითსა და მნიშვნელობითს მთლიანობას. ასეთი ცვლილებებია, მაგ., ასიმილაცია, დისიმილაცია, მეტათეზისი, უმლაუტი (ასიმილაციის ერთი სახეობა) და სხვა.

რამდენადაც ესენი არ სცილდებიან ცალკეული სიტყვის ფარგლებს, იმდენად მათ არ შეუძლიათ შესცვალონ ენის ფონეტიკური სისტემა; ფონეტიკურ იერს კი სცკლიან იმის კვალობაზე, თუ რამდენადაა გაერცელებული ენაში ესა თუ ის ცვლილება.

ამ ცვლილებათა ზოგიერთ სახეს შეუძლია ამა თუ იმ ენაში წარმოქმნას ახალი ფონემა, რომლის მეტ-ნაკლები გაერცელება შესცვლის მოცემული ენის როგორც ფონეტიკურ იერს, ისე მის ფონეტიკურ სისტემას; ასეთია, მაგ., გაუმლაუტებული ხმოვნები გერმანულში (იხ. ქვემოთ), რბილი თანხმოვნები რუსულში და სხვა.

თუ ბგერათცვლილების შედეგად წარმოქმნილმა ახალმა ბგერამ ვერ მიიღწია ფონემურობას, ე.ი. თუ მისაგან არ შეიქმნა ახალი ფონემა, იმ შემთხვევაში იგი იკარგვის ან მკაფიო წარმოთქმაში წარმოითქმის ისევე პირვანდლურად. მაგ., ქართულ სიტყვებში *თეთრს*, *ბოთლს* ყრუვდება რ და ლ ყრუ თანხმოვანთა შუა; მაგრამ, რადგანაც ქართულში ყრუ რ და ლ ფონემები არა გვაქვს (ზოგ ენაში ასეთი რამ არის), ამიტომ ან უნდა წარმოქმნილიყო ახალი ფონემები (ყრუ რ და ლ), ან დაკარგულიყო და ან წარმოითქმოდეს პირვანდლურად.

ახალი ფონემა არ წარმოიქმნა, დაიკარგა რ და ლ: მართლაც, რწყემულ მეტყველებაში ამბობენ მხოლოდ თეთს, ბოთს, ხოლო მკაფიო წარმოთქმაში მჟერი რ-ლ-თი: *თეთრს*, *ბოთლს*, ე.ი. პირვანდლურად.

საყურადღებოა, რომ ქართულის რ-ლ, როგორც სონორული თანხმოვნები, არ ემორჩილება სიტყვის ბოლოს მჟერ ჩქამიერთა გაყრუების კანონს (მაგ., *თამარ*-ში და *უმალ* წარმოითქმის მჟერი რ-ლ), მაგრამ ყრუ თანხმოვანთა წინ ისინი ყრუვდებიან (ამით ქართ. რ-ლ განსხვავდებიან რუსული р-л-საგან: ესენი არც ყრუ თანხმოვანთა წინ ყრუვდებიან: სიტყვებში *ბარს*, *ბარშ-ბაღს*, ბალში რ და ლ გაყრუებულია (შეად. რუს. *барс-вал'с*, სადაც р-л' მჟერებია).

ამ ყრუ რ-ლ-ს უნდა მოსვლოდა ის, რაც მოუვიდა მათ სიტყვებში *თეთრს* და *ბოთლს*. მართლაც, ქართულისთვის ჩვეული მკაფიო წარმოთქმის მეოხებითაა დაცული (მართალია, სუსტად) *ბარს*-ში, *ბაღს*-ში და სხვ. რ-ლ.

რომ ეს ასეა, ჩანს ქართული *ყოფილა*-დან, რომელიც მიღებულია *ყოფილარს*-იდან, სადაც ბოლო *ს*-ს წინ გაყრუვდა რ; ახალი ფონემა, როგორც ვთქვი, არ წარმოქმნილა; მაშასადამე, იგი უნდა დაკარგულიყო და დაიკარგა კიდეც. ამას მოჰყვა *ს*-ს დაკარგვაც (როგორც ჩანს, *ს*-ს დაკარგვა მოხდა არაფონეტიკური გზით). ამ პროცესს ადასტურებს ხვესურულში დაცული *ყოფილას*, *ას* (= *არს*) და სხვები.

ანალოგიურია გაყრუებული *ლ*-ს ამბავი; მაგ., სიტყვაში *მოვა*, რომელიც მიღებულია *მოვალს*-იდან, მომხდარა *ლ*-ს დაკარგვა მისი გაყრუების ნიადაგზე.

ამავე გზითაა დაკარგული იმერულ კილოში *ეს* კომპლექსი: *აქ* (= *აქეს*), *მიაქ* (= *მიაქეს*) და სხვა: *ვ* დაყრუებულია ორ ყრუ თანხმოვანს შუა; უნდა მიგველო და მივიღეთ *ქ*, მაგრამ იგი ვერ იქცა ფონემად, ამიტომ უნდა დაკარგულიყო და დაიკარგა კიდეც. შემდეგ დაიკარგა მომდევნო *ს*-ც. საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ იტყვიან *აქს*, *მიაქს*. ეს ადასტურებს *ჯ*-ს ადრე დაკარგვას.

ა ს ი მ ი ლ ა ც ი ა

ა. ასიმილაციის სახეები

ასიმილაცია (ლათ. *assimilatio* “მიმსგავსება”) ყველაზე მეტად გავრცელებული ბგერათცვლილებაა, როგორც ჩანს, ყოველ ენაში.

იგი განხილული გვაქვს ზემოთ, როგორც ბგერათშეერთების ნიადაგზე მოქმედი ბგერათცვლილება (იხ. გვ. 120 და შემდ.) იქვეა დადგენილი ასიმილაციის სახეები, სახელდობრ: მ ა ნ ძ ი ლ ი ს მიხედვით—კონტაქტური და დისტანციური, მ ი მ ა რ თ უ ლ ე ბ ი ს ა —პროგრესული და რეგრესული, შ ე დ ე გ ი ს ა —სრული და ნაწილობრივი, გ ა მ ჟ ღ ე რ ე ბ ა - გ ა ყ რ უ ე ბ ი ს ა , წ ა რ მ ო ე ბ ი ს ა დ გ ი ლ ი ს ა — თუ რომელ ორგანოს უკავშირდება, და რ ა გ ვ ა რ ო ბ ი ს — იცვლება თუ არა ბგერის რაგვარობა.

ნიმუშები მოყვანილი იყო ცოცხალი მეტყველების მიმდინარე ბგერათცვლილებიდან.

ასიმილაციის ყველა ეს სახე მოქმედებს მეტ-ნაკლებად ყოველ ენაში მათი განვითარების ყოველ საფეხურზე; მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ასიმილაციის სხვადასხვა სახე ერთნაირად არაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში და ერთი და იმავე ენის სხვადასხვა პერიოდში. მაგ., ქართულში დღეს მეტადაა გავრცელებული რეგრესული მიმართულების ასიმილაცია, მაგრამ ძველ ქართულში პროგრესულიც იმდენადვე იყო (თუ მეტად არა) გავრცელებული, როგორც რეგრესული; რუსულში წინათაც ჭარბობდა და დღესაც ჭარბობს რეგრესული ასიმილაცია; ურალურ-ალთაურში, კერძოდ თურქულში, მეტადაა გავრცელებული

პროგრესული და ა.შ.¹ სვანურ ენაში, მაგ., იშვიათია ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით, ქართულში კი ყველა სხვა სახეზე მეტად სწორედ ეს სახეა გავრცელებული.

მაგ., სვანურში კომპლექსები «მჟღერი ჩქამიერი+ყრუ» ან «ყრუ ჩქამიერი+მჟღერი ჩქამიერი» არ იცვლებიან არც რეგრესულად და არც პროგრესულად: გჭ კომპლექსი არ იძლევა წარმოთქმაში არც -კჭ-ს (შეად. ქართ. გჭირს-ითქმის კჭირს), არც-გჯ-ს. აგრეთვე -თვ- კომპლექსი არ იძლევა წარმოთქმაში არც -ღვ-ს (შეად. ქართ. ერდგული-იწერება ერთგული) და არც - თქ-ს; სვან. ნაგჭურ (საკ.სახ.) და მეთვი (საკ.სახ.).

ასიმილაციის ზემოჩამოთვლილი სახეები არ არიან გათიშული ერთმანეთისაგან, მათი მოქმედება არ იზღუდება ერთი რომელიმე სახით: თითოეულ მათგანში შესაძლოა ჩანდეს ზოგი დანარჩენი სახეებიც. მაგ., ჭიშკარ-ში გვაქვს პ რ ო გ რ ე ს უ ლ ი ასიმილაცია: წინა ჭ მოქმედებს მომდევნო ს-ზე-იყო (ბ)ჭისკარი; დისტანციური: ასიმილატორია წინმდგომი (ჭ), ასიმილირებული-მომდევნო (ხ); ა ღ გ ი ლ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ ა ლ ვ ე ო ლ ა რ უ ლ ი , ე.ი. ალვეოლარულმა (შიშინა) ჭმ მიმსგავსა ენაქილისმიერი ს და აქცია იგი ალვეოლარულად (შიშინად); ნ ა წ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი -ს არ მიემსგავსა ჭს მთლიანად.

მოვიყვან დამატებით- იმის გარდა, რაც მოყვანილია მესამე თავში (გვ. 120 და შემდ.) - ასიმილაციის ნიმუშებს ქართულიდან და სხვა ენებიდან, სადაც ჩანს, რომ ასიმილაციის იგივე სახეები მოქმედებენ სხვადასხვა ენაში და სხვადასხვა დროს-ისტორიულად.

ცეცხლი <*სეცხლ,² შეადარეთ ზანური და-ჩხირ-ი; რეგრესული დისტანციური სრული ასიმილაცია რაგვარობის მიხედვით: ს სპირანტი იქცა აფრიკატად.

ტყდება <*ტხდ, შეად. ტება: პროგრესული კონტაქტური ნაწილობრივი ასიმილაცია რაგვარობის მიხედვით: ხ არამკვეთრი სპირანტი იქცა ხმულ მკვეთრად (აბრუპტივად).

ძვ. ქართ. ვლაატყაჯ-ვლაადყაჯ (შეად. ღაღადი): კონტაქტური ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით.

შეშა <*სეშა, შეად. ზან. დიშქა (ჭან. დიშკა): რეგრესული სრული და სხვა.

¹ ტერმინების «პროგრესული» და «რეგრესული» პირობითობა ზემოთაც იყო აღნიშნული (იხ. გვ. 121). დაუმატებ აქ ჯერჯერობით, რომ გამოთქმულია ვ-უნდტის მიერ აზრი ენათა მიხედვით მათი მეტ-ნაკლებად გავრცელებულობის შესახებ: კულტურულ ენებში მეტადაა გავრცელებული რეგრესული ასიმილაცია (და დისიმილაცია), არაკულტურულ ენებში-პროგრესული. ეს აზრი საეჭვოა.

² ვარსკვლავით აღნიშნება სავარაუდო ალდგენილი, მწერლობაში დაუდასტურებელი, ფორმა; < ნიშანი="მიღებულია", > ნიშანი="იძლევა".

ადიშის ოთხთავიდან: მოქცე, ქცა; შემოგუთქს, შეგითქო (<მოგცე, გცა; შემოგუდგს, შეგოდგო): რეგრესული კონტაქტური ნაწილობრივი ასიმილაცია მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით.

რუს. эдесь "აქ" < сьдесь: რეგრესული კონტაქტური ნაწილობრივი ასიმილაცია (ხ-ს ამოვარდნის შემდეგ) მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით.

რუს. ношка (იწერება ножка) < ножька "ფეხი": რეგრ. კონტაქტური ნაწილობრივი (ხ-ს ამოვარდნის შემდეგ). прѡсѣна (წარმოითქმის прозна): აგრეთვე.

ლათ. summus "უმაღლესი" < *sup-mos (შეად. super "ზემოთ"): რეგრესული ასიმილაცია რაგვარობის მიხედვით (p იქცა ცხვირისეულად და, იგულისხმება, მჟღერად მომდევნო m-ს გავლენით).

გერმ. hatte "ქქონდა" < *habte (შეად. haben): რეგრესული სრული ასიმილაცია ადგილისა და მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით (h იყო მჟღერი ბაგისმიერი და იქცა ყრუ ენაკბილისმიერად—მომდევნო t-ს გავლენით).

იტალიური fatto "საქმე" < ლათ. factus "გაკეთებული": რეგრესული სრული წარმოების ადგილის მიხედვით (c=k იყო უკანაენისმიერი და იქცა ენაკბილისმიერად).

გერმ. Himbeere "ულო" < Hindbeere (გერმ. Hinde "ფურიემი"): ნაწილობრივი რეგრ. ასიმილაცია (h-ს დაკარგვის შემდეგ—წარმოების ადგილის მიხედვით: ენაკბილისმიერი h იქცა ბაგისმიერ m-დ).

ინგლ. was "იყო" (წარმოითქმის wəz): პროგრესული ნაწილობრივი ასიმილაცია საწარმოთქმო ორგანოების მიხედვით (იყო a და იქცა ə-დ წინამდგომი w-ს გავლენით).

ფრანგ. je suis "მე ვარ" ხშირად წარმოითქმის | syi: ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია—მჟღერობა-სიყრუისა და წარმოების ადგილის მიხედვით (j იყო მჟღერი ალვეოლარი და იქცა ყრუ ენაკბილისმიერად).

გერმ. angenehm "სასიამოვნო" (წარმოითქმის აიგანე·მ): რეგრეს. ნაწილობრ. ასიმილაცია საწარმო ორგანოების მიხედვით (n იყო კბილისმიერი და იქცა უკანაენისმიერად); ასეთივეა, მაგ., გერმ. gesan "სიმღერა" < Gesang და ინგლ. saŋ < song "სიმღერა".

ასეთი ნიმუშები მრავალია სხვადასხვა ენაში.

უკანასკნელი, რამდენიმე სიტყვა რთული ასიმილაციის შესახებ.

ბ. რთული ასიმილაცია

რთული ასიმილაციის სახით ჩვენ ვასხვავებთ ბგერათა ისეთ მიმსგავსებას, როდესაც ასიმილატორი მოქმედებს ბგერაზე არა უშუალოდ, არამედ შუალობით, ე.ი. მათ შუა მდგომი ბგერის მიმსგავსებით ასიმილატორთან. ასეთია, მაგ., ერთობლივ წარმოთქმული რიგ ზგარეშე, სადაც ასიმილატორია მეორე გ (სიტყვისა გარეშე):

ცალკე თქმული რიგს გვაძლევს რიქს, რადგანაც მომდევნო ყრუ რეგრესულად აყრუებს გ-ს; მაგრამ თუ სათქმელია რიგსგარეშე, მაშინ მეორე გ (გარეშე-ში) ამჟღერებს რეგრესულადვე ს-ს, რომელიც აღარ მოქმედებს გამაყრუებლად მის წინ მდგომ გ-ზე, და ეს გ რჩება მჟღერადვე. მაშასადამე, ასიმილატორი გ მოქმედებს წინმდგომ გ-ზე გამჟღერებული ს-ს (ე.ი. ზ-ს) შუალობით.

შეადარეთ ამას ერთობლივ წარმოთქმული აქებზდა-დიდეფს (=აქებს და ადიდებს).

ასეთივე რთული ასიმილაციის ნიმუშია რუსულში, მაგ., თანხმოვანთა შუალობითი დარბილება: **два**, მაგრამ **д'в'а** (იწერება **две**), სადაც ვ-ს წინ დარბილებული **в** არბილებს მის წინ მდგომ **д**-ს: ასიმილატორი ვ მოქმედებს **д**-ზე **в**-ს მეშვეობით. **с'п'ниá** "ზურგი": **н**-ს წინ დარბილებული **п'** არბილებს თავის მხრივ **с**-საც; **зон'т'ик** "პატარა ქოლგა", **з'д'эц'** "აქ" (იწერება **эдесь**) და ა.შ.

უფრო ხშირად რთული ასიმილაცია ეწოდება ორი ან მეტი ასიმილაციური პროცესის შედეგს, რომელიც მიღებულია ისტორიულ-თანამიმდევრულად ან ერთბაშად ერთსა და იმავე ფონეტიკურ ერთეულში. მაგ.: *აეანტყოფრ-აეამტყოფრ-აეამდყოფი*. ეს უკანასკნელი ფორმა, რომლიდანაც დაწყებულია ასიმილაციური პროცესი, მიღებულია *აეამდყოფი*-საგან მეტათეზისით (იქ. ქვემოთ) ანუ გადასმით (*დბ. მღ*): ჯერ მოხდა *დ*-ს რეგრესული მიმსგავსება *ყ*-სადმი (*დყ > ტყ*), შემდეგ *შ*-ს *ტ*-ს წინ აგრეთვე რეგრესულად. პირველად, მაშასადამე, დ მიემსგავსა *ყ*-ს მკვეთრობით, ხოლო შემდეგ—მ მიემსგავსა *ტ*-ს წარმოების ადგილის მიხედვით.

შესაძლებელი იყო ამ ნიმუშში სხვაგვარი პროცესი: *აეანტყოფრ-აეანდყოფრ-აეამდყოფი* ან ერთბაშად ასიმილაცია: *აეამდყოფრ-აეანტყოფი*. ყოველ შემთხვევაში, ადგილი აქვს რთულ ასიმილაციას.

ასიმილაციური პროცესის თანამიმდევრობა უკეთ ჩანს შემდეგ ნიმუშში: *ტეხღ*ტხღ>ტყღ* დიალექტალური *ტყტ*: *ვატყღა-ვატყტა*; ასიმილაციის გამოსავალია **ტხღ*. პირველი ასიმილაციის შედეგია *ტყღ* (ლიტერატურული), მეორისა—*ტყტ* (დიალექტ.).

იტალ. *sonno* "ძილი"<ლათ. *sumnus*<*suēpnos (შეად. სანსკრიტის *svápna*— ბერძნ. *ύπνος*); გამოსავალია ასიმილაციისათვის კომპლექ-

ქსი -pn-, რომელიც იქცა bn-დ (ე.ი. გამჟღერდა რეგრესულად n-ს წინ p); შემდეგ b>m-დ b-ს განაზღვრის გზით n-ს წინ, ხოლო უკანასკნელ m სავსებით მიემსგავსა n-ს. მაშასადამე: pn>bn>mn>nn.

ასიმილაციური მოვლენები ე.წ. სინჰარმონიზმი და უმლაუტი

ბ. სინჰარმონიზმი

ს ი ნ ჰ ა რ მ ო ნ ი ზ მ ი ა ნ უ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა ჰ ა რ -
მ ო ნ ი ა (ბერძ. συναρμόνια "თანაჰარმონია") წარმოადგენს ხმოვანთა პროგრესულ დისტანციურ სრულს ასიმილაციას მთელი სიტყვის მანძილზე. იგი მეტ-ნაკლებად გვხვდება სხვადასხვა ენაში, მაგრამ მეტადრე დამახასიათებელია ურალურ-ალთაური ენებისათვის (ფინურ, უნგრულ, თურქულ და სხვა ენათათვის): აფიქსის ხმოვანი ეასიმილირება ფუძის ხმოვანს; მაგ., იაკუტურ ენაში аҕа "მამა", äsä "დათვი", оҕо "ბავშვი" მრავლობითში იქნება аҕалар "მამები", äsäлär "დათვები", оҕолор "ბავშვები"; აფიქსის ხმოვანი მუდამ ემსგავსება ფუძისას. თურქ. sev-mek "სიყვარული", მაგრამ bāk-mak "ყურება" და სხვა.

სინჰარმონიზმის ელემენტები, ე.ი. ხმოვანთა პროგრესული დისტანციური ასიმილაცია მოგვეპოვება ევროპულ ენებშიც: ფრანგ. camarade<camerade "ამხანაგი", გერმ. Nachbar< ძველი ზემო გერმან. nāhgi-bir, იტალ. Taranto<Tarento და ა.შ.

საბოლოო ანგარიშში, სინჰარმონიზმი არის მომდევნო ხმოვნის პალატალიზაცია (მაგ., sev-mek) ან ველარიზაცია (მაგ., аҕалар).

დ. უმლაუტი

უ მ ლ ა უ ტ ი ა ნ უ მ ე ტ ა ფ ო ნ ი ა (გერმ. Umlaut, ბერძ. μεταφωνία "გადახმოვნება") წარმოადგენს აგრეთვე ხმოვანთასიმილაციურ მოვლენას, მაგრამ—განსხვავებით სინჰარმონიზმისაგან—რეგრესული მიმართულებისას და ნაწილობრივს ასიმილაციურ მოვლენას.

სინჰარმონიზმისაგან იმითაც განსხვავდება უმლაუტი, რომ პირველი არაა, ჩვეულებრივ, დაკავშირებული სიტყვის სემანტიკურ ან გრამატიკულ მნიშვნელობასთან, ხოლო მეორე (უმალატი) ხშირად არის სემანტიკურისა და გრამატიკული ფუნქციის მატარებელი. ასეთია საკუთრივ უმლაუტი მეტადრე ზოგიერთ გერმანიკულ ენაში და ნაწილობრივ სვანურში.

ფონეტიკურად უმლაუტი არის წინმდგომ მარცვალში ხმოვნის გაფართოება-დავიწროება მომდევნო მარცვლის ხმოვნის გავლენით. მაგ.,

ძვ. ზემო გერმ. *sutum* "ჩვენ ვხარშავდით, ვადულებდით", მაგრამ *gisotan* "მოხარშული, ადულებული". მიმღეობაში —*an*, დაბოლოების *a*-მ
გ ა ა ფ ა რ თ ო ვ ა ფუძის *u*, და მიღებულია მისგან *o*.

მეორე ნიმუში: ძვ. ზემოგერმ. *gast* "სტუმარი", მაგრამ *gesti* "სტუმრები": დაბოლოების *i*-მ დ ა ა ვ ი წ რ ო ვ ა ფუძის *a* და მიღებულია მისგან *e*.

პირველია გამაფართოებელი გავლენა მომდევნო ფართო ხმოვნისა, და ეძახიან მას ბრეხუნგ-ს (*Brechung* "გარდატეხა") ანუ ველარულ ასიმილაციას, რადგანაც, გაფართოებასთან ერთად, ხმოვანი უკან გადაიწევა ხოლმე. მეორეა დამაიწროებელი გავლენა მომდევნო ვიწრო ხმოვნისა, და ეძახიან მას საკუთრივ უმლაუტს ანუ პალატალურს ანუ *i*-უმლაუტს, რადგანაც ხმოვანი შუაენისმიერდება (პალატალიზდება) მომდევნო *i*-ს ან *j*-ს გავლენით.

სვანურში, როგორც ჩანს, გვაქვს მეორე სახის-პალატალური უმლაუტი: სვან. *ღწითრ-დავითი* (გამაუმლაუტებელი ი დაკარგულია გაუმლაუტების შემდეგ), სვან. *სადილ-სადილი* (აგრეთვე); სვან. მუბურ "ბნელი"; ადგარი "კლავს" (*ი* აქ შენახულია), მაგრამ უდგარა "უკვდავი".

უმლაუტისებური ფონეტიკური მოვლენა იმერული კილოს ე.წ. ეურობა: *მევიდა, წვევიდა, მიიტანა, წეილო*. ყველა შემთხვევაში ასიმილატორია (ანუ მაუმლაუტებელი) *ი*, ხოლო ასიმილირებულია (ანუ უმლაუტირებული) *ო* და *ე*.

ქართულსა და სვანურში — ისე როგორც გერმანიკულში — წარმოდგენილია საკუთრივ უმლაუტისებური რეგრესული ასიმილაცია. მაგრამ ორივე განსხვავდება გერმანიკული უმლაუტისაგან მით, რომ ქართულში უმლაუტირდება ჩვეულებრივ პრევერები, ხოლო სვანურში უმლაუტირდება როგორც ფუძე, ისე პრევერები (პრევერბის უმლაუტის ნიმუშია სვანურში, მაგ., ატხე<*ატიხე "დააბრუნებს"—ძირია ტიხ).

გერმანიკულ ენაში კი უმლაუტირდება მხოლოდ ფუძისეული ხმოვანი.

უნდა ვიფიქროთ, რომ უმლაუტის, როგორც რეგრესული ასიმილაციის, ფონეტიკური საფუძველია კოარტიკულაციური პროცესი (იხ გვ. 94 და 113) და არა რთული ასიმილაცია, როგორც ფიქრობს ზოგიერთი მკვლევარი (მაგ., ზივერსი). ამ მოსაზრების თანახმად, საკუთრივ უმლაუტში გვაქვს მომდევნო *i*-ს ან *j*-ს შუალობითი გავლენა წინმდგომ

¹ იშვიათ შემთხვევებში იმერულში უმლაუტი მოსდის ფუძისეულ ხმოვანსაც მაგ., ქუთისი.

² საყურადღებოა, რომ ეურობა ქართულშიც გვხვდება (მაგ., დავეცადეცა, დაემართა-დევმართა), მაგრამ არა ი-უმლაუტი, არამედ ე-უმლაუტი; ე.ი. ასიმილატორია *ე* და არა *ი*, როგორც იმერულში.

მარცვალზე; შუალობითი იმიტომ, რომ i ან j არბილებს ასიმილატორსა (აქ i ან j) და ასიმილირებულს შუა მდგომ თანხმოვანს, ზოლო ეს უკანასკნელი გარბილებულობის გამო აუმაღლებს (ე.ი. აპალატალებს) მის წინ მდგომ ზმოვანს.

მაგ., ძველი ინგლისურის sendan "გზავნა" მიღებულია უმაღლესი გზით *sandjan-ისაგან: j-ს დაურბილებია, ამ თეორიის თანახმად, nd კომპლექსი, რომელსაც a შეუცვლია e-დ.

დარბილებული თანხმოვნის მაუმაღლესი გავლენა რომ არაა აუცილებელი უმაღლესში, ჩანს თუნდაც ქართულიდან, სადაც "უმაღლესი" ზორციელდება უმეტესად უშუალოდ. ე.ი. ასიმილატორი უშუალო მეზობლობაშია ასიმილირებულთან: წვილო, მეთანა, მაგრამ წავილო, მოვითანა, ე.ი. თანხმოვნის (აქ ე-ს) შუალობა ხელს უშლის "უმაღლესს" (ერთადერთი თანხმოვანია ე, რომელიც არ უშლის ხელს). ამის საწინააღმდეგოდ არ შეიძლება იმ საბუთის მოყვანა, რომ ქართულში თანხმოვნები არ პალატალიზდებიან: გერმანიკულ ენებსაც არ ახასიათებს თანხმოვანთა პალატალიზაცია ქართულზე მეტად.

უკანასკნელ, უმაღლესი გრამატიკული ფუნქციის შესახებ.

გერმანულ (დოიჩლანდურ) ენაში უმაღლესმა მოიპოვა შინაგანი ფლექსიის ფუნქცია. მაგ., უმაღლესის საშუალებით იწარმოება სახელთა მრავლობითი რიცხვი: Kalb "ზბო" – Kälber "ზბოები" (ძვ. ზ. გერმ. kelbir); ზმნის კონიუნქტ.: werfen "გადაგდება" – würfe (ძვ. ზ. გერმ. wurfi); – jan-ზე დაბოლოებული სუსტი ზმნები: wählen (გუთ. waljan) "არჩევა"; ზედსართავები ig, lich დაბოლოებებით: Kraft "ძალა", მაგრამ kräftig "ძლიერი", Tag "დღე" – täglich "ყოველდღიური" და სხვა.

როგორც ამ ნიმუშებიდან ჩანს, გრამატიკული ფუნქცია მოუპოვებია საკუთრივ უმაღლესს (და არა ე.წ. ბრეზუნგს).

გრამატიკული ფუნქცია აქვს აგრეთვე სვანურ უმაღლესსაც. მაგ.: აჭოდ "გაყიდა" – აჭოდ "გაყიდე", მალატ "მიყვარს – მალატ "სიყვარული".

იმის შემდეგ, რაც გერმანულ უმაღლესს, როგორც წარმოშობით ფონეტიკურ მოვლენას, დაუკავშირდა გრამატიკული ფუნქცია, უმაღლესი იქცა წმინდა გრამატიკულ საშუალებად და უმაღლესმა გაწყვიტა კავშირი ფონეტიკურ პროცესთან, ე. ი. აღარ შეიქნა საჭირო მომდევნო i-ს ან j-ს გავლენა უმაღლესისათვის. მაგ., საშ. ზ. გერმანულში გვაქვს äste "ტოტები" < ძვ.ზ. გერმ. asta; გერმ. Brüder-სა ან Väter-ში i არაოდეს არ ყოფილა, ისე როგორც არც asta-ში.

დისიმილაცია

ბგერათცვლილების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სახეს წარმოადგენს ბ გ ე რ ა თ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი ა ა ნ უ ბ გ ე რ ა თ ა გ ა ნ მ ს გ ა ვ ს ე ბ ა (ლათ. dissimilis "არამსგავსი, განსხვავებული",

dissimilatio "განმსგავსება"), რომელიც მდგომარეობს შემდეგში: ორი ერთმანეთის მსგავსი (ან ერთგვარი) ბგერიდან სიტყვაში ერთი იცვლება და ამით მატულობს განსხვავება მათ შორის; ამის შედეგად შესაძლოა დაიკარგოს ცვლილი ბგერა.

ამდენად დისიმილაცია არის ასიმილაციის საწინააღმდეგო ფონეტიკური მოვლენა: თუ ასიმილაციაში ერთმანეთს ემსგავსებიან განსხვავებული ბგერები (*სიმუ>შიში, ერთგული>ერღვული*), დისიმილაციაში, პირიქით, მსგავსი ან ერთგვარი ბგერები ერთმანეთს განემსგავსებიან: *რბილ-ლბილი; XTO<KTO*.

პირველ ნიმუშში ორი ლ-დან ერთი იცვალა რ-დ, ხოლო მეორეში ორი ხ-შულიდან ერთი იცვალა სპირანტად. ორივე ნიმუში წარმოადგენს რეგრესული მიმართულების დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი ა ს , რადგანაც დ ი ს ი მ ი ლ ა ტ ო რ ი (ლ და T) ორივე შემთხვევაში მომდევნოა, ხოლო დ ი ს ი მ ი ლ ი რ ე ბ უ ლ ი (რ და X) – მათ წინ მდგომი.

პროგრესული მიმართულებისაა, მაგ., *ლერწამი-ლეღწამი*, ქεβ-*παπ*ხ "თებერვალი"<*ქεβραპხ, სადაც დისიმილატორი (ლ და p) წინ უძღვის დისიმილირებულს (რ-ს და π'-ს).

დასახელებული ნიმუშებიდან მხოლოდ KTO-ში გვაქვს განსხვავებული (წარმოების ადგილით, ე.ი. ჰეტერორგანული) სადისიმილაციო ბგერები; დანარჩენ სიტყვებში სადისიმილაციო ბგერები სავსებით მსგავსია თითოეულში (*ლბილი, ლეღწამი, *ქეβრაპხ*).

KTO-ს გადასვლისას XTO-ში განსხვავებამ იმატა ამ ორ თანხმოვანს შორის: ჰეტერორგანულობას მიემატა ჰეტეროგენურობა (K და T ჰომოგენური თანხმოვნებია, მაგრამ ჰეტერორგანული, ე.ი. ორივე ერთნაირად ხ-შულია, მაგრამ იწარმოებიან სხვადასხვა ორგანოთი).

დისიმილაცია ემართება ხმოვნებსაც; მაგ., *სათითაოღ<სათითოოდ*; დისიმილირებულია *ო-ო> ა-ო* (რეგრეს.); *ამელაბ<ამალაბ*. *ა-ა* (პირველი უშუალო მეზობლობაში, *მეორე-მანძილზე*); *ეხლა<ახლა*: *ა-ა>ა-ა* (რეგრეს.) და სხვა.

ხმოვანთა რეგრესულ დისიმილაციას წარმოადგენს გერმ. *ei>ai*; მაგ., *ein>ain* (წარმოთქმაში), *stein>stain* (დისიმილირებულია e-i, როგორც სივიწროვით ერთმანეთთან ახლო ხმოვნები: განსხვავებამ იმატა).

საერთოდ დ ი ს ტ ა ნ ც ი უ რ ი დისიმილაცია უფრო მეტადაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში, ვიდრე კონტაქტური. ამ უკანასკნელის ნიმუშია, ხსენებულ ხმოვნურ დისიმილაციათა გარდა: *KTO>XTO*; *ამბაეი>ანბაეი* (დიალ.), *ჯანნაბა>ჯანნაბა, მუხამ-მაზი>მუხამაზი* (ორივე პროგრესულია); *საყდარი>საყტარი>სახტარი* (დიალექტ.): დისიმილირებულია რეგრესულად *ყტ>ხტ*, ე. ი. ხ-შული *ყ*

განემსგავსა ხშულსავე ტ-ს და მივიღეთ სპირანტი ბ (შეად. რუს. кто>хто); бомба>бонба, трамвай>транвай.

ბგმრის დისიმილაციური დაკარგვა და

ჰაპლოლოგია

დისიმილაციის ნიადაგზე ზოგჯერ იკარგვის დისიმილირებული ბგერა. ასეთია, მაგ., ერთმანეთი<ერთმანერთი-საგან (ერთმანეთი გააზრებულია, როგორც ერთი სიტყვა; მას რომ შემანტიკურად კავშირი შეწყვეტილი აქვს "ერთ"-თან, ჩანს დიალექტური ერთქმანეთი-დან).

ამას ვეძახით ბგერის დისიმილაციური დაკარგვა სიტყვაში.

დისიმილაციური დაკარგვის ნიმუშებია, მაგ.: მოსული<*მოსლული (შეად. მოსრული, რომელშიც გვაქვს რეგრეს. დისიმილაცია: ლ-ლ>რ-ლ); ამავე ძირისაა სულ<*სლულ (შეად. სრული რეგრეს. დისიმილაციით). პიჯეარო პირჯეარი; ბებერი<*ბერ-ბერი, კახო<*კახანი და სხვა.

ლათ. lanterna "ჭანარი"> laterna; ლათ. steti (ნამყო სრული stare-საგან "დგომა")<*stesti (პირველ ლათ. ნიმუშში n დაკარგულია რეგრესულ-დისიმილაციურად, ხოლო მეორეში-s პროგრესულ-დისიმილაციურად).

დისიმილაციისავე ნიადაგზე შესაძლოა სიტყვაში დაიკარგოს მთელი მარცვალი. ასეთია, მაგ., ბიკოლა<*ბიძი(ს)ცოლი, ფეხშეკლა (დიალექტ.)<ფეხშიშეკლა: პირველ შემთხვევაში მომხადარა რეგრესული დისიმილაცია, რომელშიც დისიმილატორია ც, ხოლო დისიმილირებული-ძ; მეორეში-დისიმილატორია მომდევნო შ.

დისიმილაციურად სიტყვიდან მარცვლის ამოვარდნას ეწოდება ჰაპლოლოგია. (ბერძნ. ἀπλῶς "მარტივი, არართული").

საყურადღებოა, რომ დისიმილაციურად ამოვარდნილ თანხმოვანს (ძ-სა და ც-ს) გადაჰყავა ხმოვანიც (ი).

ჰაპლოლოგიის ნიმუშებია, მაგ.: орденосец<орденоносец, знаменосец <знаменонсец; сызмальства ან сызмалетства (დოსტოევსკი)<сызмалолетства "ბავშვობიდან"; близорукий "შორს მხედველი"<близозоркий (შეად. дальнезоркий;<близозоркий ხალხური ეტიმოლოგიით (ე. ი. შეცდომით) დაკავშირებულია სიტყვასთან "рука"); минералогия<минералология.

ლათ. stipendium<*stipipendium "ჯამაგირი (საღდათისა)"; veneficus "მომშხამველი" < venemificus; nutrix "მკვებავი ქალი, ძიძა", <* nutritrix (ისე როგორც victor "დამმარცხებელი ვაჟი" და vietrix "დამმარცხებელი ქალი").

ბანსხვაობა სონორულ და ჩქამიერ თანხმოვანთა დისიმილაციას შორის.

დისიმილაცია ემართება მეტწილად სონორულ თანხმოვნებს, მათგან უფრო ხშირად რ-რ-სა და ლ-ლ-ს. თითოეული ამ წყვილთაგანი დისიმილირდება ერთი მეორის საშუალებით, ე. ი. რ-რ დისიმილირდება ლ-ს საშუალებით, ხოლო ლ-ლ დისიმილირდება რ-ს საშუალებით. ლ-ლ დისიმილირდება აგრეთვე ნ-ს საშუალებითაც. ნიმუშები:

ლ-ლ>რ-ლ (პროგრესული დისიმილაცია): *ლელწამი>ლერწამი*
აბ

ლ-ლ>რ-ლ (რეგრესული) *წლეულს>წრეულს*;

რ-რ>რ-ლ (პროგრესული): *ორჯერ>ორჯელ* ან

რ-რ>რ-ლ: *დირექტორი>დილექტორი* (დიალექტ.).

ლ-ლ>ნ-ლ (რეგრესული): *წლეული>წნეულს* (იმერული);

სულმთელი>სუნთელი (დიალექტ.); *ლილკილო>ლინკილო* (იმერ.) ან *ლირკილო*.

დისიმილირდება აგრეთვე ნ-ნ წყვილი, ჩვეულებრივ, ლ-ს საშუალებით:

კანონი>კალონი (რეგრეს.) და *ნ-მ-ლ-მ* (რეგრეს.); *ნემსი>ლემსი* (ან *ლფესი*-არის გვარი ლეფსიწვერიძე, ლეჩხ.).

რუს. *вельныйд>верныйд* "აქლემი"

п'-'п>р'-п' (რეგრესი)

Прорубь "ყინულჭრილი">пролубь: р-р > р-п; (პროგრეს.).

ამ ნიმუშებიდან ჩანს, რომ სონორული თანხმოვნები დისიმილირდებიან ერთმანეთის საშუალებით.

დისიმილაცია მოსდით აგრეთვე ჩქამიერ თანხმოვნებსაც, მაგრამ მათი დისიმილაცია გაცილებით ნაკლებაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში, ვიდრე სონორულთა დისიმილაცია.

მეორე განსხვავება ჩქამიერ და სონორულ თანხმოვანთა დისიმილაციას შორის მდგომარეობს იმაში, რომ ჩქამიერთა დისიმილაციაში მოქმედებს, როგორც წესი, დისიმილაციური დაკარგვისა და ჰაპლოლოგიის კანონზომიერება, ხოლო სონორულთა დისიმილაციაში—სხვა სონორულით შენაცვლების კანონზომიერება. მაგ.:

გველეშაპი>გველეშაპი: *ვ-ვ>ვ-ნული* (პროგრესული დისიმილაცია); გააზრებულია ერთ სიტყვად, ისე როგორც დაზარჩენები:

ოთხითხი>ოთოთხი; *ხ-ხ>ნული-ხ* (რეგრესული);

ხუთხუთი>ხუთუთი; *ხ-ხ>ნული* (პროგრესული);

*ლაღლაღი>ლაღაღი: *ღ-ღ>ნული-ღ* (რეგრესული).

ლათ. "spondi>spondi (ნამყო სრული spondere-საგან "აღთქმა"); s-s>ს-ნული (პროგრესული); იხ. ზემოთ steti<*stesti.

რ-რ-ს დისიმილაცია ქართულში

საგანგებოდაა აღსანიშნავი რ-რ-ს დისიმილაცია ქართულში. მიუხედავად იმისა, რომ ქართულში სონორულთა დისიმილაცია მეტადაა გავრცელებული თავისი რეგრესული სახით, ვიდრე პროგრესულით, სიტყვათმწარმოებელი სუფიქსი -ური-ს რ თითქმის ყოველთვის დისიმილირდება პროგრესულად, ე. ი. რ-ურ->რ-ულ-ს.

მაგ., კახ-ური, კაც-ური, მაგრამ: გორ-ული, იმერ-ული, რუს-ული, გურ-ული, ღორ-ული; უგემ-ური, მაგრამ უფერ-ული, უხერხ-ული და ა. შ.

აგრეთვე "მ-არ" და -იერ სუფიქსების რ-ც დისიმილირდება პროგრესულად.

მაგ., მღნ-არი, მაგრამ მქრ-ალი, მყრ-ალი, მშრ-ალი; გონ-იერი, მაგრამ ზორც-იელი.

ყველა შემთხვევაში გვაქვს რ-რ->რ-ლ. -ური-ს რ არ დისიმილირდება, უკეთეს სიტყვის ფუძეში გვაქვს რ-ს გარდა ლ-ც (რ-ლ და არა ლ-რ); მაგ.: ქართლ-ური, ავსტრალი-ური; მაგრამ პოლარ-ული (ა. შანიძე).

უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში პროგრესული (და არა რეგრესული) დისიმილაცია განპირობებულია სემანტიკით:

სიტყვის ნივთობრივი მნიშვნელობა ისე ძლიერაა დაკავშირებული რ-ს შემცველ ძირთან, რომ მისი ლ-დ ქცევა (ე. ი. რეგრესული დისიმილაცია) ხიფათში ჩააგდებდა მის გასაგებობას.

სემანტიკური ფაქტორი რომ მნიშვნელოვან როლს ასრულებს დისიმილაციაში, ჩანს, კერძოდ, იმ ფაქტიდან, რომ იგი ზოგჯერ აბრკოლებს დისიმილაციის მოხდენას, მაგ., გარდა ამ შემთხვევისა (-ური, მ-არი, -იერი), დისიმილაციას აბრკოლებს იმის გრძნობა, რომ სიტყვა რთულია, ე. ი. შედგენილია ორი (ან მეტი) სიტყვისაგან: არაფერი, როგორი; რაკრაკი, ხარხარი და სხვა (ა. შანიძე).

არაფერი, როგორი სალიტერატურო ფორმაა; იმერულ კილოში ამათაც მოსდის დისიმილაცია, რადგანაც, როგორც ჩანს, მათში აღარ იგრძნობა რთულ შედგენილიანობა:

ამბობენ: არაფელი (პროგრესული დისიმილაციით) ან აფერი (რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვით); როგორი (ან როგორ) გვევლინება იმერულ კილოში იმ ფორმის დისიმილაციით, საიდანაცაა იგი მიღებული. *რაგვარი> რავალი, რავვარ>რავა: პირველში გვაქვს პროგრესული დისიმილაცია (ვ-ს დაკარგვით, რაც დისიმილაციის გარეშე მომხდარა), მეორეში (რავა)—პროგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა.

ხ მუშლთა დისიმილაციური გამჟღერება

ზემოთქმულს გარდა, მეცნიერებაში ცნობილია დისიმილაციისათვის რამდენიმე სპეციალური ფონეტიკური კანონზომიერება.

მათგან მოვიყვან აქ მხოლოდ ერთს, სახელდობრ, ხ შ უ ლ თ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი გ ა მ ე ლ ე რ ე ბ ი ს კანონ-ზომიერებას, რომელიც მდგომარეობს შემდეგში:

სიტყვაში შემავალი ორი ყრუ ხშულიდან ერთ-ერთი (მეტწილად პირველი) მჟღერდება, ე. ი. ყრუ ხშულები განემსგავსებიან ერთმანეთს მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით.

პირველად ეს კანონზომიერება შემჩნეულ იქნა ოსურ ენაში, სადაც იგი მოქმედებს ქართულიდან ნასესხებ სიტყვებში. მაგ.; ოსური ბიტნა<პიტნა, ოსური გჯრკო<ქართ. (კ)რკო; ოს. გოტოშ<ქართ. კოტოში, ოს. გკრთაშ<ქართამი; ოს. დიჭირტიკი (ოსურში კ იცვლება ჭდ ი და ე ხმოვნებისა და რ-ს წინ): ქართული ტიკო<ოს. *დიკი<დიჭი და სხვა.

საყურადღებოა, რომ დისიმილაციური გამჟღერების ფაქტები მოიპოვება ქართულშიც, მაგრამ მას აქ არა აქვს კანონზომიერების ხასიათი; ოსურში კი მან გამონაკლისი თითქმის არ იცის. ნიმუშები ქართულიდან:

მთიულური ბატარა, ბატარძალი, ბატრონი (შეად. პატრონი); სალიტ. ქართ. ბატრონი; ჭაბუკი (შეად. ძვ. ქართ. ჭაკუკი); ბილწი<პილწი და რამდენიმე სხვა.

დისიმილაციური გამჟღერება მეტწილად რეგრესულია როგორც ოსურში, ისე ქართულში.

მეტათეზისი

ა. მეტათეზისი საპართოდ

მეტათეზისი ანუ ბგერათგადასმა ეწოდება სიტყვაში ბგერის გადანაცვლებას (ბერძნ. μετάθεσις "გადაადგილება").

მეტათეზისს წარმოადგენს, მაგ., თერამეტი (შეად. ათ-რეამეტი, სადაც გადმოსმულია წინ ვ), ნამგალი<მანგალი (შეად. მანგლისი), სადაც შ-სა და ნ-ს შეუნაცვლებიათ ერთმანეთისათვის ადგილი: მ გადანაცვლებულა სიტყვის ბოლოსაკენ, ხოლო ნ — სიტყვის თავისაკენ; რუს. тарелка "თეფში, საინი"<* тарелка (შეად. გერმ. Teller): იგივე შენაცვლებაა ადგილებისა л-სა და р-ს მიერ; მეგრ. წინგი <ქ. წიგნი: ნ გადანაცვლებულია სიტყვის თავისაკენ.

მეტათეზისი ემართება მეტწილად სონორულ თანხმოვნებს: რ-ლ-მ-ნ-ს და აგრეთვე ვ-ს, რომელიც საკმაოდ ახლოა სონორობით პირველებთან; მაგრამ გვაქვს ჩქამიერ თანხმოვანთა მეტათეზისის შემთხვევებიც. ასეთია, მაგ., ბლარტი<*ბყარტი<ბარტი<გადასმულია ყ; ნახშირი, ნაშხირი (შეად. ზანური ნოშქერი)—გადასმულია ხ. ხმოვანთა მეტათეზისი იშვიათია (გამიგონია, მაგ., გამაახვილა<გამაახვილა).

მ ა რ ტ ი ვ ი ა მეტათეზისი, როცა ადგილს იცვლის სიტყვაში ერთი ბგერა, მაგ.: თერამეტი, მეგრ. წინგი, ПЛЪМЯ "ალი" (შეად.

палiнть "წვა" გარუჯვა, სროლა თოფისა და მისთ."), გერმ. bersten "სკდომა, ხეთქა" <ძველი ზემო გერმ. brestan და სხვა.

ს ა უ რ თ ი ე რ თ ო ა მეტათეზისი, როცა სიტყვაში ორი ერთმანეთს მანძილით დაშორებული ბგერა შეუნაცვლებს ერთმანეთს ადგილს, მაგ.: ნამგალი, ცარიელო<ცალიერი; რუს. ладонь "ხელის-გული" < долонь (შეად. ძვ. სლავური длань "ხელი, ხელისგული"), ლათ. scintilla "ნაპერწყალი" > stincilla (შეად. ფრ. étincelle).

განასხვავებენ კ ო ნ ტ ა ქ ტ უ რ მეტათეზისს დ ი ს - ტ ა ნ ც ი უ რ ი ს ა გ ა ნ . კონტაქტურია მეტათეზისი მაშინ, როცა გადასმულ ბგერათა უშუალო მეზობლობა (კონტაქტი) არ ირღვევა; მაგ.: რმა<ღრმა; ავამტყოფი<ავადყოფი; ნახშირი<ნახშირი, მეგრ. რშილო<ქართ. შრიალი, წინგი და სხვა. ყველა ამ შემთხვევაში გადასმას არ გამოუწვევია გადასმული ბგერის უშუალო მეზობლობის დარღვევა იმ ბგერასთან, რომელთანაც იგი წარმოითქმოდა გადასმამდე.

ისეთ მეტათეზისს, როცა ირღვევა გადასმული ბგერის უშუალო მეზობლობა პირვანდელ მეზობელ ბგერასთან, ეწოდება დ ი ს - ტ ა ნ ც ი უ რ ი ა ნ უ მ ა ნ ძ ი ლ ი ს ა მეტათეზისი. ასეთია მაგ., არალიტერატ. ნაეზე<ნახე; დარღვეულია ე-ს უშუალო მეზობლობა წ-სთან; ბლარტი<ბყარტი<ბარტი; დარღვეულია ე-ს მეზობლობა ტ-სთან (გადასმული ყ აღმოჩნდა ტ-ს მეზობლობაში, რომელმაც იგი აქცია მჟღერ ღ-დ); დილექტური ზრუგი<ზურგი; пла-мя пал-и-ть, bersten<brestan, იტალ. fomento "ხორბალი" <ლათ. frumentum და სხვა.

დ ი ს ტ ა ნ ც ი უ რ ი ა ან უ მ ა ნ ძ ი ლ ი ს ა აგრეთვე საურთიერთო მეტათეზისი, რომელშიც, როგორც ითქვა, ადგილით შეენაცვლება ერთმანეთს მანძილით დაშორებული ორი ბგერა; ე. ი. როცა ურთიერთ ადგილის შემცვლელი ბგერები არ არიან უშუალო მეზობლობაში ერთმანეთთან არც გადასმამდე და არც გადასმის შემდეგ. ასეთებია, მაგ., ცარიელი, თვარილება<თვალერიება, тарелка და სხვა.

ბ. მიტათეზისის მიმართულება

თუ გავითვალისწინებთ ზემოთქმულს, რომ მეტათეზისი მოსდის მეტწილად სონორულ თანხმოვნებს და ე-ს, და დაკუმატებთ, რომ მათ შორის გადაისმება ხოლმე უშუალოდ მეზობელ ბგერაზე მეტად სონორი, — შესაძლებელია დადგენილ იქნეს მეტათეზისის საერთო მიმართულება ზოგადად, სახელდობრ:

1. კ ო რ ო გ რ ე ს უ ლ ი მიმართულებისა მეტათეზისი, როცა ბგერა გადაინაცვლებს სიტყვის ბოლოსაკენ მაგ.: ენახე<ნახეუ აქ უფრო სონორია ნ-ზე; ღრუბელი<არალიტერ. ღურბელი<რ მეტად სონორულია ღ-ზე; გრიგოლი<არალიტერ. გირგოლი; თავყანის-ცემა<თავყანისცემა; ლათ. frumentum "ხორბალი" იტალ. formento-რ მეტად სონორია f-ზე; ძვ. ზემო გერმან. brestan > ახალი ზემო-გერმ. Wefsa —s სონორია p-ზე და ა. შ.

2. რ ე გ რ ე ს უ ლ ი მიმართულებისა მეტათეზისი, თუ ბგერა გადაინაცვლებს სიტყვის თავისკენ მაგ.: ღრმა>არა ლიტ. რღმა-რ უფრო სონორია ღ-ზე; ზურგი>ზრუგი-რ უფრო სონორია გ-ზე; ცალიერი>ცარიელი-რ სონორია ღ-ზე; талерка>тарелка-р სონორია ჟ-ზე; (ა) თრეამეტი>თერამეტი-უ აქ უფრო სონორია რ-ზე; აუდ-მყოფი>აუამდყოფი>აუანტყოფი-შ სონორია ღ-ზე (შ იცვალა ნ-დ ტ-ს წინ).

ქართულიდან მოყვანილი ნიმუშები საერთოდ გვაფიქრებინებს, რომ მეტათეზისის საერთო მიმართულება ქართულში რეგრესულია, ე. ი. ბგერა იცვლის ადგილს მეტწილად სიტყვის თავისაკენ. უფრო გარკვეულ სურათს გვაძლევს, რასაკვირველია, სონორული თანხმოვნები:

გერენალი<გენერალი, ზრუგი, თვარიელება, ნამგალი, რღმა, ჩლუქი (<ჩულქი), ცარიელი (არასალიტერატურო წარმოთქმაში აგრეთვე საკმაოდ გავრცელებულია, მაგ.: ბურვალი<ბულვარი, ნიმუტი, სარმიკველი<სადირკველი, ქრმის<ქმრის, ყვერიელი<ყველიერი, ძრიელ, ძრმის<ძმრის და სხვა.) ასეთივე სურათი ჩანს სონორულ თანხმოვანთა გადასმის მხრივ მეგრულშიც: არზი<ზრი, დრიმიტი<დიმიტრი, თრუმე<თურმე, მართახი<მათრახი, ფირქი<ფიქრი, წინგი, ე. ი. აქაც მიმართულება რეგრესულია.

სრულიად აშკარაა რ ე გ რ ე ს უ ლ ი გადასმა აგრეთვე ყ-სი ბლატრ-სა ბღერტა-ში (<ბერტყა).

ნაკლებ გარკვეულია მიმართულება ისეთ შემთხვევებში, როცა მეტათეზისი უშუალოდ მეზობელ ბგერებს ეხება და კომპლექსში ზოგჯერ სონორული თანხმოვანი არაა. ასეთია, მაგ., აუანტყოფი, ზერა<ზრვა, თერამეტი, ნახშირი.

გაურკვეველია: აუანტყოფ-ში (<აუადყოფი) დ გადაისვა ბოლო-საკენ (პროგრესულად), თუ შ გადმოისვა (რეგრესულად) თავისაკენ: ზერა-ში რ გადაისვა (პროგრეს.), თუ ე გადმოისვა (რეგრეს.); ნახშირ-ში (<ნაშხირი, იხ. ზემოთ) შ გადაისვა, თუ ზ გადმოისვა; მეგრ. რშიალ-ში (<შირიალი) შარის გადასმული, თუ რ გარდმოსმული და ა. შ.

რადგანაც მეტათეზისის მიმართულება საერთოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რეგრესულია ქართულში (და მეგრულშიც), ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ამ საეჭვო შემთხვევებშიც მეტათეზისი რეგრესულია; ე. ი. გადმოსულია რეგრესულად შ და არა დ გადასმული პროგრესულად, ზერა-ში გადმოსმულია ე და ა. შ.

მაშასადამე, გარკვეულ შემთხვევებში ე-ს მეტათეზისი ქართულში რეგრესულია; მაგ.: სელა<სლეა, კელა<კლეა და სხვ.

ბ. მ-ს მეტათეზისი ქართულში

დადგენილია ქართულისათვის ე-ს გადასმის კანონზომიერება გარკვეულ შემთხვევებში, სახელდობრ:

სონორული თანხმოვნების რაოდენობის მომდევნო ვ გადმოისმება რეგრესულად, როცა სონორულ თანხმოვნებს წინ უძღვის ბავისმიერი, წინაენისმიერი ან უკანაენისმიერი ჩქამიერი თანხმოვანი: მაგ.,

დაფლვა-დაფლა, გასაანვა-გასაანა; (ა)თრეამეტი-თრეამეტი; დათრეა-დათრა, ნატრეა-ნატრა, შენიშვნა-შენიშვნა; შეკრეა-შეკრა, მოკლევ-მოკლა, ჩავრეა-ჩავრა, ხნეა-ხნა, ხრეა-ხრა და სხვა.

მეტათეზისის მიზეზი არტიკულაციური შეიძლება იყოს მხოლოდ კონტაქტური მეტათეზისის, ე. ი. მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ადგილს იცვლიან უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბგერები: მეტათეზისის გზით სიტყვაში იქმნება მოცემული ენისათვის ჩვეული კომპლექსი-ამ ენისათვის დამახასიათებელი ბგერათ მიმდევრობა. თავისთავად ცხადია, რომ ამასთანავე დიდ როლს ასრულებს კოარტიკულაცია (იხ. გვ. 99 და 113) და აქცენსიური კომპლექსის დაძლევა (სუპერაცია) (იხ. გვ. 112 და შემდ.). რაც შეეხება დისტანციურ მეტათეზისს, იქ კოარტიკულაციის პირობებში გადამწყვეტია ფსიქოლოგიური მომენტო-ანტიციპაცია რეგრესული მეტათეზისისათვის, ხოლო ინერცია პროგრესულისათვის, ისე, როგორც ამას ადგილი აქვს ასიმილაციისა და დისიმილაციის ანალოგიური სახეებისათვის.

ბგერათმონაცვლეობა

ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმაში ბგერათა კანონზომიერ შენაცვლებას ჰქვია ბგერათმონაცვლეობა ან უალტერნაცია (რუსულად чередование звуков).

განასხვავებენ თანხმოვანთმონაცვლეობას ხმოვანთმონაცვლეობას: პირველ შემთხვევაში ერთმანეთს ენაცვლებიან თანხმოვნები, მეორეში-ხმოვნები. იშვიათ შემთხვევებში ერთმანეთს ენაცვლება თანხმოვანი და ხმოვანი.

ა. თანხმოვანთმონაცვლეობა და

ხმოვანთმონაცვლეობა

თანხმოვანთმონაცვლეობას წარმოადგენს, მაგ., მჟღერისა და ყრუ ჩქამიერის მონაცვლეობა გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში: გრძობა, გრძობდა, მაგრამ გრძოფს (მ გაყრუვდა ს-ს წინ); რიგი, რიგზე, მაგრამ რიქში (ვ გაყრუვდა შ-ს წინ). მაშასადამე, აქ გვაქვს მონაცვლეობა ერთი და იმავე სიტყვის სხვადასხვა ფორმაში: მ/ფ, გ/ქ.

ანალოგიურია, მაგ., რუსულში შემდეგი მონაცვლეობა: годა, მაგრამ год, (იწერება год); лавочка მაგრამ лавка (იწერება лавка). მაშასადამე, მონაცვლეობენ ამ შემთხვევაში д/т. в/ф.

თანხმოვანთა ასეთივე მონაცვლეობაა, მაგ., გერმანულის შემდეგ სიტყვებში: land 'მიწა, ქვეყანა' - წარმოითქმის lant(d ყრუვლება

სიტყვის ბოლოში, ისე როგორც ქართულსა და რუსულში), მაგრამ lande—წარმოითქმის lande; liebt "უყვარს"—წარმ. lipt (b გაყრუვდა t-ს წინ), მაგრამ ლიებენ—წარმ. li: ხან. მონაცვლეობენ d/t, b/p.

შესაძლებელია აგრეთვე ხმოვანთმონაცვლეობა ერთსა და იმავე სიტყვაში.

მაგ., ქართულის იმერულ კილოში გვაქვს მონაცვლეობა ა/ე და ო/ე; გაქცევა, მაგრამ გეიქცა, გაშეება, მაგრამ გოუშეა.

ანალოგიური ხმოვანთმონაცვლეობა გვაქვს რუსულშიც: нѠги, "ფეხები", მაგრამ нагѣ "ფეხისა" (იწერება ногѣ); д'але (дело) მაგრამ д'ъла (дѣла—ზ გამოხატავს რედუცირებულ ჰ ხმოვანს).

იშვიათ შემთხვევებში შესაძლებელია ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ ხმოვანი და თანხმოვანი. მაგ., ქართულში გვაქვს ო/ე მონაცვლეობა ო ხმოვნის რედუქციის შედეგად: მაწონი/მაწენის, ნიორი/ნიერის, წოდ-წოდ- (მიწოდება/წვდის); ძ/ე (ე): ქერივი<*ქმრივი და სხვა.

ბ. ფონეტიკურად განპირობებული

ბგერათმონაცვლეობა

ბგერათა მონაცვლეობის ყველა ჩამოთვლილი ნიმუში — როგორც თანხმოვანთა, ისე ხმოვანთა — განპირობებულია მონაცვლე ბგერათა ფონეტიკური პოზიციით, ე. ი. იმით, რომ მონაცვლე ბგერები (ბ/ფ, გ/ქ; რუს. д/т, в/ф გერ. d/t, b/p; ა/ე, ო/ე; რუს. о/а. სხვადასხვა ფონეტიკურ პოზიციასა, ე. ი. გვაქვს პოზიციური ბგერათცვლილება მაგ., ბ (გრძობა-ში) ხმოვნის წინაა, რის გამოც დაცულია მისი მჟღერობა; ფ მიღებულია ბ-სგან ყრუ ს-ს წინ მყოფობის გამო; ასევეა რუსულსა (D ხმოვნის წინაა, სიტყვის ბოლოში, B/ფ აგრეთვე) და გერმანულშიც (d ხმოვნის წინ, t სიტყვის ბოლოში, ხ და p აგრეთვე; d მახვილიანია, a (ногѣ-ში) უმახვილო; э მახვილიანია (дѣла-ში) ზ უმახვილო (дѣла-ში). ამგვარად, თანხმოვნები განპირობებულია მეზობელ ბგერათა მჟღერობა-სიყრუით, ხოლო ხმოვნები—მახვილიანობა—უმახვილობით.

ბგერათა ამ აუცილებელი განპირობებულობისაგან გამოძინარეობს ასეთი მონაცვლეობის მეორე ხასიათი: იგი (ე. ი. ასეთი მონაცვლეობა) ვერ ქმნის გრამატიკული ან სემანტიკური მნიშვნელობის დიფერენციაციას; ე. ი. სულ ერთია აზრისთვის, წარმოითქმება გრძობს თუ გრძოფს, მნიშვნელობა ერთი იქნება. ესაა მხოლოდ, რომ გრძობს ნაკლებ ბუნებრივია წარმოთქმაში; ასევეა სხვა ნიმუშებიც. მაგ: სულ ერთია, წარმოვთქვათ лдвка თუ лдфка—მნიშვნელობა ამით არ იცვლება, მაგრამ უმართებულაა წარმოთქმისათვის лдвка; ასევეა нѠги და ногѣ: შეიძლება ორივეში წარმოვთქვათ ო—აზრი გასაგები იქნება, მა-

გრამ *НОГИ*-ს *О*-თი წარმოთქმა არაა მართებული სალიტერატურო რუსულისათვის.

ბგერათა ისეთ მონაცვლეობას, რომელშიც მონაცვლე ბგერათა განსხვავებულობა განპირობებულია ჰოზიციით (სიტყვის სხვა ბგერებთან მიმართებით ან მახვილიანობა-უმახვილობით), და ამიტომ მას (მონაცვლეობას) არა აქვს სადიფერენციაციო ძალა, ეწოდება ფონეტიკურად განპირობებული ანუ, მოკლედ, ფონეტიკური ბგერათმონაცვლეობა.

3. ისტორიული ანუ ფონოლოგიური

ბგერათმონაცვლეობა.

აბლაუტი

ფონეტიკური ბგერათმონაცვლეობა წარმოადგენს ცოცხალი წარმოთქმის პროცესში ბგერათა ცვლილების შედეგს და, როგორც ითქვა, იგი მუდამ განპირობებულია. მაგრამ ზშირია შემთხვევა, როცა ბგერათმონაცვლეობაში არა ჩანს ბგერათცვლილების განპირობებულობა. ასეთია, მაგ., *ჟ/შ* მონაცვლეობა სიტყვებში *ჟრიალი/შირიალი* ან *ლ/ნ* სიტყვებში *სული/სუნი*; ორივე წყვილში ერთი და იმავე ძირის სიტყვა გვაქვს, მაგრამ მნიშვნელობით ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავებულია: *ჟრიალი* – მრავალთ-ეფუანთ ქმა, *შირიალი* – ქართაგან ფურცლის ქმა" (საბა). არა ჩანს, თუ რა პირობებს გამოუწვევია *ჟ-სა* და *შ-ს* ერთმანეთისაგან განსხვავება, ე. ი. გვაქვს სპონტანური ბგერათცვლილება. ასეთივეა მონაცვლეობა *ლ/ნ* სიტყვებში *სული/სუნი*.

გვაქვს ისეთი მონაცვლეობაც, რომელშიც შერჩენილია ისტორიულად შეპირობებული ბგერათცვლილება, თორემ დღევანდელი წარმოთქმის თვალსაზრისით იგი განპირობებული აღარ არის. ასეთია, მაგ., *ძ/ფ* სიტყვებში *კრება/კრეფა*.

ეჭვს არ იწვევს რომ ორივე სიტყვა ერთი წარმოშობისაა, სახელდობრ, *კრებ-ისაგან*; ისტორიულად მომხდარა *ბ-ს* გაყრევა სიტყვის ბოლოში (*კრება>კრეფა*) ან ყრუ თანხმოვნის წინ (*კრება>კრეფს*), და ამ გზით წარმოქმნილა ახალი ფუძე *კრეფა*, რომელსაც დაკავშირება განსხვავებული მნიშვნელობა (აქ სემანტიკური); *კრება* "მეყრილობა", *კრეფა* "ხილთა მოწილვა, გინა ყვაილთა მოწვევტა" (საბა). ამგვარად განმტკიცებულა ენაში *კრებ-ის* გვერდით *კრეფა-ფუძე*. დღეს უკვე *კრეფა*-ში *ფ-ს* სიყრუე არაა განპირობებული არც მისი ბოლოში მყოფობით და არც მომდევნო ყრუსთან მეზობლობით.

მაშასადამე, თუ *ჟრიალი-შირიალი-ში* და *სული/სუნი-ში* გვაქვს ისტორიულად სპონტანური ბგერათმონაცვლეობა (*ჟ/შ*, *ლ/ნ*), *კრება-/კრეფა-ში* ვხედავთ ისტორიულად განპირობებულს, კომბინატორულ ბგერათმონაცვლეობას (*ძ/ფ*).

ასეთივე ისტორიულ-განპირობებული თანხმონაცვლეობაა რუსულში, მაგ., *к/ч* (*стык/стычу* "ვაკაკუნებ") და *г/ж* *друг/дружу* "ვეგებობ"). გამოსავალია აქ *к* და *г*, რომელთაგან თითოეულს მოსდევდა ისტორიულად მათი ჯერ დამარბილებელი და შემდეგ *ч-ж*-დ მცვლეელი ბგერა (*к*-ს მოსდევდა *ч* თანხმოვანი, ხოლო *г*-ს *ж* ხმოვანი), მაგრამ ეს დამარბილებელ-შემცვლეელი ბგერები დაიკარგნენ. ამგვარად, მიზეზი დაიკარგა – დარჩა შედეგი, გარკვეულ მნიშვნელობასთან (აქ გრამატიკულთან) დაკავშირებული.

ისტორიულ-სპონტანური ხმონაცვლეობა გვაქვს, მაგ., ქართულში *გრეხს/გრიხა*-ში, *ჭყლეტს/ჭყლიტა*-ში (*ქი*), *თხარა/თხრის* ან *თლა-თლის*-ში (*ა/ნული*); რუსულში *сберѣ* "შეკრებ"/*собираю* "ეკრებ" (*е/и*), *дерѣсь* "ენხუბობ"/*драться* "ჩხუბობ" (*е/ნული*); გერმანულში: *nehmen* "აღწერა"/*nahm* "ვიღებდი" (*е/а*), *schwinden* "გაქრობა"/*schwand* "ქრებოდა" (*и/ა*).

მოყვანილი ნიმუშებიდან ჩანს, რომ ისტორიულ ბგერათმონაცვლეობას – კომბინატორულ-შეპირობებულს თუ სპონტანურს – შესაძლებელია უკავშირდებოდეს გრამატიკული ან სემანტიკური განმასხვავებლობის ფუნქცია.

მაგ., გრამატიკულია *ქი* მონაცვლეობა ქართულის ზოგიერთ ზმნაში, რადგანაც იგი დაკავშირებულია აწმყოსა და ნამყო წყვეტილის განსხვავებასთან; აგრეთვე რუსულის ზოგიერთ ზმნაში აწმყოსა და ინფინიტივის განსხვავებულობა დაკავშირებულია *ე/ნულ* მონაცვლეობასთან; აგრეთვე *к/ч* მონაცვლეობა *стык/стычу*-ში მიუთითებს (მახვილთან ერთად; შეადარე *стыку* "კაკუნს", *стычу* "ვაკაკუნებ") არსებითი სახელისა და ზმნის განსხვავებაზე.

ასეთ შემთხვევაში ამბობენ, ბგერათმონაცვლეობა *გ რ ა მ ა - ტ ი ზ ე ბ უ ლ ი ა ო* .

თუ მონაცვლეობა უკავშირდება სიტყვათა არა გრამატიკულს, არამედ სემანტიკურ (ნიუთობრივ) განსხვავებას, ამბობენ, ბგერათმონაცვლეობა *ს ე მ ა ნ ტ ი ზ ე ბ უ ლ ი ა* . სემანტიზებულია, მაგ., *ლ/ნ* მონაცვლეობა *სული/სუნი*-ში, *ბ/ფ-კრებ-კრეფ*-ში, *ბ/პ-ლობობა/ლოპობა*-ში, *ჟ/შ* – *ჟრიალი/შრიალი*-ში, *ა/უ* გერმანულში: *Sprache* "ენა"/*Spruch* "ნათქვამი" და მრავალი სხვა. თითოეულ ამ წყვილთან განში შედის ერთმანეთის ფონეტიკურად მონაცვლე სიტყვა, რომლებიც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან სემანტიკურად; წარმოშობით კი თითოეული წყვილი ერთნაირია.

ისტორიულად განპირობებულს (*კრებ-/კრეფ* ტიპისა) ან ისტორიულად სპონტანურ (*ჟრიალი/შრიალი* ტიპისა) მონაცვლეობას, რომელთაგანაც შესაძლებელია დაკავშირებული იყოს გრამატიკული ან

სემანტიკური დიფერენციაციის ფუნქცია, ჰქვია ისტორიული ანუ ფონოლოგიური ბგერათმონაცვლეობა.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი, რომ ისტორიულ-სპონტანურ ხმოვანთმონაცვლეობას როგორცაა, მაგ., ე/ი (გრეხს/გრიხა); რუს. е/иული (веру, врать) ან сбор собирать (о/и). გერმ. nehmen/ nahin (e/a) ან Sprache/Spruch (a/u) და სხვა, დაერქვა სპეციალური სახელი "ა ბ ლ ა უ ტ ი" (გერმ. Ablaut)¹

ბ ბ ე რ ა თ რ ე ლ უ ქ ს ი ა

ბგერათცვლილების ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს ბ გ ე რ ა - თ რ ე ლ უ ქ ც ი ა (ფრანგ. réduction "შემცირება, დაკლება"), რაც მდგომარეობს ამა თუ იმ ბგერის მიერ თავისი წარმოების სისრულის დაკარგვაში: გარკვეულ პირობებში ბგერის წარმოქმნაში შეიძლება დააკლდეს მკაფიობა, რის გამოც მას შეიძლება დაეკარგოს ზოგიერთი დამახასიათებელი თვისება.

შეიძლება რედუცირდებოდეს როგორც ხმოვანი, ისე თანხმოვანი.

ა. თანხმოვანთა რედუქცია

რედუქცია მოსდის ყოველგვარ თანხმოვანს, როგორც ხშულს, ისე ნაპრალოვანს და სონორულ თანხმოვნებს.

მაგ., შესაძლებელია რედუქცია მოსდიოდეს ანუ რედუცირდებოდეს ნაპრალოვანი *ჩ*, ეს მოხდება ამონადენი ჰაერნაკადის შემცირება-შესუსტებით ან ნაპრალის გაფართოებით: ორივე შემთხვევაში მიიღება *ჩ*-ს მაგვარი ნაპრალოვანი. რედუქციის შედეგად შესაძლოა ბგერა სრულიად დაიკარგოს, ე.ი. აღარ წარმოითქმოდეს. ამგვარადვე რედუცირდება ზ-ც.

კერძოდ, *ჩ*-ს დაკარგვა გარკვეულ პირობებში ქართული ენის დიალექტებში რედუქციის შედეგია: *ამისთანა>ამიჰთანა>ამითანა; მიზღვეს (ზ<ჩ მჟღერი დ-ს წინ)> მიდღვეს>მიდვეს*. ზ-ს პირველი საფეხურის რედუქცია აქ აღნიშნულია *ა*-ს სახით: მართლაც, ნაპრალის გადიდებას შეუძლია მოგვეცეს ნახევარხმოვანი (*ა*).

რედუქციის შედეგად ზ-ს დაკარგვა გვაქვს, მაგ., დიალექტობრივ ირღება<იზრღება>ში.

შესაძლებელია ყველა სხვა თანხმოვნის რედუცირებაც; ასეთია, მაგ., მჟღერი თანხმოვნის დასუსტება, გაყრუება და დაკარგვა: *კარ-გად>კარგათ>კარგა*.

¹ ზოგი ენათმეცნიერი იყენებს ამ ტერმინს საერთოდ ბგერათმონაცვლეობის ანუ ალტერნაციის აღსანიშნავად. ამ წიგნში ჩვენ მას ვხმარობთ მხოლოდ ხმოვანთმონაცვლეობის მნიშვნელობით.

შესაძლებელია მეფერი თანხმობანი დაიკარგოს გაუყრუებლადაც: მეფერი თანხმობის რედუცირება არ გულისხმობს ყოველთვის მის გაყრუებას. ამის საბუთად გამოდგება, მაგ., ლ-ს რედუცირება და დაკარგვა გაუყრუებლად (*სახლზე, კლდე*, იხ. ქვემოთ).

რედუქციას წარმოადგენს *დეზაფრიკატიზაცია* ანუ აფრიკატის მარტივ თანხმობანად ქცევა. აფრიკატს შეუძლია რედუცირება ორი გზით: შეიძლება მან დაკარგოს თავისი სპირანტული ელემენტი (მაგ., წ>ტ: *სწავლა* > დიალექტ. *სტავლა*) ან დაკარგოს თავისი ოკლუზიური (ხშულობის) ელემენტი და იქცეს სპირანტად (მაგ., ძლარბი > ზლარბი; ოცდაერთი > ოძდაერთი > ოზდაერთი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ღ-ს წინ ც-საგან მიღებულია ძ-მ დაკარგა თავისი ოკლუზიური ელემენტი და და შეინარჩუნა მხოლოდ თავისი შედგენილობის სპირანტული ელემენტი)¹.

რედუცირდებიან სონორული თანხმობები—სონორობის შესუსტების გზით; ზოგჯერ ისინი რედუქციის გამო იკარგვიან. სონორულთა რედუქციის ნიმუშად ქართულში გამოდგება ლ-ს დაკარგვა თანხმობანთა შუა: *სახლი*, მაგრამ *სახლს*, *სახლზე* (წარმოითქმის *სახს*, *სახზე*). აქ რომ მხოლოდ დაყრუების გზით არ ხდება ლ-ს დაკარგვა წარმოითქმაში, ჩანს იქიდან, რომ ზ-ს წინ ლ არ შეიძლებოდა გაყრუებულიყო. რედუცირებულია აგრეთვე ლ *კლდე*-ში-წარმოითქმის კდე და (იმერეთში) *კტე*.

ამგვარადვე შესაძლებელია ყველა სხვა სონორული თანხმობის რედუცირება (*ნუკრი*, მაგრამ *ნუკრს*, *ნუკრზე*-რ რედუცირებულია; *ნაღმი*, მაგრამ *ნაღმს*, *ნაღმზე*; *იფნი*, მაგრამ *იფნში*, *იფნზე*).

ბ. ხმოვანთა რედუქცია

თანხმობანთა რედუქციაზე მეტად იქცევეს ყურადღებას ხ მ ო ვ - ა ნ თ ა რ ე დ უ ქ ც ი ა .

რედუქციის შედეგად შესაძლებელია ხდებოდეს ხმოვნის, ისე როგორც თანხმობის, არტიკულაციური დასუსტება და დაკარგვაც; ამ გზით ხმოვნის დაკარგვის ნიმუშია, მაგ., *ბალი>ბლის* (რედუცირებულია ა).

რედუქციით ხმოვნის მხოლოდ დასუსტების (არა დაკარგვის) ნიმუშია, მაგ., რუსულში უმახვილო *о* და *а* ხმოვნების ძლიერ გავრცელებული რედუქცია² *ГОЛОБА* — წარმოითქმება *ГЪЛАБА*. სადაც რედუცირებულია ორივე უმახვილო *о* ხმოვანი: ამ სიტყვაში ხმოვანთაგან დაჭიმულად (იხ. გვ. 70) წარმოითქმის მხოლოდ მახვილიანი *а*: უმახვილოთაგან სუსტია მახვილიანის პირველი წინა *о* (იო-ში) და კიდევ უფრო სუსტია მეორე წინა *о* (იო-ში). დასუსტებული (რედუცირებული) პირ-

¹ დიალექტობრივ გვხვდება ომდაერთი.

² ხმოვანთა რედუქცია საერთოდ ძლიერაა გავრცელებული რუსულში.

ველი წინა ო დელაბიალიზდება (ანუ ჰკარგავს ლაბიალიზაციას) და უახლოვდება წარმოთქმაში *a*-ს, მაგრამ არა მახვილიანს, არამედ უმახვილო *a*-ს (იგი არაა ისე ფართო, როგორც მახვილიანი *á*); მახვილიანის მეორე წინა ო აგრეთვე დელაბიალიზდება და წარმოადგენს უფრო წინა წარმოების, ე. ი. საშუალო აწეულობის, ხმოვანს (ტრანსკრიფციაში პირველი წინა ო იწერება *a*-ს სახით, ხოლო მეორე—*a* ს ან *ɤ*-ს სახით).

ГЛАВА́-ში *ла* წარმოადგენს პირველი საფეხურიის რედუქციას, ხოლო *Г* — მეორე საფეხურიის რედუქციას, სიტყვაში *кѢрандѣш* რედუქციის პირველ საფეხურზეა *a* *pa*-ში, მეორე საფეხურზეა *ɤ* *ka*-ში.

რაც შეეხება მახვილიანი მარცვლის მომდევნო *a* და ო ხმოვნებს, რედუქციის მეორე საფეხურზეა ყველა *a* და ო, რომლებიც მოსდევნ მახვილიან მარცვალს; მაგ., *гѢрод*—წარმოთქმაში *гѢрът* (ან *гѢрът*), *сила* 'ძალა'-*с'ѣлѣ* (ან *сѣлѣ*) *юноша* 'ჭაბუკი'—*junъшъ кѣрица* 'ქათამი'—*кѣриць* და სხვა.

რუსულში ძლიერაა გავრცელებული აგრეთვე ხმოვნის დაკარგვა ხმოვნის რედუქციის შედეგად. ასეთია მაგ., ე. წ. მერყევხმოვნიან სიტყვებში უმახვილო ხმოვნის ამოვარდნა დღევანდელ რუსულში: *лѢн* 'შუბლი'-*лѣнѣ*, *дѣнь* 'დღე'-*днѣ* (რედუცირებულია მახვილის გადასვლის გამო ფუძისეული ხმოვნებიდან დაბოლოებაზე); ასეთივეა, მაგ., ორ-ორ მარცვლიანი სიტყვები: *посѢл* 'ელჩი'-*послѣ*, *отѣц-отца* და მრ. სხვა.

გერმანიკულ ენებში, რომელთაც ძველ საფეხურზე (და ზოგს დღესაც) ახასიათებს დინამიკური მახვილი, ისტორიულად ცნობილია ხმოვანთრედუქცია.

ბ. ხმოვანთრედუქცია და ბგერათმონაცვლეობა

ხმოვანთრედუქციის შედეგად ხშირია ბგერათმონაცვლეობა: შეიძლება წარმოიქმნეს მონაცვლეობა ძლიერი ხმოვნისა დასუსტებულთან ან ძლიერი ხმოვნისა ნულთან (დასუსტებული ბგერის დაკარგვის შემთხვევაში).

პირველის ნიმუშია, მაგ., რუსულის *гарѣ* (იწერება *горѣ*)—*гѢру*: მონაცვლეობაა ძლიერი (მახვილიანი) *ó* ხმოვნისა დასუსტებულ (უმახვილო) *a*-სთან (იხ. ზემოთ ასეთი *a*-ს შესახებ): *ó/a*. პირველისავე ნიმუშად შეიძლება მოვიყვანოთ ქართულიდან *ო/ე* მონაცვლეობა: *მარინი/მარენის* (ო ქცეულა თანხმოვან ედ).

მეორის (ე. ი. მონაცვლეობისა "ძლიერი/ნული") ნიშნისა ბალი/ბლისა (აზული), მტერი/მტრისა (ენული), ობოლი/ობლისა (ონული) და სხვა.

რუსულიდან: сон/сна (მონაცვლეობა ო/ნული), день/дня (ე/ნული) და მისთანები.

დ. ხმოვანთრედუქცია ქართულში

თანხმოვანთა რედუქცია ქართულში განხილულია ზემოთ. აქ შეეჩერდები უფრო ვრცლად ხმოვანთა რედუქციაზე, რადგანაც ხმოვანთრედუქცია მეტად გავრცელებული და მნიშვნელოვანი მოვლენაა ქართულში.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ხმოვანთრედუქცია ქართულში თითქმის მხოლოდ ხ მოვანთ და კ ა რ გ ვ ი თ ი სახისაა და არა ხ მოვანთ და ს უ ს ტ ე ბ ი თ ი (როგორცაა რუსულში, მაგ., (ГЛАВА́ ГОЛОВА́, ВАДА—ВОДА)¹; რუსულში ძლიერაა გავრცელებული როგორც ბ გ ე რ ა თ ა ხ მოვანთ და კ ა რ გ ვ ი თ ი (ОТЭ—ОТЦА), ისე ხმოვანთდასუსტებითი სახის რედუქცია.

მონაცვლეობა ო/ე (მაწონი/მაწვნის, ნივოზი/ნივეზის), სადაც გვაქვს არა მონაცვლეობა ძლიერისა და სუსტი ხმოვნებისა რედუქციის შედეგად, არამედ ხმოვნისა და თანხმოვნისა, ვერ ჩაითვლება რუსულისებრი ხმოვანთდასუსტებითი რედუქციის სახედ.

საერთოდ, ხმოვანთრედუქციის უმთავრესი ფაქტორია დინამიკური სიტყვათმაცხელი. იმის კვალობაზე, თუ რამდენად ძლიერია სიტყვათმაცხელი ამა თუ იმ ენაში, ხმოვანთრედუქციაც შესაძლებელია იქნეს მასში ხმოვანთდასუსტებითი ან ხმოვანთდაკარგვითი: ეს მეორე სახე, ჩვეულებრივ, გამოწვეულია დინამიკური სიტყვათმაცხელის მეტი სიძლიერით. კერძოდ, რუსულის ხმოვანთრედუქცია განპირობებულია ძლიერ-დინამიკური სიტყვათმაცხელით (იხ. გვ. 140 და შემ.).

უნდა ვიფიქროთ, რომ უძველეს ქართულში იყო რუსულისაზე უფრო ძლიერი დინამიკური სიტყვათმაცხელი, რადგანაც სუსტ-დინამიკურ მაცხელს, როგორცაა დღეს ქართულში, ალბათ, უკვე ძველი ქართულიდან მოყოლებული, არ შეეძლო მოეხდინა ხმოვანთდაკარგვითი რედუქცია. ის ვითარება მაცხელის მხრივ, რაც დღეს აქვს ქართულს, ძველი (ისტორიული, მწერლობით შემონახული) ქართულის ჩათვლით, წარმოადგენს ტრადიციული ნორმის მოქმედებას: როგორც ჩანს, ისტორიული ქართულის სიტყვათმაცხელი უკვე სუსტ-დინამიკურია (მუსიკალურობის ელემენტებით) და ფიქსირებულია სიტყვის ბოლოდან მეორე-მესამე მარცვალზე (და არა უძველესი ქართულისებრ ძლიერ-დინამიკური და მოძრავი), ზოლო ხმოვანთრედუქციის ვითარება ტრადიციით გადანამუშური სისტემის სახით შემონახულია უძველესიდან.

¹ თუ ფუძედრეკად ზმნებში მოცემულ ხმოვანთმონაცვლეობას, მაგ., ე/ი-სა (წყავტს/წყვიტა) არ ჩავთვლით ხმოვანთრედუქციის შედეგად.

ამ მოსაზრებას ადასტურებს ის გარემოებაც, რომ "ქართულში არ არის დაცული ის კანონზომიერება, რომელსაც ადგილი აქვს სვანურში... და ეს შეინიშნება არა მარტო დღევანდელ ქართულში..., არამედ ძველ ქართულშიც და ისიც ერთსა და იმავე ძეგლში..." (ვ. თოფურია). სვანურში კი დაცულია, როგორც ჩანს, ქართველურ ენათა უძველესი მოძრავმახვილიანობა.

სვანურში რომ მეტადაა შემონახული ქართველური სიტყვათმახვილის უძველესი ვითარება, ჩანს იქიდანაც, რომ მასში რედუცირდება ყველა (არაგარძელი) ხმოვანი და არა მხოლოდ აეო, როგორც ხდება ის ქართულში; სვანურში რედუქციას იწვევს როგორც პრეფიქსი, ისე სუფიქსი; ქართულში კი, როგორც წესი, მხოლოდ სუფიქსი¹. ო-სა და უ-ს რედუქციისა და პრეფიქსის მარედუცირებელი ძალის მაჩვენებელი ის ნიმუშები ძველი ქართულიდან, რომლებიც მოყვანილია არნ. ჩიქობავას და ვ. თოფურიას შრომებში², მიუთითებენ იმაზე, რომ "სვანურსა და ქართულში რედუქციის წესები ძირითადად ერთნაირია" (ვ. თოფურია); მაგრამ ეს არის ერთნაირობა რედუქციის ნორმებისა დღევანდელ სვანურსა, რომელსაც შემონახავს უძველესი ვითარება, და უძველეს ქართულს შორის.

ისტორიულად ჩვენთვის ცნობილ ქართულ ენაში მოქმედ ფიქსირებულ სუსტ-დინამიკურ სიტყვათმახვილს აღარ ჰქონდა ხმოვანთდაკარგვითი ის მარედუცირებელი ძალა, რომელიც უნდა ჰქონოდა უძველესი ქართულის მოძრავ ძლიერ-დინამიკურ სიტყვათმახვილს. მაგრამ, თუ ჩვენ მაინც შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ხმოვანთრედუქციაზე ძველსა და ახალ ქართულში, ეს იმიტომ, რომ ქართულში შემონახულია მოძრავი ძლიერ-დინამიკური სიტყვათმახვილის ხმოვანთრედუქციული მოქმედების შედეგი, მართალია, შეზღუდული სახით: ესაა ხმოვანთრედუქცია მეტწილად ბგერათკომპლექსში "თანხმ+ხმოვ. (ა, ე ან ო)+სონორული თანხმ.", რომელშიც ხმოვნის რედუცირება დაკავშირებულია არა სიტყვათმახვილის გავლენას, არამედ კომპლექსის მოძღვენო ხმოვანს.

მაგ.: მხარ-ი-მხ-რ-ის, კედელ-ი-კედ-ლ-ის, გუთან-ი-გუთ-ნ-ად, ატამ-ი-ატ-შ-ობა: მაწონ-ი-მაწ-ვ-ნ-ები, ყურძენ-ი-ყურძ-ნ-ის, მტერ-ი-მტ-რ-ული და ა. შ.

საყურადღებოა, რომ ხსენებულ ბგერათკომპლექსში სონორულის ნაცვლად შეიძლება იყოს ვ: ალბათ, იმიტომ, რომ იგი ძლიერ უახლოვდება აკუსტიკურად სონორულს; მაგ., ერისთავ-ი-ერისთ-ვ-ის, ერის-თ-ვ-ობა. მეტადრე ხშირია კომპლექსში ვ ზმნურ ფუძეებში: ვხატავ-ხატ-ვ-ა, ვბედავ-ბედ-ვ-ა. ვკარგავ-კარგ-ვ-ა და სხვა.

¹ პრეფიქსის გავლენით გამოწვეული რედუქციის ნიმუშია, მაგ.: ჩანს-უ-ჩნ-ს. (ა. ჩიქობავა), დააკელ-მა-კლ-ს (ვ. თოფურია).

² არნ. ჩიქობავა: 1) მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. III, 1942; 2) სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942. ვ არ ლ ამ თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1946.

ხსენებულ კომპლექსებში ხმოვანთრედუქციის გადმონაშთის შე-
მონახულობა აიხსნება ამ კომპლექსების გრამატიკული გააზრიანებით.
ჯერ ერთი—ბგერათ-კომპლექსები -არი, -ალი, -ელი, -ამი, -ანი და მის-
თანები გააზრიანებულა, როგორც სიტყვათმაწარმოებელი სუფიქსი.
მეორეა და მთავარი ის, რომ ასეთი ხმოვანთრედუქციული ბგერათ-
მონაცვლეობა (იხ. გვ. 212) დაკავშირებულია სიტყვათმცვლელსა
(*კედელი-კედლის, ეხატა-ეხატა*) და სიტყვათმაწარმოებელ (*მხარ-
ი-მხრიანი, ატამი-ატამობა*) მონაცვლეობებთან; ე. ი. ფონეტიკური
პროცესი აქ მორფოლოგიზებულია და სემანტიზებული, ისე როგორც
სემანტიზებულია კომპლექსები -არი, -ალი, და სხვები.

ამაზე არანაკლებ მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ "მარედუ-
ცირებელი" ხმოვნით შეიძლება იწყებოდეს *მხოლოდ მაწარმოებელი
ელემენტი*; ე. ი. "მარედუცირებელი" ძალა აქვს მხოლოდ მაწარმოებელ
ელემენტს, აფიქსს (აქ სუფიქსს).

მაშასადამე, ქართულში მოქმედი რედუქცია გამძლეა იმიტომ,
რომ ის მორფოლოგიზებულია და სემანტიზებული თითქმის მთლიანად;
ამდენად იგი აღარაა ფაქტობრივ ფონეტიკური მოვლენა.

რაც შეეხება ხმოვანთრედუქციის ისეთ შემთხვევებს, სადაც კომ-
პლექსში არ მონაწილეობს არც სონორული თანხმოვანი და არც *ჟ* (მაგ.,
ნაძლი-ნაძლის, სომეხი-სომხის), არაა შეუძლებელი, რომ ისინიც
გააზრიანებული ყოფილიყვნენ. ყოველ შემთხვევაში, ისინი წარ-
მოადგენენ გადმონაშთს იმ უძველესი ხანიდან, როდესაც მოძრავი
ძლიერ-დინამიკური სიტყვათმახვილის მოქმედებით რედუცირდებოდა
ყოველი ხმოვანი ყოველგვარ კომპლექსში; მაგ., *ბიჯი-ბიჯენა,
ტყუბი-შეიტყბენს* და სხვა.

[ხმოვანთრედუქცია განხილულია მოკლედ აკ. შანიძის
"ქართული გრამატიკის საფუძვლებში" (1942), ხოლო ვრცლად
არნ. ჩ ი ბ ა ვ ა ს და ვ. თ ო ფ უ რ ი ა ს ზემოდასახელებულ
შრომებში].

თანხმოვანთგადაწვევა

თანხმოვანთგადაწვევა არის ამა თუ იმ ენის ხშულ თანხმოვანთა
სისტემებრივი, კანონზომიერი ფონეტიკური ცვლილება რავგარობის
მიხედვით.¹

¹ ამ ფონეტიკურ მოვლენას უმართებულად შერჩა გერმანულად სახელ-
წოდება Lautverschiebung; უმჯობესია მას ვეძახდეთ თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ -
გ ა დ ა წ ე ვ ა ს (და უფრო ზუსტად ხშულთა გადაწვევას) და არა
ბ გ ე რ ა თ გადაწვევას, რაც თარგმანია გერმ. Lautverschiebung-ისა. სპე-
ციალურ ფონეტიკურ შრომებში თანდათან ვრცელდება მართებული ტერ-
მინი передвижение (ან перебой) согласных, ფრანგ. mutation conso-
nantique და ინგლ. consonantshift.

თანხმოვანთგადაწევის კანონზომიერება პირველად შემჩნეულ იქნა გერმანიკულ (გუთურსა, ინგლისურსა, დოიჩლანდურსა და სხვ.) ენებში, ხოლო შემდეგ სხვებშიც, კერძოდ სომხურსა და ოსურში.

გერმანიკულ ენებში განასხვავებენ პირველსა და მეორე თანხმოვანთგადაწევას: პირველი უფრო ძველია და მოქმედება ყველა გერმანიკულ ენაში, მეორე – უფრო გვიანდელია და შეესო მხოლოდ ე. წ. ზემო-გერმანულს (დოიჩლანდურს). აქ სანიმუშოდ განვიხილავ მხოლოდ პირველს, საერთო გერმანიკულ თანხმოვანთგადაწევას, და, რამდენადაც საერთო გერმანიკულის ფონეტიკური სახე ყველაზე უკეთ შემონახულია გუთურში, გერმანიკულ ენათა შორის ყველაზე უძველესში, ნიმუშებს სხვა ენებთან შედარებისას მეტწილად მოვიყვან გუთურიდან.

გუთურისა (პირობით იგულისხმება საერთო გერმანიკული) და სხვა ინდოევროპულ ენათა საერთო წარმოშობის ზოგიერთი სიტყვების შედარებისას გამოირკვა, რომ :

1. ინდოევროპულ ენათა ძველი **b-d-g** იქცნენ გუთურში **p-t-k**-დ შესაბამისად;

2. ინდოევროპულ ენათა ძველი **bh-dh-gh** (ე. ი. ფშინვიერი **b-d-g** იქცნენ გუთურში **β-δ-γ** (ე. ი. სპირანტ **b-d-g**-დ, რომლებიც გუთურში იწერება **b-d-g**-ს სახით) შესაბამისად;

3. ინდოევროპულ ენათა **p-t-k** იქცნენ გუთურში **f-θ-h** (**χ**)-დ, ე. ი. შესაბამის სპირანტებად.

4. ინდოევროპულ ენათა **ph-th-kh** (ფშინვიერი **p-t-k**) იქცნენ გუთურში აგრეთვე **f-θ-h** (**-X**).

ეს ორი უკანასკნელი (3 და 4) ცვლილება ხდებოდა მხოლოდ მაშინ, როცა ამ თანხმონებს წინ არ უძლოდა **s, f** ან **h**.

ნიმუშები: 1. რუს. **члaнън** 'სუსტი'—გუთ. **slēpan** 'დაძინება'; რუს. **члдѣтъ** 'ჯდომა', ლათ. **sedēre**-გუთ. **sitan** 'ჯდომა'; ბერძნ. **ἀγρῶν** ლათ. **ager** 'სახნავ-სათესი, მონდორი'—გუთ. **ākrs**.

2. ძველი ინდური **bhrātā** 'ძმა'—გუთ **brōthar**; ძველი ინდური **mādhyas** 'შუა, შუათანა'—გუთ.; **midijs**, ძველი ინდური **vāhati** (**h<gh**) 'შიდის ზეითად'—გუთ. **ga-wigan** 'მოძრაობა'; ძვ. ინდ. ზმნის ძირი **stigh-** 'ასვლა, აწევა'—გუთ. **steigan**.

3. ლათ. **pecus** 'საქონელი'—გუთ. **faihu**, რუს. **три**-გუთ. **θreis**—'სამი'; ბერძნ. **ταῖνα** 'ათი'—გუთ. **taihun**.

4. ძველი ინდური ზმნის ძირი **sphal-** 'შეჯახება'—ძველი ზემო გერმ. **fallan** 'ვარდნა'; ბერძნ. **ἀνάκλις** 'უენებელი' (**θ=th**)-გუთ. **skathjan** 'დაზარალება'; ძვ. ინდ. **śākhā** 'ტოტი'; —გუთ. **hōha** 'გუთანა'.

ამგვარად, თანხმოვანთა გადაწევა გამოიხატა მათი რაგვარობის ცვლილებაში, წარმოების ადგილი კი იგივე დარჩა: პირველი წესით (b-d-g>p-t-k) მოხდა თანხმოვანთა გაყრუება; მეორეთი (bh-dh-gh>b-d-g) ღეზასპირაცია (გაუფშვინვიერება) და გასპირანტება; მესამითა (p-t-k>f-θ-h) და მეოთხით (ph-th-kh>f-θ-h). გასპირანტება და ღეზასპირაცია (იხ. ქვემოთ).

მესამისა და მეოთხის ცვლილების შესახებ უნდა დავუმატოთ შემდეგი: ასეთი გადაწევის შედეგად მიღებულ f-θ-h-სა და აგრეთვე ძველ s-ს სიტყვის შიგნით მეღერ ბგერათა შუა მიდრეკილება აქვთ გამჟღერდნენ (ანალოგიური მიდრეკილება აქვს ზოგ სხვა ენასაც); მაგ., ძვ. ინდ. pitár, pater 'მამა'-გუთ. fadár (ბ წარმოადგენს მეღერ სპირანტს, მიღებულს მ-საგან ამ მიდრეკილების თანახმად; ხოლო თვით მ უნდა მგველო t-საგან მესამე წესის თანახმად).

წარმოდგენილმა შესატყვისობებმა არ იცის აუხსნელი გამოჩაქისი. ეს იმას ნიშნავს, რომ, თუ შესატყვისობა ირღვევა, ასეთი დარღვევის მიზეზიც არსებობს, მაგ., ერთხანს აუხსნელად ითვლებოდა წარმოდგენილი შესატყვისობებიდან ასეთი ნიმუში: ძვ. ინდური bhrātár. გუთ. brōfar. მართალია, t-საგან გუთურში უნდა მიგველო ფ, მაგრამ, მეღერთა შუა ყრუ სპირანტის გამჟღერებისადმი მიდრეკილების ძალით, ეს ფ უნდა გამჟღერებულიყო ისე, როგორც გვაქვს fadár -ში. აღოჩნდა, რომ ფ-ს გამჟღერებას ხელი შეუშალა მის წინ მდგომი ხმოვნის მახვილმა. მართლაც, ეს ორი სიტყვა (fadár და brōfar) განსხვავებულია ერთმანეთისაგან მახვილის ადგილით, რასაც ამტკიცებს ძვ. ინდ. pitár და bhrātár: პირველში მახვილიანი ხმოვანი მოსდევს t-ს, მეორეში—წინ უძღვის მას.

იმის შესახებ, თუ რით უნდა აიხსნას თანხმოვანთგადაწევა, კერძოდ, გერმანულში, გამოთქმულია სხვადასხვა აზრი. ყველაზე მართებულია ის ახსნა, რომელიც ემყარება ხშულთა თავისებურ წარმოთქმას გერმანულ (დოიჩლანდურ) ენაში.

ცნობილია, რომ გერმანულში 1) მეღერი ხშულები არ არიან სრული მეღერობისანი (იხ. გვ. 59 და შემდ.) და 2. ყრუ ხშულები ფშვინვიერებია (იხ. გვ. 83 და შემდ.). თუ გაეიზიარებთ მოსაზრებას, რომ გერმანულის ეს პირველი თავისებურება დღემდე კონსერვატულად დაცული უძველესი მოკლენაა მასში, ადვილად აიხსნება პირველი წესი (მეღერ ხშულთა დაყრუება). მეორე წესის (ფშვინვიერ მეღერ ხშულთა გასპირანტების) ახსნაც არ წარმოადგენს დიდ სიძნელეს: ხშულთა საკმაოდ ძლიერი ფშვინვიერი დამართვა (იხ. გვ. 109) ხელს უშლის ხშულის მტკიცე ხშვას, რის გამოც მას ადვილად შეუძლია გასპირანტდეს და, ბუნებრივია, დაიკარგოს ასპირაცია. ამგვარადვე აიხსნება მესამე და მეოთხე წესებიც (ყრუ ხშულთა და ფშვინვიერ ყრუ ხშულთა გასპირანტება); განსხვავება მესამესა და მეოთხეს შორის მხოლოდ იმაშია, რომ

ძველი p-t-k იქცნენ საერთო გერმანიკულ ენათა ნიადაგზე ჯერ ph-th-kh-დ, რითაც ისინი დაემთხვენენ ძველ ph-th-kh -ს, ხოლო შემდეგ ორივენი იქცნენ f-θ-h-დ (იხ. ზემოთ).

გასპირანტიებისათვის რომ ფშინვიერობას (ანუ ფშინვიერ-დამართვიანობას) აქვს გადამწვევტი მნიშვნელობა, ამას მოწმობს ზემოთ ჩვენს მიერ აღნიშნული დაბრკოლება მესამე და მეოთხე წესის მოქმედებისათვის. მართლაც, ლათ. spuo-ს 'ფურთხება' შესატყვისად გუთურში უნდა გვქონოდა არა speiwan, არამედ sfeiwan 'ფურთხება'; აგრეთვე ლათ. octo 'რვა' შესატყვისად უნდა გვქონოდა არა გუთ. ahtau, არამედ ahθau, და ლათ. neptis-ის 'შვილიშვილი ქალი' შესატყვისად უნდა გვქონოდა არა nift (ძვ. ზ. გერმ.) არამედ nifθ, მაგრამ სპირანტები s (spuo-ში), h (ahtau-ში, სადაც h მიღებულია k-საგან მესამე წესით) და f(nift-ში, სადაც f მიღებულია p-საგან მესამე წესით), წარმოითქმიან რა ფშინვიერად, არ აძლევენ საშუალებას მომდევნო ხშულებს (p-t-t-ს) იყვნენ ფშინვიერნი (ფშინვიერდამართვიანები), რის გამოც მათი გასპირანტება გამორიცხულია.

ფონეტიკური მოვლენები და ფონეტიკური ცვლილებები

საჭიროა ვასხვავებდეთ ამ ორ ცნებას—ფონეტიკური მოვლენები და ფონეტიკური ცვლილებები.

ფონეტიკური ანუ ბგერითი მოვლენებია, ამ სიტყვის ფართო მნიშვნელობით, ყოველგვარი წარმოთქმა. მაგრამ მეცნიერულად ამ ცნებაში უნდა გვულისხმობდეთ შემდეგ შინაარსს: ფონეტიკური ანუ ბგერითი მოვლენებია სიტყვის ან შესიტყვების, როგორც წარმოთქმისა და მნიშვნელობის მთლიანობითი ერთეულების, ყოველგვარი ცვლილებები; ხოლო ფონეტიკური ანუ ბგერითი ცვლილებები არის სიტყვის ან შესიტყვების შემადგენელ ბგერათა არტიკულაციური და კოარტიკულაციური ბგერათშეერთების ნიადაგზე წარმოქმნილი სისტემებრივი კანონზომიერი ბგერათცვლილებები, რომლებიც შესაძლებელია განპირობებული იყვნენ აგრეთვე სიტყვაში ან შესიტყვებაში მოქმედი სხვა ფაქტორით—ბგერის ადგილმდებარეობით ან მახვილით.

მაშასადამე, ფონეტიკური ცვლილება წარმოადგენს ამა თუ იმ ენის ბგერითს ევოლუციას გარკვეული მიმართულებით. ზოგი ფონეტიკური მოვლენა კი შეიძლება არ წარმოადგენდეს ევოლუციას.

ამდენად ცნება ფონეტიკური მოვლენები უფრო ფართო ცნებაა და შეიცავს თავისში ფონეტიკურ ცვლილებებს, როგორც ერთ-ერთ თავის სახეს. ყოველი ფონეტიკური ცვლი-

ლება ფონეტიკური მოვლენაა, მაგრამ ფონეტიკური მოვლენა არაა მხოლოდ ფონეტიკური ცვლილება.

როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ ფონეტიკური მოვლენისა და ფონეტიკური ცვლილებების შესახებ, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა იგულისხმება ცვლილების ამოსავალ წერტილად (ფონეტიკური მოვლენაც ხომ ცვლილებას წარმოადგენს!).

ამოსავლად შეგვიძლია მივიღოთ რაგინდ ფორმა სიტყვისა ან შესიტყვების და მათი შემადგენელი ბგერების რაგინდ სახე(მაგ.: *კაცი, კაცის, კაცები, კაცეფს, კაცუნა; თალა, თლის, წყვეტა, წყვიტა, წყვეტილი; ბალი, ბახთან და ა. შ.*); მაგრამ უმჯობესია ანალიზისათვის ამოსავლად მივიღოთ სიტყვის ძირი ან ფუძე, შესიტყვების თხრობითი ფორმა და ბგერის ყველაზე დამოუკიდებელი, და, შესაძლებლობისამებრ, მისი უძველესი სახე (მაგ.: *კაც-, კაცებ-; თალ-, თლ-, წყვეტ-, წყვიტ-, ბალ-; მჟღერი თანხმოვნის ყველაზე დამოუკიდებელი სახე გვაქვს ხმოვნის ან მჟღერი თანხმოვნის წინ, ხოლო უძველესი მისი სახე შესაძლებელია დადასტურდეს მეტნაკლებად ძველმწერლობიანი ენისათვის; მაგ., ბარი-ში ბ-ს ამოსავალია კ(არი-ში).*

ამგვარადვე შესაძლებელია გავანალიზოთ შესიტყვების სხვადასხვა გრამატიკული და ინტონაციური სახე თხრობითი ფორმიდან ამოსვლით.

მოცემული სიტყვის (ფუძის) ყოველგვარი ცვლილება ფონეტიკური მოვლენაა, რადგანაც სიტყვას, როგორც ბგერათა შენაერთს, ემატება (*კაც-კაცის, კაც-უნა*), ან აკლდება (*თალ-თლის*) და ან ეცვლება (*კაცებ-კაცეფს, ბალ-ბახ-თან*) ბგერა ან ბგერები; ზოგ ამ ფონეტიკურ მოვლენათაგანს უკავშირდება გრამატიკული ან სემანტიკური მნიშვნელობა.

მაგრამ მათ შორის ფონეტიკურ ცვლილებას წარმოადგენს მხოლოდ რამდენიმე, სახელდობრ: *ბჟ*, მონაცვლეობა *თალა/თლის, წყვეტა/წყვიტა, ღ>ხ, კ>ხ*.

ზემოთ, ამ თავის 1-ნ პარაგრაფებში, განხილულია უმთავრესად ფონეტიკური ცვლილებები, რომელნიც განსაზღვრავენ ენის ბგერითს ევოლუციას და რომელთაც ამიტომ ჰქვია მსხვილი ფონეტიკური ცვლილებები. გზადაგზა ვეხებოდით აგრეთვე ზოგიერთ სხვა ფონეტიკურ მოვლენებსაც.

აქ განვიხილავთ დანარჩენ ფონეტიკურ მოვლენებს, რომელთაგან ზოგი წარმოადგენს აგრეთვე ფონეტიკურ ცვლილებას, მაგრამ მეტნაკლებად მნიშვნელოვანს ენის ბგერითი ევოლუციისათვის. ზოგიერთი აქ განსახილველი ფონეტიკური მოვლენა დაკავშირებულია ზემოთ განხილულთან; არაა მხოლოდ მოცემული იქვე მათი სპეციალური სახელწოდება, რომლითაც ისინი ცნობილნი არიან ჩვენს მეცნიერებაში.

ა. სიტყვის თავკიდური და ბოლოკიდური

მიუხედავად იმისა, რომ ჩვეულებრივს რწყმულ წარმოთქმაში სიტყვათა შორის ხშირად წაშლილია ფონეტიკური საზღვარი (იხ. გვ. 144), მაინც შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ცალკეული სიტყვის ფონეტიკურ არსებობაზე. ეს იმიტომ, რომ საკმაოდ ხშირად სიტყვას აქვს ფონეტიკურად თავისებური დასაწყისი ანუ თავკიდური (ანლაუტი) და ფონეტიკურად თავისებური ბოლო ანუ ბოლოკიდური (აუსლაუტი).

მაშასადამე, ცალკეული სიტყვა არსებობს არა მხოლოდ როგორც სემანტიკური და გრამატიკული ერთეული, არამედ აგრეთვე როგორც ფონეტიკური ერთეული.

ეს აიხსნება უმთავრესად იმით, რომ სიტყვა არის სემანტიკურისა და გრამატიკული ფუნქციების მატარებელი და გრამატიკულად ცვლადი (ფორმიანობის შემთხვევაში) ერთეული; აგრეთვე იმით, რომ ძლიერ ხშირად მეტყველების აქტი შეიძლება შედგებოდეს ცალკეული სიტყვისაგან (ბრძანება, წყრომა, თხოვნა, თითოსიტყვიანი კითხვა-პასუხი და მისთანები), ან სიტყვის საზღვრები ემთხვეოდეს ტაქტის საზღვრებს.

სიტყვისა და ტაქტის ფონეტიკური ურთიერთობის შესახებ შევნიშნავთ შემდეგს: ცოცხალ წარმოთქმაში სიტყვის თავკიდური ბგერა შეიძლება გამოირჩეოდეს პაუზის მიმყოფ, ხოლო ბოლოკიდური—პაუზის წინ. მაგ., შესიტყვებაში (*||მეც მისი|| შეილი|| ალაღ გულს|| გაემლი||* (რ. მარგანი) ფონეტიკურად გამოირჩევა თავკიდურიც (პაუზის მიმყოფ) და ბოლოკიდურიც (პაუზის წინ) მხოლოდ ორ სიტყვაში (*შეილი, გაემლი*); პირველი ტაქტის ორი სიტყვა წარმოითქმის როგორც ერთი სიტყვა (ვთქვათ, როგორც *მერმისი*), როელშიც ფონეტიკური თავკიდურია *მ* (პაუზის მიმყოფ), ხოლო ბოლოკიდური—*ი* (პაუზის წინ); მესამე ტაქტის ორი სიტყვა წარმოითქმის როგორც ერთი სიტყვა (ვთქვათ, *ალაღგულს*), რომელშიც ფონეტიკური თავკიდურია *ა* (პაუზის მიმყოფ), ხოლო ბოლოკიდური—*ს* (პაუზის წინ).

ამ შესიტყვებაში სიტყვის ორივე საზღვარი დაემთხვა ტაქტისას მხოლოდ ორ სიტყვაში.

არც ერთი სიტყვის ორივე საზღვარი არ ემთხვევა ტაქტისას, მაგ., შემდეგ შესიტყვებაში: *|| მივალ და || მივე|| ჩქარები ||*.

ფონეტიკური თავკიდურია ის ბგერა, რომელსაც აქვს თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი შემართვა: ასეთია ყოველი ბგერა პაუზის მიმყოფ.

ფონეტიკური ბოლოკიდურია ის ბგერა, რომელსაც აქვს თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი დამართვა: ასეთია ყოველი ბგერა პაუზის წინ.

¹ || ტაქტის საზღვრის ანუ პაუზის ნიშანია.

ფონეტიკურად სიტყვის შიგნითა ბგერა არის ის ბგერა, რომელსაც არა აქვს საკუთარი, დამოუკიდებელი არც შემართვა და არც დამართვა: ასეთია ტაქტში ყველა ბგერა გარდა თავკიდურისა და ბოლოკიდურისა (შემართვა-დამართვის შესახებ იხ. გვ. 98 და შემდ.).

ზემომოყვანილი შესიტყვებებიდან მხოლოდ ორჯერაა დამთხვევა სემანტიკურ-გრამატიკულია და ფონეტიკური ერთეულის (შეილი, გაეშლი): სიტყვა დაემთხვა ტაქტს. დანარჩენი ტაქტების სახით გვაქვს ფონეტიკური ერთეულები, რომლებიც არ ემთხვევიან სიტყვას. სხვა შესიტყვებებში ამათ შეუძლიათ წარმოადგინონ სიტყვისა და ტაქტის დამთხვევა, ე. ი. ცალკეული სიტყვები თავიანთი თავკიდურით, ბოლოკიდურით და შიგნითა ბგერებით.

წარმოთქმის ცოცხალ პროცესში ასეთ მრავალგზის დამთხვევათა შედეგად, სადაც წამყვანია სიტყვის მნიშვნელობითი (სემანტიკურ-გრამატიკული) მხარე, ყოველ ენაში დამკვიდრებულია ცალკეულ სიტყვათა თავკიდურისა და ბოლოკიდურის ფონეტიკური კანონზომიერება, რომლითაც ისინი, ერთი მხრით, განსხვავებულნი არიან ერთმანეთისაგან, ხოლო, მეორე მხრით, თითოეული მათგანის კანონზომიერება შესაძლოა განსხვავებული იყოს სიტყვის შიგნითა ფონეტიკური კანონზომიერებისაგან.

სიტყვის თავკიდურისა და ბოლოკიდურის ფონეტიკური თავისებურება კარგად ჩანს ზოგიერთ ენაში—როგორც დღევანდელ წარმოთქმაში, ისე ისტორიულად.

ნიმუშები სხვადასხვა ენიდან:

სიტყვის თავკიდურში მჟღერი ჩქამიერი არასოდეს არ ყრუვდება ქართულში ხმოვნის წინ (მაგ.: ბარი, დედა, გორი, ზარი. ღერი, ჯარი და ა. შ), მაგრამ ყოველთვის ყრუვდება იგი სიტყვის ბოლოში (მაგ.: ვაგეფი—წერება ვაგებ, ავათ—ავად, რარიქ—რარიჯ და სხვა).

ასეთივე კანონზომიერება ახასიათებს რუსულსა და გერმანულ ენებს: бас 'ბანი', მაგრამ лоп—лош 'შუბლი', гора 'მთა', მაგრამ сапок—сапог 'ჩექმა'; გერმ. bauen 'შენება', гор-მაგრამ —წერება groß 'ტლანქი'; gross 'დიდი' მაგრამ klug 'ჭკვიანი'.

სონორული თანხმოვნები ყრუვდება რუსულში სიტყვის ბოლოში ყრუ თანხმოვანთა მიმყოლ და სიტყვის თავში ყრუ თანხმოვანთა წინ: министр, вопль 'გოდება', песнь 'სიმღერა'; ртуть 'ვერცხლისწყალი', мстить 'შურისძიება' და ა. შ. (ყველა ამ შემთხვევაში გახაზული р, л, н და м ყრუებია).

ანალოგიური კანონზომიერება მოქმედებს ქართულშიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ 1) ქართულს ასეთი კომპლექსები თითქმის მხოლოდ სიტყვის თავში აქვს, ხოლო რუსულს მეტწილად სიტყვის ბოლოში და 2) სიტყვის თავში ყრუ თანხმოვნის წინ სონორულთაგან გაყრუება ეხება მეტწილად რ-სა და ნაწილობრივ ლ-ს: რთველი, რკინა, რქენა, რხვა (ყველა შემთხვევაში რ გაყრუებულია); ლხენა, ლხობა, (ლ გაყ-

რუებულა), მაგრამ *ლაბობა*, *ლტოლეა-ში* ლ ინარჩუნებს მჟღერობას, ისე როგორც *შ* და *წ* მეტწილად ინარჩუნებენ მჟღერობას ყრუ თანხმოვანთა წინ სიტყვის თავში: *მკერივი*, *მქონე*, *მთავარი*; *ნთხევა*, *ნქრევა*, (ყველა ამ შემთხვევაში *შ* და *წ* ჩვეულებრივ წარმოითქმის მჟღერად).

გერმანულში სიტყვის თავკიდურის ყოველი ხმოვანი ძლიერშემართვიანია ან ფშვინვიერშემართვიანი (ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ხმოვნის წინ იწერება ყოველთვის h-ჰ): 'anders 'სხვაგვარად', 'erste 'პირველი', 'irten 'შეცდომა'; haben 'ქონა', herzlich 'გულითადი', hoch 'მაღალი' და სხვა.

ფრანგულსა და რუსულში, პირიქით, თავკიდურის ყოველი ხმოვანი ნელშემართვიანია (იხ. გვ. 108 და შემდ.).

უძველესი სლავურის თავკიდური e რუსულმა შეცვალა o-თი; მაგ; რუს. სიტყვები: озеро 'ტბა', оцень 'შემოდგომა', 'один' ერთი, განვი-თარდა езеро, есень, един-ისაგან.

ქართულში განსხვავებულია სიტყვის თავკიდური და ბოლო-კიდური თანხმოვანთა თავყრილობის შესაძლებლობის მხრივ: სიტყვის თავში შესაძლებელია რამდენიმე თანხმოვნის თავმოყრა, ხოლო სიტყვის ბოლოში ამას გაურბის ქართული. მაგ.: *ბრწყინვა*, *ფცქვნა*, *წრთობა* და *ბეკრი* სხვა.

ზანურსა და სვანურში სიტყვის თავში ასატანია მხოლოდ დეცე-სიური კომპლექსები (იხ. გვ. 111 და შემდეგ): ჰან. *თხირი*, 'თხილი', ზან. *ჩხომი*, მეგრ. *ტყები* 'ტყავი', *ჭყორი* 'მწყერი'; სვან. *ძღღლ* 'კნავილი', *ჭყინტ* 'ბიჭი', *თხერე* 'შველი' და სხვა. რაც შეეხება სხვა თანხმოვანთა კომპლექსებს, მათ ზანური და სვანური სიტყვის თავში ვერ იტანს: მეგ. *კიბირი*— ქართ. კბილი, ზან. *თომა—თმა*; სვან. *ფირთხილად—ფრთხილად*, *ქურიე—ქერიეი*; სვანურში თავშეყრილ თანხმოვანთა შუა ჩაერთვის ნეიტრალური ხმოვანი *ღ*: *ხღსგა* 'ნახევარი', *კღლღუკღლღ*, *ჭღრღლ—ჭღრღლი* და ა. შ.

სვანურში "სიტყვის ბოლოში თანხმოვანთა შეყრა ჩვეულებრივი მოვლენაა" (ს. ჟღენტი): *მღრშე* 'ჭიანჭველა', *უცხვდ* 'უცხოვდ', *ბეფშე* 'ბავშვი' და ა. შ.

სხვა ენებიდან შეიძლება მოვიყვანოთ შემდეგი ნიმუშები:

ლათ.: locus 'ადგილი' მიღებულია ძველი stlocus-ისაგან, sabulum 'ხრეში' *psafiom-ისაგან, natus < gnātus 'დაბადება', nōbilis < gnōbilis 'გამოჩენილი'.

ძველ ბერძნულში სიტყვის თავში ვერ ძლებს dl კომპლექსი: γλνχῆζ 'ტკბილი' მიღებულია *δλსχῆζ-ისაგან.

¹ ნიმუშები და ცნობები სვანურის შესახებ ამოღებულია ს. ჟღენტის "სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები"-დან (ხელნაწ. 1946 წ.).

სიტყვის ბოლოში ვერ ძლებდა ძველ ბერძნულში ვერც ერთი თანხმოვანი, გარდა r-v-s-სი; მაგ.: χῆρ 'გული' < *χῆρδ; γάλα 'რძე' < *γαλαχτ და სხვა.

ბ. ფაუკალური და რთული ლატმერალური

თანხმოვნები

საზიარო არტიკულაციის წესით (იხ. გვ. 105) ბგერათშეერთების ერთ საყურადღებო მოვლენას წარმოადგენს ე. წ. "ფაუკალურისა" და ენის გვერდითი ხშულ-მსკდომი თანხმოვნის წარმოქმნა.

როდესაც წინაენის ხშულებს დ-თ-ტ-ს უშუალოდ მოსდევს ჰომორგანული ნახალი ნ (მაგ.: დნობა. სათნო, პიტნა), ასეთი კომპლექსები (დნ, თნ, ტნ) შესაძლებელია წარმოითქვას ორგვარად: 1. ენის არტიკულირება ნ-სათვის იწყება წინმდგომი ხშულის ექსპლოზიის შემდეგ, და, მამასადაძმე, მათ შორის დადებულია სახლვარი გაურკვეველი ხმოვნის სახით, რაც აბრკოლებს მათს შერწყმას; ამდენად არ ხორციელდება ბგერათშეერთების I წესი. ამ კომპლექსების ასეთი წარმოთქმა ჩვეულებრივია ქართულში. 2. ენის არტიკულირება ხშვის სახით, რომელიც საზიარო აქვთ წინმდგომ ხშულსა და მომდევნო ნ-ს, ხდება მხოლოდ ერთხელ; ხოლო განხშვას ადგილი აქვს არა პირში, სადაც ხშვა მოხდა, არამედ ხახის არეში სასის ფარდის სწრაფი ჩამოშვების სახით, რის გამოც ჰაერი მთლიანად მიედინება ცხვირის ღრუში; მამასადაძმე, წარმოითქმნება სრულიად ახალი ბგერა, რომლისთვისაც ხშვას ახდენს წინაენა, ხოლო განხშვა ხდება სასის ფარდით; წინაენა რჩება ხშვის მდგომარეობაში.. ამგვარად წარმოებულ რთულ თანხმოვანს ვეძახით საერთოდ ფ ა უ კ ა ლ უ რ ს (ლათ. faux 'ხახა', faucalis 'ხახის-მიერი').

დენტი-ფაუკალური თანხმოვანი დამახასიათებელია, მაგ., რუსულისათვის; მაგ., ДНО -ში 'ფსკერი' და ПЯТНО-ში 'ლაქა' გვაქვს არა Д და Н, ან Т და Н, არამედ თითოეული ფაუკალური თანხმოვანი, რომლებიც იწერება ДН-სა და ТН-ს სახით.

ამგვარად აქ განხორციელებულია ბგერათშეერთების I წესი. რამდენადაც ასეთი ფაუკალური თანხმოვნის წარმოქმნაში მონაწილეობს წინაენა კბილების მიმართ, ხოლო ენაკბილისმიერ თანხმოვნებს ეძახიან დენტალურს, ამიტომ ასეთ ფაუკალურ თანხმოვნებს ვეძახით დ ე ნ ტ ი - ფ ა უ კ ა ლ უ რ ს .

ახლოგოიური ბგერათშეერთება გვაქვს კომპლექსებში: ბმ-ფმ-ჰმ, ე. ი. როცა პირველი სამეულის ხშულებს უშუალოდ მოსდევს ჰომორგანული მ, მაგ., სიტყვებში ბმა, თოფმა, ტამა. ეს კომპლექსებიც ორგვარად შეიძლება წარმოითქვას (იხ. ზემოთ). ქართულს სჩვევია მათი განცალკევებული წარმოთქმა და ამდენად წარმოთქმაში ჩანს როგორც წინმდგომი ხშული, ისე მომდევნო მ.

მეორეგვარი წარმოთქმა აქვს რუსულს, სადაც არ ჩანს რწყმულ მეტყველებაში არც წინმდგომი ხშული და არც მომდევნო მ, მაგ., სიტყვაში *ОБМѢН* 'გაცვლა': დაწერილობა *ОМ* აქ გამოხატავს *ლ ა ბ ი ო - ფ ა უ კ ა ლ უ რ* თანხმოვანს.

ბგერათშეერთების I წესის მოქმედების შედეგად შესაძლებელია მივიღოთ თავისებური რთული ლატერალური თანხმოვნები. ეს ხდება მაშინ, როცა მეორე საძეულის ხშულებს უშუალოდ მოსდეს *ლ*: *ლ-ლ-ტლ*.

ეს *კომპლექსები* (მაგ., სიტყვებში: *მადლი, ბოთლი, ეტლი*) შეიძლება წარმოითქვას აგრეთვე ორგვარად: განცალკევებით ერთმანეთისაგან, სადაც გამოჩნდება როგორც წინმდგომი ხშულები, ისე *ლ*. მათი ასეთი წარმოთქმა ჩვეულებრივია ქართულში.

მეორეგვარი წარმოთქმა ახასიათებს, მაგ., რუსულს *კომპლექსებში* *ДЛ, ТЛ*: სიტყვებში *ДЛЯ, ДЛИННЫЙ, ТЛЯ* 'მღილი', *ТЛЕТЬ* 'ხრწნა', *ფერფლვა* წარმოითქმის არა *Д* და *Л* ან *Т* და *Л* განცალკევებულად, არამედ სხვა ბგერა, რომლისთვისაც ხშვა ხდება წინაენით, ხოლო სკდომა ენის გვერდებით; წინაენის ხშვა გაიხსნება მხოლოდ მომდევნო ხმოვნისათვის. ასეთ რთულ თანხმოვნებს ვეძახით *დ ე ნ ტ ი - ლ ა ტ ე რ ა ლ უ რ ს* (დენტალურია აქ *Д-Т*, ლატერალური - *Л*).

დენტი-ლატერალური თანხმოვნები რუსულში დღეს მხოლოდ პოზიციურად არსებობს, მაგრამ რიგ კავკასიურ ენებში იგი წარმოადგენს ფონემას, რის გამოც მათ ვეძახით 'კავკასიურ ლატერალურ თანხმოვნებს' (იხ. გვ. 44 და შემდეგ).

ბ. ბპერათსუბსტიტუცია ანუ ბპერათჩანაცვლება

ხშირია ყოველ ენაში ისეთი ფონეტიკური მოვლენები, რომლებიც წარმოადგენენ ბგერის შეცვლას *ცალკეულ სიტყვაში* ან *მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში* ყოველგვარი ფონეტიკური განპირობებულობის გარეშე; ასეთი ბგერათშეცვლა, მაშასადამე, არაა კანონზომიერი ფონეტიკური განვითარების შედეგი: იგი არაა, მაგალითად, არც ასიმილაციის და არც დისიმილაციის ან თანხმოვანთგადაწვეის შედეგი, არც მახვილიანობა-უმახვილობის შედეგი და ა. შ.

მაგ., ტიმოთე-ს (ბერძნ. Τιμοθεος) ნაცვლად ქართულად იხმარება კიმოთე: მომხდარა *ტ-ს* შეცვლა *კ*-ით; პატიჟი-პატიჯი: *ჟ-ს* შეცვლა *ჯ*-ით და სხვა. არც ერთი ეს შეცვლა არ წარმოადგენს რითიმე განპირობებულ ფონეტიკურ ცვლილებას; იგი გვხვდება მხოლოდ ერთს ან რამდენიმე სიტყვაში და ამდენად იგი არაა სრული კანონზომიერი ფონეტიკური მოვლენა. აგრეთვე არა ჩანს, რომ ასეთ ბგერათშეცვლაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდეს ე. წ. ბგერითი ანალოგია (იხ. ქვემოთ გვ. 234).

მაშასადამე, ესაა ბგერის *ერთბაში*, "შემთხვევითი", სპორადული ცვლილება სიტყვაში. ერთადერთი "კანონზომიერება", რომელსაც

ადგილი აქვს ასეთ ბგერათშეცვლაში, მდგომარეობს იმაში, რომ ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ ისეთ ბგერებს, რომლებიც წააგვანან ერთმანეთს აკუსტიკურად.

ბგერათა ასეთ შენაცვლებას ვეძახით ბ გ ე რ ა თ ს უ ბ ს ტ ი - ტ უ ც ი ა ს (ლათ. substitutio 'ჩანაცვლება') ანუ ბ გ ე რ ა თ - ჩ ა ნ ა ც ვ ლ ე ბ ა ს .

როგორც ჩანს, ბგერათსუბსტიტუცია წარმოიქმნება ბგერათა არასწორი (არაადეკვატური) აღქმის ნიადაგზე. ამიტომ ეს მოვლენა აკუსტიკურია.

თავისთავად იგულისხმება, რომ ბგერათა ერთმანეთთან ფიზიოლოგიური მონათესაობა (ანუ მეტ-ნაკლები მსგავსება) შეიცავს იმავე დროს მათს მეტ-ნაკლებ აკუსტიკურ მსგავსებასაც, მაგრამ ბგერათა ერთმანეთის აკუსტიკური მსგავსება შესაძლებელია ფიზიოლოგიური მონათესაობის გარეშეც.

ბგერათსუბსტიტუცია, საერთოდ, ნაკლებად მონაწილეობს ენის ბგერითს ევოლუციაში.

ჩვენ ვასხვავებთ ორგვარ ბგერათსუბსტიტუციას: ერთია ჩანაცვლება უცხოური ენიდან ნასესხებ სიტყვაში, მეორე—ჩანაცვლება მშობლიური ენის სიტყვაში. პირველის ნიმუშს წარმოადგენს, მაგ., უცხოური ფ-ს ნაცვლად ფ-ს წარმოთქმა ქართულში: ციფრი<რუს.

цифра; აფიცერი<რუს. офицер. ამის მიზეზია ფ-ს, როგორც ფონემის, უქონლობა ქართულში: უცხოურ ფ-სთან ქართველის სმენისათვის ყველაზე ახლოა ქართ. ფ—არტიკულაციურადაც (ორივე ბაგისმიერია, ორივე ძლიერ ფშვინვიერია) და ამიტომ აკუსტიკურადაც. ამგვარსავე ჩანაცვლებას აქვს ადგილი რუსულშიც, მაგ., უცხოურ ენათა ი-ს ჩანაცვლებისას იო-ს საშუალებით: Диомá<ფრანგ. Dumas (მწერლის გვარი), Цюрих<გერმ. Zürich (ქალაქის სახელია). იგივე ბგერა ქართულში ჩანაცვლებულია ორი ხმოვნით: დიუმა, ციურიხი: როგორც რუსულში, ისე ქართულში არაა ფონემა ი, ხოლო მასთან ყველაზე ახლოა რუსულში იო (=jy) და ქართულში იუ.

დიალექტობრივ (მაგ., ინგილოურ კილოში) ქართულშიც გვაქვს უკომბინატორული ბგერათცვლილების ნიადაგზე; მაგ.: მუჟლ შეილი, წრუჟლ წერილი. ორივე შემთხვევაში უ მძიღებულა ო-ს ლაბიალიზების გზით: პირველში მომხდარა პროგრესული კონტაქტური ასიმილაცია, ხოლო მეორეში დისტანციური; ო-ს ლაბიალიზება შესაძლებელია ინგილოურში რეგრესული ასიმილაციის გზითაც; მაგ.: მუჟერბოჯდ მერბოჯდ. ამგვარადვე ლაბიალიზდება ე; მაგ.: კრუჟლ კერელი (პროგრეს. დისტანც. ასიმილაცია), ფრუჟლ ჟეჭვი (რეგრეს. დისტანც. ასიმილაცია).

ახალი ბერძნულის თ-ს (კბილთამუა ყრუ სპირანტი), მაგ., სიტყვაში ჯამბნძრა გერმანულმა ჩაუნაცვლა th(=ქართ. თ-ს): kather;

აგრეთვე გერმ. Theodor ბერძნ. Θεόδωρος. ასევე მოიქცა ქართულიც: *კათედრა, თელორე*. ფრანგულიდან გერმანულში ნასესხებე *génie*-ს 'გენი-ალობა, ნიჭიერება' (წარმოითქმის *ჟენი*) გერმანულში წარმოთქვამენ *leni* ფრანგ. *Journal* გერმანულად წარმოითქმის *ჰურნალ*. ეს იმიტომ, რომ გერმანულსა და ქართულს არა აქვთ ახალი ბერძნულის *ჟ*-ის მსგავსი ფონემა და გერმანულს არა აქვს აგრეთვე *ჟ* (=ქართ. *ჟ*) ფონემა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბგერათმეცნიერების ეს სახე (ე. ი. ჩანაცვლება უცხოურ სიტყვებში) არ სცვლის მსესხებელი ენის არც ბგერათსისტემას და არც მის ფონეტიკურ იერს (იხ. ზემოთ გვ. 194), მაგრამ თვით ჩანაცვლება ზედმიწევნით კანონზომიერია, მან გამონაკლისი არ იცის; მაგ., ახალი ბერძნულის ყოველი *ჟ* ქართულში ჩანაცვლებულია *თ*-ით.

იგივე არ ითქმის მეორე სახის ბგერათმეცნიერებაზე, რომელიც მეტადაა გავრცელებული ყოველ ენაში; სახელწოდებ, ესაა ბგერათსუბსტიტუცია, როცა მშობლიური ენის ერთი ბგერა ჩაენაცვლება ამავე ენის სხვა ბგერას სიტყვაში, რომელიც შესაძლებელია იყოს როგორც უცხოური (ასეთია, მაგ., ზემომოყვანილი ბერძნ. ტიპოთე > კიმოთე, სადაც ტ-ს ჩაენაცვლა კ), ისე მშობლიური; მაგ., დ-ს შეიძლება ჩაენაცვლოს დიალექტობრივ ტ, მაგ., სიტყვაში რამდენი > რამტენი.

ამ შემთხვევაში ბგერათსუბსტიტუცია წარმოადგენს იმ ფონეტიკურ მოვლენას, რომელსაც ფრანგულად ჰქვია *mutation* 'შენაცვლება' და გერმანულად *Lautwechsel* 'ბგერათშენაცვლება' (საპირისპიროდ გერმ. *Lautwandel*-ისა და ფრანგ. *changement phonétique*-ისა 'ფონეტიკური ცვლილება'; იხ. ზემოთ ფონეტიკური ცვლილება).

რადგანაც ბგერათსუბსტიტუციის ეს სახე ძლიერაა გავრცელებული ყოველ ენაში, ამიტომ იგი ერთგვარად მონაწილეობს ენის ბგერითს ევოლუციაში, თუმცა მას არ ახასიათებს ის ფონეტიკური კანონზომიერება, რომელიც აქვს ბგერათმეცნიერების პირველ სახეს.

მეორე სახის უეჭველი ბგერათსუბსტიტუცია გვაქვს, მაგ., სიტყვაში საბტელი < საბზელი, სადაც *ბ* ჩანაცვლებია *ზ*-ს, (შუად. ბზე); აგრეთვე: ძიწრო (ქართულში) < ეიწრო, კოშნი < კოვნი, ნეფე < მეფე (იქვე) და სხვა.

ზოგიერთი შემთხვევა, რომელიც წინათ ბგერათსუბსტიტუციად ითვლებოდა, ასეთად არ შეიძლება ჩაითვალოს იმის შემდეგ, რაც მონახა გარკვეული კანონზომიერება, რომელსაც იგი ემორჩილება. მაგ., წინათ ქართლური დიალექტობრივი ძარაკლისი < ძარაკლისი, მთიულური ძატარა < ძატარა, ხვესურული გურკო < კრკო (საბა) და მისთანები ითვლებოდა ბგერათმეცნიერების მოვლენებად. იმის შემდეგ კი, რაც დადგენილია დისიმილაციური გამჟღავნების კანონზომიერება, მათ ვეღარ ჩათვლით ბგერათმეცნიერებად.

პირველი შეხედვით, შეიძლება გვეფიქრა, რომ, მაგ., სიტყვაში კარქი (დიალექტ.) ქ. ჩანაცვლება გ-ს. მაგრამ ნამდვილად აქ არა გვაქვს სუბსტიტუცია, როგორც ერთბაში ფონეტიკური მოვლენა. როგორც ჩანს, გ გაყრუებულა ამ სიტყვაში ყრუ თანხმოვის წინ. ეს შეიძლება მომხდარიყო, მაგ., მიცემითში (კარგს>კარტს; კარვთან>კარტთან, კარგში>კარქში) ან ყრუ თანხმოვით დაწყებული თანხმოვის წინ (კარგ საქმეს>კარქ საქმეს; კარგ თავს>კარქ თავს). ამის შემდეგ ქ გ ა ნ ზ ო - გ ა დ ო ე ბ უ ლ ა ყოველგვარ პოზიციაში, გარდა მჟღერი თანხმოვის წინ მდგომარეობისა (მაგ., კარგზე), რომელ პოზიციაშიც მჟღერდება პირვანდელი ყრუ თანხმოვანიც კი (დოქი—დოგზე).

მაშასადამე, აქ არა აქვს ადგილი ერთბაშ ჩანაცვლებას.

ბგერათსუბსტიტუცია მოქმედებს როგორც თანხმოვნებში, ისე ხმოვნებში—მეტადრე პირველი სახისა; ე. ი. უცხოურ სიტყვებში შეიძლება ჩაენაცვლოს ერთმანეთს როგორც თანხმოვნები, ისე ხმოვნები. მაგრამ მეორე სახის სუბსტიტუცია მოქმედებს მხოლოდ თანხმოვნებში, ე. ი. მეორე სახის სუბსტიტუციით ერთმანეთს შეიძლება ჩაენაცვლოს მხოლოდ თანხმოვნები.

ეს აიხსნება, ალბათ, იმით, რომ ყოველ ენაში ხმოვანთა რიცხვი გაცილებით ნაკლებია თანხმოვანთა რიცხვზე, და ამასთანავე ხმოვნები ძლიერ განსხვავებულნი არიან ერთმანეთისაგან აკუსტიკური თვალსაზრისით.

თანხმოვანთა ურთიერთ ჩანაცვლების ნიმუშებს ვალაგებთ I. მათი ერთმანეთთან ფიზიოლოგიური წარმოების (და, მაშასადამე, აკუსტიკური) სიახლოვის მიხედვით და II. მათი აკუსტიკური მიმსგავსების (აღქმის) მიხედვით.

I. ერთმანეთს შეიძლება ჩაენაცვლოს:

1. ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ნ ი : ნათი—ნაფთი—ნაძი, ნატჯა—ნატჯა, გარცხნა—ბარცხნა, თევზი—თებზი, ნემში—ნეფსი; რუსული пчелá—დიალექტ. мчелá—‘ფუტკარი’, пры́скать—пры́згать ‘შხეფება, სხურება’, ბულგარული внук ‘შვილიშვილი, ძმის (დის) წული’—мнук; მეგრ. ხოფი—ხოპი—ხოპი ‘ნიჩაბი’.

2. წ ი ნ ა ე ნ ი ს მ ი ე რ ნ ი (ენაკბილისა და ენანუნის): რამდენი—რამტელი—რამთელი, პატიჟი—პატიჟი, მეგრ ჭანჯი, ჭანდო—‘ბუზი’, ცუნდი—სუნდი ‘ნამი’, რუს. э́так ‘ასე’—დიალექტ. э́дак.

3. უ კ ა ნ ა ე ნ ი ს მ ი ე რ ნ ი (და ფ ა რ ი ნ გ ა ლ უ - რ ნ ი) : ქართული საეუსალი—საქუსალი ‘ქსელი საქსოვი’ (საბა), მეგრ. კებური—ყებური ‘კერა’, სკანი—სტანი ‘შენი’, ყაზაღალა—ყაზაყალა ‘მამაცობა’, რუს., балкѳн — დიალექტ. балхѳн ‘აივანი’.

II. ერთმანეთს შეიძლება ჩაენაცვლოს:

1. მ/ნ: ტეფე—ნეფე, ინტერესი—იმტერესი, Никѳта—Микѳта,, ფრანგული парре ‘სუფრა’—ლათინური парра ‘ხელსაზოცი’;

2. ნ/ლ: რამდენი—რამდელი, ლიტრა—ნიტრა რუს. много — დიალექტ. много;

3. ლ/რ: მეგრ. კლაჩხა—კარაჩხა ‘კალათა’, ლათ. titulus —ფრანგ. titre ‘ტიტული’;

4. რ/ნ: მეგრ. გირბე—გიბმე ‘გრძელი’;

5. ბ/გ: бумáга—Гумáга (დიალექტ.) ‘ქაღალდი’;

6. დ/გ: რუს. для ‘თვის’ — დიალექტ. гля; ბულგ. глѣбок ‘ღრმა’—длѣбок;

7. ტ/კ (т/к): ტიმოთე—ტიმოთე, რუს. театр—დიალექტ. киатр, უკრ. тїсто ‘ცომი’—кїсто (რუს. тѣсто); გერმ. kleid ‘ტანსაცმელი’—ხალხური Tleid.

ნიმუშებიდან ჩანს, რომ სუბსტიტუციას ანუ ჩანაცვლებას ადგილი აქვს სიტყვის მხოლოდ უცვალბებელ და (არა მის ფორმალურ) ნაწილში (აფიქსებში).

რადგანაც სუბსტიტუცია შედეგია ბგერის არაადეკვატური აკუსტიკური აღქმისა, ამიტომ წარმოთქმის პროცესში არაადეკვატურად აღქმული ბგერა შესაძლოა არასწორად წარმოითქვას სიტყვის ყოველ ნაწილში, მაშასადამე, ფორმალურ ნაწილშიც; მაგრამ აქ არასწორი წარმოთქმა ფეხს ვერ მოიკიდებს, რადგანაც აფიქსი მოძრავია — იგი ერთვის მრავალ სხვადასხვა ფუძეს — და ამით იგი თავს იცავს ერთჯერ-ორჯერ არასწორად წარმოთქმულ სიტყვაში დამკვიდრებისაგან: ერთ შემთხვევაში ჩანაცვლებული ბგერა თავს აღიდგენს სხვა შემთხვევაში. მაგ., სიტყვაში *გხჯაჯა* გ პრეფიქსს წარმოთქმაში ჩაენაცვლება *ქ* (*ჩხედაჯა*), იგი თავს აღიდგენს მეორეი თანხმოვნით ან ხმოვნით დაწყებული ზმნის წინ, მაგ.: *გღეჯღა*, *გაქქს*.

სიტყვის უცვალბებელ ძირეულ ნაწილში მომხდარი ჩანაცვლება კი ძლებს, რადგანაც ჩანაცვლებულ ბგერას იქ საშუალება არა აქვს თავი აღიდგინოს. მაგ., სიტყვაში *ხეფე ხ* ფეხს იკიდებს და გარკვეულ დიალექტებში წარმოითქმის მხოლოდ ასე; აგრეთვე *Микита* ნაცვლად *Никита*-სი. ნ-სა და მ-ს უძრაობა სწევეტს მათი ამ სიტყვებში დამკვიდრების საკითხს.

დ. ფონეტიკური მოვლენების არაფონეტიკური

ფაქტორები

ზემოგანხილული ფონეტიკური მოვლენა, რომელსაც ბგერათსუბსტიტუცია ანუ ბგერათჩანაცვლება ეწოდება, მართალია, არაა ფონეტიკურად სავსებით განპირობებული, მაგრამ ნაწილობრივი კანონზომიერება მას მაინც ახასიათებს — აკუსტიკური თვალსაზრისით; მისი პირველი სახე უგამონაკლისოც კი არის.

მაგრამ არის ენაში ისეთი ბგერათცვლილება, რომელსაც არ ახასიათებს არც ფონეტიკური განპირობებულობა და არც ფონეტიკური კანონზომიერება; ე. ი. სიტყვაში ადგილი კი აქვს ბგერათცვლილებას (ბგერათჩართვა, ბგერათჩანაცვლება და სხვა), მაგრამ ამის მიზეზია არა ფონეტიკური ფაქტორები (ბგერათა ურთიერთ გავლენა ბგერათშეერთებაში, მახვილიანობა-უმახვილობა სიტყვაში, ბგერათა ურთიერთ სიახლოვე და სხვა), არამედ ფსიქოლოგიური ფაქტორი საერთოდ, ხოლო კერძოდ — სემანტიკური (აზრობრივი) და გრამატიკული. ყველა ასეთ შემთხვევაში მოცემული სიტყვის ფონეტიკურ შედგენილობაზე გავლენა აქვს მის გარეშე მომხდარ ფაქტს (ფსიქოლოგიურს, სემანტიკურს, გრამატიკულს), რომელიც ზოგჯერ ფონეტიკური წარმოშობისაც შეიძლება იყოს.

მაგ., სიტყვაში *ღაღმართი* ღ არაა მასში ფონეტიკურად განვითარებული ბგერა: იგი ჩართულია ამ სიტყვაში ასოციაციურად აღმართი-ს მიხედვით, სადაც ღ ალ-წინსართის შემადგენელი ელემენტია.

ბგერა *ქ* სიტყვისა *კარქი* (ღიალექტი.) ჩანაცვლებულია *გ*-ს ადგილას ამ სიტყვის იმ ფორმებიდან, რომლებშიც *გ* გაყრუებულია (მაგ., *კარქს*, იხ. ზემოთ გვ. 230); მაშასადამე, *გ*-ს გაყრუება გარკვეულ პოზიციაში ფონეტიკური ფაქტია, მაგრამ მისი ჩანაცვლება და განზოგადება ხმოვნის წინ (*კარქი*, სადაც *გ* არ შეიძლებოდა გაყრუებულიყო) უკვე არა ფონეტიკური, არამედ ფსიქოლოგიური ფაქტი. ამგვარად, *გ>ქ* ფონეტიკური წარმოშობისაა ამ სიტყვაში, ხოლო მისი განზოგადება — ფსიქოლოგიური.

ზოგიერთ რუსულ სიტყვაში *ჩ*ნ კომპლექსი წარმოითქმის ორგვარად — აზრობრივი მნიშვნელობის კვალობაზე; მაგ, სიტყვაში *сердечный* 'გულის, გულის შესახები' (*сердечный припадок* 'გულყრა') *ჩ*ნ წარმოითქმის ისე, როგორც იწერება, მაგრამ *сердечный*-ში 'სატრფო გულისა' *ჩ*ნ წარმოითქმის როგორც *шн*; აგრეთვე *конечный*-ში 'რასაკვირველია' *ჩ*ნ-*шн*, მაგრამ *конечный*-ში 'ბოლოსი', *საბოლოო* *ჩ*ნ წარმოითქმის ისე, როგორც იწერება (მაგ., *конечный пункт* 'საბოლოო პუნქტი').

ქართულში (სალიტერატუროშიც და დიალექტებშიც) ვითარებითი ბრუნვის დაბოლოების -დ ყრუვდება სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში (კაცად>კაცათ), ხოლო ნაენებითარ ზმნისართებში გაყრუების შემდეგ (*კარგად>კარგათ*) იკარგვის კიდევ (*კარგა*); ასეთია კიდევ, მაგალითად, *მაღლა*, *ახლა* და სხვა. მაგრამ არ ყრუვდება სიტყვის ბოლოში *ღ* სიტყვებში: *სად*, *მარად* (დასავლურ დიალექტებში, მართალია, გვხვდება *სა ბარ*); არ იკარგვის სიტყვის ბოლოში: *თ ასეთ*, *მოვეწერათ*, *შეჭამოთ*, *შეჭამეთ* და სხვა.

სვანურში სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მოქცეული *ღ* ხშირად იცვლება *ტ*-დ (ლენტეხური აკვატაკვად 'კული'), მაგრამ არ იცვლება, თუ იგი (*ღ*) წარმოადგენს ფორმანტს.

მაშასადამე, ბერის ცვლილება-უცვლელობა და დაცულობა თუ დაკარგვა შეიძლება უკავშირდებოდეს ამა თუ იმ ფორმის გრამატიკულ მნიშვნელობას – ისე როგორც სემანტიკურს ანუ აზრობრივს (იხ. *сеп-дѣхныи*): სიტყვის ბოლოში არ ყრუვდება პირვანდელი ზნისართების -*ღ* (*სად, მარად*), მაგრამ ყრუვდება ვნებითი და ყრუვდება და იკარგვის ნაენებითარ ზმნისართებში (*კარვა, მგრა, ახლა*); ბოლო -*თ* არ იკარგვის ზმნის ფორმებში და ა. შ.

ისეთ ფონეტიკურ მოვლენებს სიტყვაში, რომელთა ფაქტორი, საბოლოო ჯამში, სიტყვის ბგერითი შედგენილობის გარეთაა, ეწოდება *არაფონეტიკური ბგერათცვლილება* ანუ *ბგერითი ანალოგია* (ბერძნ. *ἀναλογία* 'შესატყვი-სობა, შესაბამისობა აზრისა').

ერთგვარ ბგერითს ანალოგიას წარმოადგენს *ბგერითი კონტამინაცია* (გვ.237).

ბგერითი ანალოგია

ბგერითი ანალოგიის მოქმედება ყოველი ენის სიტყვაში მრავალ-გვარია. მათგან, ჩვენი აზრით, უმთავრესია ორი:

ერთია ბგერითი ანალოგიის ისეთი მოქმედება, რომელიც ეხება ცალკეულ სიტყვებს ან მათ ფორმებს და არ უკავშირდება მათს მნიშვნელობას; მაგ., მნიშვნელობის მხრივ სულ ერთია, ვიტყვიტ ჩვენ *უფროსი* (სწორი ფორმა) თუ *უმფროსი* (ანალოგიით მიღებული არას-წორი ფორმა) – ამით მნიშვნელობა არ იცვლება; აგრეთვე სულ ერთია, ვიტყვიტ *დაჯგდი* თუ *დაჯექი*, *хѠдят* 'დადიან' თუ *хѠдиот* (პირველები: *დაჯგდი*, *хѠдят* მართებულია ისტორიულად, მეორეები: *დაჯექი*, *хѠдиот* ანალოგიითა მიღებული და ითვლება სწორ ფორმებად წარმოთქმაში; *დაჯექი-წერაშიც*).

ბგერითს ანალოგიას, რომლის მოქმედება ან მის მიერ გამოწვეული ცვლილება არ ახდენს გავლენას სიტყვის მნიშვნელობაზე, შეგვიძლია დავარქვათ *ნეიტრალური ბგერითი ანალოგია*.

მეორეა ბგერითი ანალოგიის ისეთი მოქმედება, რომელიც უკავ-შირდება სიტყვის სემანტიკურსა და გრამატიკულ (მორფოლოგიურ) მნიშვნელობას. საბოლოო ჯამში, ანალოგიის მოქმედება ასხვაეებს ერთ-მანეთისაგან *განათლება-ს განათებისა-გან*, ასეთივეა *გამარ-ჯეება-გამარჯობა, მალლა-მალლაჲ, ახლა-ახლაჲ*.

ბგერითს ანალოგიას, რომლის მოქმედება უკავშირდება სიტყვის მნიშვნელობას, შეგვიძლია დავარქვათ *ფუნქციონალური*

ან მადიფერენცირებელი ბგერითი ან-
ალოგია.

ზემოგანხილული ნიმუშებიდან ნეიტრალური ბგერათანალოგია არის სიტყვებში: *დაღმართი*, *კარქი*; ხოლო ფუნქციონალური ან მადიფერენცირებელი: *сердечный—сердешный*, *კარგა—კარგათ*, *კაცათ-სად*, *მარად*, სკანურის ფუძის -ტ და ფორმანტის -დ.

განვიხილათ ვრცლად ნეიტრალური ბგერითი ანალოგიის ნიმუშებს.

1. *დაეჯექი*, *დაეწექი*: ორივე სიტყვაში განზოგადებულია ასოციაციურად ის *ქ*, რომელიც ფონეტიკურადაა მიღებული *დაეჯექი*ში *დადეჯე*-იდან. ასოციაცია შესაძლებელი იყო იმიტომ, რომ სამივე ზმნა ერთ სემანტიკურ ჯგუფს წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ *ქს* პირველი განზოგადება ანალოგიის ძალით მომხდარა თვით *დგომა* ზმნის *დეჯე*-ფუძეში: ამ სიტყვაში *ქ* შესაძლებელია ყოფილიყო მხოლოდ სიტყვის ბოლოში. მაშასადამე, თუ გვაქვს *აედექი*, *დადექი*, *აედექით* (ე. ი. *ქ* ხმოვნის წინ), ესაა ანალოგიის მოქმედების შედეგი. ამის შემდეგ მომხდარა ამ ზმნიდან *ქს* გადატანა ორი სხვა ზმნის *დ-სა* და *ე-ს* ადგილას. ანალოგია ამ მოახდინა ამ ფორმის ნიველირება (შეთანასწორება) ამ ზმნებში.

2. *დაღმართი*, *უკუღმართი*, *წაღმართი*: ამ სიტყვებში *ღ* შემოტანილია *აღმართი*-ს ანალოგიით, სადაც იგი წარმოადგენს ძველი აღწინსართის ორგანულ ნაწილს. როგორც ჩანს, ეს მომხდარა იმ დროს, როცა *აღ-ჯერ* კიდევ რეალურად მოქმედი ზმნისწინი იყო (დღეს იგი აღარაა ასეთი; შერჩენილია მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში: *აღმოსავლეთი*, *აღტაცება*, *აღძოჩენა* და სხვა). ოთხივე დასახელებული ზედსართავი წარმოადგენს ერთ სემანტიკურ ჯგუფს (ყველა აღნიშნავს მიმართულებას), რამაც შესაძლებელი გახდა ასოციაციურად *ღ-ს* მათში განზოგადება. ამ მხრივ ნიველირებულია ოთხივე სიტყვა.

3. *უმფროსი* (ღიალექტ.): *მ* წარმოითქმის ამ სიტყვაში, როგორც ჩანს, *უმცროსი*-ს გავლენით—აგრეთვე ასოციაციურად: ეს ორი სიტყვა წარმოადგენს ერთი სემანტიკური ჯგუფის ურთიერთ დაპირისპირებულ წევრებს. *მცირე*-ში *მ* უძველესი ჩანს.

4. *აკლდეებს*, *ზევით*: ორივეში, როგორც ჩანს, *ე* ჩართულია ისეთ წარმოებათა ანალოგიით, სადაც *ე* ან შესაძლოა ძველი იყოს და ან ფონეტიკურია. ასეთებია, მაგ., *აქვაებს*, *ასხვაებს*; ქვევით. ამათგან ძველი *ე* შესაძლოა იყოს *აქვაებს*-ში. დანარჩენ ორში (ასხვაებს, ქვევით) შესაძლოა განვითარებული იყოს ფონეტიკურად — ფუძის *ე-ს* გავლენით. ასეთი *ე-ს* წარმოქმნას, ალბათ, ხელს უწყობდა უეჭველად ფონეტიკური წარმოშობის *ე*, მაგ., შემდეგ სიტყვებში: *აჯალოებს*, *აუთოებს*, *აბოლოებს*, *პოვეტი* (<პოეტი): აქ *ე* განვითარებულია, როგორც გარდამავალი ბგერა წინა *ო-სა* და მომდევნო *ე-ს* შუა.

¹ ფორმები ღიალექტურია.

ასოციაციურად უ-ს გადატანა აკლდეებს-ში შესაძლებელი იყო იმიტომ, რომ, გარკვეული თვალსაზრისით, დასახელებული (და ბევრიც სხვა) ზმნები წარმოადგენენ ერთ გრამატიკულ კვანძს: გარკვეული წარმოების ნასახელარ ზმნებს. ამიტომ აქ გვაქვს გრამატიკული (და არა სემანტიკური) ანალოგია. ამის შედეგად ნიველირებულია ეს ზმნები გრამატიკულად.

5. ნურავინ: რ ჩართულია არავინ-ის ანალოგიით.

6. “თ-ბუთ-მეტ-ის ნაცვლად რომ თ-უთბ-მეტ-ი მივიღეთ, ეს თ-ოთბ-მეტ-ის ანალოგიით აიხსნება” (ა. შანიძე).

7. რუსული ДѢВЯТЬ: Н-ს ჩანაცვლება დ მომდევნო (თვლაში) дѢСЯТЬ-ის გავლენით. Девять-ში რომ Н-უნდა ყოფილიყო წინათ, ჩანს რუსულის მონათესავე ზოგიერთი ენებიდან, რომლებშიც ეს სიტყვა n-თი იწყება, მაგ., ლათ. novem (d-თი იწყება სლავეურ ენებში ლატვიურსა და ლიტვიურში).

8. რუს. рѡз ‘თხრილი’—рѡа ‘თხრილისა’, лѣд ‘ყინული’— лѣда ‘ყინულისა’: ძველ რუსულში იყო აგრეთვე ნათესაობით ბრუნვაში рѡва; ძველ რუს. იყო ნათეს. ბრ. лѣда. მაგრამ ისეთი სიტყვების ანალოგიით, როგორცაა, მაგ., лѡн—лѡна ‘შუბლი’—შუბლისა’ (ძველი სლავეური лѡнъ), лѣн—лѣна ‘სელი’—სელისა’ (ძველი სლავეური лѣнъ), მიღებული გვაქვს рѡа და лѣда; лѡа-სა და лѣна-ში კანონზომიერადაა დაკარგული ხმოვანი л-ს შემდეგ.

აქაც ადგილი აქვს გრამატიკულ ნიველირებას ფონეტიკური ანალოგიის გავლენით.

9. რუს. гнѣзда ‘ბუდეები’, звѣзды ‘ვარსკვლავები’, берѣза—берѣзе ‘არყი-არყს’, несѣм—несѣте ‘მიგვაქვს’—მიგვაქვთ: берѣза-სა და несѣм-ში ѣ კანონზომიერია, რადგანაც რუსულში მოქმედებს (XII საუკუნიდან) შემდეგი ფონეტიკური კანონზომიერება: მახვილიანი ე (არა ძველი ѣ-საგან წარმომდგარი е!) სიტყვის თავკიდურში ან ხმოვნის შემდგომ (=jэ) და დარბილებული თანხმოვნისა და შიშინათა შემდეგ იქცევა jо-დ (სიტყვის თავკიდურში) და о-დ (მის წინ მდგომი თანხმოვნის სილბოს დაცვით), თუ მას (ѣ-ს) მოსდევს მაგარი თანხმოვანი და ან იგი სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოშია; მაგ., სიტყვებში: берѣза, несѣм, ѣлка, моѣ, житьѣ — დაცულია ყველა ეს პირობა თითოეულში შესაბამისად. მაგრამ არაა დაცული ყველა ეს პირობა гнѣзда-სა, звѣзды-სა; берѣзе-სა და несѣте-ში, რადგანაც პირველ ორ სიტყვაში е წარმომდგარია ძველი ѣ-საგან, ხოლო ორ უკანასკნელში მახვილიანი е

არაა მაგარი თანხმონების წინ (3 და 7 რბილია მომდევნო e-ს გამო) და არც სიტყვის ბოლოშია. ამის მიუხედავად (ე. ი. კანონზომიერების დარღვევით) გვაქვს ყველა ამ შემთხვევაში ð.

ეს აიხსნება მხოლოდ ანალოგიის გავლენით: პირველ ორზე (гнѣзда, звѣзды) უმოქმედნია ისეთი სიტყვების ð-ს, სადაც ეს უკანასკნელი კანონზომიერია; მაგ., vessel 'ნიჩაბი', ხოფი' – vessel – 'ნიჩაბი'; აქ e არაა ძველი ð-საგან, მოხვდა მახვილის ქვეშ, v რბილია, c მაგარია; აგრეთვე clезá 'ცრემლი' – clězы 'ცრემლები' და მრავალი სხვა. ანალოგიის შედეგად აქაც ნიველირებულია ამგვარ სიტყვათა გარკვეული ფორმები.

რაც შეეხება берѣе-სა და vessel-ს, ამათზე უმოქმედნია ამავე სიტყვების სხვა ფორმებს, რომლებშიც ð კანონზომიერი იყო; მაგ., берѣза, берѣзу და სხვა, vessel, vesselm: აქ ყველა პირობა დაცულია.

ამგვარად, ð-ს მხრივ ნიველირებულია ასეთი შედგენილობის სახელთა და ზმნათა ფორმები.

10. რუს. нрѳсѳят 'გადაადგენენ' – წარმოითქმის нрѳсѳют, стрѳят 'აშენებენ' – стрѳют; слышат 'ესმის მათ' – слышут; ე. ი. მეორე უღლების ზმნათა აწმყოს მრავლ. რიცხვის მესამე პირში უმახვილო я და а წარმოითქმიან როგორც ю, у. ეს აიხსნება პირველი უღლების ზმნათა ამავე ფორმის გავლენით, სადაც დაბოლოებაში არის ю, у; მაგ.: дѳмают 'ფიქრობენ' решают 'წყვეტენ', пѳшут 'წერენ', рѳжут.

ამგვარად, პირველი უღლების ზმნათა ანალოგიით ნიველირებულია აწმყოს მრავლ. რიცხვის მესამე პირის უმახვილო დაბოლოება.

11. ახალი ფარნგული aimons გვიყვარს' მიღებულია ძველი ფრანგულის amons-ისაგან სხვა პირების (1–3 მხოლ. და 3 მრავლ.) ანალოგიით: ეს ზმნა წარმომდგარია ლათინურის amo-საგან 'მიყვარს'; მახვილიანი მოკლე a ღია მარცვალში იქცეოდა ფრანგულში ai-დ (ლათ. amo, amaſ 'გიყვარს'; amat 'უყვარს' – ფრანგ. j'aime, tu aimes, il aime), მაგრამ მახვილიანი მარცვლის წინ არ იცვლებოდა (ლათ. amamus 'გვიყვარს', amatis 'გიყვართ', amant – 'უყვართ' – ძვ. ფრანგ. amons, amez, მაგრამ aiment). მაშასადამე, ამ კანონის ძალით უნდა გვეჩონოდა დღევანდელ ფრანგულში ისე, როგორც ძველში (amons, amez), მაგრამ იმ პირების ანალოგიით, რომელთაც კანონზომიერად აქვთ ai, ეს ხმოვანი განზოგადდა მთელ პარადიგმაში. აქაც ადგილი აქვს ფორმების ნიველირებას.

ბგერითი კონტამინაცია

კონტამინაცია (ლათ. contaminatio 'შერევა, შერწყმა'), როგორც ითქვა, ანალოგიის ერთგვარი სახეობაა; კერძოდ, ბგერითი კონტამინაცია წარმოადგენს ისეთ ბგერითს ცვლილებას მოცემულ სიტყვაში, რომელიც შედეგია ასოციაციურად დაკავშირებული ორი სიტყვის ბგერობრივი შერევისა. ზემომოყვანილი ბგერითი ანალოგიის ნიმუშებიდან ზოგი შესაძლოა კონტამინაციის ნიმუშებადაც მივიჩნიოთ.

ასეთია, მაგ.: უმფროსი, რომელშიც მოცემულია მასთან ასოციაციურად დაკავშირებული უმცროსი-ს მ; დაღმართი, ნურაინ, দে-вять. კონტამინაციის შედეგია აგრეთვე უმართებულო დიალექტობრივი რასთვის, რომელშიც -ს ნაცვლად გვაქვს ა: კონტამინირებულია რისთვის და რატომ. ასეთივეა დიალექტობრივი მითარ მათარ მისი და სხვა.

სხვა ენებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ ბგერითი კონტამინაციის შემდეგი ნიმუშები: რუს. муравей 'ჭიანჭველა' მიღებულია ორი ფონეტიკურად ასოცირებული სიტყვის კონტამინაციის შედეგად: морушеи 'ჭიანჭველა' (ხალხური) + муравя 'მოლი, მღელი'.

ხალხური ლათინური grevis 'მძიმე' წარმოადგენს კლასიკური ლათინურის gravis-ის 'მძიმე' და levis-ის 'მსუბუქი' კონტამინირების შედეგს.

გერმ. დიალექტ. Erdtöffel 'კარტოფილი' მიღებულია Erdapfel-ისა 'მიწივაშლა' და Kartoffel-ის კონტამინაციით.

2. ზოგიერთი უცხოური ფონეტიკური ტარმინი

ფონეტიკაში და, საერთოდ, ენათმეცნიერებაში ხშირად იხმარება, წინა თავებში განხილულს გარდა, კიდევ რამდენიმე უცხოური ტერმინი; მათგან ზოგიერთი მოძველებულიცაა, მაგრამ მათი ცოდნა მაინც საჭიროა. მომყავს ასეთი ტერმინები მოკლე განმარტებითურთ ანბანურ რიგზე.

1. ა ნ ა პ ტ ი ქ ს -ი (ბერძნ. — ἀνπαρτσω ('გა)ვშლი' ('გა)ვმართავ'), უფუნქციო ხმოვნის განვითარება სიტყვაში; ა ნ ა პ - ტ ი ქ ს უ რ ი ხ მ ო ვ ა ნ ი . ამავე მნიშვნელობით იხმარება ს ვ ა რ ა ბ ჰ ა ქ ტ ი (ძველ ინდურად 'ხმოვნის ამოყრა, ზრდა.' მაგ., ბერძნული δραχμή (ფულის ერთეული) ლათინურში ნასესხებია drachuma-ს სახით. ლათ. pouclum 'ჭიქა, ბოკალი' < poclum. მთიულური კირწყილი < ძველი კრწყილი, თუშ., ფშავ. კურკო < ძველი კრკო.

2. ა პ ო კ ო ჰ ე (ბერძნ. ἀποκοπή 'მოკვეცა ბოლოში'), სიტყვის ბოლოს ბგერის ან ბგერათა მოკვეცა-ფონეტიკურად (ახლად >ახლა) ან ხელოვნურად, მაგ., ავტომობილი); რუს. мол < молвил 'თქვა'. დაიჭი < დაიჭირე, მოიტა < მოიტანე და სხვა.

აქედან ზმნა: ბ გ ე რ ი ს ა პ ო კ ო პ ი რ ე ბ ა .

3. ა ფ ე რ ე ზ ი ს -ი (ბერძნ. ἀφαιρέσις 'წართმევა'), სიტყვის თავში ბგერის დაკარგვა; მაგ., დიალექტ. პილო<პილო, რკო<რკო, ლათ. lis 'დავა, ჩხუბი'<stlis; ინგლ. I'm<I am 'მე ვარ', ამავე მნიშვნელობით იხმარება კ რ ა ზ ი ს ი .

4. დ ი ე რ ე ზ ი ს -ი (ბერძნ. διαίρεσις 'გაყოფა'), დიფთონგის დაშლა შემადგენელ სრულ ხმოვნებად; მაგ., ძაკობ>იაკობ, слѣчай შემთხვევა'- слѣчай 'შემთხვევები'.

5. ე ლ ი ზ ი ა (ლათ. elisio 'გამოწურვა'), სიტყვის შიგნით ან ბოლოში ხმოვნის ამოვარდნა; მაგ., ბლის<ბალის; ფრანგ. l'ami 'შეგობარი'<le ami. ე ლ ი დ ი რ ე ბ უ ლ ი ზ მ ო ვ ა ნ ი .

6. ე ნ თ ე ზ ი ს -ი. (ბერძნ. ἔνθεσις 'ჩასმა') ანუ ე პ ე ნ -თ ე ზ ი ს ი (ბერძნ. ἐπι+ἔνθεσις 'შიგ ჩასმა'), სიტყვის შიგნით უფუნქციო თანხმოვნის განვითარება; მაგ., გვიმბრა<გვიმრა, კამბჩი<კამეჩი; დიალექტ. ანგრე<აგრე. რუს. ხალხ. ндрав<нрав 'ჩუღება'; ლათ. emptus 'ნაყიდი'<emo 'კვიდულობ', გერმ. eigentlich 'ნამდვილი, საკუთრივი'.

7. ე პ ე ნ თ ე ზ ი ს -ი (იხ. წინა ტერმინი), იხმარება აგრეთვე ისეთი ბგერათგადასმის აღსანიშნავად, რომელიც დაკავშირებულია რ-ლ-სთან; მაგ., ხაინდრაჟა<ხანდრაჟა, შაინძე<შანიძე, წოვა თუშურად მაირამ<მარიამ; ოსური მაირამთჲ 'მარიამობისთვე'<მარიამთჲ, ბერძნ. φαίνω 'ვამჟღავნებ, ვაშუქებ'< φαίνω. ე პ ე ნ -თ ე ზ ი ს უ რ ი მ ო ვ ლ ე ნ ა .

8. ე პ ი თ ე ზ ი ს -ი (ἐπιθεσις 'თავდასხმა'), სიტყვის ბოლოს უფუნქციო ბგერის დართვა; მაგ., გერმ. Habicht 'ქორი'<ძვ. გერმ. ha-bech, oder 'ანუ, ან'<ode.

9. კ ო ნ ტ რ ა ქ ც ი ა (ლათ. contractio 'შეკუმშვა'); მეზობლობაში მყოფი ორი ხმოვნის შერთვა ერთ ხმოვნად; მაგ., დელოფალი<დედაუფალი, нет (ძველი нѣтъ)<не+есть; ლათ. dego 'ვაცილებ, მიმყავს' <de+ago; გერმ. nicht 'არა'< ni-wicht 'არა რაიმე'. ზ მ ო ვ ა ნ თ ა კ ო ნ ტ რ ა პ ი რ ე ბ ა .

10. კ რ ა ზ ი ს -ი (ბერძნ. χρῆσις 'შერევა') კონტრაქციის ერთი სახეობა: წინა სიტყვის ბოლო ხმოვნის შერთვა მომდევნო სიტყვის თავკიდურ ხმოვანთან; ამის ნიმუშია დედოფალი (იხ. წინა ტერმინი).

11. ლ ი ე ზ ო ნ -ი (ფრანგ. liaison 'შეერთება, შეკავშირება'), ჰიატუსის (იხ. ეს) ასარიღებლად თანხმოვნის ჩართვა სიტყვის ბოლო ხმოვანსა და მომდევნო სიტყვის თავკიდურ ხმოვანს შუა; მაგ., ფრანგ.

nous—წამოითქმის nu, მაგრამ ხმოვნით დაწყებული სიტყვის წინ წარმოითქმის s გამჟღერებული სახით (z): nous allons 'მივდივართ'—nu z alǎ.

12. ს ა ნ დ ჰ ი (ძველი ინდური sandhi შეერთება), ფონეტიკური მოვლენები სიტყვის თავსა და ბოლოში (გ ა რ ე გ ა ნ ი ს ა ნ დ ჰ ი) ან სიტყვის შიგნით (შ ი ნ ა გ ა ნ ი ს ა ნ დ ჰ ი); მაგ., ლიეზონი (იხ.) წარმოადგენს გარეგან სანდჰის, ხოლო ეპენტეზის (იხ.) შინაგანს.

13. ს ვ ა რ ა ბ ჰ ა ქ ტ ი (იხ. ანაპტიქსი).

14. ს ი ნ ე რ ე ზ ი ს -ი (ბერძნ. συνίρεσις 'შეკუმშვა'), მეზობლად მყოფი ორი ხმოვნის აღმავალ დიფთონგად შეერთვა; მაგ., იაკობ>აკობ.

15. ს ი ნ კ ო ჰ ე (ბერძნ. συν-κοπή 'ჩეხა, მუსრვა'), სიტყვის შიგნით ორ თანხმოვანს შუა ბგერის ჩავარდნა (დაკარგვა); იგივე ელიზია სიტყვის შიგნით (იხ. ელიზია). ხ მ ო ვ ნ ი ს ს ი ნ კ ო ჰ ი რ ე ბ ა .

16. ჰ ი ა ტ უ ს -ი (ლათ. hiatus 'ნაპრალი, პირის გაღება'), ორი ხმოვნის უშუალო მეზობლობა სიტყვის შიგნით (დაუწერია, დროება) ან სიტყვის ბოლო ხმოვანსა და მომდევნო სიტყვის შუა (არა აქვს, რა უნდა). ზოგიერთი ენა ერიდება ჰიატუსს და თავიდან იცდენს მას სხვადასხვა გზით: კონტრაქციით (და კრაზისით) ან ლიეზონით (იხ. ესენი).

თავი მათი

გერათსხალგალოვის კანონოშიერება და 'ფონაზიკური კანონი'

1. შედარებითი მეთოდი

ბერათა ის მრავალგვარი ცვლილება, რაც ზემოთ იყო განხილული (იხ. თავი მეცხრე, გვ. 187-238), იმას მოწმობს, რომ ენის ბერითი მხარე განუწყვეტლივ იცვლება; იცვლება იგი არა მხოლოდ დროის დიდ მონაკვეთებზე-საუკუნეთა განმავლობაში, არამედ, როგორც ვიცით, თვით წარმოთქმის მომენტშივე (იხ. გვ. 187 და შემდ.); არც მეტყველისათვის და არც მსმენელისათვის ეს არაა შესაძენვე: პირველისათვის იმიტომ, რომ იგი ამას უნებურად სჩადის, ხოლო მეორისათვის იმიტომ, რომ მოცემულ ენაზე ყველა სხვა მოსაუბრისაგან იმავე ცვლილებებით ესმის მას იგივე სიტყვები (ვგულისხმობ ერთისა და იმავე ენობრივი კოლექტივის წევრთა ურთიერთ შორის საუბარს, მაგ.; ქართულ სალიტერატურო ენაზე ან ქართულის რომელიმე დიალექტზე.)

მაგრამ საკმარისია ყურადღებით გავაანალიზოთ წარმოთქმული სიტყვა და დავინახავთ, რომ ერთი და იგივე ფონემა, მაგ., ღ სხვადასხვაგვარად წარმოითქმის სიტყვებში *ღარი* და *ღოლი*; მეზობლობის კვალად შეიძლება შეიცვალოს ყველა ბგერა. ასეთ შემთხვევებში დაცულია ერთი ფონემა, ხოლო წარმოთქმაში წარმოდგენილია მისი ერთ-ერთი სახეობა.

არის უფრო ძლიერი ცვლილებებიც რწყემულ წარმოთქმაში: ზოგჯერ ერთ ფონემას შეცვლის ხოლმე სხვა ფონემა. მაგ., ბ შეიძლება იცვალოს წარმოთქმაში *ფ-ღ*: *გობი*, მაგრამ *გოფს*; გ შეიძლება წარმოითქვას როგორც *ქ* *ღარგი*, მაგრამ *ღარქს* და ა. შ.; ეს არის თ ა ნ ა - უ ა მ ი ე რ ი ბგერათცვლილება.

კიდევ უკეთ ჩანს ბგერათცვლილება, რომელსაც ადგილი აქვს დროთა განმავლობაში; მაგ., ძველად იყო *ბჭისკარი*, დღეს გვაქვს *ჭიშკარი*; დაკარგულა ბ, შეცვლილა ს შდ; ძველი ქართ. *კელი*, დღეს, *ხელი*; *კახ* და სხვა.

ამ და მრავალ სხვა შემთხვევაში ჩვენ ეხედავთ ბგერათა ი ს - ტ ო რ ი უ ლ ცვლილებას.

ზოგჯერ ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს მივაკვლიოთ იმ ცვლილებებსაც, რომელთა გამოსავალი წერტილი არაა დადასტურებული მწერლობით; ე. ი. გვაქვს მხოლოდ ცვლილების შედეგი (მაგ., *გოფს*, რომლის გამოსავალი წერტილია *გობ*, ან *ხელი*, რომელიც გამოვიდა *კელისაგან* - აქ ბ-ც და კ-ც დადასტურებულია), მაგრამ არ ვიცით, რის ცვლილების შედეგია.

ამის ნიმუშად ქართულ-ქართველურ ენებში გამოდგება, მაგ., სიტყვა *ძაღლი*-ის ძირის შესატყვისობის საფუძველზე წინარე ფორმის აღდგენა:

ქართ. ძალ-ზანური გოდ- სვან. ჟელ-; სვანურის სპირანტი (ჟ) გვაფიქრებინებს, რომ სპირანტი უნდა ყოფილიყო გამოსავალი როგორც ზანურის ჯ-სა, ისე ქართულის ძ-სათვის; მეგრულში გვექნებოდა ჟ, ხოლო ქართველურში ზ (ზალ- ფუძეში). მაშასადამე, ის ბგერა, რომლის ცვლილებასაც წარმოადგენს ამ სიტყვაში სვან. ჟ და მეგრ. ჯ, უნდა ყოფილიყო ზ.¹

ასეთივე წარმოშობის ძ უნდა გვეკონდეს რძე სიტყვის ძირში: ქართ. რ-ძე (ძე. ქართ. ს-ძე) || ზან. ბ-ჯა ჭან. მ-ჯა, მ-ჟა, ბ-ჯა, ბჟა; მეგრ. ბ-ჯა (ლ) წინად ქართულში უნდა გვეკონოდა ძირი ზე (მდგომარეობა აქ იმითაა გართულებული, რომ ჭანურსა და მეგრულში ძირს დართვია ძ და ბ შესაბამისად, ხოლო ქართულში ლ-რ - ნივთის კატეგორიის მაჩვენებელი აფიქსი).²

ყველა აქ გაანალიზებულ ნიმუშებში მომხდარ ცვლილებას ვადასტურებთ შ ე დ ა რ ე ბ ი ს გზით (იხ. გვ. 9): ფ (გოფს-ში) რომ ძ-ს ცვლილებას წარმოადგენს, ვრწმუნდებით იმით, რომ ვადარებთ ერთმანეთს, ერთი მხრივ, წარმოთქმაში ფ-ს შემცველ ფორმებს, (გოფს, გოფში, გოფთან, გოფთა) და ძ-ს შემცველ ფორმებს, მეორე მხრივ (გობი, გობის, გობმა, გობზე და ა. შ.). ეს შეეხება ერთჟამიერ ბგერათცვლილებებს.

ი ს ტ ო რ ი უ ლ ცვლილებასაც შედარების გზით ვადასტურებთ: ვადარებთ ერთმანეთს, ერთი მხრივ, ძველი მწერლობით შემონახულ სიტყვებს: ბჭისკარი, კელი, ათ-სამ-შეტი იმავე (ან მეტნაკლებად განსხვავებული) მნიშვნელობით მოქმედ დღევანდელ სიტყვებს: ჭიშკარი, ხელი, ცამეტი, მეორე მხრით, და ვრწმუნდებით, რომ მომხდარა ბგერათცვლილება.

ამავე შედარებითი მეთოდით ვადასტურებთ წინარეისტორიულ ბგერათცვლილებასაც (იხ. აქვე ზემოთ ძალ- და რძე-ფუძეთა შესატყვისობრივი ანალიზი).

პირველ შემთხვევაში გვაქვს მოცემულ ენაში თანაჟამიერად მოქმედ ბგერათმოვლენათა შედარება ერთსა და იმავე სიტყვაში; მეორეში - მოცემული ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში (ძველ ქართულსა და ახალ ქართულში) არსებული ერთი და იმავე სიტყვის შედარება მათი ბგერითი შედგენილობის მხრივ; ხოლო მესამე შემთხვევაში ვადარებთ ერთმანეთს ერთისა და იმავე სიტყვის ძირებს *მონათესავე ენებში*.

ეს არის ფონეტიკის შედარებითი მეთოდი, რომელიც ემსახურება ენის ისტორიას.

შედარებითი მეთოდის ნიმუშები რუსული ენიდან. მაგ., სხვადასხვა სახის ძ გვაქვს რუსულ სიტყვებში дасть 'მიცემა' და дуть

¹ იხ. არნ. ჩიქობავას "ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი", 1938, გვ. 82-83. "თუ ის (სვანური ჟელ-ის ჟ) მეორეული არ არისო", დასძენს ავტორი.

² იქვე, გვ. 94.

‘(შე)ბერვა’; სხვადასხვა სახის *a* გვაქვს რუსულში *даль-სა* ‘მისცა’ და *даль-ში* – იმის გამო, რომ პირველ *a*-ს მოსდევს მაგარი *л*, ხოლო მეორეს–რბილი (*л'*). მაგრამ აქ ფონემა არ იცვლება არც ერთ შემთხვევაში (*д, а*).

მაგრამ თუ ავიღებთ, მაგ., სიტყვას *стол* და ვუცვლით მას ბრუნვას (*столá* – ითქმის *стала́*, *столé* – *стал’э*), ვნახავთ, რომ უმახვილობის გამო *o > a*; მაშასადამე, თანაჟამიერად, ცოცხალი მეტყველების ერთსა და იმავე დროს, ბგერა (აქ *o*) შეიცვალა იმდენად, რომ მივიღეთ სხვა ფონემა (აქ *a*). ამავე სიტყვის სხვა ფორმაში მეორე ფონემატური ცვლილებაც გვაქვს: *стал’э*, სადაც *э*-ს წინ მოხვედრის გამო ფონემა *л* (მაგარი) იცვალა სხვა ფონემად (რბილ *л-დ*). აგრეთვე სიტყვაში *труба́* ‘შილი’ გვაქვს *н*, მაგრამ *тр’у́* *нка*-ში წარმოითქმის *п* (*тр’у́пка* ‘შილაკი’) შედარებები: *стол–столá–столé*, *труба́* (*трубу́*, *тру́бы...*)–*тру́пка* (*тру́пка*) – არკვევს, რომ *o* იცვლება *a-დ*, *л–л’-დ*, *н–п-დ*. ესაა თანაჟამიერი ბგერათცვლილებები.

ძველი რუსული ენის ძეგლებში ხშირად ვხვდებით რედუცირებულ (ე. წ. “ყრუ”) ხმოვნებს, რომლებიც იმ დროს გამოიხატებოდნენ *ზ* და *ხ* ნიშნებით (თუ რა ფუნქცია დაეკისრა ამ ნიშნებს იმის შემდეგ, როცა ისინი დაიკარგნენ, როგორც ხმოვნები, ამის შესახებ იხ. გვ. 154, 155, 156); მაგ.: *сѣнь* ‘ძილი, სიზმარი’, *днь* ‘დღე’; *кѣто* ‘ვინ’; *чѣто* ‘რა’; *кнѣга* ‘წიგნი’, *отѣць* (ძველად *ц* რბილი იყო, რაც აღნიშნულია *ѣ*-თი) ‘მამა’ და სხვა მრავალი. თუ შევადარებთ ერთმანეთს, ერთი მხრით, ამათ და, მეორე მხრით, ამავე სიტყვებს დღევანდელ დაწერილობაში, ვნახავთ, რომ *ზ* და *ხ* ხმოვნები ზოგ შემთხვევაში დაკარგულა, ხოლო ზოგში ქცეულა *o-დ* და *e-დ*: *сон–сна*, *ден(ь)* (ეს *ь* დაკარგულია როგორც ბგერა) – *дня*, *кто*, *что*; *книга*, *отец–отца*. ცვლილება უეჭველია, რაც გამოარკვია მოცემული ენის დღევანდელი მდგომარეობის შედარებამ ძველთან, ისტორიულთან.

შედარებამ ისიც გამოარკვია, რომ ცვლილება მომხდარა სრული კანონზომიერებით, სახელდობრ: როცა *ზ* და *ხ* იყვნენ ძლიერ პოზიციაში (ე. ი. სიტყვის პირველ მახვილიან მარცვალში და სიტყვის შიგნით რედუცირებული ხმოვნის შემცველი მარცვლის წინა მარცვლში), იცვლებოდნენ სრულ ხმოვნებად–*o-დ* და *e-დ* შესაბამისად; მაგ. *сѣнь > сон*, *дѣнь > ден(ь)*; *тѣпѣть* ‘თქარა-თქური’ (ცხენისა) *> топот’* *отѣць > отец*; ხოლო იკარგებოდნენ სუსტ პოზიციაში (ე. ი. სიტყვის პირველ უმახვილო მარცვალში, სიტყვის შიგნით სრული ხმოვნის შემცველი მარცვლის წინა მარცვალში და სიტყვის ბოლოში); მაგ.; *кѣто < кто*,

чѣто>что; кнѣига>книга, мнѣо>много, вѣчерá 'გუშინ'> вчерá; лодѣка 'ნავი'> лодка, тѣмнѣ 'ბნელá' > темнѣ; снѣн> сон, днѣн> день.

დღევანდელ რუსულ ენაში მრავალია *y*-ს შემცველი სიტყვა; მაგ; *ý*ხო 'ყური', *л*уч 'სხივი', *к*упить 'ყიდა', *уз*кий 'ვიწრო', *д*угá 'რკალი', *з*უნ 'კბილი' და სხვა მრავალი. მაგრამ საკმარისია შევადაროთ ეს სიტყვები რუსულის ახლო მონათესავე სლავურ ენათა იმავე წარმოშობის სიტყვებს, რომ დავრწმუნდეთ ამ ერთი *y*-ს ორ სხვადასხვა წარმოშობაში:

რუს. *ý*ხო|| ძვ. სლავ. *оухо* (*оу-у*)|| პოლ. და ჩეხ. *ucho*|| სერბ. *ý*χο|| ბულგ. *ухѣ*.

რუს. *л*уч|| ძვ. სლავ. *лоуча*, *лучь* || პოლონ. *luczywo* 'კვარი', || ჩეხ. *louč* 'კვარი' || სერბ. *лýча*, ბულგ. *лучá*.

რუს. *к*упить || ძვ. სლავ. *коупити* || პოლონ. *kupicł* ჩეხ. *koupitil* სერბ. - *кýпити*.

მაგრამ: რუს. *ýзкий* || ძვ. სლავ. *Жзкъ* (*Ж*-ს ჰქვია დიდი იუსი და ბგერითად წარმოადგენს ცხვირისეულ *ო-ს*)|| პოლონ. *wa,zki* (*a* გამოხატავს იმავე ცხვირისეულ *ო-ს*); სერბ. და ბულგარულში ეს *y* წარმოადგენილია არაცხვირისეულით, ისე როგორც რუსულში.

რუს *д*угá || ძვ. სლავ. *дЖга* || პოლონ. *de,ga* (*e* ცხვირისეული *e* არის) ან *da,ga* 'ცისარტყელა'; სერბ. და ბულგარულში არაცხვირისეული ხმოვნებია ამ რუს. *y*-ს შესატყვისად.

რუს. *з*უნ||ძვ. სლავ. *зЖнъ*|| პოლონ. *za,b*; სხვებში არაცხვირისეულია.

ამ შედარებებიდან ვასკენით, რომ პირველი რუს. *y* საერთოა ყველა სლავური ენისათვის, ხოლო მეორე *y* წარმოქმნილია ცხვირისეული *ო-საგან*, რომელიც შერჩენილია ძველ სლავურსა და დღევანდელ პოლონურში.

ამგვარივე შედარებით შეგვიძლია დავადგინოთ, რომ რუსული ენის ზოგიერთი *a*, რომელსაც წინ უძღვის რბილი თანხმოვანი (მაგ., *п*ять – წარმოითქმის *p'at* || ძვ. სლავ. || *пЖтъ* || პოლონ. *pie,c'*) ან *я* (მაგ., *я*зык 'ენა' – წარმოითქმის *ja,зык jизык*|| ძვ. სლ. *┘Жзыкъ*||პოლონ. *je,-zyk*), წარმოქმნილია ცხვირისეული *a-საგან* (ძველი სლავურის *Ж* ნი-

შანს ჰქვია პატარა იუსი და ბგერთად წარმოადგენს ცხვირისეულ ო-ს; ჩ არის ცხვირისეული იოტიანი ე).

აქაც, როგორც ზემოგანხილულ ყველა შემთხვევაში, დასტურდება ბგერათცვლილების კანონზომიერება.

2. ფონეტიკური კანონი

ბგერათცვლილების განხილვამ დაგვარწმუნა, რომ ენის ბგერთი მხარე ღროთა განმავლობაში იცვლება გარკვეული კანონზომიერებით. მაგ., ძველი ქართულის კ იცვალა ბ-დ ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობაში; იმ დიალექტებში, სადაც ეს ცვლილება მოხდა, არ დარჩენილა არც ერთი სიტყვა, რომელშიც ყოფილიყოს ძველად კ და იგი ბ-დ არ ქცეულიყოს.

არა მხოლოდ ისტორიული, არამედ თანაჟამიერი ბგერათცვლილებაც კანონზომიერია; მაგ., ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა (და სუბ. პრეფ. მეორე პირისა) წინაენისმიერ ჩქამიერთა წინ გვევლინება მხოლოდ ს-ს სახით, ხოლო დანარჩენ თანხმოვანთა წინ იმავე ღროს მხოლოდ ჰ-ს სახით (რაც ფონეტიკურად წარმოადგენს ფშვინვიერ შემართვას, იხ. გვ. 110). ყრუ თანხმოვანი მომღვენო მჟღერი თანხმოვნის წინ მჟღერდება და ა. შ.

ბგერათცვლილების ასეთი და უამრავი სხვა კანონზომიერება სუფევს როგორც ქართულში, ისე ყოველ სხვა ენაში. კ-ხ-ს კანონზომიერება იმაში გამოიხატება, რომ იგი საყოველთაოა მოცემულ ენობრივ ერთეულში; შ, ჰ-ს ღიფერენციურებული გამოყენება პრეფიქსად ქართულ ზმნებში განპირობებულია ბგერათმეზობლობით; აგრეთვე ყრუ თანხმოვნის გამჟღერება და ა. შ.

რამდენადაც კანონზომიერება არის კანონთა ერთობლიობა, ამდენად ფონეტიკური კანონის არსებობა არ უნდა იწვევდეს დავას. ამის მიუხედავად, საკამათოდაა ქცეული, მეცხრამეტე საუკუნის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული, საკითხი ფონეტიკური კანონის არსებობის შესახებ: მწვავესა და ხანგრძლივ დავას ჰქონდა ადგილი იმის შესახებ, არსებობს თუ არა ფონეტიკური კანონი და, თუ არსებობს, უგამონაკლისოა იგი თუ არა.

ზოგიერთი გაუგებრობა ამ საკითხში გამოიწვია ტერმინ კ ა ნ ო ნ ი ს სხვადასხვაგვარმა გაგებამ. მეცნიერულ (ამ შემთხვევაში ფონეტიკურ) კანონს არ შეიძლება, რა თქმა უნდა, ჰქონდეს ის იმპერატიული ძალა, როგორც აქვს იურიდიკულ სახელმწიფოებრივ კანონს, იურიდიკული და მეცნიერული კანონები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც წარმოშობით, ისე მიზანდასახულობით: პირველი წარმოადგენს დადგენილ წესს დაამიანთა ურთიერთობის რეგულირების მიზნით, ხოლო მეორე არის დაკვირვების შედეგად მიღებული დასკვნა ღებულების საწით მოვლენათა ერთმანეთთან მიმართების შესახებ.

მაგ., *ქ*-სა და *ჯ*-ს ურთიერთ ისტორიული მიმართების შესახებ დებულება აბსოლუტური ხასიათისაა და ამდენად ეს დებულება მეცნიერულ (აქ ფონეტიკურ) კანონს წარმოადგენს.

მაგრამ "მ ო ვ ლ ე ნ ე ბ ი კ ა ნ ო ნ ზ ე მ დ ი - დ ა რ ი ა" (ლენინი). მაგ., დებულება ს $\|$ ჰ პრეფიქსების დიფერენცირებული გამოყენების შესახებ უკვე იმიტომ არაა აბსოლუტური ხასიათის, რომ იგი შეეხება ქართული ენის განვითარების მხოლოდ გარკვეულ მონაკვეთს (ძველი ქართულისას), და უკვე ძველ ქართულში ეკარგებოდა მას ძალა; დღეს კი იგი აღარ მოქმედებს; მეტიც შეიძლება ითქვას: რადგან არსებობდა ძველ ქართულში სიტყვა *მსვაესი* (*ს*-თი *გ*-ს წინ)¹, რომელმაც გადანაშთის სახით დღემდე მოაღწია (*ზ*-თი), თვით ძველ ქართულში არ ჰქონია ამ დებულებას აბსოლუტური ძალა. ეს ჩანს აგრეთვე იმაში, რომ ჰმ დაკარგა ფონემურობა თანხმოვნების წინ და იქცა მათ ფუნქციურ შემართვად. თუ ამას დაეუმატებთ, რომ პრეფიქსი *ს* გვევლინება კიდევ სამი სხვა სახით (*ზ*, *შ*-*ყ*: *ზღ*-, *შჩ*. - *ჟჟ*-), დავრწმუნდებით, რომ მოვლენა, ჰვშმარიტად, კანონზე მდიდარია.

ჯ-ს კანონი მარტივია და უეჭველი. მაგრამ სირთულე არ გამოიწვევს მეცნიერულ კანონზომიერებას: *ს*/ $\|$ *ჰ*-ს კანონი რთულია, მაგრამ ის მაინც რჩება სახელმძღვანელო წესად, რომელსაც შეგვიძლია ფონეტიკური კანონი ვუწოდოთ.

ბევრი რამ დაწერილია ფონეტიკური კანონებისა და მათი უგამონაკლისობისა თუ უგამონაკლისიანობის შესახებ — მეტწილად პოლემიკური ხასიათისა.

თავდაპირველად ასე მკაფიოდ, მაგრამ გამომწვევად გამოითქვა უგამონაკლისობის დებულება:

1. "ბგერათკანონები მოქმედებენ უგამონაკლისოდ", რასაც ასეთი ფორმულირება მიეცა შემდეგ:

2. "ბგერათცვლილება მიმდინარეობს უგამონაკლისო კანონებისა-მებრ".

პირველ ხანებშივე ეს დებულება წარმოდგენილ იქნა უფრო გაშლილი სახით:

3. "ყოველი ბგერათცვლილება, რამდენადაც იგი წარმოიქმნება მექანიკურად, მიმდინარეობს უგამონაკლისო კანონებისამებრ, ე. ი. ენობრივი კოლექტივის ყველა მონაწილის ბგერათმოძრაობის მიმართულება მუდამ ერთნაირია — იმ შემთხვევის გარდა, როცა ადგილი აქვს დიალექტებად დაშლას, და ცვლილება უგამონაკლისოდ მოედება ხოლმე ყოველ სიტყვას, რომელშიც კი არის ცვლილებაგანცდილი ბგერა ერთნაირ პირობებში".

თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ყველაზე ნაკლებად ანგარიშგასაწევს მკვახედ გამოთქმულ დებულებას:

¹ აკად. არნ. ჩიქობავამ მიმითითა ძველ ქართულში აგრეთვე *მკვაეს*-ის არსებობაზე.

4. “ფონეტიკური კანონები მოქმედებენ ბრმად, ბრმა აუცილებლობით” (90-იანი წლები), საბოლოოდ, ცხარე კამათის შემდეგ, ასეთი სახე მიეცა, უგამონაკლისობის ფორმულას:

5. “ბგერათკანონები, ბუნების კანონების მსგავსად, მოქმედებენ უგამონაკლისოდ, თუ მათ არ არღვევენ სხვა კანონები ან ხელისშემშლელი ცალკეული მიზეზები”.

ამ დებულებათა საერთო ნაკლი იმაში მდგომარეობს, რომ მხედველობაშია მიღებული მეტყველების მხოლოდ არტიკულაციური მხარე და ამით გამორიცხულია სემანტიკური (მეტადრე აშკარადაა ეს გამოთქმული მეოთხე ფორმულაში); ე. ი., ამ დებულებათა მიხედვით, ფონეტიკური ცვლილებები არაა დამოკიდებული იმ სიტყვათა მნიშვნელობაზე, რომლებშიც ფონეტიკური ცვლილება ხდება.

მათგან მაინც გამოირჩევა მეხუთე; გამოირჩევა იმით, რომ იგი მეტ-ნაკლებად ითვალისწინებს სხვა მომენტებსაც. მართალია, ამ დებულებითაც ფონეტიკური კანონები გათანაწორებულია ბუნების კანონებთან (“ბუნების კანონების მსგავსად”), რაც უმართებულოა სამეტყველო ბგერის სოციალურობის გამო, მაგრამ გამოთქმაში “...თუ მათ არ არღვევენ სხვა კანონები ან ხელისშემშლელი ცალკეული მიზეზები” შეიძლება კაცმა იგულისხმოს სიტყვის სემანტიკური მხარეც; კერძოდ, ანალოგიის მოქმედება, რომელსაც გადაჭარბებით დიდ როლს ანიჭებდნენ (მეტადრე გრამატიკულ ანალოგიას, შინაგანს და გარეგანს, პროპორციულ ანალოგიას და სხვ.) ამ დებულების დამცველნი, მეტყველების ელემენტების სემანტიკურ მხარესაც შეიცავს.

ფონეტიკური კანონის მოქმედების უგამონაკლისობის დებულება ითვალისწინებს: 1. ანალოგიის მოქმედებას, 2. სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევასა და 3. უცხოური ენიდან ლექსიკის ნასესხებობას, რომელთაც შეუძლიათ დაარღვიონ ფონეტიკური კანონის უგამონაკლისო მოქმედება. განვიხილოთ ესენი ცალ-ცალკე.

ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედება

ფონეტიკური ანალოგია რომ ფონეტიკური კანონის მართებულად რეალიზებას ხელს უშლის, ჩანს, მაგ., *დადექი*-ში (იხ. ზემოთ გვ. 234): *დადექი-დადეგ* ფონეტიკური კანონისამებრაა (“სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ჩქამიერი თანხმოვანი ყრუვდება”), მაგრამ *დადექი*-ში ფონეტიკური კანონი დარღვეულია, რამდენადაც *ქ* ბოლოში არ მოექცა, მაგრამ მაინც ყრუა. ანალოგიისავე მოქმედების შედეგია *დავექი*, *დავენქი*, რომლებშიც *ქ* არ შეიძლებოდა განვითარებულიყო ფონეტიკურად ანუ ფონეტიკური კანონისამებრ.

ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედების ასეთსავე ნიმუშს წარმოადგენს რუსულში, მაგ., *не ćete* სადაც *ě* არაა ფონეტიკური განვი-

თარების შედეგი (იხ. გვ. 234—237) და, მაშასადამე, ფონეტიკური კანონი (“მახვილიანი e გადადის ē-ში მომდევნო მაგარი თანხმოვნის წინ”), რომელიც დაცულია, მაგ., ნეცეტ-ში, ირღვევა ნეცეტე-ში ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედებით.

ფონეტიკური კანონის დარღვევის ახსნა ფონეტიკური ანალოგიის ასეთი მოქმედებით სრულიად მართებულია; მაგრამ ამ შემთხვევებში მოქმედებს ნეიტრალური ანალოგია, რომელიც, როგორც ითქვა (გვ. 234), არაა დაკავშირებული სიტყვის (ან სიტყვის ფორმის) მნიშვნელობასთან და ამდენად იგი მექანიკურია.

ამასთანავე გვაქვს მრავალი შემთხვევა, როცა მოქმედებს ფუნქციონალური ან მაღიფერენცირებული ანალოგია (იხ. იქვე), რომელიც დაკავშირებულია სიტყვის ან ფორმის მნიშვნელობასთან და წარმართავს ფონეტიკურ ცვლილებას.

ფუნქციონალური ანალოგიის არსებობის ფაქტი არღვევს უგამონაკლისობის დებულებას იმ ნაწილში, რომელიც გამორიცხავს ფონეტიკურ ცვლილებას სიტყვის (ან ფორმის) მნიშვნელობასთან დაკავშირებით (იხ. ზემოთ დებულება მესამე გვ. 246).

ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედების ნიმუშები:

ფონეტიკური რელექციის კანონის (გვ. 217 და შემდ.) ძალით ქართულში სიტყვა *თვალი* ფუძეკუმშვადია: *თვალი—თვლის* (ურმის თვლის); მაგრამ ეს ფონეტიკური კანონი დარღვეულია ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედებით, სახელდობრ, სიტყვის მნიშვნელობის სადიფერენციაციოდ: *თვალი—თვალის* (თვალის სინათლე): ფონეტიკურ ცვლილებას წარმართავს სემანტიკა.

ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედება გვექნება მაშინაც, თუ *თვალს* ჩაეთელიდით იმთავითვე უკუმშველ ფუძედ: მაშინ სადიფერენციაციო დანიშნულება მიეწერებოდა ფუძის შეკუმშვას.

ფუნქციონალური ფონეტიკური ანალოგიის ნიმუშს წარმოადგენს პირველადს ზმნისართებში (სად, მარად, ფრიად) დ-ს დაცულობა, ხოლო ნაენებითარებში (კარგა, მაგრა, ახლა) მისი (თ-დ ქცევა და შემდეგ) დაკარგვა: ფონეტიკური კანონის (“მულერი ჩქამიერი ყრუვდება სიტყვის ბოლოში”) დარღვევა გვაქვს პირველადს ზმნისართებში. მეორე მხრით, ასეთივე ანალოგიის მოქმედებას ვხედავთ დაპირისპირებებში: *კარგათ—კარგა, მაგრათ—მაგრა, ახლათ—ახლა*. აქ დარღვეულია ფონეტიკური კანონი (“სიტყვის ბოლოში დაცულია ენებისთის დ>თ: კაცათ, თეთრათ, კარგათ”) სიტყვათა მხოლოდ გარკვეულ გრამატიკულ კატეგორიაში, სახელდობრ, მეორადს (ნაენებითარ) ზმნისართებში — ისე როგორც პირველებში (სად, და სხვა.).

ორივე შემთხვევაში ფონეტიკურ ვითარებას (დაცულობას თუ დაკარგვას) წარმართავს ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედება და, მაშასადამე, სემანტიკა (აქ არა სიტყვის, არამედ გრამატიკული კატეგორიის, ფორმის სემანტიკა).

როგორც ზემოთ (გვ. 233) იყო ნათქვამი, სევანურში (ლენტეხ.) სიტყვის ბოლოში -დ იცვლება -ტ-დ (აკვადაკვატ), მაგრამ ეს ფონეტიკური კანონი ირღვევა, თუ ეს უ წარმოადგენს ვითარებითის (ქორ-დ 'სახლად', დინა-დ 'ქალიშვილად') ან ზმნის 1 და 2 პირის დაბოლოებას (მაგ., ხუარად, ვართ', ხარად 'ხართ'), ცხადია, იმიტომ, რომ ამ დ-სთან დაკავშირებულია გარკვეული ფორმის მნიშვნელობა. აქაც, მაშასადამე, გვაქვს ფუნქციონალური ანალოგიის მოქმედება, და წამყვანია სემანტიკა.

რუსულიდან ფუნქციონალური ანალოგიის ნიმუშია, მაგ., ზმნის მესამე პირის ტხ დაბოლოების გამაგრებასთან დაკავშირებული ვითარება: ძველ რუსულში იყო *ведѣть* 'მიჰყავს', *ведуть* 'მიჰყავთ'; მეცამეტე საუკუნიდან დადასტურებულია *ведет(ь)*, *ведут(ь)*—ისე როგორც დღესა გვაქვს. სხვა შემთხვევებში -ТЬ (ე. ი. Т') არ გამაგრებულა; არც ინფინიტივში (*писа́ть* 'წერა', *ходи́ть* 'სვლა'), არც არსებით სახელებში (*кость* 'ძვალი', *пу́ть* 'გზა'). როგორც ჩანს, ეს ფონეტიკური ცვლილება მოედო მხოლოდ მესამე პირს და დაუკავშირდა მას ფუნქციონალური ანალოგიის ძალით. ის გარემოება, რომ არსებით სახელებში (*кость* და *სხვ.*) *и-*ს სილბო დაცული იყო სხვა ფორმებით (*кóсти*, *костѣй* და *სხვ.*) მესამე პირში კი არა, ჩვენი დებულების საწინააღმდეგოდ არ გამოდგება, რადგანაც ინფინიტივშიც (*писать*, *ходить*) დაცულია -ТЬ, მაგრამ გამაგრება მისი არ მომხდარა.

უკანასკნელ, მოვიყვანთ ინგლისურიდან ერთ ნიმუშს, სადაც კარგად ჩანს, საერთოდ, სემანტიკის წამყვანი როლი ფონეტიკურ ცვლილებაში:

ცნობილია, რომ ინგლისურში ყრუ ხშული ხმოვნის წინ წარმოითქმის უფრო მეტი ფშვინვიერობით, ვიდრე სიტყვის ბოლოში. მაგ., *pipe*-ში (წარმოითქმის *paip*) 'მილი' პირველი *p* მეტად ფშვინვიერია, ვიდრე ბოლოში; *tempt*-ში (*temt*) 'შეცდენა' პირველი *t* მეტად ფშვინვიერია, ვიდრე მეორე და ა. შ. ინგლისური *at all* 'საერთოდ' ერთ სიტყვადაა გაგებული, და მასში *t*, როგორც ერთ სიტყვაში ხმოვნის წინ მდგომი, მეტად ფშვინვიერია, ვიდრე *at all events*-ში 'ყოველ შემთხვევაში', სადაც *at* ცალკე სიტყვადაა გაგებული, და *t* სიტყვის ბოლოში ექცევა (მესპერსენ).

სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევა

ზემოხსნებული ფონეტიკური კანონი ს/ჰ პრეფიქსების დიფერენცირებული გამოყენების შესახებ უფრო რთულია, ვიდრე კ/ხ-ს ფონეტიკური კანონი; რთულია იმიტომ, რომ მის მოქმედებას წინ ელო-

ბებოდა ორი სხვა ფონეტიკური კანონი; ესენია: 1. “ს, როგორც ჩქამიერი ყრუ თანხმოვანი, მჟღერდება მომდევნო მჟღერი ჩქამიერის წინ” (ამ კანონის ძალითაა, რომ ს//მ მოგვევლინება ხოლმე ზოგჯერ ზ//ს სახით: გასდის-ვა ზღის|ჰ კითხავს);

2. “ს-ზ, როგორც სისინა თანხმოვნები, იქცევიან შიშინა თანხმოვნებად მომდევნო შიშინა წინ” (ამ კანონის თანახმად, ს//მ მოგვევლინება შ//ს სახით: მო შჭრის|ჰ კითხავს, ხოლო ზ//ჰ-ჟ//ჰ სახით: მიუ-ჟჯის|ჰ კითხავს).

ამას შეიძლება დავუმატოთ მესამე ფონეტიკური კანონიც: “ჰ თანხმოვანი კარგავს ფონემურობას (ე. ი. დამოუკიდებელი სამეტყველო ბგერის ხასიათს) და იქცევა მომდევნო ჩქამიერი თანხმოვნის ფშვინვიერ შემართვად” (ამ კანონის ძალით, ჰჰ-ჰჰ-ჰჰ-ში გვაქვს არა ორ-ორი თანხმოვანი, არამედ თითო ფშვინვიერ შემართვიანი, და ს//ჰ გვევლინება ს || რული-ს სახით, ან კიდევ უფრო რთული სახით “ს-ზ, შ-ჟ, ჯ || ნული”-ს სახით).

ამითაა გამოწვეული ს//მ პრეფიქსის კანონის სირთულე: მის რეალიზაციაში ჩაერია სამი სხვა ფონეტიკური კანონი. მაგრამ ეს არ გამოიცხავს ს//ს კანონის წარმოდგენას, როგორც კანონზომიერი ფონეტიკური მოვლენისას.

სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევით აიხსნა აგრეთვე ის “გამონაკლისი”, რომელიც აღმოაჩნდა თანხმოვანთა გადაწევის ფონეტიკურ კანონს (იხ. გვ. 219 და შემდ.).

უცხოური ენიდან ლემსიკის ნასმსხმობა

უცხოური ლექსიკა ყოველ ენაშია მეტ-ნაკლებად, რადგანაც არ არსებობს ისეთი ენა, რომლის მატარებელთაც არ ჰქონოდათ, თავისი ენის არსებობის მანძილზე, მეტ-ნაკლები კულტურული ურთიერთობა სხვა ენაზე მეტყველ ხალხთან.

რადგანაც ცნობილია, რომ ორი ენის ბგერათა სისტემა მუდამ განსხვავებულია ერთმანეთისაგან, საერთოდ, ხოლო მათი ცალკეული ბგერები მეტწილად არ ემთხვევიან ერთმანეთს, ამიტომ ისმება საკითხი: აქვს თუ არა ნასესხებ ლექსიკას რაიმე მნიშვნელობა მოცემული ენის ბგერათა სისტემისათვის, საერთოდ, ხოლო მისი ბგერითი შედგენილობისათვის, კერძოდ? თუ აქვს, რას შესძენს ახალს ამ ფაქტის დადასტურება ჩვენს მსჯელობას ფონეტიკური კანონის გამოუნაკლისობის საკითხზე?

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვენი აზრით, მხოლოდ ნასესხებობას — რა ოდენობისაც არ უნდა იყოს იგი — არ შეუძლია რაიმე ცვლილება შეიტანოს მსესხებელი ენის ბგერათსისტემაში, თუ ლექსიკის სესხება მიმდინარეობს ო რ ე ნ ო ვ ნ ო ბ ი ს გარეშე, ე. ი. თუ მსესხებელი ხალხი არ მეტყველებს იმ ენაზეც, რომლისგანაც სესხულობს, ისევე კარგად, როგორც მშობლიურზე.

ორენოვნობის პირობებში კი უცხოური (აქ, მაშასადამე, მეორე “მშობლიური”) ენის შემთვისებელ ხალხს, მართლაც, ეცვლება წარმოთქმა ლექსიკის დიდი რაოდენობით სესხების უმისოდაც. ამის საყვარელი დამარწმუნებელ ნიმუშს წარმოადგენს ფონეტიკურად გაკავკასიურებული ორი. ენა — ოსური და სომხური, რომლებშიც კავკასიურ ენათა ლექსიკა არც ისე დიდია, მაგრამ ბევრათსისტემა მათი საერთოდ კავკასიურია, მეტადრე ხშულთა სისტემის მხრივ.

ორი ენის ურთიერთობა ერთმანეთზე ფონეტიკური გავლენის მხრივ გაცილებით უფრო რთულია, ვიდრე აქ შეიძლება ამაზე ლაპარაკი. აღვნიშნავ მხოლოდ შემდეგს:

ორენოვნობის შემთხვევაში (ე. ი. როდესაც ამა თუ იმ ხალხს აქვს ორი “მშობლიური” ენა) უცხოური ანუ მეორე “მშობლიური” ენა შემთვისებლის მიერ განიცდება ყოველთვის რაიმე მხრივ უპირატესობის მქონედ; ამის საბუთია ის ფაქტი, რომ ორენოვნობა, როგორც წესი, ცალმხრივია: მეორე ხალხისათვის პირველის (ე. ი. შემთვისებლის) ენა არაა “მშობლიური”; მაგ., საქართველოში (სამხრეთ-ოსეთში) ოსობამ, ჩვეულებრივ, იცის ქართულიც, ხოლო ქართველობამ იმავე ოსთა სოფლებში ოსური, ჩვეულებრივ, არ იცის; ანალოგიურია სომხობის დამოკიდებულება ქართულისადმი და ქართველობისა სომხურისადმი ჩვენში.

ამ ფაქტს იმიტომ აქვს მნიშვნელობა ენის ენაზე გავლენისათვის, რომ მეორე ენის უპირატესობის გრძნობა განაწყობს შემთვისებელს ერთგვარი მიბადვისადმი — შეგნებულად თუ შეუგნებლად, რაც გავლენის ერთ-ერთი ძლიერი ფაქტორთაგანია, კერძოდ ფონეტიკის მხრივ.

ეს იმ შემთხვევაში, როცა მეორე ენის შემთვისებელ ხალხს არ სურს დაივიწყოს თავისი საკუთარი ენა.

მაგრამ ხშირია ისტორიაში შემთხვევები, როცა ერთი ხალხი ცდილობს — ნებით თუ უნებლიედ — მეორე ენით შესცვალოს მშობლიური და თავისი ენა დაივიწყოს. ასეთ პირობებში გავლენა კიდევ უფრო მეტია. ფონეტიკური თვალსაზრისით, პირველ შემთხვევაში ჩვეულებრივ ხდება ხოლმე ორი საარტიკულაციო ბაზისის მეტ-ნაკლები შერევა, რამდენადაც ყოველ მეტყველს აქვს ორი საარტიკულაციო ბაზისი. მეორე შემთხვევაში კი ხდება ერთი საარტიკულაციო ბაზისის თანდათანობით შეცვლა მეორით. თაობათა რიგის მიერ ასეთი შეცვლის პროცესში მნიშვნელოვან ცვლილებას განიცდის შემთვისებლის წარმოთქმა — იქამდე, რომ თაობა შესაძლოა მეტყველებდეს თავის ენაზე სხვა ენის საარტიკულაციო ბაზისით (იმის ნიმუშად, თუ როგორ შეიძლება ეს ხდებოდეს, გამოდგება ქართველი ძველი თაობის ინტელიგენტის რუსულაქცენტრიანი მეტყველება).

მეორე მხრივ, შესაძლებელია ძლიერი ფონეტიკური ცვლილება განიცადოს თვით შეთვისებულმა ენამ შემთვისებლის წარმოთქმაში, როცა შემთვისებელი ხალხი ხდება მემკვიდრე შეთვისებული ენისა, რომლის პირვანდელი მატარებელი გადაშენდება ხოლმე. ამის ნიმუშია

რომანული ენები იტალიის გარეთ, კერძოდ, ფრანგული, რომლის უძველესი პერიოდი წარმოადგენს ხალხურ ლათინურს კელტური მოსახლეობის წარმოთქმაში.

არც სომხურში და არც ოსურში, როგორც ინდოევროპულ ენებში, არ იყო მოსალოდნელი ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი სისტემა და, მით უფრო, ოთხეულებრივი; ასეთი სისტემის შესვლა მათში შესაძლებელი იყო მხოლოდ ორენოვნობის პირობებში, როცა ამ ხალხთა ერთ-ერთი მშობლიური ენა იყო რომელიღაც კავკასიური ენა.

რა თქმა უნდა, ცალკეული უცხოური ბგერის შესვლაც არაა გამორიცხვად მოცემულ ენაში, მაგრამ იგი ვერ დამკვიდრდება მასში, თუ მას არ დაემთხვა იდენტური ბგერის განვითარება თვით შემთვისებელ ენაში.

ამის მშვენიერი ნიმუში მოჰყავს სეპირს (რუს. თარგმანი Язык. Введение в изучение речи, 1934, გვ. 155): მეთოთხმეტე საუკუნეში შედის ინგლისურში *y* (*ü*) ფრანგულიდან ნასესხებ სიტყვებში, მაგ., *value* 'ღირებულება', *nature* 'ბუნება'; მაგრამ მალე იგი გადაიქცა *iu* დიფთონგად, შემდეგ *ju*-დ (=რუს. *ю-ს*).

მაშასადამე, *y*-მ ვერ გაძლო ინგლისურში, რადგანაც იგი არ დაემთხვა მსგავსი ბგერის განვითარებას თვით ინგლისურში.

შემოსული უცხოური ბგერის დამკვიდრების ნიმუშია, მაგ., რუსულის *ф* და ქართულის *ჟ* (იხ. გვ. 191 და შემდ.): მათი დამკვიდრება ამ ენებში შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი დაემთხვა თვით რუსულსა და ქართულში იდენტური ბგერების განვითარების პროცესს.

რაც შეეხება ისეთი სიტყვების სესხებას, რომლებიც შეიცავენ მოცემულ ენაში არარსებულ ბგერებს, მათში ადვილი აქვს ბგერათ-ჩანაცვლებას ანუ სუბსტიტუციას (იხ. გვ. 228 და შემდ.), ე. ი. უცხოურ ბგერას ნასესხებ სიტყვაში ჩაენაცვლება ხოლმე მოცემული ენის ყველაზე ფიზიოლოგიურად ან აკუსტიკურად ახლო ბგერა. საყურადღებოა, რომ ყოველ სიტყვაში, რომელშიც კი არის უცხოური ბგერა, ჩანაცვლება ხდება მსესხებელი ენის მხოლოდ ერთი და იმავე ბგერით. ამ წესმა (ფონეტიკურმა კანონმა) გამონაკლისი არ იცის (ნიმუშები იხ. იქვე). ხოლო იმის შემდეგ, რაც რომ მოხდა უცხოური ბგერის ჩანაცვლება მშობლიურით, მთელი სიტყვა შედის ამ ენის ლექსიკაში სხვა სიტყვათა მარაგის გვერდით, ასე ვთქვათ, ნატურალიზდება იგი და ყველა თავისი ბგერით ემორჩილება ამ ენის ფონეტიკური განვითარების იმ კანონებს, რომლებიც კი განაგრძობენ თავის მოქმედებას (იხ. ქვემოთ), თუ მათ მოქმედებას ხელს არ უშლის სალიტერატურო ენის ნორმები, ერთი მხრით, და ანალოგიის მოქმედება, მეორე მხრით.

ამდენად არა ყოველი ნასესხებობა სცვლის მსესხებელი ენის ბგერათსისტემას, და ნასესხები სიტყვები არ ქმნიან რაიმე გამონაკლისს ფონეტიკური კანონიდან.

ამ უკანასკნელი დებულების საილუსტრაციოდ გამოდგება, მაგ., ძველი ქართულიდან ახალ ქართულში შემოსული აღ- ზმნისწინის ვითარება. ძველი ქართულის აგ-ს შეესატყვისება ახალში ა: *აღდგომა-აღვომა*. დარღვეულია თუ არა შესატყვისობა ახალ ქართულში, რომელშიც იხმარება *აღდგომა*? ერთი შეხედვით, თითქოს, დარღვეულია. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ახალ ქართულად მეტყველის ცნობიერებაში "აღდგომა" აღარაა დაკავშირებული *ღვომა* ფუძესთან, არამედ წარმოადგენს ყოფილი რელიგიური დღესასწაულის სახელწოდებას, გასაგები იქნება, თუ რატომაა მასში დაცული *ღ*: ა-აღარაა ზმნისწინის ელემენტი, იგი სიტყვის გრამატიკულად უფუნქციო ბგერაა. რომ ეს ასეა, ჩანს იმ ბგერათცვლილებებიდან, რომელიც ამ სიტყვამ განიცადა ცოცხალ დიალექტებში: ამბობენ *აღღომა-ს*.

ამასვე ადასტურებს რუს. *крест* 'ჯვარი' (ხალხური *хрѣст*) და *нѣно* 'ცა' (*нѣно* 'სასა').

е *крест* და *нѣно*-ში (და მრავალ მისთანებში), როგორც ძველი სლავურიდან შემოსულ სიტყვებში, მიაჩნიათ გამოწკლისად იმ ფონემატიკური კანონიდან, რომლის თანახმად ასეთ პირობებში *е* უნდა ქცეულიყო *ѣ*-დ (იხ. ზემოთ გვ. 236). რელიგიამ სალიტერატურო ენის გზით თითქოს განამტკიცა, ფონეტიკური კანონის წინააღმდეგ, ამ სიტყვებში *е*. სინამდვილეში (ხალხურში) გვაქვს *хрѣст* და მისგან ნაწარმოებში (უკვე სალიტერატუროშიც) *крѣстный* (*отец*) 'ნათლია'.

რაც შეეხება *нѣно*-ს, აქ, ხსენებულ ფაქტორთან ერთად, *е* განამტკიცა სემანტიკურმა ფაქტორმა: ცოცხალ წარმოთქმაში *еѣ* (*нѣно* 'სასა'), მაგრამ *нѣно*-ში 'ცის' მნიშვნელობით განმტკიცდა *е* *нѣно*-საგან სადიფერენციაციოდ. ესაა ანალოგიის მოქმედების ერთ-ერთი სახე.

3. ფონეტიკური კანონის მოქმედების პირობები

ბგერათცვლილება არაცნობიერი

სამეტყველო ორგანოთა საწარმოთქმო მოძრაობები ისეთივე ავტომატიზებული პროცესია, როგორც ყოველი სხვა მიზანშეწონილად კოორდინირებული მოძრაობები (სიარული, ცურვა, წერა და სხვ.), რომლებსაც ბავშვი ეჩვევა თანდათანობით. ამიტომ საწარმოთქმო მოძრაობები ნორმალურ ცოცხალ მეტყველებაში სრულდება ცნობიერების გარეშე.

ყოველი სამეტყველო წარმოთქმა – ცალკეული ბგერა იქნება ის (როცა სიტყვა ერთი ბგერისაგან შედგება) თუ ბგერათშეერთება სიტყვაში – გაუცნობიერებელია.

რადგანაც, როგორც ვიცით, ყოველი სამეტყველო წარმოთქმა წარმოადგენს, იმავე დროს, ბგერათცვლილებას (იხ. გვ. 187 და შემდ.), ამიტომ ბგერათცვლილებაც გაუცნობიერებელი მოელონა. ცნობილია,

რომ მაგ., ბავშვი ვერ ამჩნევს თავის წარმოთქმის ნაკლს. როგორც წესი, დამთავრებულ მეტყველებიან მოზრდილსაც არა აქვს, ჩვეულებრივ, შეცნობილი თავისი ნორმალური წარმოთქმის ცალკეული ელემენტები; იგი ამჩნევს (გაიცნობიერებს) მას მხოლოდ არასწორი წარმოთქმის შემთხვევაში: თავისივე წაცდენისას ან სხვისი მცდარი წარმოთქმის გაგონებისას.

ბგერათწარმოთქმისა და ბგერათცვლილების ავტომატიზმი უძვეეს საფუძვლად ფონეტიკური მოვლენის კანონზომიერებას, ფონეტიკურ კანონს.

როგორც ის ფონეტიკური მოვლენები, რომელნიც წარმოადგენენ ბგერათცვლილებებს (ასიმილაცია, დისიმილაცია, ბგერათრედუქცია და სხვა), ისევე არაფონეტიკური ფსიქოლოგიური პროცესები, რომელნიც დაკავშირებულნი არიან ბგერათცვლილებასთან (ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედება, ფონეტიკური მოვლენის სემანტიზაცია და სხვა, იხ. თავ-თავის ადგილას), მომდინარეობენ არაცნობიერად, ჩვენდა უნებურად. ამის შედეგია, საბოლოო ანგარიშში, რომ ფონეტიკური კანონი მყარია, მიუხედავად იმისა, რომ მის მოქმედებას შესაძლებელია წინ ეღობებოდეს სხვა ფონეტიკური თუ არაფონეტიკური მოვლენა.

ფონეტიკური კანონის უმჯდუღუღობა დროითა და ადგილით

ფონეტიკური კანონი არსებითად განსხვავდება ბუნების კანონისაგან; და განსხვავდება არა იმიტომ, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ, რომ, თითქოს, ფონეტიკურ კანონში არ ჩანდეს მუდმივი თანაშეფარდება მიზეზსა და შედეგს შორის, არამედ იმიტომ, რომ ბუნების კანონი შეუზღუდავია, ხოლო ფონეტიკური კანონი შეზღუდულია დროითა და ადგილით, როგორც ყოველი სოციალური მოვლენა.

თუ ფონეტიკური კანონი სწორადაა დადგენილი და თუ მიგნებულია მისი დარღვევის მიზეზები, მასში კარგად ჩანს თანაშეფარდება მიზეზსა და შედეგს შორის; მაგრამ ეს ჩანს მხოლოდ გარკვეულ დროში და გარკვეულ ადგილზე.

მაგ., ძველი ქართულის საშუალო ქართულში გადასვლის გარდამავალ პერიოდში მოქმედებდა ფონეტიკური კანონი კ-ს ხ-ღ ქცევისა (გარკვეულ დიალექტებში). ამ კანონმა შეწყვიტა მოქმედება უკვე საშუალო — ქართულში და დღეს იგი აღარ მოქმედებს, რაც ჩანს იქიდან, რომ იგი მტკიცეა და ცუდი გარკვეულ დიალექტებში (ხევსურულში, ფშავეურში და სხვ.).

უძველეს ქართულში, როგორც ჩანს, მოქმედებდა ძლიერი ხმოვანთრედუქციის ფონეტიკური კანონი (იხ. გვ. 224 და შემდ.); შესუსტდა იგი უკვე ძველ ქართულში და შემდეგ შეწყდა სავსებით.

საშუალო ქართულში დაიწყო მოქმედება ფონეტიკურმა კანონმა, რომლის ძალითაც სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მჟღერი ჩქამიერები ყრუდებიან; ეს კანონი არ მოქმედებდა ძველ ქართულში.

ძველ რუსულში ж – ш და ц , ч და რბილი თანხმოვნები იყო; მათგან ж – ш-ს მაგარ თანხმოვნებად ქცევის ფონეტიკური კანონი იწყებს მოქმედებას, ალბათ, XIV საუკუნიდან, ხოლო ц -ს მაგარ თანხმოვნებად ქცევისა – XVI საუკუნიდან.

ყველა აღმოსავლურ სლავურ ენაში (რუსულსა, უკრაინულსა და ბელორუსულში) არსებობდა гы – кы – хы ბგერათკომპლექსები; მათი ги – ки – хи-ში გადასვლის ფონეტიკური კანონი იწყება XII საუკუნიდან; მაგ.; ძვ. რუს. Киевъ > Киев, ძვ. რუს. гыѣнль 'დაღუპვა' > гийбель, ძვ. хытро 'ცბიერად' > хитро, ძვ. რუს. секыра 'ნაჯახი' > секира და სხვა.

ინგლისურ ენაში XV საუკუნიდან იწყება ე. წ. "ზმოვანთა დიდი გადაწევის" ფონეტიკური კანონი (the great vowel shift), რაც მდგომარეობს გრძელ ხმოვანთა დაეწროებაში, და მთავრდება, როგორც ჩანს, XVI ს-ში. მაგ., meet 'შეხვედრა' საშუალო ინგლისურში წარმოითქმოდა me:t (გრძელი ვიწრო e-თი); ამ კანონის მოქმედებით e: > i; დღევანდელი წარმოთქმა i: (mi:t) ამის შედეგია. lead 'წაყვანა' წარმოითქმოდა საშ. ინგლ. le:d (გრძელი ფართო e-თი); აქედან le:d > li:d. do 'კეთება' საშ. ინგლ. წარმოითქმოდა do: (გრძელი ვიწრო o-თი); აქედან du: (გრძელი u-თი). ასევე boat 'ნავი' – საშ. ინგლ. bo:t (ფართო გრძელი o-თი), საიდანაც გვაქვს bout და მრავალი სხვა.

ფონეტიკური კანონის მოქმედება რომ შეზღუდულია დროით, ამის ნიმუშები მრავალია თითოეულ ენაში.

ასევეა შეზღუდული ფონეტიკური კანონის მოქმედება ადგილითაც, ე. ი. გავრცელების საზღვრებით ამა თუ იმ ენაში.

მაგ., ფონეტიკური კანონის მოქმედება ძველი ქართულის ეს გადასვლისა ზდ გავრცელდა ქართული ენის მხოლოდ გარკვეულ ფარგლებში – სალიტერატურო ენასა და, მეტწილად, ბარის დიალექტებში. არ გავრცელდა, მაგ., ხევსურულში, ფშავერში, მოხვეურში, ქიზიყურსა და ინგილოურში და ზოგ სხვაში.

ფონეტიკური კანონი ზმნის ფუძის ე და ი ხმოვნების მასიმილირებული (მაუმილაუტირებული) გავლენისა ზმნისწინთა მიმართ მოქმედებს, მხოლოდ ლიხს გადაღმა; გადმოღმა – არა (ან სპორადულად. იხ. გვ. 200 და შემდ.): დასავლ. წეილო – აღმოსავლ. სალიტერ. წაილო, მეიდა – მოიდა.

ფონეტიკური კანონი “ГЫ – КЫ – ХЫ > ГИ – КИ – ХИ” (იხ. აქვე ზემოთ) გავრცელდა მხოლოდ აღმოსავლურ სლავურებში და არა ყველა სლავურ ენაში.

ე. წ. თანხმოვანთა მეორე გადაწევა შეეხო გერმანიკულ ენათაგან მხოლოდ ზემოგერმანულს (თანხმოვანთა პირველი გადაწევა კი გავრცელდა ყველა გერმანიკულ ენაში გამოუკლებლივ: გუთურში, ინგლისურში, სკანდინავიის ენებში და სხვ.; იხ. გვ. 220 და შემდ.).

i(j) უმლაუტის ფონეტიკური კანონის ძლიერი მოქმედება გერმანულ (დოიჩლანდურ) ენაში დაიწყო ჩრდილოური დიალექტებიდან და შესუსტდა სამხრულ დიალექტთა საზღვარზე. მაგ., მოკლე u-ს უმლაუტი k-ს წინ არ ხდება სამხრულ დიალექტებში: შვაბური (დიალექტ.) stuk ‘ნაჭერი, ნაწილი’, შუად. ლიტერატ.(ჩრდ.) Stück; შვაბ. zruk ‘უკან’ – ლიტერატურ. zurück.

4. ბგერათცვალმბადობის ფაქტორების შესახებ

სამეტყველო ბგერა ცვალმბადია უკვე იმიტომ, რომ იგი სოციალურად გამოყენებული მოვლენაა და განუწყვეტელ ხ მ ა რ ე - ბ ა შ ი ა : როგორც ვიცით, ყოველი წარმოთქმა (ე. ი. ბგერის ხმარება) შეიცავს სამეტყველო ბგერის მეტ-ნაკლებ ცვლილებას.

იმის მიუხედავად, რომ სამეტყველო ბგერა მუდმივ ცვალმბადობაშია, ეს ხელს არ უშლის მას შეასრულოს თავისი სიტყვათგანმასხვავებლობითი დანიშნულება; ხელს არ უშლის, რადგანაც ყოველ მოცემულ მომენტში სამეტყველო ბგერა იცვლება მხოლოდ გარკვეულ საზღვრამდე.

თუ რა საზღვრამდე შეუძლია სამეტყველო ბგერას იცვალოს – თავისი დანიშნულების დაუკარგავად, ჩანს, მაგ., ქართული გ-სა და რუსული r შედარებიდან; ქართულის გ მეტადაა შეზღუდული თავისი ცვალმბადობის საზღვრებით, ვიდრე რუსულის r. ორივეს შეუძლია იცვალოს რამდენიმეგვარად (ორივეს შეუძლია მეტ-ნაკლებად გადმოიწიონ წინ შუაენისაკენ, ან გადაიწიონ უკან, დაკარგონ მეტ-ნაკლებად მჟღერობა, დაირთონ ლაბიალიზაცია და სხვა), მაგრამ თითოეული მათგანი გამოსადეგი რჩება სიტყვათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად. რუსულ r-ს კი, განსხვავებით ქართული გ-საგან, შეუძლია იცვალოს ღ-დაც დანიშნულების დაუკარგავად (სულ ერთია, იტყვიტ ГНДЫ ‘წლები’ თუ ГНДЫ—ორივე ერთსა და იმასვე აღნიშნავს), მაგრამ ქართულს ეს არ შეუძლია (თქვენ ვერ იტყვიტ გერი-ს ნაცვლად ღერი – აქ ორი სხვადასხვა სიტყვაა). ეს იმიტომ ხდება, რომ ქართულს აქვს ორი ფონემა (გ – ღ) იქ, სადაც რუსულს მხოლოდ ერთი (r).

ამით აიხსნება რუსული ენის რ-ს ცვალებადობის მეტი შესაძლებლობა, ქართულის გ-სთან შედარებით, როგორც ყოველ მოცემულ მომენტში, ისე, ვფიქრობ, ისტორიულადაც. ცნობილია რ-ს სხვადასხვაგვარი ცვლილება როგორც საერთოდ სლავურში, რომელსაც აგრეთვე არ გააჩნდა ყ, ისე კერძოდ რუსულში (МХ, МЗ, Ж, З).

ეს კერძოული ფაქტი მიგვიჩივებს ზოგად კანონზომიერებაზე.

ამას შეიძლება ეწოდოს ბგერათცვალებადობის ფ ო ნ ო ლ ო - გ ი უ რ ი მიზეზი.

რამდენადაც მოცემული ენის ასეთი ფონეტიკური ევოლუცია გამომდინარეობს ამ ენის ბგერათშეერთების პროცესიდან, ამდენად მას შეგვიძლია ეწოდოთ ბგერათცვალებადობის შ ი ნ ა გ ა ნ ი ფ ა ქ ტ ო რ ი .

ბგერათცვალებადობის შინაგან ფაქტორთა რიგისაა აგრეთვე საარტიკულაციო ბაზისის ცვალებადობა.

საარტიკულაციო ბაზისი, რომელიც, როგორც ვიცით (იხ. გვ. 49 და შემდ.), წარმოადგენს ბგერათსაწარმოთქმო ორგანოების თავისებურ მოწყობას უშუალოდ საარტიკულაციო მოძრაობათა წინ და ამიტომ განაპირობებს ამ მოძრაობათა ხასიათს, — დროთა განმავლობაში იცვლება. ბუნებრივია, რომ საარტიკულაციო ბაზისის ცვლილებას ეგუება ბგერათწარმოთქმა. თავის მხრივ, ბგერათცვლილებანი გავლენას ახდენენ საარტიკულაციო ბაზისის შეცვლაზე.

საარტიკულაციო ბაზისის, როგორც სოციალურად გამოყენებული ფიზიოლოგიური მოვლენის, ევოლუცია წარმოადგენს ენაში ბგერათგანვითარების შინაგან ფაქტორს იმ პერიოდებში, როცა ენა ვითარდება სხვა ენასთან შეურევლად. ასეთ პირობებში ენა მთლიანად და, კერძოდ, ფონეტიკურად იცვლება უფრო ნელი ტემპით, ვიდრე მაშინ, როდესაც სა არ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ო ბ ა ზ ი ს ი ს ც ვ ლ ი ლ ე ბ ა გ ა რ ე გ ა ნ ფ ა ქ ტ ო რ ს წარმოადგენს, ე. ი. როდესაც ერთ ენაზე მეტყველი ხალხი გარკვეული გარეშე პირობების ზეგავლენით იცვლის საარტიკულაციო ბაზისს (იხ. გვ. 250 და შემდ.).

როგორც ჩანს, ენის განვითარებაში საერთოდ და, კერძოდ, ბგერათცვლილებაში ყველაზე დიდი ძვრები ენათა შერევის, კერძოდ, საარტიკულაციო ბაზისის გარედან შეცვლის ნიადაგზე ხდება.

მრავალი აზრი გამოთქმულა იმის შესახებ, თუ რა უნდა მივიჩნიოთ ბგერათცვლილების ძირითად მიზეზად. ფიქრობდნენ, მაგ., რომ მ ი ს წ რ ა ფ ე ბ ა კ ე თ ი ლ ხ მ ო ვ ა ნ ე ბ ი ს ა დ შ ი წარმოადგენს ამ მიზეზს. ეს გამორიცხულად უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც ასეთ შემთხვევაში ბგერათცვლილება უნდა გვეცნო შეგნებულ, ნებისმიერ აქტად, რაც შეუძლებელია (იხ. ზემოთ).

ზოგნი ფიქრობდნენ, რომ წარმოთქმის სიადვილისადმი მისწრაფებაა ბგერათცვლის მიზეზი. ვერც ამ აზრს გაეიზიარებთ, რადგანაც ცნობილია, რომ არ არსებობს წარმოთქმის სიძნელე მშობლიურ ენაზე მეტყველებისას.

ყველა სხვა ფაქტორთა შორის (ადგილმდებარეობა — მთიანეთში თუ ბარში, ჰავა და სხვა) ბგერათცვლილებისათვის მნიშვნელოვანია კულტურულ-ისტორიული პირობები, მათ შორის ენათა შერევა, რაც იწვევს საარტიკულაციო ბაზისის რადიკალურ ცვლილებებს (იხ. ზემოთ გვ. 250 და შემდ.).

საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ უმართებულოა ერთი რომელიმე ფაქტორისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მინიჭება ბგერათცვალე-ბადობის მიზეზთა ძიებისას. მაგრამ, თუ არჩევანზე მიდგება საქმე, ასე-თად უნდა ჩაითვალოს, მეტადრე — ბგერათცვლილების განმტკიცების მხრივ, ს ე მ ა ნ ტ ი კ უ რ ი ფ ა ქ ტ ო რ ი შინაგან და გარეგან ფაქტორთა საფუძველზე.

მრავალ შემთხვევაში, როგორც ზემოთ სხვადასხვა ადგილას იყო ნაჩვენები, ბგერათცვლილებაში და, მეტადრე, ბგერათცვლილების განმტკიცებაში, წამყვანი როლი ეკუთვნის სიტყვის ფუძისა თუ ფორმის სემანტიზაციას.¹

ამისვე ნათელსაყოფად მოვიყვანთ კიდევ ერთ ფრიად დამახასია-თებელ ნიმუშს: უმლაუტის რეალიზაციას ძველ ზემო გერმანულში (იხ. გვ. 200 და შემდ.) ხელს უშლიდა, სხვათა შორის, თანხმოვანთა კომ-პლექსები ht, hs და rw, თუ ესენი იდგნენ საუმლაუტო ფუძესა და მანუშლაუტირებელ i(j)-ს შუა; მაგ., არაა უმლაუტირებული a სიტყვებში; ძვ.ზ. გერმ. mahti 'ძალები', wahsit 'იზრდება' და garwen (< garwjan) 'თელვა, ცემა'.² მაგრამ შემდეგ, როდესაც უმლაუტმა მიიღო გრამატი-კული ფუნქცია, წამყვანი შეიქნა არა ფონეტიკური ფაქტორი, როგორც იყო თავიდან უმლაუტი, არამედ სემანტიკური (აქ გრამატიკული), და ამის შედეგად დაძლეულ იქნა ფონეტიკური დაბრკოლება, რომელსაც ჰქმნიდნენ ხსენებული კომპლექსები. დღეს ახალ გერმანულში გვაქვს შესაბამისად: Mächte, wächst და gerben.

აქაც ზოგადი აისახა კერძოულ მოვლენაში. უკანასკნელ, საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი: ნორმალურ საყოველღეო საუბარში ჩვენ წარ-მოუთქვამთ სიტყვებს მეტ-ნაკლები მკაფიობით — იმის მიხედვით, თუ რა სიტუაციაში ვიმყოფებით მოსაუბრის მიმართ (მანძილი, დამოკიდე-

¹ ფონეტიკურ ცვალეობაში სემანტიკური ფაქტორისათვის მართებული მნიშვნე-ლობის მინიჭების საკითხის გარკვევაში, მართალია, სხვა (სახელდობრ, ლესემან-ტიზაციის) ასპექტით, მნიშვნელოვანი ნაბიჯია გადადგმული წინ პროფ. ვ. ი. აბაევის შრომებში:

1) О "Фонетическом законе" (Язык и мышление, I, გვ. 1—14), 2) Язык как идеология и как техника (Язык и мышление, II, გვ. 33—54), 3) Еще о языке как идеологии и как технике (Язык и мышление, VI—VII, გვ. 5—18) და 4) Понятие идеосемантики (Изв. Юго-осетинского Научно-исслед.института АН Грузин-ской ССР. I (V), 1946: 159—169).

² В. М. Ж и р м у н с к и й, История немецкого языка, 1939, გვ. 92.

ბულება მოსაუბრესთან, მოსაუბრის მოთხოვნილება, მისი სმენითი და გაგების შესაძლებლობა და სხვა). თუ ჩვენი მეტყველების მიზანი—გაიგოს მსმენელმა ჩვენი ნათქვამი—მიიღწევა არამკაფიოდ წარმოთქმითაც, ჩვენ არ ვცდილობთ წარმოვთქვათ მკაფიოდ. ასე ხდება, მაგ., ვიწრო ოჯახურ პირობებში, ახლო ამხანაგებში და ა. შ.

რადგანაც ჩვეულებრივი მეტყველება მეტწილად ასეთ პირობებში ხდება, ბგერათცვლილებაც აქ ისახება. ასეთი წარმოშობისაა, ალბათ, სიტყვათშეკვეცა: დიახ<დია ღმერთო, ბიჭოს<ბიჭო სცან, კაცოს(ჭიჭიყ.)<კაცო სცან, ქა<ქალო, დაიჭი(რე), მოიტა(ნე), რუს. с (და-ც 'დიახ, ბატონო', нет-с 'არა, ბატონო'; და სხვა)<сударь<государь 'ხელმწიფე' და მრავალი სხვა.

შესაძლოა ამ ფაქტორს, რომელსაც ს ი ტ უ ა ც ი უ რ ი ფ ა ქ ტ - ო რ ი შეგვიძლია ვუწოდოთ, გაცილებით მეტი მნიშვნელობა ჰქონდეს ბგერათცვალებადობაში, ვიდრე ეს გათვალისწინებული იყო მეცნიერებაში დღემდე.

ნაწილი მეორე

ზოგადი ფუნქციის ზოგიერთი პრობლემა

ფონოლოგიის რამდენიმე საკითხი'

ამ წიგნის პირველი ნაწილის შესავალში განმარტებულია ცნება ფონოლოგია (ანუ ფონემოლოგია) და აღნიშნულია, რომ იგი, როგორც საენათმეცნიერო დისციპლინა, სწავლობს სამეტყველო ბგერას ანუ ფონემას სიტყვათგანმასხვავებლობითი ფუნქციის თვალსაზრისით, გამოდის რამის (ფონემის) აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური რაობიდან.

რამდენადაც ფონოლოგია წარმოადგენს ფონეტიკის იმ ნაწილს (იხ. ქვემოთ), რომელიც სწავლობს სამეტყველო ბგერას ფუნქციის თვალსაზრისით, იმდენად მას (ფონოლოგიას) შეიძლება ეწოდოს აგრეთვე ფუნქციონალური ფონეტიკა:

ფონემა ასრულებს თავის სიტყვათგანმასხვავებლობითს (ანუ დისტინქტურ) ფუნქციას სიტყვებში სხვა ფონემასთან დაპირისპირების გზით.

1. სიზვეთგანმასხვავებლობითი დაპირისპირება

ფონემათდაპირისპირება (ანუ ფონემათობოზიცია) ერთ-ერთი საშუალებაა სიტყვათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად. სიტყვათგანმასხვავებელ საშუალებას წარმოადგენს ზოგ ენაში მახვილიც (მაგ., რუს. *мыка* – *мыка* წვალბა – ფქვილი). ამდენად ფონოლოგიის ფარგლები უფრო ფართოა, ვიდრე ფონემათდაპირისპირება.

ჩვენ მსჯელობას ჯერჯერობით შევზღუდავთ ფონემათდაპირისპირებით, რადგანაც დანარჩენი სახის დაპირისპირებანი საერთოდ ემორჩილებიან იმავე კანონზომიერებას, რომელსაც ფონემათდაპირისპირებას.

როგორც ჩვენ ვარჩევთ ერთმანეთისაგან ორ საგანს ან ორ მოვლენას რაიმე ნიშნეულობით (მაგ., ფერით, სიდიდით, მოყვანილობით, რისამე ქონა-უქონლობით და ა.შ.) ან ყველაფრით ერთობლივ, (მაგ., ქვა და ხე, კამეჩი და ადამიანი, სინათლე და ხმა და ა.შ.) ისე ორ სიტყვას გარეგნულად (ე.ი. შინაარსს გარდა) ვარჩევთ ერთმანეთისაგან მათი ფონემათშედგენილობით: სიტყვის, როგორც ფონემათშეერთების, ნიშნეულობაა მისი ფონემური შედგენილობა. მაგ., ორი სიტყვა "თავი" და "ორმო"

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 2-7.

² ტერმინი ფონემოლოგია ნაკლებად გავრცელებული, ვიდრე ფონოლოგია, მაგრამ სჯობს მას. პირველის უპირატესობა იმაში მდგომარეობს, რომ მიუთითებს ფონემასზე, რაც შეადგენს მის მთავარ შინაარსს; აგრეთვე იმაში, რომ ზოგიერთი ენათმეცნიერი ტერმინს ფონოლოგია ხმარობს ფონეტიკის მნიშვნელობით. ჩვენ ვიხმარებთ ტერმინს ფონოლოგია, როგორც მეტად გავრცელებულს, მაგრამ ფონეტიკაში შემავალი ნაწილის მნიშვნელობით.

ფონემური შედგენილობით ერთობლივ განსხვავებული სიტყვებია: არც ერთი საერთო ფონემა მათ არ გააჩნიათ; ერთი სიტყვის ყველა ფონემა უპირისპირდება მეორის ყველა ფონემას: თ—ო—ს, ა—რ—ს, ე—შ—ს და ო—ო—ს. ეს სიტყვები განსხვავებულია ერთმანეთისაგან მნიშვნელობითაც.

მაგრამ ორი სიტყვის ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად არაა საჭირო, რომ პირველის ყველა ფონემა უპირისპირდებოდეს მეორის ყველა ფონემას; მაგ., "ყელი—ფარი": უპირისპირდებიან ერთმანეთს მხოლოდ სამი პირველი ფონემით, მაგრამ ეს ხელს არ გვიშლის განვასხვავოთ ისინი ერთმანეთისაგან; "ღარი—ფერი": უპირისპირდებიან ურთიერთს ორი პირველი ფონემით; "ცელი—სელი" — მხოლოდ ერთით.

მაშასადამე, საკმარისია ერთი დაპირისპირებაც კი ორ სიტყვაში, რომ ისინი ერთმანეთისაგან განვასხვავოთ.

მაგრამ თუ ორი სიტყვა არაფრით არ უპირისპირდება ერთმანეთს, მათ ვერ განვასხვავებთ ერთმანეთისაგან, თუ არა შინაარსის მიხედვით. ასეთია, მაგ., "ბარი—ბარი", "წელი—წელი", "და—და" და ყველა ე. წ. კომონიმი.

აქედან გამომდინარეობს მნიშვნელოვანი დასკვნა: *ორი სიტყვის ერთმანეთისაგან ფონეტიკური განსხვავება შესაძლებელია მხოლოდ დაპირისპირების გზით და ორი სიტყვის ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად საკმარისია ერთი დაპირისპირებაც.*

რაც ითქვა აქამდე სემანტიკურად განსხვავებულ სიტყვებზე (თავი—ორმო, ყელი—ფარი და სხვა), იგივე ითქმის სიტყვათა ფორმებზეც: სიტყვის ორი ფორმის განსხვავებას ჰქმნის აგრეთვე დაპირისპირება. მაგ., "ცხენი—ცხენს" — დაპირისპირებულია ერთმანეთს — (სახელობითი ბრუნვის დაბოლოება) და —ს (მიც. ბრ. დაბ.); "გზი—დაუ—მზიდავ" — დაპირისპირებულია გ (მეორე პირის ობიექტ. პრეფიქსი) და მ (პირვ. პირის ობიექტ. პრეფ.)

საწარმოთქმო მოძრაობები ავტომატიზებული პროცესია (იხ. ნაწ. I, გვ.250). ამიტომ სიტყვაში შემავალ ფონემათა ხმარება ცოცხალ მეტყველებაში სრულდება გაუცნობიერებლად, ე. ი. თითოეული ფონემა, რომლის სხვა ფონემასთან დაპირისპირებაზე ვლავარაკობდით, გაუცნობიერებულია. მაშასადამე, თვით დაპირისპირებაც წარმოადგენს ჩვევად ქცეულ გაუცნობიერებელ მოვლენას. არავითარ წინასწარ განზრახულ ნებისმიერ დაპირისპირებაზე არ შეიძლება ვილავარაკოთ, როცა ვინილავთ ბუნებრივად წარმოთქმულ სიტყვებს.¹

¹ რა თქმა უნდა, არაა გამორიცხული სალიტერატურო ენაში ხელოვნურად დაპირისპირებული შემთხვევების არსებობა — სიტყვათა მნიშვნელობის სადიფერენციაციოდ; ასეთია, მაგ., ქართულში "რითმა" და "რიტმი", სადაც ხელოვნურადაა დაპირისპირებული თ/ტ, ა/ი; დროთა განმავლობაში, თაობიდან თაობაში, როდესაც ამ დაპირისპირების ხელოვნურობა დაეიწყებას მიეცება, იგი აღარ განსხვავდება ჩვეულებრივი დაპირისპირებისაგან.

დაპირისპირება შეიძლება ხდებოდეს მხოლოდ განსხვავებულ მოვლენათა, ამ შემთხვევაში — განსხვავებულ ფონემათა. მაგრამ ფონემები, როგორც აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური მოვლენა, განსხვავებიან ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად. მაგ., ბ მეტადაა განსხვავებული ქსაგან, ვიდრე ფ-საგან; მართალია, მჟღერობა-სიყრუის თვალსაზრისით, ბ ერთნაირადაა განსხვავებული ქ-ფ-საგან, მაგრამ წარმოების ადგილით ბ და ფ ერთნაირია, ბ და ქ სხვადასხვა. ამიტომ წარმოების ადგილით ბ და ფ ვერ დაუპირისპირდებიან ერთმანეთს, ხოლო ბ-სა და ქ-ს კი შეუძლიათ ამით დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს (მაგ., ბარი-ჭარი, ბერი-ჭერი).

მამასადამე, ფონემები უპირისპირდებიან ერთმანეთს თავისი აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური თვისებებით.

მაგ., ზ უპირისპირდება ს-ს სიტყვებში "ზოლი-სოლი" მხოლოდ ერთი თვისებით, სახელდობრ, მჟღერობით; სხვა რამ ერთმანეთისაგან განმასხვავებელი ნიშნულობა ქართულში მათ არა აქვთ; საკმარისია ზ-მ დაკარგოს მჟღერობა, რომ იგი გაუთანასწორდეს ს-ს; ან პირიქით: საკმარისია ს-მ შეიძინოს მჟღერობა, რომ იგი გაუთანასწორდეს ზ-ს; ორივე შემთხვევაში მათ შორის განსხვავება წაიშლება.¹

იგივე ზ შეიძლება უპირისპირდებოდეს რომელსაღე სხვა ფონემას ორი თვისებით; მაგ., სიტყვებში "ნე ზეი-ნე ზეი" ზ უპირისპირდება ზ-ს მჟღერობითაც (ზ მჟღერია, ზ-ყრუ) და წარმოების ადგილითაც, სახელდობრ, წინაენისმიერობით (ზ წინაენისმიერია, ზ-უკანაენისმიერი). თეორიულად შესაძლებელია ორივე განსხვავების მოშლა ზ-სა და ზ-ს შორის; მაგრამ პრაქტიკულად ქართულში ასეთი რამ არ გვხვდება, ე. ი ქართულში არა გვაქვს შემთხვევა, რომ ზ ყრუვდებოდეს და იმავე დროს კარგავდეს წინაენისმიერობას, ან ზ მჟღერდებოდეს და ამავე დროს კარგავდეს უკანაენისმიერობას.²

ზ-ს აქვს კიდევ მ ე ს ა მ ე დადებითი თვისებაც, რომლითაც მას შეუძლია უპირისპირდებოდეს სხვა ფონემას, — ესაა მისი სპირანტობა. თავისი ს ა მ ი ვ ე თვისებით იგი უპირისპირდება ქს, მაგ., სიტყვებში "ბუზი-ბუქი", "ნაზი-ნაქი", "ზარი-ქარი".

ზ-ს და ქს შორის სამივე განსხვავების მოშლა კიდევ უფრო ძნელი წარმოსადგენია თეორიულადაც, ვიდრე ორი განსხვავებისა.

იმავე ზ-ს აქვს ქართულში (და ზოგიერთ სხვა ენაში), ამ სამი თვისების (მჟღერობის, წინაენისმიერობისა და სპირანტობის) გარდა,

¹ უკეთ: თითოეულ მათგანს აქვს თითო განმასხვავებელი ნიშნულობა; ასეთ ოპოზიციას ეწოდება კორელაცია ანუ კორელაციური ოპოზიცია.

² მართლაც, სიტყვებში "ნაზიან-თასიან" წაშლილია განსხვავება ზ-სა (ნაზი) და ს-ს (თასი) შორის: დაყრუებულია ზ მოძვენო თ-ს წინ; აგრეთვე წაშლილია განსხვავება სიტყვებში "ნაზუნ-თაზუნ" იმავე ბგერებს შორის, მაგრამ აქ გამჟღერებულია ს მოძვენო ზ-ს წინ. კორელაციურ ოპოზიციასში განსხვავების ასეთ მოშლას ეწოდება ნეიტრალიზაცია (იხ. ქვემოთ კორელაცია და ნეიტრალიზაცია).

³ რუსულში გვაქვს ისტორიული მონაცვლეობა /r/: друг-другъ.

ოთხი უარყოფითი ნიშნეულობა, რომლებითაც იგი (ზ) უპირისპირდება სიტყვებში სხვა ფონემებს. ეს ნიშნეულობებია: არააბრუპტივობა, არაცხვირისეულობა (ანუ არანაზალურობა), არაგვერდითობა (ანუ არალატერალურობა) და არამთრთოლობა (ანუ არავიბრანტობა).

ამათგან არააბრუპტივობით უპირისპირდება აბრუპტივ ტ-ს (მაგ., ზარი-ტარი, ზრიალი-ტრიალი, ბა ზა-ბატი,); არაცხვირისეულობით-ცხვირისეულ ნ-ს (მაგ., ზარი-ნარი, გა ზა-განი, ბა ზა-ბანი); არაგვერდითობით-გვერდითს (ანუ ლატერალურ) ლ-ს (მაგ., ზარი-ლარი, ნა ზა-ნალი, ა ზის-ალის); არამთრთოლობით-მთრთოლ (ანუ ვიბრანტ) რ-ს (მაგ., ზოლი-როლი, ნა ზი-ნარი, ა ზის-არის).

შესაძლებელია ზ უპირისპირდებოდეს აგრეთვე შ-საც, მაგრამ ეს დაპირისპირება უფრო რთულია.

განვიხილოთ ცალ-ცალკე ეს ოთხგვარი დაპირისპირება.

ზ უპირისპირდება ტ-ს მხოლოდ ორი ნიშნეულობით-სპირანტობით (ე. ი. ზ სპირანტია, ტ-არა) და არააბრუპტივობით (ე. ი. ზ არაა აბრუპტივი, ტ-არის). დანარჩენი ხუთი ნიშნეულობით (წინაენისმიერობით, მჟღერობით, არაცხვირისეულობით, არაგვერდითობითა და არამთრთოლობით) ზ ვერ დაუპირისპირდება ტ-ს: წინაენისმიერობით-იმიტომ, რომ ორივე (ზ და ტ) წინაენისმიერია; მჟღერობით-იმიტომ, რომ აბრუპტივი არ შეიძლება იყოს მჟღერი (ჩვენ ვერ ვიტყვი: ზ მჟღერია, ტ-არაო); დანარჩენი სამი ნიშნეულობით-იმიტომ, რომ ისინი ერთნაირად ახასიათებენ ზ-საც და ტ-საც.

ორი თვისებით უპირისპირდება ზ აგრეთვე ნ-ს, მაგრამ არა იმავე თვისებებით, რომლებითაც იგი უპირისპირდება ტ-ს: ერთია სპირანტობა, როგორც ტ-ს მიმართ, მეორეა არანაზალურობა, დანარჩენი ხუთი ნიშნეულობით ზ არ უპირისპირდება ნ-ს.

საყურადღებოა, რომ ზ უპირისპირდება როგორც ტ-ს, ისე ნ-ს ორ-ორი ნიშნეულობით, რომელთაგან ერთი დადებითია, მეორე უარყოფითი.

ამგვარადვე უპირისპირდება ზ ლატერალურ ლ-სა და ვიბრანტ რ-ს: პირველს თავისი სპირანტობითა და არალატერალურობით, მეორეს - აგრეთვე თავისი სპირანტობითა და არავიბრანტობით; დანარჩენი ხუთი ნიშნეულობით ზ არ უპირისპირდება მათ შესაბამისად: ლ-სთან დაპირისპირებისას ამ ხუთში შედის არამთრთოლობა, ხოლო რ-სთან - არაგვერდითობა.

რაც შეეხება ზ-ს უფრო რთულ დაპირისპირებას შ-სთან, ეს სირთულე მდგომარეობს იმაში, რომ ზ უპირისპირდება მას (მაგ., სიტყვებში: ნა ზი-ნამი, ზოლი-მოლი, ა ზის-ამის) სამი ნიშნეულობით, რომელთაგან ორი დადებითი თვისებაა ზ-სი (წინაენისმიერობა და სპირანტობა), ხოლო მესამე უარყოფითი (არაცხვირისეულობა).

დაპირისპირებათა ამ ანალიზიდან გამომდინარეობს, რომ ფონემები უპირისპირდებიან ერთმანეთს სიტყვებში თავიანთი აკუსტიკური ფიზიოლოგიური დადებითი ან უარყოფითი ნიშნეულობებით.

მაგრამ სიტყვათგანმასხვაებელ დაპირისპირებაში მონაწილეობას იღებს ფონემის არა ყოველი ფონეტიკური (აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური) ნიშნეულობა, არამედ მხოლოდ ის, რაც გამოდგება სიტყვათა ერთმანეთისაგან განსასხვაებლად ამა თუ იმ ენაში; მაგ., ზ-ს ერთ-ერთი უარყოფითი ნიშნეულობა, სახელდობრ, არააბრუპტივობა გამოდგება ამისათვის მხოლოდ იმ ენებში (კერძოდ, ქართულში), რომლებსაც აქვთ თავის ბგერათსისტემაში აბრუპტივები. რუსულში, მაგ., ეს ნიშნეულობა (არააბრუპტივობა) არაა სიტყვათგანმასხვაებელი ანუ ფონოლოგიური, რადგანაც რუსულს არა აქვს აბრუპტივები.

ამიტომ არააბრუპტივობა ფონოლოგიურია, მაგ., ქართულში, მაგრამ რუსულში—არა.

თვით ცალკეულ ენაშიც აქვს ბგერებს ისეთი აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური თვისებები, რომლებიც შეიძლება არ იყვნენ ფონოლოგიური, ე. ი. სიტყვათგანმასხვაებელი.

ქართულში ზ-ს აქვს ოდნავი მორთოლობა (წინაენის ვიბრაცია კბილების მიმართ). მაგრამ მისი ეს თვისება არაერთარ სიტყვათგანმასხვაებელ როლს არ ასრულებს ქართულში: ზ უპირისპირდება ს-ს მხოლოდ მჟღერობით. მორთოდ რ-ს უპირისპირდება ზ თავისი არამორთოლობით (რ-ს წარმოებისას თრთის ენის წვერი ნუნების მიმართ, რის გამოც მისი მორთოლობა საესებთაა გამოხატული).

იგივე ქართული ზ-ისე როგორც ყოველი ქართული თანხმოვანი—ოდნავ პალატალიზდება (რბილდება) მომდევნო ე და ი ხმოვნების წინ, მაგრამ ქართულ თანხმოვანთა ამ თვისებას არა აქვს სიტყვათგანმასხვაებელი ძალა ანუ ფონოლოგიური ღირებულება. რუსულში კი არაუკანაენისმიერთა იგივე პალატალიზაცია—მართალია, მეტად გამოხატული, ვიდრე ქართულში—ფონოლოგიური ღირებულებისაა (იხ., ნაწ. I, გვ. 111—114).

შეიძლება ითქვას მეტიც: იმავე ზ-ს — ისე როგორც ყოველი ქართული არააბრუპტივის — მჟღერობა ან თ-ს ფშვინვიერობა — არაა ფონოლოგიური ღირებულებისა ქართულის აბრუპტივთა მიმართ, რადგანაც აბრუპტივები არ შეიძლება იყვნენ არც მჟღერი და არც ფშვინვიერი. ამიტომ, რომ ზ უპირისპირდება ტ-ს (მაგ., ზარი—ტარი) არა მჟღერობით, არამედ არააბრუპტივობით; აგრეთვე თ უპირისპირდება იმავე ტ-ს არა ფშვინვიერობით, არამედ არააბრუპტივობით (როგორც ჩვენ ვერ ვიტყვით: ზ მჟღერია — ტ არაა, ისე ვერ ვიტყვით: თ ფშვინვიერია — ტ არაა, რადგანაც აბრუპტივი არ შეიძლება იყოს არც მჟღერი და არც ფშვინვიერი).

ამგვარად ირკვევა, რომ სიტყვათგანმასხვაებლობითს ანუ დისტინქტურ დაპირისპირებას საფუძვლად უძევს აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური ნიშნეულობა — დადებითი (მაგ., ზ:ს, ზ:ხ, ზ:ქ) ან უარყოფითი (მაგ., ზ:ტ, ზ:ნ, ზ:ლ, ზ:რ), მაგრამ არა ყოველ აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურ ნიშნეულობას შეუძლია დაედოს საფუძვლად დისტინქტურ დაპირისპირებას; მაგ., ქართული ზ-ს მორთოლობას და მისსავე

პალატალიზაციას საერთოდ, აგრეთვე მის მჟღერობას აბრუპტივის მიმართ, არ შეუძლია ჰქონდეს დისტინქტური დაპირისპირების ძალა.

მოკლედ: ზ-ს პირველი შვიდი სახის აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურ ნიშნეულობებს ქართულში აქვთ ფონოლოგიური ღირებულება, ხოლო დანარჩენი სამი სახის ნიშნეულობებს ასეთი ღირებულება არა აქვთ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ზ-ს პირველი შვიდი ნიშნეულობა რეალიზდება ჩვენს მეტყველებაში სიტყვათა განსასხვავებლად, ე. ი. ფონოლოგიურად, ხოლო დანარჩენი სამი — არა.

რუსულში რეალიზდება ფონოლოგიურად, მაგალითად, წინაენის-მიერ თანხმოვანთა პალატალიზაცია, მაგრამ არ რეალიზდება ფონოლოგიურად უკანაენისმიერთა იგივე პალატალიზაცია (იხ. ნაწ. I, გვ. 118);¹ რუსულშივე რეალიზდება რ-ს უკანაენისმიერობა და მჟღერობა, მაგრამ არ რეალიზდება მისი ხშულობა (ან ძლიერ შეზღუდულია მისი ხშულობის ფონოლოგიური რეალიზაცია იხ. ნაწ. I, გვ. 7).

ფონემის ნიშნეულობათა დაპირისპირების განხილვისას ნიმუშად მოგვეყვება ზ-ს დაპირისპირება სხვა ფონემებთან; მის მაგივრად შეგვეძლო აგველო რაგინდ ქართული თანხმოვანი და შეგვეჩიხა ქართული სიტყვები, რომლებშიც იგი უპირისპირდება სხვა ფონემებს, — დასკვნას ისეთსავე მივიღებდით: ყოველი ფონემა უპირისპირდება სხვა ფონემას თავისი აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური ნიშნეულობით და ასხვავებს ერთმანეთისაგან სიტყვებს.

ზემოთ მოყვანილი იყო ნიმუშები უმთავრესად თანხმოვანთა ურთიერთდაპირისპირებიდან.

შეიძლება მოვიყვანოთ რამდენიმე ნიმუში ხმოვანთა ურთიერთდაპირისპირებიდანაც.

მაგ., ე უპირისპირდება ო-ს (სიტყვებში: ხელი — ხილი) მხოლოდ ერთი ნიშნეულობით — აწეულობის საფეხურით: ე საშუალო აწეულობისა, ო — მაღლისა; სხვა განსხვავება მათ შორის არაა, რადგანაც ორივე წინა რიგის ხმოვანია.

იგივე ე უპირისპირდება ა-ს (სიტყვებში: ხელი — ხალი) უკვე ორი ნიშნეულობით: რიგით (ე წინა რიგისაა, ა — საშუალოსი) და აწეულობით (ე საშ. აწეულობისაა, ა — დაბალისა); სამი ნიშნეულობით უპირისპირდება ე უ-ს, მაგ., სიტყვებში: სწი—სწი. ე წინა რიგისაა, უ—უკანასი; ე საშუალო აწეულობისაა, უ—მაღალისა, უ—არალაბიალიზებულია, უ—ლაბიალიზებული. მართალია, ე-სა და უ-ს აწეულობის საფეხურები არაექვივალენტურია (ე-ს აწეულობა შეეხება წინაენას,

¹ მართალია, მოიპოვება რუსულში უკანაენისმიერ თანხმოვანთა სილბო-სიმარით დაპირისპირების (მეტადრე კ-კ'-სი) ნიმუშებიც, მაგრამ იმდენად მცირე, რომ კ'-რ'-ხ'-ს ფონემებად მიჩნევა საეჭვოა. ასეთებია, მაგ.: кы'лу — килу' (იწერება килу килу'; ил 'ლაში', килá 'თაქარი') — ისე როგორც такым (так им) — таким (იხ. ქვემოთ); саткóм—сатк'ом (იწერება садком—соткэм; садок 'გალია, მახე' — соткэм 'შეკერავთ').

უსიუკანენას), მაგრამ ეს არ გამოდგება დასაპირისპირებელ ნიშნად, რადგან წინაენის აწეულობის ლაბიალიზებული ხმოვანი ქართულს არა აქვს.

ე, როგორც არალაბიალიზებული ხმოვანი, უპირისპირდება ლაბიალიზებულ ო-ს; უპირისპირდება მას აგრეთვე როგორც წინა რივისა უკანა რივისას (მაგ., სიტყვებში: ცელო-ცოლი, იშენეს-იშენოს, აქეს-აქოს).

ამგვარად, ე თავისი დადებითი (წინარივისეულობა, საშუალო აწეულობა) და უარყოფითი (არალაბიალიზებულება) ნიშნეულობებით უპირისპირდება სხვა ხმოვნებს სიტყვებში.

არაა ძნელი დანარჩენ ხმოვანთა დაპირისპირების დახასიათება და სათანადო ნიმუშების მონახვა.

ფონემათდაპირისპირების შესწავლისას გასათვალისწინებელია შემდეგი: დაპირისპირებულ ბგეროვნობათა ფონოლოგიური განმასხვავებლობა არაა დამოკიდებული მათი ფონეტიკური (აკუსტიკური-ფიზიოლოგიური) ურთიერთგანმასხვავებლობის ოდენობაზე.

მაგ., რუსულში *л* (პალატალიზებული *л*) და *л* (არაპალატალიზებული) ორი სხვადასხვა ფონემაა: *длл* 'სიშორე' (იწერება *длин*) — *длл* 'მისცა'; მაგრამ ქართულში, სადაც წარმოთქმაში მოგვეპოვება ერთმანეთისაგან თითქმის ამდენადვე სიღბო-სიმაგრით განსხვავებული *ლ* (შეად., მაგ., ბალ'ი და ბალს), არაა ორი ფონემა. მაშასადამე, სიტყვათგანმასხვავებლობითი ფუნქციით რუსულში ერთმანეთს უპირისპირდება ორი *л*, ქართულში—არა.

რუსულში ერთმანეთისაგან განსხვავებულია ორი *э*: ერთია პალატალიზებულ თანხმოვანთა შუა, მაგ., *дѣти*-ში (ფონეტ. *д'ЭТ'и*), — ესაა ვიწრო *э*. მეორეა პალატალიზებულ თანხმოვანსა და მომდევნო მაგარ თანხმოვანს შუა, მაგ., *дед* (ფონეტ. *д' ЭТ*), — ესაა ფართო *э*, განსხვავებული ვიწროსაგან უფრო დაბალი აწეულობით. ამ განსხვავებულობის მიუხედავად, რუსულს არა აქვს ორი *э* ფონემა, მაშინ როდესაც, მაგ. ფრანგულში, სადაც ამდენივე განსხვავებაა ორ *e*-ს შუა (მაგ., *ete*-ვიწრო *e*-თი, *mère*—ფართო *e*-თი), ორი *e* ფონემაა, რომლებიც უპირისპირდებიან ერთმანეთს სიტყვათგანმასხვავებლობითი ფუნქციით (შედ. ნაწ. I, გვ. 76).

აქამდე საუბარი გვექონდა ცალკეულ სამეტყველო ბგერათა ურთიერთდაპირისპირების შესახებ. აღმოჩნდა, რომ ფონემა ასრულებს სიტყვათგანმასხვავებლობითს ფუნქციას, როგორც ისეთი სამეტყველო ბგეროვნობა¹, რომელიც მოკლებულია თავისთავადს მნიშვნელობას. ასევე სამეტყველო ბგეროვნობაა მახვილი და ინტონაცია: როგორც ცალკეულ ფონემას არა აქვს რაიმე თავისთავადი მნიშვნელობა, ისე ამა-

¹ სამეტყველო ბგეროვნობა რუს. *речевое звучание*.

თაც; მაგრამ როგორც ფონემას, ისე მახვილსა და ინტონაციას აქვთ დისტინქტური ძალა და, მაშასადამე ფონოლოგიური ღირებულება. მახვილიანობა—უმახვილიანობით უპირისპირდებიან ერთმანეთს სიტყვებში მარცვლები, რის გამოც სხვაელება ერთმანეთისაგან სიტყვები. (მაგ., რუსულში). ინტონაციით შეიძლება განსხვავებული შინაარსით წარმოითქვას ერთი და იგივე სიტყვა, განსხვავდეს ორი სავსებით ერთნაირი შესიტყვება და ა.შ. (იხ. ნაწ. I, გვ. 132 და შემდ.).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს შემდეგი ძირითადი დებულებები:

ა. *დისტინქტური ძალა ანუ ფონოლოგიური (და, მაშასადამე, სოციალური) ღირებულება აქვს სამეტყველო ბგეროვნობის იმ დადებითს ან უარყოფითს აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურ ნიშნეულობას, რომლითაც ის (სამეტყველო ბგეროვნება) უპირისპირდება სხვა ბგეროვნების სხვა ნიშნეულობას სიტყვათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად.* მაგ., ზ, როგორც სამეტყველო ბგეროვნობა, უპირისპირდება (მაგ., სიტყვებში ზარი—სარი) თავისი მუდგრობის ნიშნეულობით ზ-ს, რომელსაც, როგორც სხვა სამეტყველო ბგეროვნობას, აქვს ზ-ს საპირისპირო სხვა ნიშნეულობა — სიყრუე; რუსულში ერთი სიტყვის მარცვალი, როგორც სამეტყველო ბგეროვნობა, უპირისპირდება თავისი მახვილიანობით სხვა სიტყვის უმახვილო მარცვალს სიტყვათა (ან ფორმათა) ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად; მაგ., му'ка—му'ка 'წვალბა—ფქვილი', ру'ки—ру'ки "ხელისა—ხელები", и'зны'—и'зны 'ქოხისა—ქოხები' და ა. შ.

ბ. *სამეტყველო ბგეროვნობის ნიშნეულობათა ფონოლოგიური ღირებულებების მიხედვით ენები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.* მაგ., რუსულში ფონოლოგიური ღირებულება აქვს წინაენისძიერ თანხმოვანთა პალატალიზაციას. ხოლო ქართულში (და ბევრ სხვა ენაში, მაგ., ფრანგ., გერმ., ინგლის.) - არა (იხ. ზემოთ); ქართულში გ-ს ხშულობას აქვს სრული ფონოლოგიური ღირებულება, რუსულში კი რ-ს ხშულობის ფონოლოგიური ღირებულება დაქვეითებულია იმის გამო, რომ სალიტერატურო რუსულს არა აქვს რ-ს საპირისპირო ნაპრალოვანი ფონემა; რუსულში მახვილს სხვა ფონოლოგიური ღირებულება აქვს, ქართულში - სხვა.

გ. *ფონემა არის სამეტყველო ბგეროვნობა, რომელსაც შეუძლია თავისი დადებითი ან უარყოფითი ნიშნეულობებით განასხვაოს ერთმანეთისაგან მეტყველების მნიშვნელოვანი ელემენტები — სიტყვები, შესიტყვებანი.*

2. ფონოლოგია ფონეზიკის ღარგია

ზემოთ საგანგებოდ განვიხილეთ ბგეროვნობათა დაპირისპირების რამდენიმე ნიმუში; ამით ჩვენ გვინდოდა გვეჩვენებინა სრულიად მარტივ ანალიზზე, თუ რა შეაქვს ფონოლოგიას მეთოდოლოგიურად ახალი

ფონეტიკაში: ესაა სამეტყველო ბგერის ანუ ფონემის ფუნქციონალური კვლევა, ფონემათა ფუნქციონალური სისტემატიზაცია. ამდენად წმინდა ფონეტიკას, როგორც მეცნიერებას სამეტყველო ბგერის შესახებ აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიური და ისტორიული თვალსაზრისით, შეემატა დარგი, რომელიც იზილავს სამეტყველო ბგეროვნობას სამეტყველო ღირებულების ანუ ფუნქციის თვალსაზრისით.

ფონოლოგიის ანუ ფუნქციონალური ფონეტიკის შექმნა წარმოადგენს ზოგადი ფონეტიკის, როგორც საენათმეცნიერო დისციპლინის, განვითარებაში ისეთსავე — თუ მეტს არა — მნიშვნელოვან ეტაპს, როგორსაც წარმოადგენდა თავის დროზე ექსპერიმენტული ფონეტიკა.

ამ უკანასკნელმა შესაძლებელი გახადა სამეტყველო ბგერებზე იარაღობრივი დაკვირვება, ბგერით მოვლენათა გრაფიკული გამოსახვა და ამ გზით მათი გაზომვა.

ფუნქციონალურმა ფონეტიკამ ანუ ფონოლოგიამ აღმოაჩინა ფონემის, როგორც ბგეროვნობის, ფუნქციონალური ღირებულება და ამით სამეტყველო ბგერის სოციალური რაობა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ფონეტიკის ეს ახალი დარგი ჩაისახა, განვითარდა და თეორიის სახით ჩამოყალიბდა რუს ენათმეცნიერთა ნაშრომებში. შეიძლება ითქვას, რომ ფონოლოგია რუსული და საბჭოური ენათმეცნიერების მიღწევას წარმოადგენს.

ჯერ კიდევ კავკასიურ ენათა დიდმა რუსმა მკვლევარმა უსლარმა 60-იან წლებში პრაქტიკულად შეამჩნია განსხვავება ბგერასა და ფონემას შორის. მისგან დამოუკიდებლად რუსმა მეცნიერმა ბოდუენ-დეკურტენემ შექმნა ფონემის თეორია, რომლის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია მისი მოწაფეების კრუსევესკისა (გასული საუკუნის ბოლო) და აკად. ლ. შჩერბას (XX საუკ. დასაწყისი) სახელებთან. ცნობილია აგრეთვე აკად. ნ. მარის დამსახურება ფონეტიკის ამ ახალი დარგის შექმნაში; კერძოდ, საყოველთაოდ ცნობილია მის მიერ ფონემის გენეზისური განსაზღვრა: "ფონემა არის საზოგადოებრივად დამუშავებული ბგერა".²

საბჭოთა ეპოქის იმ ენათმეცნიერთაგან, რომლებიც მუშაობენ ფონოლოგიის თეორიულ საკითხებზე ან ფონოლოგიურად შეისწავლიან ამა თუ იმ ენას, აკად. შჩერბას გარდა, დავასახელებთ რამდენი

¹ საყურადღებოა, რომ ისტორიულად დაახლოებით ერთსა და იმავე დროს წარმოიქმნა იდეა როგორც ექსპერიმენტული, ისე ფუნქციონალური ფონეტიკისა (60-იანი წლები). ბოდუენისა და კრუსევესკის მოღვაწეობა ფონოლოგიის დარგში ეკუთვნის გასული საუკუნის 80-იან წლებს, ხოლო ექსპერიმენტული ფონეტიკა მაღალ საფეხურზე ავიდა 90-იანი წლებიდან.

² "Фонема это общественно отработанный звук".

მეს: ავანესოვი, ბერნშტეინი, გვოზდევი, ზიბდერი, იაკოვლევი, კუზნეცოვი, ჟირკოვი, რეფორმატსკი, სიდოროვი, სოკოლოვა, სუნცოვა და სხვები.¹

ბოლშევისა და შჩერბას სკოლიდან არიან გამო-სული პრადის ფონოლოგიური სკოლის მეთაურები ტრუბეცკოვი და იაკობსონი, რომლებიც ძლიერ დაშორდნენ საბჭოურ ფონოლო-გიას.²

კერძოდ, ტრუბეცკოვის აზრით, ფონოლოგია ფონეტიკაზე სრულიად დამოუკიდებელი მეცნიერებაა.

მეორე მხრით, ზოგიერთი ენათმეცნიერი — მეტწილად უცხოელი — უარყოფითად ან ძლიერ სკეპტიკურადაა განწყობილი ამ ახალი მიმართულებისადმი ფონეტიკაში. ცხადია, რომ ეს უკვე მეორე უკიდურესობაა.

ფონოლოგიის სახით ფონეტიკა გამდიდრდა ახალი დარგით, რომელსაც, როგორც ჩანს, უწერია შეასრულოს ფონეტიკისა და, საერთოდ, ენათმეცნიერების განვითარებაში არა ნაკლები როლი, თუ მეტი არა, ვიდრე ექსპერიმენტულმა ფონეტიკამ.

როგორც ვიცით, ზოგადი ფონეტიკის დარგებია აღწერილობითი ფონეტიკა და ისტორიული ფონეტიკა (იხ. გვ 7 და შემდ.). ორივეს საგანია ბგერათა მატერიალური მხარის შესწავლა — ბგერათფიზიოლოგია და ბგერათაკუსტიკა. აღწერილობითი ფონეტიკის

---

¹ А в а н е с о в Р. И. и С и д о р о в В. Н., Очерк грамматики русского литературного языка, 1945. Б е р н ш т е й н С. И., Стих и декламация. "Русская речь", 1927 და Вопросы обучения произношению применительно к преподаванию русского языка иностранцам, 1937; აგრეთვე მისი რეცენზია ავანესოვისა და სიდოროვის წიგნზე ჟურნ. "Русский Язык в школе", 1946. №3-4. Проф. А. Н. Г в о з д е в, О фонологических средствах русского языка, 1919. Зиндер Л. Р. Современный немецкий язык, 1941, Тридцать лет советского общего языковедения, "Известия АН СССР, Отдел. литер. и языка", т VI, в. 5, გვ. 392-393. Вопросы фонетики, 1948. Существуют ли звуки речи? "Известия АН СССР, Отделение литературы и языка", т VI, в. 5 Проф. Я к о в л е в Н. Ф., Таблицы фонетики кабардинского языка", 1923 (литогр. изд.) და Грамматика кабардино-черкесского языка. 1948. Кузнецов П. С., К вопросу о фонематической системе современного французского языка, "Ученые записки моск. городского педагогич. Института", вып. 1, т V. 1941 Проф. Ж и р к о в Л. И. Табассарайский язык, 1948. Р е ф о р м а т с к и й А. А., Проблема фонемы в американской лингвистике, "Ученые записки". Моск. гор. педагог. института, вып 1, т V. 1941. С о к о л о в а В. С., фонетика таджикского языка, 1949. Суицова И. П., Фонема, "Мовознавство" №2, 1934. Академик Щ е р б а Л. В, Фонетика французского языка. 1948.

² კიდევ უფრო დაშორებულია ფონოლოგიის შემქმნელთა ძირითად დებულებებს ე. წ. ამერიკული სკოლა, რომელიც ფონოლოგიის ანუ ფონეტიკის სახელით აშუშავებს სრულიად სხვა საკითხებს.

მეთოდი იყო და არის (მეტადრე XIX საუკ. 90-იანი წლების შემდეგ), უშუალო თვითდაკვირვებასთან ერთად, ექსპერიმენტული ანუ იარაღობრივი დაკვირვება; ისტორიული ფონეტიკის მეთოდია უმთავრესად შედარებითი (იხ. აგრეთვე ნაწ. I, გვ. 242 და შემდ.).

თუ აღწერილობითის მიზანია, რაც შეიძლება მეტი სიზუსტით იყოს აღწერილი თითოეული სამეტყველო ბგერა და მისი შესაძლებელი ცვლებადობა ცოცხალ მეტყველებაში, ისტორიული ფონეტიკა იკვლევს სამეტყველო ბგერათა ცვლილებებს დროთა განმავლობაში და ადგენს ამ ცვლილებათა გარკვეულ კანონზომიერებას; ამით ფონეტიკამ უდიდესი სამსახური გაუწია შედარებითსა და ისტორიულ ენათმეცნიერებას.

ფონოლოგია კი არ აუქმებს და კი არ სცვლის ფონეტიკის საგანსა და მეთოდებს, არამედ მას შეაქვს ფონეტიკაში ახალი ობიექტი და სათანადო მეთოდი: აღწერილობითს ფონეტიკას იგი კვლევის ობიექტად უსახავს სამეტყველო ბგეროვნობათა ფუნქციონალურ ღირებულებას, ხოლო ისტორიულ ფონეტიკას – ენის ბგეროვნობათა ისეთ ცვლილებებს, რომლებიც ვერ პოულობენ ახსნას წმინდა ფონეტიკურად, ე. ი. აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურად.

მოცემული ენის ფონოლოგიურად შესწავლა გულისხმობს და ემყარება ამ ენის ფონეტიკურად (აკუსტიკურ-ფიზიოლოგიურად) შესწავლილობას; უმისოდ შეუძლებელია რომელიმე სერიოზული ფონოლოგიური საკითხის კვლევა. მეტიც შეიძლება ითქვას, თუ რამდენად განვითარდება როგორც აღწერილობითი, ისე ისტორიული ფონეტიკა.

3. ფონემა. ფონემის სახესხვაობა (ბგერა თავისთავადი და ბგერა არათავისთავადი)

ჩვენ ვიცით, რომ რომელსამე სიტყვაში ერთი ბგერის სხვა ბგერით შეცვლას შეუძლია გამოიწვიოს ამ სიტყვის შინაარსობრივი მნიშვნელობის ან ფორმის შეცვლა; მაგ ს-ს შეცვლა ზ-დ სიტყვაში *სარი* შეუცვლის მას შინაარსს: *ზარი*; აგრეთვე ს-ს შეცვლა თ-თი სიტყვაში *აგებს* იწვევს ფორმის შეცვლას: *აგებთ*.

მაგრამ გვაქვს მრავალი ისეთი შემთხვევა, როცა იგივე ს შეიცვლება ზ-დ, მაგრამ სიტყვას არ ეცვლება არც შინაარსი და არც ფორმა. მაგ., სიტყვა *მსგავსი* უფრო ხშირად წარმოითქმის *მზგავსი*. *მისდევს* წარმოითქმის *მიზდევს*, მაგრამ ამის გამო აზრი არ იცვლება არც ერთ შემთხვევაში. ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩვენ შეგვიძლია წარმოვთქვათ როგორც *მსგავსი*, ისე *მზგავსი*, *მისდევს* და *მიზდევს*, მაგრამ ჩვენ ვერ ვიტყვით *სუსტი*-ს ნაცვლად *ზუსტი*, *სარი*-ს ნაცვლად *ზარი* ან *ს*-ს ნაცვლად *ა* ან *ზ*-ს და ძრ. სხვა.

¹ არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ ასეთ ბგერათშენაცვლებას შეუძლია გამოიწვიოს უაზრო სიტყვის შექმნა: *სამი-ზამი* ან *თამი* (ორივე უაზრო)

ასევე შეცვლის სიტყვის აზრს, მაგ., ღ-ს შეცვლა თ-თი: *ღარი-თარი*, *ჯი-თი* და მრ. სხვა, მაგრამ ვერ შეცვლის იმავე ღ-ს თ-თი შენაცვლება შემდეგი სიტყვების აზრს: *ავად-ავათ*, *სხელხართ-სხეთხართ*, *გახდა-გასათ* და სხვ.

რა განსხვავებაა პირველი სახის შენაცვლებასა (*ღარი-ზარი*, *ღარი-თარი*) და მეორე სახის შენაცვლებას (მსგავსი-მზგავსი, *ავად-ავათ*) შორის?

პირველი სახის შენაცვლება თავისთავადია, არაა დამოკიდებული არაფერზე, გარდა ჩვენი ნებისა: გვინდოდა აღგვეღნიშნა გარკვეული საგანი და ვთქვით სარი ან ზარი — იმის მიხედვით, თუ რის აღნიშვნა გვქონდა განზრახული; *ღ-ს* შეცვლა *ზ-თი* არაა განპირობებული მისი ფონეტიკური მდებარეობით, პოზიციით.

პირიქით, მეორე სახის შენაცვლება არაა თავისთავადი, დამოკიდებულია *ღ-სა* და *ღ-ს* ფონეტიკურ მდებარეობაზე, პიზიციაზე: გვინდა თუ არ გვინდა, სულერთია: ჩვეულებრივ რწყულ წარმოთქმაში ჩვენ ვამბობთ *მზგავსი*, *მიზღვეს*, *ავათ*, *სხეთხართ*, *გახათ*. აქ მოქმედებს რეგრესული (*ღ > ზ* მომდევნო *გ-ს* ან *ღ-ს* წინ; *ღ > თ* მომდევნო *ღ-ს* წინ) ან პროგრესული (*ღ > თ* წინმდგომი *ღ-ს* გავლენით) ასიმილაცია, ან სიტყვის ბოლოს კანონი, რომლის ძალითაც ბოლო მჟღერი ჩქამიერი იქცევა ყრუ ჩქამიერად (*ავად > ავათ*).

ხმოენის წინ შესაძლებელია იდგეს როგორც მჟღერი, ისე ყრუ ჩქამიერი (სარი-ზარი, ღარი-თარი), მაგრამ მჟღერი ჩქამიერის წინ შესაძლებელია ცოცხალ წარმოთქმაში მხოლოდ მჟღერი ჩქამიერი, ყრუ ჩქამიერის წინ — მხოლოდ ყრუ (მიზღვეს, მაგრამ სხეთხართ); აგრეთვე ყრუ *ღ-ს* შემდეგ შესაძლებელია მხოლოდ *თ* (და არა *ღ*).

პირველ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს თავისთავადი, პოზიციით განუპირობებელი ბ გ ე რ ა ანუ ფონემა, მეორე შემთხვევაში — არათავისთავადი, პოზიციით განპირობებული ბ გ ე რ ა ანუ ფონემის ს ა ხ ე ს ხ ე ა ო ბ ა.¹ *ღ-ზ* (სიტყვებში სარი-ზარი) და *ღ-თ* (სიტყვებში ღარი-თარი) ფონემებია, მაგრამ იგივე *ზ* (მზგავს-ში ან მიზღვეს-ში) და *თ* (სხეთხართ-ში და ავათ-ში) — ფონემის სახესხვაობაა. მართალია, *ზ-თ*, როგორც *ღ-ღ* ფონემების სახესხვაობები, დაემთხვა *ზ-თ* ფონემებს ამ შემთხვევაში, მაგრამ მათ შორის განსხვავება უჭკველად არის: *ზ* ფონემის ნებისმიერი შეცვლა *ღ-თი* ან *თ* ფონემის შეცვლა *ღ-თი* გამოიწვევს აზრის ცვლას, ხოლო *ზ* სახესხვაობის შეცვლა *ღ-თი* ან *თ* სახესხვაობის შეცვლა *ღ-თი* გამოამჟღავნებს მხოლოდ არამართებულ წარმოთქმას, მაგრამ აზრს ვერ შეცვლის (იხ. ზემოთ).

ზ და *თ* რომ ამ შემთხვევაში *ღ-სა* და *ღ-ს* სახესხვაობაა და არა დამოუკიდებელი ფონემა, იმითაც მტკიცდება, რომ საკმარისია *ზ* და *თ* მოხდნენ ხელსაყრელ პოზიციაში, რომ მიიღონ იმ ფონემის სახე, რომლის სახესხვაობასაც ისინი წარმოადგენენ.

¹ სახესხვაობა=რუს. разновидность.

ზ-სათვის ამ შემთხვევაში ხელსაყრელია ყრუ წინაენისმიერ ზშულთა წინ დგომა: მისტირის, მისწერს, მისჩხაეის და სხვა; ხოლო თ-სათვის – მეღერი ბგერის წინ ყოფნა: ავათ, მაგრამ დაავადება, კაცათ, მაგრამ კაცადი და სხვა.

ფონემის სახესხვაობა რომ შეიძლება არ ემთხვეოდეს მოცემულ ენაში არსებულ სხვა ფონემას, ამის კარგი ნიმუშია ქ-ს არსებობა ქართულ ცოცხალ წარმოთქმაში.

რეგრესული ასიმილაცია და სიტყვების ბოლოს ჩქამიერთა გაყრუების კანონის ძალით, ქართულში – ისე როგორც რუსულში – ხშირია ჯ-ს გაყრუება და, მაშასადამე, ქ-დ ქცევა: ვთესე–წარმოითქმის ქთესე (ისე როგორც რუსულში *втисну́ть* – წარმოითქმის *фти'снут'*), ვხედავ– ქხედაქ (შეად. რუს. *вход–фход, издав–издаф*). ამ შემთხვევებში ქართული ფ (და რუსული ქ-ც) წარმოადგენს ე (რუს. в) ფონემის სახესხვაობას, რომელიც ქართულში არ დაემთხვევა არც ერთ მასში არსებულ ფონემას, რადგანაც ქართულს არა აქვს ქ ფონემა (რუსულში კი დაემთხვა მასში არსებულ ქ-ს).

ფონემის სახესხვაობათა მეტ-ნაკლები დამოუკიდებლობა დაკავშირებულია ფონემის ძლიერ და სუსტ პოზიციასთან.

4. ფონემის კლიერი და სუსტი პოზიცია

ყოველ ფონემას აქვს რამდენიმე ფონეტიკური სახესხვაობა, რომლებითაც იგი ვლინდება წარმოთქმაში; ერთი მათგანი არის მისი ძირითადი სახესხვაობა.

მაგ., გ ფონემას ქართულში აქვს მრავალი ფონეტიკური სახესხვაობა; მათ შორის ძირითადია გ-ს ის სახესხვაობა, რომლითაც იგი ვლინდება ყოველი მეღერი ბგერის წინ (იგულისხმება ყველა ხმოვანიც); მაგ., გაწერა, გვიწერია, გგონია, გღია, გრიალი, გნებაეს და ა. შ.; დანარჩენ სახესხვაობათაგან აღსანიშნავია ის ორი, რომლებითაც გ ემთხვევა ჯ-სა და ე ფონემებს.

გ ვლინდება ე სახესხვაობით ყრუ ფშვინვიერ თანხმოვანთა წინ (გთხოვა–ქთხოვა, გსმენია–ქსმენია, გქონდა–ქქონდა) და სიტყვის ბოლოში (მაგ–მაქ, ადგე–ადექ).

გ ვლინდება ე სახესხვაობით აბრუპტივთა წინ (გტკივა–ქტკივა, გტეხს–ქტეხს, გწერს–ქწერს გყავს–ყყავს).

ამ პოზიციების შენაცვლება გამორიცხულია. ეს იმას ნიშნავს, რომ: გ ფონემა არ რეალიზდება თავისი ძირითადი სახესხვაობით (ე.ი. მეღერად) მომღვენო ფშვინვიერთა და აბრუპტივთა უშუალოდ წინ: არ წარმოითქმის ცოცხალ მეტყველებაში გთხოვა ან გტეხს; აგრეთვე იმას, რომ ე ფონემა არ რეალიზდება თავისი ძირითადი სახესხვაობით (ფშვინვიერად) მომღვენო მეღერ ჩქამიერთა და აბრუპტივთა წინ: წარმოითქმის ცოცხალ მეტყველებაში არა აქვაქეს, აქვიღია, არამედ

აგვაქტს, აკკილია; და იმასაც, რომ *კ* ფონემა არ რეალიზდება თავისი ძირითადი სახესხვაობით (აბრუპტივად) მომდევნო მჟღერსა და ფშვინვიერ ჩქამიერთა წინ: ცოცხალ წარმოთქმაში გვესმის არა რიკგაყრილი, ბაკქვეშ, არამედ რიგგაყრილი, ბაკქვეშ.

აქედან ჩანს, რომ ფონემის ყოველი სახესხვაობა ვლინდება მხოლოდ გარკვეულ პოზიციაში; ამიტომაც, რომ ფონემის ერთ რომელიმე სახესხვაობას (მაგ., *გ* ფონემის ფშვინვიერ სახესხვაობას — *ქ* ს) არ შეუძლია მოხვდეს სხვა სახესხვაობის (მაგ., *კ*-სთვის შესაფერ) პოზიციაში: წარმოითქმის არა ქტეხს, არამედ კტეხს, რადგანაც *ტ*-ს წინ *კ*-ს შესაფერი პოზიციაა და არა *ქ*-სი.

აქედანვე ჩანს, რომ ფონემის ერთი სახესხვაობა შეენაცვლება იმავე ფონემის სხვა სახესხვაობას მხოლოდ განსხვავებულ პოზიციაში: გგონია, მაგრამ ქქონდა, კკილია (იწერება გქონდა, გკილია).

ამიტომაც, რომ ფონემის პოზიციური სახესხვაობა არ შეიძლება იყოს დისტინქტური ამავე ფონემის სახესხვაობასთან დაპირისპირებით (იხ. ზემოთ გტეხს—კტეხს, რომლებიც არაა ერთმანეთისაგან მნიშვნელობით განსხვავებული სიტყვები, რადგანაც *კ* აქ არის *გ* ფონემის პოზიციური სახესხვაობა).

ორი ბგერა ძალიანაც შეიძლება განსხვავებოდეს ერთმანეთისაგან, მაგრამ, თუ არ გვხვდებიან ერთსა და იმავე პოზიციაში, ისინი წარმოადგენენ ერთი ფონემის სახესხვაობას.

მაგ., ქართულში *ვ* გვაქვს მხოლოდ მჟღერი ბგერის წინ, ხოლო *ფ* არასოდეს არ გვხვდება (ე. ი. არ წარმოითქმის) ამავე პოზიციაში; ამიტომ *ვ*—*ფ* წარმოადგენენ ერთი ფონემის (*აქ ვ*-ს) ორ სახესხვაობას, რომელთაგან *ვ* ძირითადია.

ასეთივეა რუსულში *н-ы-с*-ს ურთიერთობა: *н* წარმოითქმის მხოლოდ სიტყვის თავკიდურში და რბილი თანხმოვნის შემდეგ (ил, имя, хскра; нил — წარმოითქმის *н'*ил, дик-д'ик, чист — რუს. *ч* თავისთავად რბილია), ხოლო *ы* არასოდეს არ გვხვდება არც სიტყვის თავკიდურში და არც რბილი თანხმოვნის შემდეგ: იგი გვხვდება მხოლოდ მაგარი თანხმოვნის შემდეგ.

ამიტომ *н-ы* ერთი ფონემის ორი სახესხვაობაა, რომელთაგან *н* ძირითადია.

н-ы-с-ს ურთიერთობისათვის შევნიშნავთ აქვე შემდეგს: პირველი შეხედვით, მაგ., *ныл*-სა და *дым*-ში *н*-სა და *д*-ს სიმაგრე კი არ არის განმასხვავებელი, არამედ *ы* არის მათი სიმაგრის მიზეზი. რომ ეს ასე არის, ჩანს შემდეგიდან:

მაგ., სიტყვათგასაყარზე წინმდგომი სიტყვის ბოლოში თუ გვაქვს მაგარი თანხმოვანი, ხოლო თუ მომდევნო სიტყვა იწყება *н*-თი, ეს *н* წარმოითქმის *ы*-ს სახით: под+ивой—წარმოითქმის падывай, кызне (იწერება *к*

избе), вызбе (в избе), такым нравца (так им нравится), изындии (из Индии).

საყურადღებოა, მაგ., შედარება такым და таким: პირველი შედგება ორი სიტყვისაგან: так им, სადაც კ მაგარია, ხოლო მეორე (таким) წარმოადგენს მრავლობითი რიცხვის მიცემით ბრუნვას такой-საგან: ТАКИМ-ში კ რბილია.

ამგვარად, ფონემის ზოგი სახესხვაობა მეტადაა განპირობებული თავისი ფონეტიკური პოზიციით, ზოგი — ნაკლებად, ე. ი. ზოგი სახესხვაობა მეტადაა დამოკიდებული ფონეტიკურ პოზიციაზე და ამიტომ ნაკლებ თავისთავადია, ზოგი სახესხვაობა კი ნაკლებად დამოკიდებული ფონეტიკურ პოზიციაზე და ამიტომ მეტად თავისთავადია.

ფონემის იმ სახესხვაობის პოზიციას, რომელიც ნაკლებად განპირობებული, ვეძახით ძლიერ პოზიციას, ხოლო მეტად განპირობებულის პოზიციას, — სუსტ პოზიციას. მაგ., ქართული მჟღერი ჩქამიერების ძლიერი პოზიციაა მჟღერი ბგერის წინ მდებარეობა: და, ბუ, დრო, აღვა, ზღვა და სხვა; ხოლო სუსტია მათი პოზიცია მომდევნო ყრუ თანხმოვნის წინ და სიტყვის ბოლოში: ვარდთა (სუსტია დ-ს პოზიცია თ-ს წინ, რის გამოც იგი ყრუვდება: ვართთა), კაცებს (კაცეფს), გაზს (გაზს) და ა. შ.

მეტ-ნაკლებად ყოველი ბგერა განპირობებულია პოზიციურად, ე. ი. აბსოლუტურად ძლიერ პოზიციაში ფონემა თითქმის არ გეხვდება, რადგან ყოველ ენაში იშვიათია მხოლოდ ერთი ბგერის შემცველი სიტყვა.

ფონემის ფონეტიკურად ძლიერი და სუსტი პოზიცია განისაზღვრება აგრეთვე იმით, თუ რა შეიძლება მოუვიდეს ფონემას კორელაციაში ანუ კორელაციურ ოპოზიციაში.

5. კორელაციური ოპოზიცია და ნეიტრალიზაცია

როგორც დაპირისპირებათა განხილვისას იყო ნახსენები, ისეთ დაპირისპირებას, რომლის წევრებს აქვთ მხოლოდ თითო განმასხვავებელი ნიშნეულობა, ეწოდება კორელაციური ოპოზიცია ანუ მოკლედ კორელაცია.

მაგ., ს-ზ წარმოადგენს კორელაციურ ოპოზიციას, რადგანაც თითოეულ მათგანს აქვს, მეორისაგან განსხვავებით, მხოლოდ თითო ნიშნეულობა: პირველს—სიყრუე, მეორეს—მჟღერობა. კორელაციას წარმოადგენს აგრეთვე გ-დ, რომელშიც პირველს აქვს უკანანისმიერობის ნიშნეულობა, მეორისაგან განსხვავებით, ხოლო მეორეს — წინანისმიერობა, პირველისაგან განსხვავებით. აგრეთვე შ-ყ მჟღერობა — სიყრუის მიხედვით.

კორელაციურ ოპოზიციას წარმოადგენს აგრეთვე უარყოფითნიშნეულობიანი დაპირისპირებაც: მაგ., დ-ნ კორელაციაში დ

უპირისპირდება წ-ს არაცხვირისეულობით; დ-ტ-ში დ უპირისპირდება ტ-ს არააბრუპტივობით და ა. შ.

ნიმუშები: სარი-ზარი, აგრე-ადრე, ვაშა-ვაჟა, ღარი-ნარი, ადარე-ატარე...

გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ასეთი დაპირისპირება ანუ კორელაციური ოპოზიცია, როგორც ითქვა, მოიხსნება ხოლმე, ე. ი. კორელატთა შორის განსხვავება წაიშლება; მაგ., ბაღ-ბაჯი, მაგრამ მხოლ. რიცხვ. მიცემითში გვაქვს წარმოთქმაში ბაღს ორივე სიტყვისაგან (ბაღს წარმოთქმის ბაღს), ან ზე თანდებულთან გვაქვს ბაჯზე, ე. ი. ორივე სიტყვისაგან ცოცხალ წარმოთქმაში გვაქვს ბაჯზე (ბაჯზე წარმოთქმის ბაჯზე).

კორელაციაში, გარკვეულ ფონეტიკურ პოზიციაში, განსხვავებულობის წაშლას ეწოდება ნეიტრალიზაცია. ნეიტრალიზდება, მაგ., შ-ე სიტყვებში დოშ-დოჟი როგორც მჟღერი, ისე ყრუ თანხმოვნის წინ: დოჯზე (დოშზე და დოჯზე - ორივე წარმოთქმის ჟ-თი), დოშს (დოჟს და დოშს - ორივე წარმოთქმის შ-თი), დოშთან (დოჟთან და დოშთან - ორივე წარმოთქმის შ-თი); ნეიტრალიზდება კორელაცია დ-თ სიტყვის ბოლოში: უკარნახოდ (კარნახის გარეშე)-უკარნახოთ (ზმნის II პირი); ორივე შემთხვევაში წარმოვთქვამთ ბოლოში თ-ს.

ფონეტიკური პოზიცია, რომელიც არ მოხსნის კორელაციურ ოპოზიციას, რის გამოც თითოეული ფონემა ვლინდება თავისი ძირითადი სახესხვაობით, არის ფონემის ძლიერი ფონეტიკური პოზიცია (მაგ., სარი-ზარი, ბაღ-ბაჯი); ხოლო ის პოზიცია, რომელიც მოხსნის კორელაციურ ოპოზიციას, ე. ი. აუქმებს დაპირისპირებას, რის გამოც ფონემა გვეკლინება თავისი არაძირითადი სახესხვაობით, - არის ფონემის სუსტი ფონეტიკური პოზიცია (მაგ., ბაღს-ბაჯს - ოპოზიცია მოხსნილია, რადგან ზ წარმოთქმის ზ-დ; აგრეთვე დოშს-დოჟს - ოპოზიცია მოხსნილია).

აღსანიშნავია, უკანასკნელ, ენათა შორის განსხვავება ფონეტიკური პოზიციის სიძლიერე-სისუსტის მხრივ ერთსა და იმავე პირობებში. მაგ., ქართულსა, რუსულსა და სალიტერატურო გერმანულში სიტყვის აბსოლუტური ბოლო სუსტი ფონეტიკური პოზიციაა მჟღერობა-სუყრუის კორელაციური ოპოზიციის მხრივ, რადგანაც მჟღერი ჩქამიერი ამ ენებში სიტყვის ბოლოში ყრუვდება; მაგრამ ძლიერია იგივე პოზიცია სვანურსა, ოსურსა, ინგლისურსა და ფრანგულში, რადგანაც ამ ენებში სიტყვის ბოლოს ჩქამიერი არ ყრუვდება.

6. ფონემის ტოლფუნქციანი და უტოლფუნქციო სახესხვაობანი¹

ფონემა ვლინდება, როგორც ვიცით, რომელიმე თავისი სახესხვაობით, რასაც განსაზღვრავს ფონემის ფონეტიკური პოზიცია.

მაგრამ ფონემის ესა თუ ის სახესხვაობა² არ არის ყოველთვის ერთნაირი ღირებულების.

განსხვავებულია ფონემის ორგვარი სახესხვაობა: ერთია ფონემის ტოლფუნქციანი სახესხვაობა, მეორე – ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობა.

ტოლფუნქციანი სახესხვაობა შეიძლება ეწოდოს ფონემის იმ პოზიციურ სახესხვაობას, რომელიც თავის პოზიციაში ასრულებს ისეთსავე დისტინქტურ ფუნქციას, როგორსაც მოცემული ფონემის ძირითადი სახესხვაობა. მაგ., ქართულში *ჟ*-ს გაყრუებული სახესხვაობა (*ფ*) ასრულებს *ჟ*-ს ფუნქციას ყრუ ჩქამიერთა წინ და სიტყვის ბოლოში.

ამ ფუნქციონალური იგივეობის გარდა, დამახასიათებელია ის აგრეგობა, რომ ფონემის ტოლფუნქციანი სახესხვაობა არ ემთხვევა ფონეტიკურად რომელიმე სხვა ფონემას: ასეთია ქართულში *ფ*.

ტოლფუნქციან სახესხვაობას წარმოადგენს ქართულში აგრეთვე მაგ., გაყრუებული *ლ* (მაგ., *სახლს*, *ბოთლს*) ან გაყრუებული *რ* (*ხათრს*, *თრთის*), რომლებიც ისეთსავე დისტინქტურ როლს ასრულებენ, როგორსაც ჩვეულებრივი მჟღერი *ლ* და *რ*, და არ ემთხვევიან ფონეტიკურად სხვა ფონემას.

რუსულში ტოლფუნქციან სახესხვაობას წარმოადგენს, მაგ., *Ы* (იხ. ზემოთ), პალატალიზებული უკანაენისმიერი ჩქამიერი (*რ'*, *რ'*, *რ'*), *ა*

¹ Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. Очерк грамматики рус. литер. языха ч. I. Фонетика и Морфология, 1945. გვ. 39 და შემდ., სადაც პირველადაა მოცემული რუს. სალიტერ. ენის ფონოლოგიური აღწერილობა; კერძოდ, პირველადაა დიფერენცირებული და სახელდარქმეული ფონემის "ვარიაციები" და "ვარიანტები". რაც ჩვენთვის უდრის ტერმინებს – ტოლფუნქციანი სახესხვაობანი და უტოლფუნქციო სახესხვაობანი – შესაბამისად. ზოგ სხვა რამეშიც დავეყრდენით ხსენებულ ავტორებს. კერძოდ, ძლიერ მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია "ვარიაციებითა" და "ვარიანტებით" გამოხატული ცნებების ისეთი დიფერენცირება, როგორც ეს ავტორებს აქვთ მოცემული, მაგრამ ვერ მივინჩიეთ მისაღებად თვით ტერმინები, რომლებიც ძნელი გასარჩევია ერთმანეთისაგან და ამიტომ ძნელად დასამახსოვრებელიც, რაც უკვე აღინიშნა სპეციალურ რუსულ ლიტერატურაში (იხ. ზემოთ გვ 272 ს. ი. ბერნშტეინის რეცენზია).

² ჩვენ ქვემოთ გაუვრბით ტერმინს "ვარიანტი" და ვხმარობთ მის ნაცვლად ტერმინს "სახესხვაობა" – არა მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი კარგად გამოხატავს ვარიანტის შინაარსს, არამედ, უმთავრესად, იმიტომ, რომ ავანესოვისა და სიდოროვის ხსენებულ შრომებში "ვარიანტი" იხმარება არა ზოგადი, არამედ სპეციალური მნიშვნელობით – "ვარიანტი" – სიან დამპირისხირებით. ჩვენი სახესხვაობა შეიცავს როგორც ამ ავტორების ვარიაციას (ჩვენი ტოლფუნქციან სახესხვაობას), ისე მათს ვარიანტს (ჩვენი უტოლფუნქციო სახესხვაობას).

ფონემის სახესხვაობანი, მაგ., სიტყვებში: *МАТЬ, МЯТ, МЯТЬ* (მისი ძირითადი სახესხვაობა გვაქვს, მაგ., სიტყვაში *МАТ*) და ბუერი სხვა.

მაშასადამე, ფონემის ტოლფუნქციანი სახესხვაობას აქვს მისი (ფონემის) ძირითადი სახესხვაობისაგან განსხვავებული დადებითი ან უარყოფითი ნიშნულობა, რომელიც არ გამოდგება დისტინქტური დაპირისპირებისათვის. მაგ., ქართულში *ძ*-ს აქვს, *ჯ*-საგან განსხვავებით სუყრუე, რომლითაც მას არ შეუძლია დისტინქტურად დაუპირისპირდეს სხვა ფონემას. აგრეთვე რუსულში *г*- *к*- *х*-ს აქვთ, *г-к-х*-საგან განსხვავებით, სილბო, რომლითაც მათ არ შეუძლიათ დისტინქტურად დაუპირისპირდნენ სხვა ფონემას.

უტოლფუნქციო სახესხვაობა შეიძლება ეწოდოს ფონემის იმ პოზიციურ სახესხვაობას, რომელიც, ემთხვევა რა ფონეტიკურად სხვა ფონემას, კარგავს იმ ფონემის დისტინქტურ ფუნქციას, რომლის სახესხვაობასაც იგი წარმოადგენს.

მაგ., წვეთი-წვეტი, მაგრამ მიცემითი ბრუნვაა ორივესაგან წვეთს (ასე წარმოითქმის როგორც სიტყვა "წვეთს", ისე "წვეტს"). ამ ნიმუშში *ტ* ფონემის რეალიზაციას (სახესხვაობას) მომდევნო *ს*-ს წინ წარმოადგენს *თ*, რომელიც ფონეტიკურად დაემთხვა იმ *თ*-ს, რომელიც გვაქვს ფონემის სახით წვეთი-ში; ამ დამთხვევის შედეგია ის, რომ მან (*ტ-მ თ-ს* სახით) დაკარგა *ტ*-ს დისტინქტური ფუნქცია: ამ *თ-ს* აღარ აქვს *ტ*-ს ტოლი ფუნქცია.

იგივე ითქმის ისეთ კორელაციურ ოპოზიციებზე, როგორიცაა შემდეგი: *ლოქი-ლოკი*, მაგრამ *ლოქთან* (ასე წარმოითქმის როგორც "ლოქთან", ისე "ლოკთან"). აქაც *ჯ*-ს რეალიზაცია *ქ*დ მომდევნო *თ*-ს წინ დაემთხვა ფონეტიკურად იმ *ჯ*-ს, რომელიც გვაქვს ფონემის სახით *ლოქი*-ში. ამ დამთხვევამ დააკარგინა მას (*ჯ*-ს – *ქ*-ს სახით) დისტინქტური ფუნქცია.

ამიტომ, რომ აღარ განიჩევა წარმოთქმაში ერთმანეთისაგან წვეთს და წვეტს, *ლოქთან* და *ლოკთან* და მრ. სხვა.

თუ შევადარებთ ერთმანეთს ტოლფუნქციანსა და უტოლფუნქციო სახესხვაობებს, დაინახავთ მათ შორის არსებულ განსხვავებას: თუ ტოლფუნქციანი სახესხვაობა ინარჩუნებს იმავე ფუნქციას, რომელიც აქვს ფონემას (ე. ი. მის ძირითად სახესხვაობას), უტოლფუნქციო სახესხვაობა მას კარგავს.

შეძებდე ისეა განსხვავებული შემხედე-საგან (*ძ*-სა და *მ*-ს დაპირისპირების გამო), როგორც შევხედე (*ჯ*-სა და *მ*-ს დაპირისპირების გამო); ეს იმას ნიშნავს, რომ სულ ერთია, რას დაუპირისპირდება შეძებდე-ს – შეძებდე თუ შევხედე. მაშასადამე, *ჯ*-სა და *ძ*-ს ფუნქცია იდენტურია.

პირიქით: სიტყვაში წვეტს ტ-ს რეალიზაცია დაემთხვა თ-ს, რის შედეგადაც მან დაკარგა აქ ფონემის ფუნქცია; აგრეთვე ღოკთან-ში და ა. შ.

უტოლფუნქციო სახესხვაობათა ნიმუშებში სახესხვაობა (თ<ტ, ჯ<კ) დაემთხვა კორელაციის მეორე წვერს: წვეტი-წვეთი, მაგრამ მიცემით ბრუნვაში ორივე წარმოითქმის წვეთს; ღოკ-ღოჯ, მაგრამ -თან თანდებულის წინ ორივე წარმოითქმის ღოკთან.

მაგრამ უტოლფუნქციო სახესხვაობა შესაძლებელია არ ემთხვეოდეს კორელაციის მეორე წვერს და წარმოადგენდეს კორელაციის წვერთაგან განსხვავებულ ბეგრას.

მაგ., იგივე კორელაცია წვეტი-წვეთი (ე. ი. ტ-თ) შესაძლებელია მოიხსნას ღ-ს საშუალებით: წვედზე (ასე წარმოითქმის როგორც "წვეტზე", ისე "წვეთზე"). მაშასადამე, აქ გვაქვს ტ-ს და თ-ს საერთო რეალიზაცია ღ-ს სახით; დ აქ წარმოადგენს ტ-სა და თ-ს უტოლფუნქციო სახესხვაობას: იგი დაემთხვა სხვა ფონემას (ღ-ს), და მას არა აქვს ტ-სა და თ-ს ტოლი ფუნქცია. ანალოგიურია კორელაცია ლიკ-ლიფი (ე. ი. კ-ფ). რომელიც მოიხსნება (ნეიტრალიზდება) ზ-ს სახით: ლიძე-ლიძე და ლიფზე; კორელაცია რიკი-რიფი: რიქში (კ-გ მოიხსნა ჟთი); კორელაცია კული-კუტი: კუთან (ღ-ტ მოიხსნა თ-თი) და ა. შ.

განხილულმა ნიმუშებმა გვიჩვენა, რომ ხშირად არ ჩანს, თუ რომელი ფონემის სახესხვაობას წარმოადგენს ესა თუ ის უტოლფუნქციო სახესხვაობა.

კერძოდ, ორთოგრაფიაში, რომელიც მოითხოვს, რომ წერაში გამოიხატებოდეს ფონემა, ე. ი. ფონემის ძირითადი სახესხვაობა, და არა მისი რომელიმე სხვა სახესხვაობა; უტოლფუნქციო სახესხვაობის წარმოქმნის გამოუცნობლობა ჰქმნის საკმაო დიდ სიძნელეს ისეთი მარტივი ორთოგრაფიის მქონე სალიტერატურო ენაშიც კი, როგორიცაა ქართული (იხ. ნაწ. I, გვ. 175 და შემდ.).

მაგ., სრულიად ბუნებრივია მცირედ წიგნიერ დამწერლობაში ასეთი შეცდომები: ვასთან (ვა ზთან-ის ნაცვლად), თახს (თაღს-ის ნაცვლად), რიქში (რიგში-ის ნაცვლად), ავათ, კაცათ (ავაღ-ის და კაცაღ-ის ნაცვლად) და ა. შ.

იმის გამოსაცნობად, თუ რომელი ფონემის სახესხვაობაა ესა თუ ის უტოლფუნქციო, საჭიროა მოცემული სიტყვა (მაგ., ვასთან-ს თახს-ს ავათ) დაისვას (ან უკეთ: წარმოითქვას) ისეთ ფორმაში თავის ძლიერ პოზიციაში, ე. ი. ისეთ პოზიციაში, სადაც ყველაზე კარგად ჩანს მჟღერისა და ყრუ ჩქამიერთა განსხვავებულობა.

ავიღოთ მცირედ წიგნიერის მიერ დაწერილი ვასთან და თასთან. საკმარისია დამწერმა იცოდეს მჟღერი ჩქამიერის ძლიერი პოზიცია, ე. ი.,

¹ წმინდა ორთოგრაფიულ საკითხთა შორის ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობის მართლწერა ერთ-ერთ ძნელ საკითხად ითვლება სალიტერატურო ქართულში.

რომ მუდგერი და ყრუ ჩქამიერების განსხვავებულობა ჩანს ხმოვნებისა და სონორების წინ, და შეცდომას არ დაუშვებს (იგულისხმება, რა თქმა უნდა, რომ დამწერმა იცის დასაწერი სიტყვის შინაარსეული მნიშვნელობა: ვა ზი-თასი, ვა ზად - თასად, ვა ზები - თასები (ხმოვნების წინ), ვა ზმა-თასმა, ვა ზნი-თასნი (სონორების წინ).

აქდან ჩანს, რომ "ვასთან"-ის *ს* ყოფილა ზ-ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობა; ხოლო "თასთან"-ის *ს* ყოფილა ს-ფონემის ძირითადი სახესხვაობა.

ამგვარადვე გამოირკვევა, რომ "თახს"-ის *ხ* არის ლ-ფონემის (თალო, თაღმა...) უტოლფუნქციო სახესხვაობა, "რიქჷ"-ის *ქ* ზ-ფონემისა და ა. შ.; აგრეთვე სიტყვები დაავადება, ავაღობა; კაცალო, კაცაღობა, რომლებშიც ხმოვნების წინ მოხვედრის გამო *თ* მოგვევლინა (ანუ რეალიზდება) ღ-ს სახით, მოწმობენ, რომ 'ავათ'-ის და 'კაცათ'-ის *თ* არის ლ-ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობა.

მაგრამ ჩვენ არ შეგვიძლია გამოვარკვიოთ, თუ რომელი ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობაა *ს* სიტყვაში ასკილი (ზ-სი თუ ს-სი), ან *ხ* სიტყვაში დახშული (რ-სი თუ ხ-სი), ან *ზ* სიტყვაში მსგავსი (წარმოითქმის მზგავსი) (ს-სი თუ ზ-სი) და მრავალ სხვაში, სადაც გამოსაცნობი ბგერის დასმა თავის ძლიერ პოზიციაში (აქ ხმოვნებისა ან სონორების წინ) არ ხერხდება ამ სიტყვათა არც ერთ ფორმაში.

მხოლოდ ისტორიულად თუ შეგვიძლია დავადგინოთ ამგვარ სიტყვებში გამოსაცნობი ბგერა. როდესაც ისტორიული თვალსაზრისი არ შევლის, ძველ მწერლობიან ენაში კვამყოფილდებით ტრადიციული დამწერლობით.

მაგ., სიტყვაში მზგავსი მხოლოდ ისტორიულად შეგვიძლია დავასკენათ, რომ *ზ* წარმოადგენს ს-ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობას მუდგერი გ-ს წინ (როგორც ჩანს, უძველესია მსგავსი *სგავს, ხოლო ძველი ქართულის კვავს-მეორეული).

ამგვარადვე ირკვევა რუსულშიც უტოლფუნქციო სახესხვაობათა წარმოქმნა. თუ ჩვენ ადვილად შეგვიძლია გამოვარკვიოთ, რომელი ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობაა **ф риф**-ში (იწერება риф), უისტორიოდ შეუძლებელია იმის გამორკვევა, თუ რის სახესხვაობაა იგივე **ф фтароѣ**-ში (იწერება второѣ): პირველში ადვილია იმიტომ, რომ ამ სიტყვის ყველა ფორმაში (მხოლოდ. სახელოდ. ბრალდებითის გამოკლებით) ბოლო თანხმოვანი მოხდება ძლიერ პოზიციაში, ე. ი. ხმოვანთა წინ (рва, рву; рвы...), საიდანაც ჩანს, რომ **ф** წარმოადგენს **в**-ს რეალიზაციას სიტყვის ბოლოში, ე. ი. **ф** არის **в**-ს უტოლფუნქციო სახესხვაობა; второѣ-ში ასეთი რამ, ე. ი. **в**-ს მოხვედრა ძლიერ პოზიციაში (ხმოვანთა წინ) შეუძლებელია. ამიტომ **в**-ს (და არა **ф**-ს)

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 252.

ბირითადობა ამ სიტყვაში შეგვიძლია დავასკვნათ ისტორიულ-ტრადიციულად: ისტორიულად იმიტომ რომ В-ს და Т-ს შუა იყო რედუცირებული ხმოვანი (Ъ), ხოლო ტრადიციულად იმიტომ, რომ სალიტერატურო რუსულში იწერება (Ъ-ს ამოვარდნის შემდეგ) მხოლოდ В-თი (второй).

ძნელია აგრეთვე ვიცოდეთ უისტორიოდ, თუ რომელი ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობაა Г ГДЕ-ში; ისტორია გვეუბნება, რომ ГДЕ<КЪДЕ. მაშასადამე, Г ГДЕ-ში ისტორიულად მომდინარეობს К-დან: Г ამ შემთხვევაში К-ს მჟღერი სახესხვაობაა.

შედარებით ისტორიულადვე ირკვევა, რომ корова-ში მუდამ უმახვილო О, რომელიც მუდამ წარმოითქმის а-დ, პორველადია, — უმახვილობის გამო, მახვილიანი მარცვლის წინა მარცვალში а-დ ქცეული (ძველი სლავურის ра-ს შესატყვისად თანხმოვანთა შუა რუსულში გვაქვს ე. წ. სრულხმოვნობა oro-ს სახით: крава-корова, драга-дорога).

მაგრამ მხოლოდ ტრადიციით ვწერთ баран, რადგანაც უმახვილო а შესაძლებელია წარმოადგენდეს როგორც o-ს, ისე а-ს უტოლფუნქციო სახესხვაობას; ძლიერ პოზიციაში (ე. ი. მახვილიან მარცვალში) მოქცევა კი მისი (უმახვილი а-სი) შეუძლებელია.

7. ფონემათა თანაშემფარდებები

ფონემები ჯგუფდებიან იმის გამო, რომ ზოგ პოზიციაში ისინი განირჩევიან ერთმანეთისაგან, ხოლო ზოგში კი არ განირჩევიან, რადგანაც დაემთხვევიან ხოლმე ერთმანეთს ერთ-ერთ თავიანთ ვარიანტში (უტოლფუნქციო სახესხვაობაში). ამ ფონემათა გარჩეულობა თუ დამთხვევა ხდება სრულიად გარკვეულ პირობებში. ამავე დროს იმავე პირობებში შესაძლებელია განირჩეოდნენ ან ემთხვეოდნენ ერთმანეთს არა მხოლოდ ერთი რომელიმე ჯგუფის ფონემები, არამედ ჯგუფთა მთელი რიგის ფონემებიც. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ასეთ ჯგუფებში შემაჯავალ ფონემათა გარჩეულობა თუ დამთხვევა, რამდენადაც ამას ადგილი აქვს იდენტურ პირობებში, პარალელურია. მაგალითად, რუსულ ენაში სიტყვის ბოლოში მჟღერი Д-ფონემა ყრუვდება და გვეკლინება თავის ყრუ Т-ვარიანტში (უტოლფუნქციო სახესხვაობაში), და დაემთხვევა რა, ამგვარად, ყრუ Т-ფონემას; ამავე პოზიციაში З გვეკლინება ც-ვარიანტში (უტოლფუნქციო სახესხვაობაში), დაემთხვევა რა ც-ფონემას; ნ-ფონემა გვეკლინება п-ვარიანტში (უტოლფუნქციო სახესხვაობაში), დაემთხვევა რა п-ფონემას და ა. შ.; შეად.: сады—сад (შეად. ката—кот),

глаза—глаз (შეად. насы—нос), баны—бан (შეად. снапы—снопы). ამგვარად თითოეულ მოყვანილ ჯგუფთაგანში შემავალი თანხმოვანი ფონემები ყრუვლებიან ან მჟღერდებიან იდენტურ პირობებში.

ანალოგიურ რიგს ჰქმნის რუსულში ფონემათა ისეთი წყვილ-ლეული ჯგუფები, როგორიცაა დ და დ', ტ' და ტ, ჰ' და ჰ, ც' და ც და სხვ.¹; თუ ამა თუ იმ პოზიციაში დ-ფონემა რბილდება და რეალიზდება დ ვარიანტში (უტოლფუნქციო სახესხვაობაში), მაშინ იმავე პოზიციაში ტ-ფონემა რეალიზდება ტ-ში, ჰ-ჰ'-ში, ც-ც' ში და ა. შ. ; ყველა ესენი დაემთხვევიან ხოლმე ამ შემთხვევაში შესაბამის რბილ დ'-ტ'-ჰ'-ც' = ფონემებს (შეად.: ყ3дд'—ყ3д'д', тт—т'т', ккзз'—ккз'з', асзз'—асз'з', და ა. შ.).

ამგვარი რიგები იმ ფონემათა, რომელნიც განირჩევიან ერთმანეთისაგან და ემთხვევიან იდენტურ პირობებში, წარმოქმნიან თანაშეფარდებულ ჯგუფებს, ე. ი. ისეთ ჯგუფებს, რომელთაგან თითოეულში ერთი ფონემა შეეფარდება მეორეს ისე, როგორც შესაბამისი ფონემები შეეფარდებიან ერთმანეთს მოცემული რიგის ფონემათა რაგინდ სხვა ჯგუფში. ეს შეფარდებები შეიძლება გამოიხატოს შემდეგნაირად:

$a : a_1 = b : b_1 = c : c_1$ და ა. შ.; ან, მაგ., რუსული ენის მჟღერ და ყრუ თანხმოვან ფონემათა რიგისათვის ; $д : т = з : с = н : ш$ და ა. შ.¹²

ეს ვრცელი ამონაწერი ხსენებული წიგნიდან იმისათვის დაგვჭირდა, რომ, ჯერ ერთი, მოგვეცა ფონემათა თანაშეფარდებების საფუძვლიანი განმარტება რუსული ენის მასალაზე; მეორე მხრივ იმისათვის, რომ დავუპირისპიროთ მას ქართულ ფონემათა თანაშეფარდებები, რომლებიც არსებითად განსხვავდებიან მათგან.

პირველი განსხვავება იმაშია, რომ ქართულს, თავისთავად ცხადია, არ შეიძლება ჰქონდეს თანხმოვან ფონემათა თანაშეფარდებები სილბო-სიმაგრის ნიშნეულობით.

მეორე იმაშია, რომ ორ-ორწევროვანი თანაშეფარდებები ქართულში მჟღერობა-სიყრუის ნიშნეულობით შეიძლება იყოს მხოლოდ წყვილ-ლეულში, ე. ი. ნაპრალოვნებში. ესენია:

$ზ : ს = ყ : შ = ლ : ხ$ (ხაზი : ხაზთან = ბატი : ბაშ = ბალი = ბაწმი) აქ არაა გათვალისწინებული დეფექტური ორ-ორწევროვანი შეფარდებები ვ : ჟ და ყ-ჰ, რამდენადაც ჟ და ყ³ ფონემები ქართულს არა აქვს.

მესამე განსხვავება იმაშია, რომ ქართულში მოქმედებს ხშულ ფონემათა სამ-სამწევროვანი თ ა ნ ა შ ე ფ ა რ დ ე ბ ე ბ ი მ ყ -

¹ იხ. ნაწ. I. გვ. 158.

² П. И. Аванесов и В. Н. Сидоров. op. cit. გვ. 44-45.

³ იგულისხმება მჟღერი ჰ.

დ ე რ ო ბ ა ფ შ ვ ი ნ ვ ი ე რ ო ბ ა - ა ბ რ უ ჰ ტ ი ვ ო -
ბ ი ს ნ ი შ ნ ე უ ლ ო ბ ი თ .ესენია:

ბ : ფ : ჰ = დ : თ : ტ = ძ : ც : წ = ჯ : ჩ : ჭ = გ : ქ : კ (კბილები :
კბილფეს : კბილექარეჭია = ბელი : ბეთმი : ბეტკრული = ბოძი : ბოცთან
ბოწკინტი = ხენჯი : ხენჩს : ხენჭჭარბი = ჯაგი : ჯაქში : ჯაკჭარბი.

აქ არაა გათვალისწინებული დეფექტური სამწვეროვანი
შეფარდება ფ:კ;ყ, რამდენადაც სალიტერატურო ქართულში არა გვაქვს
ფონემის უფლებებით ორი პირველი, ხოლო პირველი - არც
დიალექტებში (იხ. ნაწ. II, გვ. 9 და 24, აგრეთვე ქვემოთ).

ქართული ენის ბგერათსისტემას ფონოლოგიური თვალსაზრისით
არავინ შეხება. ანგარიშში არაა ჩასათვლელი როგორც ცალკეული
შენიშვნები ამ წიგნის I ნაწილის სხვადასხვა ადგილას, ისე
ნ. ტრუბეცკოის ზოგიერთი პარალელი ქართულ ხმოვანთა და
თანხმოვანთა სისტემიდან მის მიერ კავკასიურ ენათა ფონემათსისტემის
აგებისას (იხ. მისი Grundzüge der Phonologie, Prage, 1939).

იმ მრავალ საკითხთაგან, რომლებიც კი შესაძლოა დაისვას ამა
თუ იმ ენის ფონოლოგიურად შესწავლისას, ჩვენ ქვემოთ შევეხებით
ქართული ენის ფონოლოგიიდან, გარდა ზემოთქმულისა, მხოლოდ
ქართულის ფონემურ შედგენილობას, ფონემათა განაწილებასა და
სახეცვალებას.

8. ქართული ენის ხმოვანი ფონემები,

მათი პოზიციური განაწილება და სახეცვალება

ქართული ენის ხმოვან ფონემათა სისტემა ძლიერ მარტივია,
როგორც თავისი შედგენილობით, ისე თავისი პოზიციური
სახესხვაობებით.

ქართულში არაა წინა რიგის და ლაბიალიზებული ხმოვნები,
როგორც აქვს, მაგ., გერმანულს (ü-ö) ან ფრანგულს; ქართულს აქვს
მხოლოდ ხუთი ხმოვანი, რომელთაგან ყველაზე ფართო (დაბალი
აწეულობის) ხმოვანია ნეიტრალური ა.

¹ ნიმუშები ზოგჯერ აქაც და ქვემოტაც შედგენილია ხელოვნურად: მათი მიზანია
მხოლოდ კომპლექსების ილუსტრირება.

² იხ. აგრეთვე ჩვენი "ბგერათმონაცვლეობის ზოგიერთი საკითხი ქართულში"
(სტალიკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები XX XIV,
გვ. 355 და შემდეგ), სადაც პირველადაა განხილული ფონოლოგიურად ქართული ენის
ერთ-ერთი საკითხი, რომელიც ფონეტიკისა და მორფოლოგიის მიჯნაზეა.

³ მოცემული ენის ფონემური შედგენილობა და ფონემათსისტემა; ამ ენაში მოქმედი კო-
რელაციური ოპოზიციები და თანაშეფარდებების დადგენა; ფონემური შედგენილობის
ფონეტიკურ-პოზიციური განაწილება ადგილმდებარეობის მიხედვით; ფონემის ტოლ-
ფუნქციუბისა და უტოლფუნქციო სახესხვაობების წარმოქმნა ენის ფონემურ სისტემაში;
მოცემული ენის ფონემური შედგენილობისა და ფონემათსისტემის ისტორიული ცვალებ-
ადლობა და მასში მოქმედი კანონზომიერებანი და სხვა.

ამის გამო ქართული ხმოვანი ფონემები ლაგდებიან სამკუთხედის სქემაში (იხ. ნაწ. I, გვ. 76, სურ. 33).

ქართულ ხმოვან ფონემებს არ ახასიათებს რაოდენობითი (სიგრძე-სიმოკლის) განსხვავება, ე.ი. ქართული ენის არც ერთ ხმოვანს არა აქვს ორგვარი რაოდენობა, როგორც არა აქვს იგი რუსული ენის არც ერთ ხმოვანს, მაგრამ აქვს იგი, მაგ., გერმანულს, ინგლისურს და ნაწილობრივ ფრანგულს და სვანურს (ნაწილობრივ — იმიტომ, რომ ფრანგულსა და სვანურში ხმოვნათა რაოდენობის ფონოლოგიური ღირებულება დაბალია ან ნულს უდრის, ე. ი. სიტყვათგანმასხვავებლობითი მისი ფუნქცია იშვიათია ან სრულიად არ არის ამ ენებში¹).

ქართულში ხმოვანი ოდნავ გრძელდება მჟღერ თანხმოვანთა წინ, მეტადრე კი მჟღერ ნაპრალოვანთა და ზმულ ნაპრალოვანთა (იხ. ნაწ. I, გვ. 40) წინ, როცა ეს თანხმოვნები მარცვალში ეკედლებიან მის წინ მდგომ ხმოვანს; ეს ხმოვანი განსაკუთრებით შესამჩნევად გრძელდება ასეთ პირობებში ნაზალურ თანხმოვანთა წინ. მაშასადამე, ყოველი ხმოვანი ქართულში, მაგ., ა, ზრდადი ხანგრძლიობისა შემდეგ კომპლექსებში:
ბატმა, ათმა — ადგა — დაზგა — ვარგა — სვამდა, დედანს.

მახვილიანობა-უმახვილობის გავლენა ხმოვნებზე დღევანდელ ქართულში არ ჩანს; თითოეული ხმოვანი საერთოდ წარმოითქმის მკაფიოდ, მეტადრე არა ხმოვანთან თანხმოვანთა შუა — მიუხედავად იმისა, მახვილიან მარცვალშია იგი თუ უმახვილოში (მახვილის ადგილის შესახებ იხ. ნაწ. I, გვ. 140 და შემდ.).

ხმოვნის ყველაზე ძლიერი პოზიცია ქართულში არის მისი მდებარეობა არა ხმოვანთან და თანხმოვანთა შუა, ე. ი. ამ მდგომარეობაში რეალიზდება ყველაზე უკეთ ქართულში ხმოვნის ძირითადი სახესხვაობა.

ქართული ხმოვნის პოზიციური განსხვავებულობა ანუ თითოეული ხმოვნის სახესხვაობრიობა მეტად შეზღუდულია: ქართული ხმოვანი სრულიად უმნიშვნელოდ იცვლება, ცოცხალი მეტყველების პროცესში, პოზიციურად; მეტადრე მცირედ განიცდის იგი თანხმოვანთა გავლენას.

ამით ქართული ძლიერ განსხვავებულია რუსული ენისაგან, რომელშიც თანხმოვნებს ძლიერი გავლენა აქვთ ხმოვანთა კვალიტიტზე.

მხოლოდ ერთი პოზიციაა ხმოვნისა ქართულში, ხმოვანს რომ შესამჩნევად უცვლის როგორც კვალიტიტს, ისე კვანტიტიტს (რაოდენობას); ესაა ზემოხსენებული გავლენა ნაზალური თანხმოვნისა ხმოვანზე; აქ ხმოვანი რეალიზდება გრძელ ოდნავ ნაზალურ ხმოვნად. ა უფრო გრძელია სიტყვებში: ჩანს, ჭამდა, განს, ან, ვიდრე სიტყვებში: ჩაფს, მჭადთან, ჰგავს, აქ.

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 128-130, სადაც განხილულია ხმოვანთა ხანგრძლიობის ფაქტორები.

მაგრამ ქართულში ა-ფონემის ეს სახესხვაობა ტოლფუნქციანია, რის გამოც იგი არაა გამოყენებული ქართულში დისტინქტურად.

ქართულ თანხმოვანთა მინიმალური გავზღუნა ხმოვნებზე და საერთოდ ხმოვანთა და თანხმოვანთა ურთიერთზე შედგება, როგორც ჩანს, ქართულ თანხმოვანთა — მეტადრე ხშულთა — მკაფიო წარმოთქმისა და, ნაწილობრივ ამის გამო, ხმოვანთა და თანხმოვანთა ერთმანეთისაგან მკაცრად გამიჯნვისა.

სამაგიეროდ ხმოვნები განიცდიან ერთმანეთის მეტ-ნაკლებ გავზღუნას: ქართული ხმოვანი სუსტ პოზიციამში მხოლოდ ხმოვანთან უშუალო მეზობლობაში, უმთავრესად კი, როგორც ჩანს, მომდევნო ხმოვნის წინ; ე. ი. ქართული ხმოვანი ფონემის ძირითადი სახესხვაობა იცვლება უმთავრესად ხმოვნის წინ.

სალიტერატურო ქართული არ იძლევა საშუალებას, თავისი ორთოგრაფიული ნორმირებულობის გამო, განვიხილოთ მასში ხმოვანთა პოზიციური სახესხვაობები: ქართულში ხმოვნები მეტწილად გრამატიკული ფუნქციის მატარებელია; სალიტერატურო ენაში ხშირად ხელოვნურადაა ისინი დაცული. დიალექტებში კი ფონეტიკური ცვლილებები ნაკლებაა შეზღუდული.

ამიტომ ქართულ ხმოვანთა პოზიციური სახესხვაობების განხილვისათვის უმჯობესია დიალექტობრივი მასალების გამოყენება.

საერთოდ აღსანიშნავია, რომ ხმოვანთა ურთიერთგავლენა საკმაოდ ძლიერი ჩანს დიალექტებში: იგი იქამდე აღწევს, რომ ზოგიერთ დიალექტში ხმოვანი მოქმედებს ხმოვანზე არაუშუალო მეზობლობაშიც, სახელდობრ, როცა ხმოვანთა შუა თანხმოვანია. ასეთ მანძილზე ხმოვნის გავლენის ნიმუშია, მაგ., *დიძინახვერ* (აჭარულში), *გივიძარჯოსა* (თუშურში)¹.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ხმოვანი ფონემა იცვლის ძირითად სახესხვაობას, როგორც წესი, რეგრესულად, ე. ი. მომდევნო ხმოვნის გავლენით².

ნეიტრალური ხმოვანი არეალიზდება როგორც წინა რიგის ხმოვნად, ისე უკანა რიგისად: იმერ., გურ. წვილო, აჭარ. წვილო; გოუგზანა, გუუგზანა (გუუგზანა). ორივე მიმართულების შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ა ფონემის უტოლფუნქციო სახესხვაობები, რომლებიც პირველ შემთხვევაში დაემთხვენენ ე-ი-ფონემებს, ხოლო მეორეში — ო-უ-ფონემებს.

ამას ადგილი აქვს A რიგის კომპლექსებში, ე. ი. როდესაც ა წინ უძღვის წინა რიგის ან უკანა რიგის ორში ერთ ხმოვანს შესაბამისად.

¹ ამოღებულია შოთა ძიძიუკის შრომიდან "ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში" (იბერიულ კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი 1946), გვ. 20.

ჩვენი მომდევნო მსჯელობა მთლიანად ემყარება ამ შრომაში მოცემულ მასალას და მის ავტორისებულ კლასიფიკაციას.

² იხ. ნაწ. I, გვ. 197.

იგივე ა B რიგის კომპლექსებში, ე. ი. როცა იგი წინ კი არ უძღვის, არამედ მოსდევს წინა რიგისა ან უკანა რიგის ორში ერთ ხმოვანს შესაბამისად, რეალიზდება მუდამ თავისი ძირითადი სახესხვაობით.

კვალიტეტურად ძირითად სახესხვაობას ინარჩუნებს აფონემა აგრეთვე C კომპლექსში, ე. ი. როცა მას უერთდება მეორე ა (ან იგი უერთდება ა-ს).

საყურადღებოა, რომ უფრო ძლიერაა გავრცელებული პრევერბისეული აფონემის — ისე როგორც ყველა სხვა პრევერბისეული ხმოვნის — სახეცვალება, ვიდრე ფუძისეულისა, — მეტადრე დასავლურ კილოებში.

რაც შეეხება სხვა ხმოვნებს, არც ერთი მათგანი არ ინარჩუნებს თავის ძირითად სახესხვაობას არც A რიგის კომპლექსებში, ე.ი. როცა თითოეულ მათგანს მოსდევს მათზე უფრო ვიწრო ხმოვანი, და არც B რიგისაში, ე. ი. როცა თითოეულ მათგანს მისდევს მათზე უფრო ფართო ხმოვანი: პირველ შემთხვევაში (ე. ი. A რიგის კომპლექსებში) ეს ხმოვნები რეალიზდებიან უფრო დავიწროებული სახესხვაობებით (დელაბიალიზებულად მომდევნო ო-ს წინ და ლაბიალიზებულად მომდევნო უ-ს წინ — შესაბამისად); მეორე შემთხვევაში (ე. ი. B რიგის კომპლექსებში) ეს ხმოვნები რეალიზდებიან აგრეთვე უფრო დავიწროებული სახესხვაობებით, რომელთაც ტენდენცია აქვთ მოგვევლინონ უმარცვლო სახესხვაობით (ა და გ > ძ, უ და ო > უ) ან დაიკარგონ სრულიად.

9. ქართული ენის თანხმომვანი ფონემები, მათი კოზიციური განაწილება და სახეცვალება

სალიტერატურო ქართულსა და მის დიალექტთა უმრავლესობაში დღეს გვაქვს 28 თანხმომვანი ფონემა.

I. ადგილის მიხედვით

1. ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ნ ი:
  - ა. წყვილბაგისმიერნი: ბ-ფ-პ, მ
  - ბ. კბილბაგისმიერნი: --- ვ.
2. ე ნ ი ს მ ი ე რ ნ ი:
  - ა. წინაენისმიერნი: დ-თ-ტ, ნ, ლ
 ძ-ც-წ-ჭ-ს
  - ბ. ენანუნისმიერნი: ჯ-ჩ-ჭ-რ, ჟ-შ
  - გ. უკანაენისმიერნი: გ-ქ-კ-ლ-ხ
  - დ. ენისძირისმიერნი: --- ყ
3. ხ ო რ ხ ი ს მ ი ე რ ნ ი: --- ჰ

II. რაზგვარობის მიხედვით

1. ხ შ უ ლ ნ ი (ჩქამიერნი):
  - ა. მ ჟ ლ ე რ ნ ი: ბ-ღ-ძ-ჯ-გ.
  - ბ. ფ შ ვ ი ნ ვ ი ე რ ნ ი: ფ-თ-ც-ჩ-ქ

გ. ა ბ რ უ ჯ ტ ი ვ ნ ი: პ-ტ-წ-ჭ-კ-ყ

2. ა რ ა ხ შ უ ლ ნ ი:

ა. ჩქაძიერნი:

1. მელერნი: ზ-ჟ-ღ-ვ

2. ყრუები: ს-შ-ხ, ჰ

ბ. სონორულები: რ-ლ-მ-ნ.

ამ 28 თანხმოვანი ფონემიდან უმრავლესობა ლაგდება თანაშემფარდებათა რიგებად:

1. ორ-ორწევროვნებად-ნაპრალოვნები: ზ : ს = ჟ : შ = ღ : ხ (ნიმუშები იხ. ზემოთ) და

2. სამ-სამწევროვნებად-შშულები: ბ : ფ : პ = ღ : თ : ტ = ძ : ც : წ = ჯ : ჩ : ჭ = გ : ქ : კ (ნიმუშები იხ. ზემოთ).

დანარჩენი შვიდი თანხმოვანი ფონემიდან ოთხს (რ-ლ-მ-ნ) არ მოეპოვება ქართულში კორელაციური ოპოზიცია (უტოლფუნქციო სახესხვაობა), ე.ი. არც ერთი მათგანის გაყრუებული სახესხვაობა ქართულში არ წარმოადგენს ფონემას.

ასეთივეა ქართული ოც: არც მას აქვს უტოლფუნქციო ყრუ სახესხვაობა, ე.ი. ფ არ წარმოადგენს ქართულში ფონემას.¹

ამიტომ რ-ლ-მ-ნ, ვ არ ჰქმნიან მულერობა-სიყრუის მიხედვით თანაშემფარდებულ რიგებს. რაც შეეხება ო-სა და პ-ს, ესენი ორივე მოკლებულია კორელაციურ ოპოზიციას სალიტერატურო ქართულში; ზოგიერთ დიალექტში კი ო-ს მოეპოვება ოპოზიცია კ-ს სახით; მაგ., ყელი: კელი, ე. ი. ყ : კ = ო : ჟ = ტ : თ და ა. შ.

სალიტერატურო ქართულში ო-ს აქვს ტოლფუნქციანი სახესხვაობა ყრუ ნაპრალოვნის წინ, მაგ., სიტყვებში: არაყს, ჯანყში ყ წარმოითქმის თავისი ფშენიერი ტოლფუნქციანი სახესხვაობით: არაქს, ჯანქში (ისე როგორც რიკს, რიკში წარმოითქმის რიჭს, რიჭში).

არც ერთი ამ ექვსი თანხმოვანიდან (რ-ლ, მ-ნ, ვ, ყ) ეჭვს არ იწვევს, რომ თითოეული მათგანი სრულღირებული ფონემაა ქართულ ენაში.

რაც შეეხება პ-ს, ეს არაა სრულღირებული ფონემა სალიტერატურო ქართულში (და, როგორც ჩანს, არც დიალექტებში): ხმოვნის წინ სალიტერატურო ქართულში იგი იხმარება საყოველთაოდ გავრცელებულ მხოლოდ ორ სიტყვაში (პერი და პეა) და ზოგიერთ ძახილში, მაგ., პა, პე, ეპე, აპა. თანხმოვნის წინ სალიტერატურო ქართულში დღეს იხმარება მხოლოდ აფექტირებულსა და ემოციურ წარმოთქმაში — ზმნური პრეფიქსის დანიშნულებით (ჰქონდა, ჰგავს, შეჰქმნა, მოჰკლა და

¹ ფ ძლიერ გავრცელებული ფონემაა მსოფლიოს მრავალ ენაში. კავკასიურ ენათა შორის ფ აქვს ფონემის სახით: აფხაზურს, ადიღურს, ლეზგიურს, წახურულს...

² დიალექტებში გვხვდება აგრეთვე ხერი, აერი და ხეა. რაც იმას მოწმობს, რომ არც ამ ორ სიტყვაშია იგი მტკიცედ. რაც შეეხება ახლად შემოსულ უცხოურ სიტყვებში ხმარებულ პ-ს (პინაოზი, პორიზონტი, პალუცინაცია, პიდროსადგური და მრ. სხვა), მას შეუძლია განამტკიცოს პ-ს ფონემურობა ქართულში—ასეთი გიტყვების სიმრავლისა და მათი გავრცელებულობის კვალობაზე.

მისთ.), და ამ შემთხვევაშიც იგი წარმოადგენს უფრო მეტად თანხმობის ფუნქციურ შემართვას, ვიდრე დამოუკიდებელ ფონემას.

როგორც ჩანს, ჰმ დაკარგა ფონემის ღირებულება გრამატიკული ფუნქციის დაცვაგასთან ერთად (იხ. ნაწ. I, გვ. 110 და შემდ.).

როგორაა განაწილებული პოზიციურად ქართულის ჩქამიერი ფონემები, ე.ი, რომელი ფონეტიკური პოზიციებია მათთვის ძლიერი და რომელი სუსტი? რა სახეცვალებას განიცდიან ისინი?

ქართული ჩქამიერი ფონემები რეალიზდებიან თავიანთი ძირითადი სახესხვაობებით ყველა ხმოვნისა, სონორუბისა და ვ-ს წინ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ამ ათი ბგერის (ა-ე-ი-ო-უ, რ-ლ, მ-ნ, ვ) წინ ქართული ჩქამიერებიდან მჟღერები მოგვევლინებიან მჟღერებად, ფშვინვიერები-ფშვინვიერებად და აბრუპტივები-აბრუპტივებად: ჩქამიერთა ეს თვისებები ანუ ნიშნეულობები (მჟღერობა-ფშვინვიერობა-აბრუპტივობა) ამ ათი ბგერის წინ არაა განპირობებული, ან თუა, — მინიმალურად. ამ პოზიციამ ქართული ჩქამიერები ძლიერ პოზიციამა, ე.ი. თითოეული მათგანის წინ შეიძლება იდგეს ყოველი ქართული ჩქამიერი ფონემა:

ზარი-ზელა-დეზ-ზოგი-ზურგი; დაზრა-ვაგზლის, ზმ-ზე, ნეზე.

სარი-სელი-სილა-სილი-სული, მოსრა-ნისლი, სმა-სნეული, ნეზი და ა.შ. ყველა 23 ჩქამიერი ფონემა (ბ-გ-დ-ვ-ზ-თ-ქ-ყ-ს-ტ-ფ-ქ-ღ-ყ-შ-ჩ-ც-ძ-წ-ჭ-ხ-ჯ) შეიძლება უცვლელად მოხვდეს ამ ათი ბგერის წინ, ისე როგორც ზ და ს.

ჩქამიერ თანხმობებს სხვა პოზიციებიც შეიძლება პქონდეთ ძლიერი. მაგრამ ამ მხრივ ჩქამიერი თანხმობები განირჩევიან იმის მიხედვით, მჟღერია იგი, ფშვინვიერი თუ აბრუპტივი, ერთი მხრით, და ხშულია იგი თუ ნაპრალოვანი, მეორე მხრით. ეს იმას ნიშნავს, რომ ჩქამიერი თანხმობები განაწილებულია პოზიციურად

ხ შ უ ლ თ ა ძ ლ ი ე რ ი პ ო ზ ი ც ი ა ა

ა. ხ შ უ ლ თ ა წ ი ნ:

1. როცა მჟღერ ხშულს მოსდევს მჟღერივე ხშული; ნაძღის, გაღიდღა, მეჯორჯღა, აბარგღა, გაგანძღა და სხვა.
2. როცა ფშვინვიერ ხშულს მოსდევს ფშვინვიერი: ფთილა, ნივთა, კამეჩთან, დოქთან, კაცთა და სხვა; ან როცა ფშვინვიერთაგან ფ-თ-ქ-ს მოსდევს მჟღერი ხშული: ყეფღა მათგან. გასუქღა და სხვა.
3. როცა აბრუპტივს მოსდევს აბრუპტივი:

¹ გვხვდება ასეთი წარმოთქმაც: მადგან, ყეფთა, გასუქთა. ამათგან ხშულის ძლიერი პოზიციის წესს არღვევს მადგან; საყურადღებოა აგრეთვე პროგრესული ასიმილაცია ყეფთა, გასუქთა-ში. როგორც პირველის (მადგან), ისე ამათი მიზეზი აქცესიურ-დეცესიურ კომპლექსთა განსხვავებაში უნდა იყოს. იხ. ჩვენი „თანხმობანთა აქცესიური კომპლექსების საკითხისათვის ქართულში“ (თბილისის უნივერსიტეტის შრომები. XXXI ნ, 1947, გვ. 357 და შემდგ; აგრეთვე ქვემოთ).

კოქნია, მეტწილად, რიკტაფელა (თამაშია ერთგვარი), წკრიალი, ჭყლეტა, ამაყთანა.

ან როცა აბრუპტივს მოსდევს მჟღერი:

კეპლა, ხვეტლა, ლეწლა, იხვეჭლა, რეკლა, გაამაყდა¹.

ბ. ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ხშულს მოსდევს მჟღერი ნაპრალოვანი:

ბზე, ღღუ, ძღუბა, ჯგარი, გ ზა.

2. როცა ფშვინვიერს მოსდევს ყრუ ნაპრალოვანი:

ფშანი, თხა, ცხრა, ჩხირი, ქსანი.

[აბრუპტივებს არა აქვთ ძლიერი პოზიცია ნაპრალოვანთა წინ].

ხ შ უ ლ თ ა ს შ ს ტ ი პ ო ზ ი ც ი ა ა

ა. ხ შ უ ლ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ხშულს მოსდევს ფშვინვიერი ხშული: აქებთ-აქეფთ, შვილთან-შვითთან, ბოძთან-ბოცთან, ბურ-გთან-ბურჩთან, რიგთა-რიქთა.

ან როცა მჟღერ ხშულს მოსდევს აბრუპტივი;

კბილებ-კრეჭია-კბილეკრეჭია, ბედერულ-ბეტკრული, ბოძ-ტინტი-ბოწკინტი და სხვა.

2. როცა ფშვინვიერ ხშულს მოსდევს აბრუპტივი:

როფკარა-როქკარა, აქეთენ-აქეტკენ, ოცკარა-ოწკარა, სპიჩკა-სპიჭკა (ბოჩკა-ბოჭკა);

ან როცა ფშვინვიერ ხშულთაგან ც-სა ჩ-ს მოსდევს მჟღერი ხშული:

ოცდაერთი-ოძდაერთი (ან ო ზდაერთი), გაურჩლა-გაურჯლა.

3. როცა აბრუპტივს მოსდევს ფშვინვიერი ხშული:

სიპთან-სიფთან, სვეტთან-სვეთთან, ბერწთან-ბერცთან, ნი-ჭთან-ნიჩთან, რიკთან-რიქთან, ამაყთა-ამაქთა.

ბ. ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ხშულს მოსდევს ყრუ ნაპრალოვანი:

აქებს-აქეფს, ბელძი-ბეთძი, ბოძს-ბოცს, ნაბიჯს-ნაბიჩს, რიგძი-რიქძი.

2. როცა ფშვინვიერ ხშულს მოსდევს მჟღერი ნაპრალოვანი:

როფზე-რობზე, მათლა-მაძლა, კაცზე-კაძზე, ურჩზე-ურჯზე.

3. როცა აბრუპტივს მოსდევს მჟღერი ნაპრალოვანი:

სიაჭე-სიბჭე, კეტზე-კელზე, ლერწზე-ლერძზე, ბიჭზე-ბიჯზე, რიკზე-რიგზე;

ან როცა აბრუპტივს მოსდევს ყრუ ნაპრალოვანი:

¹ ამ ნიშნებში ყველგან მოსალოდნელია დიალექტობრივ (დასავლურ კილოებში) პროგრესული ასიმილაცია: კეპტა, ხვეტტა, ლეწტა, იხვეჭტა, რეკტა, გაამაყტა; მაგრამ ის არ არღრვევს აბრუპტივთა ძლიერი პოზიციის წესს.

სიკს-სიფს, სვეტშ-სვეთშ, ლერწს-ლერცს, ბიჭს-ბიჩს, რიკს
- რიქს.

ნაპრალოვანთა კლიმრი პოზიციას

ა. ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ნაპრალოვანს მოსდევს მჟღერი ნაპრალოვანი: ვაზზე, ვაჟზე, ბალზე.
2. როცა ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს ყრუ ნაპრალოვანი: თასს, დოშშ, დოშს, ბალახს.

ბ. ხ შ უ ლ თ ა წ ი ნ

1. როცა მჟღერ ნაპრალოვანს მოსდევს მჟღერი ხშული: განაზღა, კაჯღება, ბალვალმა, ნაეზე.
2. როცა ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს ფშინვიერი ხშული: თას-თან, ოთხჯა, დოშთან; ან როცა ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს სისინა აბრუპტივი: სტუტაკი, სტუმარი, სწორი, შტერი, ხტომა, დუტჭირი.
3. როცა ფუძისეულ ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს მჟღერი ჩქამ-იერი. დაფაჯღა, გაშეშღა, მოხერჯღა.¹

ნაპრალოვანთა სუსტი პოზიციას

ა. ნ ა პ რ ა ლ ო ვ ა ნ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ნაპრალოვანს მოსდევს ყრუ ნაპრალოვანი: ხაზს-ხასს, ვაჟს-ვაშს, ბალშ-ბაჩშ, ნაეს-ნაქს.
2. როცა ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს მჟღერი ნაპრალოვანი: თასზე-თაზზე, დოშზე-დოჟზე, ბალახზე-ბალაჯზე.

ბ. ხ შ უ ლ თ ა წ ი ნ :

1. როცა მჟღერ ნაპრალოვანს მოსდევს ფშინვიერი ხშული: ვაზთან-ვასთან, ვაჟთან-ვაშთან, ბალთან-ბაჩთან; ან როცა მჟღერ ნაპრალოვანს მოსდევს აბრუპტივი: ვაჟკაცი-ვაშკაცი.
2. როცა ფორმანტისეულ ყრუ ნაპრალოვანს მოსდევს მჟღერი ხშული:
მიხღევს - მიჯღევს, სღის - ჯღის, მიხვან - მიჯვან, სჯის - ჯჯის - ჯჯის, იხ. შემდეგი).
შედ. ზემოთ ნაპრალოვანთა ძლიერი პოზიციას ხშულთა წინ.

¹ დასავლურ კილოებში აქაც პროგრესული ასიმილაციაა მოსალოდნელი: დაფაჯღა, გაშეშღა, მოხერჯღა.

3. როცა სისინა ნაპრალოვანს მოსდევს შიშინა ნაპრალოვანი ან შიშინა აფრიკატი:

და *სშ-დაშშ*, *სჭირს-შჭირს*, *სჩადის-შჩადის*, *ზჯის* (< *სჯის*, იხ.წინა ნიმუში) — *ჯჯის*.

ჩქამიერთა პოზიციური განაწილებისათვის მნიშვნელობა აქვს სიტყვის ბოლოს.

სიტყვის ბოლოში ჩქამიერთაგან ძლიერ პოზიციამია ყველა ყრუ, ხოლო სუსტ პოზიციამი ყველა მჟღერი თანხმოვანი. ეს უკანასკნელნი სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში რეალიზდებიან თავიანთი ფშვინვიერი სახესხვაობით (იხ. ნაწ. 1, გვ. 223 და შემდ.)

ამიტომ სიტყვის ბოლოში ოპოზიცია, "მჟღერი: ფშვინვიერი" (ე.ი. ბ : ფ, ღ : თ, ძ : ც და სხვები) ნეიტრალიზდება (იხსნება) ფშვინვიერით, მაგ., ვაქებ : ვყეფ = ვაქეფ : ვყეფ; ვამბობ : ვყოფ = ვამბოფ : ვყოფ.

მაშასადამე, ფშვინვიერი თანხმოვანი რეალიზდება სიტყვის ბოლოში თავის ძირითადი სახესხვაობით, ხოლო მჟღერი მჟღერი — თავისი უტოლფუნქციო სახესხვაობით.

ძირითადი სახესხვაობით რეალიზდება სიტყვის ბოლოში აგრეთვე აბრუტივი, რომელიც ამ პირობებში ძლიერ პოზიციამია, ფშვინვიერი ტანხმოვნის მსგავსად.

ამიტომ ოპოზიცია "ფშვინვიერი: აბრუტივი" სიტყვის ბოლოში არ ნეიტრალიზდება; მაგ., ვხვეტ : ვკვეთ, ვლენ : ვკვეც და სხვ.

ღ-ხ, ყ-ს პოზიციური განაწილების შესახებ

საგანგებოდაა აღსანიშნავი ღ-ხ, ყ-ს პოზიციური განაწილება და მათი სახესხვაობათა რეალიზაცია, როცა მათ წინ უძღვის შესაბამისად ერთ-ერთი ხშული თანხმოვანი პირველი ოთხი სამეულიდან. იმ თორმეტი ხშულიდან, რომელსაც შეიცავს ეს ოთხი პირველი სამეული (ბ-ფ-პ, დ-თ-ტ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ), ღ შეიძლება რეალიზდებოდეს თავისი ძირითადი სახესხვაობით მხოლოდ მჟღერ ხშულთა (ბ-დ-ძ-ჯ) მიმყოფ:

ბღავის, დღე, ძღოლა, ჯღობა.

ამ სამეულების ფშვინვიერ ხშულთა (ფ-თ-ც-ჩ) მიმყოფ იგივე ღ რეალიზდება თავისი უტოლფუნქციო ყრუ სახესხვაობით — ხთი:

ფლ>ფხ, თლ>თხ, ცლ>ცხ, ჩლ>ჩხ.

ამ პროცესს მოწმობს, მაგ., იმერული რაცხა, რომელიც წარმოქმნილია რაც^ღლ^ა-საგან (შეად. რაც^ღლ^ა).

ამ სამეულების აბრუტივთა (პ-ტ-წ-ჭ) მიმყოფ იგივე ღ რეალიზდება ყ-ს სახით:

პღ>პყ, ტღ>ტყ, წღ>წყ, ჭღ>ჭყ.

ამ პროცესს გვიმოწმებს ძველი ქართულის აწყა<აწ-ღა.

განხილულ შემთხვევაში ღ წარმოადგენს ფონემას, ხოლო ხ და ყ მის უტოლფუნქციო სახესხვაობებს.

თეორიულად ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ამ კომპლექსებში ფონემად *ბ*, ხოლო *ღ* და *ყ* მის უტოლფუნქციო სახესხვაობებად. ამ შემთხვევაში *ბ* რეალიზდება თავისი ძირითადი სახესხვაობით (ე. ი. როგორც ფონემა) ამ ოთხი სამეულის ფშეინვიერთა (ფ-თ-ც-ჩ) მიმყოლ:

ფბ-თბილი, ცხელი, ჩხირი,

ხოლო მეღერ ხშულთა(ბ-ღ-ძ-ჯ) მიმყოლ-ღ-ს სახით, ე.ი. თავისი მეღერი უტოლფუნქციო სახესხვაობით (ბხ>ბღ, ღხ>ღღ, ძხ>ჯღ) და აბრუპტივთა (პ-ტ-წ-ჭ) მიმყოლ-თავისი აბრუპტივეული სახესხვაობით-ყ-თი (პხ>პყ, ტხ>ტყ, შეად. ტეხ || ტხ>ტყ, წხ>წყ, ჭხ>ჭყ).

აგრეთვე თეორიულად ჩვენ შეგვიძლია ფონემად წარმოვიდგინოთ *ყ*, რომელიც თავისი ძირითადი სახესხვაობით რეალიზდება აბრუპტივთა მიმყოლ (საყარი, ტყები, წყალი, ჭყეტა), ხოლო თავისი უტოლფუნქციო სახესხვაობებით (ღ-თი და ბ-თი) მეღერთა და ფშეინვიერთა მიმყოლ შესაბამისად (ბყ>ბღ, ღყ>ღღ, ძყ>ძღ, ჯყ>ჯღ, ფყ>ფხ, თყ>თხ, ცყ>ცხ, ჩყ>ჩხ).

აქ ძლიერ საყურადღებოა, რომ ჰარმონიულ ხშულთა B-სისტემაში (იხ. ქვემოთ გვ. 304) *ყ* ჰქმნის სამეულ ღ: ბ: ყ-ს. ფონეტიკურად ეს შეუძლებელია, რადგანაც შეფარდების (ოპოზიციის) ორი პირველი წევრი ნაპარალოვანია, ხოლო მესამე-ხშული.

ეს შეიქნა შესაძლებელი ფონოლოგიურად იმის შემდეგ, რაც *ყ*-მ დაკარგა (სალიტერ. ქართულსა და დიალექტთა უმრავლესობაში) თავისი შეფარდების ორი პირველი წევრი (ზ და კ) და მიეკედლა ფუნქციონალურად წყვილულ ღ: ბ-ს. მაშასადამე, *ყ* ფონეტიკურად აბრუპტივია, ფონოლოგიურად-ნაპარალოვანი. ამას ხელს უწყობს, ალბათ, *ყ*-ს სპირანტოიდობა (იხ. იქვე).

ბგერათმონაცვლეობის ზოგიერთი საკითხი ქართულში¹

თანხმოვანთმონაცვლეობის ნიმუშია ქართულში, მაგალითად, სიტყვებში: *გალობა/გალოფს*, *რივი/რიქს* (მონაცვლეობაა მჟღერისა და ყრუ თანხმოვანების; ბ/ფ, ვ/ქ).

თანხმოვანთმონაცვლეობა გვაქვს აგრეთვე შემდეგ შემთხვევებში; *კ რ ე ბ ა/კ რ ე ფ ა*, *ს უ ლ ი/ს უ ნ ი*; მაგრამ აქ სრულიად არა ჩანს ფონეტიკური განპირობებულობა: პირველ ნიმუშებში ბ-ს ენაცვლეობდა *ფ*, როცა იგი აღმოჩნდებოდა ყრუ თანხმოვნის წინ; აგრეთვე *ღ.თ.* აქ კი ბ-ც და ფ-ც, ლ-ც და ნ-ც ერთნაირ პირობებშია, მაგრამ განსხვავებულია ერთმანეთისაგან; ვერძნობთ კი, რომ *კ რ ე ბ ა/კ რ ე ფ ა* ერთი და იგივე სიტყვაა, ერთმანეთისაგან მნიშვნელობით ოდნავ განსხვავებული; აგრეთვე *ს უ ლ ი / ს უ ნ ი*².

ხმოვანთმონაცვლეობის ნიმუშად ქართულიდან შეგვიძლია მოვიყვანოთ, მაგ., იმერული *წ ე ვ ი და / წ ა ვ ა* (ე/ა). *მ ე ვ ი და / მ ო ვ ა* (ე/ო) და საერთო ქართული *გ ლ ე ჯ ს / გ ლ ი ჯ ა* (ე/ი). პირველ შემთხვევაში ე/ა, ე/ო ხმოვანთმონაცვლეობა განპირობებულია ფონეტიკური პოზიციით (ა და ო გადაღის უ-ში მომდევნო მარცვლის ო-ს გაუღენით), ხოლო მეორე შემთხვევაში განპირობებულობას ადგილი არა აქვს.

ბგერათმონაცვლეობის აქ წარმოდგენილი სახეები არ არიან ერთნაირი ღირებულების; პირველნი (*გ ა ლ ო ბ ა / გ ა ლ ო ფ ს* ..., *რი ვ ი / რ ი ქ ს* ..., *წ ე ვ ი და / წ ა ვ ა* ...) დღევანდელი ცოცხალი წარმოთქმის მოვლენებია, განპირობებული წარმოსათქმელი ბგერის პოზიციით; მეორენი (*კ რ ე ბ ა*, *კ რ ე ფ ა*, *გ ლ ე ჯ ს / გ ლ ი ჯ ა*). ისტორიულადაა დამკვიდრებული ენაში და არაა განპირობებული წარმოსათქმელი ბგერის პოზიციით.

მაგრამ უმთავრესია ის, რომ პირველი რიგის ბგერათმონაცვლეობას, რომელსაც *პ ო ზ ი ც ი უ რ ი ბ გ ე რ ა თ მ ო ნ ა ც ვ ლ ე ო ბ ა* შეგვიძლია ვუწოდოთ, არა აქვს დაკისრებული არავითარი მნიშვნელობითი(სემანტიკური ან გრამატიკული) როლი; ის მხოლოდ ფიზიოლოგიურ-აქუსტიკური მოვლენაა; მაგალითად, ვიტყვიტ ჩვენ *გ ა ლ ო ბ ს* თუ *გ ა ლ ო ფ ს*, წვეიდა თუ წაიდა, ამით არ შეიცვლება ამ სიტყვების მნიშვნელობა; ეს კია, მხოლოდ, რომ *გალობს* ერთგვარად ნამძალადეგია წარმოთქმაში და წვეიდა არაა ლიტერატურული.

¹ იხ. ნაწ. I გვ. 209-214

² იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942, გვ.43.

მეორე რიგის ბგერათმონაცვლეობას კი, რომელსაც შეგვიძლია ვუწოდოთ ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი ბ გ ე რ ა თ მ ო ნ ა ც ვ ლ ე ო ბ ა , დაკისრებული აქვს გარკვეული ფუნქცია—სემანტიკური ან გრამატიკული; 'კ რ ე ბ ა ს ხ ვ ა ს ნ ი შ ნ ა ვ ს და კ რ ე ფ ა ს ხ ვ ა ს , ისე როგორც ს უ ლ ი და ს უ ნ ი ; აგრეთვე ფუძედრეკად ზმნაში ე საფეხური მიუთითებს აწმყოზე, ხოლო ო-ნამყო წყვეტილზე.

როგორც ამ მსჯელობიდან ჩანს, ორივე რიგის ბგერათმონაცვლეობა ფონეტიკური მოვლენაა, რამდენადაც ორივე შემთხვევაში ერთმანეთს ენაცვლება ბგერები, რომელთაც თავისთავადი მნიშვნელობა არა აქვთ. აზრის მხრით კი მათ შორის არსებითი განსხვავებაა. სახელდობრ; მეორე რიგის მონაცვლეობა სემანტიზებულია (კ რ ე ფ ა / კ რ ე ბ ა , ს უ ნ ი / ს უ ლ ი) ან გრამატიზებული (გრეხს/გრინხა).

ამიტომ შეიძლებოდა გვეთქვა, რომ პირველი რიგის ბგერათმონაცვლეობა მ ხ ო ლ ო დ ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ა ანუ ფიზიოლოგიურ-აკუსტიკური, ხოლო მეორე რიგისა—ფ ო ნ ო ლ ო გ ი უ რ ი .

ბგერათმონაცვლეობა ფონეტიკისა და სემანტიკა-გრამატიკის მიჯნაზე ძვეს. პირველადია მასში ფონეტიკური პროცესი. მრავალია ისეთი ფონეტიკური პროცესი, რომელსაც სემანტიკურ-გრამატიკული ფუნქცია არ მოუპოვებია. მაგ., არავითარი ფუნქცია არა აქვს ქართული სიტყვის ბოლოში მჟღერ ჩქამიერთა გაყრუებას; სულ ერთია, იტყვიოთ ს ო ფ ლ ა დ თუ ს ო ფ ლ ა თ—მათი მნიშვნელობა ერთი და იგივე იქნება; ესაა მხოლოდ, რომ წარმოთქმაში უფრო ბუნებრივია ს ო ფ ლ ა თ.

ასევეა მნიშვნელობას მოკლებული მჟღერი ჩქამიერის გაყრუება რუსულსა და გერმანულში: სულ ერთია, გითქვამს НОГ თუ НОК. Grad თუ Grat — ამით ამ სიტყვების მნიშვნელობა არ შეიცვლება; ესაა მხოლოდ, რომ გაყრუებული ვარიანტები (k, t) უფრო სწორია წარმოთქმაში.

ეს ის ენებია (ქართული, რუსული, გერმანული), რომლებშიც სიტყვის ბოლოს ჩქამიერი მჟღერი თანხმოვნები ყრუედებიან. მაგრამ ზოგ ენაში ასეთი თანხმოვნები მჟღერადვე რჩებიან სიტყვის ბოლოს; ასეთია, მაგ., ინგლისური და ფრანგული. არ შეიძლება, მაგ., ინგლისურში sag სიტყვაში ბოლო გ წარმოითქვას k-დ, რადგანაც სხვა მნიშვნელობა გამოვა: sag (წარმოითქმის saeg) ნიშნავს 'დაფერდება, დაქანება', sack (sæk). 'ტომარა, პალტო'; ასევეა განსხვავებული ერთმანეთისაგან სიტყვები save (seiv) 'გადარჩენა, დაზოგვა' და safe (seif), 'უენებელი, სეიფი'; cab (cæb) 'ეტლი, მეეტლე' და cap (cæp) 'ქუდი'; robe (roub) 'მოსასხამი' და rope (roup) 'თოკი', nib 'წვეტი' და nip 'ჩქმეტა' და მრავალი სხვა.

ხშირია შემთხვევები, როცა ბგერის უტოლფუნქციო სახესხვაობები (მაგ., გაყრუებული სახეები ყრუების წინ ან სიტყვის ბოლოში)

მოპოვებენ ფონემის ფუნქციას და ამ გზით ისინი გრამატიზირდებიან ან სემანტიზირდებიან.

ქართულში ამ უკანასკნელის ნიმუშს წარმოადგენს კ რ ე ფ ა , რომელიც, უეჭველია, გამოსულა კ რ ე ბ ა -საგან; იყო ფუძე კ რ ე ბ - 'შეგროვების' მნიშვნელობით; ამ ფუძის აწმყოს ფორმებში (ეკრებ, კრებ, კრებს, ეკრებით კრებით — მაშასადამე, სიტყვის ბოლოს ან ყრუ თანხმოვანთა წინ) ბ-ს გაყრუება მომხდარა რომელიღაც დროიდან, როცა ჯერ კიდევ ფუძეს ერთი მთლიანი ძველი მნიშვნელობა ('შეგროვება') უნდა ჰქონოდა (საბას კრება 'შეყრილობა' დიფერენციაციის შემდეგ დაძველებული უნდა იყოს).

როგორც ჩანს, აზრის მეტი სიზუსტით გამოხატვის საჭიროებამ მოითხოვა გამოხატულიყო ერთჯერადი მოქმედების გვერდით (საბათი მ ო წ ყ ვ ე ტ ა 'ხილთა და ყვაილთა მოკრება') აგრეთვე მრავალჯერადი მოქმედებაც, როცა აზრის ცენტრში იდგა არა მცენარისა ან ხისაგან ნაყოფის მოცილების მომენტი ('მოწყვეტის') ცნება, არამედ მისი დაგროვება.

ასეთ პირობებში შესაძლებელი იყო გამოყენებული ყოფილიყო კ რ ე ბ ა ფუძის ის უტოლფუნქციო სახესხვაობა, რომელიც არსებობდა სინამდვილეში (ე . ი . ცოცხალ წარმოთქმაში) კრეფის სახით და რომელიც, როგორც ასეთი, ერთგვარად "თავისუფალი" იყო რაიმე განსაზღვრული მნიშვნელობისაგან. სწორედ ამ პირობებში უნდა მომხდარიყო ამ ერთი სიტყვის ორი სახესხვაობის (კრება-კრეფა) სემანტიკური დიფერენციაცია (უკვე საბას ეპოქამდე: მან მოგვცა ცნობა უკვე მომხდარი დიფერენციაციის შესახებ): კ რ ე ბ ა 'შეყრილობა', კ რ ე ფ ა 'ხილთა მოწილვა, გინდ ყ ვ ა ვ ი ლ თ ა მ ო წ ყ ვ ე ტ ა ' (მოწყვეტა, საბა, 176, 226).

იმის შემდეგ, რა რომ კ რ ე ფ ფუძეს აზრის გარკვეული ნიუანსი დაუკავშირდა, იგი დაუპირისპირდა კ რ ე ბ -ფუძეს (კ რ ე ბ - კ რ ე ფ), რომელი დაპირისპირებაც უკვე აღარ შეიძლებოდა წაშლილიყო, რადგან წამყვანი შეიქნა აზრის მოთხოვნილება — სემანტიკა.

მაშასადამე, ჯერ წმინდა ფონეტიკური ანუ ფიზიოლოგიურ-აქუსტიკური პროცესი და შემდეგ მისი გამოყენება აზრის სადიფერენციაციოდ, ე . ი . მისი სემანტიზაცია (კრებ-/კრეფ- მონაცვლეობისათვის შეად. ა რ ნ . ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა , ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 296-7).

ზუსტად ასეთსავე პროცესს ჰქონია ადგილი ძველი ქართულის წ ყ უ ე დ - ფუძის ფონეტიკური და სემასიოლოგიური დიფერენციაციისათვის.

მისი ზოგადი მნიშვნელობა იყო, ალბათ, 'მოშორება, მოცილება, დაშორიშორება...'. ერთი მხრით, მოხდა ღ-ს აბრუპტივიზაცია წინა წყ-სთან უშუალო მეზობლობაში (მაგ., ვნებ. გვარ. წყლ-დან მივიღეთ წყტ., რომელიც გამოყენებულ იქნა სადიფერენციაციოდ, დაუპირისპირდა რა წყლ-ს (წყლ-წყტ.). დიფერენციაციის შესრულების შემდგომი ეტაპია ას-

ახული საბას განსაზღვრაში: წყუელა 'მოსრვა, მოწყუელა დაკოცა, მოწყვეტა ხილთა და ყვავილთა მოკრეფა' (საყურადღებოა, სხვათა შორის, ერთგვარი მერყეობა, რომელსაც იჩენს საბა, თუ ეს კორექტურული შეცდომა არაა: მოკრეფის მნიშვნელობით 226 გვ. მოწყვეტა აქვს მოცემული, ხოლო 176 გვ. მოწყუელა. აქედან შეიძლებოდა დაგვესკვნა, რომ საბას დროს დიფერენციაცია არ იყო განმტკიცებული).

აქაც, მამასადამე, მოხდა უტოლფუნქციო სახესხვაობის (წყვეტ) სემანტიზაცია.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ დღევანდელ ქართულში არის ერთგვარი მიდრეკილება ამ ორი ტერმინის (წყვეტა და წყვეტა) ფონეტიკური უნიფიკაციისადმი ტ-ს შემცველი უტოლფუნქციოს სასარგებლოდ. ასეთივე, მაგრამ უფრო სუსტი, მიდრეკილებაა აგრეთვე კრება - კრეფა -ს ფონეტიკური უნიფიკაციისადმი კრება -ს დესემანტიზაციის სახით, ე. ი. იმავე კრეფა -ს სასარგებლოდ.

უტოლფუნქციო სახესხვაობის სემანტიზაციას ვხედავთ აგრეთვე ბგერადობის აღმნიშვნელი სიტყვების თავკიდურ თანხმოვანთა მონაცვლეობაში: შრიალი-ურიალი-ჭრიალი...

იმის შესახებ, თუ რომელია მათგან ძირითადი სახესხვაობა, რომლის უტოლფუნქციოებს ბგერადობის ეს ნიუანსები აუსახავს, გადაჭრით რისამე თქმა საძნელოა. სავარაუდოდ კი შეიძლება ითქვას, რომ უმრავლესობისათვის გამოსავალი წერტილი უნდა იყოს კრიალი. მოვიყვან 11 ტერმინის სიას საბას (და დ. ჩუბინაშვილის) განსაზღვრით (ანბანის რიგზე):

1. გრიალი წისქვილის კმაჲ
2. კრიალი კულის (ხის სასმისის) კმაჲ
3. ზრიალი საზარელი მრავალკმბიანობა
4. ჟრიალი მრავალთ-ეჟუანთ კმა
5. სრიალი вылет с шумом, напр. стрела, пуля... (დ. ჩუ-

ბინაშვილი)

6. ღრიალი უკაფიო ყვირილი
7. ყრიალი მწერთ კმბიანობა
8. შრიალი ქართაგან ფურცლის კმა
9. წრიალი მაკულის ხელზე წასმის კმა
10. ჭრიალი კართა და ურემთა კმბიანობა
11. ხრიალი ჩამოცუენის კმა.

სემანტიკურად ამათი ერთმანეთთან კავშირი ეჭვს გარეშეა: ყველა მათგანი გამოხატავს ამა თუ იმ ბგერადობას, მაგრამ არაა ამკარა ყველა მათი ფონეტიკურად ერთმანეთისაგან წარმოქმნა. ყოველ შემთხვევაში შესაძლებელია, ვფიქრობ, ამ მონაცვლეობათა ერთი ნაწილის (2-5 და 8-10) გაერთიანება კრიალის გარშემო - ამისაგან დანარჩენების წარმოქმნის ნიშნულობით. მართლაც, ფონეტიკურად შესაძლებელია კრიალი ქვეულიყო როგორც წრიალი, ისე ჭრიალი - მარტივ ხშულთა აფრიკატიზაციის

წესით (მაგ., ძ რ წ ო ლ ა / კ რ კ ო ლ ა , ნ ა ხ ო ჭ ი / ნ ა ხ ო კ ი , იხ. ჩვენი "გუტურალთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში, (გვ. 35 ან იგივე ქვემოთ); ამათგან კი, ღეზაფრიკატიზაციის წესით, შესაძლო იყო ს რ ი ა ლ ი (წრიალისაგან) და შ რ ი ა ლ ი (ჭრიალისაგან); აქედან ს-შ-ს გამჟღერების გზით მიიღება ზ რ ი ა ლ ი და ჟ რ ი ა ლ ი .

მამასადამე, კრიალი ორგვარი პროცესით შეიძლებოდა მოგველენოდა: 1. სისინა: კ რ ი ა ლ ი > წ რ ი ა ლ ი > ს რ ი ა ლ ი > ზ რ ი ა ლ ი ; 2. შიშინა: კ რ ი ა ლ ი > ჭ რ ი ა ლ ი > შ რ ი ა ლ ი > ჟ რ ი ა ლ ი .

არ არის გამორიცხული, რომ ზ რ ი ა ლ ი 'საზარელი მრავალკმინაობა' მიღებული იყოს ზ ა რ ი -საგან, საზარელისაგან შიში (საბა): ეს იქნებოდა დამთხვევა როგორც ფონეტიკური, ისე სემანტიკური.

რაც შეეხება დანარჩენ ოთხს (1, 6, 7 და 11), სამი უკანასკნელის (ღ რ ი ა ლ ი - ყ რ ი ა ლ ი - ხ რ ი ა ლ ი) ერთმანეთთან მონაცვლეობითი დაკავშირება სიძნელეს არ წარმოადგენს: გამოსავალია აღბათ, ღ რ ი ა ლ ი , რომლის გააბრუპტივებულ და დაყრუებულ სახესხვაობას წარმოადგენს ყ რ ი ა ლ ი და ხ რ ი ა ლ ი (დაყრუება თუ გამჟღერება, როგორც წინა ნიშნებში, პოზიციური არ შეიძლებოდა ყოფილიყო; მამასადამე, ის იყო ფონოლოგიური).

არნ. ჩიქობავას შენიშვნა (იხ. მისი ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 349), რომ ქართ. ღრ-ძირში დაკარგულია ო ხმოვანი, არ ეწინააღმდეგება ჩვენს მოსაზრებას: იგი მოწმობს მხოლოდ ხ რ ი ა ლ ი ს გამოდიფერენცირების (გამოყოფის) გვიანდლობას.

მესამეზე (გ რ ი ა ლ ი) ძნელია დარწმუნებით თქმა, რომ იგი ფონეტიკურ კავშირში იყოს ღ რ ი ა ლ ი - ყ რ ი ა ლ ი - ხ რ ი ა ლ ი - სთან, მაგრამ შეუძლებელი ეს არ ჩანს.

სრულიად ანალოგიურ თანხმოვანთმონაცვლეობას წარმოადგენს, აგრეთვე, ბგერადობის სახესხვაობის გამოხატველი ჯგუფი ტერმინთა (ანბანის რიგზე): ზიზინი (არა აქვს განმარტებული (საბას), კ ი კ ი ნ ი თხის ე მ ი ა ნ ო ბ ა , ჟიჟინი მრავალ სირთ კმინაობა, სისინი ბატის სივილი, ღ ი ღ ი ნ ი საამო კმის თქმა, ყ ი ყ ი ნ ი გველთა, მყურთა და ბატთა კმინაობა, შ ი შ ი ნ ი მცირე ღუღილი, წ ი წ ი ნ ი ალყის (აბრეშუმის ძალის) კმა, ჭ ი ჭ ი ნ ი -ჭიჭინას კმინაობა, ზიზინი перхота, побуждение к кашлю (დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონი).

მუღერი სახესხვაობის (*გ ი გ ი ნ ი) გამოკლებით, რომელიც ღ ი ღ ი ნ თ ა ნ და ზ ი ზ ი ნ თ ა ნ თუ იყო კავშირში (რაც საეჭვო ჩანს), ჩვენთვის საინტერესო მონაცვლე თანხმოვნების მხრივ ეს ჯგუფი

¹ შესაძლოა ყ რ ი ა ლ ი წარმოადგენდეს კრიალის ტოლ ძველ ვარიანტს.

იმეორებს წინას, სახელდობრ: თავს იყრის კიკინის გარშემო, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს მათ წყაროდ:

1. კიკინი > წიწინი > სისინი > ზიზინი,
2. კიკინი > ჭიჭინი > შიშინი > ჟიჟინი.

ლილინი-ყიყინი-ზიზინი, შესაძლოა, წარმოადგენდნენ ურთიერთმონაცვლე სახესხვაობებს. ყიყინი (ისე, როგორც ყრი-ალი, იხ. ზემოთ), შესაძლოა, წარმოადგენდეს კიკინის ტოლ ძველ ვარიანტს.

ანალოგიურად შეიძლება გავანალიზოთ აგრეთვე ბგერადობის ურთიერთმონაცვლე ტერმინები ჯგუფებში:

1. კივილი-ჟივილი-სივილი, ყივილი-წივილი-ხივილი (კივილი საბასთან).

2. გუგუნი-ღულუნი-ყუყუნი 'გუამში კენესა' (საბა)-წუწუნი (წუწუნი)-ჭუჭუნი 'მუცლის კმიანობა', ხუხუნი 'გატყ-ორცის კმა' (საბა).
3. კაკანი-ღაღანი-ყაყანი-ჭაჭანი (ჭაჭანება 'გლეხურად ჩამიჩუმი', საბა) და სხვა.

აქაც, მამასადაძე, ისე როგორც კრებ-/კრეფ- და წყვედ-/წყვეტ- შემთხვევებში, ფონეტიკური სახესხვაობები გამოყენებულ იქნა ცნებათა დასაზუსტებლად, სადიფერენციაციოდ, მაგრამ გამოყენების პროცესით მაინც განსხვავებულია მისგან.

იქ (მაგ.: კრებ / კრეფ-ში) ჩვენ გვქონდა პოზიციურად წარმოქმნილი მონაცვლეობა, აქ (კრ-/წრ-/სრ...) მონაცვლეობა არაა პოზიციურად წარმოქმნილი, რადგანაც, მაგ., რს წინ შეიძლება ყოველგვარი თანხმოვანი. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ იქ იმთავითვე წამყვანია აზრი, რომლის "კარნახით" უნდა მომხდარიყო დიფერენციაცია.

საყურადღებოა, სემანტიკური დიფერენციაციის თვალსაზრისით, ე. წ. ფუძის კუმშვის გამოყენება სახელში სადიფერენციაციოდ, სახელდობრ: თუ სიტყვა თვალ იბრუნვის ფუძეუკუმშველად (თვალის, თვალთ, თვალად), მაშინ სხვა ლექსიკური მნიშვნელობა ეძლევა მას ("ადამიანის ან ცხოველის თვალი"), ზოლო თუ ფუძის კუმშვით (თვლის, თვლით თვლად), მაშინ სხვა ("ბვირფასი თვალი", ან "ურმის თვალი"). ასეთივეა სიტყვა წელი წლისა, წლები ("გავიდა წლები") და წელიწელისა ("წელის ტკივილი").

ცხადია, რომ წმინდა მექანიკური ფონეტიკური პროცესი ენას გამოუყენებია აზრობრივად. ამ შემთხვევაშიც წამყვანია აზრი და არა ფიზიოლოგია¹.

"ირკვევა რომ ხმოვანთმონაცვლეობა, როგორც მორფოლოგიური პროცესი, უცხო არ არის მეგრულ-სვანურისთვისო", წერდა ვ. თოფუ-

¹ ვ. თოფურიას მიერ გამოთქმული აზრი, რომ ზემოთ მოყვანილი ბგერადობის გამოხატველი ტერმინების თავილური თანხმოვნები შესაძლოა ურთიერთისაგან დაბოუკიდებელი წარმოშობის იყვნენ, არსებითად არაფერს შეცვლის ფონეტიკური პროცესების სემანტიზაციის თვალსაზრისით.

რია შრომაში "რ და ნ თანხმოვანთა მონაცვლეობისათვის სვანურ ზმნაში" (თბილ. უნივ. შრომები, XVIII, 1941, გვ. 62); იმავე შრომის დასკვნაში ნათქვამია: "... ხმოვანთმონაცვლეობა (იგულისხმება მორფოლოგიური) სვანურსა და მეგრულში უდავოა, ქართულში დასამტკიცებელი" (გვ. 66). ავტორს მხედველობაში ჰქონდა აბლაუტის სახელით ცნობილი შინაგანი ფლექსია.

ერთი წლის შემდეგ ვ. თოფურიამ გააანალიზა ოთხი ზმნა მოქმედებითსა და ვნებითს ფორმებში ფუძის ხმოვანთმონაცვლეობის მიხედვით და დაასკვნა, რომ "მოქმედებითის საწარმოებელი ნიშანია "ა" და ვნებითისა "ე" ("მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში", მეც. აკადემიის მოამბე, III, 969). ეს ზმნებია კად/კედ (აღმკადეთ/შთაკკედ), ცად/ცეთ*ცედ (გამოიცადებოდა/შვესცეთ), ყავ/ყევ (წარვეყავ/წარვეყევ) და ქარ/ქერ (განქარებდა/განქერ).

"ქართული ენაც თავისი განვითარების შემდგომ საფეხურზე ხასიათდება ფუძის ფლექსიით (ფუძის ხმოვანთა ფუნქციონალური მონაცვლეობით; მაგ.: კად/კედ)" (იქვე).

ავტორი ადარებს რა ამ მხრივ ერთმანეთს სვანურსა და ქართულს, დაასკვნის: "ფუძის ფლექსია სვანურში მკვეთრად ჩამოყალიბებული მოვლენაა... დიგე 'აქრობს' — ლენტეხური დ ე გ ე ნ ი 'ქრება' (ძირია : დგ)... ქართულში კი ხმოვანთა ფუნქციონალური "მონაცვლეობა ასე მკაფიოდ რ არის გამოხატული..." (იქვე, 970).

მაშასადამე, ხმოვანთმონაცვლეობა ა/ე ზმნის ფუძეში გამოყენებულია მოქმედებითისა და ვნებითი გვარების ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად, ე. ი. ფონეტიკური პროცესი (ხმოვანთმონაცვლეობა) გრამატიზებულია. ესაა ტიპიური აბლაუტი.

ფონეტიკური პროცესის პრინციპულად ასეთსავე მორფოლოგიზაციასთან გვაქვს საქმე ქართულ ზმნაში, როდესაც მისი ფუძის კუმშვა-უკუმშველობასთან და ფუძის დრეკადობასთან დაკავშირებულია აწმყოსა და ნამყო წყვეტილის ერთმანეთისაგან განსხვავება, სახელდობრ:

მ ო ნ ა ც ვ ლ ე ო ბ ა ნ ი :

1. O-O/ა (ან ე): კ-ლავს — კ-ლა / ვკალ(ი); ხ-ნავს — ხ-ნა / ვხან(ი); ჳ-რის — ჳ-რა/ვჳრ(ი); ც-რის — ც-რა/ვცრ(ი)...

2. ე/ი — ი: კრჳს/კრიფა — ვკრიფე; გრეხს/გრეხა — ვგრიხე...

3. O/ა — ა: თ ლის/თალა — ვთალე; თხ-რის/თხარა — ვთხარე.

როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, რომ ამა თუ იმ ფონეტიკურ პროცესს დაუკავშირდა მორფოლოგიური ფუნქცია, ეს არ ნიშნავს, რომ ეს ფუნქცია გამოხატულია მხოლოდ ამით: იმ ენებში, რომლებსაც ჩვენ აქ ვეხებით, ეს ფონეტიკური პროცესი წარმოადგენს მხოლოდ დამატებითს შინაგან ფლექსიას.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ისტორიულად უფრო ძველია და ნორმალური პირველი ტიპი (კ ლ ა ე ს - კ ლ ა / ვ კ ა ლ (ი), სადაც ხმოვანთ-

მონაცვლეობა განპირობებულია მახვილის ქონა-არქონით: ვკალ(ი), მაგრამ კლკეს - კლა (ფუძე მახვილიანია აორისტის I და II პირში, ხოლო უმახვილოა აწმყო მთლიანად და აოროსტის III პირი; შეად. არნ. ჩიქობავას "მახვილის საკითხისათვის ძველ ქართულში", გვ. 195, სადაც მახვილიანობის მიხედვით აორისტის I და II პირი დაპირისპირებულია მესამესთან; ვ ა რ ქ უ - ა რ ქ უ - პ რ ქ უ ა).

მეორე ტიპი მეორეული ჩანს, რამდენადაც მასში მონაცვლეობაა ხმოვანთა არა ძირისა, როგორც პირველ ტიპში (კლ/კალ), არამედ ნაწარმოები (სუფიქსდართული) ფუძისა (კრ-ეფ/-იფ, გრ-ეხ/-იხ; შეად. ვ. თოფურისა "ფუძედრეკად ზმნათა სუფიქსაციისათვის", გვ. 230 და შემდეგ). მახვილიანობის მიხედვით ასეთი სურათი იყო, ალბათ: კ რ ე ფ ს - *კ კ რ ე ფ ე / *კ რ ფ ა , გ რ ე ხ ს - *კ გ რ ე - ხ ე / *გ რ ხ ა . (შეად. შეკრბა, შედრკა). ი შემდეგ უნდა იყოს განვითარებული აორისტის მესამე პირში, რომლის გავლენით განზოგადებულია აორისტის I და III პირში ი საფეხური (კრიფა-კრიფე-კკრიფე).

რაც შეეხება მესამე ტიპს (თ-ლის/თალა-ვთალე), აქ ა საფეხური განზოგადებულია აორისტის მესამე პირისათვისაც, ალბათ, ანალოგიის ძალით, ე. ი. მიუხედავად იმისა, რომ მახვილი აქაც რა თქმა უნდა, დაბოლოებაზე უნდა ყოფილიყო (*თალა'). როგორც ჩანს, ანალოგიის გავლენას ხელს უწყობდა განსხვავებისადმი მიდრეკილება აორისტის მესამე პირისა სახელზმნისაგან, ე. ი. *თლა (აორ. III პ.) და თლა (სახელზმნა) რომ ერთმანეთს არ დამთხვეოდა.

ასეთი დამთხვევის საშიშროება პირველ ორ ტიპში გამორიცხულია; შეად. აორ. III პირი კ ლ ა , ხ ნ ა , კ რ ა და სახელზმნა კ ლ ვ ა , ხ ნ ვ ა , კ რ ვ ა (კვლა, ხენა, კერა); აორ. III პ. კრ(ი)ფა, კრ(ი)ჭა და სახელზმნა კრეფა, გრეხა, კრეჭა.

უფრო სუსტად, მაგრამ მაინც გრამატიზებულია ქართულის საკმაოდ მრავალ სახელში ფუძის კუმშვა, რომლის მიხედვითაც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან ბრუნვათა ორი ჯგუფი: ფუძეუკუმშველი (სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი და წოდებითი ფორმა) და ფუძეუკუმშვადი ბრუნვები (ნათესაობითი, მოქმედებითი და ვნებითი).

სახელთა ფუძის კუმშვა-უკუმშველობა ისეთივე ხმოვანთმონაცვლეობაა, როგორიც ზმნაში აღვნიშნეთ. იქაც და აქაც ხმოვანთმონაცვლეობა განპირობებულია მახვილის გავლენით და გამოყენებულია მეტ-ნაკლებად სიტყვის ფორმათა ერთმანეთისაგან განსასხვავებლად, ე. ი. იქაც და აქაც ფონეტიკური პროცესი მორფოლოგიზებულია.

(მახვილის ბუნებისა და ადგილის შესახებ სიტყვაში და მისი გავლენით ხმოვნის ამოღების შესახებ ქართულში იხ. არნ. ჩიქობავას „მახვილის საკითხისათვის ქართულში“, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, III, გვ. 191 და 198, და „О лингвистических чертах картвельских языков“-Изв. АН. СССР, Отд. литур. и языка, 1948 г., Т. VII, 25 და შემდეგ.)

რაც შეეხება თანხმომონაცვლების გრამატიზაციას, იგი, საერთოდ, უფრო ნაკლებადაა გავრცელებული სხვადასხვა ენაში, ვიდრე ხმომონაცვლებისა. მაგ., რუსულში საკმაოდ გავრცელებულია გრამატიზებული თანხმომონაცვლება ფუძეებში: друг/друг, печь/печь, глод/глож და სხვა. ქართველური ენები, ვ. თოფურიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, "თანხმომონაცვლებას, როგორც გრამატიკულ პროცესს, არ იცნობენ" ("რ და ნ თანხმომონაცვლებისთვის სვანურ ზმნებში", გვ. 62), ან "...თანხმომონაცვლება ქართველურ ენათათვის უცხოა" (იქვე, გვ. 66).

პარმონიულ ხშულთა ორი სისტემა ქართულ ენაში¹

"ქართული ენის კომბინატორულ თავისებურებათა რიგს ეკუთვნის აგრეთვე თანხმოვანთა აპარმონიზაცია", — ამბობს აკად. ნ. მარი თავის "ძველი სალიტერატურო ქართულის გრამატიკაში" (1925, გვ. 023—024)².

თუ ჩვენი მსჯელობის საგნად ამ შემთხვევაში გავიხდით მხოლოდ უშუალო მეზობლობაში მყოფ თანხმოვანთა აპარმონიზაციას (ნ. მარმა გააანალიზა აგრეთვე ერთმანეთისაგან ხმოვნებით დაშორებულ თანხმოვანთა აპარმონიზაცია), მაშინ ნ. მარის აგებული აპარმონიზაციული სისტემა შესაძლებელია წარმოვიდგინოთ, ოღნაევი გამარტივებით, შემდეგი სახით:

"წინაენისმიერი თანხმოვნები+უკანაენისმიერი თანხმოვნები (სწორედ ამ მიმდევრობით) გეაძლევის პარმონიულ ჯგუფებს:

1. წყ-ჭყ-ტკ-ტყ, ე. ი. აბრუპტივთა კომპლექსებს,
2. ცხ-ცქ-ჩხ-ჩქ-თხ-თქ, ე. ი. ფშვინიერითა კომპლექსებს, და
3. ძღ-ჯრ-ღგ-ღღ, ე. ი. მჟღერთა კომპლექსებს".

კომპლექსები "ბაგისმიერი ხშულები+უკანაენისმიერი" (ე. ი. ბგ-ფქ-ჰკ; ბღ-ფხ-ჰყ) აკად. ნ. მარს მოცემული არა აქვს ამასთან დაკავშირებულად.

უნდა ვიფიქროთ, რომ აკად. ნ. მარი აპარმონიზაციას ხედავდა თანხმოვანთა ურთიერთ შეგუებაში ჰომოგენურობის ნიშნეულობით (აბრუპტივები აბრუპტივებთან, ასპირატები ასპირატებთან და მჟღერები მჟღერებთან).

აქედან ჩანს, რომ აკად. ნ. მარი არ ასხვავებდა ერთმანეთისაგან ხშულთა პარმონიული კომპლექსების ორ სისტემას.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ საჭიროა ვასხვავებდეთ ერთმანეთისაგან, ერთი მხრით, ხშულთა ისეთ კომპლექსებს, რომლებშიც მეორე კომპონენტებად გვევლინება ხშულთა მეხუთე სამეული (გ-ქ-კ), ხოლო მეორე მხრით, ისეთ კომპლექსებს, რომლებშიც მეორე კომპონენტებად გვაქვს ლ-ხ-ყ. პირველი სახის კომპლექსებს ვაერთიანებთ A-სისტემის სახელწოდებით, ხოლო მეორე სახისას B-სისტემის სახელწოდებით.

თვალსაჩინოებისათვის აქვე წარმოვადგენთ ქართულის ხშულთა სამეულებს, ნაპრალოვანთა წყვილეულებს და პარმონიული კომპლექსების ორ სისტემას—ცხრილების სახით:

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 112—114.

² Н. М а р р, Грамматика древнегрузинского литературного языка, 1925, гв. 023—024.

ქართულის ხშულთა
სამეულები:

ნაპრალოვანთა
წყვილეულები:

1. ბ-ფ-პ
2. ღ-თ-ტ
3. ძ-ც-წ
4. ჯ-ჩ-ჭ
5. გ-ქ-კ
6. -(ქ)-ყ

1. ვ-(ფ)
  2. ზ-ს
  3. უ-შ
  4. ლ-ხ
  5. - -პ
- ცხრ. 2

ცხრ. 1

ქართულის კარმონიული კომპლექსების
სისტემები:

- A
1. ბგ-ფქ-პკ
  2. ღგ-თქ-ტკ
  3. ძგ-ცქ-წკ
  4. ჯგ-ჩქ-ჭკ

- B
1. ბღ-ფზ-პყ
  2. ღლ-თზ-ტყ
  3. ძლ-ცზ-წყ
  4. ჯლ-ჩზ-ჭყ

ცხრ. 3.

ამ მესამე ცხრილიდან ჩანს, რომ ორივე სისტემას (A-ს და B-ს) პირველი კომპონენტები ერთნაირი აქვს, სახელდობრ, პირველი ოთხი სამეული (იხ. ცხრ.1), მაგრამ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან მეორე კომპონენტებით, სახელდობრ:

I. A-სისტემის კომპლექსების შედგენილობაში შედის მეორე კომპონენტებად ხშულთა მეხუთე სამეული (გ-ქ-კ) შესაბამისად, ე. ი.:

პირველი ოთხი სამეულის თითოეულ პირველ წევრს (ბ-ღ-ძ-ჯ) ემატება მეხუთე სამეულის პირველი წევრი (გ); მივიღებთ შემდეგს:

ბგ-ღგ-ძგ-ჯგ.

იმავე ოთხი სამეულის თითოეულ მეორე წევრს (ფ-თ-ც-ჩ) ემატება მეხუთე სამეულის მეორე წევრი (ქ); მივიღებთ შემდეგს:

ფქ-თქ-ცქ-ჩქ.

იმავე სამეულების თითოეულ მესამე წევრს (პ-ტ-წ-ჭ) ემატება მეხუთე სამეულის მესამე წევრი (კ); მივიღებთ შემდეგს:

პკ-ტკ-წკ-ჭკ.

II. B-სისტემის კომპლექსთა შედგენილობაში შედიან ღ-ზ (ე. ი. ნაპრალოვანთა მეოთხე წყვილი) და ყ (ე. ი. მეექვსე სამეულის მესამე წევრი) შესაბამისად, ე. ი.:

პირველი ოთხი სამეულის თითოეულ პირველ წევრს (ბ-ღ-ძ-ჯ) ემატება მეოთხე წყვილეულის პირველი წევრი (ღ); მივიღებთ შემდეგს:

ბღ-ღღ-ძღ-ჯღ.

იმავე ოთხი სამეულის თითოეულ მეორე წევრს (ფ-თ-ც-ჩ) ემატება მეოთხე წყვილეულის მეორე წევრი (ზ); მივიღებთ შემდეგს:

ფზ-თზ-ცზ-ჩზ.

იმავე სამეულებს თითოეულ მესამე წევრს (ა-ტ-წ-ჭ) ემატება მეექვსე სამეულის მესამე წევრი (ყ), და მივიღებთ შემდეგს:

ჰე-ტყ-წყ-ჭყ.

პარმონიულ ხშულთა ორი სისტემის დადგენა წამოჭრის მთელ რიგ საკითხებს: როგორ ჩამოყალიბდა ასეთი მწყობრი დეცესიური კომპლექსების სისტემა? აქცესიურ კომპლექსთა დაძლევის (სუპერაციის) რომელი წესის ძალით გამოიშვა მათგან დეცესიური კომპლექსები? თუ, შესაძლოა, იმთავითვე დეცესიურები იყვნენ? ასეთ საკითხთა რიგს ეკუთვნის საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ გვაქვს B-სისტემაში მეორე კომპონენტების არაერთგვაროვნება.

ამ საკითხის დასმა მართებულია იმიტომ, რომ A-სისტემაში მეორე კომპონენტად გამოყენებულია მეხუთე სამეულის სამივე წევრი (გ-ქ-კ), ე. ი. ერთისა და იმავე ადგილის სამი ხშული; B-სისტემაში კი გამოყენებულია ნაპრალოვანთა მეოთხე წყვილული (ღ-ხ) და ხშულთა მეექვსე (დეფექტიანი) სამეულის მესამე წევრი (ყ), ე. ი. ორი-უკანანისმიერი ნაპრალოვანია, ხოლო მესამე-ფარინგალური ხშული.

პირვანდელია თუ არა B-სისტემის მეორე კომპონენტთა არაერთგვაროვნება?

კაკასიურ და, კერძოდ ქართველურ ენათა ფონეტიკურად შესწავლილობის საკმაოდ მაღალი დონე საშუალებას გვაძლევს დამარწმუნებლად ვუპასუხოთ ამ კითხვაზე:

B-სისტემის კომპლექსთა მეორე კომპონენტების არაერთგვაროვნობა არაა პირველადი.

ირკვევა, რომ სამივე კომპონენტი ფარინგალური იყო; მათგან კომპლექსებში გადარჩა მხოლოდ ყ, ხოლო ორი დანარჩენის ადგილას გვაქვს ღ-ხ.

რომ ეს უფრო გასაგები გახდეს, საჭიროა გავიხსენოთ, რომ ხშულთა მეექვსე სამეული ახალ ქართულში ითვლება დეფექტიან სამეულად, რადგანაც ქართულში არაა შენახული ამ სამეულის მეღერი წევრი; თვით მისი ფშვინიერი წევრიც კი (ქ), რომელიც ძველ სალიტერატურო ქართულში ცოცხალი ბგერა იყო, შემონახულია დღეს მხოლოდ რამდენსამე დიალექტში.

ყოველ შემთხვევაში, ამ უკანასკნელს (ჯ-ს) ჩვენ ვიცნობთ ძველი ქართულიდან და ზოგიერთი დღევანდელი დიალექტიდან, რასაც ვერ ვიტყვიტ მ ჟ დ ე რ ფ ა რ ი ნ გ ა ლ ზ ე : არც ძველ ქართულში ყოფილა იგი დაცული (როგორც ჩანს, იგი გადაშენებულა უძველეს ან მწერლობადელ ქართულში) და არც რომელსამე დღეს მოქმედ დიალექტშია იგი შემონახული დამოუკიდებელ პოზიციაში.

¹ მხედველობაში გვაქვს, მეტწილად, ამ ბოლო წლებში დაწერილი გამოკვლევები გ. როგავასი, ს. ულენტისა და ლარინგოსკოპიული დაკვირვებები ა. ჩარგვიშვილისა.

ამ უკანასკნელის აღნიშვნა გვიხდება იმიტომ, რომ კომბინატორულად ანუ განპირობებულ პოზიციაში მისი არსებობის დადასტურება არ იყო ძნელი: მისი წარმოთქმა და მოსმენა შეიძლება ისეთსავე პოზიციაში, როგორშიც ყოველი აბრუპტივი ან ყრუ ფშვინვიერი გვევლინება მჟღერის სახით; მაგ.: როკი, როკზე-ითქმის როგ ზე, დოქი, დოქზე — ითქმის დოგ ზე (რეგრეს. ასიმილაციის ძალით); ამგვარადვე: უჯი, უჯზე — წარმოითქმის უღზე; ჯანჯი, ჯანჯზე — ჯანღზე; ფეჯი, ფეჯზე — ითქმის ფეღზე, კენღზე (იმ დიალექტის წარმომადგენლის წარმოთქმაში, სადაც შენახულია ე).

თავისთავად გასაგებია, რომ ასეთ პირობებში წარმოთქმული ზ არ შეიძლება წარმოდგენდეს ნამდვილს, დახვეწილს — ისეთს, როგორიც უნდა ყოფილიყო მაშინ, როცა იგი სრულფასეული ფონემა იყო.

რომ ეს საკმარისი არ იყო ფარინგალური მჟღერის (ზ) გასაცნობად და საენათმეცნიერო კვლევაში მის გამოსაყენებლად, ჩანს იქიდან, რომ, როგორც კი იქნა იგი (ზ) შემჩნეული დამოუკიდებელ პოზიციაში, ე. ი. ფონემის როლში (მართალია, ინდივიდუალურ ხმარებაში)¹, იმ დროიდანვე დაიწყო იმის ძიება, ჰქონდა იგი ქართულ ენებს თუ არა, როგორია მისი რეფლექსები ცალკეულ ქართველურ ენებში, რა შესატყვისობანი აქვს მას სხვა კავკასიურ ენებში და ა. შ.; მაშასადამე, იგი ამ დროიდან შედის ქართულ ენათმეცნიერებაში კვლევის ობიექტად, ერთი მხრით, და ეტიმოლოგიურ ძიებათა დასაყრდენად, მეორე მხრით.

ქართულ პათოლოგიურ მეტყველებებში მჟღერი ფარინგალური ხშულის დამოუკიდებელ პოზიციაში შემჩნევა, ქართველურ ენათა ხშულების სამეულეზობრივი სისტემა და მეექვსე სამეულის გადანამთური წევრების (კ-ყ-ს) ისტორია ქართულსა და ზანურ ენებში ჩვენ გვიკარნახებდა გვევარაუდნა მჟღერი ფარინგალის (ზ) არსებობა ქართველურ ენებში უძველეს დროს.

გ. როგავამ არსებითად დაადასტურა ეს ვარაუდი — მნიშვნელოვანი დამატების შეტანით — ქართველურ ენათა სათანადო მასალის შედარებითი ანალიზით². სერგი ჟღენტმა იპოვა ფარინგალური მჟღერი ხშული, როგორც ფონემა, სვანურ ცოცხალ მეტყველებებში³. მის მიერ მოპოვებული მასალა გვიჩვენებს, რომ სვანური ენის წინანდელი მკვლევრები ვერ ამჩნევდნენ ამ ბგერის ფარინგალურ ხასიათს და აიგივებდნენ მას ლ-თან.

ეჭვი აღარ რჩება, რომ ფარინგალური მჟღერი ხშული წარმოადგენდა ქართველურ ენებში მეექვსე (დღეს დეფექტიანი) სამეულის პირველ წევრს.

¹ ვრცლად ამის შესახებ მოთხრობილია თავში "ქართულის ხშულთა მეექვსე სამეული" (ფარინგალური).

² გ ი ო რ გ ი რ ო ვ ა ე ა . ფარინგალურ ხშულთა რივისათვის ქართველურსა და აღიღურ ენებში, "იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება", I. 1946, გვ. 1-17.

³ ს ე რ გ ი ჟ ღ ე ნ ტ ი , op. cit. ს. ჟღენტი აღნიშნავს მას ლ ნიშნით, ჩვენ — როგავასთან ერთად — ზ ნიშნით.

ამასთანავე ერთად შესწავლილი იქნა ექსპერიმენტულად სამივე ფარინგალი ს. ულენტისა და არჩ. ჩარგეიშვილის მიერ¹.

გამორკვეა, რომ სამივე ფარინგალი სპირანტოლიდა, ე. ი. თითოეული მათგანი შეიცავს სპირანტულ ელემენტს შემართვის მომენტში².

ამ გამოკვლევათა შედეგები ახალ შუქსა ქვენენ ზემოდასახულ საკითხს.

უპირველესად ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ A და B-სისტემები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან აპარმონიზაციის ხარისხით კომპლექსებში — მიუხედავად იმისა, რომ ორივე სისტემის ყველა კომპლექსი დეცესიურია³.

A-სისტემაში აპარმონიზაციას ჰქმნის თანხმოვანთა ურთიერთშეგუება ჰომოგენურობის ნიშნულობით — დეცესიური თანამიმდევრობის პირობებში; A-სისტემის კომპლექსებში თანხმოვანთა ერთმანეთთან შემჭიდროება უფრო სუსტია, ვიდრე B-სისტემაში: ამით აიხსნება კომპონენტთა მეტი დამოუკიდებლობა A-სისტემის თითოეულ კომპლექსში.

პირიქით, B-სისტემის თითოეულ კომპლექსში თანხმოვანთა შემჭიდროება უფრო ძლიერია, ვიდრე A-სისტემაში; ამითაა განპირობებული B-სისტემის თითოეული კომპლექსის მთლიანობა, ე. ი. კომპონენტთა ნაკლები დამოუკიდებლობა.

B-სისტემის კომპლექსებისათვის, რომლებშიც მეორე კომპონენტი არის სპირანტი ღ ან ბ (მაგ.: ბლ—ფხ, დლ—თხ...), ეს ბუნებრივია, რადგანაც მომდევნო სპირანტის შერწყმა წინმდგომ ხშულთან ფიზიოლოგიურად ნაკლებ ძნელია, ვიდრე ხშულისა ხშულთან⁴. მაგრამ აუხსნელი იყო თანხმოვანთა ასეთი შემჭიდროება—შერწყმა B-სისტემის იმ კომპლექსებში, სადაც მეორე კომპონენტი არის ყ (მაგ.: პყ—ტყ—წყ...), რამდენადაც ყ თთვლებოდა საესეებით ხშულად.

მაგრამ იმის შემდეგ, რაც ექსპერიმენტულად დადგინდა იქნა ა. ჩარგეიშვილის მიერ სპირანტოიდული ხასიათი ყ-სი, ხოლო ს. ულენტის მიერ მ—კ-სიცი, გასაგები შეიქმნა A-სა და B-სისტემის ერთმანეთისაგან ზემოაღნიშნული განსხვავება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ B-სისტემის კომპლექსთა მეორე კომპონენტები თავდაპირველად ერთგვაროვანი იყვნენ: ყველა ისინი (მ—ყ) ხშული ფარინგალები იყვნენ; მაგრამ მათი თანდათან გავრცელების კვა-

¹ ს ე რ გ ი უ ლ ე ნ ტ ი . po. cit. ა. ჩარგეიშვილი, ქართულის კ—ყ თანხმოვანთა ბიომექანიკის საკითხისათვის: საქ. მეცნ. აკადემიის მოაზბე, 1946. 537 და შემდ.

² სპირანტოიდი განსხვავებულია აფრიკატისაგან, რომელშიც აგრეთვე შედის სპირანტული ელემენტი, მაგრამ შედის დ ა მ ა რ თ ვ ი ს მომენტში.

³ დაწვრილებით იხ. ქვემოთ თავი VIII.

⁴ ამ გზითაა წარმოქმნილი მრავალი აფრიკატი (იხ. აფრიკატები გვ. 39).

ლობაზე მათ შეენაცვლა უკანაენისმიერი სპირანტები (ღ-ბ) შესაბამისად, ე. ი. ღ-ს-ღ, ხოლო კ-ს-ხ.

ასეთი შენაცვლების შესაძლებლობას ღ-კ ატარებდნენ, როგორც სპირანტოიდები. შესაძლებელია ისინი თანდათანობით ცვლილიყვნენ ასეთ კომპლექსებში ფარინგალურ სპირანტებად, ხოლო შემდეგ დამთხვეოდნენ უკანაენისმიერ სპირანტებს ღ-ხ-ს. ამ პროცესის დამადასტურებელია, ერთგვარად, ის გარემოება, რომ ფარინგალთა სამეულის შესამე წვერი (ყ) გადაურჩა შენაცვლებას, და, ვფიქრობთ გადაურჩა იმიტომ, რომ შეუძლებელი იყო მისი, როგორც აბრუპტივის, სპირანტიზაცია ქართულში: აბრუპტიული სპირანტები ქართულს არ გააჩნია.

მაშასადამე, B-სისტემის თავდაპირველი სახე უნდა ყოფილიყო ასეთი:

ბღ-ფჯ-ჰყ
ღღ-თჯ-ტყ
ძღ-ცკ-წყ
ჯღ-ჩჯ-ჭყ,

სადაც კომპლექსთა მეორე კომპონენტებს წარმოადგენდა მეექვსე სამეულის წვერები ღ-კ-ყ.

რადგანაც ღ საერთოდ გადაშენდა ქართველურ მეტყველებაში და მისი სპირანტად გადასვლის შესაძლებლობის რეალიზაცია მოხდა B-სისტემის კომპლექსებში, ამიტომ გასაგებია, რომ ბღ-ღღ-ძღ-ჯღ კომპლექსები მოგვევლინა ბღ-ღღ-ძღ-ჯღ კომპლექსების სახით. აგრეთვე გასაგებია ფქ-თჯ-ცკ-ჩჯ კომპლექსების შეცვლა ფხ-თხ-ცხ-ჩხ კომპლექსებად სალიტიერატურო ქართულსა და იმ დიალექტებში, სადაც კ დაცულია, გვაქვს კომპლექსები ფხ-თხ-ცხ-ჩხ (და არა ფქ-თჯ-ცკ-ჩჯ)?

როგორც ჩანს, ამ დიალექტებში ადგილი ჰქონდა კ-ს გასპირანტების შესაძლებლობის რეალიზაციას აგრეთვე მხოლოდ კომპლექსებში-ისე როგორც ღ-ს.

ამის საყურადღებო (მაგრამ არასრულ) ანალოგიას ეპოულობთ ჭანურის ხოფურ კილოკაეში (არასრულ ანალოგიას იმიტომ, რომ შენახულობა ეხება ყ-ს და არა კ-ს და ხდება არა გასპირანტება, არამედ დაკარგვა): "... ხოფურს ყ ბგერა ძირითადად შემოუნახავს, დაუკარგავს მეტწილად ტყ-წყ-ჭყ კომპლექსებში"¹.

¹ გ. როგავა, op. cit. გვ. 2.

IV ქართულის ხვულთა გეჟქეცა საგულთ (ფარინგალუბი)¹

ძველ ფონეტიკურ ლიტერატურაში დიდხანს თითქმის აიგივებდნენ წარმოების ადგილის მიხედვით სამი სხვადასხვა ადგილის თანხმოვნებს: ღ-ხ-სა, ჯ-ყ-სა და ც (=მეგრ. ყ)-ს. პირველებს (ღ-ხ-ს) რუსულად ეძახდნენ (задне-)язычно-гортанно -нѣнные-ს-(უკანა-)ენა-ხორხ-სასისმიერებს, მეორეებსა (ჯ-ყ-ს) და მესამეს (ც-ს) — (задне-)язычно-гортанные-ს —(უკანა-)ენა-ხორხისმიერებს. შედგენილობის მხრივ ყველას თვლიდნენ აფრიკატებად².

ტერმინი “ხორხისმიერი” ანუ “ყელისმიერი”, “გუტურალური” (ლათ. guttur ‘ყელი’, gutturalis ‘ყელისა’) იხმარებოდა იმ თანხმოვანთა სახელად, რომელთაც დღეს ვეძახით უკანაენისმიერებს (რბილსასისმიერებს) ანუ ვეღარებს. მათი არტიკულაცია რომ უიარაღო თვალით არ დაინახება, ეს იყო იმის მიზეზი, რომ მათ ყველას მიეცა საერთო სახელწოდება გუტურალური ან ყელის-მიერი.

ზოგნი ამავე ბეგრებს ეძახდნენ ღარინგალურებს (ბერძნ. λάρυγξ ‘ხორხი’, ლათ. laryngalis ‘ხორხისა’) ანუ ხორხის-მიერიებს (რუსული гортанный აღნიშნავდა როგორც გუტურალურს, ისე ლარინგალურს).

ახალ ფონეტიკურ ლიტერატურაში ტერმინს ღარინგალური უფრო სწორი გამოყენება აქვს, სახელდობრ: ლარინგალური თანხმოვნები ეწოდება სახმო სიმების მიერ (ყელში, ხორხში) დამოუკიდებლად წარმოებულ ნაპარალოვანს (მაგ., ქართ. კ-ს) ან ხშულს (მაგ., წ=მეგრ. ყ-ს).

ამიტომ ამ ტერმინებს მათი ძველი მნიშვნელობებით ხმარება შეუძლებელია ფონეტიკური მეცნიერების დღევანდელი მდგომარეობისათვის.

რაც შეეხება ჯ-ყ-ს ფონეტიკურ-ფიზიოლოგიურ კვალიფიკაციას, აქ საკითხი გაცილებით უფრო რთულია, ვიდრე ტერმინოლოგიური შეუსაბამობა. ბგერათწარმოების რომელი ადგილი ეკუთვნის ჯ-ყ-ს? ე. ი. რომელი ბგერათსაწარმოთქმო ორგანოები იღებენ მონაწილეობას ჯ-ყ-ს წარმოთქმაში?

ჯერ კიდევ ოცზე მეტი წლის წინათ იყო აღნიშნული ჯ-ყ-ს ფარინგალური ხშულობა, ე. ი. ენისძირის ხშვა ხახის (ბერძნ. φάρυγξ ‘ხახა’) უკანა კედელთან მათი არტიკულაციისას.

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 38 და 91, 90.

² Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, (გვ. 027).

ზელმერი მათ პოსტველარულს (ლათ. postvelaris 'რბილი სასის იქითა') ანუ ღრმად უკანაენისმიერს ეძახდა. მისი (და ქოგტის) სპეციალურ ექსპერიმენტულ გამოკვლევაში ქართული ბგერების შესახებ ნათქვამია: "განსაკუთრებით, სამწუხაროდ ჩემდა, უნდა გამოვტყდეთ, რომ "პოსტველარული ხშულის" (ყ-ს) ბუნება ბნული და გამოუცნობელი დარჩა ჩემთვის. სარისკო და დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზების წამოყენებას ('იმპლოზიური წოვნითი ბგერა!') ვამჯობინებ შემეწყვიტა ჯერჯერობით ყოველგვარი დაწერილებითი ანალიზი—იმ იმედით, რომ, თუ მე თვითონ არა, ვინმე სხვა მკვლევარი შეძლებს — იქნებ, პალატოგრამული გზით — ფარდა ახადოს მას".

აღვნიშნავ აქვე, რომ ზელმერი არ დაკვირვებია ყ-ს არტიკულაციას, თორემ გაიმეორებდა იმასვე, რაც თქვა მან ყ-ს შესახებ.

თუ რა შენიშვნებს იწვევს ზელმერის შრომიდან აქ მოყვანილი აზრი, ჩანს ჩვენი "ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხების" შემდეგი ადგილიდან:

1) პოსტველარული. . . არ შეიძლება ეწოდოს მათ (ყ-ყ-ს), რამდენადაც ამ ტერმინით აქტიურ ორგანოდ ნაგულისხმევია უკანაენა (და არა ენისძირი), 2) საკმარისია უიარაღო დაკვირვება თავისსავე წარმოთქმაზე იმაში დასარწმუნებლად, რომ ყ-ყ არაა წოვნითი ბგერები (ჰაერნაკადი შიგნიდან გარეთ ირეკება და არა გარედან შიგნით), 3) პალატოგრამით შეუძლებელია მისწვდეს მკვლევარი მათი წარმოთქმის ადგილს და 4) მათი (ყ-ყ-ს) არტიკულაცია ჩვენთვის სასესებით გამორკვეულია: ენისძირი აწარმოებს ხშვას ფარინგის (ხახის) უკანა კედლის მიმართ; უკანა თალები უახლოვდებიან ერთმანეთს და წარმოქმნიან დარისებრს ვასაუალს³; სიმები დახშულია ყ-სათვის (ამიტომ ეს მკვეთრია, როგორც კ-ტ-კ-წ-ჭ), ხოლო სიმები ღიაა საასპირაციოდ ყ-სათვის (ამიტომ ეს ასპირატია, ანუ ფშვინვიერი, როგორც ფ-თ-ქ-ც-ჩ); მათი (ყ-ყ-ს) არტიკულაციას ხდება ფარინგის (ხახის) ღრუში—ამიტომ ეწოდება მათ ფარინგალური (იხ. აგრეთვე პროფ. ა. შანიძის ქართული გრამატიკა, გვ. 6-7). რომ უკანაენა არ მოქმედებს მათი წარმოთქმისას სასის მიმართ, ამაში ადვილად შეიძლება დარწმუნდეს კაცი: დააჭერთ თითს ან შპატელს უკანაენას, მაგრამ ყ-ყ-ს წარმოთქმა (მართალია, არა "დახვეწილად") მაინც შესაძლებელია.

იმავე ადგილას, სადაც ყ-ყ, მაგრამ სახმო სიმების ვიბრაციული მონაწილეობით, შესაძლოა წარმოითქვას "შეღერი ფარინგალური ხშული", ე. ი. მეექვსე (დეფექტური) სამეულის მეღერი წვერი: მაგრამ ქართულ ენაში (არც ისტორიულად და არც დიალექტალურად) ეს ბგერა დადასტურებული არა გვაქვს" (გვ. 89 და შემდ.).

¹ E. W. Selmer (und Hans Vogt), Georgische Experimentalstudien, 1935, გვ. 49.

² მას არც შეეძლო ქ-ს დაკვირვებოდა, რადგანაც მისი ინფორმაციური ქართულის მეტყველებაში ქ არ იყო; ე. ი. ინფორმაციური არ იყო რომელიმე იმ დიალექტთაგანის წარმომადგენელი, სადაც დაცულია ქ.

³ ანატომიური ტერმინები უკვე დაზუსტებულია ოტოლარინგოლოგ ა. ჩარვეიშვილის მიერ (იხ. კუპოთ).

შეჩერდები ამ უკანასკნელზე, ე. ი. მჟღერი ფარინგალური ხშულის საკითხზე.

ჯერ კიდევ აკად. ნ. მარსა აქვს აღნიშნული თავისი ცნობილი იაფეტიდოლოგიური ანბანის კვლავტში ბგერა გ, როგორც რეკონსტრუირებული (არშენახული) თანხმოვანი¹. აქ არ შევეხები ამ ბგერის მარისებური კვალიფიკაციის საკითხს;

ჩვენთვის საკმარისია მივუთითოთ, რომ გ თანხმოვანი მოთავსებულია აკად. ნ. მარის მიერ ჯ-ყ-ს რიგში; ამიტომ არაა შეუძლებელი, რომ, ქართულის ხშულ თანხმოვანთა სამეულებრივი პრინციპით დალაგებისას, გ მას მოეთავსებინა ჩვენი მეექვსე სამეულის რიგში: გ-დ-კ (ჩვენი=ღ-ჯ-ყ).

არავის უცდია ამ ჰიპოთეტურად აღდგენილი თანხმოვნის ფონეტიკურად აღწერა, თუმცა ეს არ იყო ძნელი; ყოველი ჯ ან ყ შეიძლება მოგვევლინოს ღ-ს სახით მომდევნო მჟღერი ჩქამიერის წინ. როგორც ჩვენ ვამბობთ ფელზე (იწერება ფეზზე), სადაც ზღ მომდევნო მჟღერის წინ, ისე ხვესური ან ქიზიყელი იტყვის ფეზზე არაყი — არაყზე (წარმოითქმის არაზზე): ყ გამჟღერდა მომდევნო ზ-ს წინ. ეს იმიტომ, რომ, მართლაც, ძლიერ იშვიათად მოხდება ხოლმე ჯ ან ყ მჟღერი ჩქამიერის წინ. ყოველ შემთხვევაში, კომბინატორულად გ-ს არსებობა დღევანდელი ქართულის ზოგიერთ კილოში ცოცხალი ფაქტია.

მაგრამ, როგორც აღმოჩნდა, ეს საკმარისი არ იყო იმისათვის რომ ჩასახულიყო იდეა ფარინგალური მჟღერი ხშულის არსებობის შესახებ. ამისათვის საჭირო იყო მოგვესმინა იგი არა კომბინატორულ პირობებში, განპირობებულ პოზიციაში (როგორიცაა, მაგ., ხსენებული ფეზი-ფეზზე, მეყი-მეზზე), არამედ განუპირობებულ პოზიციაში, ე. ი. როგორც ფონემა.

დღევანდელ ნორმალურ ქართულ მეტყველებაში ამისი პირობები შეუძლებელია შექმნილიყო. ამიტომ თვალყურს ვადევნებდით ენამომლილობის სხვადასხვა ფორმებს, მეტადრე ენაჩლუნგობას, რომელსაც ისე როგორც ენამომლილობას, საერთოდ, თავისებური ფონეტიკური კანონზომიერება ახასიათებს².

მართლაც, 1937 წელს, შემთხვევა მოგვეცა მოგვესმინა ეს ბგერა განუპირობებულ პოზიციაში, ე. ი. როგორც ფონემა, 9 წლის ენაჩლუნგი გოგონას (ვ. თ-იას) მეტყველებაში. მისი ენაჩლუნგობა გამოიხატებოდა იმაში, რომ ქართულის ხშულთა მეხუთე სამეულის (გ-ქ-კ-ს) ნაცვლად წარმოთქვამდა სხვა თანხმოვნებს გარკვეული კანონზომიერებით.

ხშირია შემთხვევები, როცა გ-ქ-კ-ს ნაცვლად ენაჩლუნგი წარმოთქვამს დ-თ-ტ-ს შესაბამისად, ე. ი. გ-ს ნაცვლად დ-ს, ჯ-ს ნაცვლად

¹ იხ. ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 131 და შემდეგ

² ეს ღ, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება იყოს სრულყოფილი. იხ. თავი III "პარმონიულ ხშულთა ორი სისტემა ქართულ ენაში".

³ დაკვირვებას ვაწარმოებდით თბილისის ფუნქციონალურ ნერეულ დაავადებათა ინსტიტუტში (დირექტორი პროფ. ა. ფ. გოცირიძე).

თ-ს და კ-ს ნაცვლად ტ-ს. აქ ჩვენ გვაქვს უკანაენისმიერთა წინ გად-
მოწევა.

ჩვენ ენაჩლუნგის წარმოთქმაში კი, პირიქით, გ-ქ-კ გადაწეული
იყო კიდევ უფრო უკან: კ-ს ნაცვლად ამბობდა ჟ-ს, ჟ-ს ნაცვლად კ-ს,
ხოლო გ-ს ნაცვლად ღ-ს: კაკო>ყაყო, ქოქო>კოკო, გოგო>ღოღო და ა. შ¹.

ამგვარად, ერთი სისტემა (იგულისხმება მეზუთე სამეული:
გ-ქ-კ) შეცვლილია მეორე სისტემით (ღ-ჯ-ყ-თი), ისე როგორც სის-
ტემა გ-ქ-კ შესაძლებელია გარკვეული ფორმის ენაჩლუნგობაში
შეიცვალოს სისტემით ღ-თ-ტ. ორივე შემთხვევაში დაცულია სისტემე-
ბრივი გადანაცვლება ბგერათწარმოების ადგილისა, რითაც გამოირიხ-
ულია ყოველგვარი შემთხვევითობა².

მაშასადამე, ვ-თ-იას წარმოთქმაში ზ წარმოადგენდა ნამდვილ
ფონემას — ისე როგორც მისსავე წარმოთქმაში ყ და კ იყვნენ ნამდვილი
ფონემები.

ამ საკითხის დამუშავების პირველ ეტაპზე, რომელსაც დღეს, რო-
გორც ქვემოთ ვნახავთ, უკვე ძლიერ შორს გასცდა ქართული ენათმეც-
ნიერება, ჩვენ ვწერდით: "ისტორიულ ხანაში ეს ზ, როგორც ჩანს, დაი-
კარგა ქართულ რესპ. ქართველურ ენებში უკვალოდ; შესაძლოა, რომ იგი
შესცვალა ღ-მ, ისე როგორც ახალ სალიტერატურო ქართულში ე
შესცვალა ხ-მ, ვინაიდან ზ : ღ = კ : ხ"³.

კვლევის მომდევნო ეტაპებმა არ გაამართლა მჟღერი ფარინგალის
უკვალოდ დაკარგულობა ქართველურ ენებში: აღმოჩნდა არა მხოლოდ
მისი რეფლექსები ჩვენს ენებში, არამედ თვით იგივე ბგერა, ნაშობრივი
სახით, სვანურში, რომელსაც ახასიათებს არქაულობა ზოგიერთი სხვა
მხრითაც.

არ გამართლდა არც ის მოსაზრება, რომ შესაძლოა კ-ს მორ-
ფოლოგიური ფუნქციაც კჰონოდა (იხ. იქვე).

გ. როგავამ გააანალიზა ქართველურ ენათა სათანადო მასალა და,
არსებითად, დადასტურა ჩვენი ვარაუდი, მაგრამ დააზუსტა იგი
მნიშვნელოვანი შესწორების (უფრო სწორად — აუცილებელი დამატე-
ბის) შეტანით, რის მეოხებითაც შესაძლებელი შეიქნა ზუსტი შედარე-
ბითი მეთოდის მიყენება სათანადო მასალის შესწავლისას⁴;

გ. როგავამ დაამტკიცა, რომ "ქართულსა და სვანურ ენებში ფარინ-
გალური ფშეინვიერი კ იძლევა ზ და ქ რეფლექსებს" (ძვ. ქართული
მკერეჭან. ქწე, ახ. ქართული მხცოვანი), ხოლო აბრუპტივი ყ იძლევა ჟ
და კ რეფლექსებს (ქართ. კლაკს ზმნის კალ ფუძე < *ყალ —; შეად. მეგრ.

¹ ჩვენმა ენაჩლუნგმა რამდენიმე დღის საგანგებო ვარჯიშით გამოისწორა ეს ნაკლი.

² აქედან ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ლოგოპედიის ცოდნას ენათმეცნიერე-
ბისათვის საერთოდ, ხოლო ფონეტიკოსისათვის — განსაკუთრებით.

³ ზოგადი და ქართ. ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 133.

⁴ გ ი ო რ გ ი რ ო გ ა ვ ა . ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და
ადილურ ენებში: "იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება", I. 1946, გვ. 1-17.

ცვილ=და ჭან. ყვილ || ცვილ-) (გვ. 4), და ამბობს: "გ. ახვლედიანის ზემო-
აღნიშნულ ვარაუდს ჩვენ დავეუმატებთ შემდეგს: ამავე მჟღერ ფარინ-
გალურ ხშულს (ღ-ს) შეიძლება შენაცვლებოდა, ღ მჟღერი სპირანტი-
ტის პარალელურად, მჟღერი ხშული გ, რამდენადაც ამავე ღ ფარინ-
გალური რიგის აბრუპტივი ყ-ს, როგორც ზემოთ ვნახეთ, შენაცვლება, ყ-
ს პარალელურად, აბრუპტივი კ (გ-ს რიგისა), ანდა ფშვინიერ ფარინ-
გალურ ჭ-ს, ზ-ს პარალელურად, შენაცვლება ქ (იმავე გ-ს რიგისა);
ღგ=ყკ ან კქ.

საბოლოოდ, ფარინგალურ ხშულთა სამეულის რეფლექსებად
ქართველურ ენებში უნდა მივიჩნიოთ: ყ > ქს
კ > ხსქ
ღ > ლსგ" (იქვე, გვ. 5).

ამ შესატყვისობათა საფუძველზე გ. როგავას დადგენილი აქვს
შემდეგი ფრიად მნიშვნელოვანი კანონზომიერება: "თუ ქართველურ
ენებსა და მათ დიალექტებში გვექნება სიტყვათა ფუძეებში მხოლოდ
მჟღერ სახეობათა შესატყვისობა, ე. ი. ღ მჟღერი სპირანტისა გ მჟღერ
ხშულთან, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ასეთ ფუძეში უნდა ყოფილიყო პირ-
ველადი მჟღერი ფარინგალური ღ" (გვ. 7).

ამის დამარწმუნებელ ილუსტრაციას წარმოადგენს შედარება:
მეგრ. გენი|გინი, ჭან. გენი|ცენი, სვან. ლუნ "ხბო". ამ ფუძეთა ამოსავლად
ავტორი სამართლიანად გულისხმობს *ღუნ-ს*. აგრეთვე: სვან. *გარგლა*
"ლაპარაკი" და ჭან. *ღარღალი*; ქართ. *გობი* და სვან. *ღობ|ღუმებ* "სკა,
როფი" (იქვე).

ამგვარად, ეჭვიმოუტანლად დადასტურდა მჟღერი ფარინგალური
ხშულის (ღ-ს) არსებობა ქართველურ ენებში.

"საგულისხმო ფაქტიაო, — ამბობს გ. როგავა, — რომ ქართვე-
ლურსა და მთის კავკასიის ენებში ამ რიგის (იგულისხმება ფარინ-
გალური) ხშულებიც, როგორც ფარინგალური სპირანტები, საერთოდ
განიცდიან დაკარგვას, უმეტეს შემთხვევაში კი სხვა მიახლოებული
ბგერით შენაცვლებას; ამის უდავო ფაქტები მრავალია როგორც აფხა-
ზურ-ადიღურ ენებში, ისე დაღესტნის ენებშიც" (იქვე, გვ. 5).

ფარინგალური მჟღერი ხშულის საკითხი გასცდა ქართველურ
ენათა მეცნიერებას.

აქედან ჩანს, თუ რა მდიდარი შედეგების პერსპექტივა შეუძლია
ჰქონდეს შედარებითი მეთოდის გამოყენებას.

თვალსაჩინო განდა ამ ბგერის არსებობა იმის შემდეგ, რაც ს.
ჟღენტმა იპოვა იგი სვანურ ცოცხალ მეტყველებაში; მაგ.: ლახამ, ღეპი,
ლენტ. *ღე* "საჭმელი ბალახია"; ბზ. ძან "ბელელი", *გელღე* "წვიმიანი" და
მრავალი სხვა.

¹ ს. ჟ ლ ე ნ ტ ი , op. c.

ს. ულენტის მიერ მოპოვებული მასალა ამტკიცებს, რომ სვანურის წინანდელი მკვლევრები, როგორც ითქვა, ვერ ამჩნევდნენ ამ ბგერის ფარინგალურ წარმოებას, აიგივებდნენ მას ლ-სთან და აღნიშნავდნენ ამავე ნიშნით. ამ მხრივ ს. ულენტის ფრიად მნიშვნელოვანი დაკვირვება წარმოადგენს მეთოდოლოგიურად გამაფრთხილებელ სიგნალს (იხ. ქვემოთ).

ამასთანავე ერთად ფარინგალური ყრუ ხშულები (ქ-ყ) გამოკვლეულ იქნა ექსპერიმენტულ-ფარინგოსკოპიულად ლარინგოლოგ არნ. ჩარგეიშვილის მიერ.

რადგანაც, ა. ჩარგეიშვილის¹ გამოკვლევას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს ქ-ყ-ს (და, მამასადამე, აგრეთვე ღ-ს) ფონეტიკურ-ფიზიოლოგიური რაობის დადგენისათვის, ამიტომ საჭიროა მისი ვრცლად განხილვა.

მოკლე ანატომიური მიმოხილვიდან ჩვენთვის, ფონეტიკოსათვის, ძლიერ საყურადღებოა ხახის კუნთოვანი აპარატის აღწერილობა. მეტადრე მნიშვნელოვანია ჩვენთვის, რომ “ენისძირი თავისი მოძრაობით დაკავშირებულია ხახასთან. რასაც დამატებით კიდევ ხელს უწყობს მათი კავშირი კუნთის in. glossopharyngeus-ის საშუალებით და აგრეთვე ერთი და იგივე ინერვაცია n. glossopharyngeus-ის საშუალებით”.

“ყ-სათვის საჭირო ხშვის დროს ხახის გვერდითი კედლების მოძრაობა შეთანხმებულია ენის ძირის მოძრაობასთან – აუტომატურად. მაშინ, როდესაც ხახის გვერდითი კედლები, ე. ი. ზონრები, მისწრაფვიან ერთმანეთთან შესახვედრად ხახის უკანა კედლის შუა ხაზზე, ენისძირი გაემართება უკან, მაგრამ შუა ხაზზე ზონრები ერთმანეთს კი არ შეხედებიან, არამედ ისინი დადგებიან ერთმანეთის პირისპირ პარალელურად სხვადასხვა მანძილზე – იმისდა მიხედვით, თუ როგორია ყ-ს წარმოთქმა სხვადასხვა დიალექტსა და ენაში. სწორად წარმოთქმული ქართული ყ-სათვის² ეს მანძილი უდრის 0,5–1 სანტიმეტრს, რაც ქმნის ხახის უკანაკედლის შუა ხაზზე ვერტიკალურ ღარს.

რამდენადაც ენისძირის³ სიგანე ბევრად მეტია, ვიდრე აღნიშნული ღარის სიგანე, ამ ადგილას საკმარისი ხშვა ვერ მოხდება. ამიტომ ენის ძირი ამოიბურცება შუა ხაზზე ისეთივე ვერტიკალური მიმართულებით, როგორცაა შემოხსენებული ხახის კედლის ღარი, და ჩაჯდება ღარში. ენისძირის დანარჩენი ფართობი კი, მისი სიგანის შესაბამისად, მჭიდროდ მიკრულია ხახის გვერდითი კედლებთან და სასის უკანა რკალთან. ამრიგად ხდება ხშვა.. რამდენადაც სკლომის მომენტში ყია დახურულია, სკლომისთვის იზარჯება ჰაერის მხოლოდ ის მცირე მარაგი, რომელიც იმყოფება პიპოფარინგსში, ყიის ზემოთ...

¹ ა. ჩ ა რ გ ე ი შ ვ ი ლ ი . ქართული თანხმონების “ყ” და “ქ” ბიომექანიკის საკითხისათვის (საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. VII, №8, 1946, გვ. 537–542).

² ტექსტში შეცდომითაა: “წარმოთქმულ ქართულ ყ-დან”.

³ ტექსტში შეცდომითაა: “ენის ღარის”.

ენისძირის უმეტეს ნაწილში ხმვა ენერგიულია, მაგრამ გამონაკლისს შეადგენს ღარის ფსკერი, სადაც, მიუხედავად იმისა, რომ ენის ძირის ამობურცული მორგეი ჩაჯდა, მაინც რჩება უმნიშვნელო ნაპრალი¹. ეს ნაპრალი განკუთვნილია ლორწოიანი სითხისათვის, რომლის დახმარებითაც ჰაერი აწარმოებს სკლომას. ამას ადასტურებს შემდეგი სურათი: *გ*-ს რამდენჯერმე წარმოთქმის დროს გამოსაკვლევი ობიექტის ხახის კედელზე არსებული სქელი ლორწოს ბადე აიწმინდა ზევითკენ და იქ დაგროვდა დაახლოებით 2-3 სანტიმეტრის სიმაღლეზე. ნაპრალის არსებობას მოწმობს აგრეთვე *გ*-ს მეტ-ნაკლებად გაგრძელებული წარმოთქმის შესაძლებლობა. ამდენად ყ არ არის წმინდა მყესეული.

აღწერს რა სახმო სიმებისა და რბილი სასის მდგომარეობას *გ*-ს წარმოთქმისას (ყია მჭიდროდაა დახშული, რბილი სასა დაბლა დაწეული, ცხვირის ღრუში ჰაერი ოდნავ შეიჩხევა ხოლმე), ავტორი ასკენის *ყ*-ს შესახებ:

“ამრიგად, ყველა ზემოაღნიშნულიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ *ყ* ბგერის წარმოთქმა მოითხოვს ენისძირისა და ხახის კედლების აქტიურ შემკუმშველ მოძრაობას. ენის აქტიური მოძრაობა ხახის კედლებისაკენ შეიძლება დავადასტუროთ უბრალო მაგალითით: თუ კი ჩვენ ენის წვერს წინ გამოვწევთ, საკვლევი ობიექტი ვერ შესძლებს მხოლოდ ხახის კედლებით *გ*-ს წარმოთქმას. ამასვე ადასტურებს ლოგოპედ ა. კაიშაურის მიერ მოწოდებული ხერხი *გ*-ს დასაყენებლად ენაჩლუნგებში². ჩვეულებრივ, ლოგოპედები ადებენ შპატელს ენის იმ ადგილზე, სადაც თანხმოვან *გ*-ს ხშვის ადგილია, და ათქმევენებენ *გ*-ს, რომელიც აქვს ენაჩლუნგს: პაციენტი *გ*-ს მაგივრად იტყვის *გ*-ს, ე. ი. ხდება მოძრაობის გადანაცვლება ძირისაკენ, სადაც *გ*-ს წარმოთქმის ადგილია”.

ა. ჩარგეიშვილის იმავე ფარინგოსკოპიული დაკვირვებით “*გ*-ს წარმოების ადგილი იქ არის, სადაც *გ*-სათვის, მაგრამ განსხვავება იმაშია, რომ ამ შემთხვევაში ხმვა-სკლომა ხდება მეტი სისწრაფით და, გარდა ამისა, ყია ამ დროს დახურულია მხოლოდ შემართვის მომენტში.. ენის ზურგი ცოტა უფრო ქვემოთაა დაწეული და ჰაერის ძლიერი ტალღა ეჯახება ნაქს. უკანასკნელი იწყებს ვიბრაციას და, ამრიგად, კქმნის “ქარიშხალს”.. ამდენად *გ*-ს ბიომექანიკა ანალოგიურია თავდაცვის ბიომექანიკისა³. ასევე ითქმის *ყ*-ს შესახებაც: როდესაც ადამიანს მშრალი ფარინგიტის შემთხვევაში აწუხებს ქავილი, ის იფხანს *ყ* ბგერის წარმოთქმის მოძრაობებით..

¹ სჯობდა “მცირე ნაპრალი”, რადგანაც იგი სრულიად არაა უმნიშვნელო *ყ*-ს წარმოქმნისათვის.

² მითითებულია ა. კაიშაურის შრომაზე “ქართული საციფიკური თანხმოვნების დაყენების საკითხისათვის” (ხელნაწერი დისერტაცია).

³ შეად. ზოგადი და ქართ. ენის ფონეტიკის საკითხები, გვ. 174: “ეკრძოდ *კ*-ს წარმოთქმისათვის მინდა მიუთითო შემდეგ მეთოდზე: წარმოიღვინეთ, რომ გადაგვცალთ თვეზის ფხა და გაჩხირული გაქვთ ხასაში; სცადეთ მისი ამოგდება, — გამოუვა დაასლოებით *კ*-ს მსგავსი ბგერა. სათანადო ვარჯიშით მიიღწევა ნამდვილი *კ*-ს წარმოთქმა”.

ჩემი აზრით, — განაგრძობს ა. ჩარგეიშვილი, — ის ავტორები, რომლებიც ყ-ს სთვლიან უეჭვლად ან პოსტველარულად, უმთავრესად აკუსტიკურ შვერძნებას ეყრდნობიან.. შეიძლება მოხერხდეს აგრეთვე ყ-ს რეზონანსის გადანაცვლება წინისაკენ რეზონატორის შეცვლით, მაგრამ როგორ ხერხსაც არ უნდა მივმართოთ, ყ-სთვის ხშვა-სკდომის აღწერილ ადგილს ვერ ავცდებით ვერავითარი გზით”.

ამგვარად, საესებით დადასტურდა ყ-ყ-ს საარტიკულაციო ადგილი იქ, სადაც ჩვენს მიერ იყო დადგენილი: ეს თანხმონები ფარინგალურებია და იწარმოება ენისძირით ფარინგსის უკანა კედლის მიმართ.

მაგრამ ა. ჩარგეიშვილის კვლევამ არ დაადასტურა მათი სრული ხშულობა. ეს არსებითი შესწორებაა ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, ძლიერ მნიშვნელოვანი დაზუსტებაა წინანდელი ჩვენი დებულებისა.

საყურადღებოა, რომ ყ-ზე კი ამბობს ავტორი, რომ იგი არაა “წმინდა მეყსეული”, მაგრამ ყ-ზე ამას აღარ იმეორებს. გამოდის, რომ ყ არაა “წმინდა მეყსეული”, ე. ი. არაა საესებით ხშული, ხოლო ყ წმინდა მეყსეულია.

ასეთ ორჭოფულ მდგომარეობაში ვიქნებოდით, რომ არ გვქონოდა ამ შრომაზე უფრო ადრე გამოსული სერგი ჟღენტის “მყლერი ხშული ფარინგალის საკითხისათვის სვანურში” (1946), რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართველურ ენათა ფონეტიკურად შესწავლის საქმეში — არა მხოლოდ იმით, რომ მან გაარკვია ყ-ს (resp. ყ-ს) ს პ ი რ ა ნ ტ ო ი დ უ ლ ი რაგვარობა, არამედ იმითაც, რომ ამ შრომაში მან გამოაქვეყნა იმის დამარწმუნებელი დასაბუთება სათანადო მასალებით, რომ სვანურში დღესაც ცოცხალია გადანაშთის სახით (“... სვანურ სპეციფიკური ონომატოპოეტურ სიტყვებსა, ფრინველთა და მცენარეების სახელწოდებებში.. როგორც ცნობილია, ასეთი სიტყვები ამსახველია ბგერათა უფრო ძველი მდგომარეობისა”) ფარინგალური მყლერი ხშული, რომელიც აქამდე ქართველურ ენებში გადაშენებულად ითვლებოდა.

რაც შეეხება ყ-ყ-ს სპირანტილობას, სერგი ჟღენტმა იკვლია გრაფიკული (კიმოგრაფიული) მეთოდით როგორც ყ (resp. ყ), ისე ახლად მიგნებული სვანური ფარინგალური მ. “... კიმოგრაფიული მრუდების შედარება გვიჩვენებს, რომ პირის ჩამწერი კალმები შეპართვის მომენტში ორივე შემთხვევაში საესებით მსგავს სურათს იძლევიან. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ნათლად ადასტურებს მ-სა და ყ-ს ერთნაირ რაგვარობას. კერძოდ, მ-სა და ყ-ს შემართვა სპირანტ თანხმონათა შემართვის სურათს უფრო მიაგავს, ვიდრე ნამდვილი ხშულის შემართვას. შემდეგი მომენტები კი ხშვა-სკდომით იწარმოება და არა ნაპრალით.. მტკიცდება, რომ, მართალია, მ-სა და ყ-ს შემართვა სპირანტისებურია, მაგრამ რაგვარობის მიხედვით ისინი ძირითადად მაინც ხშულებია (მ-მყლერი, ყ-ყრუ ფშვინვიერი)”.

ხშულთა მეექვსე სამეულს (მ-ყ-ყ), რომელიც დეფექტურია ქართულსა და სვანურში, მაგრამ სრულია სვანურში, ვუწოდეთ ს პ ი -

რ ა ნ ტ ო ი დ ე ბ ი იმიტომ, რომ თითოეულ მათგანში არის (ყ-ში ა. ჩარგვიშვილით, სამივეში ს. ჟღენტი) სპირანტული ელემენტი და, როგორც ს. ჟღენტიც ამბობს, იმიტომაც, “რომ ისტორიულად ჳ და კ შეცვალა სპირანტებმა ლ-ხ-შ”.

ამას ისიც უნდა დაემატოს, რომ ა ფ რ ი კ ა ტ ი ს (ან ა ფ რ ი - კ ა ტ ო ი დ ი ს) დარქმევა იმიტომაც არ იქნებოდა მართებული, რომ აფრიკატის შედგენილობაში, ჩვეულებრივ, შეერთებულ თანხმოვანთა თანამიმდევრობა არის: ხშული+ჰომორგანული სპირანტი (იხ. გვ. 87); ხოლო ფარინგალური ხშულების შედგენილობაში ამის საპირისპირო თანამიმდევრობაა: სპირანტისებური ჩქამი (შემართვაში) + ხშული.

არ შეიძლება არ შეეხზოთ აქვე, მოკლედ მაინც, ნ. ვ. იუშმანოვის საყურადღებო სტატიას “Семито-хамито-яфетические сжатогортанные”¹, რამდენადაც მასში აღძრულ ზოგიერთ საკითხს კავშირი აქვს ჩვენ თემასთან.

ავტორი, მისივე სიტყვით, საგანგებოდ იხილავს თანხმოვანთა უცნაურ წყვილს (“загадочная пара”), რომელიც არაბულში გამოიხატება ასე: Ⴀ-Ⴁ. მაგრამ მას მოკლედ დახასიათებული აქვს აგრეთვე Ⴀ, Ⴁ, Ⴂ, Ⴃ (ტრანსკრიფციაში პირველი ორი: ‘-h, დანარჩენები; h, g, Ⴄ-შესაბამისად):

“Ⴀ წარმოადგენს ხორხის მსკდომს, ე. ი. სახმო სიმების მეცხეულ ბგერას, კარგად ცნობილს მსოფლიოს მრავალ ენაში; არაბი ფილოლოგები აღწერენ მას, როგორც მელერს, მაგრამ Blählaut-ის (“ღაღანის”) უმისოდ, ხოლო დღევანდელ არაბულ წარმოთქმაში აღინიშნება როგორც ყრუ ბგერა. Ⴁ თანხმოვანი უფრო მეტადაა ცნობილი მსოფლიოში; ესაა ფშვინვა, ე. ი. სახმო სიმების მყოვარი ბგერა, რომელიც შეიძლება იყოს ყრუ h-ც (ასეა არაბ ფილოლოგებთან) და მელერიც (ნ. ი. მართ - Ⴃ)- Ⴂ და Ⴃ წარმოადგენენ მელერ და ყრუ მყოვარ ღრმად უკანაენის-მიერებს (ნაქისმიერს ან ხახისმიერსაც კი), ცნობილს ახლო აღმოსავლეთის ყველა ენაში, მაგრამ არა ხორხისმიერს...”

როგორც ჩანს, შეკუმშულ ხორხისმიერად ავტორს მიაჩნია Ⴀ-Ⴁ (გვ. 400), რომელთაც ასე ახასიათებს: “რაც შეეხება დავიწროების ადგილსა და რაგვარობას, რაც დამახასიათებელია სემიტური ჩურჩულა (Ⴀ) და ჭრიალა (Ⴁ) ხორხისმიერთათვის, სასარგებლოდ ვთვლი მიეუთითო სასა-ხორხის რკალების (arcūs glosso - palatini) ურთიერთ მი-ახლოებაზე, რომლებიც ყყოფენ პირის ღრუს ხახის ღრუსაგან და კარ-

¹ Язык и мышление, ტ. XI, გვ. 394-405. უფრო დაწვრილებით იმედი მაქვს განვიხილო ეს შრომა ახლო მომავალში.

გად ჩანან სარკეში. τ (= ϵ) ბგერის წარმოთქმისას ეს მიახლოება შესამჩნევად უფრო ძლიერია, ვიდრე ϵ (= h) ბგერის წარმოთქმისას. ეს მითითება სრულიად არ გამორიცხავს იმ გამოსავალთა დავიწროებას, რომლებიც არ ჩანან სარკეში; ორივე ბგერას შეუძლია ჰქონდეს სხვადასხვა სიძლიერისა და სისქის (Густоты) რამდენიმე ელფერი; ამიტომ რაიმე სტანდარტის უქონლობის გამო რომელიმე სემიტურენოვან საზოგადოებაში ძნელია დააზუსტოს კაცმა. ზოგადი ხასიათის h გვაქვს უნებურად, როცა ვსუნთქავთ ცხელის დაღვევისას, ხოლო ზოგადი ხასიათის — მაშინ, როცა წარმოვთქვამთ a -ს ექიმის წინადადებით ჩვენი ყელის გამოკვლევისას ლითონის კოვზით; როგორც ერთს, ისე მეორე შემთხვევაში გამოსავლები ν ი წ რ ო ვ დ ე ბ ი ა ნ მ ო უ ლ ო ნ ე ლ ი ს ი ც ი ე ს გ ა მ ო ” (გვ. 397).

“ზემოხსენებული ხორხისმიერი ოთხეული (‘, h, h, ‘), დამახასიათებელი სემიტურისა და ქამიტური ენებისათვის, საცხებით ჩვეულებრივია დასახელებული (ჩრდილო კავკასიისა და დაღისტნის) ენებისათვის... გ. ბერგშტესერი (G. Bergstässer) ებახის ‘აინ-ს მ ყ დ ე რ ჭ რ ი ა ლ ა ბ გ ე რ ა ს , რ ო მ ე ლ ი ც მ ო ი ც ა ვ ს მ რ ა ვ ა ლ რ ი ც ხ ო ვ ა ნ ს ა ხ ე ს ხ ვ ა ო ბ ე ბ ს ხ შ უ ლ ი ს ა (ან აფრიკატის, მ ყ ო ვ რ ი ს ა და ჭ რ ი ა ლ ა ხ მ ი თ წ ა რ მ ო თ ქ მ უ ლ ი ხ მ ო ვ ნ ი ს ა ს . ი ა ფ ე ტ უ რ ე ნ ა თ ა ხ ო რ ხ ი ს მ ი ე რ ბ გ ე რ ა თ ა ა ლ წ ე რ ე ბ შ ი ე პ ო უ ლ ო ბ თ ი მ ა ვ ე სა ხ ე ს ხ ვ ა ო ბ ე ბ ს ხ შ უ ლ ს ა ნ უ ა ფ რ ი კ ა ტ უ ლ ს , მ ყ ო ვ ა რ ს ა ნ უ ს პ ი რ ა ნ ტ უ ლ ს ; ხ მ ო ვ ა ნ თ ა ხ ო რ ხ ი ს ე უ ლ გ ა ძ ლ ი ე რ ე ბ ა ს (ღ ი რ რ ი ს მ ი ე რ და დ გ ე ნ ი ლ ი ა უ ლ უ რ ე ნ ა შ ი ს ა მ ი ა ს ე თ ი ხ მ ო ვ ა ნ ი : á, ò, ý “ (იქვე).

“რასაკვირველია, ხორხისმიერ არტიკულაციათა პრობლემა იაფეტურ ენებში არ იზღუდება ამ კლასიკური ოთხეულით, რომელშიც შედის უცნაური წყვილი τ — ϵ ... გათვალისწინებულ უნდა იქნენ აფხაზური ენის ის რთული არტიკულაციები, რომლებიც შეიცავენ თავიანთ შედგენილობაში ჩვენი წყვილეული ბგერის ანალოგიურ მოძრაობებს, შეერთებულს ერთჟამიერ პალატალურსა (შუაენისმიერსა) და ბაგისმიერ მოძრაობებთან...” (გვ. 399).

ნ. ვ. იუშმანოვის მრავალ დანარჩენ მოსაზრებაბთაგან და პარალელთაგან მოვიყვანთ კიდევ შემდეგს: “... შეიძლება აღინიშნოს მოქცეული R-ის ერთი სახეობა, რომელიც ჰგავს ϵ -ს, მაგალითად, უულგარულ ბერლინურში (der Berliner=da ‘ba‘lina)... “(იქვე).

მუსლიმანური კულტურის ენათა უმრავლესობა ურევს შეკუმშულ τ (‘)-ს ჩვეულებრივს შეუკუმშველ $\mathfrak{h}$ (h)-ს, ხოლო შეკუმშულ ϵ (h)-ს ხორხისმიერ მსკლომ ϵ (‘)-ს ან ნულ ბგერას... “ (გვ. 400).

“ქართველი ებრაელები წარმოთქვამენ ებრაულ χ (')-ს, როგორც ქართულ ყ-ს, ე. ი. ყელზეშულ ღრმად უკანაენისმიერ სპირანტს” (იქვე).

აქ არ შეეხები იუშმანოვის მიერ განხილულ ფრიად საყურადღებო მოვლენებს (შეკუმშულხორხისმიერთა “სიყვარულს” A-სადმი, პალატალიზაციასა და ველარიზაციას მათთან, ხორხისეულ გაძლიერებას ხმოვანთა ფარინგალიზირებისას) და ზოგს, ალბათ, მნიშვნელოვან ფაქტს, სამწუხაროდ, ჩემთვის უცნობი ენებიდან (მაღაგასკარისა, ინდონეზიისა, აქქადურისა და სხვ.).

მოვიყვანთ მხოლოდ, უკანასკნელ, ავტორის შემდეგს მსჯელობას: “უკანაენისმიერებს ხშირად აერთიანებენ ხოლმე საერთო ტერმინით gutturales (რუსულად ითარგმნება აგრეთვე “гортанные”; როგორც laryngales). ეს, რა თქმა უნდა, უმართებულოა сбивчиво ფიზიოლოგიურად, და უნდა ვერიდოთ მას საენათმეცნიერო შრომებში, რომელთაც აქვთ მეცნიერული სიზუსტის მაღალი დონის პრეტენზია. ამის მიუხედავად, ძირისეულ სახესხვაობათა შესწავლას სემიტურსა და ქართულ ენებში მიყვავართ დასკვნამდე, რომ უკანაენისმიერნი და ხორხისმიერნი შეადგენენ თანხმოვანთა ცვლის საერთო რაიონს პირვანდელი ძირის ვარიირებისას, რადგანაც უკანაენისმიერებსა და ხორხისმიერებს შეუძლიათ შეენაცვლონ ერთმანეთს ძირის მნიშვნელობის მცირე ცვლილებისას ან საერთოდ მნიშვნელობის უცვლელადაც. ძირისეულ სახესხვაობათა შესწავლისას ღვინდება ძირითადად სამი ასეთი რაიონი: P (ბაგისმიერისა), T (წინაენისმიერისა) და K (უკანაენისმიერ-ხორხისმიერისა, რაზედაც ახლა ვამბობდით); T-ს რაიონი ზოგჯერ გვიხდება დავყოთ S-დ (ჩქამიერი ქვერაიონი) და L/R-დ (სონორული ქვერაიონი)...

წინაენისმიერ თანხმოვანთა მონაცვლეობა შეკუმშულ ხორხისმიერებთან და საერთოდ ხორხისმიერებთან გვხვდება!... მეორე მხრით, ენის შესახებ ახალ მოძღვრებას გამოჰყავს არაბაგისმიერი ორივე რაიონი – T და K – ერთი დიფუზური * h^{S} ბგერისაგან. სემიტურ ენებში შეინიშნება წინაენისმიერთა რაიონისა (T) და უკანაენისმიერთა რაიონის (K) მონაცვლეობა, მაგრამ მხოლოდ იშვიათად, როგორც გადმონაშთი ძლიერ შორეული ეპოქებისა” (გვ. 405).

ჩვენ ვეცადეთ სრულად გადმოგვეცა ნ. ვ. იუშმანოვის შრომის ჩვენი თემისათვის მნიშვნელოვანი ადგილები, რომლებიც, ერთი მხრივ, ახლებურად აშუქებენ ფარინგალების ზოგიერთ საკითხს, ხოლო მეორე მხრივ, მოითხოვენ, ჩვენი აზრით, ერთგვარ დაზუსტებას.

შევვხებით, რა თქმა უნდა, უმთავრესად τ - ξ წყვილს, რომელიც წარმოადგენს იუშმანოვის შრომის მთავარ თემას.

¹ “Переднеязычные согласные в чередовании со сжатогортанными и вообще гортанными встречаются” (გვ. 404).

ც (=')-ს შესახებ შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ქართველურ ენათაგან იგი გვაქვს ზანურში ყრუ ხშული ფონემის სახით, მაგალითად, მეგრულ ცულებში; რაც შეეხება ზ (h-ს), ის გვაქვს ქართულში ყრუ ფშვინვის (მაგ., ჰაერი), ან ფშვინვიერი შემართვის სახით (იგივე ჰაერი ან ჰქონდა); მაგრამ კომბინატორულად იგი შესაძლებელია გვქონდეს მჟღერის სახითაც, მაგალითად, ჰავს-ში, სადაც კ პრეფიქსი, რამდენადაც კი იგი წარმოითქმის, შესაძლოა გამჟღერდეს რეგრესულად მომდევნო გ-ს წინ. **ღ** და **ჯ** საერთოდ უდრიან ქართულ **ღ**-სა და **ჯ**-ს შესაბამისად (ისინი შესაძლებელია იყვნენ მეტ-ნაკლებად ღრმად უკანაენისმიერი).

ფრიად მნიშვნელოვნად ვთვლით თვითონ ტერმინის “შეკუმშულ-ხორხისმიერი” შექმნას, რამდენადაც იგი გულისხმობს **ჯ-ღ**-ს წარმოთქმისას პირის ღრუს იქითა რეზონატორის დავიწროებას. მაგრამ დავიწროება (ან შეკუმშვა) შეიძლება ხახისა და არა ხორხის, რომელიც ამ მხრივ უცვლელია. ამიტომ, ეფიქრობთ, უნდა იყოს “შეკუმშულ-ხახისეული” და არა “შეკუმშულ-ხორხისმიერი”. ამდენად **ჯ-ღ** ფარინგალური თანხმოვნებია.

როგორც ვთქვით, შეკუმშვისა თუ დავიწროების ცნების შემოტანა ფარინგალთა წარმოქმნის საკითხში მნიშვნელოვანი შენაძენია, მაგრამ მას აკლია დაზუსტება: არა ჩანს, თუ, ბოლოს და ბოლოს, რა ვიწროვდება; არაა გათვალისწინებული, რომ “ენისძირი თავისი მოძრაობით დაკავშირებულია ხახსთან, რასაც დამატებით კიდევ ხელს უწყობს მათი კავშირი კუნთის *m. glossopharyngeus*-ის საშუალებით და აგრეთვე ერთი და იგივე ინერვაცია *n. glossopharyngeus*-ის საშუალებით” (იხ. ზემოთ გვ. 314—15). ამიტომ არ კმარა იუშმანოვის თქმა: “სასარგებლოდ ვთვლი მიუუთითო სასა-ხორხის რკალების ურთიერთმიახლოებაზე (сближение)”.

მართალია, **ჯ-ღ**, როგორც ნ. იუშმანოვის მსჯელობიდან ჩანს, სპირანტებია, მაგრამ ყ-სა და კ-სათვის რომ “ხახის გვერდითი კედლები, ე. ი. ზონრები, მიისწრაფვიან ერთმანეთთან შესახვედრად ხახის უკანა კედლის შუა ზაზზე...” (იხ. ზემოთ გვ. 314—15), ეს საერთოა ყველა ფარინგალისათვის. განსხვავება იმაშია მათ შორის, რომ **ჯ-ღ**-სათვის არ ხდება ხშვა ენისძირისა და ხახის უკანა კედელზე შექმნილ ღართან, რომელიც შესაძლოა იყოს მეტ-ნაკლები სიფართოვის — იმის მიხედვით, თუ რამდენად მიუახლოვდებიან ერთმანეთს ზონრები, — ხოლო ყ-სა და კ-სათვის ხშვა აუცილებელია.

¹ — შიერ სუფიქსს ვხმარობთ მაშინ, როცა აქტიურია ერთი რომელიმე ორგანო (წინაენის-ძირი, შუაენისძირი და სხვა); ხახა (და მით უფრო ხორხი) არ წარმოადგენს ერთ რომელსავე აქტიურ ორგანოს. ამიტომ ვამბობთ: *მახისეული* — ისე როგორც *ცხვირისეული* (იხ., მაგ., გვ. 46).

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია კიდევ შემდეგი: ნ. იუშმანოვი ქართულ *ყ-ს* თვლის "ყელსშულ ღრმად უკანაენისმიერ სპირანტად" (იხ. ზემოთ) და, მაშასადამე, რაგვარობით უთანასწორობს *ტ-ღ-ს*, როგორც სპირანტებს. ამას შეუძლია გამოიწვიოს გაუგებრობა; რადგანაც სრულიად ამკარაა, რომ *ყ* ხშულია (მართალია, სპირანტოიდი, იხ. ზემოთ), ამიტომ: ან *ტ-ღ* სპირანტებია და *ყ-ს* ვერ გაუთანასწორდებიან რაგვარობით, ან ისინი არაა სპირანტები, თუ გაუთანასწორდებიან *ყ-ს* რაგვარობით. მაგრამ, რამდენადაც აგრეთვე სრულიად ამკარაა, რომ *ტ-ღ* სპირანტებია, იმდენად მათი *ყ-ს*-თან გათანასწოლება რაგვარობით არ შეიძლება. გვებადება ეჭვი: ზომ არაა *ყ-ს* ასეთი კვალიფიკაცია ძველი ტერმინოლოგიის გადმონაშთი?

ზემომოყვანილი შენიშვნა ეულგარული ბერლინური წარმოთქმის შესახებ, ვფიქრობ, დასაზუსტებელია ბერგმტესერიდან მოყვანილი ციტატის საფუძველზე. საქმე ისაა, რომ ბერლინურში გვაქვს ან უკუღარული *რ*, ან ხმოვნის შემდეგ *რ* სრულიად იკარგვის და ხმოვანი იძენს თავისებურ ელფერს, რომელიც, როგორც ჩანს, ხახის დავიწროების შედეგია. ამგვარად, აქ გვაქვს ხმოვნის ერთგვარი 'აინიზაცია'. რომ ეს ასეა, ამის ერთ-ერთ საბუთად, გარდა აკუსტიკური ეფექტისა, შესაძლოა გამოვსინჯოთ *რ-ს* წინ მდგომი *ე* ხმოვნის შეცვლა *ა*-დ: უკუღარული *რ-ს* დაკარგვა ანაზღაურებულია ხახის დავიწროებით *ა-ს* წარმოთქმისას; ამიტომ, რომ ეს *ა* წააგავს იმ ბგერას, რომელსაც წარმოეთქვამთ ზოლმე ექიმის წინადადებით ჩვენი ყელის გამოკვლევისას ლითონის კოვზით (იხ. ზემოთ იუშმანოვის შედარება). ამას ეხმაურება ნ. იუშმანოვის დამარწმუნებელი დასაბუთება შეკუმშულ-ხახისეულთა მიდრეკილებისა *A-ს*ადმი: "უნდა აღინიშნოს, რომ მიდრეკილება *A-ს*ადმი დამახასიათებელია უმთავრესად შეკუმშულ ზორხისმიერთათვის" (გვ.401).

ნ. იუშმანოვი მართებულად მიუთითებს აფხაზურ ფარინგალურ სპირანტებზე. მართლაც, რამდენადაც საქმე ეხება ხახის დავიწროებას, არსებითად, აფხაზურის *ჰი* და *ჟი* (მაგ., სიტყვებში: აჰია 'ხმალი' და აჟა 'შშრალი' 'ხმელი') იმავე რიგის თანხმოვნებია, რომლისაც *ტ-ღ*. განსხვავება მათ შორის იმაშია, რომ აფხაზური ფარინგალური სპირანტები შესაძინეადაა ლაბიალიზებული.

მომყავს აქვე აფხ. *ჰი-სა* და *ჟი-ს* ფიზიოლოგიური აღწერილობა¹.

აჰია 'ხმალი', აჟი 'ჯღომი' 'აფჰა' 'ჩალა'.

ჰი-სათვის პირის ღრუ საკმაოდ ღიაა, წინაენა თითქმის უმოქმედოა; უკანაენა ეშვება ქვევით და უკან, ენისძირი კქმნის ნაპარალს ხახის უკან

¹ იხ. ჩვენი: "მასალები აფხაზურ ბგერათა ფიზიოლოგიისათვის" ("მიომხილველი" I, 1926. გვ. 195 და შემდ. ახლა აგრეთვე ზემოთ, გვ. 399).

კედლის მიმართ, სადაც წარმოქმნილია ღარი ხახის გვერდითი კედლების (ზონრების) ერთმანეთის მიმართ მიახლოების გამო. ენისძირსა და ღარს შუა ნაპარლში ამოზინარე ჰაერნაკადი ჰქმნის იმ ჩქამს, რომელიც გვეზმის ჰი-ს სახით. შესაძლოა, ამ ჩქამის სექმნაში მონაწილეობდეს ზორხსარკველი, რომელიც გადახრილია და ერთგვარ დაბრკოლებას უქმნის სახმო სიმებიდან ამოზინარე ჰაერნაკადს. ზორხი ოდნავ ამოიწვეა ზევეთ. სახმო სიმები, როგორც ჩანს, საჩურჩულო მდგომარეობაშია, ე.ი. ღიაა ყვის მორჩებს შუა არე. ტურნები მომრგვალებულია შესამჩნევად-დაახლოებით, როგორც ფართო ო-სათვის.

ამგვარად, ჰი წარმოადგენს პირსიქითულს, ხახში (ფარინგსში) ნაწარმოებ იმ რიგის სპირანტს, როგორცაა უ ლაბიალიზაციის მიმატებით. ხახის მხრივ შეკუმშულ-ხახისეულია როგორც უ, ისე ჰი. ამ უკანასკნელს (ჰი-ს) კეძახით ლაბიალიზებულ ფარინგალურ ყრუ სპირანტს.

აჟე 'ღეინო', აჟია 'შშრალი', 'ხმელი', უბა 'ორი' უო-სათვის ენისა და ხახის უკანა კედლის ფორმა იგივეა, რაც ჰი-სათვის; განსხვავებაა, როგორც ჩანს, მხოლოდ იმაში, რომ დაჭიმულობა ნაკლებია და ნაპარლიც უფრო ფართო, ვიდრე ჰი-ს წარმოთქმისას. საყურადღებოა, რომ ხახის ზონრები ნაკლებად უახლოვდებიან ერთმანეთს უკანა კედლის შუა ხაზზე, ვიდრე ჰი-სათვის, ე.ი.ღარი უფრო ფართოა უო-სათვის. კიდევ უფრო მეტადაა საყურადღებო, რომ რბილი სასა არ კეტავს გზას ცხვირის ღრუსაკენ ისე მჭიდროდ, როგორც ჰი-სათვის, რაც აიხსნება, როგორც ჩანს, ამ ორგანოთა საერთო მოდუნებულობით უო-სათვის-ჰი-სთან შედარებით. ამის გამო ცხვირის ღრუს მონაწილეობა უო-ს ტემბრის შექმნაში გამოირიცხული არაა! ზორხის ზევეთ ამოწვევა არ შეიმჩნევა; ზორხსარკველი არ მონაწილეობს ჩქამის შექმნაში. ტურნების მომრგვალება ისეთივეა, როგორც ჰ > -სათვის.

ამგვარად, წ > არის ლაბიალიზებული ფარინგალური მჟღერი სპირანტი იმავე რიგისა, ლაბიალიზაციის გამოკლებით, როგორცაა უ ე.

საყურადღებოა, რომ აჟე. უო-ს შეუძლია ჰქონდეს, თანხმოვანთა წინ, მარცვლოვანი ხმოვნის ფუნქცია: თავისი ფართო ნაპარლით (ენისძირსა და ხახის კედლი ღარს შუა) უო უახლოვდება ხმოვანს და, გარკვეულ პირობებში, ასრულებს ხმოვნის როლს; მაგ.: უბა 'ორი' ორმარცვლიანი სიტყვაა, ხოლო აჟორა ორ-ან სამმარცვლიანი; ორმარცვლიანია, თუ დფთონგად მივიღებთ აჟო-ს.

უკანასკნელ, თანხმოვანთა ფიზიოლოგიურ-გენეზისური "ღარა-იონების" პრობლემის შესახებ.

პრობლემა საყურადღებოა და, შესაძლოა, ფონეტიკური მეცნი-ერების განვითარებამ, მართლაც, დააყენოს იგი რეალურ საფუძველზე.

¹ საყურადღებოა ნიუმანოვის შენიშვნა: "ჩემი პირველი შთაბეჭდილება ე-საგან იყო რადაც მსგავსი ფრანგული ცხვირისეული ხმოვნისა: ა, ბ" (გვ.400). მაგრამ საეჭვოდ მიგვაჩნია იქვე თქმული: "ე-ს ცხვირისეულით შენაცვლება (იტალიელი ებრაელების მიერ), რომელიც ცნობილია ინდონეზიურ ენებშიც, აიხსნება მხოლოდ აკუსტიკური (სატემბრო) მსგავსებით... და არა რაიმე ე-ს ფიზიოლოგიური თვისებით: ე-ს წარმოთქმისას, როგორც გვიჩვენებს გამოკვლევებამ (!), ცხვირში გასავალი მჭიდროდაა დაკეტილი".

მაგრამ დღეს იმ საშუალებით, რომელიც გამოყენებულია ნ.იუშმანოვის მიერ, "დარაიონება" მოკლებულია დამარწმუნებლობას.

ბგერათმონაცველებობა შესაძლებელია საარტიკულაციო რაიონებით ისეთ ერთმანეთს დაშორებულ ბგერათა შორის, როგორცაა ბაგისმიერი და უკანაენისმიერი, წინაენისმიერი და უკანაენისმიერი, რის მაგალითები თვით ნ.იუშმანოვის ამ შრომაშია მოყვანილი.

ამ დარაიონებას ეწინააღმდეგება აგრეთვე არა მხოლოდ აკად. ნ. მარის დაშვებული შესაძლებლობა T-სა და K-ს წარმოქმნისა ერთი დიფუზური $*h^5$ ბგერისაგან, არამედ თვით ავტორის (ნ. იუშმანოვის)

ზემომოყვანილი აზრი იმის შესახებ, რომ T – K -ს რაიონების მონაცვლეობა წარმოადგენს "ძლიერ შორეული ეპოქების გადმონაშთს": უკანაენისმიერთა და ზორხისმიერთა საერთო რაიონის დადგენა ემყარება, ნ.იუშმანოვით, მათი ურთიერთმონაცვლეობის შესაძლებლობას (იხ. ზემოთ); მაშინ რაღა უშლის ხელს T -სა და K -ს საერთო რაიონის დადგენას, თუ "სემიტურ ენებში შეინიშნება წინაენისმიერთა (T) და უკანაენისმიერთა (K) რაიონის მონაცვლეობა... (რაც) არის გადმონაშთი ძლიერ შორეული ეპოქებისა"?

V სამეცხველო ბგერათა ჭეშბრის საკითხისათვის¹

სამეცხველო ბგერათა ფიზიკური განსხვავება სასიმღერო ხმისაგან

ტემბრის წარმოქმნის საკითხი საკამათოა როგორც სამუსიკო, ისე ფონეტიკურ მეცნიერებაში. სასიმღერო ხმის საკითხი ასე დგას: სად წარმოიქმნება სასიმღერო ხმის ტემბრი—ზესადგამ მილში (ე.ი. რეზონატორებში) თუ ხორხში, სახმო სიმებში?

როგორც ჩანს, მრავალი საბუთი არსებობს იმის სასარგებლოდ, რომ სასიმღერო ხმის ტემბრი წარმოიქმნება ხორხშივე, ხოლო რეზონატორებში ხმას ემატება სიძლიერე. მაგრამ, ასეც რომ გადაწყდეს საკითხი სასიმღერო ხმის ტემბრის შესახებ, ეს ვერ გადაწყვეტს საკითხს სამეცხველო ბგერის ტემბრის შესახებ, რადგანაც *სასიმღერო ხმასა და სამეცხველო ბგერათა შორის რამდენიმე მნიშვნელოვანი განსხვავებაა.*

დავასახელებთ ზოგიერთ მათგანს.

პირველი განსხვავება. ხმა არის სახმო სიმების პერიოდული (რიტმული) ვიბრაციით (ფლერით) წარმოებული ბგერა. ამიტომ ხმა არის მუსიკალური ტონი. იდეალური სასიმღერო ხმა—ისე როგორც მუსიკალური საკრავის ბგეროვნობა—უნდა შეიცავდეს მხოლოდ ჩქამშეურეველ ტონს. თუ ტონს ერთვის ჩქამიც (უამისობა კი შეუძლებელია, იხ. გვ. 55), ეს ნაკლია მუსიკაში.

სრულიად სხვაგვარია ტონისა და ჩქამის მონაწილეობა სამეცხველო წარმოთქმაში.

ენათა უმრავლესობაში ჩქამიერი ბგერები მეტია ტონიერებზე, და თვით ტონიერ ბგერებში (კერძოდ—ხმოვნებშიც) უეჭველად უნდა იყოს ამა თუ იმ ოდენობის ჩქამი. ზოგიერთი სამეცხველო ბგერა, როგორც ვიცით, შეიცავს მხოლოდ ჩქამს. ასეთია, მაგ., ქართულში ყველა ყრუ თანხმოვანი: ფ—ბ, თ—ტ, ც—წ, ჩ—ჭ, ქ—კ, ჯ—ჯ, ს, შ, ხ, პ. ჩურჩულა წარმოთქმაში ყოველი ბგერა შედგება მხოლოდ ჩქამისაგან. ზოგიერთ თანხმოვანში მონაწილეობს ტონიც, მაგრამ სჭარბობს ჩქამი; ასეთია, მაგ., ქართულის ყველა მჟღერი ჩქამიერი თანხმოვანი: ბ, დ, ძ, ჯ, გ; ვ, ზ, ჟ, ლ.

ტონი ოდნავ სჭარბობს ჩქამს, მაგ., ქართულ რ—ლ—მ—ნ—ში, ხოლო ძლიერ სჭარბობს ტონი ხმოვნებში.

მეორე განსხვავება. როგორც ითქვა (იხ. გვ. 52), სასიმღერო ხმა არწევს 1000-მდე ორმაგრხევას წამში, და ისიც — მხოლოდ ქალის ხმა, იწყება რა 16 ორმაგრხევით: ესაა ქალის ხმის სიმაღლის ზედა და ქვედა საზღვრები; მამაკაცის ხმის საზღვრებია 500 და 80 ორმაგრხევა წამში.

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 54—56.

მეტყველებაში ეს ფარგლები გაცილებით ვიწროა: აქ დიაპაზონის (მოცულობის) მერყეობა ასის მანძილზეა ქალისა და ბავშვის სამეტყველო ხმაში, სახელდობრ, 210—320-ის შუა; მამაკაცის მეტყველებას, რომელიც საერთოდ დაბალი რეგისტრისაა ქალის მეტყველებასთან შედარებით, დიაპაზონი მეტი აქვს, დაახლოებით—150 ორმაგრხევა.

ესაა მეტყველების ის ხმა, რომელიც გამოყენებულია მასში სხვადასხვა ლოგიკურ-ემოციური ხმის აწვე-დაწვევისას ცალკეული სიტყვის ან შესიტყვების წარმოთქმაში; აგრეთვე ტონურმახვილიან ენებში—მახვილისათვის.

რაც შეეხება ცალკეულ სამეტყველო ბგერას, მისი დიაპაზონი არ აღემატება, ჩვეულებრივს წარმოთქმაში, ორ-სამ ათეულ ორმაგრხევას, და ისიც—ყველაზე მეტად ტონიერ ბგერებში—ხმოვნებში. ხმოვნებზე ნაკლები დიაპაზონი აქვთ რ-ლ-მ-ნ-ს და კიდევ უფრო ნაკლები—ჩქამიერ მჟღერ თანხმოვნებს.

მესამე განსხვავება ეხება ცალკეულ სამეტყველო ბგერას, ერთი მხრით, და სასიმღეროსა და სამეტყველო ხმას, მეორე მხრით, და მდგომარეობს იმაში, რომ ხმის ტემბრი (როგორც სასიმღერო ხმისა, ისე სამეტყველოსი) მაქსიმალურად ინდივიდუალურია; ამიტომ, რომ სასიმღერო და სამეტყველო ხმით ადვილად გავარჩევთ ადამიანებს ერთმანეთისაგან. ასევე სფეციფიკური აქვს ბგეროვნობის ტემბრი ყოველ მუსიკალურ საკრავს.

რაც შეეხება ცალკეულ სამეტყველო ბგერას, მისი ტემბრის სპეციფიკურობა იმდენად უმნიშვნელოა, რომ ცალკეული ბგერა თითქმის ერთი და იმავე ტემბრისაა სხვადასხვა ადამიანის წარმოთქმაში, მეტადრე—ყრუ თანხმოვანი და, საერთოდ, უხმოლ (მაგ., ჩურჩულით) წარმოთქმული სამეტყველო ბგერები.

საყურადღებოა აგრეთვე *მეოთხე განსხვავებაც*. ხმა იწარმოება საფონაციო ორგანოთა სამივე სისტემის (სასუნთქის, ხორხისა და ზესადგამი მილის) თანამოქმედებით; სამეტყველო ბგერა კი შესაძლოა იწარმოებოდეს უხორხოდაც (უსახმოსიმებოდ) და, მაშასადამე, უსასუნთქოდაც, ე.ი. მხოლოდ ზესადგამ მილში. ასეთია, მაგ., ქართულის აბრუპტივები, რომლებიც წარმოითქმიან ზესადგამი მილის ღრუებში, რომლებიც იზოლირებულია ხორხისაგან.

არ შეეჩერდებით სასიმღერო და სამეტყველო ბგერას შორის არსებულ სხვა განსხვავებებზე, როგორცაა, მაგ., ბგერათწარმოება შესაძლებელია უხმოლ (მაგ., ჩურჩულით), სიმღერა—არა; ბგერათწარმოთქმა შესაძლებელია ინსპირაციულად, სიმღერა—არა; არსებობს ე.წ. წლაპუნა ანუ შეწოვნილი სამეტყველო ბგერები, სიმღერა—არა, და ა.შ.

სამეტყველო ბგერათა ტემბრი

როგორც ვიცით, ხმოვნები საერთოდ განსხვავებული არიან თან-ხმოვნებისაგან როგორც აკუსტიკური, ისე ფიზიოლოგიური სტრუქტურით. ამის კვალობაზე მათი ტემბრი შეისწავლება სხვადასხვა გზით.

ხმოვანთა ტემბრი. სამეტყველო ხმოვანი ბგერები უფრო ახლოა სასიმღერო ხმასთან, ვიდრე თანხმოვნები: ყოველ ნორმალურად წარმოთქმულ ხმოვანში ჩქამს სჭარბობს ტონი (ხმა)—ზოგში (მაგ., აში) მეტად, ზოგში (მაგ., ოში) ნაკლებად; ე.ი. აში, როგორც უფრო ღია და ამიტომ დაუბრკოლებელ ხმოვანში, ჩქამი ძლიერ ცოტაა, ხოლო ოში, როგორც უფრო ვიწროსა და ამიტომ ერთგვარად დაბრკოლებულ ხმოვანში, ჩქამი მეტია, ვიდრე აში.

სასიმღერო ხმაშიც ტონი სწარბობს ჩქამს.

ამის მიუხედავად, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მეტი საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ ხმოვანთა ტემბრის წარმოქმნაში უმთავრესი მნიშვნელობა ენიჭება ზესადგამ მილს, როგორც რეზონატორს, კერძოდ—პირის ღრუს; ხოლო სასიმღერო ხმის ტემბრის შექმნაში უმთავრესია, როგორც ჩანს, ხორხის მონაწილეობა.

იმ ორი მთავარი თეორიისათვის (არსებობს სხვა თეორიებიც) ხმოვანთა ტემბრის წარმოქმნის შესახებ, რომელთაგან ერთს ეწოდება რ ე ზ ო ნ ა ნ ს ი ს თეორია (ჰელმჰოლც), მეორეს—ფ ო რ მ ა ნ - ტ ე ბ ი ს თეორია (ჰერმან), საერთოა ის, რომ ორივე თეორიით ხმოვნის დამახასიათებელი ტემბრი წარმოიქმნება ღრუებში (რეზონატორებში)—მათი მოყვანილობის დაყენებით ამა თუ იმ ხმოვნისათვის.

განსხვავება კი ამ ორ თეორიას შორის მდგომარეობს იმაში, რომ, რეზონანსის თეორიის თანახმად, რეზონატორებში (ზესადგამ მილში)ძლიერდება ხორხში (სახმო სიმებში) წარმოქმნილი რთული ტონის ესა თუ ის ერთი ან რამდენიმე თანატონი, რომელიც წარმოადგენს რეზონატორების "საკუთარი ტონის" პარმონიულ ტონს, დამახასიათებელს ამა თუ იმ ხმოვნებისათვის. რეზონატორების "საკუთარი ტონი" კი განპირობებულია თითოეული ხმოვნისათვის განკუთვნილი რეზონატორების მოყვანილობით. მაშასადამე, ამ თეორიით, ტემბრსა ჰქმნის პარმონიული ტონების რეზონირება.

ამიტომ ეწოდება ამ თეორიას რ ე ზ ო ნ ა ნ ს ი ს თ ე ო - რ ი ა .

ფორმანტების თეორიის ტანახმად, რეზონატორებში წარმოიქმნება, სახმო სიმებისაგან დამოუკიდებლად, ისეთი თანატონები, რომლებიც შეეფერება რეზონატორების მოყვანილობას, მაგრამ არაა ხმის ძირითადი ტონის პარმონიული. მაშასადამე, სახმო სიმებში წარმოქმნილ ხმას თანარხევაში კი არ მოჰყავს ზესადგამი მილის ჰაერი, არამედ ის (ხმა) მხოლოდ აღძრავს საბგეროდ პირის ღრუს ჰაერს—რეზონატორის შესაფერისად.

ამ თეორიას იმიტომ ჰქვია ფ ო რ მ ა ნ ტ ე ბ ი ს თეორია, რომ გულისხმობს დამოუკიდებელ შემდგენელთა (ფორმანტთა) წარმოქმნას ზესადგამ მილში.

არსებობს სხვა თეორიებიც, მაგ., მარაუის თეორია, რომლის თანახმად ხმოვანთა შორის განსხვავება იწყება უკვე სახმო სიმებში, რომელთა მოქმედება არაა ერთნაირი სხვადასხვა ხმოვნისათვის. ამ თეორიას ეწინააღმდეგება ხმოვანთა განსხვავება ჩურჩულის დროსაც.

არც ერთ არსებულ თეორიას არ შეუძლია უარყოს ზესადგამი მილის, როგორც რეზონატორის, როლი ხმოვანთა (და, საერთოდ, ყოველი სამეტყველო ბგერის) ტემბრის წარმოქმნაში. ამას ასაბუთებს, მაგ., შემდეგი ფაქტები:

ა. თითოეული ხმოვნის წარმოსათქმელად საჭიროა პირის ღრუს, როგორც რეზონატორის, სრულიად განსაზღვრული კონფიგურაცია (მოყვანილობა), მეტ-ნაკლებად განსხვავებული ყველა სხვა ხმოვნისათვის საჭირო კონფიგურაციისაგან (იხ. სურ. 31, გვ. 45). ზესადგამ მილში ჩვენ იმიტომ ვასახელებთ პირის ღრუს, როგორც რეზონატორს, რომ პირის ღრუს მოყვანილობა ყველა დანარჩენ ღრუზე მეტად ფორმაცვალებადია.

ბ. თუ ჩვენ მოვაწყობთ პირის ღრუს რომელიმე ხმოვნის წარმოსათქმელად და, წარმოთქმის მაგიერ, ამ მდგომარეობაში ლოყაზე წკიპურტს დავირტყამთ, მივიღებთ განზრახული ხმოვნის აკუსტიკურ შთაბეჭდილებას (ასეთ პირობებში უკეთ ისმის ო და უ, ვიდრე ა—ჟი).

ხელოვნურად მიიღება ყოველი ცალკეული ხმოვანი შემდეგი გზით: ავაჯღერებთ სხვადასხვა რხევათა რიცხვის მქონე (ე.ი. სხვადასხვა სიმაღლის) კამერტონებს ცარიელი ბირთვების ღია პირთან (ბირთვები წარმოადგენენ სხვადასხვა მოცულობის რეზონატორებს—ჩვენი პირის ღრუს ანალოგიურს): გაძლიერდება ერთი რომელიმე ბირთვის ღია პირთან არა ყოველი კამერტონის ტონი, არამედ მხოლოდ იმ კამერტონისა, რომელიც ყველაზე მეტად შეეფერება მოცემული ბირთვის საკუთარ ტონს, ე.ი. რომელიც ეპარმონიულება მას (პელმპოლც).

ამ გზითაა გამოჩვეული, თუ რომელი ხმოვნისათვის პირის ღრუს რა სიმაღლის საკუთარი ტონია დამახასიათებელი, ე.ი., როგორი მოყვანილობა უნდა ექნეს პირის ღრუს, როგორც რეზონატორს, იმისათვის, რომ მასში შეიქმნეს ამა თუ იმ სიმაღლის საკუთარი ტონი, რომელიც საჭიროა მოცემული ხმოვნისათვის.

ეს არაა ხმის ტონის სიმაღლე. ესაა ხმოვანთა ს ა ტ ე მ ბ რ ო ანუ რ ე ზ ო ნ ა ტ ო რ უ ლ ი ტონის სიმაღლე, ტონისა, რომელიც შეესატყვისება რეზონატორის ფორმასა და მოცულობას. ეს ტონი მით უფრო დაბალია, რაც უფრო დაგრძელებდა რეზონატორი (ტუჩების წამოშვების ჩათვლით), და მით უფრო მაღალია, რაც უფრო დამოკლებდა იგი (იხ. გვ. 118—120).

მაგალითად, ფრანგული ენის ხუთი ძირითადი ხმოვნისათვის ეს სატემბრო ტონის სიმაღლე ასეთია (რუსლოს მიხედვით):

u-228, o-456, a-912, e-1824, i-3648.

რიცხვები წარმოადგენენ ორმაგრხევას წამში, რაც ნოტებზე რომ გადავიტანოთ, მოგვცემს მცირე ოქტავას Ia # -დან დაწყებული მეოთხე ოქტავის Ia #-ით გათავებულ რიგს (უ-დან ი-მდე).

საყურადღებოა, რომ თითოეული ხმოვანი ამ რიგით განსხვავებულია მომდევნო ხმოვნისაგან თითო ოქტავით (იხ. ნაწ. I, გვ. 76).

რუსული მახვილიანი ხმოვნების სატემბრო სიმაღლე (აკად. შჩერბას მიხედვით) ასეთია: y-432, o-756, a-980, ხ-996, ჰ-1816, ჰ-3044.

მართალია, თითოეულ ხმოვანს აქვს საშუალო გარკვეული სატემბრო სიმაღლე, მაგრამ სხვადასხვა მეზობლობაში ეს სიმაღლე მერყეობს გარკვეულ ფარგლებში. მაგ., რუს. მახვილიან O-ს შეიძლება ჰქონდეს, მეზობელ ბგერათა კვალობაზე, 750-ზე ცოტა მეტი ორმაგრხევა ან ცოტა ნაკლები; მაგრამ, თუ რხევათა ეს რიცხვი მიუახლოვდება 980-ს, იგი იცვლება a-დ, ხოლო თუ მიუახლოვდება 432-ს, იქცევა o-დ და ა.შ.

როგორც არ უნდა წარმოვიდგინოთ ხმოვანთა ტემბრის წარმოქმნის საკითხის გადაწყვეტა, ერთი უეჭველია: რეზონატორის როლს მასში, ყოველ შემთხვევაში, პირველი ადგილი ექნება.

ამ პრინციპზეა დამყარებული ხმოვანთა დაყენების ე.წ. "კამერტონული წესი". მაგ., თუ ვისმე სურს სწორად წარმოთქვას რუსული o, ის ააუღერებს იმ კამერტონს, რომლის ვიბრაციათა რიცხვი უდრის 756-ს (ან დაახლოებით ამდენს; კამერტონზე, ჩვეულებრივ, აღნიშნულია მის ვიბრაციათა რიცხვი), მიიტანს თავის პირთან აუღერებულ კამერტონს და ეცდება მისცეს პირის ღრუს ისეთი კონფიგურაცია, რომ მოხდეს რეზონირება, ე.ი. გაძლიერდეს კამერტონის უღერადობა. შემსწავლელი იგრძნობს, რომ პირის ღრუს მრავალ კონფიგურაციათა შორის არსებობს მხოლოდ ერთი, რომელიც ყველა სხვაზე მეტად გააძლიერებს კამერტონის უღერადობის (რუსული O-ს კამერტონი შეიძლება იყოს 756-ზე ცოტა მეტი რხევისაც და ცოტა ნაკლებისაც).

ამ მეთოდითაა, უმთავრესად, გამოკვლეული ფრანგულისა და რუსულის ხმოვანთა სატემბრო სიმაღლე და ამგვარადვე ხდება მათი დაყენება ანუ მათი შესწავლა.

თანხმოვანთა ტემბრი. როგორც ვიცით, თანხმოვნები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ფიზიოლოგიურად იმის კვალობაზე, თუ რა ადგილას და რა სახის დაბრკოლების გადალახვა უნდება ჰერნაკადს მათი წარმოქმნისას. ამ დაბრკოლებათა დამლევისას წარმოიქმნება ხოლმე თითოეული თანხმოვნისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ჩქამი, რომლითაც ჩვენ გავარჩევთ ხოლმე ერთ თანხმოვანს მეორისაგან.

იმის გამო, რომ ჰერნაკადი მრავალგვარად იმსხვრევა თავისი მეტ-ნაკლებად სწრაფი დინებისას საწარმოთქმო ორგანოებთან ღრუებში

(მეტ-ნაკლები სივიწროვის ნაპრალში გავლისას, დახშულობის გადაღახვისას), წარმოიქმნება ჩქამის მაღალი დისპარმონიული ტონები. თანხმოვანთა ჩქამების სპეციბიკურობას ჰქმნის აგრეთვე ფორმა, სიმკვრივე თუ სილბო, დაჭიმულობა თუ მოღუნებულობა იმ დაბრკოლებათა, რომელთაც ეხეთქება ხოლმე ჰაერნაკადი.

წარმოთქვით და შეადარეთ, მაგ., ჰაერნაკადის ღინება და მისგან წარმოქმნილი ჩქამები შემდეგ თანხმოვანთა: *ხ* და *ჭ*, *თ* და *ტ*, *ღ* და *გ* და *სხვა*; *ა* და *ზ*, *ი* და *შ* და *სხვა*.

ხმოვანისა და თანხმოვნის ამგვარი შედარებისას ჩანს (გვესმის), თუ რა განსხვავებაა მათ შორის: ხმოვნის რეზონატორი შედარებით მთლიანია (მაქსიმალურად მთლიანია რეზონატორი ა-სთვის), და ამიტომ ჰაერნაკადის დაბრკოლება მინიმალურია; თანხმოვნის რეზონატორი, პირიქით, არაა მთლიანი, ნაწილობითია, და ამიტომ ჰაერნაკადის დაბრკოლებაც მეტნაირია, ვიდრე ხმოვნის რეზონატორში; დაბრკოლების ეს ნაირობაა იმ ჩქამების წყარო, რომლებიც ჰქმნიან თანხმოვანს.

ამიტომ ხმოვნის აქუსტიკური სტრუქტურა მთლიანია, ხოლო თანხმოვნის—დარღვეული, ნაწილობითი; ხმოვნის ტონი შედარებით მარტივია, თანხმოვნისა—მეტის-მეტად რთული.

თანხმოვანთა სატემბრო ანუ რეზონატორული ტონის სიმაღლე მრავალგვარია: სხვადასხვა თანხმოვნისათვის იგი მერყეობს 20 ორმაგრზევასა (მაგ. *ფ*-სათვის) და 4000-ს (მაგ. *ხ*-სათვის) შუა.

ყველაზე დაბალი სატემბრო სიმაღლე აქვთ ბაგისმიერებსა და უკანაენისმიერებს; წინაენისმიერები უფრო მაღალია; რბილი თანხმოვნები უფრო მაღალია, ვიდრე მკვრივი თანხმოვნები.

ერთისა და იმავე თანხმოვნის სიმაღლე საკმაოდ ცვალებადია იმის მიხედვით, თუ როგორ მეზობლობაშია მოცემული თანხმოვანი; მაგ., *ხ*-ს სხვა სატემბრო სიმაღლე აქვს ა-ს წინ (მაგ., *სა*-ში) და სხვა სიმაღლე ა-ს შემდეგ (*ას*-ში), სხვადასხვა სიმაღლისაა *ხ* *სუ*-ში და *უს*-ში; ორივე უკანასკნელი *ხ* განსხვავდება ორივე პირველი *ხ*-საგან სატემბრო სიმაღლით და ა.შ.

მაგრამ ყოველი თანხმოვნის სატემბრო სიმაღლე მერყეობს, მეზობლობის კვალობაზე, გარკვეულ ფარგლებში; მაგ., *ხ*-ს სატემბრო სიმაღლე ვერ გასცდება 4000-ზე ცოტა მეტ ორმაგრზევას ან ცოტა ნაკლებს; წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი იცვლება სხვა თანხმოვნად (შეადარეთ ამას ანალოგიური მსჯელობა ხმოვანთა სატემბრო სიმაღლის შესახებ).

ტემბრით (ე.ი. ტონის სატემბრო სიმაღლით) განსხვავდება ერთი თანხმოვანი სხვა თანხმოვნისაგან—ისე როგორც ხმოვანი ხმოვნისაგან.

გასათვალისწინებელია მხოლოდ თანხმოვნის ტემბრის სირთულე ხმოვნისასთან შედარებით—თანხმოვნის ტონის მეტისმეტ სირთულესთან დაკავშირებით (იხ. ზემოთ).

სამეტყველო ბგერას—როგორც ხმოვანს, ისე თანხმოვანს — ასხვავებს სხვა ბგერისაგან მხოლოდ ტონის სატემბრო სიმაღლე და არა

ხმის სიმაღლე, სიძლიერე ან ხანგრძლიობა: არც ერთი ამ უკანასკნელ სამთავანს არ შეუძლია შესცვალოს ერთი ბგერა სხვა ბგერად; ხმის რა სიმაღლით სიძლიერით ან რა ხანგრძლიობითაც არ უნდა წარმოვთქვათ ხმოვანი ა ან თანხმოვანი ბ, ისინი არ შეიცვლებიან. ხოლო, თუ შევეცვლით ბგერის ტემბრს, რაც შედეგია რეზონატორების ფორმისა და მოცულობის ცვლილებისა და მათში სპეციფიკური ჩქამების წარმოქმნისა, ერთი ბგერა შეიცვლება სხვა ბგერად.

ამიტომ ა. ტომსონის აზრი, რომ "თანხმოვნის ჩქამის სიმაღლე არ შეიძლება ჩაითვალოს მისი სხვა თანხმოვნისაგან განმასხვავებელ დამახასიათებელ კუთვნილებად, არამედ იგი ასხვავებს ერთმანეთისაგან მხოლოდ ერთისა და იმავე ბგერის (მაგ., s-ს ან f-ს) სახეობებს",—არ შეეფერება სინამდვილეს, რამდენადაც ავტორი არ ითვალისწინებს თანხმოვნის ჩქამის სიმაღლის მერყეობის შესაძლებლობას გარკვეულ ფარგლებში¹.

---

¹ А. И. Томсон, *Общее языковедение*, 1910, гл. 192. იხ. აგრეთვე ჩვენი "ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები", 1938, გვ. 64, სადაც ტომსონის აზრი მოცემულია უკრიტიკოდ.

თანხმოვანთა მქლერობის ხარისხის დაღვენის მეთოდი¹

თანხმოვანთა მქლერობა-სიყრუის საკითხი ფონეტიკის ერთ-ერთი ძირითადი საკითხთაგანია. არაა ძნელი იმის გამოცნობა, მქლერია თუ ყრუ მოცემული თანხმოვანი (იხ. გვ. 59 და შემდეგ). მაგრამ არაა ადვილი იმის დადგენა, თუ რამდენადაა მქლერი ან ყრუ ესა თუ ის თანხმოვანი. ამას კი, ე. ი. თანხმოვნის მქლერობის ხარისხის დადგენას, აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა აქვს ფონეტიკაში.

იმ მეთოდს, რომლის საშუალებითაც ირკვევა მოცემული თანხმოვნის მქლერობის ხარისხი, ეწოდება ფონოპროცენტრია (ბერძნ. φωνή 'ხმა', პროც. 'რამოდენა', ტრიც. 'ადვილი').

ამ მეთოდის შესწავლა შეიძლება ე. წ. ბგერათწარმოთქმის სამი მომენტის სქემაზე (იხ. სურ. 15).

წარმოვიდგინოთ, რომ სურათის AD ხაზზე, რომელიც გამოხატავს თანხმოვნის ხანგრძლიობას, მოცემულია კიმოგრაფის მრუდის სახით სახმო სიმების ვიბრაციები, რომლებიც მოგვცა მქლერი თანხმოვნის წარმოთქმამ (თუ როგორ რეგისტრირდება წარმოთქმული ბგერა კიმოგრაფზე, ამის შესახებ იხ. გვ. 59).

რომელიმე მყრერი თანხმოვნის მეტ-ნაკლები მქლერობა ჩანს AD ხაზზე სხვადასხვა სახით:

1) თუ ვიბრაციები აღინიშნება მთელ AD ხაზზე — A წერტილიდან D წერტილამდე, ეს იქნება სრული მყერობის მქონე თანხმოვანი; 2) თუ ვიბრაციები სრულიად არ აღინიშნება AD ხაზზე, გვექნება მთლიანად ყრუ თანხმოვანი; 3) ვიბრაციები შეიძლება ჩანდეს მხოლოდ A წერტილიდან O წერტილამდე ან მხოლოდ A-დან M-მდე — ეს იქნება ნაწილობრივ მქლერი თანხმოვანი; 4) აგრეთვე ნაწილობრივად მქლერი ის თანხმოვანი, რომლის ჩაწერის დროს (კიმოგრაფზე) მივიღებთ ვიბრაციებს მხოლოდ O-დან M-მდე ან მხოლოდ O-დან D-მდე.

აქედან ჩანს, რომ მესამე და მეოთხე შემთხვევაში ზოგჯერ მქლერობა სჭარბობს სიყრუეს (მაგ., როცა ვიბრაციები ჩანს A-დან M-მდე ან O-დან M-მდე ან D-მდე), ზოგჯერ სიყრუე სჭარბობს მქლერობას (მაგ., როცა ვიბრაციები ჩანს მხოლოდ A-დან O-მდე ან მხოლოდ M-დან D-მდე).

თავისთავად ცხადია, რომ ვიბრირების დასაწყისი ან გათავება შეიძლება არ დაემთხვეს A, O, M, D წერტილებს; შეიძლება ვიბრირება

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 28-30 და 61-63.

ავიღოთ, მაგ., ისეთი AD, რომლის ხანგრძლიობა (L) უდრის 30 მეასედ წამს, მჟღერი (ვიბრაციებიანი) ნაკვეთი (n) უდრის 12 მეასედ წამს ბგერის დაწყებიდან. საძებარია (x) მჟღერობის ხარისხი და ადგილი, სადაც თავდება ჟღერა (ვიბრაციები).

რიცხვების ჩასმით ფორმულა მიიღებს ასეთ სახეს: $12:30=x:10$. აქედან $x=4$. მჟღერადობის ხარისხს აღნიშნავენ ხოლმე ბერძნ. ასო π-თი (πρῶτος 'რამოდენა'), ხოლო მჟღერობის ადგილს ბერძნ. ასო τ-თი (τῆρος 'ადგილი')

ამგვარად, მოცემულ შემთხვევაში $\pi=4$; ხოლო $\tau=0$ (ნული) $\rightarrow 4$, ე. ი. მჟღერობა იწყება თანხმოვნის დაწყებიდანვე (ე. ი. ნულიდან) და თავდება 4-ით. ჩანს, გაზომილი თანხმოვნის მჟღერობა ნახევარსაც ვერ აღწევს (ნახევარი იქნებოდა, ხუთი რომ ყოფილიყო, რადგანაც მთელი ათია); ეს იმას ნიშნავს, რომ გაზომილი თანხმოვანი ნახევარადმჟღერობის ხარისხს ვერ აღწევს.

მ ე ო რ ე შ ე მ თ ხ ვ ე ე ა :

მთელი თანხმოვნის ხანგრძლიობა (L) უდრის 39 მეასედ წამს, მჟღერი ნაკვეთი (n)=23 მეასედ წამს. ამ ნაკვეთის მჟღერობა იწყება არა ნულიდან (როგორც წინა შემთხვევაში), არამედ $16/100$ წამის შემდეგ ბგერის დაწყებიდან.

ფორმულა მიიღებს ასეთ სახეს: $23:39=x:10$. აქედან $x=6$ -ზე ცოტა ნაკლებს; ყოველ შემთხვევაში 5-ზე მეტს, ე. ი. ბგერა ნახევარადმჟღერზე მეტად მჟღერია: $\pi=6$. როგორ გამოირკვა ამ შემთხვევაში ადგილი?

რადგანაც პირობებში მოცემულია, რომ ჟღერა იწყება არა ბგერის დაწყებიდანვე, ამიტომ (10-ის მიმართ) $\tau=4 \rightarrow 10$, ე. ი. ჟღერის ადგილის გამოსაცნობად 10-ს გამოაკლდება 6 (მჟღერობის ხარისხი).

მ ე ს ა მ ე შ ე მ თ ხ ვ ე ე ა :

მთელი თანხმოვნის ხანგრძლიობა (L) უდრის $33/100$ წამს; ჟღერა იწყება $15/100$ წამის შემდეგ თანხმოვნის დაწყებიდან და გრძელდება არა თანხმოვნის ბოლომდე, არამედ $26/100$ წამის შემდეგ ბგერის დაწყებიდან, მაშასადამე, ჟღერა მოქცეულია ორი ყრუ მომენტის შუაში.

ასეთ შემთხვევაში n (მჟღერობის ხანგრძლიობა) უდრის $26/100$ მინუს $15/100=11$. ფორმულა: $11:33=x:10$. აქედან $x=3,6$; $\pi=3,6$ (ნამდვილად—ცოტა მეტს, დამრგვალებულია), ხოლო $\tau=4$, $5 \rightarrow 8$ (რიცხვები აქაც დამრგვალებულია).

4, 5 მიღებულია იმავე ფორმულით, მაგრამ გამოანგარიშებულია AD ხაზის (ე. ი. მთელი თანხმოვნის ხანგრძლიობის) ყრუ ნაწილი და-

¹ $\rightarrow$ ნიშანი აღნიშნავს მიმართულებას წერტილიდან წერტილისაკენ.

საწყისში: $15:33=x:10$. $x=4,5$. რაც შეეხება 8-ს, იგი წარმოადგენს ხანგრძლიობას თანხმოვნის დასაწყისიდან მჟღერობის გათავებამდე, ე. ი. $4, 5+3, 6=8$.

ამაზე რთულია მეოთხე შემთხვევა:

მთელი თანხმოვნის ხანგრძლიობა უდრის $36/100$ წამს. ელერა იწყება თანხმოვნის დასაწყისიდანვე და წყდება $12/100$ წამის შემდეგ. ელერა ისევ იწყება $30/100$ წამის შემდეგ და გრძელდება ბოლომდე. მაშასადამე, შუაში მოქცეულია ყრუ ნაკვეთი.

იმავე ფორმულის ორჯერ გამოყვანით (ცალკე-პირველ შეწყვეტამდე და ცალკე-ხელახლა აჟღერებიდან თანხმოვნის ბოლომდე) მივიღებთ:

$12:36=x:10$. $x=3,5$ (დამრგვალებულია).

მაშასადამე, $\pi=3, 5$; $\tau=0 \rightarrow 3,5$.

მეორე ნაკვეთის ფორმულა: $6:36=x:10$. $x=1,5$ (დამრგვალებულია). მაშასადამე, $\pi=1,5$; $\tau=8,5 \rightarrow 10$.

ამ მეთოდით, მაგ., გერმანულისა და ფრანგული ხ-ს შეფარდება შეიძლება წარმოვიდგინოთ ასე: თუ გერმანული ხ-ს მჟღერობა არის $\pi=6$, ხოლო $\tau=4 \rightarrow 10$ (ე. ი. გერმ. ხ, ისე როგორც ყველა მჟღერი ჩქამიერი, მასში ყრუა ნახევარზე ნაკლები, ხოლო მჟღერია ნახევარზე ცოტა მეტი), ფრანგული ხ-ს მჟღერობა ასეთია: $\pi=9$, ხოლო $\tau=1 \rightarrow 10$ (ე. ი. ოდნავი სიყრუე აქვს თავში, დანარჩენი მთლიანად მჟღერია). (უფრო დაწვრილებით იხ. პანკონჩელი-კალცია, გვ.36, 42, 43).

საერთოდ, თანხმოვნის მჟღერობის ხარისხი ერთსა და იმავე ენაში დამოკიდებულია აგრეთვე იმაზე, თუ რომელ ბგერებს ემეზობლება იგი.

ქართულ თანხმოვანთა მჟღერობის ხარისხისა და ადგილის შესახებ ჯერჯერობით შეიძლება ითქვას, გარდა ზემოთქმულისა (იხ. გვ. 58 და შემდ.), შემდეგი: სრული მჟღერობის წმულზე ქართულს არა აქვს; თანხმოვანთაგან სრული მჟღერობისა ქართულში შეიძლება იყვნენ მხოლოდ ნაპრალოვნები (ეზ-ელ). ქართული თანხმოვნის მჟღერობა კონცენტრირებულია მეტწილად მის დაყოვნების მომენტში. მთელი თავისი მჟღერობის შესაძლებლობა ქართულ მჟღერ თანხმოვანს შეუძლია გამოამჟღავნოს მხოლოდ მჟღერ ბგერათა შუა (მაგ., ბ-სი: აბ, ლბ, რბ, აბდა და მისთ.); სიტყვის თავსა და ბოლოში და აგრეთვე ყრუ თანხმოვანთა მეზობლობაში ქართული მჟღერი თანხმოვანი ნახევრად ან ნახევარზე ნაკლებ მჟღერია ან სრულიად დაყრუბულია (მაგ., ბ, ობ, აბს, ხბ, თბ და მისთ.), თუ არ ხდება მეზობელი ყრუ თანხმოვნის ასიმილაციური გამჟღერება (მაგ., სგ>ზგ; მსგავსი>მზგავსი, თგ>დგ; მათგან>მადგან და მისთ.). სიტყვის თავში მჟღერის წინ ქართულ მჟღერ თანხმოვანს აკლდება მჟღერობა, მაგრამ ამ პოზიციამი მისი გაყრუება არ ხდება¹.

¹ არ შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს ბ სრულიად ყრუვებოდეს სიტყვებში ბოქლომი და ბრინჯი (იხ. Georgische Experimentalstudien von E. W. Selmer, Oslo, 1935, გვ. 41).

თანხმოვანთა აქსანთური კომპლექსების

საქარასიის საკითხისათვის¹

ბგერათცვლილების მნიშვნელოვან ფაქტორთაგანია ფიზიოლოგიური ფაქტორი, რომელიც მოქმედებს ბგერათშეერთების პროცესში (იხ. გვ. 187 და შემდ.).

აღმოჩნდა, რომ თანხმოვანთა შეერთებისას მათი ცვლილება განსხვავებულია იმის მიხედვითაც, დეცესიური თანმიმდევრობითაა ისინი შეერთებული თუ აქცესიურით.

რა თქმა უნდა, ხშირად აქაც—ისე როგორც ყველა სახის ბგერათცვლილებაში—გადამწყვეტ როლს ასრულებს სემანტიკური ფაქტორი.

ერთსაც და მეორესაც მოწმობს ქვემოთ განხილული მოვლენები.

1. თანხმოვანთა აქსანთური კომპლექსების

საკითხისათვის ქართულში

ჯერ კიდევ "ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხებში" მიექცა ყურადღება საარტიკულაციო წერტილების თანმიმდევრობას ქართულ თანხმოვანთა შეერთებისას². მაშინ თანხმოვანთა შეერთების სხვადასხვა თანმიმდევრობა, რომელსაც ვუწოდებ ი ქ ი თ უ რ ა (როცა კომპლექსში პირველი წინაწარმოებისაა), და ა ქ ი თ უ რ ა (როცა კომპლექსში პირველი უკანაწარმოებისაა), გამოვიყენე მარცვალთგა-საყრის დადგენისათვის. შემდეგ, როცა დადგენილ იქნა გუტურალთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში (1944)³, აქითურა თანამიმდევრობის აღნიშვნა (მაგ., გლ ტიპისა) გამოდგა იმის ასახსნელად, თუ რატომ გვაქვს, მაგ., "გ რ გ ო ლ > რ გ ო ლ"-ში რეგრესული დისიმილაცია (და არა პროგრესული); 1945 წ., როცა იმავე თანმიმდევრობის თავისებურებამ ახსნა ძველი ფრანგულის et>it⁴, ამ თანამიმდევრობას დაერქვა სახელად ა ქ ც ე ს ი უ რ ი (აქეთური), ხოლო საწინააღმდეგოს—დ ე ე ე ს ი უ რ ი (იქითური). მიმდინარე წელს აქცესიური თანამიმდევრობის საფუძველზე აიხსნა აგრეთვე დღემდე აუხსნელი (ისე, როგორც აუხსნელი იყო ძველი ფრანგულის et>it) დაგრძელება ხმოვნისა ისეთი-ti-ს წინ, რომელიც მიღებულია *xt-საგან⁵.

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 111-113.

² გ. ახელდიანი, ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, თბ. 1938, გვ. 119 და შემდ., 146 და შემდ.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 346 და შემდ.

⁴ იხ. ქვემოთ გვ. 340 და შემდ.

⁵ იხ. ქვემოთ გვ. 344 და შემდ.

ამდენად თანხმობანთა წარმოების დეცესიურ-აქცესიური თანმიმდევრობის განსხვავებულობის გათვალისწინება რეალური დასაყრდენი აღმოჩნდა ზოგიერთი ფონეტიკური ცვლილების ახსნისათვის.

როგორც ჩანს, მრავალი ფონეტიკური საკითხი შეიძლება გადაწყდეს ამ მოვლენის უფრო ღრმა შესწავლის ნიადაგზე-და არა მხოლოდ ქართული ენისა.

ამ შემთხვევაში შევხებით დეცესიურ-აქცესიური კომპლექსების ზოგიერთ ვითარებას ქართულ ენაში.

საკითხი ეხება იმას, თუ რომელ ექვს გზათაგანს მიმართავს ქართული ენა აქცესიური კომპლექსების დასაძლევად: 1. გაღასმა (როგორც, მაგ., სერბულში გვაქვს $kto > tko$), 2. გასპირანტება (რუს. $xto < kto$) ან განხმოვნებას (გასპირანტების გზით: $\gamma de > ide$), 3. მარცვალთგასაყრის შექმნას (აგ-ღია, $лок-тя, ног-тя$), 4. ასიმილაციას ($octo > otto$ იტალიურში), 5. კომპლექსი პირველი თანხმოვნის დაკარგვას ($где > de$) თუ 6. წარმოთქმის მკაფიოობას.

ჯერჯერობით ფაქტები გვიკარნახებს დავასკვნათ, რომ ქართულის მკაფიო წარმოთქმა, დაკავშირებული მარცვალთგასაყრის შექმნასთან, და აქცესიური კომპლექსის პირველი კომპონენტის დაკარგვა-ეს ორი გზაა, რომელსაც ქართული მიმართავს აქცესიური კომპლექსის სუპერაციისათვის. მეგრული, მაგ., მიმართავს გადასმასაც: ფირქი, წინგი და სხვა.

ქართულში საკმაოდ ხშირია მეტათეზისი, მაგრამ აქცესიური კომპლექსისათვის იგი გამოყენებული არაა: როგორც ჩანს, იშვიათად ქმნის უხერხულობას აქცესიური კომპლექსი ქართულში იმის გამო, რომ წარმოთქმა მკაფიოა, და, სადაც საჭიროა (მაგ., სიტყვის შიგნით: მაგ-ღა, რეკ-ღა, ბეგ-თაბეგი, აქ-ტი და სხვა), მარცვალთგასაყარი იქმნება ან იკარგვის პირველი კომპონენტი.

სხვა საკითხია, ჩანს თუ არა რომელსამე ბგერათცვლილებაში დეცესიურ-აქცესიურ კომპლექსთა ცვლის განსხვავებული შედეგები. ჯერჯერობით დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ აქცესიური კომპლექსებისათვის უმეტესად ჩვეულებრივი აქროგრესული ასიმილაცია სახმო სიმების მოქმედების მიხედვით, ხოლო დეცესიური ისათვის ის — რეგრესული.

ა. აქცესიური: ქღ>ქთ (გასუქდა>გასუქთა), კღ>კტ (ატოკღა>ატოკტა), ყღ>ყტ (გატყღა>გატყტა), ხღ>ხთ (გახღა>გახთა), თბ>თფ (გათბა>გათფა).

¹ ლათ. *superatio* 'დაძლევა, გადალახვა'.

ამ ნიშნების მიხედვით მოსალოდნელი იყო გთ>გდ, მაგრამ გვაქვს ხშირად ქთ; მაშასადამე, რეგრესული ასიმილაცია: ა მ ხ ა ნ ა გ თ ა ნ ა ნ ა მ ხ ა ნ ა ქ თ ა ნ .

ფეიქრობ, რომ აქ სემანტიკური ფაქტორი დიდ როლს ასრულებს თ-ს დაცვაში:—თან იძენად დამოკიდებული და ხშირად ხმარებული თანდებულია—როგორც სიტყვასთან უცვლელი სახით (დედასთან, ორმოსთან...), ისე სიტყვის თავში (ე.ი. წინა ბგერის გავლენის გარეშე) და ცალკეც კი (თ ა ნ წ ა ი ყ ვ ა ნ ა , თ ა ნ ვ ე ჰ ქ ო ნ დ ა ...), რომ მისი დაცვა უზრუნველყოფილია; პირიქით: მან თვითონ მოახდინა გავლენა წინა თანხმოვანზე.

როგორ შეიძლება აიხსნას პროგრესული ასიმილაცია აქცესიურ კომპლექსში?

ფეიქრობთ, რომ წარმოთქმის მკაფიოობა აქცესიურ კომპლექსში უფრო ძლიერდება, რადგანაც უმისოდ პირველი კომპონენტი (ქ ქდ-ში) დაკარგვის ან დასუსტების საფრთხეშია. მისი არტიკულაციის გაძლიერება კი იწვევს მისი სიყრუის resp.მკვეთრობის შენარჩუნებას მომდევნოსთვისაც.

კიდევ ნიშნები: ხბ>ხფ (ხბო>ხფო), ტბ>ტპ (ტბა), კბ>კპ (კბილი), ყბ>ყპ (ყბა)...

ბ. დ ე ც ე ს ი უ რ ი : თგ>დგ (მათგან>მადგან), თკ>ტკ (ქვით-კირი>ქვიტკირი), დხ>თხ (სად ხარ>სათ ხარ, სხედხართ>სხეთხართ...).

ესაა ჩვეულებრივი რეგრესული ასიმილაცია, როდესაც მომდევნო ბგერის არტიკულაცია (აქ სახმო სიმების მოქმედება) შედის ძალაში ადრე, ვერ კიდევ მის წინ მყოფი ბგერის წარმოებისას. აქ კომპლექსის პირველი კომპონენტის არტიკულაციის ჩვეულებრივზე მეტი მკაფიოობა საჭირო არაა, რამდენადაც დეცესიური კომპლექსი მეტი ბუნებრიობით წარმოითქმის, ვიდრე აქცესიური (იხ. ზემოთ)...

ამ ფაქტს (ე.ი. აქცესიურ კომპლექსში რომ პროგრესულ ასიმილაციას აქვს უპირატესობა და დეცესიურში—რეგრესულს) უადრესად პრინციპული მნიშვნელობა აქვს.

თუ მოვიგონებთ ზემოაღნიშნულ ცნობასაც რეგრესული დისიმილაციის შესახებ (რომ დისიმილაციის რეგრესულობა განსაზღვრა აქცესიურმა კომპლექსმა), შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ხშირად თანხმოვანთა ასიმილაციისა და დისიმილაციის მიმართულება დამოკიდებული არაა ენის მიდრეკილებაზე პროგრესულია თუ რეგრესული ასიმილაცია-დისიმილაციისადმი, არამედ ამა თუ იმ ენის კომპლექსებში შემავალ თანხმოვანთა თანამიმდევრობაზე და აგრეთვე ხსენებულისმაგვარ სემანტიკურ ფაქტორზე.

მოვიყვან რამდენიმე ნიმუშს თქმულის ნათელსაყოფად:

1. ი მ ე რ უ ლ ი ა ლ დ ო მ ა < ა ლ დ ო მ ა

წმინდა ფონეტიკურად გაუგებარია, თუ რატომ დაიკარგა გ (დგ კომპლექსში) და არა ღ (ღდ კომპლექსში).

თუ დაკარგვაზე მიდგებოდა საქმე, უნდა დაკარგულიყო ღ, როგორც აქცესიურ ღდ კომპლექსში შემავალი; მაგრამ არ დაიკარგა, რადგან ღ სპირანტი და არა ხშული (ზოგიერთ ენაში, მაგ., რუსულში და ზოგიერთ სხვაში, აქცესიური კომპლექსის გამარტივების ერთ-ერთი

გზა უკანა ხმულის გასპირანტება). საფიქრებელია, რომ გ-ს დაკარგვის სახით ჩვენ გვაქვს პროგრესული დისიმილაციის შემთხვევა. რამ განსაზღვრა ასეთი მიმართულება? ცხადია, არა კომპლექსმა, რადგანაც დღე არ საჭიროებს გამარტივებას, როგორც დეცესიური კომპლექსი. ვფიქრობთ (და სხვა შესაძლებლობა ახსნისა არა ჩანს), რომ აქ სემანტიკური ფაქტორი აპირობებს დისიმილაციის მიმართულებას. მთქმელის ცნობიერებაში "აღდგომა" აღარაა დაკავშირებული "ადგომა"-სთან; იგი დღესასწაულის საკუთარ სახელად იქცა ისე, როგორც, მაგ., "пача", რომელსაც არავითარი კავშირი არ აქვს "воскресение"-სთან. ასეთ პირობებში საჭირო იყო ღ-ს გამოყენება სწორედ სადიფერენციაციო საშუალებად, რათა აღდგომა არ დამსგავსებოდა ადგომას. სრულიად ბუნებრივია, რომ გ-ს ეკარგებოდა სემანტიკური როლი, და ამით მისი ფიზიოლოგიური მხარეც სუსტდებოდა, რის შედეგადაც გვაქვს მისი პროგრესული დისიმილაციის ფორმა.

საყურადღებოა, სხვათა შორის, რომ, თუ დგომა სიტყვაში ძირია მხოლოდ გ, აღდგომა-ში ჩვენ ძირის წარმომადგენელი აღარ შეგვჩინია, ე.ი. გვაქვს ძირის არმქონე სიტყვა.

2. და წ ე ე ბ ი თ ი ა ნ უ გ ა მ ო ს ე ლ ი თ ი ბ რ უ ნ ე ი ს დ ა ბ ო ლ ო ე ბ ა ა -იღან.

ამ ბრუნვის (ა . შ ა ნ ი ძ ე) დაბოლოების განვითარება ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: *ითგან>იდგან>იღან*. "იღან" რომ ფონეტიკური გზითაა მიღებული "ითგან"-ისგან ("იდგან"-ის გავლით), ცხადია¹, მაგრამ გასარკვევია, თუ რატომ დაიკარგა გ და არა დ? ზემოთ დადგენილი წესის თანახმად დგ (და არა თქ) მართებულია, რადგან დეცესიურ კომპლექსში უნდა გვექონოდა რეგრესული ასიმილაცია, მაგრამ აქცესიური კომპლექსის (აქ დგ) გამარტივებას, მეორე კომპონენტის დაკარგვის გზით, საჭიროება არ მოითხოვდა.

უეჭველია, რომ აქაც სემანტიკურ ფაქტორთან გვაქვს საქმე: ფონეტიკურმა ცვლილებამ (თ>დ: "ითგან>იდგან"-ში) გამოიწვია, მაგ., "სახლიდ-გან"-ის კავშირის შეწყვეტა მოქმედებითს ბრუნვასთან (ს ა ხ ლ ი თ); ამდენად -გან თანდებულმაც დაკარგა აქ თავისი ძირითადი ფუნქცია და იქცა დაბოლოების ნაწილად:

მას დაეკარგა კავშირი თვით -გან თანდებულთან: მხოლოდ ამიტომ შეიძლებოდა გ-ს დაკარგვა დეცესიურ დგ-კომპლექსში.

ფუძესთან დაბოლოების შერთვისას რომ ფონეტიკურად უფრო ადვილად იცვლება არა ფუძე, არამედ დაბოლოება, ამის კარგი ნიმუშია ქართულის მიცემით ბრუნვაში ბრუნვის მაჩვენებელი ს თანხმონის დაკარგვა: მოსალოდნელი გულ-ს-თან-ის ნაცვლად გვაქვს გულთან (შეად.

¹ ე . თ ო ფ უ რ ი ა . "ღ-თავსართიანი ზმნები ქართულში". სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის "შრომები", XXV, 1942. გვ. 149.

² ი.ხ. შ ა ნ ი ძ ე , ქართული გრამატიკის საფუძვლები I, 1942, 72.

დ ე დ ა - ს - თ ა ნ , ო რ მ ო - ს - თ ა ნ და სხვა)¹. სიტყვებში რ ე ლ ს - თ ა ნ , ნ ე მ ს - თ ა ნ , უ ე ლ ს - თ ა ნ თანხმოდანთა სწორედ ისეთივე დაჯგუფება (ლ ს თ , მ ს თ) გვაქვს, მაგრამ ს არ იკარგება, რადგანაც იგი ფუძის ელემენტია და ამიტომ სემანტიკურად მეტად დატვირთული.

3. ე . წ . " მ ი წ ე ე ნ ი თ ი ბ რ უ ნ ვ ე ს " და ბ ო - ლ ო ე ბ ა .

ა. შანიძე, რომელმაც დაარქვა ამ ბრუნვას სახელი, ასე მოგვითხრობს მისი ფორმირების შესახებ: "ვითარებით ბრუნვას ძველად მიმართულებითის ფუნქციაც ჰქონდა (წარვიდა გალილეად=წავიდა გალილუას). მიწვევითის გადმოსაცემად კი მას ერთოდა თანდებული ძეუ ან ძღის, მიღებული იყო ჯგუფი ად-ძეუ (ად-ძღის) ან დ-ძეუ (დ-ძღის), სადაც ორ ღ-ს მარტო შჰყოფდა, რაც სიმნელეს ჰქმნიდა გამოთქმისათვის, ამიტომ პირველი დღდაიკარგა გამოთქმაში"².

ამ ბრუნვის ჩამოყალიბების პროცესი დადასტურებულია წერილობითი ძეგლებით. არ ჩანს მხოლოდ, თუ რატომ დაიკარგა დ. ა. შანიძის "ორ ღ-ს მარტო შჰყოფდა" საკითხს ვერ გადაწყვეტს³.

უფრო ადრე ამავე საკითხის შესახებ აზრი აქვს გამოთქმული ა. ჩიქობავას: "ყურადღებას იქცევს -ძეუ თანდებულის წინ გარდაქცევითი ბრუნვის დ ნიშნის დაკარგვა... რას უნდა გამოეწვია ღ-ს დაკარგვა -ძეუ -ძღის თანდებულის წინ?. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ღ-ს დაკარგვა ასეთ შემთხვევაში გააადვილა იმ გარემოებამ, რომ მხოლოდ -ა- საკმარისი იყო - გარკვეულს დიალექტებში მაინც - გარდაქცევითი ბრუნვის საწარმოებლად!"⁴.

ა . შ ა ნ ი ძ ი ს თ ა ნ ა ხ მ ა დ , ე რ თ - ე რ თ ი დ უ ნ და დაკარგულიყო, ხოლო ა . ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ა ზ რ ი თ , - ს წ ო რ ე დ პ ი რ ვ ე ლ ი . ა . შ ა ნ ი ძ ე გახაზავს პროცესის ფონეტიკურ მხარეს, ხოლო ა . ჩიქობავა - სემანტიკურს.

საკითხი, ვფიქრობ, ადვილად წყდება წმინდა ფონეტიკურ ნიადაგზეც: საკმარისია მიეუთითოთ, რომ -დშ კომპლექსი დძღ-ში აქცესიური თანამიმდევრობისაა; ასეთ პირობებში ღ-ს მიდრეკილება დასუსტებისა და შემდეგ დაკარგვისადმი სრულიად კანონზომიერია - მით უმეტეს თუ ამას კიდევ სხვა ფაქტორი (ა. ჩიქობავათი ფსიქოლოგიური) შეუწყობს ხელს.

¹ შუად. ა . შ ა ნ ი ძ ი ს ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 68; "გამოთქმის გაადვილების მიზნით ენამ ხელი აიღო ისეთ ელემენტზე, ურომლისობა აზრის გაგებას ხელს არ უშლის".

² ა . შ ა ნ ი ძ ე , ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 73.

³ იგივე აზრი აქვს გამოთქმული ა. შანიძეს სტატიაში "ძეუ თანდებულის გენეზისისათვის": საქ. მეცნ. აკად. მოამბე. III, № 4, გვ. 368. თვით გენეზისის საკითხს არ ვეხები

⁴ ა . ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა , მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიშკის მოამბე I, 1934, გვ. 19. თუ აჩიქობავას კონცეფცია სწორია, რასაც აქვს ვეხები, ღ-ს დაკარგვის გაადვილება, მართლაც, ასე შეიძლება აიხსნას.

2. თანხმობანთა აქცენსიური კომალექსის სუპერაციის საკითხისათვის კმელ ფრანგულში¹

საკითხი შეეხება ძველი ფრანგულის ისეთ ფაქტებს, როგორცაა, მაგ.:

ახალი ფრანგული:	ძველი ფრანგული:	ლათინური:
fait 'გაკეთებული საქმე':	< fait	< faciwn)
fruit 'ნაყოფი, ხილი'	< fryjt	< fruciw(m)
nuit 'ღამე'	< nyjt	< nocte(m)
toit 'სახურავი'	< tejt	< tectu(m) და სხვა.

როგორ უნდა აიხსნას, რომ უკანანისმიერი ხშული k თანხმობანი (ლათ. c) -ct- კომპლექსში მოგვევლინა ძველ ფრანგულში j ნახევარხმოვნის სახით?

საკითხი რომ მნიშვნელოვანია და აქტუალური ფრანგული ენის ისტორიისათვის, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ გასული საუკუნის დამლევდიან დღემდე, დროგამოშვებით, მას ეხებოდა და მის გადაწყვეტას ცდილობდა თითქმის ყველა გამოჩენილი რომანისტი.²

უფიქრობ, საჭიროება არ მოითხოვს განვიხილოთ თითოეული მათგანის შეხედულება ამ ფონეტიკურ მოვლენაზე; განვიხილავ მხოლოდ უკანასკნელად გამოთქმულ აზრს, რომელიც ეკუთვნის E.B. Davis-ს³. მით უმეტეს, რომ საკითხის ისტორია მოკლედ წარმოდგენილია ამ ავტორის დასახელებულ შრომაში.

Davis-იც — ისე როგორც ჩვენ—იმ აზრისაა, რომ საკითხი გადაუწყვეტელია, და იძლევა თავის ახსნას.

ლათ. ct-კომპლექსის ძვ. ფრანგ. jt-ად ცვლაში ავტორი აღნიშნავს სამ მომენტს:

- 1) ხშული K იცვალა ნახევარხმოვნად (j) (გვ. 76 – 77),

¹ წაკითხულია საქართველოს მეც. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების XIX სამეცნ. სესიაზე (1945წ. 19 დეკემბერს): თუხისუბი, რეზიუმე დაიბეჭდა საქაგმ. მეცნ. აკად. ლიტერატურისა და ენის გამყოფილების "Решераты научно-исследовательских работ за 1945г" -ში სათაური: "К вопросу об изменении "акцессивного" сочетания согласных в старофранцузском языке" (გვ. 40).

² კ. ნიუროა, გ. გრობერ, ვ. მემარ-ლუბკე, ჟ. ბრიუნო, მ. გრამონ, ე. შიშარიოვ და სხვები.

³ Edwin B. Davis, Latin-ct->Old French jt (Modern Language Notes, LIX, Febr., 1944 N2). იმავე წელს, მაგრამ რამდენიმე თვის შემდეგაა დაბეჭდილი Language-ში (XX, N 3, Juli-September, გვ. 155 და შემდ.) Yakov Malkiel-ის შენიშვნა ამავე მოვლენაზე (იხ. ქვემოთ).

- 2) ველარული k გაპალატალდა (გვ. 71 – 80) და
 3) ყრუ გამჟღერდა (80 – 82).

პირველ ცვლილებას ავტორი ხსნის k-ს დამართვის მომენტიდან დაწყებული მისი სპირანტიზაციით, რასაც, ავტორის აზრით, ხელს უწყობდა k-ს სუსტი პოზიცია ხმოვნის შემდეგ და ექსპლოზიური თანხმოვნის წინ.

მეორე ცვლილება—ველარის გაპალატალება—მოხდა, ავტორის აზრით, წინაენისმიერი t-ს გავლენით, რის გამოც k-მ გადმოინაცვლა წინისაკენ.

ნაკლებ გასაგებია ავტორის მსჯელობა შესამე ცვლილების შესახებ: მსჯელობიდან არა ჩანს, თუ რატომ უნდა მიგველო ყრუ სპირანტიზაციის ნახევარხმოვანი¹.

გასაგებია და, ვფიქრობ, სწორი k-ს სპირანტიზაციის შესაძლებლობა t-ს წინ, როგორც ამას ავტორი (Davis) ვარაუდობს, მაგრამ — არა იმიტომ, რომ იგი იმპლოზიურია მომდევნო t-ს წინ, არამედ იმიტომ, რომ ლათინურის -ct- კომპლექსი აქ ე ს ი უ რ ი ა და ძველი ფრანგულის ნიადაგზე იგი უნდა დაძლეულიყო რომელიმე გზით.

ძვ. ფრანგულის ნიადაგზე იმიტომ შეიქმნა მისი დაძლევის (სუპერაციის) საჭიროება, რომ იგი (-ct-) მოხვდა, ბოლო ხმოვნის (ე.ი. u-ს) დაკარგვის გამო, ერთი მარცვლის ფარგლებში, მაგ.: fact, fruct; ლათინურში კი იყო fac-tum, fruc-tum, ე.ი. -ct-კომპლექსი ასატანი იყო იმიტომ, რომ მარცვალთვასაყარი c-სა და t-ს შუა ხვდებოდა.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის გზა ექვსნაირი შეიძლება იყოს (იხ. ქვემოთ გვ. 345); მათგან ძველი ფრანგული, როგორც ჩანს, მიჰყვება სპირანტიზაციის გზას, რამაც იგი მიიყვანა k(c)-ს ვოკალიზაციამდე; მაგ.: factu>*faktu>fait>fait.

სხვადასხვა ენა შეიძლება სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდეს აქცესიური კომპლექსების სუპერაციისას. ამიტომ შესაძლებელია მართებული იყოს Malkiel-ის შენიშვნა, რომ ძველ ფრანგულში მოქმედ -ct->it-პროცესს კელტური საფუძველი უნდა ჰქონდეს². არსებითია აქ არა

¹ -ct-საგან it-ის ძილებაში სპირანტიზაციის საფეხურს გულისხმობს არა ერთი მკვლევარი, მათ შორის აკად. ვ. თ. შ ი შ მ ა რ ი ო ვ ი (იხ. მისი Очерки по истории языков Испании, 1941, გვ. 79).

² მხედველობაში გვაქვს მისი რეცენზია აკად. შიშმარიოვის ხსენებულ შრომაზე language-ის ზემო მოყვანილ ნომერში, სადაც ნათქვამია: "გამომწვებული აქვს კელტურის უნიშვნელოვანესი რეფლექსი -ct->-it- = The most important reflex of Celtic, -ct->-it-, has been omitted" (გვ.159); ეს ბრალდება შიშმარიოვის მიმართ -Malkiel-ის უყურადღებობას უნდა მიეწეროს: მართალია, არა იმ გვერდზე (55), სადაც რეცენზენტი მოელოდა, მაგრამ სხვაგან (79) შიშმარიოვს ეს აღნიშნული აქვს.

ის, კელტურ ენათა მოვლენა იგი თუ რომანულთა, რაც თავისთავად, რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანია, — არამედ თვით ფონეტიკური ფაქტი — აქცესიური კომპლექსის სუპერაცია გარკვეული გზით.

ეს რომ აქცესიურობის საფუძველზე მომხდარი და არა თანხმოვანთა რაგინდ თანამიმდევრობითი შეერთების გამო, ჩანს იქიდან, რომ თანხმოვანთა სხვა თანამიმდევრობით შეერთება განსხვავებულ შედეგს იძლევა. მეფერ-ლუბკე, რომელსაც, რა თქმა უნდა, არ ჰქონდა შემჩნეული თანხმოვანთა დეცესიურ-აქცესიური კომპლექსების განსხვავებულობა, ამბობს: "ct-ს განვითარებას it-ად, cs-სა is-ად უნდა შეეფარდებოდეს pt-ს განვითარება ft-დ, ps-სა fs-დ, ხოლო აქედან, სრული თანაბრობისას, უნდა წარმოქმნილიყო ut, us. ამას კი ადგილი არა აქვს!".

ზოგად პრინციპად აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის მიღებას ხელს ვერ შეუძლის ის გარემოება, რომ ზოგ ენაში შესაძლებელია არ ჩანდეს დაძლეულად (სუპერირებულად) აქცესიური კომპლექსი.

გარდა იმისა, რომ ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში გათვალისწინებულია სუპერაციის ყველა ექვსი შესაძლებლობა (იხ. გვ. 345), რომელიც კი მიკვლეულია ჯერჯერობით, უნდა ითქვას შემდეგი:

არის ენები, რომლებშიც განმტკიცებულად ჩანს — დაწერილობაში მაინც — თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსი. ასეთია, მაგ., ძველი ბერძნული, რომელშიც ჩვეულებრივია χτ და χν კომპლექსები (χτάρια 'ვიძენ', χτῆρος 'ვერძი' χτ:σδ 'ფუძე' χνᾶ 'ვფხკ', χνιστή 'ბოლი', Κνωσός ქალაქის სახელია და სხვა). მაგრამ ეს ხომ შეიძლება არ გამოხატავდეს ძველი ბერძნულის ცოცხალ წარმოთქმას, ამას გვაფიქრებინებს ანალოგიური ფაქტები დღეს ცოცხალ ენათა დამწერლობისა და წარმოთქმის ურთიერთობიდან. მაგ., ჩვენ ეწერთ ინგლ. know 'ცოდნა', მაგრამ წარმოთქვამთ nou: knowledge წარმოთქმის noʊidʒ (მაგრამ acknowledge 'ცნობება' წარმოთქმის əknəʊidʒ, სადაც k დაცულია იმის გამო, რომ მარცვალთგასაყარი მოხვდა k -სა და n-ს შუა; შეად. inter knit 'შეკრა'—წარმოთქმის intənɪt); ეწერთ რუს. ктo, მაგრამ წარმოთქვამთ хтo და а.შ.

საკითხის ასე დასმა, რომ შესაძლებელია (ე.ი. როგორ წარმოითქმოდა χτ ან χν კომპლექსი ძველ ბერძნულში), ამას ადასტურებს ძველი ბერძნულის დიალექტალურ წარწერებში ასახული ცოცხალი წარმოთქმის ზოგიერთი შემთხვევა, სადაც χτ კომპლექსი გვხვდება სუპერირებული სახით (ასიმილაციის გზით); მაგ., კრეტულში Ἀνχτιοί < Ἀνχτιοί 'ქალაქ ლიქტოსის მცხოვრებნი': ἴφ-εττός < ἴφ-εχτός

¹ N. Mayer-Lübke, Historische Grammatik der französischen Sprache, 1913, გვ.137.

'ასატანი, მოსათენი' და სხვა (K. Brugmann, Grundriss der vergl. Grammatik der idg. Sprachen, I², 550).

3. ბრძეული ხმოვანი "-tt-<*-xt-"-ს წინ ძველ

ისლანდიურში¹

ბოკლე ხმოვნის ნაცვლად გრძელი ხმოვანი tt-ს წინ მხოლოდ იმ შემთხვევაშია შემჩნეული ძველ ისლანდიურში, როცა ეს გემინატი (tt-) წარმოქმნილია *-xt-საგან. სხვა გემინატებისა ან სხვა წარმოშობის tt-ს წინ გვაქვს ბოკლე ხმოვანი.

რამდენადაც შემიძლია ვიცოდეთ, უკანასკნელად ამ ბოკლენის ახსნა სცადა ამერიკელმა გერმანისტმა ა. მ. სტარტევეანტმა; მაგ.: გუთური drigkan 'სმა'—ძველ ისლანდიურში drékka გუთ. wintrus 'ზამთარი' — ძვ. ისლანდ. vǫttr; მაგრამ გუთ. áhtau 'რვა' — ძვ. ისლანდ. átta (á-ით. აღინიშნება გრძელი a).

ძველ ისლანდ. flótte (ð გრძელი) <*flōxte < flūxte და სხვა.

A. Noreen ფიქრობს, რომ ხმოვანი დაგრძელდა -xt-ის წინ (ასიმილაცია შემდეგ მოხდა)².

ასე ფიქრობენ A. Kock და A. Heusler, რომელთა აზრითაც, ხმოვნის დაგრძელება მოხდა *-xt-ის გადასვლამდე -tt-დ: "... ჯერ ხმოვანი დაგრძელდა -xt-ს წინ კანონზომიერად (*áhtau) შემდეგ -xt->-tt-(átta)" არაა ნაჩვენები, თუ რა კანონზომიერებებით გაგრძელდა á -xt-ს წინ.

თვითონ სტარტევეანტი ვარაუდობს atta-ს წარმოქმნას არა áxta-სა ან axta-საგან უშუალოდ, არამედ გარდამავალი საფეხურისაგან, რომელსაც ფშვინვა ახლდა, ე.ი. *ahta-საგან: "ფშვინვა h მოითხოვს ნაკლებ დროს, ვიდრე x"; მაშასადამე, წინა ხმოვანი დაგრძელდა იმ დროის ხარჯზე, რომელიც დარჩა სპირანტის ფშვინვად ქცევისას, ე. ი. áxta > *áhta > átta. ხმოვანი დაგრძელდა არა სპირანტის წინ (როგორც ფიქრობენ კოკ და ჰოისლერ), არამედ ფშვინვის წინ"³.

¹ A. M. Sturtevant, Language, VIII, 1932, 215-216. The lengthening of vowel before -tt-<*-xt in Old Norse.

² A. Noreen, Altislandische und altnordische Grammatik, Berlin. 1993, გვ 109.

³ x აქ გამოხატავს უკანაენისმიერ სპირანტს (ქართ.ხ), რომელიც ორთოგრაფიულად იწერება h.

⁴ A. M. Sturtevant, Language, VIII, 1932, 215-216. The lengthening of vowel before -tt-<*-xt in Old Norse.

ამგვარად, k-სა და h-ის შორის ხამგრძლიობის განსხვავება დაიხარჯა, სტარტევიანტით, ხმოვნის დაგრძელებაზე.

ჯერ ერთი გაუგებარია, თუ რატომ უნდა ჩავთვალოთ h ფშვინვად და არა სპირანტად: თუ ავტორი თვლის მას ძალიან სუსტ ფშვინვად, მაშინ საეჭვოა, რომ მომხდარიყო h-ის ასიმილაცია t-სთან და წარმოექმნა მას გემინატი.

მეორეცაა და —საეჭვოა, რომ x უფრო ხანგრძლივი იყოს h-ზე. ამიტომ, რამდენადაც არც სტარტევიანტისა და არც მისი წინამორბედების მსჯელობა არ გვაძლევს ნებას ახსნილად ჩავთვალოთ ეს მოვლენა, ჩვენ ვიძლევით ახალ ახსნას.

საკითხი ხმოვნის დაგრძელებისა მხოლოდ ისეთი -tt-ს წინ, რომელიც წარმოიქმნა *xt-საგან ძველ ისლანდიურში, შეიძლება გადაწყდეს, ჩვენი აზრით, თანხმოვანთა კომპლექსში თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის ნიადაგზე, სახელდობრ:

რადგანაც აქცესიური თანმიმდევრობა (მაგ., ქთ) ფიზიოლოგიურად ნაკლებ ბუნებრივია" (ნაკლები მოქნილობის გმო ენის უკანა ნაწილისა, რომელიც აწარმოებს ამ კომპლექსში რიგით პირველ თანხმოვანს), ამიტომ ცალკეულ ენებში შეიმჩნევა ასეთი კომპლექსების სუპერაციისადმი მიდრეკილება სხვა გზით: 1) გადასმით, როგორც, მაგ., სერბულში kto>(ko); 2) წინა ხშულის გასპირანტებით: რუს. xto< kto; ან ვოკალიზაციით (სპირანტიზაციის გზით), როგორც, მაგ., რუსულ დიალექტურ გდე >γდე> иде -ში; 3) თანხმოვანთა შუა მარცვალგასაყრის შექმნით, მაგ., რუსულში: лок-тя, ног-тя; 4) ასიმილაციით, მაგ., იტალიურში: octo> იტ. otto; 5) კომპლექსიდან პირველი თანხმოვნის დაკარგვით, მაგ., რუსული გდე (>γде)> де; 6) წარმოიქმნის მკაფიოობით.

თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის ნიადაგზე უკვე აიხსნა რამდენიმე მნიშვნელოვანი ფონეტიკური საკითხი. სახელდობრ: 1) ძვ. ფრანგულის, მაგ., fait< ლათინ. factu(m), ძვ. ფრანგ. fryit< ლათ. fructum და მისთანანი, სადაც აქცესიური კომპლექსი (ct) გამარტივდა მეორე გზით¹; 2) უკანანისმიერ თანხმოვანთა დისიმილაციური დაკარგვის რეგრესული მიმართულება ქართულში²; 3) დადგენილ იქნა, რომ ქართულში აქცესიური კომპლექსისათვის დამახასიათებელია უმთავრესად პროგრესული ასიმილაცია (ხმის მონაწილეობის მხრივ), ხოლო დეცესიურისათვის — რეგრესული³.

ნათქვამი ნებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თანხმოვანთა აქცესიური თანამიმდევრობა -xt- კომპლექსში შეიძლება ყოფილიყო ხმოვანთა დაგრძელების ფაქტორი -xt-ს წინ.

¹ იხ. ზემოთ გვ. 342.
² იხ. ზემოთ გვ. 346.
³ იხ. ზემოთ გვ. 338.

ცხადია, რომ X-ს ასიმილაცია მომდევნო I-სთან გაათავისუფლებდა დროს წინამავალი ხმოვნის დასაგრძელებლად: Xt, რა თქმა უნდა, ხანგრძლივია -It-ზე, მეტადრე იმიტომ, რომ Xt-ში, როგორც აქცესიურ კომპლექსში, გვაქვს ოდნავი აუცილებელი დაყოვნება (რაც არაა დეცესიურში, მაგ., IX-ში).

აქედან ცხადია, რომ ხმოვნის დაგრძელება და X-ს ასიმილაცია მომდევნო I-სთან მოხდა ერთჟამიერად.

ფიქრობ, რომ ზედმეტია გარდამავალი ფშვინვის დაშვების აუცილებლობა (სტარტევანტი).

4. უკანაენისმიერ ხშულთა

რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში¹

თანხმოვანთა დისიმილაციური მოვლენები საკმაოდ გავრცელებულია ქართულ ენაში, და მათ ყურადღებაც მიექცა სპეციალურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში.

განასხვავებენ ქართულში, ისე როგორც ყველგან, რეგრესულსა (მაგ., წრეულს<წლეულს) და პროგრესულ (მაგ., ოროლი<ორორი, რუსული<*რუსური) დისიმილაციას. ი. ყიფშიძის შრომით, და მის შემდეგ დადგენილად ითვლება, რომ "ბევრათა დისიმილაცია ქართულსა და მეგრულში წარმოებს ნარნარა და ცხვირისმიერ თანხმოვანთა შორის²..." და დისიმილაცია უპირატესად პროგრესულია.

მაგრამ, თუ დისიმილაციის მოვლენათა რიგს მიემატება თანხმოვანთა დისიმილაციური დაკარგვის შემთხვევები, ამ დებულებებს დაზუსტება და შესწორება დასჭირდება. მაგ., სრულიად ცხადია, რომ *მოსულ*-ში (<*მოსლული, შეად. დიალექტალური იმერ. *მოსრული*, სადაც რეგრესული დისიმილაციის შედეგად *ლ* ქცეულა რ-დ) გვაქვს *ლ*-ს დაკარგვა დისიმილაციის გზით (ე. ი. *ლ-ლ-ნული-ლ*, დიალექტ. *რ-ლ-ლ-ლ*).

ასეთი ნიმუშებითაც რომ არ გავამრავლოთ რეგრესულ-დისიმილაციურ მოვლენათა რიცხვი, უიმიზოდაც ბევრია ეს უკანასკნელი ქართულში. თვითონ ი. ყიფშიძეს აქვს ნათქვამი იქვე, რომ "ქართულში ადგილი აქვს უმთავრესად რეგრესულ დისიმილაციას..."³.

¹ დაბეჭდილია სათაურით "გუტურალთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში"; "ფსიქოლოგია", ტ. III, მიძღვნილი აკად. დ. უზნაძის სამეცნიერო მოღვაწეობის 35 წლისთავისადმი, იბეჭდება აქ ზოგიერთი ცვლილებით.

თანხმოვანთა კომპლექსების მასალა შეაგროვეს თბ. უნ-ტის ფონეტიკური ლაბორატორიის თანამშრომლებმა თ. აბზიანიძემ და მ. ბახტაძემ.

იოსებ ყიფშიძე, "ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში" (ტფ. უნ-ტის "მოამბე", №1, 1919 წ., გვ. 1-8). შეად. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვეთი პირველი, თბილისი, 1942 წ., გვ. 22 და შემდგ. არაა საჭირო ამ წინააღმდეგობაზე აქ შეჩერება.

მართლაც, საკმარისია მოვეგონოთ ისეთი ნიმუშები, როგორიცაა, მაგ., დიალექტ. *ანბავრამბავი, კალონრკანონრ რბილრლიბლი, სუნთელრ სულმთელი, ღინკილორ ღილეკილო* და მრავ. სხვა, და დავრწმუნდებით, რომ რეგრესული დისიმილაცია ძლიერაა გავრცელებული ქართულში. თუკი ამას მივმატება დისიმილაციური დაკარგვის შემთხვევებიც, მაშინ გადაჭრით შეიძლება ვთქვათ, რომ ქართულში თანხმოვანთა რეგრესული დისიმილაცია არაა ნაკლებ გავრცელებული, ვიდრე პროგრესული.

თანხმოვანთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვის ნიმუშები ჭარბობს, როგორც ჩანს, პროგრესულიას. ასეთია, მაგ.: *მოსული* (იხ. ზემოთ), *სულრ*სრულრ*; რთულ ფუძეებში: დიალექტ. *პიჯვარი-პირჯვარი, ძინწარე ძიმწარე ძირმწარე*, გაორკეცებულ ფუძეებში: *ბებერი* (*ბერ-ბერი, *გოვრა*გორ-გორა*, *კაკანრ*კანკანი* დიალექტ. *ოთოთხრ-ოთხ-ოთხი*, *ლაღადრ*ღად-ღადი*, *ყიყინრ*ყინყინი*, *ცალ-ცალკე-ცალკე-ცალკე*, *წიწიბორწიწ-წიწორ* და მრავალი სხვა. ამათზე ცოტა ჩანს პროგრესული-დისიმილაციური დაკარგვის ნიმუშები: *ერთმანეთრ-ერთმანერთი, ქუთუთორ-ქუთ-ქუთი, ხუთუთორ-ხუთხუთი*.

ამ ნიმუშებიდან ვხედავთ, რომ დისიმილაციაში მონაწილეობს, *რ-ლ-მ-ნ-ს* გარდა, აგრეთვე ჩქამიერი თანხმოვნებიც (მაგ., *დ, ზ, პ, ჯ, კ*). რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ფონეტიკური კანონზომიერებითაა გატარებული თანხმოვანთა ასეთ კომპლექსებში: *“უკანაენისმიერი +რ (+ფრიკატი)+უკანაენისმიერი”*.

მაშასადამე, წინა ტიპისაგან, რომელშიც ურთიერთ განმსგავსებიან ორ სხვადასხვა მარცვალში მყოფი მსგავსი თანხმოვნები, ეს ტიპი განსხვავდება იმით, რომ განმსგავსება ხდება ერთსა და იმავე მარცვალში მყოფ ორ თანხმოვანს შორის, მაგ.: *გრკორკო, გრწყილორწყილი, გრკალორკალი* და სხვა. კომპლექსის ორი უკანაენისმიერიდან იკარგვის, რეგრესული დისიმილაციის გზით, პირველი უკანაენისმიერი¹.

ამ კომპლექსში დისიმილაციის რეგრესული (და არა პროგრესული) მიმართულება იმითაა გამოწვეული, რომ კომპლექსის თავკიდური ორი თანხმოვნის (*გრ, კრ, ჯრ, ღრ*) თანამიმდევრობა *აქცესურია*, ე. ი. უკან წარმოებულს (*გ-კ-ქ-ღ-ს*) მიჰყვება წინ წარმოებული (*რ*), და ამიტომ პირველი უკანაენისმიერის გამძლეობა უფრო სუსტია, ვიდრე მეორისა იმავე კომპლექსის *რგ-რკ-რქ-რს* და სხვაში. საყურადღებოა, რომ კომპლექსში *რ-ს* ნაცვლად შეიძლება გექნოდეს *ძ* (დაახლოებით წარმოების იმავე ადგილისა, როგორც *რ*); მაგ., *გძარბიძე-ძარბიძე ზღარბი*, ე. ი. *გ-ს* რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა აქაც ხორციელდება (*გძ-ს* თანამიმდევრობა *აქცესურია*, როგორც *გრ-სი*).

¹ იხ. ა რ ნ . ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა , სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 67.

იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე , იქვე, გვ. 146.

² დისიმილანტი შესაძლებელია იყოს ფარინგალი ყც (მაგ. გრწყილი).

თუ დისიმილაციის (რეგრესული) მიმართულება განსაზღვრა გრ-კომპლექსის აქცესიურობა, თვით დისიმილაციის ფაქტი ძირითადად გამოიწვია ორი უკანაენისმიერის (resp. უკანაენისმიერისა და ფარინგალის) არსებობამ ერთ კომპლექსში. ძირითადად იმიტომ, რომ პირველ ფაქტორსაც (ე. ი. გრ-კომპლექსის აქცესიურობას) მნიშვნელოვანი წილი უძევს დისიმილაციის მოხდენაში: ორ ერთნაირ თანხმოვანს შორის წონასწორობის დარღვევა, რაც დისიმილაციის მოხდენისათვისაა საჭირო და ხელსაყრელი, პირველი უკანაენისმიერმა ნაკლებმა გაამძლეობამ გამოიწვია (იხ. ზემოთ). ისეთ კომპლექსებში, რომლებიც განსხვავდებიან ორი უკანაენისმიერის უკონლობით, მაგ.: გრძნობა, გრდემლი, კრტინვა, ქრთილი, ბრგე, მერთალი და მრავალი სხვა, დისიმილაციას არა აქვს ადგილი (ამიტომაც გრ-, კრ, ქრ-ში თანხმოვანთა თანამიმდევრობას მნიშვნელობა აღარა აქვს დისიმილაციისათვის).

შეიძლება გვკითხონ: თუ თანხმოვანთა (აქ უკანაენისმიერთა) ერთნაირობაა საჭირო და საკმარისი დისიმილაციის რეალიზაციისათვის, რატომ არ გვაქვს დისიმილაცია კომპლექსში “დენტალი” + რ + დენტალი”, მაგ.: თრთოლა, დრტვინვა ან კომპლექსში “ლაბიალი + რ + ლაბიალი”, მაგ.: ბრბო, ბრმა, ბრპენი?

ჯერ ერთი: პირველი ტიპის კომპლექსში, მართალია, ცოტა, მაგრამ მაინც არის დისიმილაციის (და სწორედ რეგრესულის) ნიშნები (მაგ. რთვილ-თრთვილი, დიალექტ. რთოლ-თრთოლა, რჩილ-ჩრჩილი. ორი ერთნაირი თანხმოვნის (აქ დენტალთა) წონასწორობა არ (ან იშვიათად) ირღვევა, რადგანაც თრ- და -რთ კომპლექსებში (თრთ-ში) მონაწილეობს თითქმის წარმოების ერთი და იმავე ადგილის თანხმოვნები, რის გამოც აქცესიურ-დეცესიურობა არაა მკაფიოდ გამოხატული. რაც შეეხება “ლაბიალი რ+ ლაბიალი” კომპლექსს, აქ მკაფიოდაა გამოხატული დეცესიურობაც (ბრ) და აქცესიურობაც (რბ). მაშასადამე, აქ მოსალოდნელი იყო რ-ს (ბრბ-ში) გამძლეობის შესუსტება. მართლაც, თუ სუსტდება ასეთ კომპლექსში რაიმე, ისევე რ, როგორც გრბ, ბრბ-სა და მისთანებში (შეად. დიალექტ. გრძნობა, ბრძანება და სხვა).

რამდენადაც საერთოდ დისიმილაცია, როგორც წესი, დისტანციური ფონეტიკური მოვლენაა, ე. ი. დისიმილაციაში მონაწილე ბგერები (დისიმილანტი და დისიმილირებული) ერთმანეთს დაშორებულია, ამდენად მასში ფსიქოლოგიურ ფაქტორს მეტი ძალა უნდა ჰქონდეს, ვიდრე ფიზიოლოგიურს. ფიზიოლოგიურად რ-ს წინ უკანაენისმიერის სისუსტე, როგორც ვნახეთ, უეჭველია; მაგრამ გუტურალის დაკარგვისათვის ეს არ კმარა (შეად. მაგ., კრთ, გრთ). ცხადია, სხვა მიზეზია საძებარი. ორი ურთიერთდაშორებული უკანაენისმიერის ერთმანეთზე გავლენა უკვე ფსიქოლოგიური მოვლენაა და არა ფიზიოლოგიური, რამდენადაც, მაგ., გრგ- კომპლექსში პირველი გ-ს არტიკულაციას მოსდევს რ-ს არტიკულაცია, და მომდევნო გ-სათვის ხელახლა იწყება მეორე გ-ს

¹ აქ “დენტალ”-ში იგულისხმება როგორც დენტალი (დ ტ ი), ისე ალვეოლარი (ჩ).

არტიკულაცია. მაგრამ ფსიქოლოგიური ფაქტორი უფრო ძლიერად ჩანს იმაში, რომ ისეთი არტიკულაციური და აკუსტიკური მთლიანობა, როგორცაა, მაგ., გრგ- კომპლექსი, იმსგავსებს ერთ-ერთ გუტურალს, სახელდობრ პირველს, რომელიც ფიზიოლოგიურად სუსტი აღმოჩნდა. მაშასადამე, ის, რაც მთლიანის თვალსაზრისით ასიმილაციურის მოვლენაა, ელემენტის თვალსაზრისით დისიმილაციურია (ამ შემთხვევაში დისიმილაციური დაკარგვა).

იმავე რიგისაა ფუნქციური ფაქტორი: შეუძლებელია გ დაიკარგოს, მაგ. გრჭ, გრგ, გრც კომპლექსებში (გრჭუა, გრგებს, გრცხენა), როცა იგი ფუნქციურადაა დატვირთული.

აქ დადგენილი დისიმილაციური დაკარგვა უკანაენისძიერისა შეუქს პფენს ზოგიერთი სიტყვის ეტიმოლოგიას, სახელდობრ:

1) ქართულ რაცხ- | რიცხ ძირს (სიტყვა რიცხუ-ში) ზანურში შესატყვისება კოროცხ- (ჭანურში აგრეთვე კორეცხ-). უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს შესატყვისობა (რა/იცხ- || კოროცხ-) ადეკვატურია

შესატყვისობისა კრე/იბ- || კორობ-, ე. ი. ქართულში დაკარგულია კანონზომიერად კ*კრცხ- კომპლექსში; ამ კომპლექსის დაშვებას არაფერი ეწინააღმდეგება (შეად. კრბ- შერბაში, სადაც კს არ ქონდა მიზეზი დაკარგულიყო)¹.

2) ქართ. კიეის-ს შესატყვისება ჭან. კრამს, მეგრ. რკიანს², როგორც ჩანს, მათი ძველი სახე დატულია კრკინვა (გრკინვა)-ში. გუტურალის დისიმილაციური დაკარგვით ქართულში უნდა გვქონდეს რკიეის, მაგრამ რ-ც დაკარგულა. შენახულია ძირეული რ ზანურში (მხოლოდ ჭანურში მეტათეზისი მომხდარა: რკკრ). შეად. არნ. ჩიქობავას: “ძირეული ყველგან კ უნდა იყოს; რ მეგრულში ფონეტიკურად განუითარებული თავკიდური ბგერა ჩანს, ჭანურში რ-ს მეტათეზისი გვაქვს”³.

3) ამავე ძირთან უნდა იყოს დაკავშირებული ზანური რკკან (ჭან. აგრეთვე კვან) “თხოვა” და მომდინარეობდეს ძველი გრკკინვა-დან: “ჩუღთაგან მზრდელისა თუისისა შეხარლი, რეცა უბნობა”⁴.

უკანაენისძიერთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს ჯერჯერობით შემდეგ სიტყვებში:

- 1) გრგოლო რგოლი
- 2) გრკალი, კრკალი რკალი
- 3) გრკინვა (იხ. ზემოთ)
- 4) გრკო, კრკო რკო

¹ შეად. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი 1938 წ., გვ. 297).

² იხ. იქვე.

³ იხ. იქვე, გვ. 298.

⁴ სულხან-საბა ორბელიანი.

5) ვრძლვამლი "ბაბილო" > რძლვამლი > ძლვამლი

6) ვრწყილი, კრწყილი > რწყილი

7) ვძლარბი > ძლარბი > ზლარბი

8) ვრჯლა > კრჩხა² - დიალექტ. რჯლაი, ჯლა > რჩხა², დიალ. ჩხა

9) კრკიალი "საჩინოდ სანახაეი" > რკიალი > კრიალი

(მეტათეზისით)

10) კრკინვა (იხ. ზემოთ)

11) კრჩხალი > *რჩხალი - ჩხრიალი (მეტათეზისით)

12) კრხილება > *რხილება > ხრიალი (მეტათეზისით)

13) მვრგუალი > მრგვალი > დიალექტ. რგვალი

14) ქრცხილა > რცხილა

15) ქრცხმელი > რცხმელი

16) ღრღნა > რღნა > ღრნა (მეტათეზისით).

შენიშვნა ორი ფუძის შესახებ: კრკოლა და კრკილი.

1) კრკოლა "მოგონებული თრთოლა ტყუილი (ნ. ძრწოლა)"³. როგორც ჩანს, კრკოლა-ში ორივე კ გააფრიკატებულია ჯერ კიდევ მაშინ, როცა დისიმილაციური დაკარგვა არ მომხდარიყო. აფრიკატიზაციის შედეგად კრკოლას მოუცია *წრწოლა³, ხოლო ამ უკანასკნელს, დისიმილაციური გამჟღერების წესის თანახმად, ძრწოლა

2) კრკილი 'ქმელთ კორცთ განმრყუნელი ჭუა (მძრომ)'. საფიქრებელია, რომ ამ ძირისაგან გამოვიდა კრწყილი აქ დისიმილაციური გამჟღერება მომხდარა უფრო ადრე, ვიდრე, კ-ს გააფრიკატება, ე. ი. კრკილი > *ვრკილი; ამ უკანასკნელისაგან გამოსულა *ვრწყილი - კ-ს აფრიკატიზაციის გამო; წ-ს შემდეგ განვითარებულა ყ. მხოლოდ ამის შემდეგ მომხდარა ვ-ს დისიმილაციური დაკარგვა - ზემოთ დადგენილი წესის თანახმად.

5. თანხმოვანთა აქცენიური კომპლექსების სუპერაციის მიზნით შესაძლებლობა

თანხმოვანთა აქცენიური კომპლექსების დაძლევისადმი (სუპერაციისადმი) მიდრეკილება ჩანს მრავალ ენაში. რამდენადაც იგი დეტერმინირებულია ფიზიოლოგიურად, იგი შეიძლება ჩაითვალოს საყოველთაო ფონეტიკურ მოვლენად.

¹ დავით ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, თბ. 1887.

² იხ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-შეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 290-91.

³ ვ. ახვლედიანი, „ოსური ენის ისტორიისათვის. III. სშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ოსურში“, 1944 წ.

იხ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 18.

მაგრამ ეს ფონეტიკური მოვლენა ხორციელდება არაერთნაირად სხვადასხვა ენაში, ე. ი. ენები შესაძლებელია განსხვავდებოდეს ერთმანეთისაგან აქცესიურ კომპლექსთა სუპერაციის სხვადასხვა შესაძლებლობით. როგორც ჩანს, ახლო მონათესავე ენებიც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ამ მხრივ; ამის ნიმუშს წარმოადგენს სუპერაციის მეშვიდე შესაძლებლობა, რომელიც მიუკვლევია გ. როგავას მგერულ ენაში.

სუპერაციის შესაძლებლობათა მიხედვით ენების ერთმანეთისაგან განსხვავებულობას საფუძვლად უდევს როგორც მათი ურთიერთ ფონეტიკური განსხვავება, ისე სემანტიკური ფაქტორი: ენები განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან როგორც ბგერობრივი და ფონემობრივი შედგენილობითა და ცალკეული ბგერების ბუნებით, ისე ბგერათმეორებისა და ბგერათცვლილების წესებით, რაც, თავის მხრივ, ძლიერ ხშირად განპირობებულია სემანტიკური ფაქტორით ამდენად აქცესიური კომპლექსის, როგორც ფიზიოლოგიური ფაქტის, დაძლევის (სუპერაციის) შესაძლებლობათა სხვადასხვაობას საფუძვლად შეიძლება ედოს ფიზიოლოგიის გარეშე მოქმედი ფაქტორებიც. მაგ., დანიურ ენაში *gt* (და *kt*) აქცესიური კომპლექსი დაიძლევა ხოლმე *g* (*k*)-ს გასპირანტებით, მაგრამ გერმანულში (დოიჩლანდურში) ასეთივე კომპლექსი დაიძლევა ხოლმე არა გასპირანტებით, არამედ *k*-ს მკაფიოდ წარმოთქმით, რადგანაც გერმანულს აქვს სპირანტი *x* ფონემის სახით, ხოლო დანიურს იგი არ გააჩნია: დანიურში სულ ერთია, როგორც წარმოთქვამთ, მაგ., სიტყვას *akt* (*axt* თუ *akt*) – მნიშვნელობა მას არ შეეცვლება; გერმანულში კი არაა სულ ერთი: *acht* სხვას ნიშნავს, *Akt*–სხვას; ამიტომ, მნიშვნელობის დაცვისათვის *k* წარმოითქმის მკაფიოდ, ე. ი. აქცესიური კომპლექსი აქ დაძლეულია მეექვსე შესაძლებლობით (იხ. ზემოთ გვ. 345). ასევეა დაძლეული (სუპერირებული) *kt* კომპლექსი სიტყვათა ასეთი წყვილის ცალეებში: *nackt*–*Nacht*, *geschickte* – *Geschichte* და სხვა.

აქცესიურ კომპლექსთა სუპერაციის ფორმები რომ ისტორიული მოვლენაა, ჩანს თუნდაც ამავე ნიმუშიდან; მაგ., იმავე *acht*-ში (ძვ. ზემო გერმანული *ahto*, გუთ. *ahtan*; ლათ. *acot*, ძვ. ბერძნ. (οχτώ)) *cht* განვითარებულია *kt*-საგან აქცესიურ კომპლექსში *k*-ს სპირანტიზაციის გზით დაძლევის შედეგად; მაგრამ შემდეგ, როცა გერმანულში დამკვიდრდა *kt*-კომპლექსის შემცველი ნასესხები (ლათ. *actus*, ფრანგ. *acte*) სიტყვა, ამ სიტყვაში სუპერაცია სხვა გზითაა.

გ. როგავას ხსენებულმა გამოკვლევამ, ერთი მხრივ, განამტკიცა დადგენილ ფონეტიკურ კანონზომიერებათა ამოსავალი

¹ გ. როგავა, „ქართულურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან: მგერ. რ|| ქართ. გ“ (გამაცნო ავტორმა ხელნაწერში)

დებულება — თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა ა ქ ც ე ს ი უ რ კ ო მ პ -
ლ ე ქ ს ს მ ი ღ რ ე კ ი ლ ე ბ ა ა ქ ე ს ს უ ჰ ე რ ა ც ი ი ს ა დ მ ი
— და, მეორე მხრით, გახსნა ახალი გზა სუპერაციის სხვა ფორმათა (ანუ
შესაძლებლობათა) ძიებისათვის სხვადასხვა ენაში, მიუმატა რა
სუპერაციის ექვს დადგენილ ფორმას¹ მეშვიდე, რომლის მოქმედებაც
მეგრულ ენაში გ. რ ო გ ა ვ ა მ , ვფიქრობ, უეჭველად დაამტკიცა.

აქცესიური კომპლექსის სუპერაცია მეგრულში გ. როგავამ დაი-
წაბა მეგრულის რ-ს ქართულის გ (ქ)-სთან ფონეტიკური (და, მაშა-
სადამე, ეტიმოლოგიური, მატერიალური) შესატყვისობის საკმაოდ მრავალ
შემთხვევაში როგორც ცალკეულ ფუძეებში, ისე აფიქსშიც: იგუ-
ლისხმება გ (ქ) > რ აქცესიურ კომპლექსში.

მაგ.: ქართ. სავ *ზაღო*: *ორზოლო*, ქართ. *ქსელავს*; მეგრ. *ორშუანს*
ძვ. ქართ. *მოიქცა* (<*მოიქთა)².

ქართ. *გწერს* მეგრ. *რჭარუნს*³.

მეგრ. *რთხუნენს* <*გთხუნენს 'გთხოვს'

„*რძირუნს* <*გძირუნს 'განახავს'

„*მერტახუნს* <*მეგტახუნს 'მოგტყხს' და სხვა. „სხვაგვარ პო-
ზიციაში მეგრულში გ არ უნდა გვაძლევდეს რ-ს“, ასკენის ავტორი.

ისეთ შემთხვევებს, როცა შესატყვისობა (გ||რ) არ ირღვევა იმის
მიუხედავად, რომ აქცესიური კომპლექსი არა გვაქვს, ავტორი მართე-
ბულად თვლის ანალოგიის მოვლენად რ-ს მორფოლოგიზაციის
ნიადგაზე: „ზმნის ფუძეთა დიდ წილს სწორედ ეს ბგერები (იგულისხმება
წინაენისმიერი ხშულები დ-თ-ტ, ძ-ც-წ და სპირანტები ზ-ს, ყ-შ)
მოუღის წინ. ამის გამო რ-ს (< გ), როგორც პირის აფიქსის, სამოქმედო
არე ფართოვდება და იგი ფონეტიკური მოვლენიდან მორფოლოგიურ
ოდენობად ქცევას ღამობს. ამის შედეგია ის, რომ რ-დ ქცეული გ-რო-
გორც პირის აფიქსი, გვხვდება არააქცესიურ კომპლექსებშიც;
მაგალითები:

მეგრ. *რგორუნს* <*გგორუნს 'გძებნის'...

„*რზირუნს* <*გზირუნს 'გპარავს'...”

აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის შემთხვევად, მართებულად,
მიაჩნია გ. როგავას (არნ. ჩიქობავას ხსენებულ შრომებზე და ვ. თოფუ-
რიას შრომაზე „ფონეტიკური დაკვირვებანი“, III მითითებით) „ქართ. ხ
(ქ): ჭანურის ხ (ქ): მეგრ. რ“ შესატყვისობა:

მაგ.: ძვ. ქართული *მკცე*, 'ჭალარა': ჭან. *ქჩინი* 'მოხსუცი': მეგრ.
რჩინუ. ძვ. ქართ. *წარკლად*: ჭან. *მენდახთუ*: მეგრ. *მიდართუ*.

¹ სუპერაციის ექვსი ფორმა: 1. გადასმა (მეტათვისი), 2. წინმდგომი ხშულის
სპირანტიზაცია resp. ვოკალიზაცია, 3. მარცვალგასაყრის შექმნა, 4. წინმდგომი
ხშულის ასიმილაცია, 5. წინმდგომი (იშეითად მოძღვესო) ხშულის დაკარგვა და 6.
წარმოშობის მკაფიოობა (იხ. ზემოთ გვ. 345)

² მითითებულია არნ. ჩიქობავას ჭანურის გრამატიკულ ანალიზზე, გვ. 98 და ჭანურ-
მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონზე, გვ. 334 და შემდ.

ამგვარად, წარმოდგენილი ანალიზი სრულიად დამარწმუნებლად ამართლებს აქცესიური კომპლექსის სუპერაციის მეშვიდე ფორმას, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს როტაციზმი სეზიონალიზმი.

კიდევ უფრო ამაგრებს გ. როგავას დებულებას აქცესიურ-კომპლექსიანი ნასესხები სიტყვების წარმოთქმა მეგრულში, რომლებშიც, ჩვეულებრივ, როტაციზმისამებრ სუპერაციას აქვს ადგილი; მაგ.: ლერსი < ქართ. ლექსი, ერთი მე ან ერთი მე < ქართ. ექვ(ე)თი მე.

საყურადღებოა, რომ, როგორც ავტორი აღნიშნავს, აქცესიური კომპლექსის სუპერაცია ძალიან ხშირად ხდება სხვა გზით, სახელდობრ, კომპლექსის „რომელიმე კომპონენტის დაკარგვით“:

მეგრ. თირუა 'გაცვლა' < *თირუა, შეად. ჭან. ოქთირუ; მეგრ. შინაფა 'ხსენება' < *შინაფა, შეად. ძვ. ქართ. ქსენება (არნ. ჩიქობავა და ვ. თ. ოფური ა, ხსენებ. პრომები); მეგრ. აღესრალექსი, სენია (ან რსენია) < ქსენია და სხვა.

„იშვიათად იკარგება მეორე კომპონენტი“, დასძენს ავტორი და მოჰყავს მას მეგრ. ზუგიდი-ზუგიდი, სადაც შესაძლოა დისიმილაციურ დაკარგვას ჰქონდეს ადგილი და არა სუპერაციას.

რაც შეეხება გ. როგავას აზრს, რომ „აქ წარმოდგენილი შემთხვევა თავისებური ჩანს, იგი შეიძლება მეორე სახეობის (უკანანისმიერის გასპირანტიების გზით) ვარიანტს წარმოადგენდეს, რამდენადაც რ ბგერა ნაწილობრივ სპირანტიცაა“, იგი პირველ ნაწილში (ამ შემთხვევის თავისებურების შესახებ) საესებით სწორია, — იმდენად სწორი, რომ მისი აზრის მეორე ნაწილს (მეორე სახეობისად მიჩნევა), ვფიქრობ, ჩრდილავს. საქმე ის არის, რომ უკანანისმიერის ხშულის სპირანტიზაციის შედეგად წინანისმიერ ვიბრანტად ქცევა საეჭვოდ უნდა მივიჩნიოთ. ამიტომვე აღწერილი შემთხვევის ჩათვლა სუპერაციის მეორე ფორმად არ იქნება მიზანშეწონილი. ცხადია, რომ გ. როგავას მიერ მიკვლეული მოვლენა წარმოადგენს სუპერაციის დღემდე უცნობს მეშვიდე ფორმას, როტაციზმისებრ სუპერაციას.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გ. როგავას თავისი აზრის მეორე ნაწილშიც უახლოვდება საკითხის სწორად ახსნას, რამდენადაც იგი ცდილობს ფონეტიკური საფუძველი მოუპოვოს უკანანისმიერ ხშულთაგან რ-ს განვითარებას. ეს ცდა კი უფრო მიზანშეწონილი იქნება, თუ საკითხი დაისმება თვით მეგრული რ-ს წარმოების ადგილისა და, საერთოდ, მისი ბუნების შესახებ, ყოველ შემთხვევაში — ქართულისა და მეგრული რ-ს დღეს თუ ისტორიულად.

¹ ფონეტიკაში როტაციზმი (ბერძნ. (ρ'ω)—, „რ“ ასოს სახელწოდება) ჰქვია თანხმოვნის (კერძოდ ზ-ს) რ-დ ქცევის. ასეთია, მაგ., ლათ. amere 'სიყვარული' < * amase, სადაც s წარმოითქმის ზ-დ; გერმ. შუად. war. ინგლ. was.

ლოგოპედიკაში როტაციზმი ეწოდება სიტყვაში რ-ს ენაჩლუნგურ დაკარგვას (მაგ., ბარი-ბა-ი, გროვა-გ-ოვა).

² იგულისხმება სუპერაციის მეხუთე ფორმა (იხ. ზემოთ)

შესაძლოა, მეგრულ რ-ს, თავის სისუსტესთან ერთად, მიღრე-
კილება ჰქონდეს უკანაენისმიერობისაკენ (უვეულარობისაკენ).

ასეთი საკითხის დასმას ნაწილობრივ გვიკარნახებს გ. რ ო გ ა -
ვ ა ს მიერ მოყვანილი ზოგიერთი ფაქტი. მაგ., ჩვენ ვერ ვიტყვით გად-
აჭრით, თუ რა დაიკარგა თირუა-ში ან შინაფა-ში -ქ (ხ) თუ რ; აგრეთვე
აღესი-ში; აფიქსის როლში რ-ს დაკარგვას, რა თქმა უნდა, ხელს შეუშ-
ლიდა მისი ფუნქციური დატვირთულობა.

ამავე საკითხის დასმისათვის არაა, ვფიქრობ, მნიშვნელობას
მოკლებული რ-ს განვითარების პროცესის გათვალისწინება მეგრულში,
რაზედაც თვითონ ავტორი მიუთითებს.

უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქცესიურ კომპლექსთა სუპერაციის არა
ერთი და ორი ფორმა იქნება კიდევ მიკვლეული სხვადასხვა ენაში. იმ
ვარაუდს რეალური საფუძველი მოუპოვა, ჩვენთვის მოულოდნელად, გ.
რ ო გ ა ვ ა მ როტაციზმისებრი სუპერაციის დადგენით მეგრულში.

VIII. ყრუ (MEDIAE) ქართულში¹ ღონი თუ თანი?

სილოვან ხუნდაძის ძლიერი გავლენის გამო² ქართულ სამწერლობო ენაში ვნებითი ბრუნვის ტრადიციულ ღ-ს გაუჩნდა მეტოქე თ-ს სახით, რომლის ხმარება ჩვენს მწერლობაში იმდენად ჩვეულებრივი შეიქმნა, რომ სრულიად არ გვეუცხოება ს. ხუნდაძის შემდეგი სიტყვები: „ვნებით ბრუნვაში თ-ს გარდა კიდევ იხმარება ჩვენს მწერლობაში დაბოლოება ღ, მაგალითად: *მაემაღ, კატაღ, ძაეშემაღ, კატებმაღ*“...³ ს. ხუნდაძის რეფორმა მისაღებიც რომ არ იყოს, მაინც ფრიად საყურადღებოა, რადგან მან აღნიშნა ბოლოკიდური ღ-ს მიდრეკილება თ-საკენ, რამდენადაც ეს თ განსხვავდება ღ-საგან თავისი სიყრუით. ამ რეფორმის მოწინააღმდეგენი ისტორიულ ნიადაგზე დგანან, თუმცა ცნობენ, რომ ვნებითი ბრუნვის ბოლოკიდური თანხმოვანი ხშირად თ-ს მსგავსად წარმოითქმის; მაგალითად, ს. გორგაძე ამბობს: „...ძველად მუდამ იწერებოდა ღონით, დღეს კი ცოცხალ კილოებში ეს ღონი ალაგ წმინდად შენახულა (ამერეთში), ალაგ თანად ისმის და ზოგანაც რაღაც საშუალო ბგერას წარმოადგენს. ასეთ მდგომარეობაში საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ ისტორიულსა და მორფოლოგიურ ნიადაგზე შეიძლება, ე. ი. აქ ვეულებან უნდა ვწეროთ დაბოლოება ღ...“.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „ისტორიული ნიადაგის“ მოშველიება არ კმარა, სანამ ზუსტად არ გავითვალისწინებთ იმ ბგერას, რომლის არსებობაც აღნიშნა ს. გორგაძემ და რომელსაც „რაღაც საშუალო ბგერა“ ღაარქვა.

Tenues, aspiratae, mediae

ძველთაგანვე მიღებული ტერმინოლოგიით ქართული მარტივი ხშული თანხმოვნები შეიძლება ვგუფებად შეიძლება დალაგდნენ: კტ-ქ tenues (ე. ი. წვრილნი)⁴, კთ-ფ aspiratae (ე. ი. ფშვინვიერნი) და გღ-ბ mediae (ე. ი. საშუალნი). ამ უკანასკნელს უწოდებენ საშუალოს პირველ ორ ვგუფთან შედარებით. პირველი ორი ვგუფი ჩვეულებრივ ყრუა, ე. ი. მათი წარმოების დროს სახმო სიმები არ ფლერს, ხოლო mediae-ს ვგუფი ჩვეულებრივ მფლერია, ე. ი. მათი წარმოების დროს

¹ დაბეჭდილია ჟურნ. „განათლება“ №4-5-ში, 1920 წ., გვ. 3-10. იხეველბა აქ ზოგიერთი შესწორებით.

² ვგულისხმობ უმთაყერსად მის გრამატიკულ შრომებს.

³ ქართული გრამატიკა. სილ. ხუნდაძის მიერ შედგენილი, ქუთ., 1917. გვ. 9.

⁴ ს. რ. გორგაძე. ქართული მართლწერა, ქუთ., 1916 წ., გვ. 40-41.

⁵ რადგან ქართული კტ-ქ არსებითად განსხვავდება ევროპულ (და რუსულ) k-t-p-საგან, რომელთაც აგრეთვე tenues ეწოდება, ამიტომ მათ უწოდებთ „მკვეთრებს“ ანუ აბრუპტივებს. ქართულის მსგავს tenues-ს გერმანულად უწოდებენ reine ანუ scharfe Tenues (იხ. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, ² გვ. 104.

ჩვეულებრივ სახმო სიმები ჟღერს. მაგრამ იმის მიხედვით, თუ რა მეზობლობაშია თითოეული თანხმოვანი, ე. ი. როგორი ბგერები ჰყავს მას მეზობლად სიტყვაში, ან სიტყვის თავკიდურია ის თუ ბოლოკიდური, — წარმოთქმაში ამა თუ იმ სახეს მიიღებს: ა) ყრუ შეიძლება გამჟღერდეს, მაგ., ერდული: ამ სიტყვაში თითქოს დ გვექმის, ერთ-ში ისმის ყრუ თ; აქ ცხადია, რომ მომდევნო მჟღერ გ-ს მასზე გავლენა მოუხდენია; ბ) მჟღერი შეიძლება დაყრუვდეს, მაგ., კერეფ: ამ სიტყვაში დღეს ნამდვილი ფ გვექმის, თუმცა ვიცით, რომ მას იგივე ძირი აქვს, როგორც კრედა-ში (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). აქ ჩვენ ვხედავთ ჩვეულებრივ მოვლენას: მჟღერი თანხმოვანი სიტყვის ბოლოში ყრუვდება (შეად. რუს. *сам* — წარმოთქმაში *сат*, *поб* წარმოთქმაში *поб.*). იმ ენებთან შედარებით, რომელთაც ეს უკანასკნელი მოვლენა ახასიათებს (მაგ., რუსული და გერმანული), ქართულში კიდევ ერთი გარემოებაა განსათვალისწინებელი: რუსულსა და გერმანულში დამოუკიდებელ კლასს წარმოადგენს მხოლოდ ორი: 1. *tenues* ამა თუ იმ ოდენობის (ჩვეულებრივ, მცირე) ფშვინით და 2. *mediae* ამა თუ იმ ოდენობის მჟღერობით; ხოლო ამ ორი ჯგუფის სხვადასხვა სახე დამოკიდებულია სხვადასხვა მეზობლობაზე (იხ. ზემოთ). ქართულში კი *tenues* -ს (კ-ტ-პ) ოდნავი ფშვინაც არ ახლავს, *aspiratae* (ქ-თ-ფ) არსებობენ ჩვეულებრივ სრული ფშვინით, ხოლო მესამე დამოუკიდებელ ჯგუფს წარმოადგენენ *mediae* (გ-ღ-ბ); ამ სამ ჯგუფს შორის არსებითი განსხვავებაა წარმოების მხრით (და აკუსტიკურადაც). შესაძლებელია მჟღერმა გ-მ მჟღერობა დაკარგოს, მაგრამ ასპირაცია კი არ შეიძინოს; მხოლოდ ამის გამო ნამდვილ კღ ის ვერ იქცევა; ვერ იქცევა მხოლოდ ამის გამო ვერც კღ, რადგან ქართული კ-ს ბუნება არ განისაზღვრება მხოლოდ უკანაენისმიერობითა და სიყრუით: მისი წარმოების დროს სახმო სიმები სრულიად დახშულია (ამით განსხვავდება ქართული მკვეთრი კ-ტ-პ რუსულისა და ევროპული *k-t-p*-საგან). რუსულში კი, მაგალითად, გ რომ დაყრუვდება, ადვილად იცვლება *k*-დ, რადგან მათ შორის, მჟღერობა-სიყრუის გარდა, განსხვავება თითქმის არაა.

აქედან ჩანს, რომ ქართულ სასაუბრო ენაშიც უნდა არსებობდეს გარემოების მიხედვით ისეთი თანხმოვნები, რომელნიც წარმოადგენენ ხსენებულ ჯგუფთა შორის გარდამავალ საფეხურს. ასოთი თანხმოვნები არსებობს და მათ ეწოდება ყრუ *mediae*, ე. ი. ყრუ გ-ღ-ბ. რადგან ამ შემთხვევაში ჩვენი მსჯელობის საგანს უმთავრესად დ და თ თანხმოვნები შეადგენს, ამიტომ ჯერჯერობით შეეჩერდებით მათ განხილვაზე.

ყ რ უ ღ

როგორც ვიცით, ჩვეულებრივი დ (მაგ., ღედა-ში) მჟღერია და ამასთანავე უფშვინეო. რაც შეეხება თ-ს, ის ჩვეულებრივ არის ყრუ და ამასთანავე სრულ-ფშვინიერი თანხმოვანი (მაგ., სიტყვაში თავი),

თუმცა გარემოების მიხედვით შესაძლოა მისი ფუნქციონირება შემცირდეს, მაგ., შეადარე *თ* თავ-ში და ვწერო*თ*-ში. ამ განსხვავებათა მიუხედავად, მათ (დ-თ-ს) საერთო აქვთ წარმოების ადგილი: ორივე იწარმოება წინაენის ზედა კბილებთან და მაგარი სასის ჩამოღმართთან შეხებით; ამიტომ დ-თ წინაენისმიერი თანხმოვნებია. მაგრამ ჩვენი გამოკვლევით (ხელოვნური სასის საშუალებით) ამ მხრივაც არის მათ შორის განსხვავება: დ-ს წარმოების დროს ენის შეხების არე მეტია, ვიდრე თ-ს წარმოების დროს. მაშასადამე, ჩვენ შეგვიძლია დ-სა და თ-ს შორის განსხვავება ამგვარი სქემით წარმოვიდგინოთ:

$\text{დ} \left\{ \begin{array}{l} \text{მჟღერი} \\ \text{უფშვინვო} \\ \text{შეხების არე შედარ. მეტი} \end{array} \right.$	$\text{თ} \left\{ \begin{array}{l} \text{ყრუ} \\ \text{ფშვინვიერი} \\ \text{შეხების არე შედარ. ნაკლები} \end{array} \right.$
--	--

ბოლოკიდური თანხმოვნის დაყრუების წესის თანახმად, ჩვენ ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ დ-სა და თ-ს შორის პირველი განსხვავების მოშლა, ე. ი. ამ პირობებში (მაგ., ვნებ. ბრუნვაში) დ დაყრუვდა, მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავს, რომ მეორე განსხვავებაც მოისპო; ჩვენ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ მეორე განსხვავების მხოლოდ დასუსტება, რადგან ფიზიოლოგიურად ყრუს უფრო ეთვისება ფშვინვა.

ახლა ჩვენ შეგვიძლია ნათლად წარმოვიდგინოთ ის ბგერა, რომელიც გვესმის ენებითი ბრუნვის ბოლოში და რომელიც ტრადიციულად ღონით გამოიხატებოდა, დღეს კი ზოგნი თანითაც გამოხატავენ:

ის არ არის დ და არც თ; ის არის ბგერა, რომლის ბუნება ამგვარია: წინაენისმიერი, ყრუ, უფშვინვო; მოკლედ: წინაენისმიერი ყრუ media¹.

ფონეტიკურ ანბანში მას განსაკუთრებული ნიშანი სჭირდება (და აქვს კიდევ ფონეტიკურ ლიტერატურაში), მაგრამ სამწერლობო ენაში მართლწერისათვის ახალი ნიშანი ზედმეტია. პრაქტიკულად საკითხი უნდა გადაწყდეს ასე: ეს ბგერა („დ“) უნდა გამოიხატებოდეს იმ ბგერის ასოთი, რომლის პოზიციურ (და ისიც ნაწილობრივს) ცვლილებასაც იგი წარმოადგენს, ე. ი. რომელ ბგერასთანაც მას კავშირი არ გაუწყვეტია: მათ (დ-სა და „დ“-ს) საერთო აქვთ უფშვინვობა. წინაენისმიერი ყრუ media უნდა იწერებოდეს ღონით.

დ ი ფ ე რ ე ნ ც ი ა ც ი ა

მე არ შეეჩერდები ისეთ შემთხვევებზე, როგორცაა, მაგალითად: მხოლოდ, მარად... -ზედ და სხვა; თავისთავად ისინიც ფრიად საინტერესო მასალაა კვლევისათვის, მაგრამ დღეს მათი მართლწერა

¹ დ წარმოითქმის ყრუ media-დ, ენებითს გარდა, სხვა გასაზღვრულ პირობებშიც.

არავითარ ეჭვს არ იწვევს¹ აქ შევეხები მხოლოდ ისეთ ფორმებს, სადაც ყრუ *mediae-* ს მოველოდით, მაგრამ ასპირატებს (ფშენივიერებს) ვხედავთ. ასეთია, მაგ., *კერეფ*, *ადექ*, *დადექ* და სხვა, სადაც უეჭველია ისტორიულად მჟღერებთან (ბ-გ) გვაქვს საქმე, მაგრამ მორფოლოგიური დიფერენციაციის ძალით ყრუ ფშენივიერები გვაქვს: *კერებ* და *კერეფ*-ში ერთი და იგივე ძირია (კრებ/კრიბ), და მათ ძირითადი მნიშვნელობაც ერთი და იგივე აქვთ.

ჩვენ ადვილად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ მათ შორის მნიშვნელობითი განსხვავება იმთავითვე არ არსებობდა და ამიტომ იხმარებოდა მხოლოდ ფორმა *კრებ*, სადაც სიტყვის ბოლოში ყრუ *media* ისმოდა, რომლის გრაფიკული ნიშანი ისტორიულად იყო *ძ*. როცა ენამ ეს ორი წარმოდგენა ურთიერთისაგან საგრძნობლად განასხვავა, საჭირო შეიქნა ეს სხვადასხვაობა გარეგნულადაც გამოხატული ყოფილიყო, ე. ი. *კერებ*-ს, სადაც *ძ* ყრუ *media* იყო, ორი სახე მისცემოდა².

რადგანაც სიტყვის ბოლოში ნორმალურად მჟღერი თანხმოვანი ვერ ძღვება, ამიტომ დიფერენციაციის მოთხოვნის დაკმაყოფილება შესაძლებელი იყო ნორმალურად მესამე გვარის წყვილბაგისძიერის ხმარებით; ეს კი იყო ფშენივიერი *ფ*. მაშასადამე, მნიშვნელობის დიფერენციაციამ მოითხოვა ან ხელი შეუწყო მორფოლოგიურსაც, და ამგვარად დღეს რეალურად (და არა ისტორიულად) ჩვენ გვაქვს ორი სხვადასხვა ძირი (*კერებ* და *კერეფ*); მხოლოდ ამიტომ შეიქმნა შესაძლებელი, რომ *კერეფ*-ის *ფ*, სიტყვის ბოლოში მდებარეობით წარმოშობილი და დიფერენციაციის მოთხოვნის მოთხოვნის განმტკიცებელი გადატანილი იყო სიტყვის შიგნით: *კრება კრეფს*.

რატომ დაუკავშირდა კრეფის მნიშვნელობა *ფ*-არიან ფორმას და არა *ბ*-ანიანს? უნდა ვიგულისხმობთ, რომ საერთო ძირითადი მნიშვნელობა ამ ძირისა იყო სიმრავლის და მასთანავე შეგროვების იდეის გამოხატვა; ამასთანავე დადასტურებულია ისტორიულად, რომ ამ ძირითადი იდეის გამოხატვა ხდებოდა *ბ*-ანიანი ფორმით (*კერებ*). დღეს, როგორც ვხედავთ, იმ ძირითად მნიშვნელობასთან ახლოს დგას *კერებ* და არა *კერეფ*. აქედან აშკარაა, რომ მას ფორმაც ძირითადის უნდა შერჩენოდა; ახალი (*ფ*-არიანი) ფორმა დაუკავშირდა ახლად განვითარებულ მნიშვნელობას.

ამგვარივე ხასიათის მოვლენას ვხედავთ *დადექ* — *ადექ*-ში, რამდენად აქაც დიფერენციაციას აქვს ადგილი. მისი გავლენა მოედო იმ სიტყვებსაც, რომლებიც მასთან დაკავშირებულია ჩვენს ცნობიერებაში ისე, როგორც *სძინავს* და *ღვიძავს*, *უყვარს* და *სძულს* და სხვა; ესაა *დადექ* და *დაწექ* ფორმები, სადაც *ქ* გვაქვს *ღ* — და *უ* — ნაცვლად. ამ უკანასკნელი ფორმების ყოველი სხვაგვარი ახსნა საეჭვო იქნება, რადგან ფონეტიკურად *ღ*-სა და *უ*-ს *ქ* დ ცვლა შეუძლებელია.

¹ მათ შესახებ იხ. ნაწ. I, გვ. 244 და სხვაგან.

² როგორც ჩანს, ისტორიულ-გრაფიკული ერთსახეობა დაცული იყო იმ დროსაც, როცა მნიშვნელოვანი ურთიერთ შორის საგრძნობლად განსხვავდნენ.

პრაქტიკული მართლწერისათვის ჩვენ უნდა ვეცადოთ არ დავარღვიოთ ისტორიულ-მორფოლოგიური ერთსახეობა, თუ ძირითადი მნიშვნელობის დიფერენცია არ მომხდარა, ესე იგი, თუ ახალი რეალური ძირი არ შექმნილა. მაგ., *კერეფ*-ში, როგორც აღნიშნული იყო, ახალი რეალური ძირი გვაქვს.

მაგრამ *დადეკ*-ში არა ჩანს ეს განსაკუთრებული მოთხოვნილება. რაც შეეხება *დაჯექ*-სა და *დაწექ*-ს, აქ მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული ანალოგიის ძლიერი გავლენა საზოგადოდ ენაში. მაგრამ ფორმები *დაჯექ* და *დაწექ* შეგვიძლია მხოლოდ იმ შემთხვევაში მივიღოთ, თუ საერთო ქართულ სასაუბრო ენაში ისინი უფროა გავრცელებული. მართლაც, როცა ჩვენ ვამბობთ *დადექ*, მაგრამ ვწერთ *დადეკ*, ეს კიდევ შეიძლება გავამართლოთ (მაგ., ჩვენ ვამბობთ *ქონდა*, მაგრამ ვწერთ *გქონდა*): აქ ადვილია მორფოლოგიური სახის დაცვა, რადგან *გ* და *ქ*, წარმოების ადგილისა და სმენითი შთაბეჭდილების მხრით, ღიდად არ განსხვავდებიან ურთიერთ შორის. მაგრამ, თუ ქართველთა უმრავლესობა ამბობს *დაჯექ* და *დაწექ*-ს, აქ უკვე ძნელია მორფოლოგიურ-ეტიმოლოგიური სახის დაცვა, ე.ი. *დაჯედ-დაწექ*-ის წერა, რადგან *ქ* ღიდად განსხვავდება ფიზიოლოგიურადაც და აკუსტიკურადაც *დ-ე* საგან.

”უ” ბგერის მეტათეზისი ქართულში¹

თუ ჩვენ დავუკვირდებით უ-ს მოძრაობას ქართულში, შევამჩნევთ, რომ იგი ხშირად იცვლის ხოლმე ადგილს სიტყვებში; მაგ., რვა, მაგრამ *თვრამეტი* (პირველ სიტყვაში უ მოსდევს რ-ს, ხოლო მეორეში—წინ უძღვის მას); ძველი *სლუა*—*დღევანდელი სელა*, *შენიშნა*—*უნდა იყოს. შენიშნა*, *ხრავს* (იგულისხმება, უნდა გეკონოდა *ხრვა*), მაგრამ ხვრა და მრავალი სხვა.

როგორც ჩანს, ახალ ქართულში უ-ს არა აქვს, გარკვეულ მე¹ ზობლობაში, თავისი მტკიცე დამოუკიდებელი არტიკულაცია, რის გამოც მას თანხმობანთა ზოგიერთ კომპლექსში ვერ დაუჭვრია თავისი საკუთარი ადგილი სიტყვაში. მაგ., სიტყვა *თვრამეტის* ცოცხალ წარმოთქმაში არა ჩანს გარკვევით, თ-ს მოსდევს უ თუ რ-ს, თუ ერთსაც და მეორესაც. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში უ წარმოადგენს წყვილბაგისმიერ (ბილაბიალურ) თანხმობანს, რომელიც აძლევს ბილაბიალურ ელფერს როგორც თ-ს, ისე რ-საც, უფრო მეტად კი თ-ს. მაშასადამე, ამ სიტყვაში უ გადასმულია.

უ ბგერის ეს გადასმა (მეტათეზისი) ხდება, როგორც ჩანს, ბგერთა ისეთ კომპლექსში, სადაც თავმოყრილია სამი ან მეტი თანხმობანი, რომელთაგან უკანასკნელია უ. მაგრამ არც ეს პირობაა საკმარისი იმისათვის, რომ მოხდეს უ-ს მეტათეზისი. მაგ., ჩვენ გვაქვს *მართვა*, *ხერხვა*, *რისხვა*, *ძარცვა* და მრავალი სხვა სიტყვა, სადაც უ-ს მეტათეზისი არ მოხდა, თუმცა ჯგუფში სამი თანხმობანია და მათ შორის უკანასკნელია უ. ცხადია, კომპლექსში შემავალ თანხმობანთა განსაზღვრული თ ა ნ ა მ ი მ დ ე ვ რ ო ბ ა ა საჭირო იმისათვის, რომ უ-ს გადასმა მოხდეს. ასეთია თანხმობანთა კომპლექსი, რომელშიც კომპლექსის ბოლო უ-ს წინ უძღვის, რ, ლ, მ, ან ნ, ხოლო ამათ წინ არის წყვილბაგისმიერი ხშული, წინაენისმიერი თანხმობანი ან უკანაენისმიერი თანხმობანი.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

1. წყვილბაგისმიერ ხშულთა მონაწილეობით:

*ძაბერა < *ძაბრვა — *ძაბრავს
დაფელა < დაფლვა — დაფლავს
საპვნა < საპნვა — საპნავს.

2. წინაენისმიერ ჩქამიერთა მონაწილეობით:

გაბადერა < გაბადრვა — გაბადრული
დათერა < დათრვა — დათრობა

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 209.

დაბეჭდილია ურნ. "ზოგადი" 1921 წ., გვ. 10 — 12, სათურით "მარცვლის საკითხის გარშემო". აქ იბეჭდება ზოგიერთი ცვლილებით.

გართუმა<გართუვა—გართუავს
 ნატვრა<ნატრვა—ნატრობს
 ძვრა<ძვვა—ძვავს
 კაწვრა<კაწრვა—კაწრავს
 წვნა<წვნვა—წვნავს
 მობა ზვრა<მობა ზრვა—მობა ზრული
 წასვლა<წასლვა—წასული<*წასლული
 ბასვრა<ბასრვა—ბასრავს
 დახა შვმა<დახა შშვა—დახა შშული
 დანი შვნა<დანი შშვა—დანი შშავს

3. უკანაენისმიერ ჩქამიერთა მონაწილეობით:

ჩავვრა<ჩავრვა—ჩავრავს
 ალავგემა<ალავგევა—ალავგეავს
 ბუტენა<ბუტნვა—ბუტნავს
 მოოტრა<მოოტრვა—მოოტრული
 კვლა<კვვა—კვავს
 კვრა<კვრვა—კვრავს
 ბაკემა<ბაკევა—ბაკეული
 ზვრა<ზრვა—ზრავს
 ზვნა<ზვნვა—ზვნავს
 ნალუმა<ნალუვა—ნალუავს

ჩქამიერ თანხმობანთა მეტ-ნაკლები მონაწილეობა კომპლექსში, რასაკვირველია, არ არღვევს კანონზომიერებას: კანონზომიერება დგინდება იმ კომპლექსებში, რომლებიც მოეპოვება ამა თუ იმ ენას. მაგ., იშვიათია ქართულში ჩქამიერთაგან ბჟ-ჰს მონაწილეობა, მეტადრეუ-პირველისა; აგრეთვე იშვიათად გვაქვს კჟ-ჩჰსა და ჟს მონაწილეობა. ცოტა ნიშნში აგრეთვე თვით სონორი მს მონაწილეობისა.

ამ ნიშნშიდან ჩანს, რომ ქართულში ჟს გადასმა ამ პირობებში მუდამ რეგრესულია, ე.ი. იგი გადაინაცვლებს ხოლმე სიტყვის თავისაკენ (იხ. გვ. 208 და შემდ.).

გვაქვს შემთხვევები ქართულში, როცა ე გადაისმება ცოცხალ წარმოთქმაში ზემოაღნიშნული პირობების გარეშეც (მაგ., ბეჭედა < ბეჭდევა — ბეჭდეავს, თხეზა < თხეზვა — თხეზავს), მაგრამ ასეთი შემთხვევები ძლიერ ცოტაა; ზემოხსენებულ პირობებში კი ჟს გადასმა აუცილებელია.

რადგანაც თანხმობანთა ერთი გათავებულ კომპლექსებში რლ-მ-ნს წინ შესაძლებელია იღვეს მეტ-ნაკლებად ყველა ექსის სამეულისა და ყველა სრული წყვილელის წარმომადგენელი, რომ ჟს გადასმა მოხდეს, ამიტომ ჟს მეტათეზისის წესი შეგვიძლია განვაზოგადოთ შემდეგნაირად:

ჩქამიერი თანხმობის მომდევნო რეღე-მენე იცვლება ერ-ელ-ემ-ენ-დ.

გამოსარკვევია ამ ფონეტიკური კანონზომიერების გამომწვევი მიზეზი.

ამ მიზეზს ჩვენ ვხედავთ რ-ლ-შ-ნ-ს სონორობაში, რომელი თვისებითაც ისინი აღემატებიან ჩქამიერ თანხმონებს.

ამ სონორობის გამოა, რომ მათ (რ-ლ-შ-ნ-ს) მეტი შესაძლებლობა აქვთ, ვიდრე რომელიმე სხვა თანხმოვანს, იქცნენ მარცვლოვან ბგერებად ისეთ ბგერათა გარემოცვაში, რომელნიც მათზე ნაკლები სონორობისაა (იხ. გვ. 148 და შემდ.). მაგრამ, რადგანაც ქართულს არა აქვს მარცვლოვანი რ-ლ-შ ფონემები, ამიტომ, ბუნებრივია, იგი გაურბის მათი ისეთ კომპლექსში წარმოთქმას, სადაც ისინი მარცვლოვნებად უნდა იქცნენ. ზოგჯერ სიტყვათცვლისას რ-ლ-შ-ნ მოექცევიან ხოლმე ასეთ კომპლექსებში; მაგ., სიტყვებში: ბაღს, ნელღს, კიტრს, ოფლს, იფმს, ნაღმს რ-ლ-შ-ნ ისეთ გარემოცვაშია, რომ მკაფიო (თითქმის ხელოვნურ, არაბუნებრივ) წარმოთქმაში ისინი მარცვლოვნებად გვესმის. ბუნებრივ რწყმულ წარმოთქმაში ისინი რედუცირებულია და გვესმის: ბაღრს (გაყრუებული რ-თი) ან ბაღს (რედუცირების გზით რ დაიკარგა), აღლს (ყრუ ლ) ან აღს, კიტრს (ყრუ რ) ან კიტს, ოფლს (ყრუ ლ) ან ოფს (ნ ყრუა) იფნს (ნ ყრუა) ან იფს და ა.შ.

ესაა რ-ლ-შ-ნ-ს მარცვლოვნად წარმოთქმის არიდების ის ერთ-ერთი საშუალებათაგანი, რომელსაც მიმართავს ხოლმე ქართული ენა.

მეორე საშუალებაა ო-ს გადასმა, როცა იგი ისეთი კომპლექსის ბოლოსაა, რომელშიც რ-ლ-შ-ნ მარცვლოვნად უნდა წარმოითქვას. ასეთი კომპლექსებია "თანხმ.+რ-ვ-ლ-ვ-მ-ვ-ნე", მაგ.: ძრვა, სლვა, ზაშშვა, ზნვა და სხვა (იხ. ზემოთ ნიშნულები). თითოეულ ამ სიტყვათაგანში რ-ლ-შ-ნ მეტად სონორია, ვიდრე მისი წინმდგომი და მომდევნო თანხმოვანი. მათი მარცვლოვნობის ასარიდებლად ხდება ო-ს რეგრესული გადასმა; ამგვარად მიღებულ კომპლექსში რ-ლ-შ-ნ აღარ აღემატებიან სონორობით ერთ-ერთ მეზობელ ბგერას, სახელდობრ-მომდევნო ხმოვანს, რის გამოც ისინი წარმოითქვიან უმარცვლო ჩვეულებრივ რ-ლ-შ-ნ-დ.

როგორც ვხედავთ, ო-ს მეტათეზისის საკითხი ქართულში დაკავშირებულია მარცვლის საკითხთან (იხ. გვ. 145 და შემდ.).

X

აბრუატივები ანუ მკვეთრი, ხშულები ქართულში (კ-ტ-კ)

Tenues-mediae-ს პრობლემის ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენს საკითხი იმ ხშულ თანხმოვანთა შესახებ, რომელთაც ქართულად "მკვეთრი" ვუწოდებთ, ხოლო რუსულად *смычно гортанные* ჰქვია². ასეთ თანხმოვნებად ითვლება ზოგიერთ ევროპულ ენათა განსაზღვრულ ფონეტიკურ პირობებში მყოფი *k-t-p*. მაგრამ რაც შეეხება თვით *k-t-p*-ს ჩვეულებრივ სახეს, ეს ასე თუ ისე გამორკვეულია თითოეული ენისათვის ცალ-ცალკე. მათ თან ახლავს ამა თუ იმ ოდენობის ასპირაცია. მაგრამ ამოცანას წარმოადგენს *k-t-p*-ს ის სახეები, რომელთა წარმოთქმისას თითქოს ფშვინვას (ასპირაციას) ადგილი არა აქვს. ამ უკანასკნელი ბუნების ხშულნი ("მკვეთრნი"): ა) ევროპულ ენებში დამოუკიდებელ ფონემებს არ წარმოადგენენ, რის გამოც, ბ) მათ ევროპის სამწერლობო ენებში გრაფიკული გამოხატულება არა აქვთ. ქართულში კ-ტ-პ-ს მკვეთრობა აშკარად არის გამოხატული; ისინი დამოუკიდებელ ფონემებს წარმოადგენენ და გრაფიკული ნიშნებიც თავისი აქვთ. ამიტომ ქართული კ-ტ-პ-ს შესწავლას უაღრესი მნიშვნელობა ექნება საზოგადოდ tenues-mediae-ს საკითხის გასაშუქებლად და, კერძოდ, მკვეთრთა საკითხისათვის³.

ო. დესპერსენის თანახმად, არსებობს ხშულთა ექვსი კლასი⁴;

მაგრამ მისი აზრით, თ ი თ ო ე უ ლ ე ნ ა შ ი ა რ ს ე - ბ ო ბ ს მ ხ ო ლ ო რ ი კ ლ ა ს ი, ურთიერთ შორის მტკიცედ განსხვავებული და სიტყვათა განსასხვავებლად გამოყენებული⁵; მის მიერ რომ მხოლოდ ევროპული ენებია მხედველობაში მიღებული, ამას ამტკიცებს ქართული, სადაც ფაქტობრივ (და გრაფიკულადაც) მტკიცედ განსხვავებულია ურთიერთისაგან ხშულთა სამი

¹ იხ. ნაწ. I. გვ. 80 და შემდ.

დაბეჭდილია თბილისის უნივერსიტეტის "ზოგადი", II, 1922-1923 წწ., გვ.113-128. სათაურით "მკვეთრი ხშულნი ქართულში". აქ იბეჭდება მნიშვნელოვანი ცვლილებებით.

² O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik 2, Lpz. u. Berl. 1913, გვ. 104 და შემდ. აქვე შევნიშნავ, რომ კ.შუხარდტის მიერ კ-ტ-პ-სთვის მიღებული "მტკიცე" (hart) გულისხმობს კ-თ-ფ-ს "რბილ" (weich) თანხმოვნებად, რაც მიუღებელია ყოველი თვალსაზრისით (იხ. მისი *Über das Georgische*, გვ. 10). 1938 წლიდან მათ ევახით აბრუატივებს (ლათ. *abruptio* 'მოწყვეტა, მოგლეჯა').

³ ასეთივე თანხმოვნები აქვს ოსურ ენას, რაც კავკასიურ ენათა ვაელებით აიხსნება. იხ. აგრეთვე В.с. Миллер, *Осетинские звуки* ч. II, 1882, გვ.18.

⁴ სამგვარი tenues: ა) სრული ასპირაციით, ბ) მცირე ასპირაციით და გ) მკვეთრნი.

⁵ სამგვარი mediae: ა) აკრუ, ბ) ნახევრადკრუ და გ) ნამდვილი mediae (ხსენ. შრომა, გვ. 103 და შემდგ.)

კლასი (1. კ-ტ-ჰ, 2. ჟ-თ-ფ და 3. გ-დ-ძ) და გამოყენებულია სიტყვათა განსასხვავებლად (1. კარი, ტარი, მარი; 2. ჯარი, თარი, ფარი; 3. გარს, დარს, მარს).

ამგვარად, ერთი თვალის გადავლებითაც ნათელია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ექნება ქართულის ზმულთა შესწავლას ზოგადი ფონეტიკისათვის: ის, რაც ევროპულ ენებში ჩანს მხოლოდ გარემოების მიხედვით (და აქა-იქ დიალექტურადაც), ქართულში ნათლად არის გამოხატული და მთელი ენის ბგერათა სისტემას ახასიათებს¹.

ამჟამად აზრად გვაქვს: ა) გამოვარკვით ქართულში კ-ტ-ჰ-ს ბუნება სხვა ენის ბგერებთან შედარებით, სახელდობრ, რუსულისა, რომლისაგანაც ამ ერთი საუკუნნახევარის განმავლობაში მრავალი სიტყვა უსესხნია ქართულს, და ბ) გამოვთქვათ რამდენიმე მოსაზრება მკვეთრობის მიზეზებისა და მკვეთრთა წარმოების ფიზიოლოგიურ პირობათა შესახებ.

მართალია, უკანასკნელი სიტყვა ექსპერიმენტს ეკუთვნის, მაგრამ, ჩვენი აზრით, საკმაო ნათელს მოკფენს ბგერის ბუნების შესწავლას იმის გამოკვლევაც, თუ როგორ აღიქვამს თვით ხალხი სხვა ენის ამა თუ იმ ბგერას მშობლიური ენის ბგერებთან შედარებით; ამისათვის კი მდიდარ მასალას წარმოადგენს ნასესხები სიტყვები²...

მეცხრამეტე საუკუნიდან დაწყებული ქართულ სასაუბრო ენაში მრავალი სიტყვა შემოვიდა რუსული ენიდან: ზოგი წმინდა რუსული და ზოგიც ევროპული სიტყვა-რუსული ენის გზით; მრავალი მათგანი ქართულ სამწერლობო ენაშიც შეიჭრა. ჩვენი მიზნისათვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, თუ როგორი ბგერითი სახე მისცა თვით ხალხმა თავის სასაუბრო ენაში უცხოურ სიტყვას, როგორ გამოიყენა ქართველმა ხალხმა სესხების დროს საკუთარი ბგერითი მასალა, რომელიც არსებითად განსხვავდება სხვა (ამ შემთხვევაში რუსული) ენის ბგერითი მასალისაგან. ეს შედარება მით უფრო საყურადღებოა, რომ აქ გამოირკვევა რამდენადმე თვით რუსული ბგერების ხასიათიც რომ ავიღოთ, მაგალითად, ისეთი ნასესხები სიტყვა, როგორიცაა, ლაფათკა (лопатка) და მოვიგონოთ, რომ, ზოგი ფონეტიკოსის აზრით, რუსულს მკვეთრი

к-т-п აქვს (მაგ., იგივე ლეხერსენი, Lehrbuch... გვ. 104), ორივე ენისათვის საყურადღებო მოვლენას აღმოვაჩინთ: რუსული к-т-п-ს გადმოტანის დროს ქართველმა გამოიყენა თავისი ენის სრული ასპირაციის მქონე ჟ-თ-ფ და არა კ-ტ-ჰ. ცხადია, რომ ქართველის ყური-სათვის რუსულ к-т-п-ში საკმაო ასპირაცია ისმოდა. უეჭველია, ქარ-

¹ თავისებური к-т-п-ს არსებობა ქართულში აღნიშნული აქვს Sievers-ს (Grundzüge der Phonetik. 5, Lpz. 1901, გვ. 141).

² დღემდე ამ გზას მიმართავენ ხოლმე უმეტესად ისტორიულ-ფონეტიკურ ძიებაში, ხოლო აღწერილობითი ფონეტიკა მას საკმაო ყურადღებას არ აქცევდა.

თული ასპირატები განსხვავდება რუსული კ-ტ-პ-საგან¹. მაგრამ ეს განსხვავება იმდენად არსებითი არ არის, რამდენადაც ქართულ კ-ტ-პ-სა და რუსულ კ-ტ-პ-ს შორის: ოდნავი ასპირაციაც კი რომ ახლდეს ქართულ კ-ტ-პ-ს, მაშინ უფრო შესაძლებელი იქნებოდა რუსული კ-ტ-პ-ს ქართული კ-ტ-პ-თი გადმოღება, ვიდრე კ-თ-ფ-თი, რადგანაც კ-თ-ფ-ს სრული ასპირაცია აქვს, რაც უიარაღოდაც აშკარად ჩანს. სრულიად მარტივი ექსპერიმენტითაც ადვილად შეიძლება ნათქვამის ნათელყოფა: პირთან ახლოს მიტანილი ასანთის ალი უფრო მეტად გადაიხრება კ-თ-ფ-ს წარმოების (სკლომის) დროს, ვიდრე რუსულ კ-ტ-პ-ს წარმოებისას; ხოლო ქართ. კ-ტ-პ-ს წარმოების დროს ალი ოდნავადაც არ გადაიხრება, რადგან მათ ფშვინვა არ ახლავს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ (და არც მისაღებია) ჰაერის იმ მცირედენ მარაგს, რომელიც თვით პირშია და გარეთ გამოირეკება ხოლმე სკლომის ძალით. აქედან დასკვნა: 1. რუსულ კ-ტ-პ-ს მკვეთრი არ ეთქმის; 2. ქართულ კ-ტ-პ-ს ფშვინვა არ ახლავს.

არ შეიძლება აქვე უყურადღებოდ იქნეს დატოვებული ზოგიერთი მკვლევრის მოსაზრება, თითქოს ქართულს (resp. მეგრულს) თავისებური ჰქონდეს არა კ-ტ-პ, არამედ კ-თ-ფ. პ. შუხარდტი პირდაპირ ამბობს, რომ ქართველის სმენა ვერ არჩევს თავის კ-ტ-პ-ს რუსული კ-ტ-პ-საგანო (იხ. იქვე); მას მოჰყავს *ფეჩი* (печь) და *ფოჩტა* (почта), სადაც, მისი აზრით, პ უნდა ყოფილიყო სიტყვის თავში, მაგრამ მომდევნო წ-ს გავლენით ფ-დ იქცა, ავტორის მოსაზრება რომ მართალი იყოს, მაშინ ქართულში უნდა გვექონოდა *ფეჩენიე* და არა პეჩენიე⁴ (печенье); მეორე მხრით, უნდა გვექონოდა *პოპოდია* და არა ფოფოდია (попадья), პული და არა ფუთი (пуд) და მრავალი სხვა (იხ. ქვემოთ) აქედან, რა თქმა უნდა, იმის დასკვნაც არ შეიძლება, თითქოს ქართული ფ რუსულ პ-ს უდრიდეს: აქედან მხოლოდ ისა ჩანს, რომ ქართული პ არსებითად განსხვავდება რუსული პ-საგან.

სრულ შეცდომად უნდა ჩაითვალოს, ჩემი აზრით, აგრეთვე ქსათვის სპირანტული ხასიათის მიწერა (ყოველ შემთხვევაში დღევანდელი სასაუბრო ქართულის ქ-სათვის): სხვას ყველაფერს რომ თავი

¹ სილობსა და სიმაგრის მხრივ განსხვავებაზე ლაპარაკი აქ ზედმეტია, რადგანაც სამივე ხშული лопатка-ში 'მაგარია', მაგრამ ქართულში ფშვინვიერებითაა გადმოტანილი. იხ. А. Ц а г а р е л и . Мингрельские этюды, II вып., გვ. 31 და Schuchardt, გვ. 10, სადაც ქ 'რბილ' თანხმოვნადაა მიჩნეული.

² იხ. შუხარდტი, ხსენ. შრ. გვ. 10.

³ ქართულში უფრო ხშირია ფომტა

⁴ ერთი ამგვარი 'გამონაკლისი' ავტორსაც მოჰყავს, სახელდობრ კუჩერი; მაგრამ, რამდენადაც ვიცი, ხალხში ქუჩერი-ც წარმოითქმება.

⁵ იხ. А.Цагарели, ხსენ. შრ. გვ. 31.

დავანებოთ, რუსული ენის X (სპირანტი) ქართულში ჩვეულებრივ ხ-დვე გადმოდის და არც ერთხელ ქ-დ: ხულოჟნიკი, ხაზეინი, ხოლერა და სხვა.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ა) ქ-თ-ფ თანაგვარი ბგერებია და ბ) უდრიან იმ სრული ფშენივის ბგერებს, რომელთაც მესპერსენი უწოდებს beblasene Verschlusslante- ს (Lehrbuch, გვ. 103).

რუს. კ > ქართ. ქ ან კ

რუსულიდან ქართულში სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა წრის მიერ შემოტანილი კ-ს მქონე სიტყვებია, მაგალითად, შემდეგი:

ა) კ>ქ დურაქი (дурáк), ლაქი (лак), ლაქია (лакéй), პლატუქი (платóк), სალფეთი (салфétка), სტაქანი (стакáн), ტალერქი (тарéлка), ქართოფილი (картóфель), ქაში (káша), ქუჩერი (káчер), ქუხნა (кúхня), ჩოთქი (шётка), ჩულქი (чулки). ძნელია გადაწყვეტით იმის თქმა, თუ ვის მიერ და როდის არის შემოტანილი ეს სიტყვები ქართულ ენაში, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ ა) რუსული ენის არმცოდნეთა ან ცუდად მცოდნეთაგან და ბ) უფრო ადრე, ვიდრე

ბ) კ>ქ: აკოფი (око́п), აკოშკა (око́шко), ზაკუსკა (заку́ска), კონკა (ко́нка), კრიშა (кры́ша), პოლკი (полк), პომოშნიკი (помо́шник), უჩენიკი (уче́ник), შკაფი (шкап) და სხვა მრავალი. მასასადამე, რუსულ კ-ს ქართულში მიუღია ქს ან კს სახე.

გასული საუკუნიდან მოყოლებული რუსული ენა თანდათან სასაუბრო ენად იქცა ქართველთა განათლებული წრეებისათვის: თუ რუსულად მოსაუბრე ძველი ქართველი ინტელიგენტი არ ცდილობდა დაეცვა სწორი ქართული წარმოთქმა, იმ შემთხვევაში, რამდენადაც იგი აღწევდა რუსულის სწორ წარმოთქმას, იმდენად მის მშობლიურ წარმოთქმას რუსული წარმოთქმის ელფერი ეძლეოდა, რაც, უმთავრესად, ქართულ ბგერათა თანდათან შეცვლის შედეგი იყო რუსულ ენაზე მოსაუბრეთა წრეში. მაგალითად, რუსულის კარგად მცოდნეთა წარმოთქმაში ქართულ ზ-ს შედარებით უფრო წინა არტიკულაცია ახასიათებს. სხვათა შორის, ამგვარად ქართულმა კ-ტ-პ-მ თავისი "მკვეთრი" ხასიათი თანდათან იცვალა მათ წარმოთქმაში და რუსულის კ-ტ-პ-ს დაემსგავსა. ამიტომ ხდებოდა, ჩვენი აზრით, რომ რუსული კ-ტ-პ ქართულში ჩვეულებრივ კ-ტ-პ-ს სახით გადმოდიოდა; უწინ კი, როცა ქართულ მკვეთრთა ბუნება დაცული იყო, კ-ტ-პ არ უდგებოდა რუსულ კ-ტ-პ-ს და ამიტომ ქ-თ-ფ-ს სახით გადმოდიოდა. ხალხში ნამდვილი მკვეთრებია შენახული; ამიტომ, თუ თვით ხალხი (რუსულის ნაკლებ მცოდნე) ისესხებს კ-ტ-პ-ს მქონე სიტყვებს, უმეტესად წარმოთქვამს მათში ქ-თ-ფ-ს. საკმაო მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს გრაფიკასაც: როდესაც რუსულ ენას ქართველი მასწავლებელი ასწავლიდა, ანბანის

რიგის თანახმად ამბობდა: $K=კ$ და ორივეს ერთნაირად წარმოთქვამდა; ხოლო როცა რუსი ასწავლიდა ქართველ ბავშვებს, $K=კ$ -სა და $კ$ -ს განსხვავებულად წარმოთქვამდა, მაგრამ გრაფიკულად მაინც $K=კ$. მაშასადამე, ანბანის რიგის თანახმად, რუსულს არ აღმოაჩნდა *კ*, ხოლო ამავე მიზეზით რუსულ K -ს მიაწერეს *კ*-ს ბუნება...

ამგვარად აკუსტიკური წარმოდგენა *კ* ბგერისა იცვალა რუსული წარმოთქმის გავლენით, ოპტიკური წარმოდგენა *კ* ბგერისა დაუკავშირდა რუსულ K -ს; აქედან ცხადია, თუ რატომ გვაქვს გადმოტანილი მრავალ შემთხვევაში რუსული K ქართულ *კ*-დ.

ამას უნდა მიემატოს შემდეგი:

მრავალ შემთხვევაში, როცა ქართულში ჩვენ ვხედავთ $K = კ$ -ს, რუსულში ეს K სუფიქსის ელემენტია (ზაბოუნიკი—сапожник, უჩენიკი—ученик ბოთლიკა—бутылка კარზინკა—корзинка). თუ მოვიგონებთ, რომ *კ*-ს მქონე სუფიქსები ქართულსაც აქვს (წიგნაკი, ცხენუკა, დედიკო...), ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ აქ ერთგვარ ანალოგიას აქვს ადგილი, რადგანაც *ქ*-ს მქონე სუფიქსი ქართულს არა აქვს. მაშასადამე, რუსული K -ს ჩვეულებრივი მოადგილე ქართულში არის *ქ*; ხოლო თუ რუსულ K -ს ქართველი მიიღებს *კ*-დ, ეს ხდება მხოლოდ განსაზღვრულ პირობებში, რომელთა საერთო გათვალისწინება ყოველ შემთხვევაში შესაძლებელია. სახელდობრ, ეს პირობები, რომელნიც ხელს უწყობენ K -ს *კ*-ად აღქმას, შესაძლებელია იყვნენ შემდეგი ხასიათისა: ა) ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი (ე . ი . ბგერათა სისტემის თანდათან ცვლილება რუსული ენის გავლენით), ბ) გ რ ა ფ ი კ უ ლ ი (ამ შემთხვევაში ანბანის რიგი და ის გარემოება, რომ რუსულში არსებობს მხოლოდ ერთი ნიშანი (K), ხოლო ქართულში ორი *კ*-ქ), და გ) მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ი (ქართულში *კ* ბგერიანისა და რუსულში K ბგერიანი სუფიქსების არსებობა).

რუს. T > ქართ. თ ან ტ

რუსულია ქართულში სხვადასხვა დროს და ამა თუ იმ წრის მეოხებით შემოსული T-ს მქონე სიტყვებია, მაგალითად, შემდეგი:

ა) T > თ: ბოთლი (бутылъ), თოთა (тѣтя), თულუფი (тулѹп), ლაფათქა (лопáтка), სალდათი (солдáт), ქართოფილი (картóфель), ჩოთქი (щѣтка) და სხვა.

ამათზე უფრო გვიან, ან რუსულის უკვე კარგად მცოდნეთა მიერ, შემოტანილი უნდა იყოს, მაგ., შემდეგი სიტყვები:

ბ) $\tau > \text{ტ}$: ზონტიკი (зѡнтик), კარტა (карта), სტოლბა (столб), სტოლი (стол), სმეტა (смета), ტეტრადი (тетрадь), ტუზი (туз), შტრაფი (штраф) და მრავალი სხვა.

მაშასადამე, რუსულ τ -ს ქართულში მიუღია თ-ს ან ტ-ს სახე, რაც ითქვა ზემოთ “ $\kappa > \text{ქ ან კ}$ ”-ს შესახებ, იგივე ითქმის, *mutatis mutandis*, “ $\tau > \text{თ ან ტ}$ ”-ზედაც, მხოლოდ აქ უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოება:

ჩვენს ენას არა აქვს ისეთი სუფიქსალური ელემენტი, რომელშიც ტ იყოს; რუსულშიც ნაკლებადაა τ -ს მქონე მაწარმოებელი სუფიქსი, მაგრამ მაინც არის, მაგ.: *бѣтыйй, крѣтыйй, красновѣтыйй, кругловѣтыйй*. მაშასადამე, ისეთ ანალოგიას, რომელიც რუსულ κ -ს კ-ღ გადმოტანას ხელს უწყობდა, აქ (ე.ი. τ -ს ტ-ღ გადმოტანაში) ადგილი არ ექნებოდა. როდესაც რომელიმე რუსულ სიტყვაში, მაგ., *солдат*-ში, ქართველს რუსული τ ესმოდა, მას უნდა შეჰქმნოდა აკუსტიკური წარმოდგენა მხოლოდ თ-სა , რადგან 1) რუსული τ -ს ოდნავი ფშვინვა მოაგონებდა მას ქართულ თ-ს და 2) არავითარი ანალოგია სუფიქსალური ელემენტისა არ არსებობდა, რომ ტ აღექვა რუსული τ -ს გამგონეს. პირიქით, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ქართულში კ-ს მქონე სუფიქსების არსებობა ამკვიდრებდა რუსულ სუფიქსალურ κ -ს ქართულში კ-ს (და არა ქ-ს) სახით. სამაგიეროდ, ქართულში სტ კომპლექსის სიხშირე (*სტვა, სტუმარი, ნესტიანი...*) ხელს უწყობდა რუსული *CT*-ს ქართულში სტ-ღ გადმოსვლას. მართლაც, ძალიან ხშირად რუსულში *CT*-ს მქონე სიტყვები ქართულში სტ-ს მქონედ გადმოდიან: *სტოლი, სტაქანი, ზრასტი, -ისტი* (ვიმნაზისტი) და მრავალი სხვა. ყველაზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ რუსულ (და საერთოდ ყველა ენის) *CT* -კომპლექსში τ -ს აკლია ფშვინვიერობა მის წინ მდგომი C-ს გავლენით. ამიტომ *CT*-ში τ უკვე რუსულში უახლოვდება მკვეთრს.

მაშასადამე, აქაც თამამად შეგვიძლია რუსული τ -ს მოადგილედ ქართ. თ მივიღოთ; მაგრამ, თუ ჩვენ τ -ს ნაცვლად ქართულში ტ გვაქვს, ეს აიხსნება იმავე პირობებით, რომელნიც κ -სათვის იყო მოყვანილი, მესამე მუხლის გამოკლებით, მაგრამ სამაგიეროდ ფონეტიკურის მიმატებით (იგულისხმება ისეთი შემთხვევები, როცა სტ კომპლექსი ქართულში გვაქვს რუსული *CT* კომპლექსის ნაცვლად).

რუს. $\Pi > \text{ქართ. ფ ან პ}$

რუსული ენის Π -ს ქართულში სხვადასხვა დროს სხვადასხვა წრის მეოხებით მიუღია ან ფ-ს ანდა პ-ს სახე, რაც ჩანს შემდეგი მაგალითებიდან:

ა) $\text{п} > \text{ფ}$: აკოფი ან აკოფა¹ (око́п), თულუფი (тулуп), ლამფა (лампа), ლაფათქა (лопа́тка, ფარიზი (Париж. საბასთან) სუფი (суп), ფას (пас), ფეჩი (печь), ფოფოდია (попадья), ფოშტა (пóчта), ფუთი (пуд) და სხვა.

ბ) $\text{п} > \text{პ}$: ატეკუნი (опекун), პარი (пар), პადოში (подóшва), პეჩენიე (печенье), პეპელნიცა (пéпельница), პოლი (пол), პრატაკოლი (протоко́л), პრისტავი (пристав), სპიჩკა² (спичка), შპილკა (шпилька) და სხვა.

რაც ითქვა к-სა ან т-ს შესახებ, იგივე ითქმის п-ს შესახებაც, სათანადო ცვლილებებით. აქ ის გარემოება იქცევეს ყურადღებას, რომ რუსული п თავისთავად უფრო ხშირად იძლევა პ-ს ქართულში, ვიდრე к-სა და т-ს . $\text{п} > \text{ფ}$ -ს მაგალითები რომ ძალიან მცირე იყოს ქართულში, მაშინ იძულებული ვიქნებოდით ერთი ბუნების ბგერებად გვეცნო რუსული п და ქართული პ , და ამიტომ: ან პ უნდა გამოგვერიცხა ქართულის მკვეთრთა რიცხვიდან, ანდა რუსული п -სათვის მიგვეწერა ამგვარი (მკვეთრის) ხასიათი. მაგრამ, ერთი მხრით, $\text{п} > \text{ფ}$ -ს მაგალითები არც ისე მცირეა და, მეორე მხრით, აპრიორულად შეიძლებოდა გვეთქვა, რომ ქართულს უნდა პჭონდეს მკვეთრი პ , ასე ვთქვათ, ფ-ს საპირისპიროდ, როგორც კ-სა და ტ-ს აქვს ქ და თ სიტყვათა განსასხვავებლად გამოყენებული (იხ. ზემოთ). რაც შეეხება იმას, რომ რუსული п უფრო ხშირად გადმოდის ქართულში პ-ს სახით, თუმცა არც п რუსულში და არც პ ქართულში არ წარმოადგენს სუფიქსალური ნიშნის ნაწილს, — ამას ჩვენ ვხსნით პ-ს ნაკლები სიმკვეთრით თვით ქართულში კ-სა და ტ-სთან შედარებით; მაშასადამე, თუ ქართული პ ნაკლებ მკვეთრია, ამით ის უფრო უახლოვდება რუსულ п-ს , ვიდრე კ-ტ-რუსულ კ-ტ-ს ; ამიტომ უფრო შესაძლებელი იყო п-ს პ -დ გადმოტანა, ვიდრე к-ტ-ს-კ-ტ-დ .

რაც შეეხება იმის ახსნას, თუ რატომ არის პ ნაკლებ მკვეთრი შედარებით სხვებთან (ე.ი. კ-ტ-სთან) ეს შემდგომში მდგომარეობს: სამ ასპირატს (ქ-თ-ფ) შორის ფ ყველაზე მეტი ფშვინვით არის ნაწარმოები: ფ-ს წარმოების დროს გაცილებით მეტ ჰაერნაკადს ვგრძნობთ ვიდრე ქ-ს წარმოებისას; ეს ჩანს მათი წარმოების დროს ხელისგულის პირთან მიჭანითაც: თუ პ-ს , ასე ვთქვათ, აკლია მკვეთრობა, სამაგიეროდ ფ-ს ზედმეტი აქვს ასპირაცია, და ამიტომ მათ შორის განსხვავება საკმაოდ არის დაცული სიტყვათა განსასხვავებლად. ჩვენ რომ იძულებული ვიყოთ პროპორციით გამოვხატოთ, ერთი მხრით, კ-ტ-ს დამოკიდებულება შესაფერ ასპირატებთან (ქ-თ) და, მეორე

¹ ამ უკანასკნელში ჩანს აგრეთვე ხალხური (იბერული) ეტიმოლოგია: რუსული სიტყვა გააზრიანებულია საკუთარ სახელთან დაკავშირებით (ალბათ, ხუმრობით).

² გამოიონია აგრეთვე სფიჩკა და სპიჭკა.

მხრით, ჰსი ფ-სთან, პროპორცია დაახლოებით ასეთ სახეს მიიღებდა
კ:ქ:ტ:თ=პ:ფ:

შესაძლოა ჰს ნაკლები მკვეთრობა საერთო მოვლენა იყოს ყველა
ენისათვის.

მაშასადამე, აქაც იგივე უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ
რუსული n-ს ბუნებრივი მოადგილე ქართულში არის ფ, მაგრამ, თუ
გვაქვს $n > ფ$, ამას ხელს უწყობდა შემდეგი პირობები: ა) ი ს ტ ო -
რ ი უ ლ ი , ბ) გ რ ა ფ ი კ უ ლ ი და გ) „ფ ო ნ ე ტ ი -
კ უ რ ი ” (იგულისხმება პ-ს ნაკლები მკვეთრობა ქართულში).

აღვნიშნავთ აქვე, რომ რუსულიდან ოსურში ნასესხები სიტყვები
გამოიყენა პროფ. ვს. მ ი ლ ე რ მ ა , სხვათა შორის, ოსურ თანხ-
მოვანთა შესწავლის მიზნით (იხ. მისი осетинские этюды, ч. II Моск-
ва 1882, გვ. 16 და შემდ., აგრეთვე მისი Ossetica, Москва 1907, გვ. 75,
76); მაგრამ მ ი ლ ე რ მ ა , ვერ გამოარკვია საბოლოოდ ოსურისა
და რუსული k-t-p-ის ურთიერთმიმართება, რადგან მის მიერ არ იყო
გათვალისწინებული 1) წრე, რომელიც სესხულობდა სიტყვას რუსუ-
ლიდან; 2) დრო, როდესაც ეს სესხება ხდებოდა და; 3) თანდათანობითი
ცვლილება ოსურ ბგერათა რუსულის გავლენით; ამით აიხსნება ის გარე-
მოება, რომ არა ჩანს მ ი ლ ე რ ი ს შრომებიდან, თუ რატომ გად-
მოდის ზოგჯერ რუსული k- ოსურში კ-ს სახით (ბულკონ-полковник,
კურუფა – крупа), ან რუსული ნ-პ-დ (პალეთ – полет); n ზოგჯერ
გადმოდის ფ-დ (კაფუსკა – капуста, ფოლკ – полк) და სხვა.

ამგვარად, შეიძლება განხილულიდან შემდეგი დასკვნა გამოვიტა-
ნოთ:

ა. ქართული კ-ტ-პ-სა და რუსულ k-t-p-ის შორის არსებითი
განსხვავებაა;

ბ. განსხვავებაა აგრეთვე ქართულ ქ-თ-ფ-სა და რუსულ k-t-p-ის
შორის, მაგრამ ეს განსხვავება არსებითი არაა;

გ. რუსული k-t-p-ის ჩვეულებრივი მოადგილე ქართულში არის
ქ-თ-ფ;

დ. როდესაც რუსული k-t-p-ის ნაცვლად ქართულში გვაქვს
კ-ტ-პ, მესამე მუხლში მოყვანილი წესის წინააღმდეგ – ამის მიზეზი
შესაძლებელია იყოს: 1. ი ს ტ ო რ ი უ ლ ი (სამივე ბგერისათვის), 2.
გ რ ა ფ ი კ უ ლ ი (აგრეთვე), 3. მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ ი (k > კ-
სათვის) და 4. ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი (ct > სტ-სა და p-პ- სათვის).

რაში მდგომარეობს მკვეთრობის მიზეზი საერთოდ და ქართული
კ-ტ-პ-ს მკვეთრობისა კერძოდ?

¹ ქართული პ რომ ნაკლებ მკვეთრია, მაგალითად, კ-სთან შედარებით, ჩანს, სხვათა შო-
რის ქართულიდან ოსურში გადატანილი სიტყვებიდანაც: ოსური საფონ (საპონი), მა-
გრამ კირი, კამბეჯ, ლეკანოზი და სხვა (Вс. Миллер, Ossetica, გვ. 75...)

პ. გუცმანი ფიქრობს, რომ *tenues*-სათვის ენის შეხების არე სასთან ნაკლებია, ვიდრე *mediae*-სათვის¹; თუ ამას მივეუმატებთ პროფ. ტომსონის მოსაზრებას, რომ შეხების არე ნაკლებია საარტიკულაციო ორგანოთა მეტი დაჭიმვის გამო და ამგვარად წარმოებულ ხშულთა სიმკვეთრე ამით აიხსნება², საფიქრებელია, რომ ამ მომენტებში ზედავენ ისინი სიმკვეთრის მიზეზს; ა) საარტიკულაციო ორგანოები მეტად დაჭიმულა და ბ) ენის სასასთან შეხების არე ნაკლებია, რაც შეეხება დაჭიმულობას, ქართულიდან ცხადად ჩანს, რომ კ-ტ-პ-ს სიმკვეთრეს ეს არ ჰქმნის: თუ თქვენ განზრახული გაქვთ ამათი თქმა, რამდენად მოდუნებულიც არ უნდა იყოს ორგანოები, მშენიერად ისმის კ-ტ-პ და პირიქით: ორგანოთა ვერავითარი ენერგიული დაჭიმვა ვერ აქცევს ქ-თ-ფ-ს ან (ყრუ) გ-ღ-ბ-ს კ-ტ-პ-დ.

კიდევ რომ მივიღოთ ეს პირველი მოსაზრება, მეორე (შეხების არის სიმკვეთრე) მაინც არ მართლდება, რაც ნათლად ჩანს მათი პალატო-გრამებიდან, რომლებიც დასახელებულ ავტორთა მოსაზრების სასარგებლო ფუქტს არ იძლევა იმ შემთხვევაშიც კი, როცა განზრახ ენერგიულ არტიკულაციას ვაწარმოებთ თვით ტ-ს წარმოთქმისას: რაც უფრო ენერგიულად ვაწარმოებთ ტ-ს, მით უფრო ფართოდ ეხება წინაენა მაგარ სასას. მაშასადამე, მკვეთრობის მიზეზი ამაში არ მდგომარეობს.

თავის დროზე უკვე ე. ზიეერსმა მიაქცია ყურადღება სახმო სიმების მდგომარეობას მკვეთრთა წარმოების დროს. მის აზრს იმეორებს პროფ. მილერი თავის "Осетинские этюды"-ში (გვ. 18), სახელდობრ: სახმო სიმების შუა ჭუჭრუტანა დაკეტილია მკვეთრთა წარმოთქმის მომენტში. ამის მიუხედავად, ეს საკითხი მათ შემდეგაც სათანადოდ გამორკვეულად არ ითვლება.

საქმე ის არის, რომ ლარინგოსკოპია არ უდგება ხშულ თანხმოვნებს³; ამიტომ რომ ლარინგოსკოპიული დაკვირვება "ფიქციურად" ნაწარმოებ ხშულთა გადაწყვეტი მნიშვნელობისა არ არის, რადგან ამგვარად ჩანს მხოლოდ საწარმოთქმო განზრახვა და არა თვით წარმოთქმის ფაქტი. ე. ჰერცოგის თეორიიდან⁴ გამომდინარეობს დასკვნა, რომ სიმთა შუა არე შესაძლოა ღიაც იყოს და დახშულიც

¹ Physiologie der Stimme und Sprache, 1909, გვ. 171.

² А. Томсон, Общее языковедение, Одесса 1910. გვ. 188

³ იხ. ქვემოთ ა. ჩ ა რ გ ე ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ შესრულებული რენტგენოგრაფიული და ლარინგოსკოპიული დაკვირვების შესახებ.

⁴ მან დააჭერინა მთქმელს კბილებ შუა "პრობკა" და ამგვარად ათქმევინა *apa, epe* და სხვა; თუმცა ბაგეთა მიხედვით *p* წესიერად ნათქვამი არ გამოდიოდა, სამაგიეროდ, მისი აზრით, სიმების ნამდვილი *p*-სათვის ეწყობოდა, რაც ლარინგოსკოპიისათვის მოსაწვდომი აღმოჩნდა. იხ. J e s p e r s e n, Phonetische Grundfragen, 1904, გვ. 129

⁵ ჰერცოგის თეორია შემდეგში მდგომარეობს: საზოგადოდ *tenues* და *mediae*-ს შორის განსხვავება ემყარება არა ხმის სიმთა დახშვა-გაღებას, არამედ გამომდინარე ჰერის ტალღის პირის კედლებთან განწყობილებას (Zur Theorie der Verschlusslaute: Die Neueren Sprachen, B. XIII, 1905, გვ. 50)

მკვეთრთა წარმოქმნის მომენტში (ჰაერნაკადის ქვევიდან ზევით ღენა რომ შეწყვეტილია, ამას ჰერცოგიც არ უარყოფს, იქვე გვ. 50). ე. ა. მე-
ეერის გამოკვლევით უფშინვო p-სათვის, სახმო სიმები ცოტაოღნად
მინც დაშორებულია ურთიერთისაგან ($1/2 - 3/4$ mm.)¹; მაგრამ, რადგანაც
სახმო სიმთა ურთიერთისაგან დაშორების აღნიშვნა შედეგია მხოლოდ
p-ს (ფრანგ. და იტალ.) დაკვირვებისა, და ამ ბგერის შესახებ კი უკვე
გვქონდა ზემოთ ნათქვამი, რომ შესაძლოა მას ნაკლები მკვეთრობა
ჰქონდეს საერთოდ ყველა ენაში, — ამიტომ დანარჩენ მკვეთრთათვის
(კ-ტ-სათვის) ჩვენ შეგვიძლია ე. ა. მე-ეერის დასკვნა სავალდებულოდ
არ მივიჩნიოთ, განსაკუთრებით, შემდეგ დაკვირვებათა გამო:

როცა ჩვენ განცალკევებით წარმოთქვამთ კ-ტ-პ-ს, ორგანოთა
გახსნის შემდეგ მთქმელს (და ზოგჯერ მსმენელსაც) ესმის კენესისებრი
ტკაცუნი ყელში; ამგვარი ჩქამი უფრო ცხადად ისმის, თუ ამოუსუნ-
თქველად მრავალჯერ გავიმეორებთ კ-ტ-პ-ს: უეჭველია, რომ ეს თა-
ვისებური ტკაცანი გამოწვეულია დახშულ სიმთა სწრაფი გაპობით;
ამოუსუნთქველად მრავალჯერ ნათქვამი კ-ტ-პ-ს შემდეგ ეს ტკაცანი
უფრო მკაფიოდ იმიტომ გვესმის, რომ სასუნთქში დაგროვილი ჰაერი
მეტე სიძლიერით აპობს დახშულ სიმებს.

ამ დაკვირვებას ამტკიცებს აგრეთვე კ-ტ-პ-ს წარმოება
მარცვალში, როცა მათ შემდეგ ხმოვანია: მაგალითად, როცა ჩვენ ვამ-
ბობთ კა-ტა-პა-ს; კ-სა (ან ტ-პ-ს) და მოძღვენო პ-ს შუა პ-ს დაწყე-
ბისას, ჩვენ გვესმის ე. წ. “მაგარი შემართვის”² მსგავსი ბგერა, რასაც
ქართული ასპირატებისა და mediae-ს შემდეგ ადგილი არა აქვს.

რადგან სახმო სიმების ზემოხსენებული ტკაცანი საკმაოდ კარგად
ისმის, ამიტომ ჩვენ შეგვიძლია ისიც აღვნიშნოთ, თუ რა თანამიმდევრო-
ბაა პირის ორგანოთა მოძრაობასა და სახმო სიმთა ხშვას შორის
მკვეთრთა წარმოების დროს: ცნობილია³, რომ, მაგალითად, დანიურში
სახმო სიმთა გახსნა წინ უსწრებს პირის დაბრკოლების გახსნას;
ოსურში კი პირის დაბრკოლება უკვე მოშლილია, როცა სახმო სიმები
ჯერ კიდევ ცოტა ხანს დახშულია ამ მხრით ქართულსა და ოსურს შო-
რის კ-ტ-პ-ს წარმოებაში, როგორც ჩანს, განსხვავება არ უნდა იყოს.

ზემოთ ჩვენ ვთქვით, რომ კ-ტ-პ მკვეთრების ქართულში, მაგრამ
მათ შორისაც განსხვავებაა სიმკვეთრის ოდენობითა მხრით; ჩვენი აზრით,
რამდენადაც ეს ჩანს, სხვათა შორის, ნასესხები სიტყვებიდან, ტ
ჩაითვლება ყველაზე მეტ მკვეთრად და კ ყველაზე ნაკლებ მკვეთრად; კ-ს
საშუალო ადგილი უკავია. ახლა იბადება ასეთი საკითხი: თუ მკვეთრო-
ბის მიზეზი მხოლოდ სახმო სიმთა დახშვაა, რის გამოც ჰაერნაკადის

¹ ე. ა. მე-ეერის გამოკვლევა მოუხდენია თავისებურად გამოყენებული ყელის სარკითა და ყელის ენდოსკოპით ფრანგული და იტალიური p-სათვის (Das problem der Vokalspannung: Die neuen Spvachen. B, XXI. 1913, გვ. 161...).

² გერმ. harter Einatz, ფრანგ. coup de glotte, რუს. крепкий приступ.

³ 4 O. Jespersen, Phonetische Grundfragen, 1904, გვ. 120, შენ. 3

დენა შეწყვეტილია პირის ორგანოთა გახსნის მომენტში, — რით აიხსნება მათ შორის განსხვავება მკვეთრობის ოდენობის მხრივ? თუ ზემოხსენებულია მკვეთრობის ერთადერთი მიზეზი, მაშინ განსხვავება არ უნდა იყოს; მაგრამ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ეს განსხვავება არსებობს. მაშასადამე, საკითხი გადაწყვეტილად ვერ ჩაითვლება, თუ ამ განსხვავების მიზეზიც არ მოინახა. ამის შესახებ შეიძლება ასეთი შესაძლებლობა გამოითქვას: შესაძლოა მკვეთრობისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდეს იმ სისწრაფეს, რომლითაც ხდება პირის დაბრკოლების გახსნა.

ცნობილია, რომ ჰაერის ერთი მთლიანი სწრაფი ჯახების (ТОП-40К) გამო შესაძლოა ბგერის შეგრძნება ტკაცანს წარმოადგენდეს; რადგანაც ტკაცანსა და ჩქამს შორის მრავალი გარდამავალი საფეხური არსებობს, ამიტომ ადვილი ასახსნელია განსხვავება კ-ტ-ჰს შორის მკვეთრობის მხრით, თუკი მკვეთრობას დაუკავშირებთ ჰაერნაკადის სწრაფი ჯახების შეგრძნებას. მართლაც, ჰაერის დენის შეწყვეტა სახმო სიმთა დახშულობის გამო ბუნებრივად მოითხოვს ორგანოთა სწრაფ მოძრაობას; სწრაფი მოძრაობა კი უფრო მეტად შეუძლია წინაენას, ხოლო უფრო ნაკლებად-ბაგეებს. სწორედ ამ რიგზეა, ჩვენი დაკვირვებით, დალაგებული მკვეთრობის ოდენობაც: ტ-კ-ჰ.

საერთო დასკვნა შეიძლება ამგვარად გამოიხატოს:

1. ქართული ენის ტ-კ-ჰ არსებითად განსხვავდება მრავალ ენათა k-t-p-საგან; ამ განსხვავებას ჩვენ ვუწოდებთ მკვეთრობას;

2. მკვეთრობის მიზეზი არ მდგომარეობს ენის სასასთან შეხების არის ოდენობაში და, ალბათ, არც საარტიკულაციო ორგანოთა დაჭიმულობაში;

3. პირის ღრუში კ-ტ-ჰსათვის გახსნის მომენტში სახმო სიმებს შუა ჭუჭრუტანა დახშულია მცირე ხნის განმავლობაში;

4. შესაძლოა მკვეთრობისათვის მნიშვნელობა ჰქონდეს იმ სისწრაფეს, რომლითაც ხდება პირის საარტიკულაციო ორგანოთა გაპობა, რაც ტკაცანის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

მკვეთრობის, როგორც ასეთის, წარმოებაში უპირველესი მნიშვნელობა აქვს მესამე მომენტს, — გახსნას.

ჩარგეიშვილის ახალმა დაკვირვებებმა საეცებით დაადასტურა ჩვენ მიერ 25 წლის წინათ მიღებული შედეგები კ-ტ-ჰ აბრუპტივთა ფიზიოლოგიური ბუნების შესახებ¹, გარდა იმისა, რომ ა. ჩარგეიშვილმა შესაძლებლად დაინახა გამოეყენებინა როზაპელის ლარინგოსკოპიული მეთოდი (იხ. ზემოთ), მან პირველმა აწარმოვა ამ საკითხზე რენტგენოგრაფიული დაკვირვებაც. საყურადღებოა იმ სიძნელეთა აღწერილობა,

¹ იხ. მისი "ქართულის კ-ტ-ჰ-ის ბიომექანიკის საკითხისათვის", 1947 წ. (ხელნაწერი), რომელიც შესრულებულია საქ. მეცნ. აკადემიის აკად. ნ. მარის სახელობის ენის ინსტიტუტში.

რომელთაც წააწყდება ხოლმე მკვლევარი აბრუპტივთა რენტგენოგრაფიულად კვლევისას:

“სახმო სიმების გადაღება რენტგენის სხივებით დიდ სიძნელეს წარმოადგენს. პირველ ყოვლისა, ამ სიძნელეს ქმნის თვით სახმო სიმების ანატომიურ-ფიზიოლოგიური ფორმა და ტოპოგრაფია. ვიწრო ლენტისებრი კუნთმყესოვანი რბილი ქსოვილისაგან შემდგარი პარალელური სახმო სიმები, რომლებიც მდებარეობენ ზორხის სრტილოვანი კოლოფის სანათურში, რენტგენოგრაფიისათვის ძნელი მისაწვდომია. მდგომარეობას კიდევ უფრო ართულებს კონტრასტული ნივთიერების გამოყენების სიძნელე. თუ ამას მივუმატებთ იმ გარემობას, რომ ცდის პირად არ გამოდგება ყველა (მაგ., აწეული რეფლექსების მქონე) ადამიანი, გასაგები იქნება იმ სიძნელეთა კომპლექსი, რომელნიც წინ ეღობებიან ამ შემთხვევაში რენტგენოგრაფიულ დაკვირვებას”. მრავალი ცდის შემდეგ, ა. ჩარგეიშვილმა შეიმუშავა რენტგენოგრაფიის მეთოდოლოგია, რომლის საშუალებითაც მან მაინც მოახერხა დაკვირვების მოხდენა და რომელიც მდგომარეობს შემდეგში:

“ცდის პირს უნდა წაესვას სახმო სიმებზე თხევადი საკონტროლო ნივთიერება—ოლიფინი. ამის შემდეგ ც. პ. წვება ცალ გვერდზე მოღრეცილად; მოპირდაპირე ბეჭი გადაწეული აქვს ოდნავ უკან, თემო კი წინ; კისერი (ზორხი) უნდა მოექცეს გვერდზე და ოდნავ ქვევით. ც. პირმა სითხის წასმის შემდეგ გადაღებამდე არ უნდა დაახველოს და საწარმოთქმო ორგანოები დააყენოს გადასაღები თანხმოვნის შემართვის პოზიციაში. გადაღების ბოლო მომენტში უნდა წარმოსთქვას გადასაღები თანხმოვანი.

ამ საშუალებით ჩვენ მივიღეთ სახმო სიმების სურათი: კ-ტ-კ-ს წარმოთქმის დროს სახმო სიმები დაკეტილი აღმოჩნდა. საკონტროლო სურათში ჩვეულებრივი სუნთქვა აისახა სიმების სრული ღიაობით, ხოლო ფშვინიერი ქ-ს წარმოთქმა-მათი ნახევრადღიაობით” (ღართულია შესაფერი სურათები).

ამ აღწერილობიდან ჩანს, რომ არ მოხერხდა სახმო სიმების ისეთი მდგომარეობის ასახვა სურათზე, როდესაც სიმები ღიაა, მაგრამ აბრუპტივი მაინც წარმოითქმის, რაც ხდება იმ შემთხვევაში, თუ ფილტვებიდან ჰაერნაკადის მოწოდებას ადგილი არა აქვს. მართალია, აბრუპტივები ნორმალურად ასე არ წარმოითქმინან, მაგრამ ასეთი ცდა დაასაბუთებდა დებულებას, რომ აბრუპტივები იწარმოება მხოლოდ იმ ჰაერის მარაგით, რომელიც პირის ღრუშია, დამოუკიდებლად ფილტვებიდან ამონადენ ჰაერნაკადზე.

რაც შეეხება ნორმალურ აბრუპტივთა წარმოთქმის ბიომექანიკას, ა. ჩარგეიშვილის დასკვნა — სახმო სიმების დაკეტილობის შესახებ — უეჭველია.

ამაზე უფრო მნიშვნელოვანია ა. ჩარგეიშვილის დაკვირვების შედეგი სახმო სიმების სკლომის შესახებ ყოველი აბრუპტივის (აქ კ-ტ-კ-ს) წარმოთქმისას. აქაც, ვფიქრობთ, საბოლოოდ დადასტურებულად უნდა ჩაითვალოს აბრუპტივის რთულშედეგიანიანობა: ჩშვა-

სკლომა პირში (სათანადო ადგილას) და თითქმის თანაუამიერი (უფრო ზუსტად: დამართვის მომენტში) ნ'შეა-სკლომა ზორხში (სახმო სიმებში).

ეს შედეგი მიიღო ა. ჩარგეიშვილმა როზაქელის ლარინგოსკოპიული მეთოდით. “ეს მომენტი (იგულისხმება სახმო სიმების სკლომა აბრუპტივთათვის) არა თუ ძალიან წააგავს მეგრული გ-ს მექანიზმს, არამედ იგი ნამდვილად გ არის”, ამბობს იგი.

აბრუპტივის რთულ შედგენილიანობის დამადასტურებელ მდიდარ მასალას გვაწოდებს ლატერატების რეფლექსები დალისტნის ენებში (იხ. ქვემოთ გვ. 413).

სახმო სიმების სკლომითი არტიკულაციის ფონეტიკურ ოდენობად მიჩნევას გულისხმობს აგრეთვე ქ-ლომთათიძის მიერ დადგენილი კანონზომიერება შრომაში “ერთი ფონეტიკური კანონზომიერების შესახებ აფხაზურ-აბაზურ დიალექტებში”¹:

აფხ. (ტაფანტური დიალექტის გამოკლებით) -**ჟ-ჟ-ჟ** || ტაფანტური **წ-ძ-ც<წი-ძი-ცი**.

---

¹ სკ. მეცნ. აკადემიის “ზოამბე”, ტ. III, №8. 1942, გვ. 862 და შემდ.

XI შენიშნები ქართულ თანხმოვანთა განდასხვინათვის

თავის შრომაში ავტორს (პროფ. ე. პოლივანოვს) განუზრახავს წარმოადგინოს ქართული ენის თანხმოვანთა განდასება (კლასიფიკაცია) "ფსიქო-ფონეტიკური" ნიშნების მიხედვით. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ტერმინოლოგიური ხასიათის განსხვავებებს, ასეთი განდასება თითქმის სავსებით იგულისხმება აკ. ნ. მ ა რ ი ს მრავალ ნაშრომში და დაახლოებით ამგვარივე სქემით ლაგდება ქართული თანხმოვნები ზოგადი ფონეტიკის კურსში თბ. უნივერსიტეტში, სახელდობრ:

I. *სამეულები*: პ, ბ, ფ, ტ, ღ, თ, წ ძ ც, ჭ, ჯ, ჩ, კ, გ, ქ, ყ¹

II. *წყვილეულები*: (ფ) ვ, ს, ზ, შ, უ, ხ, ღ.

III. *ცალეულები*: მ, ნ, რ, ლ, ყ, ძ, პ.

მათ შორის (III)-ს გამორიცხვით):

ა. *წარმოების გვარობის მიხედვით*:

1. *ხმულები*:

მკვეთრი: პ ტ წ ჭ კ ყ³.

მჟღერი: ბ ღ ძ ჯ გ —

ყრუ ფშვინევიერი: ფ თ ც ჩ ქ ქ⁴

2. *სპირანტები*:

მჟღერი: ვ ზ — უ ღ

ყრუ: (ფ) ს — შ ხ

[3. *აფრიკატები*:

სისინა: წ ძ ც

შიშინა: ჭ ჯ ჩ]

ბ. *წარმოების ადვილის მიხედვით*:

1. ბაგისმიერი: პ ბ ფ, — — — (ფ) ვ

2. წინაენისმიერი: ტ ღ თ, წ ძ ც, ს ზ

3. ალვეოლარნი: — — — ჭ ჯ ჩ⁵ შ⁶ ყ⁶

4. უკანაენისმიერი: კ გ ქ⁷ — — — ხ ღ

5. ფარინგალნი: ყ — კ⁸.

¹ დაბეჭდილია "მიმოხილველში", I, 1926, გვ. 243-6. წარმოადგენს ე. პოლივანოვის სტატიის («Классификация грузинских согласных» — Вестник Средне-азиатского унив-та, кн. 8. 1925) რეცენზიას.

² აქ იბეჭდება უცვლელად.

³ ამ უკანასკნელი სამეულის მჟღერი ქართულს აკლავ.

⁴ ავტორით "ჰამზათიანები".

⁵ ავტორით "ყრუ quasi ფშვინევიერი".

⁶ ავტორით წინაენისმიერი.

⁷ ავტორით დორსალნი

⁸ ავტორით "არალრმადუკანაენისმიერი".

⁹ ავტორით "ლრმადუკანაენისმიერი".

ასეთია ქართ. თანხმობანთა ჩვენი განდასება და დაახლოებით ამგვარადვე შეგვიძლია ჩამოვაყალიბოთ ავტორისაც, რომელიც თანხმობებს სხვა სქემით აღაგებს, რაც თავისთავად არ ჰქმნის განსხვავებას ჩვენსა და მის განდიდებას შორის. მაგრამ თანხმობანთა კვალიფიკაციამ, წარმოების რაგვარობისა და ადგილის მიხედვით ჩვენს შორის რამდენიმე ძირითადი განსხვავებაა, სახელდობრ: “მკვეთრთა”, “ყრუ ფშვინვიერთა”, “ალვეოლართა”, “უკანაენისმიერთა” და “ფარინგალთა” მიმართ.

ჩვენ რომ ჰ-ტ-წ-ჭ-კ-ყ-ს მკვეთრებს ვეძახით, ხოლო პროფ. ჰოლივანოვი ჰამზათიანებს, აქ მარტო ტერმინოლოგიური განსხვავება როდია. რამდენადაც ყოველი ტერმინი, ბოლოს და ბოლოს, შეთანხმების საქმეა, იმდენად შეუძლებელი არაა ჰამზათიანებიც ვუწოდოთ მათ; მაგრამ არ შეიძლება დავეთანხმოთ ავტორს, თითქოს მათი წარმოებისას პირის ხშვას აპობდეს ყელის ხშვის სკდომით ამონადენი ჰაერნაკადი (გვ. 118). ნამდვილად, ჩვენი დაკვირვებით (იხ. ჩვენი “მკვეთრი ხშულნი ქართულში”, თბ. უნ-ტის მოამბე №2, 19 22-23 წ-), ჯერ იპობა ხშვა პირში და შემდეგ ყელში: ასეთი თანამიმდევრობა საუკლდეულოა ქართულის მკვეთრებისათვის. ყელის სკდომა-ტკაცანის გვარად რომ გვესმის - იწყებს მომდევნო ბგერას (უფრო ადვილად გასარჩევია ეს მომენტი, როცა მკვეთრს ხმოვანი მოსდევს). მკვეთრებს ვუწოდებთ მათ აკუსტიკური შთაბეჭდილების მიხედვით.

ქართული ფ-თ-ც-ქ-ჩ-კ სრულფშვინვიერი ხშულები, თუმცა ურთიერთ შორის ამ მხრივ განსხვავებულნი. ავტორი მათ “quasi-ფშვინვიერებს” ეძახის და განმარტავს, რომ მათ ახასიათებს შესამჩნევად ნაკლები ფშვინვიერობა, ვიდრე მაგ., გერმანულ, ჩინურ, მონგოლურსა და სხვა ენებში (გვ. 118). რადგანაც სრულიად მარტივი დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ქართულის ფშვინვიერებს მეტი ფშვინვა აქვთ, ვიდრე (სალიტერ.) გერმანულისას, ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ამ მხრივ ავტორი ცდება სხვა ენებთან შედარებაშიც.

აგრეთვე შეუძლებლად მიგვაჩნია ჭ-ჯ-ჩ-ს ეწოდოს წინაენისმიერი ხშულები იმავე აზრით, როგორც წ-ძ-ც-ს და როგორც ტ-დ-თ-ს. თუ ამ ორი ჯგუფის ერთ ჯგუფში მოქცევა კიდევ შესაძლებელია “წინაენისმიერის” სახელწოდებით ჭ-ჯ-ჩ-სათვის იგი გამოუსადეგარია: ამ უკანასკნელთათვის წინაენის ფორმის ცვლა (წ-ძ-ც-სთან შედარებით) აგრეთვე აშკარად ჩანს უბრალო დაკვირვებით. ჭ-ჯ-ჩ-ს ჩვენ ვუწოდებთ “ალვეოლარებს” (შეიძლება “სუპრადენტალიც”). ასეთივე სახელწოდება გვაქვს შ-ყ-სათვის. მართალია, ქართ. შ-ყ განსხვავდება რუსული Ш-Ж-საგან, რომელნიც “მაგარნი” არიან, მაგრამ აქედან იმის დასკვნაც არ შეიძლება, თითქოს ქართ. შ-ყ “დორსალები” (“რბილები”)

¹ ახლა აქვე ზემოთ გვ. 363 და შემდ.

² ჩვენ ასეც გვაქვს დალაგებული, მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ძ-წ-ც-ს წარმოთქმისას ენისწვერის წინა კიდე ეხება ქველა კბილებს შიგნიდან (იხ. ნაწ. I, გვ. 83).

იყოს, როგორც ეს ავტორს წარმოუდგენია (გვ. 119). შ-ყ-ს (ჩვენ ვუწოდებთ ალგეოლარ სპირანტებს, რადგანაც ნაპრაღი კეთდება მათთვის იმ ადგილას, სადაც ხშვაა ჭ-ჯ-ჩ-სათვის. ენის ზურგი კი ოდნავ დაშვებულია.

უკანაენისმიერთა სახელით ჩვენ აღვნიშნავთ კ-გ-ქ-ს და ხ-ღ-ს, თუმცა ხ-ღ უფრო უკან იწარმოება, ვიდრე კ-გ-ქ. ავტორიც კ-გ-ქ-ს “არაღრმადუკანაენისმიერთს” უწოდებს, ხოლო, ხ-ღ-სა და ყ-ჯ-ს აერთიანებს ერთ ჯგუფში “ღრმადუკანაენისმიერთა” სახელით; ნამდვილად კი ყ და ჯ ფარინგალური ხშულებია.

საქმე ის არის, რომ კ-გ-ქ, მართლაც, განსხვავებულია, როგორც ვთქვით, წარმოების ადგილით ხ-ღ-საგან, მაგრამ ორთავე ჯგუფის წარმოება მანაც პირის სფეროში ხდება. რაც შეეხება ყ-ჯ-ს, მათი არტიკულაცია ფარინგსში ხდება. ამიტომ გამოვყავით ისინი ცალკე ჯგუფად. (იხ. ნაწ. I, გვ. 89 და შემდ.).

თანამედროვე ქართულში კ იშვიათი ბგერა არისო; იგი ნასესხებია სხვა იაფეტური ენებიდანო. (გვ. 120). კ თანამედროვე ქართულში იშვიათი კი არა, მხოლოდ დიალექტურადაა შენახული, მაგ., ხევსურულში; მაგრამ მას სასტიკად იცავს ძველი ქართული. არა მგონია აქედან იმის დასკვნა შეიძლებოდეს, რომ კ ქართულში ნასესხებია.

აღსანიშნავია აგრეთვე ავტორის ერთი (მეტი არც აქვს) ისტორიულ-ფონეტიკური შენიშვნა: ქართ. ხ და ლ მას მიაჩნია არქაული კ-სა და *გ (ფარინგალური მჟღერი ხშული)-ს ბგერინაცვლად: ავტორი შენიშნავს, რომ სამი არქაული ფარინგალური ხშულისაგან (*ყ *გ *ქ) მხოლოდ ყ-მ შეინახა ხშულობა, ხოლო *გ და *ქ გასპირანტდნენო; ალბათ, *გ უფრო ადრე, ვიდრე კო (გვ. 120). თუ რატომ გასპირანტდა *გ, ხოლო *ყ-მ კი შეინახა ხშულობა, ამას ავტორი ხსნის ფიზიოლოგიურად: მჟღერთა ხშვა ნაკლებად ენერგიულია და ამიტომ ისინი ნაკლებ გამძლენი არიანო (იქვე). კიდევაც რომ დავეთანხმოთ ავტორს მის მთავარ დებულებაში (*გ-*ქ > ლ-ხ), არაა გასაზიარებელი მისი ფიზიოლოგიური ახსნა, რადგანაც ცნობილია, რომ ყრუ ასპირატები სუსტია მჟღერებზე; ამიტომ კ-ს არანაკლები შესაძლებლობა ჰქონდა გასპირანტებისა. *გ-ს ადრე გასპირანტებას რომ ვარაუდობს კ-სთან შედარებით, ავტორის ერთ-ერთი მოსაზრება იმაში მდგომარეობს, რომ “ხომ მაინც შენახული აქვს კ ზოგ (იაფეტ.) ენას, საიდანაც ქართულშიც კი მოხვდა” (იქვე). ამ მოსაზრებასაც არავითარი საფუძველი არა აქვს ქართულის (resp. უძველესი ქართულის) მიმართ. ჩვენი აზრით, თუკი *გ-*ქ-*ყ“-ს დღევანდელი ლ-ხ-ყ“-ს პროტოტიპებად ვცნობთ, ყ-ს მიერ ხშულობის შენარჩუნება აიხსნება მისი სიმკვეთრით: ყოველ მკვეთრ ხშულს შეუძლია გამკვეთრაფრიკატდეს, მაგრამ გასპირანტებისაგან იგი დაცულია, ვიდრე მას მკვეთრობა შერჩენია”.

¹ *გ-ში ავტორი გულისხმობს იმ ფარინგალურ მჟღერ ხშულს, რომელსაც ჩვენ ახლა აღვნიშნავთ ნიშნით ჳ (იხ. ნაწ. I, გვ. 88 და შემდ.).

² ამ მოვლენის შესახებ იხ. ჩვენი “ოსური ენის ისტორიისათვის;” თბ. უნ-ტის მოამბე, ტ. V., 1925. გვ. 316, შენ. 4.

ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნების საკითხისათვის¹

ოსური ენის მასალების მიხედვით დადგენილი ფონეტიკური კანონზომიერება ხ შ უ ლ თ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი გ ა მ - ჟ ლ ე რ ე ბ ი ს ა² უფრო მნიშვნელოვანი და, ახლა გვერნია, პერსპექტივიანი აღმოჩნდა, ვიდრე მისი დადგენისას იყო საფიქრებელი. მეტადრე სერგი ჟღენტიის შრომების ("ფონეტიკური შენიშვნები სვანეთის ქართულ წარწერებზე"³ და ("სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები"⁴) შემდეგ.

თუ მაშინ ჩვენ გამოვიყენებთ ეს კანონზომიერება მხოლოდ ოსური ენის "გაკავკასიურების" სავარაუდო პერიოდიზაციისათვის, დღეს უკვე უფრო ფართო პერსპექტივები ჩანს მისი გამოყენებისათვის. ერთი მხრით, სვანური ენის უფრო მჭიდრო კავშირი-გენეზისური და ნასესხობრივი - სხვა კავკასიურ ენებთან, ვიდრე დანარჩენი ქართველური ენებისა (აგრეთვე ოსურთანაც-ნასესხობრივი), ხოლო, მეორე მხრით, ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნების მეტი გავრცელებულობა ქართულ-ქართველურ ენათა იმ პერიოდულ ენასა და დიალექტებში, რომელნიც ტერიტორიულად მთის კავკასიურ ენებს ემიჯნებიან, - ძლიერ დამაფიქრებელი მოვლენებია; მეტადრე, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ოსურში - გენეზისურად არაკავკასიურ ენაში - დისიმილაციური გამჟღავნების კანონზომიერება მოქმედებს მხოლოდ აბრუპტივიანი ენიდან ნასესხებ სიტყვებში.

ჯერ კიდევ ამ კანონზომიერების დადგენისას მიექცა ყურადღება, რომ იგი მეტ-ნაკლებად მოქმედებს ხევესურულსა და მთიულურ დიალექტებში (მაგ., ხევეს. გურკო, მთიულ. ბატარა, ბატრონი) და სვანურ ენაში (მაგ., ჯაჭარ-ქართ. ჭაჭები). როგორც ვ. თოფურიას წიგნიდან⁵ და ს. ჟღენტის ხსენებული შრომიდან ჩანს, ამ კანონზომიერების მოქმედება თითქმის ისევე ძლიერი ყოფილა სვანურში, როგორც ოსურში. ჯერჯერობით ცოტაა მასალები - როგორც სვანურიდან, ისე ქართულის პერიფერიული დიალექტებიდან - იმისათვის, რომ მეტ-ნაკლები დამარწმუნებლობით გამოითქვას სავარაუდო აზრიც, მაგრამ ამ საკითხის საფუძვლიანად დამუშავებას რომ მნიშვნელოვანი წვლილი შეუძლია შეიტანოს როგორც ენის, ისე დიალექტების ისტორიაში, ეს ეჭვს გარეშეა.

ამიტომ ვათავსებთ აქ ხსენებულ სტატიას და ახალ თავს "ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნება სვანურში".

¹ იხ. ნაწ. I, გვ. 206.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 380.

³ თბ. სახ. უნივერსიტის "შრომები" ტ. XXX / Ib 1947, გვ. 430-6

⁴ ხელნაწერი სადოქტორო დისერტაცია.

⁵ სვანური ენა, I ზმნა, 1931, გვ. 60.

ხმულთა დისიმილაციური გამჟღერება

ოსურ ენაში¹

ოსურმა, წარმოშობით ირანულმა ენამ, საერთოდ შეითვისა კავკასიურ ენათა ბგერითი სისტემა და, ასე ვთქვათ, ფონეტიკურად “კავკასიურდა”; ეს მოწმობს ოსური ენის შეგუების ხანგრძლივ პროცესს კავკასიურ ენობრივ სინამდვილესთან; კერძოდ, ოსურმა შეითვისა ლექსიკური მასალა მასთან ხანგრძლივ მეზობლობაში მყოფ სხვადასხვა კავკასიურ ენათაგან. ოსურ ენაში შესულ უცხოურ სიტყვათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილი რაოდენობრივ უჭირავს კავკასიურ ენათაგან შესულთ — საკუთრივ კავკასიური ენებისას ან მათი შუალობით. “65% (слов в осетинском языке) неизвестного происхождения, т. е. того, что напрашивается в своем массовом составе на происхождение из яфетических языков» (ოსური ენის სიტყვათა 65% უცნობი წარმოშობისაა, ე. ი. ისეთისა, რომ ძალაუნებურად აფიქრებინებს კაცს საერთოდ მათს წარმოშობილობას იაფეტურ (იგულისხმე — კავკასიურ. გ. ა.) ენათაგან².

აქ ჩენი მიზანია დავადგინოთ ქართულიდან ოსურ ენაში ნასესხებობათა ფონეტიკური გაფორმების კანონზომიერება, სახელდობრ, “კავკასიურ” აბრუპტივთა და ფშვინვიერ თანხმოვანთა შემცველი ნასესხები სიტყვების მიმართ.

შენიშნავთ აქვე წინასწარ, რომ მხედველობაში გვაქვს უმთავრესად ისეთი ნასესხებობანი, რომელნიც გავრცელებულნი არიან ოსურში საერთოდ და არა მხოლოდ სამხრეთ ოსეთის დიალექტებში, სადაც განსაკუთრებით ბევრია უახლესი ნასესხები სიტყვები³.

მიუხედავად იმისა, რომ თანამედროვე ოსური ენის ბგერითი სისტემა საერთოდ ძალიან ახლოა ქართული ენის ბგერითს სისტემასთან, განსხვავება მაინც არის მათ შორის: ოსურ ენას აქვს ქართულის ყველა ბგერა და, გარდა ამისა, შემდეგი: ლ, ჯ ზმოვნები, ძ, ყ ნახეარზმოვნები, ფ და პრერუპტივები π, τ, α და სხვა⁴.

¹ სახელობის თბ. სახ. უნივერსიტეტის “შრომებში” XVIII, 1941 (გვ. 41-44), სათაურით “ოსური ენის ისტორიისათვის. III ხმულთა დისიმილაციური გამჟღერება ოსურში” “აქ იბეჭდება რამდენიმე ნიმუში დამატებით”.

² Н. Я. М а р р. Ossetica – Japhetica II, ИАИ, 1927 გვ. 434, რომელშიც მითითებულია ვ. ი. აბაევის მოხსენებაზე “Некоторые замечания о лексическом составе осетинского языка”.

³ ამის შესახებ იხ. В. А б а е в, О языке южных осетин. Языки Северного Кавказа и Дагестана. сб. I, 1932, გვ. 93-95.

⁴ როდესაც ამ ორი ბგერითი სისტემის შედარებაზე ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს, რა თქმა უნდა, მათი ფონემური შედგენილობა და არა მრავალგვარი ნიუანსი ბგერათკომპლექსებში და დიალექტობრივ არსებული ბგერები, როგორცაა, მაგ. უარინგალური ასპირატი (კ) ძველი ქართულისა და ცხლკეული დიალექტების, სხვათა შორის,

ოსურ ბგერათა გადმოსაცემად გამოყენებულია ქართული ასოები. ოსური ენის პრერუპტივთა გამოსახატავად ვიყენებთ ვ. ა ბ ა ე ვ ი ს მიერ (იხ. მისი *Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев*, 1933, გვ. 71-89) უკვე ხმარებულ ბერძნულ ასოებს დიაკრიტიკული ნიშნებით.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ოსური ენა თავის უფრო ძველ საფეხურზე მეტად განსხვავდებოდა ბგერითი შედგენილობის მხრივ ქართულისაგან – უმთავრესად იმით, რომ ოსურს, როგორც ირანულ ენას, არ უნდა ჰქონოდა იმთავითვე აბრუპტივები და სრულ-ფშვინიერი თანხმოვნები¹. ესენი შეითვისა ოსურმა კავკასიური ენების ხანგრძლივი გარემოცვის პირობებში. ამის გამო დროთა განმავლობაში აბრუპტივები ისე ძლიერად დაინერგა ოსური ენის ბგერითს სისტემაში, რომ შესაძლებელი შეიქნა მათი წარმოთქმა ირანული ფენის ოსურ სიტყვებშიც. თანდათანობით ადაბტაციის ეს პროცესი მუდამდებდა, ჩვენი აზრით, ოსურ ენაში აბრუპტივთა და ასპირატთა დისიმილაციურ გამჟღერებაში.

მომყავს ანბანურ რიგზე ქართულიდან ოსურში შესული რამდენიმე სიტყვა, რომლებიც ამჟღავნებენ ამ კანონზომიერებას:

1. ირონ. ბ ა რ ჭ ი , დიგ. ბ ა რ კ ი – ქართ. პ ა რ კ ი

2. ირონ. ბ ა რ ჯ ს ჭ ი მ ა რ ხ ვ ა , გ ლ ო ვ ა , დიგ. ბ ა რ ჯ ს კ ლ – ქართ. პ ა რ ა ს კ ე ვ ი

3. ბ ა ტ ა რ ა (-ლიახვი) – პ ა ტ ა რ ა (-ლიახვი).

4. ბ ლ რ კ ა "ნეხვი, ჩონჩორიკი" – ქართ. პ რ კ ე (>ბრკე)

ასეთვე ბგერა შევაჩინე ოსური ენის დიგორული დიალექტის ცალკეულ სიტყვებში (ლსკან, ხაყოთი).

ვ. ა ბ ა ე ვ ი ს მოსაზრება, რომ "ოსური ენის ირანული ფენისათვის იმთავითვე უცხო იყო ფშვინიერი ხშულები" ("Четыре ряда смычных согласных в осетинском", 1926, стр. 6-7), მიგვაჩნია სრულიად მართებულად, მაგრამ ვერ დავეთანხმებით მას, თითქოს ოსური ენის "შეოთხე რიგის" ხშულები სრულიად არაფშვინიერი იყოს (გვ. 6). ჩვენი დაკვირვებით, ფშვინვა მათ აქვთ, მაგრამ მინიმალური; მათ აძიერდნენ პ რ ე რ უ პ ტ ი ე ვ ე ბ ს ხ ი თ. თუთი ამ ტერმინისათვის საჭიროა შევნიშნო შეძველი ე. წ. "კავკასიური" ხშულებისათვის, როგორცაა, მაგ., ქართ. პ-ტ-ქ-წ-ჭ-ყ. ეხმარობდით ტერმინს "მკვეთრები", რუსულად იხმარება "смычно-ортантные" – "ყელხშულები", ზოლო ფრანგულად (Rousselot, *Principes de phonétique expérimentale II*, 869) – *avulsives*. ეს უკანასკნელი არ გავრცელდა; რუსული ტერმინები არ გამოხატავს სინამდვილეს, რამდენადაც "მკვეთრები" შეიძლება წარმოითქვას სახმო სიმების ღიაობითაც (იხ. ზემოთ, გვ. 80). რაც შეეხება ტერმინს "მკვეთრი", რომელსაც ევალება გამოხატოს აკუსტიკური შთაბეჭდილება ხსენებულ თანხმოვანთაგან, უზერხულია იმით, რომ გაანვლელდება მისი თარგმნა სხვა ენებზე. ამიტომ მის ნაცულად ეხმარობთ ტერმინს "აბრუპტივი" (იხ. ზემოთ, გვ. 81), რომლითაც კარგადაა გამოხატული მკვეთრის წარმოთქმით-სმენითი ნიშნულობების ერთობლიობა, სახელდობრ: ხშვაში მონაწილე ორგანოთა ერთმანეთისაგან სწრაფად და მოწყვეტილად დაშორება, რაც აღიქმება ტკაცანის სახით. რაც შეეხება "შეოთხე რიგის" ხშულებს, მათ ახასიათებს მინიმალური ფშვინიერობა, ისინი უახლოვდებიან აბრუპტივებს. ამიტომ შესაძლებლად დავინახეთ მათთვის პ რ ე რ უ პ ტ ი ე ვ ე ბ ი დავკვერქვა.

5. ბ ლ რ ქ ა დ — ქართ. ბ ა რ ა ქ ა
6. ბ ე ტ რ ე — ქართ. ბ ე ტ რ ე
7. ირონ. ბ ი ტ ნ ა , დიგ. ბ ე ტ ი ნ ა — ქართ. ბ ი ტ ნ ა
8. ბ უ ტ რ ო — ქართ. ფ უ ტ უ რ ო
9. გ ა რ ა ჭ ი — ქართ. კ ა რ ა ქ ი
10. გ ლ რ თ ა მ — ქართ. ქ რ თ ა მ ი
11. დიგ. გ ე თ ე ნ , ირონ. ჩ ე თ ო ნ — ქართ. ქ ა თ ა ნ ი
12. გ ო ტ ო ს ი — ქართ. კ ო ტ ო შ ი
13. გ ო ც ო რ ა — ქართ. ქ ო ჩ ო რ ა
14. გ ო წ ო ბ ი — ქართ. კ ო ჭ ო ბ ი
15. გ უ ს ტ ა მ (-სუადონ) 'გ უ ს ტ ა ს (წყარო)' — კ ო ს ტ ა
16. გ უ წ ა ჩ ი ნ ჩ ა ხ ვ ი — ქართ. კ უ ჭ ი ("ფრინველის ფაშვი" — საბა)

17. გ უ წ ზ "ურმის შესადგამი" — ქართ. კ უ ჭ უ ჭ ა (ღერო)
18. გ უ წ უ ლ ა 'ჩალიჩი' — ქართ. კ უ წ უ წ ი (ღერო)
19. გ უ ჯ რ კ ო — ქართ. (კ) რ კ ო
20. გ უ ჯ რ წ ე 'ცელის უკანა ნაწილი' — ქართ. კ უ რ წ ი
21. დ ი ჭ ი — ქართ. ტ ი კ ი
22. ს ა ბ ა ნ ტ ი — ქართ. ს ა ფ ა ნ ტ ი
23. ზ ო კ ო (>კოზო) — ქართ. ს ო კ ო
24. ძ უ ც ც ზ "ცუცქვით (ჯდომა)" — ქართ. ც უ ც ქ ი ლ ი
25. ირონ. თ ა ბ ა , დიგ. თ ა ბ ა ი — ქართ. ტ ა ფ ა
26. ირონ. ძ ლ ა კ უ ჯ , დიგ. ძ ი ლ ი კ უ — ქართ. ჭ ლ ა კ ვ ი
27. ჯ ი რ კ ა — ქართ. (რუსულიდან) კ ი რ კ ა
28. ჯ ი ტ რ ი — ქართ. კ ი ტ რ ი
29. ჯ უ ჭ ი — ქართ. ჭ უ კ ი .

ამ ნიმუშების გამრავლება შესაძლებელია არა მხოლოდ ქართულიდან ნასესხები სიტყვებით, არამედ სხვა კავკასიური ენებიდანაც.

წარმოდგენილ მასალაში ნათლად ჩანს შემდეგი ფონეტიკური კანონზომიერების მოქმედება: ნ ა ს ე ს ხ ე ბ ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი ო ს უ რ ი ე ნ ა თ ა ვ ი ს ი გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს გ ა რ კ ვ ე უ ლ ს ა ფ ე ხ - უ რ ზ ე ვ ე რ ი ტ ა ნ ს ე რ თ ს ი ტ ყ ვ ა შ ი ო რ ა ბ რ უ პ - ტ ი ე ს , resp. ო რ ხ შ უ ლ ა ს პ ი რ ა ტ ს (ა გ რ ე თ ე ე ა ბ რ უ პ ტ ი ე ს ა და ა ს პ ი რ ა ტ ს) და ა მ ი ტ ო მ ე რ თ - ე რ თ მ ა თ გ ა ნ ს ა მ ფ ლ ე რ ე ბ ს ხ ო ლ მ ე . ამ კანონზომიერებას ვუწოდებთ დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ გ ა მ ფ ლ ე რ ე ბ ა ს . საყურადღებოა, რომ ჩვეულებრივ მქლერდება ხოლმე პირველი აბრუპტივი, resp. ასპირატი სიტყვის თავიდან; მაშასადამე, დ ი ს ი მ ი ლ ა - ც ი ა თ ი თ ქ მ ი ს ყ ვ ე ლ გ ა ნ რ ე გ რ ე ს უ ლ ი ა .

ბგერათა ასეთს შენაცვლებას საფუძვლად უძევს ტენდენცია — გაიადვილოს მ ს ე ს ხ ე ბ ე ლ მ ა მ ი ს თ ვ ი ს უ ც ხ ო - უ რ ი ბ გ ე რ ი ს წ ა რ მ ო თ ქ მ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა - ც ი უ რ ი შ ე ნ ა ც ვ ლ ე ბ ი თ . უნდა ვიფიქროთ, რომ კავკასიურ ენებთან პირვანდელი ურთიერთობის პერიოდში ოსური ენა, ითვისებდა რა კავკასიური ენებიდან ისეთ სიტყვებს, რომლებშიც ოსურისათვის უცხო აბრუპტივები და სრულ-ფშენივიერი ხშულები, — უნაცვლებდა მათ თავის — წარმოებით უახლოეს — ხშულებს, მაგრამ, როგორც ჩანს, არა განსაზღვრული თანამიმდევრობით. შემდგომში კი, ორენოვნობის გაძლიერებისას, ოსურში შედის კავკასიური ენებიდან სიტყვები მასობრივად, და ოსური ენა ეგუება და ითვისებს კავკასიურ ბგერათა სწორ წარმოთქმას, კერძოდ, — აბრუპტივებისა და ასპირატებისას. ამიტომაც, რომ ქართულიდან ოსურში უკანასკნელ ხანებში შესული ასეთხშულეზიანი სიტყვები წარმოითქმიან უკვე ადევკატურად, ე. ი. უდისიმილაციოდ; მაგ., სამხრეთ ოსეთში ოსურად უკვე ამბობენ პ ი ტ ნ ა , ტ ა ფ ა , პ ე ტ რ ე (ძველი ნასესხებია: ბ ი ტ ნ ა , თ ა ბ ა , ბ ე - ტ რ ე) , კ უ პ რ ი , თ ე ფ შ ი , ჭ ე ტ ი (ქართ., კეტი) და სხვა [ძველი ნასესხები უნდა ყოფილიყო: — *გუპრი გაupi, *ღეფში (ან *თებში), ჯეტი].

სამართლიანი იქნება აქედან დავასკვნათ, რომ ზემოწარმოდგენილი ოცდაცხრა სიტყვა შეუთვისებია ოსურს ამ სახით ჯერ კიდევ იმ დროს, როცა კავკასიური (კერძოდ, ქართულის) ფონეტიკური სისტემის დამკვიდრება ოსურ ენაში მხოლოდ იწყებოდა ან, ყოველ შემთხვევაში, დამთავრებულ არ იყო.

ოსური ბგერიითი სისტემის ადაპტაციის პროცესს კავკასიურისასთან ჩვენ ვყოფთ სამ პერიოდად:

პირველი პერიოდია ი ნ ღ ი ფ ე რ ე ნ ტ უ ლ უ თ ა ნ ა - მ ი მ დ ე ვ რ ო წ ა რ მ ო თ ქ მ ი ს პ ე რ ი ო დ ი კ ა ვ კ ა - სიურ აბრუპტივთა და ასპირატთა ოსურ ენაში; შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ამ პერიოდში ერთაბრუპტივიანი ან ერთასპირატიანი სიტყვები წარმოითქმოდნენ ოსურში მეღერი ხშულით ან პრერუპტივით, უფრო ხშირად კი — ამ უკანასკნელით. მაგ., ქართ. ტ ა რ ო და თ ა რ ო (ორივეა შესული ოსურში!) ოსურად წარმოითქმოდა ერთნაირად: ან ოარო (უფრო ხშირად), ან ძარო (უფრო იშვიათად). რაც შეეხება ორაბრუპტივიან, resp. ორასპირატიან სიტყვათა წარმოთქმას, შეგვიძლია ვივარაუდოთ მეტი თანამიმდევრობა ასეთ სიტყვათა წარმოთქმაში, რამდენადაც დისიმილაციური პროცესი უკვე ისახებოდა: აქ, ალბათ, შენაცვლება უპირატესად ხდებოდა მეღერი ხშულით.

მეორე პერიოდია თ ა ნ ა მ ი მ დ ე ვ რ ო ბ ი თ ი რ ე - გ რ ე ს უ ლ - დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი გ ა მ ჟ ლ ე - რ ე ბ ი ს პერიოდი ოსურისათვის ჯერ კიდევ უცხოური ხშულების შემცველ სიტყვაში, რის გადანაშთსაც წარმოადგენს ზემომოყვანილი მასალა (1—30 ნიმუში); ამავე პერიოდში შესაძლოა არსებუდიყო, აგრეთვე გადანაშთის სახით, პირველი პერიოდის შემთხვევებიც.

მესამე პერიოდი, ნასესხები სიტყვების ადეკვატური წარმოთქმის პერიოდი, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს აგრეთვე ძველ ნასესხებთა კოდექსის პერიოდი; მაგ., დღევანდელი ოსური წარმოთქმა სამხრეთ ოსეთში: პიტნა, ტაფა, პეტრე და სხვა.

დისიმილაციური გამჟღერების ცალკეული ნიმუშები (აბრუტივთა, მაგრამ არა ასპირატთა) აღინიშნა (მოხსენების გამო კამათში) აგრეთვე ქართველურ ენებშიც პროფ. ა. შანიძის, პროფ. ვ. თოფურიას და ს. ულენტიის მიერ [ხევსურ. გურკო, მთიულ. ბ ა ტ ა რ ა , ბატრონი (შუად. მეგრ. ბ ა ტ ო ნ ი), ჭ ა ბ უ კ ი , კ ა ბ ა რ ჭ ი , შუად. ძე. ქართ. ჭ ა ბ უ კ ი , ახ. ქართ. კ ა ბ ა რ ჭ ი , სვან. ჯ ა ჭ ა რ (<ქართ. ჭ ა ჭ ე ბ ი)].

გამოსარკვევია, თუ რამდენად (და როდინდელ) კანონზომიერ მოვლენას წარმოადგენს ეს შემთხვევები ქართველურ ენებში.

ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება

სვანურ ენაში

ჯერ კიდევ 1931 წელს წერდა ვ. თოფურია თავის ხსენებულ წიგნში: “ზემოსვანურ (-ლაშხურ)-ში სგ რომ დისიმილაციის გზითაა წარმოდგარი სკ კომპლექსისაგან,¹ ამას, სხვათა შორის, გვაფიქრებინებს შემდეგიც: ქართულიდან ნასესხებ სიტყვებში არსებულ შქ-შქ-სკ კომპლექსები სვანურს ნიადაგზე შეცვლილია შგ, სგ-დ: ლაშქარი-ლაშგარი (CM,XXXI, 2₁₁), ზსვ. ლაშგარ (ხშირადაა ლე-ქსებში); ჭიშქარი-ლაშხ. ჭიშგარ (СВ.-р. С10В. 25); კოშკი - კოშგ.; წისკილი - წისგვილ; სქელი - ზსვ. ლაშხ. სგელ” (გვ. 67).

აქედან ჩანს, რომ ვ. თოფურიამ პირველმა შეამჩნია ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების ერთი სახეობა სვანურში, სახელდობრ, კონტაქტური (უშუალო მეზობლობითი) პროგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერება.

ვამბობთ “ერთი სახეობა”, რადგანაც, ათი წლის შემდეგ დადგენილი “ხ შ უ ლ თ ა დისიმილაციური გამჟღერების” კანონზომიერება, რომელიც მოქმედებს მხოლოდ ხ შ უ ლ ე ბ ი ს მიმართ (იხ. ზემოთ). ნებას გვაძლევს განვასხვავოთ ვ. თოფურიას მიერ წარმოდგენილ ნიმუშებში ორი ჯგუფი: 1. ლაშგარი - სგელ, ერთი მხრივ, და 2. ჭიშგარ - კოშგ - წისგვილ, მეორე მხრივ. საკუთრივ სვანური (არა ქართულიდან ნასესხები) ნიმუშების (ისგა, სგიმ, უსგუა, ლისგდ) ანალოგონს, მართლაც, წარმოადგენს პირველი ჯგუფის (ქართულიდან ნასესხები) ნიმუშები (ლაშგარ - სგელ): აქ დისიმილაციური (ს და შ) და დისიმილირებული (კ და ქ) უშუალო მეზობლობაშია ერთმანეთთან (სკ, შქ); დისიმილაციის ამ კოდექსით ს ა ხ ე ო - ბ ა ს ადსტურებს ს. ულენტიის მიერ წარმოდგენილი მასალის ნაწი-

¹ სახელდობრ, მაგ.: “სგიმ = ლნტ. სკიმ ‘შეავე წყალი’; უსგუა = ლნტ. უსკუა ‘გმისი’; ლისგდი = ლნტ. ლისკილი ‘შურა’ (იქვე, გვ. 62)

ლიც. სვანი (სვან. პოეზ. 354,9) < მეგრ. სქანი, შგორ (იქვე, 115) < ქართ. შქერი. ამით დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს ის, რაც ვ. თოფურიას მხოლოდ შესაძლებლად ("გვაფიქრებინებსო", იხ. ზემოთ) მიანდა: 1) სვანურში მოქმედებს კონტაქტური დისიმილაციური გამჟღერება, 2) ეს კონტაქტური დისიმილაცია პროგრესულია და 3) ასეთი დისიმილირებისას კომპლექსის პირველი კომპონენტი სპირანტია (ს, შ), მეორე — ხშული (ჟ, ჭ). ამით სვანურის დისიმილაციური გამჟღერების წესი განსხვავებულია ანალოგიური წესისაგან ოსურში, სადაც მოქმედებს 1) დისტიანციური (არა უშუალო მეზობლობითი) დისიმილაციური გამჟღერება, 2) ეს დისიმილაცია რეგრესულია და 3) დისიმილაციურიც და დისიმილირებულიც ხშული თანხმონებია თითქმის ყოველთვის (გამონაკლისია, ჯერჯერობით, მხოლოდ ზოკო<ქართ. სოკო).

რაც შეეხება მეორე გვგუფის ნიმუშებს (ჭიშგარ — კოშგ — წისკვილ და მრავალ სხვას, რაც წარმოდგენილი აქვს ს. ჟღენტს თავის ორივე შრომაში, იხ. ქვემოთ), მართალია, ზოგ მათგანში (მაგ., ჭიშგარ — კოშგ — წისკვილი) შგ, სგ კომპლექსებთან გვაქვს საქმე, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მათში მოქმედებს არა კონტაქტურ-პროგრესული სპირანტ-შემცველი კომპლექსის დისიმილაცია, არამედ დისტანციური (პროგრესულიც და რეგრესულიც, იხ. ნიმუშები ქვემოთ). ჭიშგარ — კოშგ — წისკვილ-ში რომ დისიმილირებული გ (<კ) გვაქვს, ეს უნდა მიეწეროს არა შგ — სგ-ს დისიმილაციას, არამედ, უმთავრესად, ჭ — კ-ს (ჭიშგარი), კ — კ-ს (კოშგი) და წ — ქ-ს (წისკვილი) დისიმილაციას. ამას ამტკიცებს მრავალი მაგალითი, სადაც შგ — სგ კომპლექსები არა გვაქვს, მაგრამ დისიმილაცია მაინც ხდება (მაგ., სვან. ბაპ — პაპა, სვან. გატ — ქატო, სვან. ჭაგ — ჭაკი და სხვა).

ამგვარად, ვ. თოფურიასი და ს. ჟღენტის სვანურზე დაკვირვებებმა გააფართოეს "ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების" კანონზომიერების მოქმედების არე: დისიმილაციური გამჟღერება არსებობს არა მხოლოდ დისტანციური (როგორც ოსურში), არამედ კონტაქტურიც; არა მხოლოდ რეგრესული (როგორც ოსურში, თუმცა არის თაბ<ტაფა), არამედ პროგრესულიც; გამჟღერების მოქმედებაში მონაწილეობს არა მხოლოდ ხშული (როგორც ოსურში, თუმცა აქაც არის ზოკო), არამედ სპირანტიც; ეს კია, რომ სვანურში სპირანტი შეიძლება იყოს მხოლოდ დისიმილაციური (ოსურში დისიმილირებულიც: ზოკო<სოკო).

მოგვყავს საანალიზო მასალა ხსენებული შრომებიდან, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ნასესხები (ქართულიდან) სიტყვების სახით.

თვალსაჩინოებისათვის ცალ-ცალკეა დალაგებული დისტანციური და კონტაქტური დისიმილაციის ნიმუშები; დისტანციურშიც გამოყო-

¹ ვაშობთ "ნაწილიც", რადგანაც ს. ჟღენტსაც ერთი რიგისად მიანდა ჭიშგარ — წისკვილ და ლაშგარ — სეელ — სვანი — შგორ (იხ. მისი "სვანური ფონეტიკის ძირითადი საკითხები", გვ. 288, ხელნაწი).

ფილია რეგრესული და პროგრესული. კონტაქტური, როგორც ვიცით, მხოლოდ პროგრესულია. არაა მითითებული სვანურის დიალექტები, რომლებშიც გვხვდება მოცემული მასალა.

1. ს შუალთა დისტანციური რეგრესულ- დისიმილაციური

გამჟღერების ნიმუშები:

- 1) ბალტო – პალტო
- 2) ბაპ – პაპა
- 3) ბატრონი – პატრონი (მითითებულია პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ ტექსტზე)
- 4) ბაწკ – პაწკი (“ხის გამხმარი წვრილი შტო”)
- 5) ბეტრე – პეტრე (ასევეა ოსურშიც)
- 6) ბირწამალ – პირწამალი (თოფისა)
- 7) გაკ – კაკალი¹
- 8) გალტეზ – კალატოზი
- 9) გარყანტ (ლარყანდ) – ყარყატი (ფრინვ.)
- 10) გატ – ქატო
- 11) გირწყალ – კირწყალი
- 12) გოწხირ – კოწახური
- 13) დაიჭ – ტაიჭი
- 14) დეტა – ტუტა
- 15) ებისკოპოსი – ეპისკოპოსი (მითითებულია პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემულ ტექსტზე)
- 16) ლა-გურკა – წმ. კვირიკეს ეკლესია (“ლა თავსართია, ხოლო გუირკ კვირიკეს სვანური ვარიანტია..”)
- 17) მადრახ – მათრახი
- 18) ჯაჭარ – ჭაჭები
- 19) ჯღჭკ – ჭიკჭიკი.

2. ს შუალთა დისტანციური პროგრესულ- დისიმილაციური

გამჟღერების ნიმუშები:

- 1) კრამიდ – კრამიტი
- 2) კოსდა – კოსტა (ოსურში რეგრეს.-დისიმილაც., იხ ზემოთ).
- 3) კოშგ – კოშკი
- 4) კუბეც – კუპეცი (<купец)
- 5) პრისდავ – პრისტავი (<пристав)

¹ შეად. ნ. მ ა რ ი ს სვან. გაკრა 'მოჭრილი კაკლისხე' (ИАН, 1915, გვ. 837).

- 6) სდუბანუ – სტეფანე (დისტანციურ-პროგრესულია ძ-ს მიმართ, ხოლო სდ < სტ კონტაქტური დისიმილაციის გამო)
- 7) ტაბაგ – ტაბაკი
- 8) ტაშდ – ტაშტი
- 9) ტახდ – ტახტი
- 10) ქრისდე – ქრისტე (იხმარება ჩგრგსდი-ც)
- 11) ყანჯუ – ყანჩა
- 12) ყაჯ – ყაჭი
- 13) წისგვილ – წისქვილი
- 14) ჭახრაგია – ჭახრაკია
- 15) ჭაგ – ჭაკი
- 16) ჭიშგარ – ჭიშკარი.

3. ს შულთა კონტაქტური პროგრესულ-დისიმილაციური

ბამჟღერების ნიმუშები:

- 1) ლაშგარ – ლაშკარი
- 2) სამხდო – სამხთო
- 3) სგანი – მეგრ. სქანი
- 4) სგელი – სქელი
- 5) სდუბანუ – სტეფანე (იხ. ზემოთ ამავე გვერდზე 2)
- 6) შგერ, შდრ. – შქერი

საყურადღებოა, რომ *სქ – შქ* კომპლექსებს (ლაშგარ – სგანი – სგელ – შგერ, შგორ) გარდა, კონტაქტურ პროგრესულ-დისიმილაციურ გამჟღერებას ადგილი აქვს აგრეთვე *ხთ – სტ* კომპლექსებში (სამხდო, სდუბანუ).

ცხადია, რომ დისტანციური პროგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევებშიც საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი მასალაში (2. №№ 1–16); მაგრამ, თუ მათ გამოვაკლებთ იმ ნიმუშებს, რომლებშიც ვ. თოფურიას (და ს. ჟღენტსაც) შეუძლია იგულისხმოს კონტაქტური პროგრესული დისიმილაცია (სახელდობრ: კოსდა – კოშგ – პრისდავ – ტაშდ – ტახდ – ქრისდე – წისგვილ – ჭიშგარ), მაშინ დისტანციური პროგრესული დისიმილაციის ნიმუშები ძლიერ შემცირდება; სამაგიეროდ გამრავლდება კონტაქტურისა.

ყოველ შემთხვევაში, დისტანციური რეგრესული დისიმილაცია ჭარბობს (1. №№ 1–19) პროგრესულს – როგორც კონტაქტურს, ისე დისტანციურს; მეტადრე კონტაქტურს, თუ მის ნიმუშებს არ მიემატება ჩამოთვლილი რვა ნიმუში (კოსდა – კოშგ...), და დისტანციურს, თუ მის ნიმუშებს გამოაკლდება იგივე ნიმუშები; ამ მეორე შემთხვევაში იგულისხმება ვ. თოფურიასი და ს. ჟღენტის მოსაზრების სისწორე კონტაქტური პროგრესული დისიმილაციის შესახებ (იხ. ზემოთ). მაშა-

სადამე, საერთო დასკვნა, დებულების სახით, ასე შეიძლება გამოითქვას: *სეანურის ხშულთა დისიმილაციურ გამჟღავნებაში მოქმედებს როგორც რეგრესული, ისე პროგრესული გამჟღავნება, და დისტანციურში ჭარბობს რეგრესული, ხოლო კონტაქტურში – პროგრესული.*

ხმოვნისა და თანხმოვნის ერთმანეთისაგან განსხვავების საკითხისათვის¹

სამეტყველო ბგერათა დაყოფა ორ ჯგუფად — ხ მ ო ვ ნ ე - ბ ა დ და თ ა ნ ხ მ ო ვ ნ ე ბ ა დ — მომდინარეობს ძველი დროიდან. იმდენად თვალსაჩინოა ხმოვნისა და თანხმოვნის ერთიმეორისაგან განსხვავება, რომ ჯერ კიდევ მეცნიერებამდელი გრამატიკა უდავოდ თვლიდა სამეტყველო ბგერათა ასეთ კლასიფიკაციას.² დღესაც — ზოგადისა და ექსპერიმენტული ფონეტიკის მძლავრი განვითარების ხანაში — თითქმის არავინ უარყოფს მას. მიუხედავად ამისა, არ არსებობს საყოველთაოდ მიღებული აზრი იმის შესახებ, თუ რა ჰქმნის განსხვავებას ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის და, მაშასადამე, რას უნდა ემყარებოდეს ხსენებული კლასიფიკაცია.

გამოთქმულია მრავალი ერთმანეთის საწინააღმდეგო აზრი. ყველაზე სწორად შეიძლება ჩაითვალოს მეაე-ს აზრი, თუ მას ასეთი სახე მიეცემა: ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის ის განსხვავებაა ჩვეულებრივს ხმამალალ მეტყველებაში, რომ ხმოვანი იწარმოება ხმის გამოღებით საწარმოთქმო ორგანოების გარკვეულ მდგომარეობაში შეჩერებისას, ხოლო თანხმოვანი — ხმის ან ჩქამის გამოღებით საწარმოთქმო ორგანოების მოძრაობისას. მართლაც, საწარმოთქმო ორგანოების გარკვეულ მდგომარეობაში შეჩერებისას ბგერის წარმოქმნა გულისხმობს რეზონატორის გარკვეულ მედეგ ფორმასაც და დაუბრკოლებლობასაც — ესაა ხმოვნის წარმოთქმის პირობები; მეორე მხრივ, პირის დაბალ ღრუში ორგანოების საწარმოთქმო მოძრაობა გულისხმობს როგორც დაბრკოლების შექმნას, ისე მის დაძლევას. ნაყოფიერად მიგვაჩნია მკაცრი საზღვრის დადება ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის, სახელდობრ, რეზონატორის როლის გახაზვით ხმოვანთა წარმოთქმაში; აგრეთვე — იმ საყურადღებო ფაქტის შემჩნევა, რომ ხმოვნის წარმოთქმაში მონაწილეობს (და ჰქმნის რეზონატორის გარკვეულ ფორმას) პირის კუთხეები (ტუჩების მომრგვალება-გასწვრივობა), ენის ზურგი (წინა-უკანობა) და პირის საფუძველი (ზედა-ქვედაობა), ხოლო პირისეული თანხმოვნის წარმოთქმისას მოქმედებაშია შესაბამისად ერთ-

¹ დაბეჭდილია საქ. მეცნ. აკადემიის "მოამბეში", ტ. III, № 9, 1942, გვ. 959 — 64, სათაურით "ხმოვნისა და თანხმოვნის ერთმანეთისაგან გენეზისური განსხვავების საკითხისათვის". აქ იბეჭდება ზოგიერთი ცვლილებებით.

² მართალია, მაგ., ძველ საბერძნეთში, სადაც ბგერათა ("ასოთა") კლასიფიკაცია სერთოდ მოცემული იყო უკვე V—IV სს., "ნახევარხმოვნებსაც" (τὰ ἡμίφωνα) ცნობდნენ ხმოვნებისა (τὰ φωνήεντα) და უხმოების (τὰ ἀφωνα) გვერდით, მაგრამ ნახევარხმოვნები (იგულისხმებოდა σ, ζ, υ, ψ, λ, ν, ρ) და უხმოები წარმოდგენილი იყვნენ ერთ კლასად (σμίφωνα — თანხმოვნები). დაახლოებით ასევე ჰქონდათ წარმოდგენილი ბგერათა დაჯგუფება ძველ ინდოეთში (IV სუკ.) — იმ განსხვავებით, რომ ნახევარხმოვნებად თვლიდნენ ḷ, ṛ, ḷ და ḡ-ს.

ერთი სამ ორგანოთაგანი (ქვედა ტუჩი, წინაენა, უკანაენა), დანარჩენი ორი კი ნეიტრალურ მდგომარეობაში იმყოფება. ამით დაიძლევა ის სიძნელე, რომელსაც ჰქმნიდნენ ბგერათა კლასიფიცირებისას ნაპრალოვანი თანხმოვნები.

ამგვარად, ხმოვანი და თანხმოვანი განსხვავებული ბგერებია. განსხვავებულია ისინი ყოველ ენაში დროის გარკვეულ მონაკვეთზე, განსხვავებულია მათი ისტორიული განვითარებაც და, ჩვენი აზრით, განსხვავდებიან ისინი ერთმანეთისაგან გ ე ნ ე ზ ი ს უ რ ა დ ა ც , ე . ი . მათ შორის ფიზიოლოგიური და სოციალური განსხვავების სათავე მათ გენეზისურ განსხვავებაშია.

ამ უკანასკნელი საკითხის დასმა — და მით უმეტეს მისი გადაჭრა — ერთ-ერთ კარდინალურ საკითხთაგანია საერთოდ მეტყველების წარმოშობის საკითხთა რიგში. მეტიც შეიძლება ითქვას: სამეტყველო ბგერათა წარმოშობის საკითხის გადაჭრას შეუძლია გადამწყვეტი სიტყვა თქვას საერთოდ მეტყველების წარმოშობის საკითხში, რადგანაც არაფერი ენობრივი არაა ისეთი საერთო რამ ყოველი ენისათვის, როგორც ფიზიკურ-ბიოლოგიური ბგერის გამოყენება სამეტყველო მასალად. ცნობილია მარქს — ენგელსის შემდეგი აზრი:

"... (მატერია) გ ვ ე ვ ლ ი ნ ე ბ ა აქ (იგულისხმება: ენაში) ჰ ა ე რ ი ს მ ო ძ რ ა ვ ფ ე ნ ა თ ა ს ა ხ ი თ , ბ გ ე რ ი ს ს ა ხ ი თ , — ე რ თ ი ს ი ტ ყ ვ ი თ , მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ი ს ს ა ხ ი თ ". არათუ გრამატიკული ფორმა, რომლითაც ენები ერთმანეთისაგან ძლიერაა განსხვავებული (ზოგ ენას არც კი აქვს იგი!), არამედ თვით სიტყვის მნიშვნელობაც არ შეიძლება ჩაითვალოს იმდენად სპეციფიკურ მოვლენად ბგერითი მეტყველებისათვის, როგორც სამეტყველო ბგერა.

"... (პირველყოფილი ადამიანები) ლაყბობდნენ მხიარულად და დაუდევრად (id den Tag hinein) და ბევრს არ ფიქრობდნენ თითოეული სიტყვის ზუსტ მნიშვნელობაზე", — ამბობს დანიის გამოჩენილი ენათმეცნიერი ეესპერსენ.

მაშასადამე, წარმოთქმა-მეტყველების უძველესი საფეხურისათვის არაა აუცილებელი არათუ გრამატიკული ფორმა, არამედ მნიშვნელობაც კი. ამიტომ მეტყველების განვითარების პირველი ჩანასახებისათვის ჩვენ ვხმარობთ ტერმინს "წარმოთქმა-მეტყველება", რითაც გვინდა ვთქვათ, რომ გარკვეულ სტადიაში წარმოთქმა იგივე მეტყველებაა (იხ. ქვემოთ დეიქტიკურისა და სიგნიფიკაციური ფონოქაიიბის შესახებ).

ხმოვნისა და თანხმოვან განვითარების შორეულ წარენამოშლილობის ზოგიერთი ადამიანის ბგერითი მეტყველება ... .. წარმოთქმა-მეტყველების", ჩანასახისთანავე.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Немцкая идеология, 1935.

ცნობილია, რომ ადამიანში განსხვავებულია, დაზიანების შესაძლებლობის თვალსაზრისით, მის მიერ ფილოგენეზისურად ადრე თუ გვიან შენაძენი. თუ ამ მხრივ შევხედავთ ხმოვანსა და თანხმოვანს, აღმოჩნდება, რომ ისინი სხვადასხვა ხმოვანობის არიან ადამიანის წარმოთქმა-მეტყველების ისტორიაში; მრავალგვარი ენამოშლილობის დროს ზიანდება ჩვეულებრივ თანხმოვნები, ხოლო ხმოვნები — არა, ან ძლიერ იშვიათად. ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საბუთთაგანია ხმოვნების პირველადობის სასარგებლოდ — სწორედ იმავე საფუძველით, რა საფუძველითაც წინაენის თანხმოვნების უფრო ადვილად დაზიანება იმით იხსნება, რომ ისინი უფრო გვიანდელი წარმოშობისანი არიან, ვიდრე უკანაენის თანხმოვნები; აგრეთვე ნაპრალოვნები ფილოგენეზისურად უფრო გვიანდელი წარმონაქმია, ვიდრე ხშულები: პირველნი უფრო ადვილად ზიანდებიან, ვიდრე მეორენი.

შესაძლებელია მოვიყვანოთ სხვა მოსაზრებანიც, რომელნიც ამ პირველ, ფრიად მნიშვნელოვან, მოსაზრებას ადასტურებენ.

როგორც ცნობილია, წარმოთქმა-მეტყველების განვითარების პირველი ჩანასახები იგულისხმება სიმღერასთან სინკრეტულად შერწყმული, ამასთანავე მეტად ემოციური, ვიდრე მეტყველების, როგორც ასეთის, ლიფერენციურების შემდეგ გვიანდელ სტადიებში. როგორც ერთი (სიმღერასთან კავშირი), ისე მეორე (ემოციურობა) ლაპარაკობს წარმოთქმის იმდროინდელი ხმოვნურობის სასარგებლოდ, რადგანაც ორივესათვის უფრო შესაფერია ხმოვანი, ვიდრე თანხმოვანი.

ბგერითი მეტყველების უეჭველი კავშირის გამო სხეულმოდრაობითს მეტყველებასთან, რაც აგრეთვე ცნობილია, წარმოთქმა-მეტყველებას უნდა ჰქონოდა უმთავრესად დ ე ი ქ ტ ი კ უ რ ი (მითითებითი) დანიშნულება, რაც უფრო ადვილად შესასრულებელი იქნებოდა, მეტადრე დაშორებულ მანძილზე, ხმოვნით, ვიდრე თანხმოვნით.

იგულისხმება, რომ ამ საფეხურზე წარმოთქმა-მეტყველებას აქვს მხოლოდ დეიქტიკური და არა სიგნიფიკაციური ფუნქცია, რომელიც ვითარდება სხეულმოდრაობითი მეტყველების დასუსტების კვალობაზე. პრიმიტიულ ენათა პოლისემანტიზმი და ამორფულობა წარმოთქმა-მეტყველების დეიქტიკურობის დროინდელი ნაშთი უნდა იყოს, რამდენადაც მითითებას შეუძლია შეასრულოს, გარკვეულ სიტუაციაში, როგორც სემანტიკური, ისე გრამატიკული ფუნქცია.

ბიოლოგიური ბგერა, რომელიც ადამიანმა თავის ენობრივ შემოქმედებაში გამოიყენა ბგერითი მეტყველების მასალად და რომელიც ამ გზით სოციალური ღირებულებისად აქცია, თავისი გენეზისით ცხოველური ბგერაა, რომელიც მუშუმწოვრებს ხმოვნისებური აქვთ; მათი ბგერითი რეაქციები აფექტურ მდგომარეობათა გამოსახატავად უმთავრესად სწორედ ხმოვნურია: ზმუილი, ბლავილი, ღმუილი და მსგავსი ბგერები ხშიერია (ჩქაძნარევი) და არა უხმო ანუ მხოლოდ ჩქამიერი. მაგრამ იგი მოკლებულია არტიკულაციას და წარმოადგენს დაახლოებით იმ "პრიმიტიულ ხმოვანს", რომელსაც "არაარტიკულირებულ", სუსტ ხმოვანს (მაგ., გერმ. e სიტყვაში Gabe 'საჩუქარი' — აღინიშნება a ნიშ-

ნით) ეძახიან: ის წარმოადგენს თითქმის მხოლოდ ხმის გამოლებას საწარმოთქმო ორგანოების ინდიფერენტულ მდგომარეობაში. თუ მოვიგონებთ ხმოვნის ზემომოყვანილ განსაზღვრას ("ხმის გამოლება საწარმოთქმო ორგანოთა გარკვეულ მდგომარეობაში შეჩერებისას"), დავინახავთ, რომ საერთოდ ხმოვანს დღემდე დაცული აქვს თავისი პირვანდული ხასიათი; ცვლილება, რასაკვირველია, განუცდია ხმოვნებს, თავისი, ასე ვთქვათ, გასოციალურების გამო, სახელდობრ: ხმოვანთა წარმოთქმისას ორგანოთა მდგომარეობა აღარაა ინდიფერენტული, მომხდარა მათი საარტიკულაციო აქტივიზაცია, მაგრამ თანხმოვნისათვის დამახასიათებელი დიფერენცირებული არტიკულაცია ხმოვანს მაინც არა აქვს.

თუ ადამიანის განვითარების განხილულ საფეხურზე — გაადამიანების მიჯნაზე — "წარმოთქმა-მეტყველება" უმთავრესად ხმოვნურია, გაადამიანებულის მეტყველება უკვე თანხმოვნურია უმთავრესად. შეიძლება ითქვას, რომ ადამიანური მეტყველება იწყება დიფერენცირებული არტიკულაციით, რაც სწორედ თანხმოვნისთვისაა დამახასიათებელი (იხ. ზემოთ). თანხმოვანია, ზღვარს რომ დებს, ამ მხრივ, ცხოველსა და ადამიანს შორის, რამდენადაც არც ერთ ტუბუშწოვარს არა აქვს არტიკულირებული წარმოთქმა, არა აქვს თანხმოვანი.

მეტყველების სიგნიფიკაციური ფუნქცია ამ სტადიის მონაპოვარი უნდა იყოს, რამდენადაც დეიქტიკური მიხედვისათვის თანხმოვნები ნაკლებ გამოსადევნი არიან: მითითება სუსტდება სხეულმომძრაობითი მეტყველების დასუსტებასთან ერთად; ძლიერდება მეტყველების სიგნიფიკაციური ფუნქცია.

ამგვარად, ბიოლოგიურად პირველადია ხმოვანი, ხოლო სოციალურად — თანხმოვანი. ამით აიხსნება, კერძოდ, ხმოვანთა მეტი გამძლეობა ენამოშლილობის შემთხვევებში. თანხმოვანთა პირველადობის შესახებ სხვა კონტექსტში და სხვა საბუთიანობით დასვა საკითხი ა. ვ. დენსიციკაიამ.¹

ამ ბოლო ხანებში გამოსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხების შესახებ ვპოულობთ პოლანდიელი ბიოლოგისტ-ენათმეცნიერის ვან გინეკენის² და ვენელი ლოგოპედის ფროშელის³ მოსაზრებებს. გინეკენის აზრით, კაცობრობის განვითარების ისტორიაში „ხმოვნებს მეტი მნიშვნელობა აქვთ ახალ ენებში, ხოლო თანხმოვნებს — ძველ ენებში“ და „პირველი სამეტყველო ბგერები ე. წ. წლაპუნა თანხმოვნები უნდა ყოფილიყვნენო“, — ასეთ უძველეს თანხმოვანთა გადმონათბებს გინეკენი პოულობს კავკასიურ ენებში ლატერატების სახით;

¹ A. B. Десницкая, 'Чередование гласных в германских языках, 1937

² J. van Ginneken. Contribution a la grammaire comparée de langues du Caucase, 1938. გვ. 3 და შებდ.

³ E. Froschels, Medizinische Beiträge zu einer Theorie der Entstehung der Sprechbewegungen (der artikulierte Sprache). Archives Néerlandaises de phonétique expérimentale, 1939. XV, გვ. 81-91.

კერძოდ, ქართველურ ენებში გვაქვს, მისი აზრით, ძველი ლატერატების მხოლოდ სუროგატები.

გინეკენს მხედველობაში აქვს მხოლოდ, ჩვენი ტერმინოლოგიით, მეტყველების განვითარების მეორე, თანხმონური საფეხური (მეორე მისი დებულების შესახებ ჩვენი აზრი იხ, ქვემოთ, გვ. 414. შენ. 1).

რაც შეეხება ქროეშელსს, მისი აზრით, სამეტყველო ბგერის წარმოშობა დაკავშირებულია ჭამის პროცესთან. მისი ლოგოპედიური დაკვირვებით, წარმოსახვითი ჭამა სპობს მეტყველების ზოგიერთ მოშლილობას, მაგ., ენაბლობას (ლოგონევროზს). ჩვენმა ლოგოპედიურმა პრაქტიკამ არ გაამართლა მისი მეთოდი ლოგონევროზის მკურნალობაში. ნაკლები მნიშვნელობა აქვს ქროეშელსის „თეორიას“ ენათმეცნიერებაში.

დიალექტთა შერევის ორი ნიშანი¹

ცნობილია ქართული ენის ორ დიდ დიალექტალურ ჯგუფად დაყოფა: ერთი შეიცავს აღმოსავლურ დიალექტებს, მეორე — დასავლურებს. ასეთი დაყოფის ერთ-ერთ მთავარ საკლასიფიკაციო ნიშნულობად ითვლება, როგორც აგრეთვე ცნობილია, ფუძის *ე* და *ი* ხმოვნების მასიმილირებული ძალა პრევერბთა ხმოვნების მიმართ დასავლურ დიალექტიკაში — განსხვავებით აღმოსავლურებისაგან, სადაც ამ ხმოვნებს ასეთი ძალა არა აქვთ.

მაგ.: საერთო ქართული (=სალიტერატ.) წ ა ვ ა — აღმ. წ ა ვ ი ღ ა , დასავლ. წ ე ვ ი ღ ა (ნაწილობრივი ასიმილაცია); აღმ. წ ა ვ ე დ ი , დასავლ. წ ე ვ ე დ ი (სრული ასიმილაცია); საერთო ქართ. მ ო ვ ა — აღმ. მ ო ვ ი ღ ა , დასავლ. მევიდა (ნაწილობრივი ასიმილაცია); აღმ. მ ო ვ ე დ ი , დასავლ. მ ე ვ ე დ ი (სრული ასიმილაცია).

ამ ნიმუშებიდან ჩანს, რომ საერთო ქართული (იგივე სალიტერატურო) წა და მო პრევერბები უცვლელად ინარჩუნებენ ა და ო ხმოვნებს (წავიდა, წავედი; მოვიდა, მოვედი) აღმოსავლურში, ხოლო დასავლურში ვერ ინარჩუნებენ, რადგანაც მათ ხმოვნებს იასიმილირებენ (იმსგავსებენ) მომდევნო მარცვლის *ი* და *ე* ხმოვნები (წვევიდა, წვევიდი; მევიდა, მევედი).

ი და *ე* ხმოვნების მასიმილირებული ძალა დასავლურ დიალექტებში ამკარაა; აგრეთვე ცხადია, რომ ეს ხმოვნები მოქმედებენ პრევერბების როგორც ა-ზე, ისე ო-ზე (გაიგო—გეიგო, დაეცა—დეცა, მოიგო—მეიგო, მოეგო—მეეგო); აღმოსავლურ დიალექტებში *ი* და *ე* ხმოვნები არ მოქმედებენ არც ა-ზე და არც ო-ზე. ამდენად ერთგვარი კანონზომიერი პარალელიზმი გვაქვს ამ მოვლენაში. თუ მაგ., ვიცით, რომ ამა თუ იმ დიალექტში იხმარება დ ა ე ც ა , იქ მოსალოდნელია მხოლოდ მ ო ე ც ა (და არა მეეცა); ხოლო, თუ ვიცით, რომ იხმარება დ ე ე ც ა , იქ მოსალოდნელია მ ე ე ც ა და ასე შემდეგ.

მაგრამ, სინამდვილეში, ზემო იმერეთის სოფელთა ერთ ჯგუფში, სახელდობრ, ლიხს გადაღმა, წიფიდან, დაახლოებით, მარელისამდე (მაგ., სოფლებში; წიფა, გუდათუმანი, ნეობიძრი, ჩილი, ზვარე, დეისი, ლოდათუმანი და სხვა.) ვხვდებით *ი* და *ე* ხმოვნების არაპარალელურ გავლენას პრევერბის ა და ო ხმოვნებზე: მაშინ როდესაც *ი* და *ე* იასიმილირებენ ა-ს, მათ ძალა არა აქვთ ო-ზე: გვეიდა, გედევიდა, ჩევეწორე, ჩევედი, გეციემა, გევიგე, დეიეცენ, ჩევიტანეთ, წვევიდა, გევისტუმრე, დემემართა (ყველა ამ შემთხვევაში გვაქვს პრევერბები გა-, ჩა-, და-, გადა-, წა- > გე-, ჩე-, დე-, წე-, გედე-), მაგრამ: მოვიტანე,

¹ დაიბეჭდა საქ. მეცნ. აკადემიის „მოამბეში“, ტ. VII, № 9-10, 1946, გვ. 633-636, სათაურით „დიალექტთა შერევის საკითხისათვის“. აქ იბეჭდება თითქმის უცვლელად.

მოვიდა, მოიკითხეს, მოვიდნენ (მუ-პრევერბი); მაშასადამე, იცვალა პრევერბის ა მომდევნო ი-სა და ე-ს გავლენით, მაგრამ იგივე *ი* და *ე* უძლურნი აღმოჩნდნენ ო-ს მიმართ.

ფიზიოლოგიური დასაბუთება იმისა, თუ „რატომ გადაურჩა ო ასიმილაციურ გავლენას, ხოლო ა-ვერა, შეიძლება შემდეგნაირად:

ო-ს აქვს სპეციფიკური არტიკულაცია – ლაბიალური, რითაც იგი უპირისპირდება ო-სა და ე-ს; ტუჩების მიხედვით ო მომრგვალებულია, ხოლო *ი* და *ე* – განივი. დაპირისპირებული ხმოვნები ერთმანეთზე: გავლენას, ბუნებრივია, ისე ადვილად ვერ მოახდენენ.

პირიქით: ა განივ ხმოვანთა რიგისაა (ე. ი. ა ე ო-ს რიგშია); ამიტომ *ე* და *ი* არ უპირისპირდებიან ა-ს ამ მხრივ და ამის გამო ადვილად მოქმედებენ მასზე.

მეტიც შეიძლება ითქვას: *ი* და *ე* წინა არტიკულაციის ხმოვნებია, ხოლო ო-ს უკანა არტიკულაციისა; ამდენად *ი* და *ე* ამ მხრივაც უპირისპირდებიან ო-ს, რაც შეეხება ქართულ ა-ს, იგი არ ჩაითვლება სავსებით უკანა არტიკულაციის ხმოვნად, რადგანაც მისთვის ენა მხოლოდ ცოტაოდნად გადაიწევა უკან²; ამდენად იგი უფრო ნეიტრალურ ხმოვნად ჩაითვლება ამ მხრივ და ამიტომ ისე მკვეთრად ვერ უპირისპირდება ო-სა და ე-ს, როგორც ო.

მაშასადამე: ერთი მხრით, *ი* და *ე* ორმაგად უპირისპირდება ო-ს; 1) როგორც წინა არტიკულაციისა – უკანისას და 2) როგორც მოუმრგვალებელი-მომრგვალებულს; ორივე დაპირისპირება მკვეთრადაა გამოხატული.

მეორე მხრით, იგივე *ი* და *ე* მხოლოდ ცალმაგად უპირისპირდება ა-ს, როგორც წინა – უკანას, და ამიტომ დაპირისპირება სუსტადაა გამოხატული.

გავლენას რომ ექნეს ადგილი, ამისათვის პირველ შემთხვევაში საჭიროა დაიძლიოს ორი მკვეთრი დაპირისპირება, ხოლო მეორე შემთხვევაში – მხოლოდ ერთი, და ისიც სუსტი დაპირისპირება. აქედან გასაგებია, თუ რატომ დაემორჩილა გავლენას ასე ადვილად ა, მაგრამ არ დაემორჩილა ა მ გ ა რ ე მ ო შ ი ჯ ე რ ჯ ე რ ო ბ ი თ ო .

ჩვენ განზრახ გავხაზეთ ა მ გ ა რ ე მ ო შ ი (იგულისხმება ზემოთ დასახელებული ტერიტორია) და ჯ ე რ ჯ ე რ ო ბ ი თ , რადგანაც საერთოდ დასავლურ დიალექტებში ო-ც უკვე ჩაბმულია ო-სა და ე-ს მანსიმბირებული გავლენის სფეროში (იხ. ზემოთ).

მაგრამ მხოლოდ ფონეტიკური პროცესის (აქ ო-სა და ე-ს მანსიმბირებული გავლენა ა-ზე და უმისობა ო-ზე) ფიზიოლოგიური დასაბუთება ვერ გეარკვევს, თუ რატომაა ასეთი განსხვავება ამ რამდენიმე სოფლის თქმასა და დანარჩენ დასავლურ დიალექტებს შორის, ე. ი. თუ რატომაა, საერთოდ, დასავლ. დიალექტებში

¹ გ. ა ხ ვ ე ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, თბილისი, 1938, გვ. 136.

² იქვე, გვ. 158, და ს. ჟ დ ე ნ ტ ი, ქართული ეოკალიზმი, საქ. მეცნ. აკადემიის „მომაბე“ ტ. VIII, № 4, 1947.

მევიდა, მევედი, ხოლო ამ გარემოში — მოვიდა, მოვედი (წევიდა-სადაწევიდი-ს გვერდით).

ეჭვს გარეშე, რომ აქ საქმე გვაქვს დიალექტთა შერევის ერთ ფონეტიკურ ნიმუშთან: ხსენებული სოფლები მდებარეობენ ქართლურისა და ზემო იმერულის მიჯნაზე.

უეჭველია აგრეთვე, რომ ამ შერეული დიალექტის სახით ჩვენ გვაქვს გაიმერულებული ქართლური დიალექტი, და არა პირიქით — გაქართლურებული იმერული დიალექტი. ეს უკანასკნელი უნდა გამოირიცხოს შემდეგი უბრალო მოსაზრებით: იმერული *მეი* (< *მოი* —) რომ გაქართლულდებულიყო, უნდა გვეკონოდა *მოი* და მასთან ერთად *წაი*, რადგანაც აქ არც ასიმილაციას ექნებოდა ადგილი და არც სხვა რაიმე ფონეტიკურ კანონზომიერ ცვლილებას: აქ გვექნებოდა ქართულში დაცული ისტორიულად და ეტიმოლოგიურად სწორი პრეკერბის განზოგადება, ფონეტიკურ გარემოცვაზე დამოუკიდებლად.

თავისთავად ცხადია, რომ ასეთი დასკვნა გულისხმობს ფუძის ხმოვანთა პრეკერბის ხმოვნებზე მასიმილირებული გავლენის შედარებით ადრინდელობას. როგორც ჩანს, ეს რეგრესული ასიმილაციური მოვლენა, რომელიც დასავლეთ იმერეთიდან უნდა მომდინარეობდეს, ჩამდგარი ფონეტიკური ფაქტია იმერეთში, შესაძლოა, უკვე XVI საუკუნეზე ადრე; ჩვენს ნარეკ დიალექტში მან მოაღწია გვიან — ალბათ, არა უადრეს -XVIII საუკუნისა¹.

ჩვენ მოსაზრებათა საბუთად გამოვგება, ნაწილობრივ მაინც, ვახუშტის ცნობა²;

„ხოლო კვალად სურამის დასავლეთ, ლიხის მთის საშუალსა შინა, არს დაბა ფონა. ამ ფონას გასდის ჩხერიმელის მდინარე და მდის დასავლეთ-სამკრეთ შუა მებოძირის ზეითამდე. მას ქვეით დაბის ქვაბამდე არს ქართლისა (ვახაზულა ჩემ მიერ — გ. ა.)... არს ვერტყვილამდე ქართლისა, და უწოდებენ ვერტყვილიდამ ნადაბურამდე კეფინის — კეესა. და მას ზეით არს ულუმბის მონასტრისა, არამედ აწ მიხმული აქუს იმერთაგან... ხოლო ვერტყვილას და ამამუკეთს შუა არს მცირე მთა, მისრული კოლბეურის მთამდე, და ესე არს საზღვარი ქართლიმერთა აწინდელი...“ (გვ. 82). „...ჩხერს ზეით არს გზა ქართლს მიმავალი, მოსაკიდელი სივიწროვისათვის წოდებული, ვახანამდის... ვახანს არს ციხე კარგი. ამ ციხის პირისპირ დაბა ქვაბი. ამას ზეით მებოძირი, რომლის ზემოთ დავსწერეთ ქართლზედ, მთას იქითად“ (გვ. 155).

მართალია, ვახუშტის ცნობაში ლაპარაკია უმთავრესად პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ საზღვრებზე, მაგრამ მაინც შეგვიძლია

¹ დიალექტთა შერევის პროცესი ჯერაც არაა დამთავრებული ამ თქმაში: იმის მიხედვით, თუ რა ზომის იქნება წიგნური ენის გავლენა მასზე, იგი საეხებით გაქართლურდება ან გაიმერულდება, კერძოდ, ჩვენ მიერ აღნიშნული მოვლენის მხრივ.

² ვახუშტში, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია). თბ., 1941. გვ. 82-155.

ვიგულისხმობთ ირიბი მითითება ენობრივ (დიალექტალურ) ურთიერთობაზე; ამ მხრივ მეტადრე საყურადღებოდ მიგვაჩნია „აწ მიხმული აქუს იმერთაგან“; მამასადამე, ადრინდელი სამფლობელო ქართლისა.

ჩვენი შერეული დიალექტის საზღვრებზე, კერძოდ, მიუთითებს ჩემი ერთ-ერთი მთქმელის (გაბო თიკინაშვილის, ნწ წლისა) შემდეგი ცნობა: ვახანს იქეთ ქართლელებს გვეძახიან და ქოჩორას (ლიხს) იქეთ იმერლებსო (საუბარი გვქონდა სოფ. ზვარეში, შერეული დიალექტის, დაახლოებით, ცენტრში).

დიალექტთა შერევის მეორე (არაფონეტიკურ) ნიმუშად, ვფიქრობ, გამოდგება — უმანით დაბოლოებული სოფლის სახელები, რომლებიც გავრცელებულია, სხვათა შორის, ჩვენი ნარევი დიალექტის ტერიტორიაზე:

გ უ დ ა თ უ მ ა ნ ი (რუკაზე: გუდათუბანი), ღ ო ღ ა თ უ - მ ა ნ ი (რუკაზე შეცდომით: გოგათუბანი), გ ო ლ ა თ უ მ ა ნ ი (რუკაზე: გოლათუბანი), ბეჟათუმანი (რუკაზე: ბეჟათუბანი) და სხვა.

— უმანი ეს იგივე უბანია რომელიც ხმარებაშია ქართლ-კახეთში, მაგრამ იმერთში თითქმის აღარ იხმარება, თუ არ წიგნურში ან წიგნურიდან გავრცელებულ სოფლის სახელწოდებებში (მაგ., ვაზისუბანი, გვერდისუბანი და სხვა).

სოფლის სახელწოდებას ხშირად საფუძვლად უძევს იქ მცხოვრები გვარეულობის სახელწოდება, მეორე მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი გაფორმებული, მაგ., გუდათუმანში ცხოვრობენ გ უ დ ა ძ ე ე ბ ი , ღოლათუმანში—ღონღაძეები და ა. შ.

ცხადია, რომ, როდესაც, მაგ., სოფლის სახელწოდებას „გუდათუბანი“ ითვისებდა იმერულ დიალექტზე მოსაუბრე, რომლის ლექსიკონში „უბანი“ არ იყო, მაგრამ „თუმანი“ აქტიურ მარაგს წარმოადგენდა, ასეთი მოსაუბრე სიტყვას „გუდათუბანი“ და სხვას მეტაანალიზით ასე გადაანაწილებდა: გ უ დ ა - თ უ მ ა ნ ი , ღ ო ღ ა - თ უ მ ა ნ ი ; გ ო ლ ა - თ უ მ ა ნ ი და ასე შემდეგ.

იმის საბუთად, რომ მოსაუბრის მიერ მივიწყებულია ამ სიტყვათა კავშირი არა მხოლოდ სიტყვასთან „უბანი“, არამედ გვარეულობასთანაც, გამოდგება თუნდაც, ღოლათ-უმანი, სადაც ცხოვრობენ ღონღაძეები (და არა ღოლაძეები).

ქართლ-კახეთში, სადაც უ ბ ა ნ ი ცოცხალი სიტყვაა, ასეთი მეტაანალიზი არ მოხდება, თუნდაც მას მრავლობითის თ უ ძ ლ ო დ ე ს წ ი ნ , მაგ: ბ ე რ თ უ ბ ა ნ ი , უ რ ი ა თ უ ბ ა ნ ი (კახეთში), ფ უ ხ ა ა ნ თ უ ბ ა ნ ი , ჭ ე ჭ ე ლ ა ა ნ თ უ ბ ა ნ ი , ყ ი ფ ი ა - ა ნ თ უ ბ ა ნ ი და მრავალი სხვა.

სიტყვის (აქ: უბანი) მნიშვნელობის დაკარგვის ნიადაგზე მომხდარი მეტაანალიზური გადაანაწილების შედეგია, ალბათ, აბასთუმანი: აბაზთ (აბაზაძეთა) უბანი > აბასთუმანი.

როგორც ჩანს, ისტორიული მონაცემებიც არ ეწინააღმდეგება ასეთ გაგებას (მხედველობაში გვაქვს აკად. ნ. ა. ბერძენიშვილთან პირადი საუბარი ამ საკითხზე და აგრეთვე პროფ. ე. კ. ხარაძის ცნობა აბასთუისა და აბას-ოღლის გვარების მყოფობის შესახებ დღეს აბასთუმნის ახლო-მახლო).

აფხაზურის თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია¹

როგორც ცნობილია, აფხაზური ენა ძლიერ მდიდარია თანხმოვანი ბგერებით. მაგრამ მას აკლია ბევრი ისეთი თანხმოვანი, რომელიც აქვს ზოგიერთ კავკასიურ ენას; არა აქვს მას, მაგალითად, ლატერატები (სპეციფიკური კავკასიური ლატერატები), რაცა აქვთ ხუნძურსა და ადიღურ ენებს; არა აქვს მას აგრეთვე, ϕ -ს გარდა, სხვა აბრუპტივული (ყელსშული) სპირანტები ადიღურისა.

ქართველურ ენებთან, რომელნიც აფხაზურზე უფრო მარტივი კონსონანტაზმის შქონენი არიან, აფხაზურს საერთო აქვს თანხმოვანთა ე. წ. „საშუალი“ რიგის შემდეგი თანხმოვნები: ბ-ფ-პ, დ-თ-ტ, ძ-ც-წ, გ-ქ-კ; ვ, ზ-ს, ლ-ხ, კ.

საერთო აქვს ქართულთან აგრეთვე: რ-ლ-მ-ნ².

ქვემოთ წარმოდგენილია აფხაზური ენის თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია, რომელსაც საფუძვლად დაედო-გარდა ქართულში მოქმედ თანხმოვანთდაპირისპირებისა: — კიდევ თანხმოვანთა ნიშნეულობის ორი ურთიერთდაპირისპირება: 1) ლ ა ბ ი ა ლ ი - ზ ე ბ უ ლ ნ ი — არალაბიალიზებული, 2) „მაგარნი“ — „რბილნი“ — „საშუალნი“.

კლასიფიკაციაში შევიდა აფხაზურის ორი მთავარი დიალექტის (აბჟურისა და ბზიფურის) თანხმოვნები.

„მაგარნი“, „რბილნი“ და „საშუალნი“ თანაშეფარდებული თანხმოვნებია. „მაგართა“ ნიშანია (ფ) შიშინათათვის ასოს გვერდით მარჯვნივ (ჟა-შა; ჯა-ჩა-ჭა, ჰა), ხოლო უკანანისმიერ სპირანტათათვის (ბზიფურში) — ასოს ქვეშ (ხე ზ; „რბილთა“ ნიშანია ო ასოს ზედატანთან მარჯვნივ (ყ-შ, შო-ჟო; ჯ-ჩ-ჭ; გ-ქ-კ; ღ-ხ; ყ), ხოლო შიშინასებრი სპირანტებისათვის (ბზიფურში) (1) ო ასოს ზედატანთან მარჯვნივ (ზ¹-ს¹, ზ¹ო-ს¹ო; ძ¹-ც¹-წ¹)³. „საშუალნი“ წარმოდგენილია ქართული უდიაკრიტიკულნიშნაკო ასოებით.

¹ დაიბეჭდა სსრკ მეცნ. აკადემიის საქ. ფილიალის „მოამბეში“, ტ. 1, №, 1940, გვ. 88-92, სათაურით, „Звуковые возможности кавказских языков. 1. Принципы классификации согласных афхазского языка“. აქ იბეჭდება გადამუშავებული სახით; შეტანილია შესწორებები ფილ. მეცნ. დოქტ. ქ. ბ. ლოშთათიძის შრომათა მიხედვით და პირადად მასთან მოთათბირების შედეგად, რითაც ძლიერ დავალებული ვარ მისგან.

² ქართულის „საშუალი“ ჯ-ჩ-ჭ და ჟ-შ აფხაზურს არა აქვს.

³ ბზიფური დიალექტის „მაგართა“ (ხე. ზ) და „რბილთა“ (ზ¹-ს¹, ზ¹ო-ს¹ო; ძ¹-ც¹-წ¹) დიაკრიტიკული ნიშნაკები განსხვავებულია საკუთრივ აფხაზურის იმავე

აღსანიშნავია „მაგართა“ წარმოთქმისას საარტიკულაციო ორგანოთა ძლიერი დაჭიმულობა.

აფხაზურის „საშუალ“ თანხმოვნებად ჩვენ ვთვლით იმ თანხმოვნებს, რომელნიც ძირითადად არ განსხვავდებიან შესატყვის ქართულ თანხმოვანთაგან (ესენია: ბ-ფ-პ, დ-თ-ტ, ძ-ც-წ, გ-ქ-კ, ყ; ვ, ზ-ს, ლ-ხ) ან განსხვავდებიან მათგან მხოლოდ ლაბიალიზაციით (ესენია: დ-თ-ტ^ი, ძ-ც-წ^ი, გ-ქ-კ^ი; ყ^ი; ლ-ხ^ი); „საშუალ“ თანხმოვნებად ჩვენ ვთვლით აგრეთვე აფხაზურის კბილბაგისმიერ აბრუპტივ სპირანტ ფ-ს¹ და ფ-ს; აგრეთვე ფარინგალურ ლაბიალიზებულ სპირანტებს უ-სა და ჰი-ს; რადგანაც ესენი არ უპირისპირდებიან სხვა თანხმოვნებს თავისი „სიმაგრით“.

თანხმოვანთა ლაბიალიზაციის ნიშანია σ - ასოს გვერდით მარჯვნივ: დ-თ-ტ^ი, ძ-ც-წ-გ-ქ-კ^ი; ყ^ი; ზ¹ -ს¹ σ , უ-შ¹ σ ლ-ხ^ი, ჰ^ი, უ-ჰ^ი. უ-ჰ^ი წარმოადგენენ ე. წ. „შეკუმშულხახისეულ“ სპირანტებს და ლაბიალიზაციის გამოკლებით, ისინი ფიზიოლოგიურად და აკუსტიკური შთაბეჭდილებით ძლიერ უახლოვდებიან არაბულ ო-ღ-ს.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ აფხაზურში ლაბიალიზაცია თვისობრივ განსხვავებული აქვს სხვადასხვა ადგილას წარმოებულ თანხმოვნებს: ჩვეულებრივი ლაბიალიზაცია აქვთ უკანაენისმიერ თანხმოვნებს (გ-ქ-კ^ი; ლ-ხ^ი, ჰ^ი) და ფარინგალებს (ყ^ი, უ-ჰ^ი); უფრო ვიწრო და ენერგიული ლაბიალიზაცია აქვთ წინაენისმიერ აფრიკატებს (ძ-ც-წ^ი), „რბილ“ შიშინასებრ სპირანტებსა (ზ¹ -ს¹ σ) და ნუნისმიერ „რბილ“ სპირანტებს (უ¹ -შ¹). ამიტომ ამ სპირანტების წარმოთქმისას ძლიერად გამოძინარე ჰაერნაკადი ეკვეთება ქვედა ტუჩის კიდე, რის გამოც ისინი ტოვებენ შიშინისებრი სტვენის შთაბეჭდილებას.

რაც შეეხება წინაენისმიერ მარტივ თანხმოვნებს, მათი ლაბიალიზაცია რეალიზდება ტუჩის ვიბრაციის სახით; ამიტომ ისინი წარმოადგენენ ლაბიოვიბრანტიზებულ დ-თ-ტ-ს (დ-თ-ტ^ი).

აფხაზურში მყოფობს სულ ორ თანხმოვანი ფონემას; მათ შორის ცხრა გამოყენებულია მხოლოდ ბზიფურ დიალექტში (ამ ცხრა თანხმოვნის დიაკრიტიკულნიშნინი ასო მოთავსებულია პატარა-პატარა კვადრატებში).

„მაგართა“ და „რბილთა“ ნიშნაკებისაგან იმის გამო, რომ ბზიფურის „სილბო-სიმაგრე“ თავისებურია-საკუთრივ აფხაზურის „სილბო-სიმაგრისაგან“ განსხვავებით.

საკუთარი ბზიფური თანხმოვნები მოთავსებულია კვადრატებში.

¹ რომელიც გვხვდება აფხაზურის ერთადერთ სიტყვაში: აჰა 'წერილი' - ლიტერატურული აჰა).

ენისძირისმიერთა (ხახისეულთა ანუ ფარინგალურთა) სიმრავლემ აფხაზურში მოითხოვა თანხმოვანთა დაყოფა „პირისეულებად“ და „პირსიქითეულებად“: ამ უკანასკნელ დანაყოფში მოხვდა, ენისძირის-მიერთა (ყ, ყი, ყ'; უ⁰-ჰი) გარდა, აგრეთვე ზორხისმიერიც (ჰა).

წარმოების რაგვარობის მიხედვით კლასიფიკაციაში გახაზულია იმ დანაყოფებისა და რიგების სახელწოდებანი, რომლებითაც აფხაზური განსხვავდება ქართულისაგან, სახელდობრ: ა რ ა ლ ა ბ ი ა ლ - ი ზ ე ბ უ ლ ნ ი - ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ნ ი , რ ბ ი - ლ ნ ი - მ ა გ ა რ ნ ი ; აგრეთვე ს ა შ უ ა ლ ი - ფ-ს მიმართ.

A. წ ა რ მ ო ე ბ ი ს ა დ გ ი ლ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ :

I. პირისეულნი:

1. ბაგისმიერი::

ა. წყვილბაგისმიერნი: ბ - ფ - ჰ, მ

ბ. კბილბაგისმიერნი: ვ - ფ - ჭ -

2. ენისმიერნი:

ა. წინაენისმიერნი: დ - თ - ტ, ნ, ლ

ღი - თი - ტ⁰ -

ძ - ც - წ, ზ - ს

ძი - ცი - წი, ზ¹ი - ს¹ი

ძ¹ - ც¹ - წ¹, ზ¹ - ს¹

ბ. ენანუნისმიერნი: ჯ⁰ - ჩ⁰ - ჭ⁰, ჟ⁰, - შ⁰, რ

ჯ¹ - ჩ¹ - ჭ¹, ჟ¹ - შ¹ -

ჟ² - შ² -

გ. უკანაენისმიერნი: გ - ქ - კ, ლ - ხ, ხ

გ⁰ - ქ⁰ - კ⁰, ლ⁰ - ხ⁰, ხ⁰

გ¹ - ქ¹ - კ¹, ლ¹ - ხ¹ -

II პირსიქითეულნი:

1 ენისძირისმიერნი (ხახისეულნი ანუ ფარინგალურნი): ყ, ყი, ყ'; უ⁰-ჰი

2. ზორხისმიერი:

----- ჰ⁰

B. წ ა რ მ ო ე ბ ი ს რ ა გ ვ ა რ ო ბ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ :

I. ჩქამიერნი:

1. ხშულნი:

ა. მჟღერნი:

ა) საშუალნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: ბ-ღ-ძ-გ

ბ) ლაბიალიზებულინი: -ღ-ძ-გ⁰

ბ) რბილნი: d-ჯ'-გ'

გ) მაგარი: -ჯ⁰-

ბ. ფშინვიერი:

ა) საშუალნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: ფ-თ-ც-ქ

ბ) ლაბიალიზებულინი: თ⁰-ც⁰-ქ⁰

ბ) რბილნი: t-ჩ'-ქ'

გ) მაგარი: -ჩ⁰-

გ. აბრუპტივები:

ა) საშუალნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: პ-ტ-წ-კ, ყ

ბ) ლაბიალიზებულინი: -ტ⁰-წ⁰-კ⁰, ყ⁰

ბ) რბილნი: p-ჭ'-ქ', ყ'

გ) მაგარი: -ჭ⁰-

2. არაზშულნი:

ა. მჟღერნი:

ა) საშუალნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: ვ-ზ-ღ-

ბ) ლაბიალიზებულინი: --ღ⁰-ჟ⁰

ბ) რბილნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: v-ჟ'-ღ'

ბ) ლაბიალიზებულინი: v⁰-ჟ⁰'-

გ) მაგარი: -ჟ⁰-

ბ. ფშინვიერი:

ა) საშუალნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: ძ-ს-ხ--

ბ) ლაბიალიზებულინი: --ხ⁰-პ⁰

ბ) რბილნი:

ა) არალაბიალიზებულინი: -s-შ'-ხ'

ბ) ლაბიალიზებულინი: -s⁰-შ⁰'

გ) მაგარი:

ა) არალაბიალიზებულინი: შ⁰-x-პ⁰

ბ) ლაბიალიზებულინი: --x⁰-

გ. აბრუპტივი:

ს ა შ უ ა ლ ი : ძ

II. არაჩქამიერნი (ანუ სონორულნი): რ-ლ-მ-ნ.

ლექსიკური ნიმუშები დალაგებულია სამ ჯგუფად: სამ ე უ ლ ე ბ ა დ , წ ყ ვ ი ლ ე უ ლ ე ბ ა დ და ც ა ლ ე უ ლ ე ბ ა დ .

აფხაზურის მეორე სამეული წარმოადგენს არა ხშულთა, არამედ სპირანტების რიგს (ე-ფ-ძ).

სამეულნი:

1. ბ-ფ-პ: აბრა, 'ბოსელი', ხფა, 'სამი', აპაჭა, 'ტკიპა'
2. ე-ფ-ძ: ავარა, 'გვერდი', აქარა, 'ჭამა', აქა 'წერილი'
3. დ-თ-ტ: დარა, 'ისინი', ათარა, 'მიცემი', ატგ, 'ჭოტი'.
4. ღ-თ-ტ: ადღ 'მინდორი', ათა 'თივა', ატარა 'ჯდომა'.
5. ბ-ც-წ: აბგ 'წყალი', აცხა 'თაფლი', აწლა 'ხე'
6. ძ-ც-წ: აძღ 'ვილაც', აცი 'ხარი', აწია 'ვაშლი'
7. ძ'-ც'-წ': (ბზიფ): აძ'რწყილი', აც'არა 'წასვლა', აწ'არა 'სწავლა'
8. ჯ'-ჩ'-ჭ': აჯ'ამ 'ჯამი', აჩ'ა 'პური', აქ'აჭ 'მოკლე'
9. ჯ-ჩ-ჭ: აჯგ ში 'ნიორი', აჩაბ 'ირემი' აჭაბ 'ახალი'
10. გ-ქ-კ: აგარა 'წაღება', აქაღთა 'სოფელი', აკგ. 'ერთი'
11. გ-ქ-კ: აგღ 'გული', აქაბ 'წვიმა', აკიტგ 'ქათამი'
12. გ'-ქ'-კ': აგ'ამა 'გემო', აქ'ალა 'კარავი', აქ'აფა 'ღუმა'
13. --- ყ: --- -- აყაზარა 'ყოფნა'
14. --- ყი: --- -- აყია 'სოხუმი'
15. --- ყ': --- -- აყ'აყა 'ბრტყელი'.

წყვილეულნი:

1. ზ-ს: ზეგ'გ 'ყველაფერი', ასგს 'სტუმარი'
2. ზ'-ს' (ბზიფ.): აზ'წ'არა 'შეკითხვა', ას'ღ 'თოვლი'
3. ზ'-ს'ი (ბზიფ.): აზ'ი 'ძრობა', ას'ი, 'წიფელი'
4. ჟ'-შ': აჟ 'ყურძენი', აშ'ა 'სისხლი'
5. ჟი'-ში': აჟი'რა 'დაბერება', აში' 'კარი, ყველი'
6. ჟი-ში: აჟი'რა 'ორმო'. აში'რა 'სიცხე'
7. ლ-ხ: ალბა 'გემი', ახგ 'ტყვია'

8. ღ-ზ: ჳღაღ 'ბაყაყი', აზთა 'სიცივე'
9. ღი-ზი: ჳღირა 'აღვირი', აზიჳჯა 'ზოჯა'
- 10.- ჳ (ბზიფ.): —აზგ. 'თავი'
11. - ჳდ (ბზიფ.): —აბაზდ 'კლდე, მთა'
- 12.- ჳბ აპბა 'მსხალი'
13. უბ-პი აუბნგ 'სახლი'. აპბა 'ღორი'

ცალეულნი:

1. რ: სარა 'მე'; 2. ლ: ჳწლა 'ზე'; 3. მ: ალღმ 'ლომი'; 4. ნ: ნან 'ბებია';

ფონეტიკა და ლოგოპედია

1. ფონეტიკისა და ლოგოპედიის საბანი

ფონეტიკის პრაქტიკულად გამოყენების ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი დარგია ლოგოპედია (ბერძ. *λόγος*; სიტყვა, მეტყველება, *παιδεία* აღზრდა, სწავლება).

„სრულიად განსაკუთრებულია ფონეტიკის მნიშვნელობა ლოგოპედიისა და სურდოპედაგოგიკისათვის: პირველი ასწორებს ენამოშლილობის სხვადასხვა ფორმებს (ენაჩლუნგობას, ენაბლუობას...)! მეორე — ყრუმუნჯებს უვითარებს ნორმალურ ბგერითს მეტყველებას... (იხ. ნაწ. I, გვ. 11).

¹ სიზუსტისათვის საჭიროა დამატოს ამას, რომ მართლაც, ლოგოპედიის როგორც პედაგოგიკის ერთი დარგთაგანის, დანიშნულებაა აღზარდოს სწორი წარმოთქმა, გაასწოროს ენამოშლილობა და აარიდოს ეს უკანასკნელი ბავშვებს ამეტყველების მცირე ასაკიდანვე. რაც შეეხება სურდოპედაგოგიკას (ლათ. *surdus* 'ყრუ'), როგორც აგრეთვე პედაგოგიკის ერთ-ერთ დარგს, მართალია. მისი ობიექტია მხოლოდ ყრუმუნჯი (ან დაყრუბული და სმენაკლული. მაგრამ იგი უფრო რთული და მრავალმხრივი მეცნიერებაა, ვიდრე ლოგოპედია, რადგანაც ყრუმუნჯის აღზრდა სპეციალური მეთოდებით მიმდინარებს მისი საბაგო ასაკიდან დაწყებული სრულწლოვანებამდე (და ხშირად შემდეგაც). მეტყველების შექმნა ყრუმუნჯის აღზრდის მხოლოდ ერთ-ერთი მხარეა — მართალია, მნიშვნელოვანი. ამ მხრივაც დიდი განსხვავებაა ამ ორ ურთიერთმიმდინარე მეცნიერებას — ლოგოპედიისა და სურდოპედაგოგიკას — შორის: ლოგოპედიის ობიექტს — ენამოშლილს — მეტყველება, როგორც აზრის გამოთქმის. ლაპარაკის უნარი, აქვს (ან ჰქონდა), საჭიროა მხოლოდ სწორად წარმოთქმის ჩანერგვა: სურდოპედაგოგიკის ობიექტს კი — ყრუმუნჯს — ბგერითი მეტყველება არა აქვს: არც იცის, თუ რა არის ბგერითი მეტყველება და. მით უფრო, სწორი წარმოთქმა. მიუხედავად ამ ორი მეცნიერების ამ მხრივ ერთმანეთისაგან განსხვავებისა, მათ მინც აქვთ საერთო მეთოდებიც ეს მეთოდებია წარმოთქმის დაყენების მეთოდები, რაც ეყრდნობა ფონეტიკას.

სურდოპედაგოგიკა, რომლის გამოჩენილი წარმომადგენელიცაა ჩვენში პროფ. თ. რაუ და მისი სკოლა, არსებითად განსხვავდება ბურჟუაზიული საგან — როგორც თავისი მიზანდასახულობით (გახადოს ყრუმუნჯი საბჭოური საზოგადოების სრულფასეულ წევრად), ისე სათანადო მეთოდებით.

სპეციალურ ტერმინთაგან ლოგოპედიაში, ზემოხსენებულს გარდა, უმთავრესია შემდეგი ტერმინები: ლოგოპედი (ანუ ლოგოთერაპეუტი) — ლოგოპედიის სპეციალისტი, ენამოშლილობის გამსწორებელი პედაგოგი. ლოგოპათია (ბერძ. *λόγος* 'მეტყველება', *πάθος* 'უბედობა, ტანჯვა') — ენამოშლილობა, ლოგოპათია — ენამოშლილი; დისლალია (ბერძ. *δυσ* — მწელად, *αλλια* 'ლაპარაკი') ან უენაჩლუნგობა (რუს. *кочерзнычье*) — ბგერათა შენაცვლება (მაგ. ს-ს ნაცვლად თ-ს წარმოთქმა: სამი>თამი, შ-ს ნაცვლად ხ-სი: შაგი>ხაგი; ც-ს ნაცვლად ს-სი ან თ-სი: ცომი-სომი ან თომი და სხვა.) ბგერის დამახინჯება (მაგ., ს-ს ნაცვლად ს' — რბილი ს: ს'ამი; ზ-ს ნაცვლად ზ' და ა. შ.) ან სიტყვაში ბგერის წარმოუთქმელობა: რომომ, თავი>თაი და სხვა.). დისლალიკი — ენაჩლუნგი. ენაბლუობა ანუ ენადაბმულობა (ლოგონევროზი, რუს. *заканние*) — სიტყვის კრუნჩხვითი დარღვევა.

ლოგოპედია მჭიდრო კავშირშია მთელ რიგ სამეცნიერო-დისციპლინებთან; მეტადრე იგი ეყრდნობა სამეტყველო და სასმენ ორგანოთა ანატომია-ფიზიოლოგიისა და პათოლოგიის მონაცემებს; დაკავშირებულია იგი საერთოდ ფსიქოლოგიასთან. ფსიქიატრიასა და და ნევროპათოლოგიასთან. ყველაზე მეტად კი — ფონეტიკასთან.

ეს ის სამეცნიერო დისციპლინებია, რომლებთანაც თვითონ ფონეტიკაა მჭიდრო კავშირში. აქედანაც ჩანს ლოგოპედიისა და ფონეტიკის ერთმანეთთან სიახლოვე. მათი ობიექტიც, საერთოდ, ერთი და იგივეა—აღამიანის სოციალურად დირექტული საწარმოთქმო მოქმედება, სამეტყველო ბგეროვნობა; მაგრამ თითოეული მათგანი-ფონეტიკა და ლოგოპედია-სწავლობს ამ ობიექტს სხვადასხვა თვალსაზრისითა და სხვადასხვა მიზნით.

ფონეტიკა (სახელდობრ, აღწერილობითი ფონეტიკა) სწავლობს აღამიანის იმ საწარმოთქმო მოქმედებას მთლიანად და მის იმ ელემენტებს (მაგ., ცალკეულ ბგერებს, მათს ერთმანეთთან შეერთებას, მახვილს და სხვ.), რომელნიც ამა თუ იმ კოლექტივში მიჩნეულია ნორმალურ საწარმოთქმო მოქმედებად და მის ნორმალურ ელემენტებად: მაგ., რუსულში ნორმალურად ითვლება ე. წ. რბილი დ (д') და რბილი ნ (н'): д'эн' (იწერება дэн); ქართულისათვის ეს არაა ნორმალური, რადგანაც ქართულ ენაზე მეტყველისათვის რბილი დ (დ') და რბილი ნ (ნ') არ ითვლება ნორმალურად. ქართულად მეტყველ ოჯახში რომ ბავშვმა ქართული სიტყვა იხმაროს რბილი დ ან ნ (მაგ., სიტყვა დენი წარმოთქვას დ'ენ'ი), მას უფროსები გაუსწორებენ. მაგრამ, თუ იგივე ბავშვი, რომელიც რუსულსაც სწავლობს, რუსულ სიტყვას (дэн წარმოთქვამს დენ, ამასაც გაუსწორებენ და ათქმევენებენ (დ'ენ'ი, ე. ი.) ისეთი ბგერებით, რომლებიც ქართულისათვის არანორმალურია, ხოლო რუსულისათვის — ნორმალური და ამიტომ სავალდებულო.

მეორე მხრით, რუსულად მეტყველ ოჯახში რომ ბავშვმა რუსულ სიტყვებში дэн და Дон წარმოთქვას ერთნაირი д' და н' (ე. ი. თქვას д'он'), მას უფროსები გაუსწორებენ, რადგანაც, როგორც ჩანს, ეს ბავშვი ვერ ასხვავებს ერთმანეთისაგან მაგარსა და რბილ თანხმოვნებს (ასეთი შემთხვევა, მართლაც ხშირია).

როგორც ვიცით, საქმე თვით სილბოში კი არაა, არამედ რბილ და მაგარ თანხმოვანთა ურთიერთ დაპირისპირებაში, რაც ჰქმნის რუსულში ორ ფონემას ანუ სიტყვათგანმასხვავებელ ორ ბგერას; ქართულში რბილ

რაც გამოიხატება ცალკეულ ბგერებზე, ან მარცვლებზე დაბრკოლება-შეჩერებაში ან მათს რამდენჯერმე განმეორებაში ცალკეული ბგერის სწორი წარმოთქმით (თუ ენაღამულობას თან არ ერთვის ენაწლუნგობაც): დ-და, დე-და; დ-დ-და, დე-დე-დე-და. ენაბლუ ანუ ენადაბმული (რუს. заика).

ზოგი ტერმინი ახსნილია ქვემოთ გზადაგზა.

და მაგარ თანხმოვანთა ასეთი დაპირისპირება არ არის; ამიტომ ქართულში მყოფობს “ღ”-ს ტიპის მხოლოდ ერთი ფონემა, ისე როგორც “წ”-სი და ყველა დანარჩენი თანხმოვნისა. რუსულში კი ორორი ფონემაა “д”-სა და “н”-ს ტიპისა და ყველა სხვა თანხმოვნისა (r-k-x-ს გარდა).

ფონეტიკის (სახელდობრ, კერძო ფონეტიკის; იხ. ნაწ. I, გვ. 5-8) შესწავლის საგანია მოცემულ კონკრეტულ ენაში ხმარებული მხოლოდ ნორმალური სამეტყველო ბგერები ანუ ფონემები და მათი სახესხვაობანი. მაგ., ქართული ენის ფონეტიკაში განხილული უნდა იქნეს, ვთქვათ, ქართული “ღ”-ს ყოველგვარი სახესხვაობა, რომელიც კი გვხვდება ქართულ მეტყველებაში; მაგრამ რბილი “ღ”-ს განხილვა შეიძლება არ შევიდეს ქართული ენის ფონეტიკაში, რადგანაც ასეთი ფონემა ქართულს არ გააჩნია. რუსული ენის ფონეტიკაში კი უთუოდ უნდა შედიოდეს “д”-ს ორი სახისა (რბილისა და მაგრის) და მათ სახესხვაობათა განხილვა.

რაც ითქვა, ის ეხებოდა მხოლოდ აღწერილობითს ფონეტიკას (იხ. ნაწ. I, გვ. 8). ისტორიული ფონეტიკა, ჩვეულებრივ, სწავლობს საწარმოთქმო მოქმედების ელემენტთა ცვლილებას დროთა განმავლობაში: რომელმე ნორმალურად მიჩნეული წარმოთქმის სახე მიიღო კონკრეტულ ენაში განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე, — ასეთია ისტორიული ფონეტიკის ძირითადი საკითხი. თუ რა მიმართებაა ეტაპთა შორის ნორმალური თვალსაზრისით, ამას ისტორიული ფონეტიკა არ ითვალისწინებს.

ფონეტიკისაგან განსხვავებით, ლოგოპედია მხოლოდ აღწერილობითი და გამოყენებითი მეცნიერებაა; ისტორიული ლოგოპედია არ არსებობს; ამიტომ შედარებითი მეთოდი ფონეტიკაში, რომელიც, უმთავრესად, ისტორიული ფონეტიკის დასაყრდენია (იხ. ნაწ. I, გვ. 241 და შემდ.), ლოგოპედიაში გამოიყენება მხოლოდ აღწერილობითის სიბრტყეზე და არა ისტორიულ პერსპექტივაში: შედარებითი მეთოდი ლოგოპედიაში გამოიყენება ერთ კონკრეტულ ენაში ენამოშლილობის შესაძლებელ ფორმათა (და მათი გასწორების საშუალებათა) შეპირისპირების სახით—სხვა ენებში ენამოშლილობის შესაძლებელ ფორმებთან (და მათი გასწორების საშუალებებთან).

ფონეტიკისაგან აგრეთვე განსხვავებით, ლოგოპედია სწავლობს არანორმალურ, დეფექტურად მიჩნეული წარმოთქმის (ენამოშლილობის) ბიომექანიკის და, ამ ენისათვის ნორმალური, სწორად მიჩნეული, წარმოთქმის მიხედვით, აწარმოებს მის გასწორებასა და აღზრდას. რადგანაც ეს, ცხადია, გულისხმობს სწორი წარმოთქმის ბიომექანიკას შესწავლასაც. ამიტომ ლოგოპედია უფრო ფართოა კერძო აღწერილობითს ფონეტიკაზე, რომელიც შეისწავლის მხოლოდ ნორმალურად მიჩნეულ წარმოთქმას. ლოგოპედიის გამოყენებით მზარე კიდევ უფრო აფართოებს მის საგანს საენათმეცნიერო კერძო ფონეტიკის საგანთან შედარებით.

თავისი საგნის მოცულობით ლოგოპედია უახლოვდება ზოგად ფონეტიკას, რომლის საგანიცაა საწარმოთქმო მოქმედების ყოველგვარი შესაძლებლობა (იხ. ნაწ. I, გვ. 7 და 8); მაგრამ, რადგანაც ამ შესაძლებლობათა შესწავლა ხდება ზოგად ფონეტიკაში “კონკრეტულ ენათა კერძო ფონეტიკების შესწავლის საფუძველზე—განზოგადების გზით” (იქვე), ამიტომ ზოგადი ფონეტიკის ფარგლებს გარეთ რჩება ის მრავალი საწარმოთქმო მოქმედება, რომელიც მიჩნეულია ამა თუ იმ ენაში დეფექტურ წარმოთქმად. მათ—ზოგადი ფონეტიკისა და ლოგოპედიის—საგანთა სიახლოვე მანაც აღსანიშნავია იმიტომ, რომ, რაც ერთ ენაში დეფექტურ წარმოთქმადაა მიჩნეული, ის ძალიან ხშირად (თუ ყოველთვის არა) რომელიმე სხვა ენაში ნორმალურ წარმოთქმად ითვლება (იხ. ზემოთ თანხმოვანთა სილბოს შესახებ ქართულსა და რუსულში). მაგ., ე. წ. გ ვ ე რ დ ი თ ი ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი ა ნ ი¹ ენამოშლილი ს-ს ნაცვლად წარმოთქვამს “თლიფინა” ბგერას, რომელიც მრავალ ენაში, კერძოდ ქართულში, წარმოადგენს დეფექტურ ბგერას, მაგრამ ზოგიერთ ენაში (მაგ., ხუნძურში) იგი წარმოადგენს ნორმალურ ბგერას, ფონემას.

ინგლისური th, რომელიც წარმოადგენს ორ კბილთაშუა (ან ენაკბილისმიერ) სპირანტს (მჟღერს, მაგ., სიტყვაში ძი-იწერება th's “ეს”—ან ყრუს, მაგ., სიტყვაში ზრედ-იწერება thread ‘დაფი’), სხვა არაფერია, თუ არ ნამდვილი სისინა სიგმატიზმის ნიშუში. როდესაც ქართულად ან რუსულად (და ბევრ სხვა ენაზე, სადაც არაა ასეთი ნორმალურ ბგერებად მიჩნეული ფონემები) მეტყველი წარმოთქვამს ძ-ს ან ზ-ს ქართულ ან რუსულ სიტყვაში, მას ლოგოპედის დახმარება ესაჭიროება. თუკი ჩვენ ინგლისურად ვიმეტყველებთ, ეს ბგერები ნორმალურია და საკვალდებულო.

ცნობილია აგრეთვე გერმანული (დოიჩლანდური) უკუღარული (ანუ “მოქცეული”) “რ” (ფონეტიკური ტრანსკრიპციით K); ასეთივე “რ” მყოფობს ფრანგული ენის პარიზულ წარმოთქმაში. მიუხედავად იმისა, რომ საკვალდებულოდაა მიღებული წინაენისმიერი (ე. ი. ჩვეულებრივი) რ-ს ხმარება, მეტადრე, გერმანიაში (დოიჩლანდში), უკუღარული “რ” მანაც მეტადაა გავრცელებული, ვიდრე წინაენისმიერი.

¹ ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი (сыма—“ს” ასოს ბერძნული სახელწოდება)—ენაჩლუნგობის ერთი სახე, რომელიც გამოიხატება სისინა და შიშინა თანხმოვნების (ს-ზ, შ-ჟ, ძ-ც-წ, ჯ-ჩ-ჭ) მოშლილობაში. განასხვავებენ სიგმატიზმის რამდენსამე სახეს; კ ბ ი ლ თ ა - შ უ ა ა ნ უ ს ი ფ ს ი ფ ა ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი (ენის წვერი ძვეს ზედა და ქვედა კბილებს შუა), ე ნ ა კ ბ ი ლ ზ მ უ ლ ი ა ნ უ თ ი ფ თ ი ფ ა ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი (ენის წვერი ეკვრის ზედა კბილებს; სამი-ს ნაცვლად ითქმება თამი), შ ი შ ი ნ ა ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი (სამი>შამი), ლატ-ერალური (გვერდითი) ანუ თ ლ ი ფ ი ნ ა ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი, ნაზალური ანუ ცხვირისეული სიგმატიზმი (პერსიკული მოძინარეობს ცხვირით), ბ ა გ ე კ ბ ი ლ ი ს მ ი ე რ ი ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი (სამი>ტამი) და სხვა.

სიგმატიკი—სისინა-შიშინა ბგერებმოშლილი ადამიანი.

ასეთი “რ”-ს წარმოთქმა ქართულში ან რუსულში მოითხოვს აგრეთვე ლოგოპედიის ჩარევას.

ასეთი შემთხვევები ძალიან ბევრია სხვადასხვა ენაში. მაშასადამე, საერთოდ რომ ვთქვათ, ფონეტიკის საგანია ნორმალური (ან უკეთ: ასეთად მიჩნეული) სამეტყველო წარმოთქმა—როგორც დღეს მოქმედი, ისე ისტორიულ განვითარებაში, და იგი თავისი ისტორიულ-შეღარებითი მეთოდით წარმოადგენს ისტორიული ენათმეცნიერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დარგს; ლოგოპედიის საგანია სამეტყველო წარმოთქმის—როგორც ნორმალურის, ისე მეტადრე დეფექტურის—ბიომექანიკა, და, როგორც პედაგოგიკის ერთ-ერთი დარგი, იგი ემსახურება დეფექტურად მიჩნეული წარმოთქმის გასწორებასა და სწორის აღზრდას.

ამით განისაზღვრება ფონეტიკისა და ლოგოპედიის საგანი და მიზანი.

რაც ითქვა ზემოთ ფონეტიკისა და ლოგოპედიის საგნის ურთიერთობის შესახებ (იხ. კიდევ ქვემოთ), ისიც, ვფიქრობ, ცხადყოფს ფონეტიკის საგნის ლოგოპედიისაკენ გაფართოების საჭიროებას და, შეიძლება მეტიც ითქვას, აუცილებლობას; და არა მხოლოდ კერძო აღწერილობითი ფონეტიკისა (ამის მტკიცება, იმის გარდა, რაც ითქვა, ზედმეტად მიგვაჩნია), არამედ ზოგადი და ისტორიულ-შეღარებითი ფონეტიკისაც (ამ უკანასკნელში კვულისხმობთ აგრეთვე ფონეტიკის გენეზისურ საკითხებსაც; იხ. ქვემოთ).

მეორე მხრივ, რამდენადაც ლოგოპედია მეცნიერულ დისციპლინათაგან ყველაზე მეტად ემყარება ფონეტიკას, საერთოდ, და აღწერილობითს ფონეტიკას, კერძოდ, ამდენად ფონეტიკის საგნის გაფართოება ლოგოპედიისაკენ ხელს შეუწყობს ლოგოპედიის მეცნიერულ განმტკიცებას.

მხოლოდ ის ფაქტი, რომ, ჩვენი ხანგრძლივი დაკვირვებით, ენა-მოშლილობაში ისევე მოქმედებს გარკვეული ფონეტიკური კანონ-ზომიერება, როგორც ისტორიულ ბეურათცვლილებაში, საკმარისია იმისათვის, რომ ფონეტიკა და ლოგოპედია—თეორიულად და პრაქტიკულად—უფრო მჭიდროდ უნდა დაუკავშირდნენ ერთმანეთს, ვიდრე ამას ადგილი აქვს დღემდე.

კანტი-კუნტად აზრი ლოგოპედიისა და ფონეტიკის დაახლოების სასურველობის შესახებ ადრეც გამოთუქვამთ უცხოეთშიც და, მეტადრე, ჩვენში; მაგ., აკად. შ ჩ ე რ ბ ა ს (ენათმეცნიერთაგან) და პროფ. რაუ-ს (ლოგოპედთაგან,—ამას ყველაზე დიდი დამსახურება მიუძღვის ფონეტიკისა და ლოგოპედიის დღემდე არსებული დაახლოების საქმეში); მაგრამ ამის გაშლილი თეორიული დასაბუთება და, მით უმეტეს, პრაქტიკული განხორციელება ჯერჯერობით არსად მომხდარა.

კერძოდ, საქართველოში თეორიულად პირველად საბუთდება ამ სტრიქონებით აქ წარმოდგენილი შეხედულება: ფონეტიკამ უნდა გააფართოს თავის დაკვირვებათა არე დეფექტური წარმოთქმის შესწავლის მიმართულებით და დაეყრდნოს ლოგოპედიის მონაცემებს, ხოლო

ლოგოპედიაში უნდა შეიტანოს თავისი საგნის მოცულობაში როგორც ზოგადი, ისე მოცემული ენის აღწერილობითი და ისტორიული ფონეტიკა.¹

2. დეფექტური მეტყველების სამი სახე და ფონეტიკა

ლოგოპედიის საგანია დეფექტური მეტყველების სამი უმთავრესი სახე: ენაჩლუნგობა (დისლალია), ენაბლუობა (ლოგონევროზი) და აფაზია.² ამასთან თბილისის ლოგოპედთა კოლექტივი ამუშავებს უმთავრესად ენაჩლუნგობის საკითხებს ქართული მეტყველების მასალაზე, რა თქმა უნდა, არა მხოლოდ ენაჩლუნგობის საკითხებს, რადგანაც, ჯერ ერთი, კოლექტივებს უხდება პრაქტიკული მუშაობა მეტყველების ყოველგვარ დეფექტზე, რაც განპირობებულია იმათი მოთხოვნილებით, ვისაც სჭირდება ლოგოპედის დახმარება; მეორეა ის, რომ ძლიერ ხშირია ენამომლოლობის შერეული სახეები: ენაჩლუნგობა ენაბლუობასთან ერთად, ენაბლუობა აფაზიასთან და ა. შ.; მესამეა ის, რომ თვით ენაჩლუნგობის მეცნიერულად (ე. ი. ფონეტიკასთან მჭიდროდ დაკავშირებულად) შესწავლა, რომელსაც კოლექტივი აწარმოებს, შეუძლებელია შემოიფარგლოს მხოლოდ ენაჩლუნგობით.

უ მ თ ა ვ რ ე ს ა დ კ ი იმიტომ, რომ, ჯერ ერთი, კადრების სიმცირის გამო, კოლექტივმა ამჯობინა ემუშავა, ჯერჯერობით, ერთ

¹ ეს შეხედულებები დაედო საფუძვლად თბილისში შექმნილ ორ ლოგოპედიურ უჯრებს: 1) ფუნქციონალურ-ნერვულ დაავადებათა ინსტიტუტის (დირექტ. პროფ. ა. გოცირიძე) ლოგოპედიურ განყოფილებაში. მეტადრე 1934 წლიდან (გ. ახვლედიანი, ა. კაიშაური, ნ. ასამბაძე, ტ. უგულავა, თ. ქებაძე და ნ. ჩხეიძე), და 2) საქ. მეც. აკადემიის ნ. მარის სახ. ენის ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილების ლოგოპედიურ განყოფილებაში: გ. ახვლედიანი, ა. კაიშაური (ლოგოპედი) და ა. ჩარგვიშვილი (ოტო-ლარინგოლოგი). ეს ჯგუფი ჩამოყალიბდა (1946წ.) იმ მეცნიერ მუშაკთა ბრიგადისაგან, რომელიც დიდი სამშულო ომის წლებში, ხსენებული ენის ინსტიტუტის დავალებით, თბილისის № 30 საპიტალში აწარმოებდა ომში კონტუზირებულ მებრძოლთა დაზიანებული სმენისა და მეტყველების შესწავლასა და აღდგენა-განსწორებას; მასში მონაწილეობდნენ, ამით გარდა, პროფ. ბ. გ. ანანიევი (ფსიქოლოგი) ნ. გ. ასამბაძე (ლოგოპედი) და ს. მ. ულენტი (ენათმეცნიერი-ფონეტიკოსი).

² აფაზია (ბერძნ. ἀφασία 'დუმბილი, დაბუნჯება', ἄ 'არ-, უ-' + φασια 'სიტყვა')—მეტყველების ისეთი მოშლა, როცა აფატიკს (მეტყველებამომწილი ადამიანს) არ შეუძლია წარმოთქვას სიტყვა ან წარმოთქვას, მაგრამ დამახინჯებულად (მოტორული ანუ მოძრაობითი აფაზია); აფაზიას უწოდებენ აგრეთვე ისეთ შემთხვევებს, როცა წერა-კითხვის მცოდნე ადამიანს არ შეუძლია წეროს ან გაიგოს წაკითხული. ისეთ შემთხვევას, როცა მოცემული ენის მცოდნე ადამიანი ვერ გაიგებს მისთვის ნაცნობი სიტყვის მნიშვნელობას—მიუხედავად იმისა, რომ სიტყვას, როგორც ბგეროვნობას, ის გაიგონებს სწორად (სმენის ორგანო დაუზიანებელი აქვს მას), — ეწოდება ენსორული აფაზია ანუ სიტყვიერი ისიყრუე. აფატიკს გონორიგი ფუნქციები, ჩვეულებრივ, დაუზიანებელი აქვს.

მოტორული აფატიკის მიერ სიტყვის დამახინჯება გამოიხატება უმთავრესად ბგერათშენაკლებად, სიტყვიდან ბგერის გამოშვებას და გადასმად; ძლიერ იშვიათად—ცალკეულ ბგერათა დამახინჯებაში, აფაზია გამოწვეულია თავის ტვინის გარკვეული ადგილის დაზიანებით.

პრობლემაზე ინტენსიურად; მეორეა ის, რომ ენაჩლუნგობა საერთოდ შესწავლილი არაა, მეტადრე, ენათმეცნიერულ-ფონეტიკური თვალსაზრისით; მესამეა ის, რომ ენაჩლუნგობის მეცნიერულ კვლევას კარგი პირი უჩანს—როგორც ლოგოპედიური მეცნიერებისათვის, ისე საენათმეცნიერო ისტორიულ-გენეზისური პრობლემებისათვის.

ენაბლუობა, როგორც ნევროზი, გაცილებით უკეთაა მეცნიერულად შესწავლილი, და, თუ მისი მეცნიერული კვლევა მიმდინარეობს, იძიებენ, სხვა ნევროზების რიგში, მის წარმოქმნასა და მისი გამოსწორების მეთოდებს. ენაბლუობას არა აქვს იმდენად მრავალგვარი სახე, როგორც ენაჩლუნგობას, და მას ფონეტიკის ობიექტთან ნაკლები კავშირი აქვს, ვიდრე ენაჩლუნგობას, რადგანაც ენაბლუობაში ირღვევა, როგორც წესი, სიტყვა და არა ბგერა (იხ. ზემოთ). ამიტომვე ენაბლუობაზე მეცნიერული მუშაობა ნაკლებ პერსპექტივინანია როგორც ლოგოპედიისათვის, ისე ენათმეცნიერებისათვის, მეტადრე, ისტორიულ-შეღარებითი ფონეტიკის თვალსაზრისით.

რაც შეეხება აფაზიებს, მათზე მეცნიერული მუშაობის გაშლა კოლექტივის ახლო მომავლის მიზანს წარმოადგენს. მართალია, აფაზიებიც ენაჩლუნგობაზე უკეთაა შესწავლილი, ყოველ შემთხვევაში, მედიცინაში ნევრო-პათოლოგიური თვალსაზრისით, მაგრამ საენათმეცნიერო-ფონეტიკური მხრით იქაც ბევრია საკვლე-საძიებელი, განსაკუთრებით, სამეტყველო ელემენტების (სიტყვა, ბგერა, მახვილი, მარცვალი და სხვ.) გენეზისის საკითხებისათვის. თუ კოლექტივმა, ამის მიუხედავად, აფაზიების შესწავლა მეორე რიგში დაისახა მიზნად, ეს იმიტომ, რომ აქაც—ისე როგორც ენაბლუობაში—ირღვევა არა ცალკეული ბგერები სიტყვაში, არამედ, მეტწილად, სიტყვა, და ამიტომ აფაზიებსაც—ისე როგორც ენაბლუობას—ფერო სუსტი კავშირი აქვს ფონეტიკის ობიექტთან.

3. პარალელიზმი ისტორიულ ბგერათმცვლილებასა და დისლალიურ დარღვევათა შორის

ზემოთ გაკვრით იყო თქმული, რომ "ენამოშლილობაში ისევე მოქმედებს გარკვეული ფონეტიკური კანონზომიერება, როგორც ისტორიულ ბგერათმცვლილებაში" (გვ. 409); მხედველობაში გვქონდა სწორედ ენაჩლუნგობა (დისლალია). ამის მარტივ ნიმუშად გამოდგება, მაგ., შემდეგი: როგორც ვიცით (იხ. ნაწ. I, გვ. 219 და შემდ.), ინდოევროპულ ენათა ხ-ს შესატყვისად გერმანიკულ ენებში იყო p; მაგრამ არა მხოლოდ ხ-ს, არამედ ყველა ინდოევროპულ მჟღერ ხშულს შეესატყვისება მისი ჰომორგანული ყრუ ხშული; ე. ი. თუ ხ || p, მაშინ d || t, გ || k. ასეთივე კანონზომიერი შესატყვისობა გვაქვს, მაგ., ა. კ ა ი შ ა უ რ ი ს დაკვირვებაში: თუ ენაჩლუნგს ქ ეცვლება თ-თი (ქლიავი>თლიავი), მაშინ ყველა უკანაენისმიერი ხშული შეცვლილი იქნება წინაენისმიერი ხშულით, მართლაც, იგივე ენაჩლუნგი ამბობს: ანდარიში (გ > დ),

ტლასში, სტამი, დაეტიფე (კ > ტ). მასსადაამე, ამ ენაწლუნგის წარმოთქმაში: გ-კ-ქ > ღ-ტ-თ. თუ გერმანიკულ ენებში ჩვენ ვხედავთ კანონზომიერ "გადაწევას" მქლერი>ყრუ, აქ გვაქვს მართლა გადაწევა წარმოების ადგილის მიხედვით: უკანაენისმიერი>წინაენისმიერი.

მაგრამ, მოპოვებული მასალის მიხედვით მეტიც შეიძლება ითქვას.

მოყვანილი ნიმუშიდან, რომლის მსგავსი უამრავია, ვასკენით მხოლოდ, რომ ენაწლუნგობას აქვს თავისი კანონზომიერება. მასალა მოწმობს აგრეთვე, რომ ენაწლუნგური ბგერათცვლილება პ ა რ ა - ლ ე ლ უ რ ი ა ისტორიულ ბგერათცვლილებიას. ეს იმას ნიშნავს, რომ ნორმალურად მიჩნეული ბგერათა ცვლილება მიმდინარეობს იმავე გზებით, რომლითაც დეფექტურად მიჩნეულ ბგერათა ცვლილება.

იმის შემდეგ, რაც ითქვა ზემოთ "ნორმალურისა" და "დეფექტური" ბგერის შესახებ, ეს გასაგებია და, ვფიქრობთ, დამარწმუნებელიც — მეტადრე, თუ მოვიგონებთ, მაგ., ინგლისური th-ს შესახებ ნათქვამს, რასაც დაუშვებთ კიდევ შემდეგს: რადგანაც ინგლ. th-ს შეესატყვისება სხვა ინდოევროპულ ენებში r (მაგ., შრი — იწერება three 'სამი' || ლათ. tres, ბერძნ. τρεις, რუს. три; მუნა—იწერება mother 'დედა', ლათ. mater, ბერძნ. μήτηρ, რუს. матери), ცხადია, რომ იგი (th) "ენაწლუნგური" წარმოშობისაა ისტორიულად; იგივე ითქმის, მაგ., დოიჩლანდური მოქცეული "რ"-ს შესახებაც (იხ. ზემოთ).

რამდენადაც ჩვენი მასალა ამის შესაძლებლობას გვაძლევს, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველ ენაწლუნგურ (დისლალიურ) ბგერათცვლილებას მოეძებნება პარალელი ისტორიულ ფონეტიკურ ცვლილებაში. მაგ., იმ მარტივ ნიმუშს (მარტივს ლოგოპედიურად, მაგრამ ძლიერ იშვიათს ისტორიულ-ფონეტიკურად), რომელიც მოყვანილია ზემოთ, მოეძებნება პარალელი (რა თქმა უნდა არაზუსტი) ძველ ბერძნულში (და, ალბათ, სხვაგანაც). იშვიათობა მდგომარეობს იმაში, რომ საერთოდ არ ხდება უკანაენისმიერ ხშულთა გადასვლა წინაენისმიერ ხშულებად. რაც შეეხება პარალელის არაზუსტობას, ეს მდგომარეობს შემდეგში: ძველი ბერძნულის წინაენისმიერნი ამ შემთხვევაში მიიღებიან ისეთი უკანაენისმიერებისაგან, რომლებიც წინარე ეპოქაში იგულისხმება ლაბიალიზებულიად; მაგრამ ჩვენთვის აქ მნიშვნელობა აქვს პრინციპს: უკანა ხშული > წინა ხშულად:

მაგ., ძვ. ბერძნ. τείσαι 'ფასის გადახდა', φειμός 'თბილი', δέλφαι 'გოჭი'. ამ სიტყვებში პირველი თანხმოვნები τ-მ-δ წარმოდგარია უკანაენისმიერ თანხმოვანთაგან, რასაც მოწმობს მათი შესატყვისები მონათესავე ენებში: ავესტის kapā-'სასჯელი', რუს. цена 'ფასი' (α<κ) და სხვა; ძვ. ინდური gharma-'სიცხე', რუს. гореть 'ნთება', წვა., ძვ. სომხ. jerm 'თბილი' (j<g) და ა.შ.; ძვ. ინდ. garbha-'დედის მუცელი', 'ბარტყი', გუთ. kalbo 'ხბო' და ა. შ.

შეენიშნავ, რომ ასეთ ცვლილებას ადგილი აქვს მხოლოდ E და H-ს წინ.

ადვილად გასაგებია ენათმეცნიერებისათვის, თუ რა დიდი მნიშვნელობა შეიძლება ექნეს ასეთი პარალელიზმის შესწავლას ენის ისტორიულად შესწავლის საქმეში.

4. ლატერატების პრობლემა ლოგოპედიური გაშუქებით

იმის კარგ ნიმუშს, რომ ენამოშლილობის მეცნიერულ შესწავლას მნიშვნელოვანი როლი შეუძლია შეასრულოს კონკრეტული ენის ისტორიულ კვლევაში, წარმოადგენს მეღერი ფარინგალური თანხმოვნის მიკვლევა უძველეს ქართულში ლოგოპედიური გზით და ამ პრობლემის ასე წარმატებით დამუშავება გ. როგავას, ს. ყენეტისა და ა. ჩარგეიშვილის მიერ.

ამავე გზით დაიწყო აგრეთვე თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსის პრობლემის შესწავლა.

ამავე რიგისად შეიძლება ჩაითვალოს ამა თუ იმ ენაში ახალი ფონემის წარმოქმნის ზოგიერთი საკითხი. მაგ., მხედველობაში მაქვს ზოგიერთი კავკასიური ენის ე. წ. "ლატერალური" თანხმოვნები, რომლებსაც ჩვენ ვუწოდებთ ლ ა ტ ე რ ა ტ ე ბ ს¹.

ილ. ცერცვაძის შრომის (იხ. ნაწ. I, გვ. 55) გაცნობისა, ამ საკითხზე სპეციალური ლიტერატურის გათვალისწინებისა და პირადი ჩვენი (მართალია, არახანგრძლივი) დაკვირვების შედეგად, იმ დასკვნამდე მივედით, რომ გასაზიარებლად ეთვლი შეხედულებას ლატერატთა წარმოშობის მეორეულობის შესახებ.

¹ ტერმინი "ლატერალური" არაა გამოსადეგი იმიტომ, რომ იმავე ენებში მყოფობს ჩვეულებრივი ლატერალური ლიკვიდებიც. შეიძლებოდა გვეხმარა "ლატერალიზებული თანხმოვნები", მაგრამ ასეთ ტერმინში ნაგულისხმევი იქნებოდა მისი წარმოქმნის მეორეულობა (რაც, ვფიქრობ, სწორია!) და ბოუქნელიცაა. ამიტომ ვამჯობინეთ მნიშვნელობით ნეიტრალური და სივრცით მოკლე ტერმინი.

² სერიოზული საბუთიანობით შეიარაღებული დამცველები არცა ჰყავს საწინააღმდეგო შეხედულებას. ასეთად ვერ ჩაითვლება, მაგ., ცნობილი ამსტერდამელი იდეალისტი ბიოლოგისტ-ენათმეცნიერი ვ ა ნ გ ი ნ ე კ ე ნ, რომლის აზრით, ყოველ რასას აქვს თანდაყოლილი არტიკულაცია; მაგ., წინარესლაგურ ბრაქიოფალურ რასას ახასიათებს წარმოთქმა უფრო პირის უკანა ნაწილით. ხოლო ჩრდილოურ დოლიქოკეფალურს — პირის ღრუს შუათანა არტიკულაციით და ა. შ. (იხ. Contribution á la grammaire comparee des langues du Caucase par. J. von Ginneken, Amsterdam, 1938 გვ. 25). მისი აზრით დაშლილმა კავკასიის ხალხების ნაწილმა (მაგ., ჩერქეზებმა, ხუნძ ანდილებმა) შემოინახეს ლატერალები (ლატერატები), ნაწილმა კი (მაგ., ქართველმა ტომებმა), შეერივნენ რა ხმელთაშუა და ორიენტალურ რასებს, სამუდამოდ დაკარგეს ისინი (ე. ი. ლატერატები), და შეცვალეს ისინი სხვა სუროგატებით (იქვე, გვ. 26).

არც ერთი ლინგვისტურ-ისტორიული საბუთიანობა არ გააჩნია ავტორს. თავი VI "ისტორიულ ფონეტიკური ნარკვევი ქართულის თანხმოვანთა კომპლექსების შესახებ", რომელშიც იგი ცდილობს დაამტკიცოს ქართულის თანხმოვანთა რთული (და ზოგჯერ ძლიერ მარტივი) კომპლექსებისა და ცალკეულ თანხმოვანთა წარმოშობილობა პირვანდელ ლატერატთაგან (ხშირად იგი ურევს ქართულსა და უცხოურ სიტყვებს) ისევე

დღემდე უახლესი აზრი ამის შესახებ გამოთქმულია არნ. ჩიქობავას მიერ; "ლატერალები ყველა კავკასიურ ენას არ ახასიათებს. ამათაც ჰქონდათ და დაკარგეს თუ პირუკუ: იქაც არ იყო ეს ბგერები, სადაც ამაჟამად მოგვეპოვება.

სინამდვილეს ასახავს მეორე შესაძლებლობა. ეს კი ნიშნავს: ლატერალებში გვაქვს კავკასიურ ენათა ბგერითი სისტემის გართულეების უდაო ფაქტი. ეს გართულება ისტორიული განვითარების ძირითადი ხაზია". ილ. ცერცვაძე, რომლის ხსენებული შრომიდან მოგვეყავს ეს ამონაწერი, დგას ამავე პოზიციაზე.¹

ვფიქრობთ, რომ მართლაც, ლატერალტი მეორეული წარმოშობისაა კავკასიურ ენებში, მაგრამ არა ხშულთა სპირანტიზაციის გზით, როგორც ამას ადგილი ჰქონია, მაგ., ინგლისურში (იხ. ზემოთ th-ს შესახებ), არამედ ს ი გ მ ა ტ ი ზ მ ი ს ნიადაგზე; ამ მხრივ კი ლატერალტის განვითარება წარმოადგენს ინგლისური th-ს წარმოქმნის ანალოგონს: ერთი ც და მეორე ც სიგმატიკური წარმოშობისაა. არაა გამორიცხული, რა თქმა უნდა, რომ ზოგიერთი ლატერალტი (მათი რიცხვი, ფონემის სახით, ზუთამდე აღწევს, მაგ., ხუნძურის ხუნძახურ კილოში) ეტიმოლოგიური წარმოშობისაც იყოს — როგორც სპირანტიზაციის, ისე ბგერათშერწყმის ნიადაგზე; აგრეთვე ანალოგიის გზითაც; მაგრამ ასეთი შესაძლებლობა ჩვენ მეორეულად resp. მესამეულად (თუ თვით ლატერალტის სიგმატიკური წარმოქმნა მეორეულად ჩაითვლება) გვეჩვენება, მეტადრე, სიტყვის არაძირეულ ელემენტებში; ძირეულებში კი, როგორც ჩანს ლატერალტები სიგმატიკურისა და ანალოგიის გზითაა მიღებული.

ლატერალტთა ფიზიოლოგიიდან² საკმარისია ამ შემთხვევაში აღვნიშნოთ შემდეგი:

ყველა ლატერალტი, ლატერალური ლიკვიდისაგან განსხვავებით, უნილატერალური არტიკულაციისაა და არა ბილატერალურისა (ლატერალური ლიკვიდიც შესაძლებელია იყოს უნილატერალური). უნი-

---

გაუგებრობის შედეგი, როგორც განწირულია მისი რასობრივი მოსაზრებები. არ მოგვეპოვება არავითარი საბუთი იმის სასარგებლოდ, რომ ქართულ-ქართველურ ენებში ოდესმე არსებულები ლატერალტები (ვ ა ნ გ ი ნ ე კ ე ნ ი ს წიგნის შინაარსი მოცუქულია ქართულად და რუსულად "ფონეტიკური ლიტერატურის ანოტირებულ ბიბლიოგრაფიაში", II. კავკასიური ენები. 1940წ., გვ. 4-16 და 92-105).

¹ ქვემოთ მოყვანილი ჩვენი მსჯელობა წარმოადგენს იმ მოხსენების ნაწილს, რომელიც წაკითხულია ენის ინსტიტუტის კავკასიურ ენათა განყოფილებაში. (ქ. ლობთათიძე, ელ. ფანჩიძე, გ. როგავა, ილ. ცერცვაძე, შ. გაფრინდაძევილი, დ. იმნაიშვილი, ალ. მაპოშტაივი, ტ. გულაევა და ე. ლობთათიძე).

² ანუ ბ ი ო მ ე ქ ა ნ ი კ ი დ ა ნ, როგორც იტყოდა ლოგოპედი. საჭიროა აქვე შევნიშნოთ, რომ ჩვენ ვასხვავებთ ლატერალტის დღევანდლურ ფიზიოლოგიას (ბიომექანიკას) მისი სავარაუდო გენეზისური ფიზიოლოგიისაგან: დღეს ლატერალტი, როგორც ფონემა, სხვა არაფერია, თუ არ ლატერალიზებულ — აფრიკატიზებული წინაენისძიერი ხშული; მაგ., ხუნძურის ხუთი ლატერალტი წარმოგვიდგება შემდეგი სახით: თ' - თო' ტ' - ტ' - წ', რასაც დღემდე გამოხატავდით ასე: ლ' - ლმ - ლ' - ლ' - ტ' შესაბამისად. თავისი გენეზისით კი ლატერალტი, როგორც ვთქვით, "სიგმატიზირებული" წინაენისძიერი სპირანტია (შესაძლოა, სიგმატიზირებული აფრიკატიც).

ლატერალური არტიკულაცია გამოყენებულია ლატერატის მიერ იმ სპეციფიკური (ლატერალური) ჩქამის გასაძლიერებლად, რომლისაგანაც შედგება ყრუ ლატერატი (ლიკვიდისაგან განსხვავებით, სადაც ჩქამს ჭარბობს ხმიერობა) და რომელიც ორად გაყოფის შემთხვევაში ნაკლებ უწყვეტურია.

ლატერატის ჩქამის სპეციფიკურობაში აღსანიშნავია, რომ ეს ჩქამი წარმოადგენს ენის ცალმხრივი შეხების შედეგს ქვედა კბილების შესატყვის მხარესთან, რაც ჰქმნის სისინ-შიშინისებრ აკუსტიკურ ეფექტს, რომელსაც ქართულად “თლიფინს” ვეძახით: ლოგოპედიური ტერმინოლოგიით მას ვუწოდებთ ლატერალურ (თლიფინა) სიგმატიზმს (იხ. ზემოთ გვ. 408).

ლატერატის სიგმატიკური წარმოქმნის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის არაუმიწუნელო გარემოება, რომ ხუნძურში ყველა ლატერატი ყრუა: ლოგოპედიაში ცნობილია, რომ ლატერალური სიგმატიზმის შემთხვევაში ყველა წინაენისმიერი სიგმატიზირებული სპირანტი — ყრუც და მჟღერიც — ყრუდ წარმოითქმის.

ამგვარად, ლოგოპედიური თვალსაზრისით, ლატერატების სიგმატიკური წარმოქმნის შესაძლებლობა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. მაგრამ ეს არ კმარა.

საჭიროა ენათმეცნიერულად — ისტორიულ-შედარებითი მასალით — იქნეს ეს დებულება გამართლებული.

ასეთად ჩვენ ვთვლით ხუნძ. თ || ქართ. ს. ხუნძ. თ’აბგო “სამი” || ქართ. სამი. თუ ეს შესატყვისობა ისევე სწორია მატერიალურად (ფონეტიკურად), როგორც სემანტიკურად (არც ერთში, თითქოს, ეჭვი არავის შეაქვს), მაშინ ენათმეცნიერული არგუმენტაცია ემთხვევა ლოგოპედიურს: თ’ გულისხმობს სწორედ ს-ს სიგმატიზაციას. ამითვე მტკიცდება მეორეულობა ლატერატის წარმოქმნისა, რაც, როგორც აქედანვე ჩანს, არც ისე შორეული წარსულის ფაქტი უნდა იყოს.

რაც ითქვა, ეს წარმოადგენს ლატერატთა წარმოქმნის პრობლემის მხოლოდ ახალ სიბრტყეზე დასმას. ამით რა თქმა უნდა, არ წყდება საკითხი. პრობლემისადმი ამგვარად მიდგომა იწვევს მრავალ ახალ საკითხს; მაგ.: რით აიხსნება ლატერატთა სიმრავლე, ვთქვათ ხუნძურში, მაშინ როცა ამოსავალი მხოლოდ ერთია (სახელდობრ: ს) მიკვლეული? რა უძევს გენეზისურ საფუძვლად თითოეულ ლატერატს? ასეთივე წარმოშობისაა თუ არა, მაგ., ადიღური ლატერატები? რა მიმართებაშია ერთმანეთთან სიგმატიკურისა და ეტიმოლოგიური წარმოშობის ლატერატები? აქვს თუ არა ადგილი ლატერატთა წარმოქმნას ანალოგიის ძალით? და მრავალი სხვა¹.

ყოველ შემთხვევაში, ლოგოპედიის მონაცემების გათვალისწინებით, კავკასიურ ენათა განყოფილების მკვლევართა დახმარებით, ლატ-

¹ ზოგიერთ ამ საკითხზე მოხსენებაში გამოთქმულია ჩვენი სავარაუდო მოსაზრება, რის შესახებაც აზრი გამოთქვეს ქ. ლომთათიძემ, ი. ცერცვაძემ, შ. გაფრინდაშვილმა და ე. ლომთათიძემ.

ერატთა პრობლემა ახალ ეტაპზე დადგა. საჭიროა და შესაძლებელიც მისი კოლექტიურამდე გადაწყვეტა.

საგანგებო განხილვას მოითხოვს საკითხები სამეცნიერო ბეგრათა გენეზისური თანამიმდევრობის შესახებ ლოგოპედიის მონაცემებით.

ლოგოპედიის პრაქტიკა შესაძლებელია გამოყენებულ იქნას ენათმეცნიერის მიერ არა მხოლოდ აღწერილობითსა და ისტორიულ ფონეტიკაში, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, არამედ სამეცნიერო ბეგრათა წარმოქმნის თანამიმდევრობის დადგენაშიც, რაც, თავის მხრივ, საკმაოდ მნიშვნელოვანია ისტორიული ფონეტიკისთვისაც.

ერთი მხრით, ცნობილია ლოგოპედიურ პრაქტიკაში ბეგრათა დაყენებისა (ე. ი. ბეგრათა წარმოქმნის ჩვევათა შექმნის) გარკვეული თანამიმდევრობა „ადვილიდან — ძნელისაკენ“: „ადვილ“ ბეგრებად ითვლება ონტოგენეზისურად (ბავშვის მიერ თავის პირად განვითარებაში) ადრე შეთვისებული სამეცნიერო ბეგრები; ესენია ბავისმიერები და წინაენისმიერები. ამათ შემდეგ და მათ საფუძველზე უყენდება უკანაენის ბეგრები, რომლებიც, მამასადაძმე, ითვლება უფრო „ძნელ“ (ონტოგენეზისურად გვიან შეთვისებულ) ბეგრებად. მეორე მხრით, წარმოქმნი დაზიანების შემთხვევებში პირველ რიგში ზიანდება უკანაენისმიერი ბეგრებიც. მაგრამ ამათზე უფრო ადრე ზიანდება ლიკვიდები რ — ლ, რომლებიც წინაენისმიერები კი არის, მაგრამ ბავშვს ისინი უვითადრება ყველა თანხმობის შემდეგ.

როგორია სამეცნიერო ბეგრათა ფილოგენეზისური (ადამიანის იმთავითვე) განვითარების თანამიმდევრობა? ემთხვევა თუ არა იგი ონტოგენეზისურს? ეს და ბევრი სხვა ანალოგიური საკითხი არაა უმნიშვნელო ენათმეცნიერებისათვის, რადგანაც ცნობილია, რომ ბეგრათა ესა თუ ის ჯგუფი იცვლება ისტორიულად იმის მიხედვითაც, თუ რომელი რიგისაა იგი — წინასი თუ უკანასი. კერძოდ, ცნობილია, რომ თავისებურ ცვლილებებს განიცდიან ყოველ ენაში, მაგ., ლიკვიდები.

თუ გავითვალისწინებთ, ერთი მხრით, რომ სამეცნიერო ბეგრათა სიტყვაში არა მხოლოდ მექანიკურ-მოტორული აქტია, არამედ გარკვეული მნიშვნელობითი ელემენტი (ისე, როგორც სიტყვა) ჩვენი მეცნიერებისა, ხოლო მეორე მხრით, იმ საყოველთაოდ ცნობილ პათობიოლოგიურ კანონზომიერებას, რომ პათოლოგიურ შემთხვევებში უფრო ადვილად ზიანდება გვიან (როგორც ონტო-, ისე ფილოგენეზისურად) წარმოქმნილი ფუნქციები, ხოლო უფრო გამძლეა ადრინდელი (უძველესი), გასაკები იქნება თუ რამდენად მნიშვნელოვანია ლოგოპედიის მონაცემები ამ მიმართულებით მეცნიერული კვლევისათვის.

ასეთ საკითხებზე მუშაობაში, რა თქმა უნდა, დისლალიების შესწავლასაც აქვს მნიშვნელობა, მაგრამ აფაზიების და ტრავმირებული მეცნიერების შესწავლა აქ პირველ ადგილზე უნდა იდგეს.

თბილისის ლოგოპედთა კოლექტივის მუშაობა ამ მიმართულებით განისაზღვრება ჯერჯერობით რამდენიმე მნიშვნელოვანი დაკვირვებით.¹

აქვე ვათავსებთ, ზოგიერთი ცვლილებით, მეცნიერულ-პოპულარულ სტატიას “ენამოშლილობა და მისი გამოსწორება”, რომელიც დაბეჭდილია გაზ. “საბჭოთა მასწავლებელში” (1945 წ. I.XI, № 16—848).

მეტყველება ადამიანის უძვირფასესი იარაღია, რომელიც მოპოვებული აქვს მას თავისი განვითარების გრძელ გზაზე.

მაგრამ ამ იარაღს ხშირად თან სდევს დარღვევის, მოშლის შესაძლებლობა და საშიშროება. და ეს საშიშროება მით უფრო მეტია, რაც უფრო ნაკლებ ვუვლით ჩვენ მას. მეტყველების დარღვევის საშიშროება მრავალნაირია. ზოგჯერ ადამიანს ისე დაერღვევა მეტყველება, რომ თითქმის დამუნჯდება, ‘ენა ჩაუვარდაო’—იტყვიან. ზოგჯერ კიდევ ადამიანი, შეშინების ან რაიმე აუადმყოფობის ნიადაგზე, დამუნჯდება კიდევ. ძალიან ხშირად ეს გაივლის ზოლმე ან თავისთავად და ან სათანადო საექიმო დახმარებით, მაგრამ ხშირია, რომ ადამიანი ისე სუფთად ვედარ ლაპარაკობს, როგორც წინათ: მას აქვს ამა თუ იმ სახის ენამოშლილობა, მისი ლაპარაკი ძნელად გასაგები ან სრულიად გაუგებარია.

ენამოშლილობა მეტყველების ისეთი დარღვევაა, როცა სიტყვა ითქმება იმდენად გაურკვეველად, რომ ძნელია მისი გაგება. მაგალითად, ბავშვს უნდოდა ეთქვა *შაქარი* და თქვა *სათარი*. ეს იმიტომ, რომ მას არ შეუძლია წარმოთქვას *შ* და *ქ*; მას უნდა თქვას *შავი* და ამბობს *სავი*, უნდა თქვას *ქარი* და ამბობს *თარი*. ასეთ ენამოშლილობას ჩვენ ვეძახით *ენაჩლუნგობას*. როგორც აქედან ვხედავთ, ენაჩლუნგობაში გარკვეული კანონზომიერება არსებობს: თუ ბავშვი ერთ სიტყვაში ვერ ამბობს ქ-ს, ის ვერ იტყვის მას (იმავე ბგერითს გარემოცვაში) ვერც ერთ სხვა სიტყვაში: როცა უნდა თქვას ქარი, იტყვის თარი, კიდევ მეტიც: თუ ის ვერ ამბობს ქ-ს, ვერ იტყვის ის აგრეთვე გ-ს და კ-საც: როცა უნდა თქვას გორა, ამბობს დორა, უნდა თქვას კარი—ამბობს ტარი. აგრეთვე, თუ მას არ შეუძლია თქვას შ, როგორც შაქარში, შავში, ვერ იტყვის ვერც ფ-ს, ჯ-ს, ჩ-ს, და ჭ-ს: თუ უნდა თქვას ჟორა—იტყვის ზორა; თუ უნდა თქვას ჯარი—იტყვის ძარი; თუ უნდა თქვას ჩემი—იტყვის ცემი; როცა უნდა თქვას ჭირი, იტყვის წირი.

¹ იხ. ზემოთ გვ. 410; აგრეთვე ჩვენი “თანზოვანთა პათოლოგიური ცვლილების სხვადასხვა სახის შესახებ” (საქ. მეცნ. აკადემიის “შობაძე” ტ. V, № 3, 1944 წ.); ს. ყღე ე ტ ი ს “პოსტკონტუზიური ენამოშლილობის ფონეტიკიდან” (თბილისის ფუნქციონერულ დაავადებათა ინსტიტუტის და პოლიკლინიკის “შრომები”. II. 1945, 239—243); ა. კ ა ი შ ა უ რ ი ს “პოსტკონტუზიური მეტყველება ხმოვანი ბგერებით” (იქვე გვ. 244—5); ნ. ა ს მ ბ ა ძ ი ს “მახვილის საკითხისათვის კონტუზიულთა მეტყველებაში” (იქვე, გვ. 247—9).

ასეთი კანონზომიერების მონახვამ გაუადვილა მეცნიერებას ამგვარი ენაწარმოების გამოსწორება.

არის ენამოშლილობის სხვა სახეც. მაგალითად, *ენაბლუობა*, რომელსაც *ენადაბჭულობასაც* ეძახიან. ესაა სიტყვის ერთ-ერთი მარცვლის, ხშირად დასაწყისში, ზედიზედ განმეორება. მაგალითად, ენაბლუსუნდა თქვას ბალი, — ის იტყვის ბა-ბა-ბა-ბა-ბალი; უნდა თქვას დედა, იტყვის: დე-დე-დე-დედა-დედა. ენაბლუობაა აგრეთვე, როცა ბავშვი მოკუმავს ტუჩებს, მაგალითად ბ-სათვის, როცა უნდა თქვას ბალი, და ვეღარ გააღებს კარგა ხანს; ან მიაბჯენს ენას კბილებთან დ-სათვის, როცა უნდა თქვას დედა, და ვეღარ მოაცილებს მას კარგა ხანს. ხშირად ენაბლუობას თან სდევს ენაწარმოებაც, და მაშინ სრულიად გაუგებარია ლაპარაკი. არის კიდევ ენამოშლილობის სხვა სახეებიც, მაგალითად ზომაზე მეტად ჩქარი ლაპარაკი, რომელიც სრულ გაუგებრობამდე მიდის, ან ზომაზე მეტად მოღუწებული მეტყველება და სხვა.

იმ მეცნიერებას, რომელიც იკვლევს ასეთ ენამოშლილობებს და გვასწავლის, თუ როგორ გამოვასწოროთ ეს ნაკლოვანებები, ჰქვია *ლოგოპედია*, ხოლო ამ მეცნიერებაში და მის პრაქტიკულად გამოყენებაში დახელოვნებულ სპეციალისტს *ლოგოპედი-აღმზრდელი*.

ლოგოპედია არაა ახალი მეცნიერება: ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დამლევს ჰყავდა ამ მეცნიერებას შესანიშნავი წარმომადგენელი რუსეთში (სიკორსკი); მაგრამ ფართოდ გავრცელდა და განვითარდა იგი ჩვენში მხოლოდ დიდი ოქტომბრის შემდეგ... ყურადღება მიექცა მეტყველების სისუფთავეს, მეტადრე სკოლაში, არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ენამოშლილის ლაპარაკისაგან უსიამოვნებას გრძნობს როგორც მსმენელი, ისე თვით მოსაუბრე, არამედ უმთავრესად იმიტომ, რომ ენამოშლილობას დიდი ზიანი მოაქვს ბავშვისათვის: ენამოშლილი ბავშვები უმეტეს შემთხვევაში ჩამორჩებიან სწავლაში და საერთოდ იჩაგრებიან ხოლმე, ენამოშლილი ბავშვი მორცხვია, გაუბედავია, იჭვიანია, გულფიცხობს, გაურბის ამხანაგებს, მიუკარებელია. ენამოშლილს რცხვენია თავისი ნაკლისა და ამიტომ უმეტესად გაჩუმებულია. ვერ ბედავს ლაპარაკს — დაცინვისა ეშინია. კლასში გაკვეთილებზე ენამოშლილი ბავშვი ზის თავისთვის, არ იღებს მონაწილეობას იმ პასუხებში, რომელთაც აძლევენ სხვა ბავშვები მასწავლებელს კლასისაღმდეგ მიმართულ კითხვებზე. ამის გამო იგი ჩამორჩება ამხანაგებს გონებრივ განვითარებაშიც.

ადამიანის მეტყველება და აზრი ისეა ერთმანეთთან დაკავშირებული, რომ ერთის დაზიანება იწვევს მეორის დარღვევას. ენამოშლილი ბავშვები, ჩამოთვლილი მიზეზების გამო, ხშირად უღისციპლინონიც არიან; ამიტომ მათ ზიანი მოაქვთ თვით სკოლისათვისაც, მეტადრე იმიტომ, რომ ზოგჯერ ენასწორი ბავშვები უნებურად ბაძავენ ხოლმე ენამოშლილს. თუ რა მნიშვნელობა აქვს მიმბაძველობას ამ მხრივ, ჩანს თუნდაც იქიდან, რომ ერთ ოჯახში და-ძმებს ან ოჯახურად მახლობლებს ერთნაირი ენა მოშლილობა აქვთ. ეს იმიტომ კი არა, რომ ნათესაობით ჰქონ-

დეთ მას ეს ნაკლოვანება: ეს შედეგია მხოლოდ მიმბაძველობისა, რადგანაც მემკვიდრეობითი ენამოშლილობა არ არსებობს.

ცნობილია, რომ მეტწილად ბავშვებს აქვთ ენამოშლილობა — ჩიფჩიფი, სიფსიფი, ენადაბმულობა და სხვა ამგვარი. ზოგიერთი ასეთი ნაკლი თავისთავად გამოუსწორდება ხოლმე ბავშვს წლების განმავლობაში. მაგრამ, რაც უფრო დიდხანს იქნება ბავშვი ენამოშლილი, მით უფრო მეტად ჩამორჩება იგი ენასწორ ამხანაგებს სწავლასა და გონების განვითარებაში. ამიტომაც საჭირო, რომ სათანადო ღონისძიება რაც შეიძლება ადრე იყოს მიღებული. საზოგადოებრივად დიდი ნაკლია, როდესაც ენამოშლილობა ბავშვს მოზრდილობამდე გააყვება და იგი ზოგჯერ მუდამ ენამოშლილი რჩება. თუ აქამდე არ იყო ხელმისაწვდომი ყველასათვის ენამოშლილობის გამოსწორება, საბჭოთა ხელისუფლების დროს, როცა საერთოდ მკურნალობა ყველასათვის ხელმისაწვდომია და ენამოშლილობის გასწორება თითქმის ასპროცენტიანი წარმატებით თავდება, შეუწყნარებელია ენამოშლილი იქნეს მომავალში მოზრდილი ადამიანი, მით უმეტეს იმიტომ, რომ, გარდა ზემოთქმულისა, ენამოშლილობა ხელს უშლის ადამიანს ამოირჩიოს ის პროფესია, ის საქმიანობა, რაშიც ის თავის მოწოდებას გრძნობს, რაც მას უყვარს: ენამოშლილი გაურბის მასწავლებლობას, მსახიობობას, ვეჟილობას და ყველა ისეთ საქმიანობას, რაც მოითხოვს საჯაროდ ან საერთოდ გარეშე პირებთან ლაპარაკს.

არის თუ არა საშუალება თავიდან ავიციდნოთ ენამოშლილობა, გამოვასწოროთ იგი თავის დროზე, რომ ბავშვი სწავლასა და განვითარებაში არ ჩამორჩეს, არ დაიჩაგროს?

ასეთი საშუალება არსებობს, როგორც ზემოთ იყო მოკლედ ნათქვამი, ლოგოპედიის სახით. თუ ადამიანს რომელიმე სამეტყველო ორგანო (ტუჩები, ენა და სხვა) არ აკლია ან თუ ისე არა აქვს დამახინჯებული, რომ ქირურგიული ჩარევაც კი ვერ შეეღის (ასეთი შემთხვევები კი თითქმის არ არსებობს), მაშინ ლოგოპედიის მუშაობა მუდამ წარმატებით მთავრდება, ენამოშლილობა გამოსწორდება. მაგრამ მიუტყეველი იქნება, თუ ზოგიერთი მშობელი, სკოლის დირექტორი და მასწავლებლები, რომლებმაც უნდა იცოდნენ ასეთი საშუალებების არსებობა, არ მიმართავენ თავის დროზე ლოგოპედ-ალმზრდელს ან, საჭირო შემთხვევაში, ექიმს და ამით ხელს შეუწყობენ თავიანთი ენამოშლილი ბავშვების ჩამორჩენილობას, გააძნელებენ ენამოშლილობის გამოსწორებას და საზოგადოებას მოუშადადებენ არასრულფასეულ მოქალაქეს.

უკვე 20 წელზე მეტია, რაც ჩვენში, საქართველოში, დაიწყო ლოგოპედიური მუშაობა თბილისის პედაგოგიურ ინსტიტუტში (ამჟამად საქართველოს სსრ პედაგოგიურ მეცნიერებათა ინსტიტუტი, დირ. პროფ. დ. ლორთქიფანიძე) და ფუნქციონალურ-ნერვულ დაავადებათა ინსტიტუტში (დირ. პროფ. ა. გოცირიძე). ამ უკანასკნელში 1931 წელს შექმნილი ლოგოპედიური უჯრედი, განყოფილების სახით, დღემდე წარმატებით მუშაობს: ამ ხნის განმავლობაში მრავალმა ასეულმა ენამოშ-

ლილმა გამოასწორა თავისი ნაკლოვანი მეტყველება აქ და სხვაგანაც, სადაც კი ამ კოლექტივის რომელიმე წევრს ხელი მიუწვდებოდა.

თბილისის გარეთ ლოგოპედიური კაბინეტი შექმნილია ქუთაისში, სახელდობრ, საქ. სსრ ჯანმრთელობის სამინისტროს ქუთაისის ფსიქონევროლოგიურ დისპანსერთან.

ლოგოპედიური მუშაობა რომ საჭიროა არა მხოლოდ ბავშვებთან, ჩანს იქიდან, რომ ხშირად მოზრდილებსაც და ხნიერებსაც კი მოეშლებათ ხოლმე ენა, კონტუზიისა ან რაიმე დაავადების ნიადაგზე. აქაც საექიმო დახმარებასთან ერთად – და ზოგჯერ პირველ რიგში – ლოგოპედის ჩარევაა საჭირო.

ჩვენი ლოგოპედების მოვალეობაა ებრძოლონ ჩვენში ენამოშლილობას; მაგრამ ლოგოპედები ამას ვერ შეასრულებენ, თუ თვით დაინტერესებულმა პირებმა არ მისცეს მათ ამის საშუალება: ყველა საჭირო შემთხვევაში სკოლამ და მასწავლებლებმა დაუყოვნებლივ უნდა მიმართონ დახმარებისათვის საექიმო და ლოგოპედიურ დაწესებულებას.

ს ა კ ი ე ბ ლ ე ბ ი¹

ა.საზნოვრიძის საკიებელი

ა

- აღმობინალური სუნთქვა 26.
აბლაუტი 212, 301.
აბუური დიალ. 399.
აბრუპტივი 8, 28, 34, 80, 81,
92, 150, 197, 266, 267,
294, 402.
აბრუპტივიზაცია 81.
აბრუპტიული სპირანტი 309,
399.
აბსოლუტურად ძლიერი პოზიცია
375.
ადამიანის ხმა 51.
ადაპტაცია 383.
ადილური 45, 289, 399.
ათინური დიალექტი 191.
აკუსტიკა ფონეტიკური 50, იხ.
ფონეტიკური აკუსტიკა.
აკუსტიკური ეფექტი 328.
ალეოლარი 198, 348, 376.
ალეოლები 20, 86.
ალტერნაცია 210, 214.
ალფაბეტი 166.
ალფაბეტური სისტემა 182.
ამპლიტუდი 52.
ანალიტიკური ანბანი 181, 182.
" სისტემა 182.
ანალოგია 190, 252, 302.
" გრამატიკული 236, 247.
" მადიფენცირებელი 234, 248.
" ნეიტრალური 234, 248.
" ფონეტიკური 247, 252.
" ფუნქციონალური 234, 247,
249.
ანალფაბეტური სისტემა 182, 184.
ანაპტიქსი 238.
ანბანი 57, 166.
ანბანი ანალიტიკური 180.
ანბანური სისტემა 182.
ანლაუტი 224.
ანტიციპაცია 115, 117, 120, 210.
კოარტიკულაციური
აპიკალური თანხ. 36, იხ.
თანხმოვანი.
აპიკალურობა 179.
აპოკოპე 238.
აპოკოპირება 238.
არაანბანური სისტემა 182.
არაბული 57, 182, 317, 400.
არალაბიალიზებული 402.
"არალრმადუკანაენისმიერი" 376.
არაჩქამიერი 403.
არახშული 402.
" სონორი 289
" ჩქამიერი 289
არახშულობა 93.
არტიკულაცია 24, 100, 360.
" იოტისებრი 116.
" მეორეული 114, 115, 116,
120.
" პირველადი 116.
" საზიარო 103.
არტიკულაციის ერთფამიერობის
წესი 111, 112.
არტიკულაციის უმოკლესი გზის
წესი 105, 106.
არჭული 45.
ასიმილირება 182.
ასიმილატორი 122, 202.
ასიმილაცია 120, 122, 188, 196,
210, 346.
ასიმილაცია დისტანციური 121,
196, 197.
" ველარული 201.
" ისტორიული 121.

¹ საძიებელი შეადგინა დოც. ნათელა იმედაძემ.

- " კონტაქტური 121, 196, 197, 229.
- " ნაწილობრივი 122, 394, 197, 200, 290.
- " პროგრესული 121, 196, 197, 200, 290, 337.
- " რეგრესული 196, 197, 198, 201, 229, 275, 337.
- " რთული 199, 201.
- " საურთიერთო 124.
- " სრული 122, 196.
- " უმლაუტისებური რეგრესული 201.
- ასიმილაციური გამჟღერება 122.
- " გაყრება 122.
- ასო 57, 166, 180, 182.
- ასობრივი წერა 168, 172.
- ასპირატები 80, 82, 109, 369, 382.
- aspiratae 355, 356.
- ასპირატი მჟღერი 82, 83.
- " ყრუ 82, 83.
- ასპირაცია 80, 82, 179, 363, 369.
- ასპირირება 182.
- აუსლაუტი 224.
- აფაზია 410.
- აფაზია მოტორული 410.
- " მოძრაობითი 410.
- " სენსორული 410.
- აფატიკი 410.
- აფერეზისი 238.
- აფექტირებული წარმოთქმა 289.
- აფრიკატი 41, 47, 80, 88, 98, 101, 197, 215, 310, 318, 347, 376.
- აფრიკატი ლატერალური მკვეთრი 45.
- " ფშინვიერი 45.
- აფრიკატიზაცია 187.
- აფხაზური 43, 76, 90, 289, 323, 399.
- აქეთური კომპლექსი 112.
- " აქცენტი" 50.
- აქცესიური კომპლექსი 112, 154, 210, 290, 306, 336, 345, 413.
- აპარმონიზაცია 304, 308.
- ბაგეები 20.
- ბაგე-კბილისმიერი 35.
- ბაგისმიერი 198, 231, 376.
- ბალსზემოური 90.
- ბაცბური 45.
- ბგერა 12, 50, 131, 180.
- ბგერა არათავისთავადი 273.
- ბიოლოგიური 3, 391.
- " გარდამავალი 98, 100.
- " დამღგარი 100, 101.
- " დეფექტური" 412.
- " ერთნიშნისი 180.
- " თავისთავადი 273.
- " ნორმალური" 412.
- " ორშედგენილობისი 180.
- " პოზიციით განპირობებული 274.
- " პოზიციით განუპირობებელი 274.
- " სამეტყველო 166, 325.
- " სამშედგენილობისი 180, 181.
- " სოციალურად ღირებული 3, 76.
- " ფიზიკური 3.
- " ცხოველური 3.
- " ქეტერორგანული 105.
- ბგერათა სიგრძე 125.
- " სიმარტივე 93.
- " სიმოკლე 125.
- " სირთულე 93.
- " ორმხრივი შეერთება 99.
- " რაოდენობითი განსხვავება 126.
- " ცალმხრივი შეერთება 99.
- ბგერათავდასმა 207.
- ბგერათმახვილი 133.
- ბგერათმონაცვლეობა 210, 213, 301.
- " გრამატიზებული 213, 302.
- " ისტორიული 212, 214, 296.
- " კომბინატორული 213.
- " პოზიციური 211.
- " სემანტიზებული 213, 296.
- " ფონეტიკური 212, 296.
- " ფონოლოგიური 212, 214, 296.
- ბგერათრაოდენობა 125, 129, 133.

ბგერათრედუქცია 213.
 ბგერათსისტემა 190.
 ბგერათსუბსტიტუცია 228, 229.
 ბგერათშეერთება 98, 187, 190, 351.
 " კონტაქტური 101.
 ბგერათშეერთების მგორე წესი 105, 107.
 " მესამე წესი 111.
 " პირველი წესი 103.
 " წესები 103.
 " ბგერათშენაცვლება 230.
 " ბგერათშერთვა 101, 102.
 " ბგერათშერწყმა 101, 102, 105.
 " ბგერათშესამება 188.
 ბგერათჩანაცვლება 228, იხ. სუბსტიტუცია.
 ბგერათცვალებაღობის კანონზომიერება 241.
 ბგერათცვალებაღობის შინაგანი ფაქტორი 257.
 ბგერათცვლილება 191, 195, 202, 232, 241, 245, 253, 351.
 " არაფონეტიკური 234.
 " განპირობებული 188, 189, 193.
 " განუპირობებელი 189.
 " დამოკიდებული 189.
 " დამოუკიდებელი 189.
 " ერთჟამიერი 242.
 " თანაჟამიერი 241.
 " ისტორიული 241, 242.
 " კომბინატორული 188, 189.
 " სპონტანური 189, 193.
 " წინარეისტორიული 243.
 ბგერათცვლილების ფონოლოგიური მიზეზი 257.
 ბგერათხანგრძლიობა 127, 128.
 ბგერათწარმოება 80.
 ბგერასასესობა 62.
 ბგერები თანაგვარი 366.
 ლარინგალური 93.
 " მაგარი 115.
 " ორალური 92.
 " პალატალიზებული 115.
 " რბილი 115.
 " ტონიერი 325.

ბგერები ფარინგალური 93.
 ჩქამიერი 325.
 " წლაპუნა 326.
 ბგერთი ანალოგია 228, 234.
 ეფექტი 100.
 " კონტამინაცია 234.
 " მეტყველება 4, 405.
 " სისტემის ადაპტაცია 383.
 ბგერიის ელფერი 54.
 რეზონატორი 118.
 " ხანგრძლიობა 125.
 ბგერობა 100.
 ბგეროვანობა 62.
 " სამეტყველო 406.
 ბელორუსული 255.
 ბენგალური 37.
 ბერძნული 54.
 ბერძნული ძველი 128, 343.
 ბეჭდისებრი ზრტილი 15.
 ბზიფური დიალ. 399.
 ბილაბიალური 34.
 ბილატერალური 44.
 Blahlaut 56.
 ბჟედლური დიალექტ. 84.
 ბრეხუნგ 201, 202.
 ბრონქები 13.
 ბრონქიოლები 13.
 ბულგარული 244.
 ბუსტროფედონის წესი 172.

ბ

გააფრიკატება 350.
 გადაადგილება (ბგერის) 207.
 გადასმა 207.
 გადახმოვნება 200.
 გამკვეთრაფრიკატება 378.
 გამჟღერება 356.
 გამჟღერება დისიმილაციური 207, 230. იხ. დისიმილაციური გამჟღერება.
 გამჟღერება დისტანციური პროგრესულ-დისიმილაციური 386.
 გამჟღერება დისტანციური რეგრესულ-დისიმილაციური 386.
 გამჟღერება კომბინაციური 160.
 გამჟღერება კონტაქტური პროგრესულ-დისიმილაციური 387.

გამჟღერება დისტანციური რე-
 რესულ-დისიმილაციური 386.
 განივი ხმოვანი 395.
 გაპალატალება 202.
 გარდამავლობა 100.
 გარდამავლობის ხანგრძლივობა
 101.
 გასპირანტება 221, 337.
 გასრულ ხმოვნება 193.
 "გატუჩისეულება" 73.
 გაუმლაუტებული ხმოვანი 195.
 გემინატი 104.
 გემინაცია 104.
 გერმანიკული ენა 8, 200, 220,
 225.
 გერმანული 38, 46, 54, 61, 89,
 108, 256, 278, 285, 296,
 335, 351, 377.
 გერმანული ზემო 220.
 " ჩრდილო 81.
 " ძველი ზემო 258,
 გვერდითი თანხ. 41, 44.
 გრაფიკული მეთოდი 9.
 გუთური 220, 256, 351.
 გუტურალური 310.

დ

დაბრკოლების ადგილი 48.,
 დაბრკოლებათა რაგვარობა 39,
 48.
 დამართვა 28, 110.
 " მაგარი 109.
 " ნელი 110.
 " ძლიერი 108.
 დამარცვლა 145.
 " პრაქტიკული 145, 146, 154.
 დამარცვლა ფონეტიკური 154.
 დამწერლობა არამიქელის 172.
 " ასოებრივ-ბგერითი 172.
 " ეტიმოლოგიური 176.
 " მარცვლობრივ-ბგერითი 171.
 " მარცვლოვანი 171.
 " სემიტური 172.
 " ფინიკიელების 172.
 დანიური 351.
 დაფონება 28, 127.
 დაყრუება 188.
 დევანაგარი 57.

დეზაბრუპტივიზაცია 81.
 დეზაფრიკატიზაცია 215.
 დეიქტიკური ფუნქცია 391, 392.
 დელაბიალიზაცია 216.
 დენტალი 348.
 დენტალური 35, 228, იხ.
 თანხმოვანი დენტალური.
 დენტი-ლატერალური თანხ. 228.
 დენტი-ფაუკალური თანხ. 227.
 დეფექტიანი სამეული 89.
 დეფექტური მეტყველება 410.
 დეფექტური სამწეროვანი
 შეფარდება 285.
 დეფექტური წარმოთქმა 409.
 დეცესიური 336.
 თანამიმდევრობა 306.
 " კომპლექსები 111, 112, 154,
 226, 306, 339.
 დიაკრიტიკული ნიშნები 94, 179,
 180.
 დიაკრიტიკულ ნიშანთა ცხრილი
 179.
 დიაფრაგმა 12, 13.
 დიერეზისი 239.
 დინამიკური წარმოების ბგერები
 66.
 დისიმილატორი 203, 385.
 დისიმილაცია 203, 205, 210,
 346, 348, 382.
 " დისტანციური 203, 385.
 " კონტაქტური 385.
 " პროგრესული 206, 344.
 " რეგრესული 203, 206, 346,
 347.
 დისიმილაციური გამჟღერება 230,
 350, 385, 388. იხ.
 გამჟღერება დისიმილაციური.
 დისიმილაციური გამჟღერება
 დისტანციური 385.
 დისიმილაციური გამჟღერება
 თანამიმდევრობითი
 რეგრესული 383.
 დისიმილაციური გამჟღერება
 ხშულთა 207, 379, 381,
 382, 384, 385.
 დისიმილაციური დაკარგვა ბგერისა
 350.
 დისიმილირებული 203.

მდისლალა 405,410.
მდისლალიკი 405.
მდისლალიური დარღვევები 411.
მდისტინქტური დაპირისპირება 267
მდისტანციური მეზობლობა 100
“ ფონეტიკური მოვლენა 348
მდისტინქტური მნიშვნელობა 178
“ ფუნქცია 279
“ ძალა 270
მდისტინქტურობა 5
მდისპარმონიული ტონი 55
მდიფერენციაცია 357, 358.
“ სემანტიკური 129.
მდიფთონგი 102, 106, 107, 108.
“ დამავალი 107.
“ არანამდვილი 108.
“ აღმავალი 107.
მდიოჩლანდური 220, 256.
მდორსალნი 376, 377.
მდორსალური თანხ. 35, 42, იხ.
თანხმოვანი მდორსალური
მდორსალურობა 179.

ე

ეპრაული 320
ელიდირებული ხმოვანი 239.
ელიზია 239
ემოციური წარმოთქმა 289.
ენა 12, 21, 93.
ენაბლუ 406.
ენაბლუობა 393, 405, 410, 418,
იხ. ლოგონეეროზი
ენადაბმული 406.
ენადაბმულობა 405, 418.
ენათმეცნიერება 6, 10, 187.
ენაკბილისმიერი 32, 197, 198.
ენანუნისმიერი 288.
ენამოშლილი 405.
ენამოშლილობა 312, 407, 419.
ენაჩლუნგობა 312, 405.
ენტეზისი 239.
ენის გვერდითი კიდებები 21.
“ ზურგი 21, 87.
ენისმიერი 288.
ენის ტანი 21.
“ ძირი 21, 87.
ენისძირისმიერი 92, 288.
ენის წვერი 67, 87, 184.

“ წვეტი 21.
ენკლიტიკა 142.
ეპენტეზისი 239.
ეპენტეზისური მოვლენა 239.
ეპიტეზისი 239.
ერთაჟიერი წარმოთქმა 111.
ესპანური 87.
“ ეურობა” 194, 201.
ექსკურსია 28.
ექსპირაცია 25, 26, 81.
ექსპლოზია 30, 88.

ვ

ვალიური ენა 44.
ვარიანტი 279.
ვარიაცია 279.
ველარიზაცია 114, 118, 120, 179,
188, 200, 320.
“ კოარტიკულაციური 120.
ველარები 310.
ველარიზება 119.
ველარიზების საფუძველი 119.
ველარული თანხმოვანი 38, 118.
“ ხმოვანი 118.
ველარულობის ანტიციპირება 119.
ვერტიკალური სუნთქვა 26.
ვოკალიზაცია 342.
ვოკალიზმი 75, 76, 128.
“ ისტორიული 141.
“ სამხმოვანიანი 76.
“ ქართული 72.
ვიბრანტი 41, 53, 95, 266.
“ ბილაბიალური 43.
“ წყვილბაგისმიერი 42.
ვიბირება 332.

ზ

ზანური 84, 139, 242, 313, 321,
349.
ზედაკბილები 87.
ზესადგამი მილი 23, 54, 81, 183,
325.
ზრდადი ხანგრძლიობა 286.

თ

თანაბგერობა 55.
თანამახვილი 135, 179.

თანატონი 55, 327.
 თანხმოვანი 57, 63, 389, 390,
 391, 392.
 “ ალვეოლარული 36, 41, 44,
 197.
 “ ალვეოლ-პალატალური 96.
 “ აპიკალური 36 იხ.
 “ აპიკალური.
 “ არშენახული 312.
 “ ასპირირებული 82, 83.
 “ ბაგისმიერი 63.
 “ ბილაბიალური 34.
 “ გავრმაგებული 104.
 “ გაუკანაენისმიერებული 44.
 “ გემინირებული 104.
 “ გრძელი 102, 104, 130.
 “ დარბილებული 202.
 “ დეზასპირირებული 220.
 “ დენტალური 35, 44, იხ.
 “ დენტალური.
 “ დორსალური 35, იხ.
 “ დორსალური.
 “ ენაკბილისმიერი 44.
 “ ენისწვერისმიერი 36.
 “ ველარიზებული 44.
 “ ინტერდენტალური 37, იხ
 “ ინტერდენტალური.
 “ კბილთაშუა 37.
 “ კბილისმიერი 35, 63.
 “ ლაბიოდენტალური 35, 95,
 იხ. ლაბიოდენტალური
 “ ლაბიო-ვიბრანტიზებული 45.
 “ ლატერალიზებული 45, 94.
 “ “ლატერალური” 44, 413.
 “ მაგარი 330.
 “ მაგარი სასისმიერი 38,
 “ მარტივი ძლიერი 180.
 “ მჟღერი 284.
 “ “მტკიცე” 363.
 “ ნაზალური 45, 286.
 “ ნაპარლოვანი 40, 214.
 “ ნუნისმიერი 36, 41, 44, 63.
 “ პალატალიზებული 44, 69.
 “ პალატალური 37, 114.
 “ პალატო-ალვეოლარული 95.
 “ რბილი 328, 361.
 “ რბილსასისმიერი 38.
 “ რეკონსტრუირებული 312.

“ რთული 80, 88, 180.
 “ ლატერალური 227.
 “ სისინა 94.
 თანხმოვანი სონორი 205, 214.
 “ ტუჩებისმიერი 35.
 “ უკანაენისმიერი 38, 46.
 “ ფარინგალური 306.
 “ ფაუკალური 227.
 “ ფონემები 288.
 “ ფშვინვიერი 33.
 “ ფშვინვიერდამართვიანი 109.
 “ ფშვინვიერშემართვიანი 108.
 “ ყელხშული 20, 28, 34.
 “ შიშინა 94, 250.
 “ შუაენისმიერი 37, 46, 63.
 “ ჩქამიერი 250.
 “ ცხვირისეული 41, 46.
 “ ძლიერდამართვიანი 110.
 “ ძლიერშემართვიანი 110.
 “ წინაენისმიერი 35.
 “ წყვილბაგისმიერი 34.
 “ ხშული 109, 214.
 “ ჰეტერორგანული 111.
 თანხმოვანთა განდასება 376.
 “ კლასიფიკაცია 80.
 “ მეორე გადაწევა 256.
 “ მონაცვლეობა 320.
 “ პალატალიზაცია 202.
 “ რედუქცია 214.
 “ სისტემები რუსულისა 162,
 163, 164.
 “ სისტემები ქართულისა 162,
 163, 164.
 “ სუნთქვიერი წარმოება 80.
 “ უსუნთქველი წარმოება 28,
 80.
 თანხმოვანთადაწევა 219.
 თანხმოვანთმონაცვლეობა 210, 211,
 295.
 თლიფინი 415.
 თურქული 196, 200.
 O
 იაკუტური 200.
 იარაღობრივი დაკვირვება 9.
 იაფექტილოლოგიური ანბანი 312.
 იაფექტური ენები 378, 380.
 იდეოგრამა 170.

იდეოგრაფია 170.
 სუმერული 171.
 იდეოგრაფიული წერა 169, 170.
 იეროგლიფი 170.
 იეროგლიფური წერა 170.
 იმერული 99, 102, 194, 196,
 338, 396.
 იმპლოზია 30, 88.
 იმპლოზიური 311.
 ინგილოური 229, 255.
 ინგლისური 46, 50, 67, 86, 89,
 220, 252, 255, 270, 278,
 286, 296.
 ინდიფერენტული მდგომარეობა 24,
 49, 105.
 ინდოევროპული ენები 220.
 ინდური ახალი 83.
 " ძველი 10, 37, 57, 83, 220,
 238.
 ინერვაცია 100.
 ინერცია 210.
 ინსპირაცია 25, 326.
 ინტელექტუალური 132.
 ინტენსიობა 52.
 ინტერდენტალური 37, 87, იხ.
 თანხმობანი.
 ინტონაცია 131, 269.
 " აღმავალი 144.
 " დამავალი 144.
 " კითხვითი 143.
 " მოლოდინის 143.
 იოტი 106.
 ირრაციონალური 127.
 იტალიური 109, 372.
 იქითური კომპლექსი 111.

კ

ძაკეასიური ენები 8, 45, 76, 84,
 251.
 "კაკეასიური ლატერალური
 თანხმობანი" 228.
 კაკუმინალური 37.
 კაკუმინალურობა 179.
 კამერტონი 51, 328.
 კამერტონული წესი 329.
 კბილები 12.
 კბილბაგისმიერნი 288.
 კბილები ზედა 20.

" ქვედა 67.
 კბილისმიერი წარმოებანი 95.
 კვალიტეტი 127, 265.
 კვანტიტეტი 54, 131, 286.
 კიმოგრამა 59.
 კიმოგრაფიული მრუდი 317.
 კლასიფიკაცია ბგერათა 57.
 " თანხმობანთა 80.
 " თანხმობანთა ზოგადი 94
 " ფიზიოლოგიური 90.
 " ქართული ენის თანხმობანთა
 80, 91.
 " ქართული ენის ხმოვანთა 67,
 75.
 კოარტიკულაცია 98, 100, 113,
 188, 210.
 კოარტიკულაციური ველარიზაცია
 120.
 " პალატალიზაცია 114.
 კომბინატორული პირობები 312.
 კონტამინაცია 237.
 კონტაქტური გავლენა 99.
 " მეზობლობა 100.
 კონტრაქცია 239.
 კონტრაპირება ხმოვანთა 239.
 კორელაცია 265, 277.
 კორელაციური ოპოზიცია 265,
 277, 280, 285, 289.
 კოსტალური სუნთქვა 26.
 კრაზისი 239, 240.

ლ

ლაბიალი 348.
 ლაბიალიზაცია 35, 99, 119, 179,
 182.
 " კოარტიკულაციური 120.
 ლაბიალიზებული 323, 402.
 ლაბიალური ხმოვანი 395.
 ლაბიოდენტალური თანხ. 35.
 ლაბიოველარიზაცია 120.
 ლაბიოვიბრანტიზებული თანხ.
 400.
 ლაბიო-ფაუკალური თანხ. 228.
 ლათინური 54, 129, 238, 341,
 351.
 ლათინური ანბანი 89, 182.
 " ხალხური 238, 252.
 ლარინგალურები 310.

ლარინგალური ხშული 38.
 ლარინგსი 14.
 ლატერალები 41, 44, 53, 266,
 399.
 ლატერატი 399, 413, 416, 415.
 ლატერატთა ფიზიოლოგია 414.
 ლატვიური 236.
 Lautwechsel 230.
 Lautverschiebung 219.
 ლეზვიური 289.
 ლენტეხური 233.
 ლიეზონი 239.
 „ლიკვიდები“ 45.
 ლიტაური 136, 236.
 ლიტერატურამდელი ქართული 89.
 ლოგოთერაპევტი 405.
 ლოგონეეროზი 405, 410.
 ლოგოპათი 405.
 ლოგოპათია 405.
 ლოგოპედი 409.
 ლოგოპედია 11, 313, 407, 409,
 418.
 ლოგოპედი-აღმზრდელი 418.
 ლოგოპედიური დაწესებულებები
 419, 420.
 “ მონაცემები 415.
 ლურსმული წერა 171.

მ

მაგარი სასა 67, 74, 87.
 მარაჟის თეორია 328.
 მართლმეტყველება 173.
 მართლწერა 173.
 მარცვალი 131, 145, 146, 147,
 362.
 მარცვალი დახურული 150.
 “ მახვილიანი 286.
 “ მთავარმახვილიანი 135.
 “ უმახვილო 286.
 “ ფონეტიკური 145.
 “ ღია 150.
 მარცვლოვნობა ფონოლოგიური
 150, 152.
 მარცვალთვასაყარი 148, 152, 337.
 მარცვალთმახვილი 133, 134.
 “ აღმაყალი 134.
 “ დამაყალი 134.
 “ მუსიკალური 134.

მარცვლებად დაშლა 147.
 მარცვლის მწვერვალი 148.
 “ შედგენილობა 149.
 “ შემქმნელი ფაქტორი 148.
 მარცვლობითი წერა 171.
 მარცვლოვანი ხმოვანი 179.
 მარცვლოვნობა 150, 151.
 “ შეუპირობებელი 150.
 მბგერი იოგები 14, 18.
 მახვილი 12, 131, 144, 269, 302.
 “ დინამიკური 53, 131.
 “ ექსპირატორული 131.
 “ თხრობითს შესიტყვებაში 142.
 “ ინტელექტუალური 132.
 “ კითხვითი შესატყვისების 143.
 “ ლინგვისტური 133, 198.
 “ ლოგიკურ-ემოციური 132,
 133.
 “ მარედუცირებელი 141.
 “ მეორეხარისხოვანი 135.
 “ მთავარი 179.
 “ მუსიკალური 52, 131, 134,
 141.
 “ საკუთრივ ლოგიკური 132.
 “ საფრაზო 138.
 “ სიძლიერის 131.
 “ სუსტი დინამიკური 140, 217.
 “ ტონური 131, 140, 142.
 “ ფიქსირებული 141.
 “ შესიტყვების 141.
 “ ძახილის შესიტყვებაში 144.
 “ ძველ ქართულში 140.
 მახვილიანი მარცვალი 135.
 მახვილის ტენდენცია 138.
 მეგრული 38, 68, 75, 90, 139,
 209, 242, 300, 346, 352.
 mediae 355, 356.
 mutation 230.
 მეტათეზისი 199, 207, 209, 349,
 360, 361.
 “ დისტანციური 208, 210.
 “ კონტაქტური 208, 210.
 “ მანძილის 208.
 “ მარტივი 208.
 “ რეგრესული მიმართულების
 209.
 “ საურთიერთო 208.
 “ ხმოვანთა 208.

მეტაფორა 200.
მეტყველება ბგერითი 168.
" გრაფიკული 169.
" ზეპირი 188.
" ცოცხალი 188.
მეტყველების იერი 194.
მეცნიერული თანხმობები 40.
მკვლერი 80, 81, 366, 368, 369, 371, 372, 376.
მთიულური 130, 238, 379.
მთრთოლნი 41, 42.
მიმსგავსება 196.
მონგოლური 377.
მონოტიპური ასოები 94.
მორგანის პარაკუჭი 18.
მორფოლოგიური პრინციპი 174.
მოძრავმახვილიანობა 218.
მოხევეური 92, 255.
მულერი 7, 58, 59, 60, 376, 401.
მულერთა კომპლექსები 301.
მულერობა 34, 56, 183, 265.
მულერობა-სიყრუე 265.
მულერობის ადგილი 333.
მულერობის უწყვეტობა 103.
მულერობის ზარისხის დადგენის მეთოდი 332, 334.
"სკლომები" 39.
მყოვარი თანხ. 40, 53.
მწვერვალი ბგერისა 29.

6

ნაზალები 46.
ნაზალი 46, 53.
ნაზალიზაცია 179.
ნაზალობა 102, 183.
ნაზალური ელფერი 93.
" ტემბრი 72.
" ხმოვანი 189.
ნაპრალი გასწვრივი 82, 86, 87.
" მომრგვალებული 185.
" ლარისებრ მომრგვალებული 86.
" ზრტილებშუა 19.
ნაპრალოვანი 53, 82, 294.
" ალვეოლარული 86.
" ინტენდენტალური 87.
" კბილთაშუა 87.
" მულერი 286.

" ნუნებისმიერი 86.
" შუაენისმიერი 87.
" ხშული 286.
ნაპრალოვნობა 40, 80, 185.
"ნარნარა" თანხმობანი 45.
ნასესხები სიტყვები 364.
ნაქი 12, 20.
ნაქისმიერი 42.
ნაცვალსახელი 142.
ნაწილაკები 142 .
„ნახევარ - თანხმობანი" 46, 47.
ნახევარსიგარძე 179.
„ნახევარხმოვნები" 64, 65, 66, 92, 106, 215, 380, 389.
"ნახევრადხშული" 88.
ნეიტრალიზაცია 265, 277, 278.
ნორვეგიული 136.
ნორმალიზაცია სალიტ. ენისა 173.
ნუნები 20, 86.
ნუნისმიერი წარმოებანი 95.

(7)

(7)ბერტონი 55.
ოთხეულბერძივი სისტემა 80, 83, 84, 90.
ოკლუზია 127.
ოკლუზიური ელემენტი 215.
ორგანოები პასიური 23.
" აქტიური 22.
ორგვერდითი 44.
ორენოვნობა 383.
ორთოგრაფია 146, 173, 281.
" რუსული 158.
ორთოგრაფიის აგების პრინციპები.
" ისტორიული 174, 175.
" სიმბოლური 174, 177.
" ტრადიციული 174, 175.
" ფონეტიკური 174, 175.
" ფონოლოგიური 175.
ორთოქია 173.
ორმაგრხევა 52.
ორხმოვანა 106.
ოსური ენა 207, 220, 251, 363, 370, 372, 378, 381, 383, 385.

- პალატალიზაცია 114, 116, 179,
188, 267, 270, 320.
" კოარტიკულაციური 118, 120.
" პალატალიზება ბაგისმიერების
116.
" თანხმოვანთა 103.
" უკანაენისმიერების 116.
" წინაენისმიერების 116.
" ხმოვანთა 116.

- პალატალიზებული 269.
პალატოგრამი 39.
პათოლოგიური შემთხვევები 416.
პარალელური ბგერათცვლილება
412.

- პედაგოგიკა 405.
პერიოდული რხევა 51.
პირისეული ენისმიერი 401.
" ბაგისმიერი 401.
" ენაუნისმიერი 401.
" თანხმოვანი 401.
" კბილბაგისმიერი 401.
" უკანაენისმიერი 401.
" წინაენისმიერი 401.
" წვეილბაგისმიერი 401.
პირიქითისმეული ენისძირისმიერი
401.
" ფარინგალური 401.
" ხახისეული 401.
" ზორხისმიერი 401.

- პირის ღრუ 20, 92, 328.
პიქტოგრაფია 169.
პიქტოგრაფიული წერა 169.
პოზიციური განსხვავებულობა
286.

- პოლიფონია 170.
პოლონური ენა 73, 244.
პოსტველარული 311, 317.
პრერუპტივი 84.
პრერუპტივი ფარინგალური 90.
პროკლიტიკა 142.

ჟ

- შღერა სახმო სიმების 62.

რ

- რაგვარობა 196.

- " შერეული 41.
რაოდენობა 54.
რაოდენობითი განსხვავება 286.
რბილი სასა 20, 72, 87.
რბილნი 402.
რედუქცია 141, 214.
რედუქცია ფონეტიკური 248.
რედუქტირებული ხმოვანი 178, 191,
192.
რეზონანსი 54, 55.
რეზონატორი 54, 55, 120, 325,
327, 330, 389.
რეზონანსის თეორია 327.
რეკურსია 28.
რენტგენოგრაფიული კვლევა 374.
რესპირაცია 25.
რეტროპლექსური 96.
რომანული 61, 110, 252.
როტაციზმიერი ფორმა 353.
რუსული ენა 38, 39, 40, 42, 44,
49, 50, 66, 68, 196, 236,
244, 247, 255, 256, 269,
280, 282, 284, 286, 296,
364, 365, 366, 367, 406,
407.
რუსული ფონეტიკური სისტემა
191, 193.
" ძველი 193.
რწყმული მეტყველება 147, 166.
რხვეის პერიოდი 52.

ს

- საარტიკულაციო ბაზისი 25, 49,
50, 190, 251, 257.
" ორგანოები 81, 371, 373.
საერთაშორისო ანბანი 68.
ფონეტიკური ასოციაცია 76,
94.
" ფონეტიკური ასოციაციის
ნიშნები 76.
საზიარო არტიკულაციის წესი
103, 104.
საკლასიფიკაციო საფუძვლები 90.
სამგვარი mediae 363.
სამეული დეფექტური 89, 311.
" ლაბიოვიბრანტიზებული 44.
" მეექვსე 89, 307, 310.
" მეოთხე 89,

- " მეორე 88
 " მესამე 89
 " სრული 84.
 სამეულები 376, 403.
 " ხშულთა 304.
 სამეულებრივი სისტემა 80, 83, 84.
 სამეტყველო ბგერა 3, 23, 166, 172, 190, 256.
 სამეტყველო წარმოთქმა 253.
 " ჰაერნაკადი 13.
 სამ-სამწევრიანი თანამეფარდებები 284.
 სამ-სამწევროვანები 289.
 სანძპი 240.
 " გარეგანი 240.
 " შინაგანი 240.
 სასა 12, 20.
 სასა-ენის რკალი 22.
 სასა-ხახის რკალი 22.
 სასენი ნიშნები 142.
 სასიმღერო ხმა 325.
 სასუნთქი აპარატი 13.
 " მილი 13.
 სატემბრო სიმალლე 52, 59, 330.
 საფონაციო ორგანოები 326.
 "საფრაზო მახვილი" 138.
 "საშუალო" რიგის თანხმონენები 399, 400.
 " საშუალო მჟღერობა" 62.
 საწარმოთქმო ადგილი 76.
 საწარმოთქმო დაბრკოლებათა ადგილები 92.
 " ორგანოები 12.
 სახმო სიმები 12, 14, 19, 81, 93, 355, 373.
 სახმო სიმების დაკეტილობა 80.
 სემანტიკური ფაქტორი 258, 338, 351.
 სემიტები 172.
 სემიტური ენები 172, 319, 324.
 სერბიული 244.
 სვანური ენა 53, 68, 75, 84, 98, 215.
 სვარაბპატი 238, 240.
 სიბილანტი 181, 182.
 სიგმატიზმი 414.
 " ბაგეკბილისმიერი 408.
- " გვერდითი 408.
 " ენაკბილხშული 408.
 " თიფთიფა 408.
 " კბილთაშუა 408.
 " ნაზალური 408.
 " სიფსიფა 408.
 " ცხვირისეული 408.
 სიგმატიკი 408.
 სიგნიფიკაციური ფუნქცია 390, 392.
 სიგრძე ბგერათა 179.
 სილაბური წერა 171.
 სილბო 191.
 სიმაღლე ბგერათა 12, 50.
 სიმკვეთრის ოდენობა 372.
 სიმოკლე ბგერათა 179.
 სინერეზისი 240.
 სინთეტიკური სისტემა 182.
 სინკოპე 240.
 სინჰარმონიზმი 200.
 სისინა 376.
 სიტუაციური ფაქტორი 259.
 სიტყვა 131, 264.
 სიტყვათვანმასხვევებლობითი ფუნქცია 267, 269.
 სიტყვათმახვილი 133, 135, 136, 218.
 " დინამიკური 217.
 " მთავარი 137.
 " მოძრავი 137.
 " მუდმივი 137.
 " უძრავი 136.
 " ქართულში 139.
 სიტყვიერი სიყრუე 410.
 "სიფსიფა" ბგერები 86, 87.
 სიფსიფი 419.
 სიყრუე 179.
 სიძლიერე 12, 50, 52, 59.
 სკანდინავიის ენები 256.
 "სკლომა" 39.
 სლაუური 61, 109, 244, 255, 257, 283.
 " ძველი 236, 244.
 სომხური 80, 220, 251.
 სონანტი 63.
 სონანტობა 179.
 სონორები 45, 63.
 სონორობა 62, 63, 64.

" "სონორობის" თეორია 148.
სონორული 42, 63, 151, 195,
205, 403.
სონორული ქვერაიონი 319.
სპირანტი 40, 82, 86, 88, 197,
385.
სპირანტები 352.
" აბრუპტივეული 311.
" ლატერალური 45.
" ნუნისმიერი რბილი 400.
" შიშინასებრ რბილი 400.
" სისინა 86.
" ფარინგალური
ლაბიალიზებული ყრუ 90.
სპირანტები
" "შეკუმშულხახისეული" 400.
" შიშინა 86.
სპირანტიზაცია 342.
სპირანტიოდეები 309, 317.
სპირანტიოდი 294.
სპირანტიოდეული 90.
სპირანტული ელემენტი 215.
სპირანტულობა 80, 85.
სპონტანური ცვლილება 191.
სტატიკური წარმოება 66.
სუბსტიტუცია 231, 232.
"სუფთა" ბგერა 46.
სუპერაცია 210, 342.
სუპერაცია აქცესიური კომპლექსის
341, 345, 350, 353.
სუპერაცია როტაციზმისებრი 354.
სუპერაციისადმი მიდრეკილება
345, 352.
სუპერაციის შემვიდე ფორმა 350,
352.
" ფორმები 350, 351, 353,
354.
სუპერირებული 343.
სურდოპედაგოგია 11, 405.
სუსტი პოზიცია 275, 287.
სუფიქსი 368.

ტ

ტაფანტური დიალექტი 375.
ტემბრი 12, 50, 54, 55, 325.
" თანხმოვანთა 329.
" ხმოვანთა 327.

Tenues 355, 356.

ტოლფუნქციანი სახესხვაობა 279,
280, 285, 289.
ტონი 50, 51, 325.
" მუსიკალური 51.
" პარციალური 55.
" რთული 55, 327.
" რეზონატორული 328.
" საკუთარი 54.
" სატემბრო 119, 328.
" ძირითადი 55.
ტონიერი ბგერა 51, 56.
" მოდულაცია 143.
ტრანსკრიფცია 177.
" მეცნიერულ-ფონეტიკური 160.
" ფონეტიკური 160, 178.
" ფონოლოგიური 178.
ტრანსლიტერაცია 177.
ტრიფთონგი 108.
ტუჩები 12, 20.
ტუჩისეული 73.

უ

"შარყოფითნიშნეულობიანი
დაპირისპირება 277.
უასო ბგერები 160.
"უბგერობა" 103.
უბგერო მომენტი 127.
უბიზური 45.
უღური ენა 319.
უვულარები 38, 42, 96, 317, 322.
უკანაენა 21, 74, 87.
უკანაენისმიერნი 38, 198, 231,
310, 347, 376, 400.
უკანაენისმიერი ნაპრალოვანი 189.
უკანაენისმიერობა 6, 265.
უკრაინული 97, 255.
უმარცვლო ხმოვანი 179
უმახვილო მდგომარეობა 179.
უმლაუტი 194, 200, 201, 202.
უმლაუტირება 116.
უმლაუტირებული ხმოვანი 201.
უნგრული ენა 200.
უნილატერალური 44.
ურალურ-ალთაური ენები 196,
200.
უსუნთქველი ბგერათ-წარმოება 80.

ფ

შარინგალები 96, 376, 400.

შარინგალიზაცია 179.

შარინგალიზირება 320.

შარინგალური აბრუპტივი 89.

" თამხმონენები 89.

" მჟღერი 182, 306, 307, 313.

" ნაპრალოვანი 89.

" ხშული 89, 312.

შარინგალურობა 80.

შარინგსი 82.

შარისებრი ხრტილი 114.

შაუკალური 227.

შიზიოლოგიური (იხ. კლასიფიკაცია) 80.

შიზიოლოგიური ფაქტორი 348.

შილტეები 12, 13.

შინური ენა 200.

შიონაცია 25.

შიონემა 4, 3, 5, 86, 101, 190.

შიონემათდაპირისპირება 263, 269.

შიონემათოპოზიცია 263.

შიონემატური 4.

შიონემის დარბილება 284.

" სახესხვაობა 274.

" სუსტი პოზიცია 275.

" ფუნქცია 281.

" ძლიერი პოზიცია 275.

შიონემოლოგია 263.

შიონემური 4.

შიონეტიკა 3, 4, 5, 10, 11, 270,

271, 272, 406.

" აღწერილობითი 8, 273, 406, 409.

" ექსპერიმენტული 9, 271, 273.

" ზოგადი 6, 7, 8, 408.

" ისტორიული 8, 9, 273, 410.

" კერძო 5, 6, 7, 8, 408.

" ფუნქციონალური 263, 270.

შიონეტიკური ანალიზი 171.

" ანატომია-შიზიოლოგია 13.

" ანბანი 357.

" აკუსტიკა 12, 50.

" ბოლოკიდური 224.

" თავკიდური 224.

" კანონი 241, 245, 246, 249,

250, 253, 254.

" კანონზომიერება 362.

" ლიტერატურა 80.

" მილიანობა სიტყვისა 135.

" მოვლენები 222, 232.

" პირობები 125.

" პოზიცია 211, 277, 278.

" საზღვარი 224.

" სისტემა 187, 191, 192, 194.

" ცვალებადობა 187.

" ცვლილებები 222, 230, 287.

" წერა 182.

ფონოლოგია 7, 11, 263, 270,

271, 272.

" საბჭოური 272.

ფონოლოგიური ბგერათარაღენობა 129.

" ღირებულება 267, 268, 270.

" ხმოვანთარაღენობა 129.

ფონო-პოზო-ტოპომეტრია 332,

333.

ფორმანტების თეორია 327.

ფრანგული ენა 38, 42, 49, 50,

54, 66, 68, 73, 75, 77, 86,

88, 98, 269, 286, 296,

328, 335, 372.

ფრანგული ძველი 237, 341.

" წყვილბაგის სპირანტი 86.

ფრიკატივი 40, 96.

" ლატინური 96.

ფსიქოლოგიური ფაქტორი 348.

ფუნქციური ფაქტორი 349.

ფშაური 91, 255.

ფშვინვა 80, 82, 83, 344.

ფშვინვიერები 80, 82, 402.

ფშვინვიერობა 368.

ქ

ქამიტური ენები 319.

ქართველური ენები 83, 84, 313,

314, 379.

ქართული ენა 13, 28, 66, 67, 75,

101, 195, 278, 312, 337,

367, 368, 369, 379, 407.

ქართული სალიტერატურო 68,

82, 80.

" საშუალო 255.

" ძველი 3, 6, 8, 9, 84, 196,

218, 253, 254, 255.

ქვედა ტუჩი 87.
ყბა 12, 20.
ქვემო-ადილეური ენა 84.
ქიზიყური 255.

ლ

ლალანი 56, 59.
ლიაობა 46.
ღრმადლუკანაენისმიერნი 97, 311.

მ

შაბარდოული ენა 187.
ყელისმიერი 310
" ხშულნი 38.
"ყელხშვა" 80, 181.
"ყელხშული" 80, 81.
" სპირანტი 399.
ყია 19, 315.
ყრუ 33, 58, 59, 60, 376.
" mediae 355, 356, 357.
" ფშინიეიერი 83, 374.
" ჩქამიერი 197.
"ყრუ" ხმოვანი 243.
ყრუ ხშული 83.

ნ

შაფსულური დიალექტები 84.
შედარებითი მეთოდი 9, 241.
შეკუმშული ხორხისმიერნი 321.
შემართვა 28, 108.
შემართვა-დამართვის სახეები 108.
შემართვა მაგარი 109.
" ნელი 108.
" ძლიერი 109.
შემარიგებლობითი თეორია 149.
"შენაცვლება" მუტატიონ 230.
შესიტყვება 131.
შეწოვნილი ბგერა 28.
შვაბური (დიალექტი) 256.
შიშინა 376.
შორისდებულები 109.
შუაენისმიერი 321.

რ

ჩეხური 42.
ჩინური 136, 377.

ჩიფჩიფი 419.
ჩურჩული 179.
ჩქამი 50, 51, 82, 109, 325.
ჩქამიერები 51, 56, 361, 401.
ჩქამიერი თანხმოვანი 205.
" ქვერაიონი 320.

ც

ცალგვერდითი 44.
ცალეული ლარინგალური 94.
" მეგრულის 97.
ცალეულები 376, 403, 404.
" რუსულ თანხმოვანთა 156.
ცალრხევა 52.
ცერებრალური 37, 96.
ციცხვისებრი ზრტილები 14, 15.
ცხვირისეული 198, 321.
" ტემბრი 72.
ცხვირის ღრუ 22, 72, 92.
ცხვირ-ხახის ღრუ 22.
ცხრილი ქართულ თანხმოვანთა 91.
" თანხმოვანთა ზოგადი კლასი-ფიკაციისა 95.

ძ

ძლიერი პოზიცია 277, 281, 283.
" ნაპარალოვანთა 292.
" ჩქამიერების 290.
" ხშულთა 290.

წ

წარმოების ადგილი 31, 32, 203, 265.
" რაგვარობა 31, 32.
წარმოთქმა-გაგონება 10.
წარმოთქმა-მეტყველება 390.
წარმოთქმის ელემენტები 12.
წარმოთქმის პროცესი 190.
" ტემპი 125.
წახურული ენა 289.
წერითი მეტყველება 10.
წერილმეტყველება 168.
წინაენა 21, 74.
წინაენისმიერი 231, 288, 320, 376.

წინაენისმიერობა 105.
 წლაპუნა ბგერები 27.
 "წმინდა მეცხეული" 317.
 წვეილბაგისმიერი 87, 288.
 წვეილეულები 85, 156, 284, 376, 403.
 წვეილეული დეფექტური 78, 85.
 " ნაკლოვანი 85.
 " ნაპრალოვანთა 305.
 " მეორე 88.
 " მესამე 88.
 " პირველი 87.
 წვეილეულებრივი სისტემა 80, 83.

ჭ

ჭანური 41, 139, 349.

ხ

ხანგრძლიობა 12, 50, 53, 59.
 ხანგრძლიობის მრავალფეროვნება 126.
 ხახა 22, 321.
 ხახისეული 321.
 ხახის ღრუ 222.
 ხეესურული კილო 50, 91, 196, 254, 379.
 ხელოვნური სასა 39.
 ხმა 51.
 ხმაძლიერი 58.
 ხმოვანი 46, 48, 53, 57, 64, 65, 389, 390, 391.
 " არალაბიალიზებული 76, 77.
 " გრძელი 53, 71, 102, 104, 126.
 " დაბალი აწეულობის 70, 77, 265.
 " დახურული 70.
 " კელარული 69.
 " ვიწრო 70, 75, 106.
 " ზეგრძელი 127.
 " ირრაციონალური 127.
 " ლაბიალიზებული 63, 73, 74, 78, 79, 269, 285.
 " მაგარი 67.
 ხმოვანი მაგარშემართვიანი 110.
 " "მარედუცირებელი" 219
 " მაღალი აწეულობის 67.
 " მოკლე 53, 125.

" ნაზალიზებული 72.
 " ნახერადგრძელი 126.
 " ნელშემართვიანი 110.
 " ორალური 72.
 " პალატალური 67, 69.
 " პირისეული 72.
 " რბილი 69.
 " რედუცირებული 178, 211, 243.
 " რთული 41.
 " საშუალო აწეულობის 67, 70, 77.
 " სუსტი 65, 74.
 " სრული 192.
 " უკანა რიგის 67, 69, 74, 75, 79.
 " ფართო 70, 72, 103.
 " ფონემები 285.
 " ფშვინვიერდამართვიანი 109.
 " ფშვინვიერშემართვიანი 109.
 " ყრუ 243.
 " შუა რიგის 67, 68, 74, 75, 79.
 " ღია 70.
 " ცხვირისეული 244.
 " ცხვირისმიერი 72.
 " ძლიერდამართვიანი 110.
 " ძლიერშემართვიანი 226.
 " წინა რიგის 67, 68, 75, 76, 78, 268.
 ხმოვანთა აწეულობა 74.
 " დაგრძელება 345.
 " დაუჭიმველობა 179.
 " დაჭიმველობა 71, 72, 179.
 "ხმოვანთა დიდი გადაწევა" 255.
 " კლასიფიკაცია 67.
 " ლაბიალიზაცია 73.
 " მოდუნებული წარმოთქმა 71.
 " ნაზალიზაცია 72.
 " რედუქცია 215.
 " რეზონატორული ტონის სიმაღლე 75.
 " სამკუთხედი 74, 75.
 ხმოვანთასიმილაცია 200.
 ხმოვანთა სისტემა 165.
 " ძირითადი ტიპები 77.
 " ურთიერთგავლენა 287.
 ხმოვანთა ხანგრძლიობა 128

" ჰარმონია 200.
 ხმოვანთდაკარგვა 217.
 ხმოვანთდადასტურება 217.
 ხმოვანთმონაცვლეობა 210, 211,
 214, 295, 301.
 ხმოვანთმონაცვლეობა ისტორიულ-
 სპონტანური 213.
 ხმოვანთრედუქცია 216, 217, 254.
 ხმოვანთშეერთება 107.
 ხმოვნის აწეულობის საფეხური
 268.
 " გაფართოება-დაეიწროება
 200.
 " დაგრძელება 128.
 " მაგარი შემართვა 81.
 " მაღალი აწეულობა 268.
 " სინკოპირება 240.
 " სიფართოვე 127, 179.
 " ლიაობა 185.
 " წინ წამოწეულობა 179.
 ხორხი 12, 14, 92, 321, 326.
 "ხორხზედა ექსპირაცია" 81.
 "ხორხზედა ექსპირაციული" 28.
 ხორხისთავი 15.
 ხორხისმიერი 288, 311.
 ხორხისარქველი 14, 16, 18.
 ხოფური კილოკავი 309.
 ხრტილები ციციხვისებრი 12.
 ხუნძ-ანდიელები 413.
 ხუნძური 44, 96.
 ხშვა 30, 81, 185.
 ხშვა-სკდომა 39.
 "ხშულები" 376, 386, 401.
 ხშული ასპირირებული 83.
 " გაორმაგებული 104.
 " გრძელი 104.
 " თანხმოვანი 80, 81.
 " მარტივი 88, 93.
 " მულერი 288.

" მკვეთრი 197, 363.
 " ოდნაუფშინიერი ყრუ 84.
 " პალატალური 96.
 " პოსტველარული 311.
 " რთული 41, 93.
 " სრულფშინიერი ყრუ 86.
 " ფარინგალი 308.
 " ფარინგალური 93, 376.
 " ფშინიერი 189.
 ხშულ-მსკდომი 39, 53.
 ხშულ-ნაპარალოვანი 63.
 ხშულობა 6, 39, 93.
 " ნაპარალოვნობა 40.

ჯ

"ჯახების თეორია" 148.

კ

ჰაერნაკადი 85.
 ჰიატუსი 240.
 ჰამზათი (არაბული) 110.
 "ჰამზათიანები" 376, 377.
 ჰაპლოლოგია 201.
 ჰარმონიული კომპლექსები 112,
 113, 304.
 " ტონი 55.
 " ხშული 304.
 " ჯგუფები 112, 304.
 ჰარმონიულ ხშულთა სისტემები
 312.
 ჰერცოვის თეორია 371.
 ჰეტეროგენული 48, 88, 203.
 ჰეტერორგენული 48, 203.
 ჰიპოფარგსი 315.
 ჰომოგენური 48.
 ჰომორგანული 48, 60, 83, 88.
 ჰომოფონია 170, 171.

ბ . პ ი რ ტ ა ს ა კ ი ე ბ ე ლ ი

აბაევი ვ. ი., Абаев 258, 381.
 აბზიანიძე თ. 346.
 Аванесов Р. И. 272, 284.
 ანანიევი ბ. გ. 410.
 ასაშაძე ნ. 410, 417.

ახვლედიანი გ. ს. 146, 410.
 ბერგშტესერი გ. 319.
 ბერნშტეინი (Бернштейн С. И.)
 272.

ბერძენიშვილი ნ. ა. 398.
ზოდუნ-კურტენე 68-271.
ბრიუნო ფ 341.

გაფრინდაშვილი შ. 414, 416.

Гвоздов А. Н. 272.

გონეკენ-ი ვან 392, 413.

Гониаშვილი Т. 192.

გორგაძე ს. 355

გოციორიძე ა. 312, 410.

გრაჰონ-ი მ. 341.

გროუბერი-ი გ. 341.

ჯულაეა ტ. 414.

ჯუცმან-ი კ. 182, 371.

ИDavis E. W. 341.

დეხსიტკაია ა. ვ. (Десницкая А.
В.) 392.

დირრი 319.

ენგელსი ფრ. 12, 390.

ეახუშტი 396.

ეუნდტი ვ. 197.

ზელმერი-ი ე. ვ. 140, 311, 335.

Земский А. М. 145.

ზივერს-ი 201.

Зиндер Л. Р. 272.

თოფურია ე. ტ. 218, 219, 300,
301, 339, 353, 379, 385,
387.

იაკობსონი 272.

იაკოვლევი-ი ნ., Яковлев Н. Ф.
272.

იმნაიშვილი დ. 414.

ინგოროყვა კ. 386.

იუშმანოვი ნ. ვ. 318, 319, 320,
321, 322, 323, 324.

კაიშაური ა. 316, 410, 417.

Коск А. 344.

კრუშევსკი 271.

Крючков С. Е. 145.

Кузнецов П. С. 272.

ლენინი 246.

ლომათიძე ქ. 399, 414, 415.

ლომაძე ე. 414, 415.

Март Н.Я. 139, 140, 168,

180, 181, 182, 183, 271,

304, 310, 312, 377, 380,

386.

მარქსი კ. 390.

მატუსევიჩი-ი მ. ი. 75, 179.

მაპომეტოვი-ი აღ. 414.

მეიე 388.

მეიერი-ი ე. 372.

მეიერ-ლუბკე ვ. 341, 343.

მილლერი-ი ვს., Миллер Вс. 370.
371.

ნიუროპი კ. 341.

იესპერსენი 182, 186, 249, 363,
390.

პანკონჩელი-კალცია 333.

პოლივანოვი-ი ე. 376.

Жирков Л. И. 272.

Жирмунский В. М. 258.

ჟენტი ს. 90, 109, 128, 129,
141, 226, 306, 314, 315,
317, 385, 387, 395, 410,
413

რაუ თ., Рау Ф. А. 405, 409.

Реформатский А. А. 272.

როგავა გ. 84, 90, 307, 313,
314, 350, 351, 352, 353,
413.

როზაქელი 371.

სეპირი 252.

Светлаев М. В. 145.

Сидоров В. Н. 272, 279, 284.

სივერსი იხ., ზივერსი.

სიკორსკი 418.

Соколова В. С. 272.

სტარტუვანტი ა. შ. 344, 345,
346.

Сунцова И. П. 272.

ტომსონი 331, 371.

ტრუბეცკოი ნ. 272, 285.

უგულავა ტ. 410.

უზნაძე დ. 346.

უსლარი 271.

ფანჩიძე ვლ. 414.

ფოგტი (ფოგტ) პ. 140.

ფროეშელს-ი. 392.

ქებაძე თ. 410.

ყიფშიძე ი 346.

შანიძე აკ. 145, 194, 206, 219,
311, 339, 340, 346.

შიშმაროვი ე. (Шишмарев В.
ფ) 341, 342.

შუხარდტი პ. 363.

Щерба Л. В. 72, 75, 82, 138,
146, 153, 271, 327, 409.

ჩარგეიშვილი არჩ. 90, 306,
308, 311, 316, 318, 371,
375, 413.

ჩიქობავა არნ. 11, 42, 130, 140,
141, 218, 219, 241, 246,
297, 299, 302, 340, 347,
349, 350, 352.

ჩხეიძე ნ. 410.

ცაგარელი ალ. 365.

ცერცვაძე ი. 45, 413, 414, 415.

ძიძიგური შ. 287.

ზარაძე ე. კ. 398.

ზუნდაძე ს. 355.

კელმპოლც-ი 327.

კერმან-ი 327.

Heusler A. 344.

სარჩევი

წინასიტყვაობა ..... I-III

ნაწილი პირველი

ზოგადი ფონეტიკის შესავალი

შესავალი: ზოგადი ფონეტიკის საგანი და მეთოდები 3-11

თავი პირველი

ზოგადი ფონეტიკის საბუნებისმეტყველო

საფუძვლები 12-56

I. ფონეტიკური ანატომია-ფიზიოლოგია

A. საწარმოთქმო ორგანოების აღწერილობა 12

B. საწარმოთქმო ორგანოების მოქმედება 23

II. ფონეტიკური აკუსტიკა 50

თავი მეორე

ბგერათა კლასიფიკაცია 57-97

I. ბგერათა კლასიფიკაციის საფუძვლები

1. სამეტყველო ბგერათა მულერობა-სიყრუე 58

2. მულერობის ხარისხი 60

3. სამეტყველო ბგერათა სონორობა 62

4. ხმოვანი, თანხმოვანი, „ნახეარხმოვანი“ 64

II. ხმოვანთა კლასიფიკაციის საფუძვლები

1. ხმოვანთა სამი რიგი 67

2. ხმოვანთა აწეულობის სამი საფეხური 70

3-5. ხმოვანთა დაჭიმულობა, ნაზალიზაცია და ლაბიალიზაცია 71

6. ქართული ენის ხმოვანთა სამკუთხედი 74

7. ხმოვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია 75

III. თანხმოვანთა კლასიფიკაციის საფუძვლები

1. თანხმოვანთა სუნთქვიერი და უსუნთქველი წარმოება 80

2. ასპირაცია და ასპირატები 82

3. ხმულ თანხმოვანთა წყვილულებრივი, სამეულულებრივი და ოთხეულულებრივი სისტემები 83

4-6. თანხმოვანთა ნაპრალოვნობა. აფრიკატები და ფარინგალური თანხმოვნები 85

(ქართულ თანხმოვანთა ცხრილი) 91

7. ქართული ენის თანხმოვანთა კლასიფიკაცია 90

8. თანხმოვანთა ზოგადი კლასიფიკაცია 94

თავი მესამე

ბგერათშემერთებანი 98-124

1. ბგერათშემერთება საერთოდ. კოარტიკულაცია 98

2. გარდამავალი ბგერა 100

3. ბგერათშერთვა და ბგერათშერწყმა.....	101
4. ბგერათშერთების წესები.....	103
5. კოარტიკულაციის ზოგიერთი სახე.....	113
6. ბგერათასიმილაცია.....	120

თავი მეოთხე

ბგერათრაოდენობა ანუ ბგერათა

სიბრძენ-სიმოკლე.....	125-130
1. აბსოლუტური და რელატიური ბგერათრაოდენობა.....	125
2-3. ბგერათა სხვადასხვა ხანგრძლიობა და ამის ფონეტიკური ფაქტორები.....	126
4. ისტორიული ბგერათრაოდენობა.....	129

თავი მესამე

მასვილი.....	131-144
1. დინამიკური მასვილი და მუსიკალური მასვილი.....	131
2. ლოგიკურ-ემოციური მასვილი და ლინგვისტური მასვილი.....	132
3. მარცვალთა, სიტყვათა და შესიტყვების მასვილი.....	133

თავი მემამხე

მარცვალი.....	145-154
1. პრაქტიკული დამარცვა და ფონეტიკური მარცვალი.....	145
2. მარცვალი, როგორც წარმოთქმის უმცირესი ბუნებრივი ელემენტი.....	147
3. მარცვლის წარმომქმნელი ფონეტიკური ფაქტორი.....	148
4. მარცვლის შედგენილობის საკითხი.....	150
5. მარცვალთგასაყარი.....	152

თავი მეშვიდე

რუსული ენის ბგერითი შედგენილობა

ქართულინასთან შედარებით.....	155-165
I. რუსული ბგერები და რუსული ასოები.....	155
II. რუსულისა და ქართული ენის ბგერათა ურთიერთშეპირისპირება.....	156
1. რუსულში ერთი ასო ზოგჯერ გამოხატავს რამდენიმე ბგერას.....	157
2. მაგარი და რბილი თანხმოვნები რუსულში.....	158
3. რუსულში რამდენიმე ასო ზოგჯერ გამოხატავს ერთსა და იმავე ბგერას.....	158
4. ზ და ხ ნიშნები რუსულ ორთოგრაფიაში.....	159
5. რუსულისა და ქართულის ბგერები, რომლებსაც ანბანში არა აქვთ ასოები.....	160
6. მასვილის გავლენა ხმოვნებზე რუსულში.....	161
7-8. რუსულისა და ქართულის თანხმოვანთა და ხმოვანთა სისტემების ერთმანეთთან შეპირისპირება.....	162

თავი მერვე

სამეტყველო ბგერა და ფერა.....	166-186
1-2. ასო, ბგერა და ანბანი.....	166
3. წერის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ.....	168

4. დამწერლობისა და წარმოქმნის ურთიერთობა სალიტერატურო ენაში.....	172
5. ტრანსკრიფცია და ტრანსლიტერაცია.....	177
6. ანბანი სინთეტიკური და ანალიტიკური.....	180
7. ფონეტიკური წერის აღფაბეტური და ანაღაბეტური სისტემები.....	182

თავი მმცხრა

მენის ფონეტიკური ცვალებადობა.....	187-240
1. წინასწარი შენიშვნები.....	187
2-3. ენის ფონეტიკური სისტემა და მისი ცვალებადობა.....	190
4. ბერათცვლილებათა სახეები სიტყვაში.....	195
ასიმილაცია.....	196
დისიმილაცია.....	202
მეტათეზისი.....	207
ბერათმონაცვლეობა.....	210
ბერათრედუქცია.....	214
თანხმოვანთგადაწვევა.....	219
ფონეტიკური მოვლენები და ფონეტიკური ცვლილებები.....	222
ბერითი ანალოგია.....	234
ზოგიერთი უცხოური ფონეტიკური ტერმინი.....	238

თავი მმათე

ბგერათცვალებადობის კანონზომიერება და „ფონეტიკური კანონი“.....	241-259
1. შედარებითი მეთოდი.....	241
2. ფონეტიკური კანონი.....	245
ფონეტიკური ანალოგიის მოქმედება.....	247
სხვა ფონეტიკური კანონის ჩარევა.....	249
უცხოური ენიდან ლექსიკის ნასესხობა.....	250
3. ფონეტიკური კანონის მოქმედების პირობები.....	253
ბერათცვლილება არაცნობიერია.....	254
ფონეტიკური კანონის შეზღუდულობა დროითა და ადგილით.....	254
4. ბერათცვალებადობის ფაქტორების შესახებ.....	256

ნაწილი მმორა

ზოგადი ფონეტიკის ზომიერთი პრობლემა

I. ფონოლოგიის რამდენიმე საკითხი.....	263
II. ბერათმონაცვლეობის ზოგიერთი საკითხი ქართულში.....	295
III. პარმონიულ ხშულთა ორი სისტემა ქართულ ენაში.....	304
IV. ქართულის ხშულთა მეექვსე სამეულები (ფარინგალები).....	310
V. სამეტყველო ბერათა ტემბრის საკითხისათვის.....	325
VI. თანხმოვანთა მულერობის ხარისხის დადგენის მეთოდი.....	332
VII. თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსების სუპერაციის საკითხისათვის	
1. თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსების საკითხისათვის ქარ- თულში.....	336
2. თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსების სუპერაციის საკითხისათ- ვის ძველ ფრანგულში.....	341

3. გრძელი ხმოვანი „-ll-“*-xl-“ს წინ ძველ ისლანდიურში.....	344
4. უკანაენისმიერ ხშულთა რეგრესულ-დისიმილაციური დაკარგვა ქართულში.....	346
5. თანხმოვანთა აქცესიური კომპლექსების სუპერაციის მეშვეიდე შესაძლებლობა.....	350
VIII. ყრუ mediae ქართულში.....	355
IX. ვ ბგერის მეტათეზისი ქართულში.....	360
X. აბრუპტივები ანუ მკვეთრი ხშულები ქართულში.....	363
XI. შენიშვნები ქართულ თანხმოვანთა განდასებისათვის.....	376
XII. ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების საკითხისათვის.....	379
ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ოსურ ენაში.....	380
ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება სვანურ ენაში.....	384
XIII. ხმოვნისა და თანხმოვნის ერთმანეთისაგან განსხვავების საკითხისათვის.....	389
XIV. დიალექტთა შერევის ორი ნიმუში.....	399
XV. აფხაზურის თანხმოვან ფონემათა კლასიფიკაცია.....	399
XVI. ფონეტიკა და ლოგოპედია	
1. ფონეტიკისა და ლოგოპედიის საგანი.....	405
2. დეფექტური მეტყველების სამი სახე და ფონეტიკა.....	410
3. პარალელიზმი ისტორიულ ბგერათცვლილებებსა და დისლალიურ დარღვევათა შორის.....	411
4. ლატერატების პრობლემა ლოგოპედიური გაშუქებით.....	413
საძიებლები:	
ა. საგნობრივი.....	421
ბ. მოხსენიებულ პირთა.....	437

გამომცემლობის რედაქტორი

ბ. ჯიშველიშვილი

კორექტორი

ა. გოგეშვილი

მხატვარი

ლ. ლომთათიძე

სააღრიცხვო-საგამომცემლო 31,0

სასტამბო თბახი 28,0

ტირაჟი 1000

ფასი სახელშეკრულებო